

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**İTTİHAT VE TERAĞKİ'NİN FİKRİ YAPISI
VE SİYASİ YANSIMALARI**

EMİNE AŞÇI

**TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

EYLÜL 2018

**İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN FİKRİ YAPISI
VE SİYASİ YANSIMALARI**

Emine AŞÇI

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

EYLÜL 2018

DOKTORA TEZİ KABUL VE ONAY SAYFASI

Emine Aşçı tarafından hazırlanan “İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN FİKRİ YAPISI VE SİYASİ YANSIMALARI” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ
Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

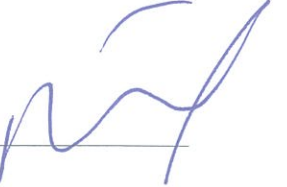
Başkan: Prof. Dr. Mehmet Derviş KILINÇKAYA
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Prof. Dr. Nejla GÜNAY
Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Prof. Dr. Mustafa TURAN
Tarih Anabilim Dalı, Hacı Bayramı Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 19/ 09 /2018

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Saliha AĞAÇ

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Emin AŞCI

19 Eylül 2018

İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN FİKRİ YAPISI VE SİYASİ YANSIMALARI
(Doktora Tezi)

Emine AŞÇI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Eylül 2018

ÖZET

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1889’daki ilk kurucularının tahayyül ettiğiinden çok farklı süreçler geçirdi. 1906’da bambaşka bir anlayışla kurulurken devleti nasıl kurtarabiliriz sorusuna cevap aramaya başladı. Bu bağlamda 1908 öncesi Abdülhamit’in tahttan indirilmesi ve II. Meşrutiyet’in ilan edilmesinden başka, önemli sayılabilecek bir vizyonu yoktu. Fakat tüm unsurların eşit haklar ile ödevlerini üstlenerek, Osmanlılık şemsiyesi altında hürriyet, adalet, eşitlik Esası’na dayanan bir kardeşlik tesis edebileceğini düşünmekteydi. Osmanlı unsurlarının kardeşliğini Osmanlılık düşüncesi ile hayata geçirmek istedi. Bu noktada dinler arasında ayırım olmasın diye laik bir Osmanlı anlayışa yöneldi. Ancak bu kardeşliğin Osmanlı unsurları arasında bir tabanı yoktu. Gayrimüslim ve gayri-Türk unsurlar ayrı bir millet kimliği benimsemiş durumdaydılar. Balkanların kaybedilmesi, meclis içindeki şiddetli tartışmalar, İttihat ve Terakki’nin attığı adımların başarıya ulaşamaması, Osmanlılık düşüncesini ortadan kaldırmaya da zayıflattı. Savaşlar sebebiyle Osmanlı topraklarında Müslim nüfusun artış göstermesi, Kürt ve Arapların kazanılmak istenmesi ve I. Dünya Savaşı’nda bir manevra olarak İttihat ve Terakki İslamcı politikalar da takip etti. Fakat 1916’da Arapların bir isyan neticesi kopmaları ile ümmetçi diyebileceğimiz bu İslami anlayış daha milli ve laik bir şekle girdi. Cemiyet iktidarda var olduğu süre boyunca II. Meşrutiyet Dönemi fikir adamlarından ilham aldı. Bu çerçevede Cemiyet, Türklerin de kendini tanımaları ve kendilerine güven duyabilmeleri için Türk gençlerinin hayata geçirmek istediği dernek ve basın-yayın faaliyetlerini resmi olmaksızın destekledi. Fakat bu destekler materyalist Türkçülüğe değil, İslami Türkçülüğe verildi. İttihat ve Terakki verdiği bu desteklere mukabil Türkçülüğü hiçbir zaman resmen benimsemedi. Osmanlılığı hiç reddetmedi. Ancak 1911’den itibaren başlamakla birlikte özellikle 1913 sonrası İslami kimliği hep daha ağır bastı.

Bilim Kodu : 116114; 118101

Anahtar kelimeler : İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık, II. Meşrutiyet Dönemi.

Sayfa Adedi : 484

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ

THE IDEOLOGY OF UNION AND PROGRESS AND ITS POLITICAL REFLECTIONS
(Ph.D. Thesis)

Emine AŞCI

GAZI UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF EDUCATIONAL SCIENCES
September 2018

ABSTRACT

Committee of The Union and Progress experienced much more different processes than the first founders thought in 1889. Union and Progress tried to find an answer for the question of how to save the state, though it was founded on a different understanding in 1908. Before 1908, apart from deposition of Abdülhamit and announcement of constitutional monarchy, it had no important visions. But it was for the idea of providing all the nations equal rights and responsibilities under Ottoman umbrella with the ideas of liberty, equality which emerged from French Revolution. As the brotherhood among Ottoman nations could only be achieved under the idea of Ottomanism, it applied the idea of nationality superior to nationality in political life. At that point, in order not to distinguish between religions, it turned its face to secular Ottomanism. Unfortunately, it recognised that brotherhood idea had no base among Ottoman nations. Especially The Greeks and The Armenians adapted a completely separate identity of a nation. The loss of the Balkans, the fierce debate in parliament, leaving the Committee of Union and Progress initiatives, unfinished on purpose, weakened the idea of Ottomanism, though not totally demolished it. The rise in the number of Muslims because of the wars, the wish to gain the Kurds and the Arabs and to challenge the enemy in the World War I. The Union and Progress also followed Islamist Policies. But, with a revolt of Arabs in 1916, this Islamist Policy (which we can also call as *ümmetçi*) turned into a more national and secular form. As long as the Committee was ruling the country, it was inspired by the intellects of the Constitutional era. In this context, the society supported the societies and publishing acts of Turkish young people in order to let them know and feel themselves confident. Yet, those supports were provided not for materialist Turkisms, but for Islamic Turkism. The Union and Progress, considering those supports never accepted the idea of Turkism. It never denied Ottomanism. However, especially after 1913 from 1911 onwards the Islamic identity was dominant.

Science Code : 116114; 118101

Key words : Committee of The Union and Progress, Ottomanism, Islamic Policy, Turkism, Occidentalism, Constitutional period.

Page Number : 484

Supervisor : Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ

TEŞEKKÜR

Çok değerli tez hocam sayın Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ, ilgisi, bilgisi, saygın duruşu, tecrübesi, nezaketi, tatlı dili, öğrencisine tam güveni ve yüksek bir iletişim kabiliyeti sergilemek suretiyle elinizde tuttuğunuz bu emeğin mimarıdır. Kıymetli tez hocama, tez sürecim boyunca verdiği destek ve gösterdiği alakadan ötürü en kalbi hislerimle teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca başta sayın Prof. Dr. Nejla GÜNAY hocam olmak üzere kıymetli jüri hocalarıma sonsuz teşekkür ederim.

Tüm tez sürecim boyunca bana destek olan, sadece çalışmalarına konsantre olabilmem için hayatın tüm sorumluluğunu benim için seve seve üstlenen, her daim sırtımı güvenle kendilerine yasladığım, iki cihan saadeti, cânım babam Yaşar AŞÇI'YA ve cânım annem Emriye AŞÇI'YA; sevgili ağabeyim Caner AŞÇI ve tez sürecimde bana daima destek olan sevgili ağabeyim Dr. Taner AŞÇI'ya gönülden teşekkürü bir borç bilirim.

Doktora sürecimde benden yardım, destek, yönlendirme, sevgi ve alakalarını hiç esirgemeyen, benim için meraklanıp heyecanla neticeyi bekleyen isimlerini burada anamadığım Gazi Üniversitesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi ve sair üniversitelerdeki saygıdeğer hocalarıma, kıymetli arkadaşlarıma, canım dostlarıma ve ayrıca sevgili öğrencilerime hayatıma kattıkları güzelliklerden ötürü teşekkür ederim. Varolsunlar, varolunuz...

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

İTTİHAT-TERAKKİ VE OSMANLILIK

1.1. OSMANLILIK KAVRAMI.....	13
1.1.1. I. Meşrutiyet Dönemi Osmanlılık Anlayışı	19
1.2. İTTİHAT-TERAKKİ VE OSMANLILIK.....	21
1.2.1. İttihat-Terakki'nin Kongre ve Nizamnamelerinde Osmanlılık	22
1.2.2. İttihat-Terakki'nin Osmanlılığına Dair Görüşler	26
1.2.3. Osmanlıların Ortak Ödevi: Askerlik Meselesi	42
1.2.4. Osmanlı Vatandaşlarının Eşitliği Bağlamında Eğitim Meselesi	54
1.2.4.1. Balkan Savaşları'na kadarki durum.....	54
1.2.4.1.1. Ortak eğitim dili oluşturulması	58
1.2.4.1.2. Eğitim meselesine yönelik Mebusan Meclisi'ndeki tartışmalar	60
1.2.4.1.3. Rum mektepleri meselesi	71
1.2.4.1.4. Ermeni mektepleri meselesi	77
1.2.4.1.5. Ecnebi (Misyoner) okulları konusu	79
1.2.4.1.6. Eğitim meselesinde muhalefet faktörü ve yerel diller konusu.....	80
1.2.4.2. Balkan Savaşları'ndan sonraki durum.....	83

1.2.5. İttihat-Terakki'nin Osmanlıcılığının En Belirgin Örneği: “Kiliseler Kanunu”	86
1.3. İTTİHAT-TERAKKİ OSMANLICILIĞINA GAYRİMÜSLÜMLERİN BAKIŞI.....	89
1.3.1. Ermenilerde Osmanlıcılık Fikri.....	89
1.3.1.1. Ortak maziye umumi bir bakış	89
1.3.1.2. Ermeni faaliyetleri ve İttihatçıların politikaları	95
1.3.2. Rumlarda Osmanlıcılık Anlayışı.....	116
1.3.2.1. İttihat-Terakki öncesi Osmanlı Devleti-Rum cemaati ilişkileri	116
1.3.2.2. “İttihat-Terakki Osmanlılığı” bağlamında Rumlar	121
1.3.2.3. Rumların “Osmanlıcılığa” bakışına bir örnek: “Balkan Savaşları’nda Rum göçü meselesi”	128
1.3.2.4. Fener Rum Patrikhanesi'nin “Osmanlılığı”	136

II. BÖLÜM

İTTİHAT-TERAKKİ VE İSLAMCILIK

2.1. İSLAMCILIK KAVRAMININ DOĞUŞU VE SÜREÇ	141
2.1.1. İslamcılık Kavramı ve I. Meşrutiyet'e Kadarki Gelişimi.....	141
2.1.2. II. Abdülhamit Döneminde İslamcılık	145
2.2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSLAMCILIK	149
2.2.1. İslamcılar, İttihatçıların İslami Yönü ve İslamcılarla Münasebetleri.....	154
2.2.1.1. II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılarının genel özellikleri	154
2.2.1.1.1. II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılara göre İslam aleminin gerilik sebepleri	155
2.2.1.1.2. “Milli İslamiyet” ve “İslam'da Milliyetçilik”	165
2.2.1.2. İttihat-Terakki'nin ulema ve tarikatlarla ilişkileri	169
2.2.1.3. İslamcıların gözünden İttihat ve Terakki.....	174
2.3. İTTİHAT-TERAKKİ VE İSLAMCILIK	175

Sayfa

2.3.1. İttihatçı Risalelerde İslamcılık Olgusu	181
2.3.1.1. Risalelerde “Halifelik meselesi”	181
2.3.1.2. Risalelerde “İslam Birliği meselesi”	184
2.3.1.3. İttihatçı önderlerin İslamcılığına örnekler	186
2.3.2. İttihat-Terakki'nin İslamcılığında Muhalefet Faktörü	189
2.3.2.1. 31 Mart Ayaklanması çerçevesinde muhalefet.....	190
2.3.2.2. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşuna giden süreç ve sonrası	197
2.3.3. İttihat-Terakki'nin “Masonluğu”	203
2.3.4. İttihat-Terakki'nin Dinî Düzenleme ve Söylemlerine Örnekler	208
2.3.4.1. İç siyasette İslamcılık	208
2.3.4.2. Dış siyasette İslamcılık.....	215
2.3.5. İttihat-Terakki Döneminde Eğitimde Dinî Etkiler	220
2.3.6. İttihatçı-İslami Basına Bir Örnek: “İslam Mecmuası”	225
2.4. İTTİHAT-TERAKKİ'NİN İSLAMCILIĞI ÇERÇEVESİNDE ARAPLAR VE KÜRTLER.....	226
2.4.1. İttihat-Terakki ve Araplar.....	227
2.4.1.1. II. Meşrutiyete kadar Arap Milliyetçiliği	227
2.4.1.2. 1908 sonrası Arap hareketlenmeleri, kopuş ve İttihat-Terakki	229
2.4.2. İttihat-Terakki ve Kürtler	238
2.4.2.1. Kürtlerin menşei	238
2.4.2.2. İttihat-Terakki ve Kürt milli hareketlenmesi	239

III. BÖLÜM**İTTİHAT-TERAKKİ VE TÜRKÇÜLÜK**

3.1. TÜRKÇÜLÜĞÜN TARİHÇESİ	245
3.2. İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİNDE “TÜRKÇÜLÜK”	248

Sayfa

3.2.1. Jön Türkler ve Türkçülük.....	255
3.2.2. İttihat-Terakki'nin Türkçülüğüne Giden Aşamalar.....	258
3.2.2.1. II. Meşrutiyetin ilanına kadarki gelişmeler.....	258
3.2.2.2. Balkan Savaşları'ndan sonraki durum.....	265
3.3. İTTİHAT-TERAKKİ DÖNEMİNDEKİ TÜRKÇÜ KURULUŞLAR.....	273
3.3.1. Türk Derneği.....	273
3.3.2. Genç Kalemler Dergisi.....	275
3.3.3. Türk Yurdu Dergisi.....	276
3.3.4. Türk Ocağı Cemiyeti.....	280
3.4. İTTİHAT-TERAKKİ'NİN MİLLİ UYGULAMALARINA ÖRNEKLER.....	283
3.4.1. İttihatçılar ve Vatan Mefhumu.....	285
3.4.1.1. Anadoluculuk/Memleketçilik ve Türkiyecilik.....	287
3.4.2. İttihat-Terakki ve Dış Türkler İlişkisi.....	288
3.4.2.1. Turan.....	291
3.4.2.2. Ziya Gökalp'in Turan tezi.....	294
3.4.2.3. Turan tezi ve dış devletler.....	297
3.4.3. Milli İktisat Meselesi.....	299
3.4.3.1. Cavit Bey ve liberalizm.....	299
3.4.3.2. Ziya Gökalp ve milli iktisat.....	300
3.4.3.3. İttihat-Terakki dönemi sosyalizmi.....	302
3.4.3.4. İttihat-Terakki'nin iktisat anlayışının dönüşümü.....	304
3.4.3.4.1. İmtiyazlar meselesi.....	308
3.5. MİLLİYETÇİLİK BAĞLAMINDA BİR ÖRNEK: İTTİHAT-TERAKKİ VE ARNAVUTLAR.....	312
3.5.1. Arnavutlarda Milliyetçiliğin Oluşumu.....	312
3.5.2. Arnavut Milliyetçiliğinde Fikir Adamlarının Tesiri.....	315

Sayfa

3.5.3. İttihat ve Terakki Yönetiminde Arnavutlar	319
3.5.3.1 Arnavut dili ve alfabesi meselesi	324
3.5.3.2. II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut isyanları ve bağımsızlık	327
3.5.3.3. Arnavutluk meselesi ve İttihat-Terakki ilişkisinin II. Meşrutiyet dönemindeki yansımaları	334

IV. BÖLÜM**İTTİHAT-TERAKKİ VE BATICILIK**

4.1. BATI, BATILILAŞMA, BATICILIK KAVRAMLARININ GELİŞİMİ	343
4.1.1. Osmanlı Devleti'nin Batılılaştırma Gerekçeleri ve Süreç	345
4.2. İTTİHAT-TERAKKİ'NİN BATICILIK ANLAYIŞI.....	350
4.2.1. II. Meşrutiyetin İlanı Öncesinde Batıcılık Fikri	350
4.2.2. 1908 Sonrası İttihat-Terakki'nin Batıcılık Anlayışı.....	353
4.2.2.1. İttihat-Terakki'ye yakın isimlerin ve İttihatçıların Batılılaştırma kavramı üzerinden temel görüşleri	356
4.2.2.1.1. Taklit/Taklitçilik	356
4.2.2.1.2. Memuriyet meselesi	359
4.2.2.1.3. Meclisin işleyişi	365
4.3. İTTİHAT-TERAKKİ'NİN BATICI POLİTİKALARI	367
4.3.1. İttihatçıların Batıcılık Çerçevesinde Eğitim Anlayışına Örnekler	367
4.3.1.1. Emrullah Efendi ve Satı Bey	369
4.3.1.2. Harflerle alakalı düzenlemeler ve önemi	370
4.3.1.3. Medreselerin ıslahı meselesi.....	372
4.3.2. İttihatçılar ve Batıcı Sosyal Hayat Düzenlemeleri	375
4.3.2.1. Kadınlar	375
4.3.2.1.1. 1908'e kadar Osmanlı'da kadının statüsü.....	375
4.3.2.1.2. II. Meşrutiyet Dönemi Batıcılarının “kadın” meselesine bakışı	376

Sayfa

4.3.2.1.3. İttihat-Terakki'nin "kadın" meselesindeki tutumu	379
4.3.2.1.4. II. Meşrutiyet Döneminde öne çıkan "kadın" konulu tartışmalar ve İttihat-Terakki.....	385
4.3.2.2. Avrupalılık ve "âdâb-ı muâşeret" tartışmaları.....	391
SONUÇ.....	395
KAYNAKÇA.....	411
EKLER.....	447
ÖZGEÇMİŞ.....	484

KISALTMALAR

A.}MKT.MHM	Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
a.g.e.,	Adı geçen eser
a.g.m.,	Adı geçen makale
a.g.n.,	Adı geçen nizamname
a.g.r.,	Adı geçen risale
a.g.t.,	Adı geçen tez
a.g.y.,	Adı geçen yayın
AÜTİTEAYD	Ankara . Üniv. Türk İnkılâp Tarihi Ens. Atatürk Yolu Dergisi
BEO	Bab-1 Ali Evrak Odası
Bkz./ bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DH.EUM.2(3,4,5,6).ŞB	Dâhiliye 2(3,4,5,6).Şube
DH.EUM.EMN	Dâhiliye Nezâreti Emniyet Şubesi
DH.EUM.KLU	Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Umumi
DH.EUM.LVZ	Dâhiliye Nezâreti Levazım Kalemi
DH.EUM.THR	Dâhiliye Nezâreti Tahrirat Kalemi
DH.EUM.VRK	Dâhiliye Nezâreti Evrak Odası Kalemi
DH.H	Dâhiliye Nezâreti Hukuk
DH.HMŞ	Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği
DH.İ.UM.EK	Dâhiliye Nezâreti İrade-i Umumiye Ekleri
DH.İ.UM	Dâhiliye Nezâreti İrade-i Umumiye
DH.İD	Dâhiliye Nezâreti İdare
DH.KMS	Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus
DH.MB.HPS.M	Dâhiliye Nezâreti Mütferrik
DH.MKT	Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi
DH.MUI	Dâhiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
DH.SN.THR	Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus Tahrirat Defteri
DH.SYS	Dâhiliye Nezâreti Siyasi Kısım
DH.ŞFR	Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi
DH.TMIK.M	Dâhiliye Nezâreti Muamelat

DH.UMVM	Dâhiliye Nezâreti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü
GÜKEFD	Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi.
HR.MKT	Hâriciye Nezâreti Mektubi Kalemi
HR.SYS	Hâriciye Nezâreti Siyasi
İ.AS	İrâde Askeri
İ.HB	İrâde Harbiye
İ.HUS	İrâde Hususi
İ.KAN	İrâde Kanun ve Nizamât
İ.MBH	İrâde Mabeyn-i Hümayun
İ.MLU	İrâde Meclis-i Umumi
İ.MMS	İrâde Meclis-i Mahsus
K.	Kısım
MF. MKT	Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
sad.	Sadeleştiren
TCTA	Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi.
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TFR.I.KV	Tefrişat-1 Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrakı
TFR.I.SL	Tefrişat-1 Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Selanik Evrakı
TFR.I.UM	Tefrişat-1 Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Umumi Evrakı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Y.A.HUS	Yıldız Hususi Maruzat
Y.E.E	Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.BŞK	Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.EŞA	Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.ŞD	Yıldız Şura-yı Devlet Maruzatı
Y.PRK.TKM	Yıldız Tahrirat-1 Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
ZB	Zabtiye

GİRİŞ

19. yüzyılda Osmanlı Devleti girdiği savaşlarda toprak kaybeden, sınırları dâhilindeki unsurların isyanları ile karşı karşıya bulunan, ülke içinde ve dışında borçlanan bir devlet idi. Bu yüzyılda, bu sürecin değişmesi gerektiği ile alakalı düşünen bir muhalif kitle doğdu ki bu kitleye Yeni Osmanlılar denildi. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi kimselerin başını çektiği bu hareketin bir sonraki kuşağının adı Jön Türkler¹ ya da Genç Türkler adıyla isimlendirildi. Jön Türklerin cemiyetleşmiş şekli ise İttihat ve Terakki olacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş tarihi olarak kaynaklar büyük oranda 1889 tarihinde mutabıktır. Hatta buna göre “İttihad-ı Osmani” adıyla temelleri atılan cemiyetin tam tarih itibariyle kuruluşu 21 Mayıs 1305 (2 Haziran 1889) idi². Cemiyet ilk olarak Mekteb-i

¹*Jön Türkler*: 1867’de, İttifak-ı Hamiyet’in kurucuları, örgütlenirken Avrupa’daki “genç” örgütleri, özellikle Genç İtalya örgütlerini örnek almışlardı. Böylece, artık hasta adam” denen Osmanlı Devleti’ni özgürlükçü yollardan kaldırmak amacını güdenlere, Fransızca “Jeune Turc-Jön Türk” denildi. Bilindiği gibi, 19. yüzyılda feodaliteye karşı mücadele eden liberal-köktenci hareketler “genç” adıyla anılıyordu. Bunların en ünlüsü 1831’de Mazzini tarafından kurulan ve İtalya’nın cumhuriyet yönetimi altında birleşmesini amaçlayan Genç İtalya örgütüydü. Avrupa’da, gerek I. Meşrutiyet için çalışan Namık Kemallerin kuşağına, gerekse II. Meşrutiyet için çalışanlara Jön Türk denildiği halde, Türkiye’de Jön Türk deyince daha çok 1889’dan sonraki dönemde, II. Meşrutiyet için çaba gösterenler anlaşılmaktadır. İlk devrimci kuşak ise Türkiye’de daha çok Yeni Osmanlılar diye tanınmaktadır. Bkz. Akşin, S. (2011). *Jön Türkler ve İttihat Terakki*. İstanbul: İmge Yayınları, 44-46. Tarık Zafer Tunaya ise Yeni Osmanlıları ilk Jön Türkler olarak değerlendirir. Ona göre Yeni Osmanlılar I. Jön Türk Hareketini vücuda getirenlerdir. Bkz. Tunaya, T. Z. (2010). *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 36-38. Birbirlerinin bir devamı olarak görülse de bu iki oluşumun arasında bir kuşak farkının bulunduğunu unutmamak gerekir. Yeni Osmanlılar ya da I. Jön Türk hareketi ile alakalı olarak kısaca şu özetlemeyi yapmak mümkündür: 1. Jön Türk Hareketi, başlangıçta bir edebiyat atılımı görüntüsü verirken, zaman içinde politik bir nitelik kazanmıştır. En temel istekleri, Batı’nın kurum ve geleneklerinin etkisi içinde padişahın nüfuzuna son vermek ve meşruti bir yönetime geçmektir. Osmanlı’nın çöküşünü durdurmanın ve toprak bütünlüğünü sağlamanın ancak bu şekilde mümkün olacağına inanıyorlardı. 2. Onlara göre zaman geçirilmeden bir anayasa hazırlanmalı ve devlet, Avrupa tarzında bir yönetime hazır hale getirilmeliydi. Bunun için hemen seçimlere gidilmeli ve meclis oluşturulmalıydı. 3. Yeni Osmanlılar dönemi Jön Türkler ilk teşkilatlarını gerek Batı ülkelerinin baskısı, gerek azınlıkların dayatmaları, gerekse Masonların yönlendirmeleriyle kurmuşlardı. Bu şahısların birçoğu Mason localarına bağlıydı. 1876’da Abdülaziz’i tahttan indirip yerine V. Murat’ı tahta geçirirlerken masrafların büyük çoğunluğunu Mason locaları karşılamıştı. 4. Teşkilatlanmada “Carbonari” adlı bir örgütü örnek almışlardı. Bu örgüt, Masonluktan etkilenmiş bir yapıydı. Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nde her altı kişiye bir yedinci lider tahsis edilmişti. Her lider, altı üyeye, alınan kararları uygulatmakta yükümlüydü. Örgütte herkesin bir numarası vardı. Mesela Ebuzziya Tevfik, 105 numaralı üye olduğunu daha sonraki yıllarda belirtecekti. Jön Türklerin tutarlı bir doktrinleri olduğu söylenemez. Bunların her biri başka amaç ve tutum sahibiydi. Bazıları Türkçü, bazıları İslamcı, bazıları hem Türkçü hem İslamcı hem Osmanlıcı; bazıları akılcı, bazıları laik, bazıları pozitivist -Ali Suavi ve Mustafa Fazıl Paşa laik, Namık Kemal ve Ziya Paşa İslamcı görüşteydi- insanlardı. Bkz. Aksoy, Ş. (2012). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: Nokta Kitap Yayınları, 14.

²Cemiyetin kuruluşu ile alakalı ortak tarihin bu yıl olduğunu zikreden kaynaklar için Bkz. Temo, İ. (2013). *İttihat ve Terakki Anılarım-Atatürk’ü Niçin Severim-*. İstanbul: Alfa Yayınları, 28; Ramsaur, E. (2011). *Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*. İstanbul: Pınar Yayınları, 33; Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 156; Tunaya, (2010). a.g.e., 27; Akşin, (2011). a.g.e., 48; Hanioglu, Ş. (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı*

Tıbbiye-yi Şahane öğrencileri tarafından (İbrahim Temo önderliğinde İshak Sükûti, Mehmet Reşit ve Abdullah Cevdet'in bir araya gelmesiyle³) İttihat-ı Osmani adıyla istibdada karşı gizli bir cemiyet olarak kuruldu ve aynı yıl Paris'te kurulan "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ile birleşerek bu adı benimsedi⁴. Bu yapı II. Abdülhamit istibdadından kurtulmayı, Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koyup, Osmanlı Devleti'ni bir arada tutmayı amaçlıyordu⁵. Birkaç yıl içinde II. Abdülhamit bu oluşumun ülke içindeki örgütünü etkisiz hale getirdi, üyelerini sürdü. Aynı sıralarda karışıklık yaşayan Paris'teki şube ile ülke içindeki kesim bütünleşemedi. Ancak Paris'teki bu şube Avrupa'daki Jön Türk akımının başını çekti. Kuruluşundan sonraki birkaç yılda pek varlık gösteremeyen bu cemiyet ülke içindeki Ermeni faaliyetlerine karşılık yeniden hareketlenmeye başladı. Ermenilerin Bâbîâli'de başlattıkları isyan üzerine bu taşkınlıklara bir cevap olarak İbrahim Temo önderliğinde İshak Sukuti, Dr. İsmail İbrahim ve Behçet Bey ile birlikte bastıkları bildiride şöyle denildi:

"Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız Türkler!"

Ermeniler devletimizin en büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınır hürmet gören Bâbîâli'yi basmaya kadar cüret ettiler. Payitahtımızı sarstular. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahane hareketleri mucib-i teessüfümüzdür; lakin hakikatte zulüm, istibdat ve idaresizlik, mucib-i teessür ve teessüf hadiseleri doğurmaktadır. Biz Türkler de umum Osmanlılar gibi bu müstebit hükümetten ıslahat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksatla çalışıyor. Biz bugün Ermenileri tedibe çalışacağımıza idaresizliğin, zulüm ve istibdadın merkezi olan Bâbîâli'yi, Şeyhülislam kapısını, Yıldız'ı basarak bu daireleri müstebitlerin başına yıkalım, el ele verelim toplanalım, çoğalalım. Bizim de hürriyete, serbestiye âşık ve müstahak olduğumuzu âlem-i medeniyete gösterelim.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler. İstanbul: İletişim Yayınları, 173-174. -Gerçi Şükrü Hanioglu bu tarihi zikrettikten sonra Doktor Mekkeli Sabri Bey'den Abdullah Cevdet'e gönderilen bir mektuba göre bu tarihin 1891 olduğunu da belirtir. Bkz. Hanioglu, (1985). a.g.e., 174. Şerif Mardin kitabının tarih aralığını 1895'ten başlatır ama eserinde de belirttiği gibi kitap 1895-1908 arasındaki İttihat ve Terakki Cemiyetine katılanların çıkardıkları kimi yayın organlarında beliren toplum ve siyaset konuları ile ilgili fikri yapıların bir incelemesidir. Bkz. Mardin, Ş. (2012). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 24. Öte yandan Şerif Aksoy kuruluş tarihini 1895 olarak verir. Bkz. Aksoy, (2012). a.g.e., 16.

³Bazı kaynaklarda Hüzeyinzade Ali'nin de bu grupta olduğu belirtilse de İbrahim Temo'nun anılarında sadece yukarıda andığımız isimler zikredilmektedir. Temo, (2013). a.g.e., 26-29.

⁴Karpat, K. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. İstanbul: AFA Yayınları, 35-36.

⁵Davison, R. H. (1981). *A Short History of Turkey*. England: The Eothen Press, 110.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti⁶

Böylece 1895 öncesi varla yok arasında olan İttihat ve Terakki, bu yıl ilk ayrıntılı örgüt nizamnamesini yayınladı. Yine aynı yıl Ahmet Rıza'nın Paris'teki kolu ile birleşti. Fakat yıl 1897 olduğunda Jön Türk hareketi etkisini yine kaybetmiş durumdaydı. Bu tarihe kadar cemiyetin başında etkin konumda olan Ahmet Rıza'nın kendi dönemindeki din algısı ile alakalı keskin söylemleri sebebiyle 1897'de Panislamist olarak bilinen Mizancı Murat Jön Türklerce öne çıkarıldı. Bir yıl kadar cemiyetin başkanlığını yürüten Mizancı Murat, II. Abdülhamit'in mevki ve para teklifleri karşısında cemiyetten fikren ayrılarak yayın organı Mizan'da II. Abdülhamit'i metheden ve İttihatçı Jön Türkleri yeren yazılar kaleme almaya başladı. Daha sonrasında da açık bir şekilde İttihat ve Terakki'ye şiddetli muhalefette bulunacaktı. Bu davranışı Jön Türkler tarafından ihanet olarak görüldü. Fakat Mizancı Murat'ı makam ve para kaygısı ile başka bazı Jön Türkler de takip etti. Örneğin İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi, II. Abdülhamit'ten çeşitli makam ve mevkiler alanlardandı⁷. Sultan'ın yanlısı olmak ya da yanlısı görünmek bir zorunluluktur diyebiliriz. Zira Jön Türkler bu yıllarda mali olarak çok kötü durumdadırlar. Bu sebeple bazıları Sultan Abdülhamit'in yanında gibi dururken, Jön Türk zihniyetini yansıtan gazetelerini çıkarmak için çaba göstermiştir. İshak Sükûti bunlardandır⁸.

Dağınık halde bulunan Jön Türkler 4-9 Şubat 1902'de ortak noktaları II. Abdülhamit muhalefesinde birleşen Türkler, Araplar, Yunanlılar, Kürtler, Çerkezler, Ermeniler, Yahudiler ve Arnavutları temsilen kırk yedi kişinin katılımıyla Paris'te "Osmanlı Liberalleri Kongresi" ya da diğer adıyla I. Jön Türk Kongresi'ni topladı. Bu kongrenin en can alıcı konusu yabancı müdahalesine izin verilip verilmemesi meselesi oldu. Bu noktada kongreye başkan seçilen Prens Sebahattin ile Ahmet Rıza iki ayrı düşüncede yer aldı. Prens Sabahattin yabancı müdahalesine olumlu bakarken Ahmet Rıza buna karşı çıktı ve kongreden bu iki ismin önderliğinde iki ayrı oluşum doğdu. Böylece Jön Türkler, Ahmet Rıza'nın önderliğindeki dış müdahaleyi reddeden, merkeziyetçiliği

⁶Temo, (2013). a.g.e., 51.

⁷Bu konu ile alakalı olarak Dr. Bahaeddin Şakir, bir mektubunda şöyle söyler: "*Eski Cemiyetin dağılmasına sebep Ahmet Rıza Bey değil, Murad Beylerin, Sükûtilerin, Abdullah Cevdet edepsizlerinin parayı tamahı ve ahlaksızları sebep olmuştur. Bu mürtetleri Sultan Hamid bin beş yüz frank maaşla satın aldığı zaman Rıza Bey'e sefirler gönderiyor, sefaretleler vaat ediyordu.*" Bkz. Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 415.

⁸Tunaya, T. Z. (2011). *Türkiye'de Siyasal Partiler –İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi-*, (C. 3). İstanbul: İletişim Yayınları, 27-59; Ahmad, F. (2010). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 15-31; Akşin, (2011). a.g.e., 47-73; Temo, (2013). a.g.e., 36 vd.; Mardin, (2012). a.g.e., 67 vd.

hedefleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Prens Sabahattin'in önderliğindeki liberal görüşlü, dış müdahaleyi makul gören, federal bir yapı öngören Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet⁹ Cemiyeti adı altında ayrılmış oldu. Daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyen kesimler de bu andan itibaren Adem-i Merkeziyet Cemiyetini destekledi¹⁰.

Osmanlı Devleti'ni kurtarma emelinde olan Cemiyet, 1905'e kadar kendini Namık Kemal'in "hürriyet" fikirlerinin varisi olarak gösterirken çalışmaları düzensizdi. Fakat bu tarihten sonra çok daha disiplinli bir şekilde çalışan Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'ın hâkim oldukları bir grup haline geldi. Cemiyetin fikir köklerinde biyolojik materyalizmin etkisi büyüktü. Bunun bir sonucu olarak İttihat ve Terakki'nin ilk büyük liderlerinden Ahmet Rıza ile önemli bir İttihatçı kitle pozitivistti¹¹. Bir müddet sonra pozitivist görüşte

⁹Prens Sabahaddin'in "Adem-i Merkeziyet" prensibinin tatbiki gayesine göre, vilâyetler hudut ve idare usulünün cezri bir şekilde değiştirilmesi düşüncesi ön plâna alınmıştı. Vilâyet hudutları, iklim şartlarıyla İktisadî bağıllık zaruretlere göre küçültülecek, merkezler yine aynı şart ve imkânlar göz önüne alınarak yeniden tespit edilecek; iktisadi bölge birlikleri vücuda getirilerek birkaç vilâyeti içine alacak şekilde umumî valilikler ihdas olunacaktı. Taslağın ileri sürdüğü esaslı ıslahat düşüncelerinden biri de, iktisat ve kültür meselelerinde umumî valilik bölgeleri halkına, mahallî çalışma imkânı ile mahallî seçim hürriyetini vermek ve bu suretle İmparatorluğu vücuda getiren muhtelif unsurları hükümet işleriyle geniş bir sahada ilgilendirerek, menfaat birliği duygusu ile müşterek vatan şuurunu yaratmak ve benimsetmekti. Bkz. Kuran, (2012). a.g.e., 540-541. Bu açıklamanın ardından Kuran: "*tabii Osmanlı camiasını ilgilendirmesi muhtemel bulunan bu kanaatler; İttihat ve Terakki rüesasınca kabule şayan görülüyor ve yalnız kendi dar düşünüş ve kısa görüşleri ve daha doğrusu hisleriyle İmparatorluğu idare etmek gafletine düşüyorlardı. Hâlbuki bu idare şekli İngiliz, Alman, İtalyan vesair kavimlerden mürekkep Amerika'da tatbik edilmektedir*" yorumunu yapar. Bkz. Aynı eser, 541. Fakat Kuran bu yorumu yaparken, Amerika'da söz konusu unsurları ortak hedeflerde buluşturan ekonomik birlikteliğin bulunduğunu ancak mali dar boğaz içindeki Osmanlı Devleti'nde gerçeklerin daha farklı olduğunu göz ardı eder. Bu arada "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir" eserini incelediğimiz zaman Prens Sabahaddin'in fikirleri sosyal yapıya uyduğu kadar siyasi yapıya uymaz. Bkz. Prens Sabahaddin, (2002). *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*. Ankara: Liberte Yayınları, 1-53. Öte yandan adem-i merkeziyet, Tanzimat devrine gelinceye kadar bu memlekette tatbik edilmiş ve yurdun Cezayir gibi, Mısır gibi, Tunus gibi birçok parçaları bu yüzden elden çıkarılmış olduğu için Türklerle hükümet buna taraftar değillerdi. Merkeziyet de Tazimattan beri tatbik olunuyordu. Bunun da iyi bir idare şekli olmadığı anlaşılmıştı. Adem-i merkeziyeti azınlıklar, bilhassa Ermenilerle Araplar istiyorlardı. İş başına geçen hükümetler ise bunların ikisine de taraftar olmuyor, her zaman tevsii mezuniyet (yetki genişliği) ve tefriki vezayif cihetini iltizam ediyorlardı. Bkz. Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, (C. III-IV). İstanbul: Eser Matbaası, 1296.

¹⁰Ramsaur, E. (2011). *Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*. İstanbul: Pınar Yayınları, 81 vd.

¹¹*Pozitivizm*: Geçerli bilgiyi olguların bilgisinden ibaret gören ve metafizikle dinî bilgiyi geçersiz sayan felsefe akımı. Terim ilk defa 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kullanılsa da Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte kabul edilir. 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk yarısına kadar Avrupa'da yaygınlaşan bu felsefe akımı Comte'un görüşüyle ilmin yöntemini ve sonuçlarını kullanmak suretiyle daha âdil bir sosyal örgütlenmenin sağlanabileceği düşüncesine dayanmaktadır. Pozitivizmin temel karakteristik fikirleri şöyledir: a) Bilimsel bilgi tek geçerli bilgidir. b) Bilginin mümkün olan yegâne nesnesi olgulardır; metafizik ve teolojik düşünceler olgusal karşılığı olmayan spekülasyonlardan ibaret olup anlamsızdır. c) Felsefe bilim dışı bir yönetime sahip olamaz; onun görevi bütün bilimler için ortak olan genel ilkeleri bulmaktır. d) Evrensel ve önsel nitelikli tek bir yöntem söz konusudur ve bu yöntem hem doğa hem de beşerî bilimler için aynıdır; bütün bilimler fiziğe indirgenebilir. Bkz. Kutluer, İ. (2007). *Pozitivizm, TDVİA*, (C.34). İstanbul, 335-339. Bu arada İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri önceleri Fransız akımının etkisinde kalmışlardır. Ahmet Rıza, Auguste Comte'dan, Prens Sabahattin, Le Play ve Demolins'in öğretilerinden en son Ziya

olanlarla dini dünya görüşlerini bırakmayan İttihatçılar arasında bir çatlak oluşmaya başlamış gibi görünse de bu gruplar zamanla toplumun şekillenmesi ile alakalı ortak bir paydada buluştular. Bu payda Batılıların başarılarının sebebini organizasyon, disiplin ve kimliklerini belirtecek bir ideolojik ortaklığa bağlayan anlayış idi. Bu sebeple 1906 sonrasında parti örgütlenmesi ve askeri örgütlenmeye önem veren İttihat ve Terakki ileriki zamanlarda Türkçülüğe de ağırlık verecekti¹².

“İttihatçı zihniyeti” oluşturacak kesim 1906’da Selanik’te 3. Ordu subaylarının girişimiyle “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti” adıyla bir araya geldi¹³. Böylece asıl “İttihat ve Terakki” kurulmuş oldu¹⁴. İlk kurucular on kişi olup subay ve bürokratlardan oluşuyordu¹⁵. Grup kısa sürede büyüdü. Mustafa Kemal Bey’in de içinde olduğu bir heyet tarafından 1906’da Şam’da kurulan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile 1907 yılında birleşti. Yine aynı yıl Paris örgütü ile anlaştı. Önce “Terakki ve İttihat” sonra da “İttihat ve Terakki” adını aldı¹⁶ ve üyelerine “İttihatçı” dendi. Bundan başka yine 1907’de Jön Türklerin birleşmesini sağlamak amacıyla II. Jön Türk Kongresi toplandı. Çağırıldıkları halde Rum, Arnavut ve Bulgar örgütlerinin katılım göstermediği ve Ermenilerin aktif olduğu bu kongrede Ahmet

Gökalp de Emile Durkheim sosyolojisinden etkileneceklerdir. Lewis, B. (2008). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. B. B. Turna). Ankara: Arkadaş Yayınları, 313.

¹² Mardin, Ş. (2004a). *Türk Modernleşmesi –Makaleler 4-*. Önder, T. (Editör). İstanbul: İletişim Yayınları, 98-100.

¹³ Ayr. Bkz. Şıvgın, H. (Kış 2012). İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü, *Akademik Bakış*, 6(11), 2. 1906’da Paris’e yeni kaçan Dr. Bahaeddin Şakir’in buraya gelmesiyle kırıldanma başladı. Jön Türklerin hareketlenmesinde Rus-Japon savaşının ve Rus ihtilalinin etkilerini görüyoruz. Sonra, belki aynı olayların etkisiyle Abdülhamit’e 21.7.1905’te Ermenilerce yapılan bombalı suikasti, 26.11.1905’te Makedonya’da zorla ıslahat yaptırmak için Almanya dışındaki beş büyük devletin Midilli’ye ve daha sonra Limni’ye asker çıkararak, gümrük ve posta telgraf dairelerini işgal etmeleri olaylarını da unutmamalıdır. Ermenilerin girişimi Jön Türklerin uyuşukluğunu, Makedonya işi de devletin yeni bir bunalım ve parçalanma, belki toptan dağılma dönemine girmekte olduğunu sergiliyordu. Artık yeni bir başlangıç, ciddi bir örgütlenme zamanı gelmişti. İşte bu sıralarda, Bahaeddin Şakir, bütün Jön Türkleri bir örgüt içinde toplayabilmek için Prens Sabahattin ile temas ettiyse de o, ortaya koyduğu programda adem-i merkeziyet esasını ileri sürünce, birleşmenin olanaksızlığı anlaşıldı. Bunun üzerine ayrı ayrı örgütlenmelere gidildi. Sabahattin, Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti adından vazgeçerek Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’ni kurdu, Terakki Gazetesini çıkarmaya başladı. Böylece, 1902 Kongresi’nde beliren bölünme kesin bir biçim aldı. Bkz. Akşin, (2011). a.g.e., 99.

¹⁴ Kazım Karabekir Paşa bu hareketi “II. İttihat ve Terakki’nin kuruluşu” olarak değerlendirir. Kazım Karabekir. (1995). *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*. İstanbul: Emre Yayınları, 131 vd.

¹⁵ Tunaya, (2010). a.g.e., 27; İttihat ve Terakki’nin kurucuları şunlardır:

Asker Üyeler: Kaymakam Bursalı Tahir Bey (Mason değildir), Binbaşı Naki Bey, Erkan-ı Harp Yüzbaşı Edip Servet Bey, Yüzbaşı ve Müşiriyet Yaveri Kazım Nami Bey, Yüzbaşı Ömer Naci Bey, Mülazim İsmail Canbolat Bey, Hakkı Baha Bey.

Sivil Üyeler: Mehmet Talat Bey, Rami Bey, Mithat Şükrü Bey

İttihat ve Terakki’nin İçine aldığı yapılar da şöyledir: (Kendisi) Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (1906’da kurulan), Paris Terakki ve İttihat Cemiyeti, Selanik Heyet-i Aliyesi (birleşince Merkez-i Umumi), Mustafa Kemal Bey’in Şam’da kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Bkz. Tunaya, (2010). a.g.e., 38-40; Akşin, (2011). a.g.e., 94-112.

¹⁶ Bleda, M. Ş. (ty). *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 30-31.

Rıza, II. Abdülhamit'i tahttan indirmede her yolun mubah olduğu fikrine karşı çıksa da birleşmeyi sağlamak için istemeyerek de olsa güç kullanılması fikrine onay verdi. Fakat bu kongrede yabancı müdahalesi konusu gündeme getirilmedi. Aynı zamanda özellikle Ahmet Rıza yapılacak ihtilale Ermenilerin katılması fikrini onaylamadı¹⁷. Böylece 1902'deki I. Jön Türk Kongresinde ayrılmış olan Jön Türkler, Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinde ortak hareket etmeye devam edeceklerdi. Yanı sıra İttihat ve Terakki, iktidara geldikten sonra adem-i merkezîyet fikri hariç kalmak kaydıyla Prens Sabahattin'in tatbik etmek istediği siyasete çok yakın bir siyaset takip edecekti. Örneğin bölücülüğe kaymaması şartıyla "tevsî-i mezuniyet" yani yetki genişliği fikrine olumlu bakacaktı. Fakat yine de önce cemiyet sonra da parti bazında bu iki kesim iki ayrı hizbi temsil edeceklerdi¹⁸.

Yıl 1908 olduğunda İngiltere ve Rusya'nın Reval görüşmelerini yapmaları neticesi Makedonya'nın elden çıkması ihtimali özellikle Makedonyalı Türk subayları rahatsız etmekteydi. Aynı sıralarda Arnavutlar kaynaşma halindeydiler. Arnavut hareketlenmesi Arnavut kökenli Resneli Niyazi Bey'in dağa çıkması ile farklı bir boyut kazandı. Bu eylem sonrası Arnavutların Firzovik'te toplanıp başlattığı isyan hareketi İttihat ve Terakki tarafından başarılı bir şekilde değerlendirildi. Böylece II. Meşrutiyetin ilanına giden yol açıldı ve İhtilal 24 Temmuz 1908'de gerçekleşti. Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile İttihat ve Terakki'nin 1918'e kadar devam edecek yönetim süreci de başladı. Fakat 1908-1913 arasındaki çok partili siyasal hayat içinde İttihatçılar kendilerinden olan bir siyasal iktidar yani bağımsız bir kabine oluşturamadılar ve çeşitli kabineleri desteklediler¹⁹. Bu döneme İttihat ve Terakki'nin "denetleme iktidarı" diyebiliriz. Bu beş yıllık süreçte İttihat ve Terakki hâkim bir konumdaydı ve şekillendirdiği siyasal iktidarın askeri niteliği ağır basıyordu. Çünkü hareketin biçimlendiricisi orduyd²⁰. Hatta Hüseyin Cahit Yalçın, Tanin Gazetesindeki köşesinde özellikle 31 Mart Olayı sonrası Jön Türklerin içinden askeri kanadın vazifeyi üzerlerine alıp faaliyetlerini artıracığına inandığını ifade eder. Yalçın, sivil kesimde yönetim iradesini görememektedir²¹. 1908-1909 arasında II. Abdülhamit tahtta kalmaya devam etti. İttihat ve Terakki, II. Abdülhamit'in kurduğu siyasal rejimin etkilerinin daha uzun süre devam edeceği kanaatindeydi. Bu konuda Mebusan Meclisinde konuşan Halil Menteşe: "(...)fakat biliyorsunuz ki (...)bütün itiyadat birdenbire sükût

¹⁷ Ramsaur, (2011). a.g.e., 162-172; Akşin, (2011). a.g.e., 112-118.

¹⁸ Kazım Karabekir. (1995). a.g.e., 131 vd; Ramsaur, (2011). a.g.e., 81 vd; Tunaya, (2010). a.g.e., 27-31; Akşin, (2011). a.g.e., s. 171-173.

¹⁹ Kabacalı, A. (Editör). (2013). *Talat Paşa'nın Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 40-42.

²⁰ Ahmad, (2010). A.g.e., 15-31; Akşin, (2011). a.g.e., 139-145.

²¹ Yalçın, H. C. (5 Mayıs 1325/18 Mayıs 1909). Siyasat: Yeni Devir. *Tanin Gazetesi*. 1.

edemez herkeste bu hususta şahsi olan senelerden beri tesir yapan an'anat vardır. Onları birdenbire kırıp atmak mümkün değildir" yorumunu yapar. Denetleme iktidarında İttihat ve Terakki, Osmanlı Devleti'nin ağır koşulları karşısında zayıfladı, muhalefet güçlendi. Bu süreçte 1911'de İttihat ve Terakki'den ayrılan bir grup Hizb-i Cedid'i teşkil etti. Aynı yılın sonunda bu muhaliflerin faaliyetleri neticesinde Prens Sabahattin'in de öncü desteğiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası denilen bir muhalif parti doğdu ve üyelerine "İtilafçı" denildi. İttihatçılar askeri mahiyetteki "Halaskaran Hareketi" sonunda meclisteki çoğunluklarına rağmen iktidarı bırakmak zorunda kaldılar. Altı aylık kısa bir muhalefetten sonra "Bab-ı Ali Vakası" (23 Ocak 1913) ile iktidarı yeniden ele geçirdiler. Mahmut Şevket Paşa suikastını (12 Haziran 1913) izleyen beş yıl içinde bir tek parti yönetimi ile "tam iktidar" dönemleri de başlamış oldu. Bu tarihe kadar İttihat ve Terakki yönetiminde cemiyet-fırka çekişmesi bulunmakta idi. Nitekim Merkez-i Umumi, fırkayı, Mebusan Meclisi'nde kendisinin aldığı kararları yerine getirmede bir aracı gibi görmekteydi. Bu sebeple 1912'ye kadar Selanik'te bu yıldan sonra da İstanbul'da mukim Merkez-i Umumi, yönetimde baskın durumda idi. Fakat 1913'te İttihat ve Terakki cemiyetten fırkaya dönüştüğünü ilan etti. Bu yıldan itibaren İttihat ve Terakki içinde özellikle Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa ön plandadır. I. Dünya Savaşı yenilgisi ile Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ertesi günü son kongresini yapan İttihat ve Terakki böylece dağılacaktır²².

İttihat ve Terakki'nin içinde yer alanlar cemiyetin kuruluşundan itibaren çok farklı görüşlerde olan kimselerdi. Fakat hepsinin buluştuğu ortak bir payda vardı ki o da Abdülhamit karşıtlığı idi. Ahmet Rıza'nın Meşveret isimli gazetesinde bu konu şöyle geçmekteydi: "*Genç Türkiye Partisi, ne bir şahsın ne de bir komitenin malı değildir. O, istibdadın zulmünden doğmuş, cesareti olan herkesin yardımı ile tutunmaya çalışan millî temayüllerin bir bütündür. Ona bağlı olanlardan bazılarının çok mutaassıp, diğerlerinin pozitivistçi olmaları ne ifade eder? Hepimizin kendisine karşı savaşıcağımız müşterek bir düşmanımız vardır*"²³. Elbette bu tespit İttihatçıların istisnasız hepsinin ortak bir ideolojilerinin olmadığını da göstermektedir.

²² Tunaya, (2010). a.g.e., 27-31, 195.

²³Karal, (2000). *Osmanlı Tarihi*. (C.4). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 516-519.

Araştırmanın İçeriği

Bu araştırma-incelemede sahip olduğu insan kitlesi itibariyle heterojen bir yapıya sahip olmakla beraber, çökme tehlikesi ile karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti'nin kurtarılması için çabalamak isteyen ve II. Abdülhamit karşıtlığı merkezinde birleşen gençlerce kurulmuş bir cemiyet olan İttihat ve Terakki'nin tüm boyutlarıyla fikri dönüşümü ele alınmaya çalışılmıştır. “Giriş” kısmı ile başlanılan bu çalışma dört ana başlıktan, ardından sonuç, kaynakça ve eklerden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Osmanlılık kavramı, bu kavramın Osmanlı Devleti'nde takip ettiği seyir, İttihat ve Terakki'nin ve bazı örnekleri ile Osmanlı vatandaşlarının bu kavrama bakışı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Osmanlıları tek bir çatı altında toplayan bu anlayışa II. Meşrutiyet Devrinde İttihad-ı anasır, Osmanlılık ya da Osmanlılık denildiğini görüyoruz. Bu ilk bölümde tanım olarak tarafımızca “Osmanlılık” kavramı tercih edilmiştir²⁴. Bu kavramın hayata geçirilmesi için İttihat ve Terakki'nin faaliyetleri ve bu faaliyetlere mukabil özellikle gayrimüslim kesimden Ermeniler ve Rumların tutumları incelemeye alınmıştır.

İkinci bölümde İslamcılık bahsine yer verilerek bu akımın doğuşu, İttihat ve Terakki'de yarattığı tesir ve bazı İslam unsurlarının İslamcılığa bakışına yer verilmiştir. Meşrutiyet Dönemi fikir adamlarınca İslamcılık üç boyutuyla değerlendirilmiştir. “Sosyal İslamcılık” olarak çevirmeyi tercih ettiğimiz “İçtimai İslamcılık”, mezhepsel birleşmeyi öngören “Mezhebî İttihad-ı İslam” ve “Siyasal İslamcılık” diğer bir adıyla “Panislamizm”. Bu bölümde bu yönleri ile İttihat ve Terakki'nin İslamcı kimliğinin biçimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Elbette bu çerçevede iki İslam kesimi olan Arapların ve Kürtlerin özellikle ileri gelenlerinin İslamcılık siyaseti ile ilişkileri üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölüm, İttihat ve Terakki'nin Türkçülük boyutunun değerlendirilmesi üzerinedir. Bu başlık çerçevesinde de “milliyetçilik” ve “Türkçülük” kavramı, çeşitli versiyonları, Osmanlı Devleti'ndeki yeri ve iddia edildiği gibi İttihat ve Terakki'nin Türkçü olup olmadığı konusu tartışılmış; milliyetçilik çerçevesinde de Osmanlı Devleti'ndeki milli hareketlenmelere örnekler verilmiştir. Bu bağlamda hem İslam hem de

²⁴ Öte yandan İlber Ortaylı ve Niyazi Berkes Osmanlılık yerine Osmanlılık tabirini kullanmayı tercih ederler. Bkz. Ortaylı, İ. (2002). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 62; Berkes, N. (2011). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 393-401.

gayri İslam unsurlardan oluşan Arnavutlarda yükselen milliyetçilik fikri ve Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları süreci ile bu süreçte İttihat ve Terakki'nin tutumu değerlendirilmiştir.

Dördüncü bölümde II. Meşrutiyet devrinde “Garplılaşma” kavramı ile ifade edilen, bizim tezimizde “Batılılaşma” tanımını tercih ettiğimiz çağdaşlaşma meselesi ele alınmıştır. Batılılaşma çerçevesinde bu kavramın İttihat ve Terakki için ne ifade ettiği anlatılmaya gayret edilmiştir. İktidar partisi olarak İttihat ve Terakki koyu bir Batı mutaassıplığı mı yapmıştır yoksa amacı daha modern bir devlet inşa etmek için Batı gelişmişliğini esas almak mı olmuştur sorularına cevap aranmaya gayret edilmiştir. Sonuç bölümünde de tüm bu argümanlar çerçevesinde İttihat ve Terakki'nin fikri dönüşümü tartışılmıştır.

İşlediğimiz bu bölümlerimizin hepsinde İttihatçı olan ya da İttihat ve Terakki yönetimini fikirleriyle etkilemek noktasında yakın münasebeti bulunan Osmanlıcı, İslamcı, Türkçü ve Batıcı münevverlerin fikirleri ile tüm konular desteklenmeye çalışılmıştır. Fikirleri itibarıyla İttihat ve Terakki'yi yönlendirmeleri sebebiyle, tezimizin içerisinde görüşlerine geniş bir şekilde yer verdiğimiz bu isimlerin tarihsel boyutuyla özellikleri ve İttihat ve Terakki ile ilişkileri savundukları temel fikir akımının başlığı altında bir dipnot halinde verilmiş fakat fikirleri tüm tez geneline yaymak suretiyle işlenmiştir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırma-incelemede nesnel bir şekilde Meşrutiyet Dönemi fikir akımlarının genel özellikleri ve İttihat ve Terakki'nin nasıl bir fikri dönüşüm geçirdiği ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Sadece fikri süreç değil, dönemin iç ve dış siyasi, iktisadi, sosyal yapısı ve eğitim anlayışıyla alakalı kapsamlı bilgi sunulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede İttihat ve Terakki'nin görüşlerinin siyasi sağlamalarının neler olduğu ortaya konulmaya gayret edilmiş ve İttihat ve Terakki'nin özellikle her zaman Türkçü olduğu ve Türkçülüğünü gizlediğine dair yorumlar kritik edilmiştir. Bundan başka İttihatçı yönetimin Osmanlıcılık, İslamcılık ve Batıcılık kanaatlerinin samimiyeti değerlendirilmeye ve bu fikir akımları çerçevesinde İttihat ve Terakki'nin attığı adımlar incelemeye tabi tutulmuştur. Cemiyet-Fırka'nın fikri yapısına mukabil Osmanlı anasının durumu ve faaliyetleri ele alınmıştır. Ayrıca bu çalışma ile sadece Osmanlı Devleti'nin son dönemi

değil Milli Mücadele Dönemi ve Atatürk Dönemi Türkiye'sinin de temel taşlarının neler olduğu çeşitli örnekler üzerinden değerlendirilerek İttihat ve Terakki döneminin Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluş ve gelişimindeki etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kaynakların Analizi ve Yöntem

Çalışmamızın kaynak grubu gayet geniş olup temel kaynaklara inmeye çalışılmış, bu çerçevede arşiv belgeleri, Mebusan Meclisi Zabıt Cerideleri, muhtıra, program ve nizamnameler, risaleler, Osmanlıca gazete ve dergiler, telif-tetkik eserler, makaleler, yabancı dillerde kaynaklar ve internet kaynakları kullanılmıştır.

Arşiv Belgeleri

Tezimizin ana kaynağı olmamakla birlikte birincil kaynak grubunda yer alan Arşiv belgeleri bizim tezimizin de önemli kaynaklarındandır. Sadece Başbakanlık Osmanlı arşivlerinden istifade ettiğimiz arşiv belgelerini tezimizde daha ziyade dönem şartlarına işaret etmek için örnek sunmak amacıyla kullanmış bulunuyoruz. Bu çerçevede ağırlıklı olarak Dâhiliye Nezâretine mahsus belgeler kullanılmıştır. Ayrıca Hâriciye Vekâleti, Maarif Vekâleti ve Emniyet-i Umumiye'nin belgeleri de önemli bir yer tutmaktadır. Arşiv belgelerinden elde ettiğimiz veriler tezimizde ele aldığımız konuların teyidi hususunda son derece kıymetli bir yer tutmaktadır.

Resmi Yayınlar (Zabıt Cerideleri)

Çalışmamız çok kapsamlıdır. Bu çerçeveden bakıldığında Zabıt Cerideleri'nin sağlayacağı veriler çok önemlidir. Dönemin meclisi olan Mebusan Meclisi'nin tutanakları bu sebeple konularımızın örneklenmesinde kıymet-i haiz bir konumdadır. Mecliste alınmak istenen ya da alınan kararlar çerçevesinde fikirlerin nasıl tartışıldığı, yöneticilerin karşılaştığı zorluk ya da imkânlar bize Meşrutiyet Dönemi İttihat ve Terakki'sinin fikri dönüşümü ile alakalı değerli veriler sunmuşlardır.

Nizamname, Beyanname, Kongre Tutanakları, Muhtıra ve Programlar

İttihat ve Terakki'nin fikir ve amaçlarının en net görüldüğü kaynak grubu bu başlık altında değerlendirdiklerimizdir. Madde madde cemiyetin fikirleri ve bu fikirlerin yıllar

içerisindeki değişimlerinin verilerini bu kaynaklardan almamızın kıymeti şudur ki burada geçen bilgiler tüm İttihatçılarının mutabık kaldığı ortak bildirim niteliğindedir. Dolayısıyla tüm İttihat ve Terakki'yi bağlayan net verilerdir.

Risaleler

Çalışmamızın kaynak grubu içinde risaleler de yer almaktadır. Kullandığımız risaleler II. Meşrutiyet Döneminde yazılmış olduklarından bu dönemin her türlü gelişmeleri, toplumun yapısı, devlet ve işleyişi, insan davranışları, dış ülkelerle ilişkiler... vs. ile alakalı kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Hatıralar ve Biyografiler

Çalışmamız bir fikir tarihi çalışması olduğundan mütevellit o dönemde yaşamış, konumuz çerçevesinde önde gelen şahsiyetlerin yaşadıkları hayatlar, birbirleriyle münasebetleri ve en önemlisi Osmanlı Devleti'nin kurtarılması, İttihat ve Terakki ve II. Meşrutiyet Dönemi süreciyle alakalı şahsi kanaatlerinin neler olduğunu net bir şekilde görebildiğimiz Hatıralar ve Biyografiler kaynakçamızın bir diğer kıymetli grubunu oluşturmaktadır. Bu grupta özellikle Enver Paşa, Cemal Paşa, Talat Paşa, Hüseyin Cahit Yalçın, İbrahim Temo, Avlonyalı Ekrem, Dr. Bahaeddin Şakir ve Halil Menteşe'nin...vb. anıları önde gelmektedir.

Sürelî Yayınlar

Tezimizin ana kaynaklarından bir diğeri Osmanlıca sürelî yayınlardır. Bu çerçevede başta Tanin Gazetesi olmak üzere Sebilürreşad/Sırat-ı müstakim Dergisi, İkdam Gazetesi, Sabah Gazetesi, Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, Neyyir-i Hakikat Gazetesi, İctihad Dergisi, Atı Gazetesi, İleri Gazetesi, İslam Mecmuası, Beyanül-hak Gazetesi, Tasvir-i Efkâr Gazetesi, Türk Yurdu Dergisi, Türk Sözü Dergisi, Yeni Mecmua, İktisadiyat Mecmuası, Mizan Gazetesi, Meşveret Gazetesi, Basiret Gazetesi, Volkan Gazetesi, Osmanlı Gazetesi, Hikmet Gazetesi, Misbah Gazetesi, İçtimaiyat Mecmuası ve daha birçok gazete ve dergi konularımız çerçevesinde taranarak ilgili haber ve makalelere yer verilmiştir.

Telif-Tetkik Eserler

Tüm akademik çalışmaların olmazsa olmazlarından olan telif-tetkik eserler bizim çalışmamızda da önemli bir yer tutmaktadır. Fakat bu kaynak grubunun verilerine tamamen güvenilir gözıyla bakılmayarak çeşitli bölümlerde analizlerini yapmaya çalışmak suretiyle kullanıldıklarını ifade etmemiz gerekir. Nitekim İttihat ve Terakki ile alakalı olarak yazılmış -ne kadar önemli olursa olsun- birkaç on yıllık bir kaynak günümüz imkânları ile ulaştığımız yeni veriler ışığında yeni bir analize muhtaçtır. Tezimizde bu kaynak grubu için mümkün olduğunca böyle bir analiz metodu kullanılmaya çalışılmıştır.

Yabancı Dilde Kaynaklar

Çalışmamızın İngilizce, Fransızca ve Arnavutça kaynakları da bulunmaktadır. Bu kaynakların İngilizce grubunun çevirisi tarafımda yapılmıştır. Fransızca çeviriler Mali'den Moussa Sylla ve Arnavutça kaynaklar ise Kosova'dan Roni Kazazi tarafından gözetimim altında yapılmıştır. Bu kaynakların, yabancı kaynaklar olarak tezimizin verilerini destekliyor olmalarından ötürü kıymeti çok büyüktür.

I. BÖLÜM

İTTİHAT-TERAKKİ VE OSMANLILIK

1.1. OSMANLILIK KAVRAMI

Osmanlı Devleti'nin yönetim sisteminde merkezi teşkil eden insanlar Alman olan Habsburg ya da Rus olan Romanov hanedanlarından farklı bir yerde durmaktaydı. Nitekim Osmanlı'da bürokrasi bu hanedanlarda olduğu gibi Alman ya da Rus etnisitesi gibi bir ortak etnik kimlikle şekillenmemişti. Buna karşılık, Osmanlı bürokrasisi kendini herhangi bir etniki veya lisani grupla resmî bağları olmayan, Osman ailesine ait bir hanedan devletini yöneten ve dine hizmet eden bir elit gibi görüyordu²⁵.

Din ve etnik köken itibariyle de pek çok farklı grubu bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nde bu gruplar zamanla Osmanlı yöneticilerinin “*millet sistemi*” adını verdikleri bir çerçevede örgütlendiler. Fakat buradaki *millet* terimi “dini cemaat²⁶” anlamında kullanıldığından Osmanlı'da “Müslüman milleti”, “Ortodoks milleti” şeklinde isimlendirilen kategoriler ortaya çıktı. Örneğin gayrimüslim milletler içinde bir alt kategori mahiyetinde Fransız ihtilali öncesi pek önemli olmayan Rumlar, Bulgarlar(...) vs. vardı. Ancak Fransız ihtilali ve daha sonraki Koalisyon dönemi savaşları sırasında Fransa'da yeşeren milliyetçilik fikirleri tüm Osmanlı dışı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Avrupası'nda da yayılmaya başlayınca özellikle savaşın yansıdığı Yedi Ada kanalıyla Balkan topraklarını da etkiledi²⁷. Başta Rusya olmak üzere Avrupalı ülkelerin Osmanlı'daki gayrimüslim tebaayı bağımsızlığa teşvik ve tahrik etmek gibi bir politika takip etmeleri²⁸, Osmanlı tebaası arasında ayrılık fikrini şekillendirdi. Öte yandan geleneksel *millet* sistemi her değişik dindeki topluluğa kendi yasalarına sahip olma hakkı tanıyordu²⁹. Bu sebeple başlayan “sisteminin çözülmeye yüz tutması” konusu, toplumsal

²⁵ Karpat, K. H. (2005). *İslâm'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Devlet, Kimlik, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, (çev. Ş. Yalçın). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 575.

²⁶ Aynı zamanda mezhep ve şeriat anlamında da kullanılmıştır. Bkz. Sami, Ş. (1999). *Kamus-ı Türki*. İstanbul, 1400; Naci, M. (1995). *Lugat-ı Naci*. İstanbul, 731.

²⁷ Hanioglu, Ş. (1985). *Siyasal Akımlar – Osmanlılık. TCTA*. (C.5). İstanbul: 1389-1390.

²⁸ İnalçık, H. (Ağustos 1942). *Tanzimat ve Fransa. Tarih Vesikaları*. 2(8), 128; Bu arada Balkan kaynakmaları ve bağımsızlık hareketlerinde Rusya ve Avrupa kadar etkili olan bir diğer devlet misyonerleri vasıtasıyla bu coğrafyaya sızan ABD olmuştur. Bkz. Kocabaşoğlu, U. (1994). *XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri. Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu 31 Ekim - 3 Kasım 1989*. Ankara: TTK Yayınları, 553-551.

²⁹ Ahmad, F. (2011). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 136.

eşitliği sağlamak isteyen Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki temel problemi oldu³⁰. Bu sebeple Osmanlı Devleti hem Batılı devletlerin milliyetçilik propagandalarını önlemek hem de toplumsal yapısındaki etnik ve dini çatışmaları zamanın şartları ve gayrimüslimlerin talepleri çerçevesinde çözüme kavuşturmak için her türlü etnisitenin üzerinde bir Osmanlılık kavramı yaratıp bir siyasal düşünce hareketi olarak “Osmanlıcılık” fikrini uygulamaya koydu³¹.

Bu fikriyatı Yusuf Akçura şöyle tanımlar:

“Osmanlı milleti vücuda getirmek arzusu, pek yüksek bir hayalî gayeye, pek yüksek bir ümide doğru yücelmiyordu. Asıl maksat, Osmanlı memleketindeki Müslim ve gayrimüslim ahaliye aynı siyasî hakları tanımak ve vazifeleri yüklemek; böylece aralarında tam müsavât husule getirmek; fikirlerce ve dince tam serbestî vermek; bu müsavât ve serbestîden faydalanarak, söz konusu ahaliyi aralarındaki din ve soy ihtilaflarına rağmen yekdiğerine karıştırarak ve temsil ederek, Amerika Birleşik Hükümetleri'ndeki Amerikan milleti gibi müşterek vatanla birleşmiş yeni bir milliyet, Osmanlı milleti meydana çıkarmak ve bütün bu zor ameliyatın neticesi olarak da, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye”yi aslî şekliyle yani eski hudutlarıyla muhafaza eylemekti³²”.

Burada Osmanlı yöneticilerinin geliştirmekte olan milliyetçilik hareketlerinin farkında olmadıkları bunun için de çağın en güçlü düşünce akımının karşısına Osmanlıcılık gibi suni bir milliyetçilik çıkararak olayı baştan kaybettikleri tezi ileri sürülebilir. Ancak bu

³⁰ Küçük, C. (1985). Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat. TCTA. (C. 4). İstanbul: İletişim Yayınları, 1007-1024.

³¹ Sarıay, Y. (2008). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 18-20; Hanoğlu, (1985).a.g.m., 1389; Bu arada İlber Ortaylı ve Niyazi Berkes Osmanlıcılık yerine Osmanlılık tabirini kullanmayı tercih ederler. Bkz. Ortaylı, İ. (2002). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 62; Berkes, (2011). a.g.e., 393-401.

³² Akçura, Y. (1998). *Üç tarz-ı Siyaset*. Ankara: ATAM Yayınları, 19. Akçura her ne kadar bir örnek olarak Amerika'dan bahsetse de son devir Osmanlı ıslahat hareketlerinin kaynağı hep Batı olduğundan aynı konudaki milletleşme sürecinde Avrupalı devletlerin örneklerini vermeden de edemez. *“Avrupa'da milliyetler teşekkülü tarihinde görülen bazı misaller de itimatlarını arttırdı. Filhakika, Fransız milliyeti Cermen, Selt, Latin Grek ve daha bazı soyların birleşmesinden husule gelmemiş midir? Alman milliyetinde birçok Slav unsuru yutulmamış mıdır? İsviçre, ırk ve din farklarına rağmen bir millet değil midir? Adı geçen yüksek kişilerin, bu sıralarda bir siyasî birlik vücuda getirmeye çalışan Alman ve İtalyanların hareketlerini de, yanlış bir nazarla, doktrinlerinin doğruluğunu ispata hizmet eden vakalardan addetmiş olmaları dahi, gayri muhtemel değildir.”* Akçura, (1998). a.g.e., 20. Öte yandan Yusuf Akçura, “Millet-i Osmaniye” tabirini hiçbir zaman yazılarında kullanmamış, bunun yerine, “Heyet-i Osmaniye”, “Heyet-i Müctemai' Osmaniye”, “Osmanlı ülkesinde oturan muhtelif akvam” tabirlerini kullanmıştır. Togay, M. F. (1944). *Yusuf Akçura'nın Hayatı*. İstanbul, 77.

kimseler çok iyi farkında oldukları bu akımın karşısına ancak üst kimlik olabilecek bir milliyetçilikle çıktıkları takdirde zor da olsa başarı sağlayabileceklerini düşünmüşlerdi³³. Nitekim Osmanlılık akımı ilk kez Yunanistan'ın bağımsız olmasını engelleyemeyen II. Mahmut³⁴ oluştu. Yine II. Mahmut'un tesisi için çok çaba harcadığı idari merkezileştirme meselesi de Osmanlılaştırmanın vasıtalarındandı. II. Mahmut sonrası ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın da ortak emeli İttihad-ı anasır, Osmanlılık ve Osmanlı vatanperverliği idi. Ferman Müslim ve gayrimüslimler arasında eşitlik kurduğunu³⁵ ilan ediyordu. Bunu yaparken fermanın Şer'i hukuktan bahsetmesi bir ihtilaftı ancak devlet, yönetim sisteminde köklü bir değişiklik yapma emeline sahipti ve bunu ifade etmiş oldu³⁶. Padişah Abdülmecit de 1846'da irad ettiği bir nutukla hayata geçirilen laik uygulamaları tasdik ve teyit etti³⁷.

³³ Hanioglu, (1985). a.g.m., 1390.

³⁴ Şahsi vergilerin indirileceğini, angaryaların kaldırılacağını ilan eden II. Mahmut, kimi kiliselerin yapılmasına maddi destek sağladı. II. Mahmut, Şumnu seyahatinde reayaya hitap ederken “*Siz Rumlar, siz Ermeniler, siz Yahudiler, hepiniz Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız: Dinleriniz başka başkadır, fakat hepiniz kanunun ve irade-i şahane min himayesindediniz. Size tarh edilen vergileri ödeyin; bunların kullanılacakları maksatlar sizin emniyetiniz ve sizin refahınızdır*” ifadesini kullandı. Moltke, H. V. (1969). *Türkiye Mektupları*. İstanbul, 95-99. Ancak II. Mahmut'un Osmanlılık politikasını ifade eden en meşhur sözü şuydu: “*Ben tebaamdan Müslümanı camide, Hristiyanı kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka güne bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adâletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır*”. Cin, H. (1992). *Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuk ve Yargılama Usulleri. 150. Yılında Tanzimat*. Haz: Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: 12-13; Kaynar, (1991). a.g.e., 100; Akçura, (1998). a.g.e., 20; Eren, C. *Tanzimat*. (1997). *İslam Ansiklopedisi*. (C. 9). Eskişehir, 727. II. Mahmut'tan itibaren erkeklere getirilen fes giyme zorunluluğu sadece Müslimler için değil gayrimüslimler için de şart koşuldu. Daha önce giydiği kıyafetle dini kimliği ve hangi millete mensup olduğu belli olan insanlar artık hiçbir dini vasıf taşımayan bu başlığı taktılar. Böylece aralarında görünüşte bir fark kalmamış oldu. Fındıkoğlu, Z. F. (1940). *Tanzimat'ta İçtimai Hayat*. *Tanzimat* (C. 1). İstanbul, 630.

³⁵ Tanzimat'ın sosyal boyutu ile ilgili Bkz. İnalçık, H. (1990). *Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi. Türkiye Günlüğü*. (11), 38.

³⁶ Berkes, (2011). a.g.e., 215-216; Ortaylı, İ. (1985). *Tanzimat. TCTA*. (C. VI). İstanbul, 1546. Öte yandan Tanzimat sonrası 1840 ve 1851 tarihli Ceza Kanunnamesi düzenlemelerinde tüm tebaayı eşit gören bu Osmanlıcı kanaat perçinlendi. Bkz. Dumont, P. (1995). *Tanzimat Dönemi 1839-1878. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (C. 2). R. Mantran. (Editör). İstanbul, 81; Ortaylı, İ. (1986). *Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketi Üzerine. Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*. E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay. (Editörler). İstanbul, 166. Tanzimat Fermanı ile Müslim-gayrimüslim herkes için toprak düzenlemesi yapıldı ve vergi eşitliği getirildi. Gerçi Tanzimat reformlarını her zümre kendi bakımından yorumlamaya girişti. Müslüman ahali de umumiyetle gayrimüslimlere verilen müsaadelerden hoşlanmadı. Halka yönelik tahrik hareketleri devam ettiği gibi Balkanlarda gayrimüslim reaya büyük ümitlere kapılarak her tarafta sabırsızlık ve kaynaşma gösterdi. İnalçık, H. (1964). *Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri. BELLETEN*. (C. 27). 361-362. Dahası 19. yüzyıldaki isyanların hemen hemen her biri, büyük devletlerin biri ya da öbürü tarafından desteklendi ve bu yardımlar isyancıların başarıya ulaşmasında gerçekten belirleyici oldu. 1850'den önce bütün Osmanlı tebaasının yaklaşık yüzde ellisi Balkanlarda yaşarken 1906 civarında Avrupa eyaletleri toplam tebaanın sadece yüzde yirmisini barındıracaktı. 19. yüzyıldaki isyanlar Osmanlıların uğradığı toprak kayıplarının pek çoğunun, Osmanlı tebaasının süzerenlerine veya hükümdarlarına karşı ayaklanmaları sonucunda gerçekleşmiş olması bakımından farklıdır. Bkz. Quataert, D. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. (çev. A. Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları, 96. Tanzimat'a yönelik bugün de çeşitli görüşler bulunmaktadır. Örnekler için bkz. Tunaya, (2010). a.g.e., 28-29; Avcıoğlu, (2001). a.g.e., 120; Keyder, (2005). a.g.e., 27.

³⁷ “*Tebaa arasındaki din ve mezhep farklılıkları sadece şahısları ilgilendiren, vatandaşlık haklarına tesir etmeyen şeylerdir. Aynı ülkede ve aynı hükümetin idaresi altında yaşayanlar olarak bizlerin, aramızdakilere farklı muameleler yapmamız hatadır*.” İnalçık, (1964). a.g.m., 38.

Osmanlı Devleti'nin 1856'da ilan ettiği Islahat Fermanı³⁸ da aynı mecrada gayrimüslimlerin haklarını genişletti³⁹. Tanzimat rejiminde Osmanlılık ya da - Osmanlılık- egemenliği ne Sultanlık ne halifelik ne de ulusal bir temele dayanıyordu. "Türklük" eski anlamda bir "millet" olmaktan çıktı⁴⁰. Türkler adına sürecin bu şekilde ilerlemesinin sebeplerinden birisi 28 Ocak 1869 tarihli Osmanlı Tabiiyet Kanunu idi⁴¹. Osmanlı gayrimüslimlerinin Osmanlı kanunlarından kurtulup, kapitülasyonlardan istifade maksadıyla tabiiyetlerini değiştirmeye yönelmeleri üzerine başlayan sorunu çözmek maksadıyla çıkarılan bu kanun İslam dünyasındaki ilk seküler vatandaşlık kanunudur⁴². Bu tarihe kadar millet-i hâkime olan Türkler bu kanunla birlikte herhangi bir Osmanlı vatandaşı olmuşlardır. Öte yandan Türkler modern anlamda şehirlerde merkezîleşmiş bir ekonomik sınıfın gücüne dayanan bir ulus da değildi. Batı ekonomisine açılan kapılarla başlayan ticari gelişmelerden Hristiyan milletler arasında (özellikle Rum ve Ermenilerde) paralı bir burjuva sınıfı gelişirken, Türk Milleti içinde halk kitleleri adına konuşabilecek devlet ile yönetilen arasında köprü olabilecek böyle bir sınıf gelişemedi. Diğer taraftan çoğu Hristiyan millete mensup sarraf, faizci, bankacı ve tüccar kapitalistlerin çıkarları Osmanlı hâkimiyetinin sağlanmasında değil aksine bu hâkimiyetin Avrupa ekonomilerinin lehine olarak gevşemesindeydi⁴³. Öte yandan Tanzimat Dönemindeki Osmanlılık fikri

³⁸Bkz. Islahat Fermanı. *Düstur*. 1. Tertip, (C. 1). 7-14; Abadan, Y. (1957). Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sitemine Geçiş Hareketleri. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 14(1), 3-37. Somel, S. A. (2018). Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Seyitdanlıoğlu, M., İnalçık, H. (Editör). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 683-711; Davison, (1997). a.g.e., 68-101. Bu ferman gayrimüslimlere devlet okulları ve devlet memuriyetine girme konusunda imkân verdi ve Osmanlı erkeklerinin yükümlülüklerini eşitleyerek bütün erkeklere askerlik hizmeti yapması çağrısında bulundu. Quataert, (2003). a.g.e., 110-111. İlan edilen bu güvence Tanzimat zihniyetinin bir tezahürüydü. Zira iki belge birçok bakımdan birbirine benziyordu. Islahat Fermanı ile bir "Osmanlı milleti" meydana getirmek için atılan en önemli adımlardan olmak üzere gayrimüslimlerin okullarının ve kiliselerinin, eğitim-öğretimleri ile öğretmenlerinin seçilmesi işini hükümet denetimine aldı. Patriklerin siyasî güçleri azaltılıp devlet tarafından papazlara maaş verilmesi sağlanarak onların aldığı diğer gelirler engellenmeye çalışıldı. Yine adli işler karma Osmanlı mahkemelerine yönlendirildi. Islahat Fermanı. *Düstur*. 1. Tertip, (C. 1). 7-14.

³⁹ Rum isyanı ve Avrupa'nın Yunan istiklali için seferber olmasıyla –ilan edilen Islahat Fermanı ile- kanun karşısında eşitlik elde eden gayrimüslim tebaanın artık devlet içerisinde kendilerini ayrı ve ezilmiş bir unsur olarak görecekleri ve devletten bağımsızlıklarını kazanmaya çalışacakları beklenmekteydi. Batılı güçler de bu değişikliği ülkedeki Hristiyanların lehine değerlendireceklerdi. Halil İnalçık bu konuda "kaydetmek gerekir ki gayrimüslim tebaa eşitlik, hürriyet, muhtariyet, vergilendirme, reformlar ve toprak mülkiyeti konusundaki talepleriyle Osmanlı-Türk Devletinin Batılılaşmasına katkıda bulundular" der. Buna göre gayrimüslim tebaanın hususi durumu ve Batı'nın onlar adına müdahalelere kalkışacağı anlaşılınca Sultan kamu müesseselerini gittikçe artan bir şekilde laikleştirmeye teşvik edildi. Sultan-halife olarak bütün Osmanlı vatandaşlarının eşit derecede hükümdarı olması sıfatıyla yüklendiği vazifeler ile şeriata göre sadece Müslümanların halifesi olması arasında daha iyi bir ayırım yapmaya başladı. İnalçık, (1964). a.g.m., 38-39.

⁴⁰ Berkes, (2011). a.g.e., 246-247.

⁴¹ BOA. Y.E.E; 41/133, 1285 L 14. Belge çevirisi için Bkz. Ek-1.

⁴² Aybay, R. (2004). *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 65-66.

⁴³ Berkes, (2011). a.g.e., 246-247. 1914 yılında yayın hayatına başlayan Türk Sözü Dergisi'nde tefrikalar halinde Primo Türk Çocuğu hikâyesini yayımlayan Ömer Seyfettin bu hikâyede Primo'nun babasına sorması üzerine babasının dilinden Tanzimat'ı şöyle anlatır: "Türklüğümüzü bütün unuttuğumuz tarih. Bu Tanzimat,

çerçevesinde eğitim meselesi de ayrıca değerlendirilmelidir. Bu konuda Bayram Kodaman şunları söyler:

“1839-1876 döneminde yapılmak istenen eğitim reformu çelişkilerle doludur. Gerçek anlamda ne laik eğitim ne de eğitim bütünlüğü sağlanabilmiştir. (...)Bu dönemde mektep medreseden ayrıldı fakat medreseli mektepten ayrılmadı. Laik olması istenilen mektep laik olmayan medreseden ayrıldı ve Devletin eline verildi. Devlet ise laik devlet değildi.

(...)Tanzimat döneminde devlet tercihini “mektep” lehine yaptığı için “yeni bir Osmanlı toplumu” yaratma görevi de mekteplere verildi. Ancak bu mekteplere Türk öğrenciler gittiği için istenilen siyasi hedefe varılamadı. Belki bir dereceye kadar Türk çocukları “Osmanlılaştırılmış” veya “Avrupalılaştırılmış⁴⁴” (...) Türk çocuklarına bu eğitim uygulanırken diğer gayrimüslim cemaatler -1856 Islahat Fermanı'nın da genişlettiği haklarını kullanıp- kendi milli mekteplerini kurarak ve çoğaltarak yine kendi çocuklarına milli bir eğitim veriyorlardı. Ayrıca bu devirde yabancılar da devlette çeşitli maksatlarla dini ve laik mektepler kurma hakkı elde edince pek çok yabancı mektep açılmaya başladı. Bunlara bir de özel mektepler eklenince Osmanlı eğitim

Avrupavari kanunların bizim memleketimize tatbik başlanmasıdır. (...)Memleketimizde bütün zenginlik az zaman içinde esirlerimizin, yani o eski ve barışmaz düşmanlarımızın eline geçti. Biz âdeta bir beççi bir uşak gibi kaldık. Askerlik ve memurluktan başka membaimiz yoktu ve sırf düvelî ve siyasi bir tabirden başka bir şey olmayan “Osmanlı” namı altında bütün düşmanlarımızı kardeş sayıyor, en büyük Türkleri, (...) en fena adamlar olarak gösteriyorduk. (...)Felâket gecikmedi, Rumlar donanmamızı Navarin’de dindaşları olan Avrupalılara yaktırdıktan sonra istiklallerini ilân ettiler. Romanya, Sırp, Karadağ, Bulgaristan (...)ayaklandılar. (...) Nihayet elimizde bugünkü Rumeli ile Anadolu kaldı. Rumeli gitmek üzereydi. Şarkın uyanılmaz uykusundan Genç Türkler uyanmışlardı. Meşrutiyeti ilân ettiler.” Seyfettin, Ö. (15 Mayıs 1330 Perşembe) Türk Çocuğu Primo. Türk Sözü Dergisi. 1(6). Tanzimat’ı ve sonrasında cereyan eden kimi hadiseleri Mustafa Kemal Atatürk de şöyle değerlendirmiştir: “(...) Gülhane Hattı Hümayunu Devleti Aliye-i Osmaniye’ye cihet-i tatbikiyesi itibariyle ıslahat-ı hakikiye denecek derecede bir semere vermedi. İsyân-ı dâhilî devam ediyordu. Haricin tazyikatı vesaire devam eyliyordu. Biliyorsunuz, Kırım’da Paris’te müsalâha neticesinde tekrar bir ıslahat fermanı vücade getirmek lâzım geldi. Bu fermanlar muhteviyatını bir an için hatırlayınız. Birincisinde emniyetten bahsolunuyordu. İkincisinde tebaa-i Osmaniye’nin hürriyet ve müsavatı mevzuubahis idi... Onu müteakip Sultan Aziz zamanında Âli ve Fuat Paşaların himmetiyle bazı ıslahat-ı adliye yapıldı. Fakat netice-i müsbite yok idi, görülemiyordu. Bunu temin gayesine matuf bir ferman-ı hümayun daha çıktı, işte bu ferman-ı hümayunda bir meclis mevzuubahis oldu. Fakat bu meclis mevzuu ıslahatı takip ve teftişe hizmetle muvazaf oldu. Avrupalılar, bu meclisin İslâm ve Hıristiyan âzadan mürekkep olmasını talep ettiler. O dakika-i tarihîyeyi çok kuvvetli hâtrratla düşününüz Efendiler! Dâhilden isyan, hariçten tazyik devam ediyordu.” Bkz. Atatürk, M. K. (2006). Söylev ve Demeçler (1919-1938). (C. 1). (5. Baskı). Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 220.

⁴⁴ Ancak bu dönemde söz konusu Avrupalılaştırmanın şekli olduğu anlaşılıyor. Zira bu sıralarda Osmanlı aydınının çok okuyup yazdığını söylemek güçtür. 1822-1842 arasında 250 kadar eserin basıldığı bütün Tanzimat döneminde basılı kitabın ancak birkaç bini geçmediği biliniyor. Hâlbuki Büyük Petro döneminden Ekim devrimine kadar Rusya’da 200 bini aşkın kitap basılmıştı. Bkz. Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul, Turkuaz Yayınları, 18-19.

sistemi tamamen parçalanmış bir manzara arz etti. Tanzimatçıların görüşüne de aykırı olmasına rağmen bu gelişmeye engel olunamadı⁴⁵.”

Falih Rıfki Atay: *“Okullarda Araba Arap, Arnavuta Arnavut, Ruma Rum, fakat kendimize Osmanlı derdik. Padişahın nöbetçileri, korucuları Arnavut, ağaları zenci, haremi Çerkezdi. (...)Kürdün de itibarı Türkün üzerinde idi⁴⁶”* der.

Bu ifadelerden de anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti'nin Osmanlıcılıktan umduğu tüm unsurların içerisinde onlarla birlikte Türk kimliğinin de erimesini sağlamaktı. Hatta diyebiliriz ki Osmanlıcılık kavramını en çok sahiplenen millet Türkler olduğundan bu akıma sarılma fikri Türklerdeki milliyetçilik fikrinin çok geç uyanmasına sebep olacaktı. Böylece Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde -belki de kimlik bunalımı sebebiyle- bir kültür emperyalizmi ve taklitçilik ortaya çıktı. Bu süreç bilhassa Âli Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Fransız kültürüne özentisi ile başladı⁴⁷. Böylece Tanzimat aydını ile halk arasında da kopukluk baş gösterdi. Öte yandan gayrimüslimlere verilen mühim tavizler genel olarak bunları halifeliğin yok olması şeklinde telakki eden ve Batılılaşmanın aleyhinde bulunan Müslümanlar arasında yarattığı endişe laik görüşleriyle belirginleşen “Baticılar” ile şeriat yönetimine bağlı “muhafazakârlar” arasında odaklaşan bir fikir ayrılığına sebep oldu ki bu Türk siyasi hayatındaki –hali hazırda devam eden- bir hizipleşmenin de başlangıcını teşkil etti⁴⁸.

Halkın içinde olan aydınlarda da fikri anlamda ortak noktaların tespiti açısından sıkıntılar vardı. Zira Tanzimat döneminde bir diğer mesele anayasalı Osmanlı Devleti'nin gücünün halk temelini ne olduğu sorusuydu. Hükümdarın ya da hükümetinin hangi toplumun ve hangi sınıfın idaresine göre sınırlandırılacağı sorununda fikir belirsizlikleri vardı. İslamlık, Osmanlılık, Türklük kavramlarının belirsiz bir halde birbirine karışmış oldukları bir durum içinde siyasal hâkimiyetin sınırlı olması fikri ile ulusal bir birimin ötesine kadar gücünü yürütecek merkezî bir imparatorluk devleti olması görüşü yan yana yürüdü. Anayasa akımının biri eylemde diğeri düşüncede en etkili iki adamı olan Mithat Paşa ve Namık Kemal kendi eylem ve düşüncelerinde bu çelişkiden

⁴⁵ Kodaman, B. (1991). *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK Yayınları, XIII.

⁴⁶ Atay, F. R. (2013). *Batış Yılları*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 24-25.

⁴⁷ Örneğin Fransız hükümetinin tesiri hatta baskısıyla İstanbul'da 1868'de Fransızca öğretim yapan Galatasaray Lisesi kuruldu. Bu yönüyle Tanzimatçı fikir evvela Batı Medeniyetine hayranlık ardından taklitçilik olarak tezahür etmiştir. Bkz. Kuran, E. (1997). *Türk Çağdaşlaşması –Çileli Bir Yolda İlerleyiş-*. Ankara: Akçağ Yayınları, 138-139.

⁴⁸ İncelik, (1964). a.g.m., 39.

kurtulamadıklarından başka birinin eylemciliği ile ötekinin düşünüyü aynı doğrultuda da gitmedi. Mithat Paşa merkeziyetsizliği Namık Kemal güçlü bir merkezi otoriteyi savunuyordu. Bu noktada Mithat Paşa'yı Ahrar ve Hürriyet ve İtilaf, Namık Kemal'i İttihat ve Terakki takip edecekti⁴⁹.

1.1.1. I. Meşrutiyet Dönemi Osmanlılık Anlayışı

Batı'yı taklit zaafı Tanzimat aydınlarını Meşrutiyete yöneltti. Yeni Osmanlılar Kanun-i Esasi ilan edilirse devletin parçalanmaktan kurtulacağını sanıyorlardı. Meşrutiyet 1876'da denendi ve başarılı olmadı. 93 Harbi'nde yenilen Osmanlı Devleti büyük toprak kaybına uğradı. Meşrutiyetin getirdiği hürriyet ve eşitliğe rağmen gayrimüslimler kendi milliyetçiliklerinden vazgeçmeyip önce muhtariyet ilan edip daha sonra da bağımsızlık kazanmak için çalışmalarını sürdürdüler⁵⁰. 1876'da Kanun-i Esasi⁵¹'nin ilanı, bir anlamda Tanzimat ricalinin ve Mithat Paşa'nın Osmanlılık siyasetlerinin vardığı en son noktaydı. Yukarıda Mithat Paşa-Namık Kemal özelinde andığımız fikri çelişki Abdülhamit rejimine yol açacaktı. II. Abdülhamit idaresinin belirginleştiği 1878'den itibaren de Osmanlılık siyaseti ikinci plana geçmeye başladı. Aslında bu sıralarda Osmanlılık konusu bu fikri savunanlar tarafından dahi sorgulanır hale gelmişti⁵². İlk sayılarından itibaren "Osmanlı Milleti", "Osmanlılık şerefi" gibi sözlerle yayın hayatına başlayan Basiret Gazetesi daha 1875'te İttihad-ı Osmani başlıklı yazısında şunları yazmaktaydı:

"Malumdur ki gazetemizin iptidasından beri yazmakta olduğumuz fikr-i ittihad bizim zihnimizin tevlid eylediği bir eşya olmayıp, bu fikir öteden beri zihinlerde vardır ve Osmanlılar bu memleketleri fethyledikleri milal-i mağlubesin kaffesini Müslüman etmiş olsalar(...)-(ki) hakk-ı galibiyet vaktiyle kılıcımıza mağlub olan milal-i gayrimüslimeyi bir günde İslam ile müşerref etmeye dahi kafi idi- (...)(yine de) İttihad-ı

⁴⁹ Berkes, (2011). a.g.e., 247-248, 406.

⁵⁰ Sultan Abdülhamit'in sadrazamı Tunuslu Hayrettin Paşa bu gerçeği önceden görmüş ve Akvemü'l-mesalik adlı eserinde Yeni Osmanlıları uyarmıştır. Namık Kemal Paris'te sürgünde iken söz konusu kitabın 1868'de yayınlanmış Fransızca baskısını okumuşsa da beğenmemiştir. Ancak olaylar Hayrettin Paşa'nın görüşünü doğruladı. Bkz. Kuran, (2012). a.g.e., 140.

⁵¹ 1876 Kanun-i Esasi'de "*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhepten olursa olsunlar bilâ istisna Osmanlı tabir olunur*" maddesi ile Osmanlılık meselesi kesinleşmiştir.

⁵² Bu ideolojisi sonradan analiz eden Yusuf Akçura'ya göre aslında Osmanlılık siyaseti başarılı olamazdı. Nitekim bu siyaseti Müslümanlar ve bilhassa Osmanlı Türkleri ve İslâm tebaa istemiyordu. Gayrimüslim tebaa da istemiyordu. Osmanlıların büyük düşmanı Rusya ile onun köle ve pişdarları olan küçük Balkan hükümetleri ve Avrupa kamuoyunun bir kısmı da istemiyordu. Akçura, (1998). a.g.e., 28-31.

Osmani meselesi hâsıl olmuş olmaz idi. O zaman bir tevsi-i daire-i İslamiyet meselesine hizmet edilmiş olur idi.

(...) İslamca bir ittihad, Osmanlıca bir ittihad kadar kuvvet gösterebilir idi. Ancak asıl maksat Millet-i Osmaniyeyi teşkil eden komiteleri yek-maya ve bir hamur etmek arzusu yine hâsıl olamaz idi.

İşte Araplar, Kürdler, Türkler, Lazlar, Gürcüler, Çerkezler, Arnavutlar, Pomaklar, Tatarlar İslam olmak üzere müttehittirler. Fakat yek-maya mıdırılar?"

Gazete aynı yazıda Rumeli’de İslamlaşmanın Avrupa’nın iddia ettiği gibi zorla yapılmadığını “Osmanlı birliği” anlayışı ile devletin yüceldiğini, bugün özellikle İslam unsurların Osmanlı birliğini unutmalarının Tanzimat’a sebep olduğunu yazıyordu⁵³.

İslamcılık siyasetini irdelerken tekrar değineceğimiz II. Abdülhamit döneminde yönetim, özellikle Müslümanların oluşturduğu çevrede birliği sağlamaya çalışırken diğer taraftan da sadık unsurları denge için kullanma cihetine gitti -Arnavutlar gibi-. Osmanlılık bir siyasal ideal olarak ortadaydı ama pratikte bu siyaset Tanzimat sonrası işlerliğini yitirdi. Öte yandan muhalifler için Osmanlılık siyaseti önemli bir alternatif olarak kabul edilmekteydi⁵⁴.

19. yüzyılda üst düzey Osmanlı yöneticisinin kimlik sorunları meselesini de anmalıyız. Bu sorunun temelinde çeşitli olaylar yatmaktaydı. Bunlar sırası ile şöyledir: İlk Yunan ayaklanması nedeniyle Rum aristokrasisi gözden düştü. Rumların yerine Musevilerin de içinde bulunduğu diğer gayrimüslim unsurlar ve devşirme kökenli olmayan Müslümanlar daha yoğun biçimde yönetime girmeye başladılar. Bu durum yönetici grubunun terkiğini büyük oranda değiştirdi. Sıkıntı doğuran bir gelişme de II. Abdülhamit döneminde üst düzey Osmanlı yöneticilerinin büyük kısmının Sultanın şahsına bağlanmasıyla gerçekleşti. II. Meşrutiyet’e kadar üst düzey Osmanlı yöneticisi için -yönetimdeki şahısların yönetim güç ve mekiinin yükselişi olarak tanımını yapabileceğimiz- siyasal sosyalleşme büyük oranda geleneksel yol ve usullere boyun eğerek gerçekleşirken,

⁵³ İttihad-ı Osmani. (3 Zilkade 1292/1 Aralık 1875). *Basiret Gazetesi*.

⁵⁴ II. Abdülhamit’in muhalifleri onun yönetiminin ortadan kaldırılması ve bütün unsurlara belli bir oranda temsil hakkı veren meclislerin açılmasıyla meselenin çözüleceğini ve uzun bir aradan sonra bile Osmanlılık siyasetinin yeniden başarıyla yürütülebileceğini düşünüyordular. Bkz. Hanioğlu, (1985). a.g.m., 1391-1392; Berkes, (2011). a.g.e., 248.

bu tarihten sonra yönetime girmeden örneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi kollarında sosyalleşme ve daha sonra yönetim kademelerine tırmanma söz konusudur⁵⁵. Bu husustan Hüseyin Cahit de bahseder. Ona göre: “*Meşrutiyet ile artık yeni bir dönem başlamış ve bir zümre egemenliğinden çıkararak anasır-ı muhtelifenin ihtiyaçlarına göre hareket edecek bir yönetim tesis edilmişti*⁵⁶.” Bu da yönetici kademesinin fikirlerinde daha bağımsız hareket etmesini sağlamıştı. Zaten İttihat ve Terakki adıyla bir oluşum tesis edilirken bu fikir serbestliği dâhilinde hareket edilecek ve tüm Osmanlılar kucaklanacaktı.

1.2. İTTİHAT-TERAKKİ VE OSMANLILIK

Fuat Köprülü: “*Osmanlılık demek Türklüğün, Araplığın, Rumluğun, Ermeniliğin heyet-i mecmuası demektir. Yani onların haricinde ve onlardan müstakil ayrıca bir Osmanlılık mefhumu anlaşılmaz. Osmanlılığın hayatı bu unsurların gayr-i mümteziç hayatından başka bir şey değildir. Türk ve İslam vicdanları haricinde mana-yı hakikisiyle bir Osmanlı vicdanı yoktur ve olmayacaktır*⁵⁷” der.

İttihat ve Terakki'nin kullandığı “İttihad-ı İslam” yahut “İttihad-ı anasır”, “Turancılık” gibi etiketler milli devlet ifade etmeyen formüllerdi ancak İttihatçılar tarafından sıklıkla kullanılmıştı. Bunlar milletler ve taraflar arasında –ne kadar yapay olsa da- birleştirici ve toplayıcı terimler olmuşlardır. Hukuk bakımından bu terimler federasyon, konfederasyon ya da kendilerine özgü “çoğulcu devlet” şekillerini açıklayıcı formüllerdi. Bu çerçevedeki ortak yaşam ideolojisi de Osmanlılık idi⁵⁸.

İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcı kanaatlerinin en güzel misallerinden birisi Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Süleymaniye Kulübü'nün yayınladığı 1910-1911 yılına ait Işık Dergisidir. Bu dergideki “Öğüt” başlıklı yazıda: “*Bütün insanlar hep bir Tanrı'nın kulu, hep bir atanın hep bir ananın dölüdür(...)*” denilerek söze başlanmış Allah'ın insanları doğru yola sevk etmek için elçileri aracılığıyla onlara kitap gönderdiğinden dinler ve mezheplerin de böyle doğduğundan ve tüm bu farklı unsurların yaşadıkları coğrafyada vatan kardeşi olduklarından bahsedilerek söze şöyle devam edilmiştir:

⁵⁵ İnternet: Erdoğan, A. T. (2008). Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine. *Doğu-Batı*. 11(45), 19-46.

⁵⁶ Yalçın, H. C. (31 Temmuz 1324-1908). Kaht-ı Rical. *Tanin Gazetesi*; Bulgaristan, Rumeli ve Islahat. (3 Ağustos 1324-1908). *Tanin Gazetesi*.

⁵⁷ Köprülü, F. (1999). Türklük, İslamlık, Osmanlılık. *Türk Yurdu*. 4(9). Ankara: Tübitay Yayınları, 701-702.

⁵⁸ Tunaya, (2011). a.g.e., 372.

“Şimdi yurdumuzda doğup büyüyen Arap, Arnavut, Çerkez, Rum, Ermeni, Bulgar, Musevi ilh. (...) bütün Osmanlılara kardeş mi diyeceğiz?

-Öyle ya! Bu yurttta doğmuyor mu? Bu vatana çalışmıyor mu? Birbiriyle sevişmiyor mu? Artık ne düşünüyorsun? Kime ne danışyorsun? İşte sana en sağlam kenetle bağlanmış bir kardeş! Özü, yüzü bir, yüreği, dileği bir toprak kardeşi!

-A kuzum! Bunun biri İslam, öbürü Hristiyan, öteki de Musevi(...)

-Varsın olsun!...⁵⁹”

1.2.1. İttihat-Terakki'nin Kongre ve Nizamnamelerinde Osmanlılık

İttihat ve Terakki'de Osmanlılık etkisini üstelik uzun yıllar öncesinden başlayarak görmek mümkündür. Jön Türkler 4-9 Şubat 1902'de “Osmanlı Liberalleri Kongresi de diyebileceğimiz I. Jön Türk Kongresi'ne II. Abdülhamit muhalifi olan Osmanlıları şu bildiri ile çağırılmışlardı:

“Maksadımız menfaatten müttehit olduğu halde meslektan müteferrik olan ve o tefrika yüzünden telafisi gayr-ı kabil bir felakete maruz bulunan Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevi, ilh... vatandaşlarımızın kuvvetini bir noktaya cem eylemek ve bu suretle hem bugünkü seyyiata(kötülük) hitam vermeğe ve hem de yarınki hükümet-i adilenin temel taşlarını ârâ-yı umumiyye-i Osmaniyye'nin inzimamiyle vaz'a çalışmaktır.”

“Umum Osmanlıların, bu maksad-ı bülende vusul için fırak-ı muhtelif-i ahrardan bir cemiyet-i ciddiyenin teessüs ettiğini görür görmez ona her suretle zahir olacaklarından eminiz...⁶⁰”

Bu çağrının içerdiği unsurlardan da anlaşılacağı üzere Jön Türkler amaca ulaşmak için Müslim-gayrimüslim ayrımı yapmamışlardır. Her ne kadar bu kongrede Jön Türkler

⁵⁹ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Süleymaniye Kulübü. Öğüt. (1326). *Işık*. İstanbul: Sultan Hamamında Molla Taşında Matbaa Kader. 2-3.

⁶⁰ Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi*, (C. 1-K.1). Ankara: TTK Yayınları, 294-295.

ikiye ayrılrsa da her iki yapılanmada da Osmanlıcı kanaatler ağır basmaktaydı⁶¹. Zira Teşebbüs-ü Şahsi grubu Osmanlı vatandaşlarına merkezi olmayan bir sistemde eşitlik tanırken, İttihat ve Terakki ise idari merkezileştirme meselesine tıpkı II. Mahmut gibi önem verirken, Osmanlılaştırmayı bir vasıta olarak kullanmışlardı. Örneğin Ahmed Rıza 1890'dan itibaren padişaha hemen hepsi eğitimle ilgili olan birtakım mektuplar yazarak Osmanlı Devleti'nin sorunlarına yönelik tespitlerinden bahsetmiştir. Mektuplarının başlığı "Vatanın hâline ve maarif-i umûmiyenin ıslahına dair"dir. Ahmed Rıza yazdığı son mektubunda, memleketin ancak talim ve terbiye ile kurtarılacağını; sevgi ve intizamı tesis ederek terakkinin gerçekleşeceğini, bütün *Osmanlıları mukaddes bir noktada toplamak emelinde olduğunu* belirtmiştir⁶².

İttihat ve Terakki'nin, Terakki ve İttihat Cemiyeti adıyla 1906 yılında "*Vatan ve milletin selamet ve saadetini isteyen Osmanlı Vatanperverleri tarafından kuruldu*"⁶³ğunda yayınladığı Nizamname-i Esasi'sinin Makasid-ı Cemiyet bölümünün üçüncü maddesinde cemiyetin emeli ifade edilirken şöyle denilmektedir:

"Üçüncü madde: Osmanlı anasır-ı muhtelifesi arasında ihtisat ve vatanperverane ve insaniyetkaraneden mütevellit bir ittihad-ı samimi vücuda getirerek vatanın terakki ve i'tilasına Osmanlıları el birliği ile çalışmaya sevk ve teşvik etmek"⁶⁴.

Ermeni Taşnak Örgütünün ön ayak olmasıyla 27 Aralık 1907'de toplanan II. Jön Türk Kongresi'nde daha önce tartışma sebebi olan yabancı müdahalesinden bahsedilmemesi neticesi olarak ilk kez Jön Türkler bir araya geldi⁶⁵. Bundan bir yıl kadar sonra İttihat ve Terakki'nin 1908 tarihli Cemiyet Nizamname-i Umumisinin birinci maddesi cemiyetin siyasi fikrini olduğu gibi yansıtmaktaydı. Buna göre:

"II. Meşrutiyet-i idarenin tesisine ve cins-ü mezahib ayırmaksızın bütün Osmanlıların bir ittihad-ı tamme dâhilinde istikmal-i refahıyla nail-i hürriyet olmalarına çalışmış olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti bundan böyle dahi bu maksad-ı mukaddesenin ve maddi ve manevi terakkiyat-ı medeniyenin temini uğrunda müttehiden çalışmayı esas maksad ve meslek ittihaz eder. Menafi-i kavmiyelerini daima

⁶¹ Daha geniş bilgi için bkz. Kuran, (2012). a.g.e., 433-442.

⁶² Korlaelçi, M. (1992). Ahmed Rıza (1859-1930). *Felsefe Dünyası*. (4), 208.

⁶³ Nizamnamenin birinci maddesinde aynen bu ifade geçmektedir.

⁶⁴ *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*. (1323). Mısır'da tab' olunmuştur, 1.

⁶⁵ Akşin, (2011). a.g.e. 112-118.

müşterek görmekle mükellef olan bütün Osmanlılar arasında cins-ü mezahib daiyesiyle tefrika vücuda getirmeğe sa'i bulunanların husul-ü amalini mani olmak dahi Cemiyet'in cümle-i vezaifindendir(...)⁶⁶

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dâhiliye Nizamnamesinin maksadı açıklayan ilk bölümünde ise:

“Madde 1-) Vatani, bugünkü bulunduğu hal-i vahim-i hatarnâktan milleti giriftar olmuş bulunduğu pençe-i zulm-ü esaretten tahlis ederek insanlığa layık bir surette yaşamak, bila fark-ı cins ve mezhep bilimum efrad-ı Osmaniyenin vazife-i mukaddese ve menafi-i bedihiyeleri muktezasından olmağla bu hukuk-u mukaddese ve menafi-i milliyenin istihsal ve istikrarı ve milletin muhafaza-i hukuk-u siyasiye ve esasiyesini kâfil olan 1293 Kanun-i Esasi'sinin tamami-i tatbik ve devam-ı mer'iyeti Cemiyetin esas maksadıdır.

Madde 2-) Osmanlılar maksada vusul emrinde müttehiden çalışmak ve menafi-i kavmiyelerini daima müşterek görmekle mükellef olduklarından cins ve mezhep daiyesiyle tefrika husulüne sai bulunanların husulü amalini mani olmak dahi Cemiyetin esas vezaifindendir⁶⁷.” deniliyordu.

1909 ve 1911 Nizamnamelerinde “Cemiyetin Maksat ve Mesleği” başlığı altında bu madde yine tekrarlanmaktaydı:

“Madde 1-) II. Meşrutiyet-i idarenin tesisine ve cins ve mezhep ayırmaksızın bütün Osmanlıların istikmal-i refahiyle nail-i hürriyet olmalarına çalışmış ve avn-i hakla muvaffak olmuş olan “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti” bundan böyle dahi bu makasid-i mukaddesenin maddi ve manevi terakkiyat-ı medeniyyenin temini ve tamami-i mülkiyyenin muhafazası uğrunda müttehiden çalışmayı esas maksat ve meslek ittihaz eder. Menafi-i kavmiyelerini daima müşterek görmekle mükellef olan bütün Osmanlılar arasında gerek cins ve mezhep-i dâiyesi, gerekse vesaire ile tefrika ve fesad

⁶⁶ Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi (25 Teşrin-i sani 1324). Selanik: Selanik'te İttihad ve Terakki Matbaasında tab'olundu, 1-2.

⁶⁷ Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilat-ı Dâhiliye Nizamnamesi. (1924). 1-2.

*ikama sai bulunanların vesait-i meşrua ile hüsul amaline mani olmak Cemiyetin cümle-i vezâifindedir*⁶⁸.”

1911’de Selanik’te Celal Nuri Bey’in İttihat ve Terakki Kongresi’ne takdim ettiği muhtıradaki da: “Rusya ve İngiltere’nin emperyalizm, cihangirlik politikaları arasında Osmanlılık âlemi fena halde kısılmış kalmış bulunuyor⁶⁹” diyerek Osmanlılık vurgusu yapılmıştır.

1913 Nizamnamesi’nin birinci maddesinde ise Osmanlıcı ifadeleri göremeyiz. “Cemiyete duhul ve intisap” kısmında yani yirmi dördüncü maddede “Cinayetle mahkûm ve sui-ahval ile müştehir olmayan ve on sekiz yaşını ikmal eden her Osmanlı sakin olduğu mahallin muavin veya muhabirine bilmüracaâ cemiyete dâhil olur⁷⁰.” denilmektedir. Osmanlıcılığa dair tek ifade budur.

Bu maddenin aynısı 1916 yılı Kongresi’nde de tekrar edilmiştir. Madde numarası da dâhil olmak üzere bu maddede hiçbir değişiklik yapılmamıştır⁷¹. Buna göre cemiyet 1913’e dek çok bariz bir şekilde Osmanlıcılık üzerine faaliyet göstermek istediğini bildirir. 1913’den sonra Osmanlıcılık aleyhine bir tutumu söz konusu olmadığı gibi belirlediği başka bir programı da yoktur⁷².

⁶⁸Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Nizamnamesi. (1325). Selanik, 1; Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi. (1327). 1327 senesi umumi kongresince tanzim olunmuştur. Selanik: Rumeli Matbaası, 1. İttihat ve Terakki’ye muhalefet eden isimlerden Filibeli Ahmet Hilmi dahi cemiyetin eşitlikçi bir anlayışla yayınladığı bu maddeleri haiz programının hem Osmanlı menfaatlerine hem de İslam’a uygun olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Gülçiçek, M. (2010). *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi’nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 9; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (2014). *Müslümanlara Siyaset Rehberi*. Kara, İ. (Editör). a.g.e., (C.1). 88.

⁶⁹ Celal Nuri, (1327). a.g.r., 4.

⁷⁰Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Program ve Nizamnamesidir. (1330-1332). 1329 senesi umumi kongresinde tanzim ve kabul olunmuştur. Bursa: Muayyen Helal Matbaası, 25.

⁷¹Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir. (1332). 1332 senesi umumi kongresinde tadil ve kabul olunmuştur. İstanbul: Tanin Matbaası, 9-10.

⁷² Burada şöyle bir soru sorulabilir: “İttihat ve Terakki nizamnameleri uygulama noktasında koyduğu kurallara ne kadar bağlı idi?” Bu soruya Tunaya’nın yorumu şöyledir: “Cemiyet, ideolojik bir çalışmanın kaynağı ve itici gücü olmuştur. Fırka ise böyle bir göreve sahip değildi. Bütün sorun, bu alanda da -ideolojik alanda da- cemiyetin yoğun olduğu ideolojinin ne oranda fırkayı etkilemiş olduğudur. Hemen söylemek gerekir ki, bu etkileme sanıldığı ve beklenildiği kadar güçlü olmamıştır. Fakat siyasal bakımdan aynı sonuca varılamaz, Çünkü İttihat ve Terakki çoğunluğu, cemiyet kongrelerinde onaylanan programı gerçekleştirmekle ödevliydi ve bunun gizli bir yanı yoktu.” Tunaya, (2011). a.g.e., 258-259.

1.2.2. İttihat-Terakki'nin Osmanlılığına Dair Görüşler

Falih Rıfki: *“İttihat ve Terakki, Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir hak ve nüfuzundan vazgeçmeye razı olmamıştır. İttihat ve Terakki; Arnavut, Ermeni, Rum ve Arap, bütün azınlıkların, milliyetçi ve istiklalci unsurların can düşmanı idi⁷³”* diyerek İttihat ve Terakki'nin fikriyatını ortaya koymuştur.

Nitekim İttihatçılar için önemli olan vatandır ve her şey vatanın hayrına olarak yapılmalıdır. Jön Türklerin daha 1895'de neşrettiği “Vatan Tehlikede” isimli risalede:

“Meclis-i Mebusan 'ın açılıp, Kanun-i Esasi 'nin yürürlüğe konması ve imparatorluk dâhilindeki bütün kavimlerin meşverette bulunup, işleri elbirliğiyle halletmek mümkündür⁷⁴” denilmekteydi.

Nitekim 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti bunun tesisine çalışmak gayesindeydi. İbrahim Temo anılarında cemiyete üyelik meselesinde bu konuya şöyle değinir:

“Ben, güvenilir ve iyi durumu olan her Osmanlının din ve millet ayrımı yapmaksızın kabul edilmesinin taraftarıydım. Giritli Muharrem, İslam olmayan kişilerin kabul edilmemesi tezini ileri sürmüşse de bu fikir ret olunarak, iş görebilecek ve itimat edilecek her Osmanlının, gayet ihtiyatkarane ve her türlü tecrübeden geçirilerek kabulü yönünde karar verildi⁷⁵.”

Gerçi İbrahim Temo ve beraberindekilerin kurduğu İttihat ve Terakki bir süre sonra tıpkı tüm dünyadaki “genç” hareketlerinde olduğu gibi iç muhalefetin sembolik bir adı haline geldi. Özellikle 1906'dan itibaren bunu söylemek mümkündür. Hürriyetin ilanı sonrası, Cemal Paşa ile yaptığı bir konuşmada cemiyetin artık o kendilerinin kurduğu cemiyet olarak algılanmadığı konusunu İbrahim Temo şöyle anlatır:

“(…)(II. Meşrutiyeti kastederek) Arkadaşlara samimi tebriklerde bulundum. Söz arasında ben, cemiyetimizin başarılarından sevinerek söz ederken, Cemal Bey bana:

⁷³ Atay, F. R. *Zeytindağı*, (pdf), 124.

⁷⁴ Vatan Tehlikede Risalesi (Aktaran) Birinci, A. (2001). *Tarih Yolunda –Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali-*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 102.

⁷⁵ Temo, (2013). a.g.e., 26-29.

Doktor, hangi cemiyeti murad ediyorsunuz? Bizim bu cemiyetimiz, sizin vatan haricinde çalıştığınız cemiyet değildir. Bu cemiyet, Manastır ve Selânik mahsulüdür, gibi sözlerle, kendilerinden bir ümit beslediğimi ima eder bir tarzda beni fikirdaş gibi tanımak istemedi.

(...)Ben o vakit: Pekâlâ beyler, bu başarıyı siz kazandınız ve benim gibilerin hizmetlerinin geçmediğini kabul edeyim; o halde, niçin bu sizin cemiyetinize bizim cemiyetin adını verdiniz? Sorum üzerine, bu adı kutsal saydığımızdan kabul ettik, cevabını al(dım)(...)76”

Bu konuyu Enver Paşa ile anısını anlatan Kazım Karabekir Paşa da teyit eder. Ona göre Enver Paşa 1906'da Selanik'te teşekkül etmiş ve Manastır'da bir şube açmış olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne yemin ederek katılmasını istediğinde Karabekir, ben zaten İttihat ve Terakki üyesiyim. Yeminliyim. Bu aynı oluşum değil midir diye sorunca Enver Paşa: *“Hayır (bu Cemiyet) İttihat ve Terakki Cemiyeti değildir. Bu tamamıyla yeni bir teşekküldür ve onula bir münasebeti olmadığından onun mensuplarını da yeniden kendine alacaktır”77* demiştir.

Jön Türk hareketini Talat paşa şöyle tanımlar:

“Jön Türk hareketi, ülkeye eşitlik, özgürlük ve adalet getirmek amacıyla ortaya atılmıştı. Bunlara ulaşmak için Jön Türkler, Araplar, Yunanlılar, Arnavutlar, Türkler vesaire gibi yurttaki bütün milletleri birleştirmeyi umuyorlar; böylelikle de sevgili vatanın bağımsızlık ve gelişmesi için birlikte çalışabileceklerini sanıyorlardı”78.”

İslamcı kesimden Şeyhülislam Musa Kazım da 1909'da Sırat-ı müstakim'deki bir makalesinde *“(...)biz bugün Hristiyanlarla bile telif beyine, ittihadı mecburuz. İttihat, ittihat, daima ittihat. Bizim için bugün başka çare yok herkesle ittihat”79*” demektedir. Onun bu sözleri kendisi de bir İttihatçı olduğundan aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin

⁷⁶ Temo, (2013). a.g.e., 186.

⁷⁷ Kazım Karabekir. (1995). a.g.e., 132.

⁷⁸ Talat Paşa. (2013). *Talat Paşa'nın Anıları*. Kabacalı A. (Hazırlayan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 17.

⁷⁹ Musa Kazım. (Ağustos 1325). Kütüb-ü Kelâmiyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre İslah ve Te'lifi, Beyne'l-Müslimin Mezahib-i Muhtelifinin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın İslahı 2. *Sırat-ı müstakim*. 3(53). 6.

Osmanlıcılığına da işaret eden güzel bir örnektir. Eşitlik her türlü hürriyetin başıdır. Üstelik bu kavram İslam tarafından düzenlenmiştir.

İttihat ve Terakki'nin yayın organlarından Neyyir-i Hakikat Gazetesi'nin 1910 tarihli özel sayısında birlik edilmesi gerektiği hususu şöyle vurgulanır:

“İttihat bizim rehber-i terakkimizdir. Tarik-i istikamet ve adalette el birliğiyle hareket ettikçe daha pek çok semerat-ı medeniyye iktitaf edileceği derkardır⁸⁰.”

İttihat ve Terakki'ye muhalefet edenlerin önde gelen isimlerinden olan Ahmet Bedevi Kuran da cemiyetin kuruluş fikriyatını şöyle özetler:

“Ermeni hareketleri Tibbiyede kurulan “İttihad ve Terakki” Cemiyetinin bir an evvel fiiliyata geçmesine âmil olan sebeplerdendi. Hatta yüksek mekteplerde başlayan diğer inkılap teşekküllerine de bir dereceye kadar müessir olmuştu. Daha sonraları Tibbiyede idamesine çalışılan inkılâp hareketleriyle Harbiye’de vücut bulan birlikler bu gibi hasmane nümayişleri mucip olan esbabı izale etmek gayesine ve Osmanlılık vahdetini korumak emeline atfen teşekkül etmişlerdi⁸¹.”

1908 yılı Mayıs ayında Manastır İttihat ve Terakki Merkezi, bütün Avrupa devletlerine bir nota göndererek *“Rumeli’de değil bütün Memâlik-i Osmaniye’de asayişin iadesi, Kanun-ı esâsi’nin tatbiki ile kabil olduğu, Avrupalılar şu birkaç seneden beri Rumeli’deki tecrübeleriyle anlamış olacaklarından bilâtefrik din ve kavmiyet bütün Osmanlıları ihya edecek olan usûl-i II. Meşrutiyetin tesisi hususunda her türlü fedakârlığa cemiyetin hazırlandığını⁸²”* anlatırken yine Osmanlılık vurgusu yapılmaktaydı.

İttihat ve Terakkililer bu amaçlarına ulaşabilmek için II. Meşrutiyeti nihai hedef olarak görmüşlerdi. Bu sebeple İttihatçılar için İttihat ve Terakki'nin başarısının II. Meşrutiyetin de başarısı demek olduğunu görürüz. II. Meşrutiyetin devamı da devletin varlığının devamı olduğundan İttihat ve Terakkililer II. Meşrutiyetin sarsılmaması için de ellerinden geleni yaptılar⁸³. Hatta bu sırada beliren Bulgaristan'ın bağımsızlığı ile

⁸⁰ Mahmut Esat, (1910). İttihat ve Terakki. *Neyyir-i Hakikat*. 9.

⁸¹ Kuran, (2012). a.g.e., 207

⁸² Şahingiray, M. R. (1994). *İnkılap Niçin ve Nasıl Oldu?*. N. Bilgi (Hazırlayan). İzmir: Akademi Yayınları, 59.

⁸³ Bu konudaki hassasiyetle alakalı olarak bkz. BOA. BEO; 4138/310332, 1331 S 21.

Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesine pek ses çıkarılmaması bundandı. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i topraklarına katması sonrası bu ülkenin mallarına uygulanan boykot esnasında görüşlerini açıklayan Hüseyin Cahit'in yorumu bu ifadeyi destekler niteliktedir:

“Osmanlıların umûm-i medeni devletlerinden, medeni milletlerinden hüsn-i niyet, teşvik ve teşcî bekledikleri bir sırada hibb-i nefis-i millete hâinâne bir darbe vuran Avusturya'nın kalıb-ı metâlarını almayınız! Osmanlılar hükûmet ve idarelerini adalet ve hakkaniyet esaslarına bina etmek için çalışırlarken dâhili bir kargaşalık, hârici bir harp çıkararak istibdadın iadesini temin etmek fikriyle hakkı, insaniyeti, ahdi ayaklar altına alan Avusturya'nın murdar metâlarını almayınız!”⁸⁴“

Yalçın bir diğer yazısında ise şöyle söyler:

Bulgaristan ilân-ı istiklâl etti. Bosna-Hersek de Avusturya'ya ilhak edilecektir, deniliyor. Bu, Osmanlıların kalbine örülmüş bir darbedir. Fakat bir milletin büyüklüğü böyle vahim buhran dakikalarında belli olur.⁸⁵”

İbrahim Temo İttihat ve Terakki'nin 1908 sonrasında zihniyetinin değiştiğinden bahsetmiştir:

“İşbaşına geçenler, cemiyetin eski programına aykırı hareket ederek milletin özellikle Türklerin dışındakiler, cemiyetin değişen programlarını ve davranışlarını bir istibdat sayarak ve bundan hoşnut olmayarak uzaklaşıyorlardı. Muhtelif komiteler kurarak, İstanbul'da ve taşrada kulüpler açmaya başladılar⁸⁶.”

Fakat bu yorumu yapan Temo'nun mevcut İttihat ve Terakki yönetimiyle yollarını ayırdığını, 1909'da bu cemiyete muhalif Demokrat Fırkası'nı kurduğunu, hatta bu firkanın 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldığını ve Arnavutluk'un istiklali için çalıştığını göz önünde bulundurmamak gerekir. Kendisi de bir Arnavut olan Leskovikli Mehmet Rauf, İbrahim Temo'nun daha sonraki dönemlerdeki tuttuğu yolla alakalı olarak: *“(...)Ertesi günü yanıma gelen merhum İshak Sükûti ve daha bir iki arkadaştan, Temo'nun*

⁸⁴ Yalçın, H. C. (26 Eylül 1324-1908). Avusturya Emtiasını Almayınız!. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁸⁵ Yalçın, H. C. (23 Eylül 1324-1908). Bulgaristan İlan-ı İstiklali. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁸⁶ Temo, (2013). a.g.e., 207.

Romanya'ya firar ettiği anlaşıldı. Romanya'ya gitmesi o vakte kadar beslediği fikr-i ittihadın tersine Arnavutluk istiklali için çalışmak fikrinde olduğuna delil sayıldığı için merhum Sükûti ile diğer arkadaşları Temo'yu eleştiriyorlardı⁸⁷” yorumunu yapar.

İttihatçıların önde gelenlerinin kendilerini nasıl tanımladıklarına bir örnek Cemal Paşa'dır:

“Ben kendi hesabıma her şeyden önce Osmanlı'yım, fakat ondan sonra Türk olduğumu hiç unutmam ve bu unsurun, Osmanlı İmparatorluğunun temel taşı olduğuna tamamıyla inanırım. Osmanlı İmparatorluğunun ilim ve medeniyet bakımından yükselmesi, Osmanlı topluluğunu kuvvetlendirir ve Osmanlı İmparatorluğunu güçlendirir⁸⁸.”

Bu ifadeler 1913-1918 arasında yönetimi elinde tutan üç kişiden biri olan Cemal Paşa'ya aittir. Yani bu tarihlerde bile İttihatçılar Türk olduklarının bilincinde olsalar da önce “Osmanlılık” demektedirler. Bu husustan İttihat ve Terakki'nin hiçbir cins ve mezhep farkı gözetmeksizin bunların üstünde bir Osmanlılık duygusuyla herkesi birbirine kenetleyecek bir Osmanlılık emeline bulunduğu anlattığı yazısında Hüseyin Cahit şu sözlerle bahseder:

“Fırkanın (İttihat ve Terakki) en birinci maksadı bütün anasır-ı Osmaniye'yi “müsavat” Esasi'na zerre kadar taarruz etmeksizin hür ve adil bir idareye teşrik etmekten ibaret olduğu cihetle programında bu emeli temin edebilmeye son derece dikkat eylemiştir. Bugün Osmanlı vatanına samimi bir hiss-i irtibat ile bağlı bulunan anasır-ı osmaniyeden hiçbiri fırkanın programında kendisi için muzır bir madde bulamaz⁸⁹.”

Aslında İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcı uygulamalarını siyasi kıstaslarından anlamak da mümkündür. Zira kavramsal çerçeve itibariyle bu cemiyetin ne kadar devrimci olduğu sorusunu incelerken bu husus ortaya çıkar. Osmanlı Devleti'nde baştan beri muhalefet padişahın şahsına yapılmaktaydı. Osmanlıyı kurtarmak için ıslahat hareketlerine girişenler de dâhil olmak üzere padişahın şahsına yönelik muhalefet eylemi sonrası o

⁸⁷ Leskovikli M. R. (2013). *İttihat ve Terakki Ne İdi?*. İstanbul: Alfa Yayınları, 76.

⁸⁸ Cemal Paşa, (2012). *Hatıralar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 374.

⁸⁹ Yalçın, H. C. (31 Mart 1325-13 Nisan 1909). *Siyaset: İttihat ve Terakki Fırkası. Tanin Gazetesi*. 1.

padişahın yerini aynı soydan başka bir hanedan mensubu almaktaydı. Buna göre sorun hanedanda değil şahıstaydı. İttihat ve Terakkililer de –istisnaları olmakla birlikte⁹⁰- Abdülhamit istibdadına karşı çıkıp sorunun sadece 1876 Anayasasını yeniden işler kılmakla çözüleceğini düşünmüşlerdir. Buna göre padişah değişse bile aynı hanedan ailesinden bir başkasının yönetime geçmesi gerekir. Zira onların nazarında Osmanlı İmparatorluğu’ndaki tebaayı ancak bir Osmanlı soyu bir arada tutabilirdi⁹¹. Örneğin Tanin Gazetesi 1911’de, 16 Mart 1325 tarihli makalesine atfen: “*Bugün Osmanlı Hükümetinin başı Henedan-ı Sultaniyet-i Osmaniye’nin bekasıyla kaim olduğuna bütün vicdanımızla eminiz demiştik. (...)İşte bizim ortaya koyduğumuz mesele bu idi. Biz (şimdi de) bu hanedan-ı Sultaniyet başımızda olmazsa bu devlet kalmaz diyoruz*⁹²” denilmekteydi. Bu, İttihat ve Terakkililerin başlangıçta olduğu kadar belirtilen tarihte de milliyetçi bir bakış açısıyla konuya yaklaşmadıklarının göstergesiydi. Bu özelliklerinin bir tezahürü olarak Genç Osmanlıların çizgisini aynen takip edip II. Meşrutiyetin ilan edilmesi, padişahın etkisinin sınırlandırılması ve gayrimüslimlere istediklerinin verilmesiyle meselelerin çözüleceğini düşünmüşlerdi. Yine bu sebepten yeni bir vizyonları şu aşamada yoktu ve en iyi yöntem böyle davranmak gibi görünmekteydi. Nitekim İttihat ve Terakki heterojen bir yapıya sahipti⁹³.

İttihat ve Terakki’nin özellikle 1913’den itibaren birinci ismi haline gelecek olan ve Türk-İslamcı bir dünya görüşüne sahip Enver Paşa’da dahi Osmanlı milleti ve bu milletin yüceltilmesine dair kanaatler söz konusudur. II. Meşrutiyetin ilanı öncesine dair bu kanaatlerini kendi cümleleriyle şöyle örneklebiliriz:

“(…)O sırada gelen Erkânıharp Binbaşı Hakkı Bey’le görüşüyorduk. Ertesi gün, Osmanlılar arasında vatanın selametini temin etmek [için] II. Meşrutiyet uğruna

⁹⁰ Petrosyan, kitabında “Gerçi hareketin bazı radikal liderleri monarşiye karşı çıkmadı değiller, ama dolaylı ve son derece ihtiyatlı bir karşı çıkıştı bu. Abdullah Cevdet’in birçok yazı ve sözlerinde anti-monarşik görüşler bulabiliriz” der. Bkz., Petrosyan, Y. A. (1974). *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*. Ankara: Bilgi Yayınları, 280-281.

⁹¹ Reyhan, C. (Yaz 2008). Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve. *Akademik Bakış*, (C. 1-2), 126-127.

⁹² Yalçın, H. C. (17 Nisan 1327-1911). Osmanlılık ve Hanedan-ı Sultaniyet. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁹³ Bu konuda eleştiri getiren ve hatıratında hiçbir zaman İttihatçı olmadığı belirtilen Yahya Kemal (Bkz. Beyatlı, Y. K. (2012). *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 191-192.) kurulduğu sıralardaki İttihat ve Terakki hakkında şöyle söyler: “Bin türlü zihniyeti bin türlü yaratılışı bin türlü emeli bir araya toplamış ve dağılmamış (bir cemiyetin içinde) en dinsiz masonlar yanında en şedit İslam İttihatçıları, en geniş insanıyetçi ve medeniyetçiler yanında en dar kafalı milliyetçiler bir aradaydı.” Beyatlı, Y. K. (1968). *Siyasî ve Edebi Portreler*, İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü, 171.

hayatını tehlikeye koyarak ilk kurşunu atan Mülazım Mustafa Necip Efendi'yi arıyorduk.”

“(…)Vakıa, Ohri'deki teşkilatı idare edenler hakkında, ora Müddei-i Umumi Muavini Ruhi Bey ve Dibreli Hayrettin Ağa; Bulgarlar aleyhine bir teşkilat var diye malumat vermiş idiyseleler de, bu teşkilatın, Bulgarlar aleyhine olmaktan ziyade, Osmanlıcılığın bir kitle hainde ıslahına çalışmaktan ibaret bir maksada leh bir cemiyet olduğunu biliyorlardı.”

“(…)Nitekim 10 Temmuz 324 hareketinde, silahlarını kaparak, hükümet-i sabıkaya ilan-ı husumetle bu sözlerinin doğruluğunu, erkek oğlu erkek Osmanlı olduklarını ispat ettiler.”

“(…)Ertesi gün Kolağası Tevfik Efendi gelmişti. Görüştük. Daha sonra Belediye Reisi Rifat Bey ve akşamüzeri Şevki Ali Bey geldi. Bu zevatta gördüğüm hiss-i hamiyet hakikaten Osmanlı milletini idare-i meşrutayı tesis etmekten men edecek hiç bir kuvvetin mevcut olamayacağına kanaat getirdim.”

“(…)İhtiyar, genç hepsi bütün kalbiyle II. Meşrutiyet için can vermeye ahitler ediyordu. Bu ulvi manzara karşısında Osmanlıcılığın azameti hiss olunuyordu⁹⁴.”

Bu kanaatler İttihat ve Terakki'nin görüşlerinin samimiyetinin kanıtı niteliğindedir. 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı ile çok partili hayata geçilmiş oldu. İttihat ve Terakki ve Ahrar Fırkası'nın ön planda olduğu bu süreçte yapılan seçimlerin sonucunda İttihat ve Terakki kazandı. Ancak 17 Aralık 1908'de açılan Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki daha ziyade denetleyici bir rol üstlendi ve “İttihad-ı anasır” için çaba gösterdi. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Enver Paşa'nın kanaatleri de değişmiş değildi: *“Bundan böyle Bulgar, Yunan, Eflak, Yahudi, Müslüman yoktur. Hepimiz kardeşiz, eşitiz ve Osmanlı olmaktan gururluyuz⁹⁵.”*

Otuz yıllık Abdülhamit yönetimin sonlarına doğru ikinci kez ilan edilen II. Meşrutiyet yepyeni bir hava estirmişti. Bu hava o dönemin en sıkıntılı meselesi olan mali

⁹⁴ Enver Paşa. (2014). *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*. Cengiz, H. E. (Hazırlayan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 54, 56, 69, 72, 87.

⁹⁵ Castellan, G. (1993). *Balkanların Tarihi*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 380.

kaygıların dahi önüne geçti. Öte yandan İttihat ve Terakki Osmanlıcılık akımını adeta zirveye taşıdı. Müslim-gayrimüslim herkesin dilinde, yayınlanan propaganda afişlerinde, müsavvat(eşitlik), uhuvvet(kardeşlik) ve adalet gibi kelimeler yer almaktaydı⁹⁶. Hatta II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında İstanbul'da, Selanik başta olmak üzere her yerde Jön Türklere duyulan sempati artış gösterdi⁹⁷. Yanı sıra geçmiş suçların özellikle siyasi olanlarının affedilmesi talepleri gelmeye başladı⁹⁸. Bundan başka Meşrutiyetten istifade ederek hakkı olmadığı halde af isteyenler vardı. Örneğin Hasnanlı aşiretleri reisi Fehtullah b. Halid Hasene Meşrutiyetin ilanı sebebiyle mahkûmiyeti bulunan aşiretinin üyelerinin affını talep etmekteydi. Üstelik dilekçesinde bu kimselerin masum olmadığını da bildiğini ancak Meşrutiyet imkânından istifade etmek istediğini söylemekteydi. Söz konusu talebine gerekçe olarak ise *“birçok Ermeni fedailerini bile mazhar-ı affedildiler”* demektedir⁹⁹. Bunun üzerine hükümet firar edenleri “Rızailer” ve “Firariler” olarak iki başlık altında tanımlama ve bu tanımlara göre Osmanlı Devleti'ne gelmek isteyen bu kimselerin mal varlıkları ve tabiiyetlerinin ne olacağına dair kanuni düzenlemeler yapma ihtiyacı hissetti¹⁰⁰. Bundan başka basın yayın organlarının serbestliğinin artırılması isteği çerçevesinde yeni gazeteler çıkarma talepleri gündeme geldi¹⁰¹. II. Meşrutiyet dış ülkelerde dahi sevinç gösterilerinin yapılmasına sebep oldu¹⁰². Noel Buxton 1909'da II. Meşrutiyet Osmanlısı ve İttihat ve Terakki hakkında şunları yazıyordu:

“Herkes neşeyle özgürlüğü kutluyor. Okul çocukları sesleri kısılana kadar özgürlük diye bağıyor, papazlar ve imamlar sokaklarda kucaklaşıyor. Vakur Türk'ün sokaklarda nutuk söylemesi insana garip geliyor, yeni bir mucize doğuyor. En önemli olan da Genç Türklerin hasta adamı kurtarmış olmasıdır. Şimdi gözlerimizin önünde olan bu değişikliği beş ay önce kim tahayyül edebilirdi. Şimdi iki soru var:

⁹⁶ Temo, (2013). a.g.e., 176.

⁹⁷ Jabotinsky, V. (1917). *Turkey And The War*, London, T. Fisher Unwin, Ltd Aderphi Terrace, 85.

⁹⁸ “12 Temmuz sene 324 Üsküp'ten (...) aliya-yı hazreti padişahiye takdim olunan telgrafta istirham olunduğu veçhile her nevi ceraim-i siyasiyeden dolayı mahkumen mahpus ve kanunen ve idareten mevkuf olanlarla dahil ve hariçte firari ve menfi bulunanlar hakkında bilatefrik cins ve mezhep af ilanının şayan olması vilayat-ı selase mühlhekatının umumundan istida olunmaktadır bu babda diün ve bugün takdim kılınan cevaplarda bazı mütalaat arz edilmiş idi(...)”BOA. TFR.I.U.M; 26/2578, 1326 Ş 25 leaf 91-1/91-2.

⁹⁹ BOA. DH.MKT; 2613/106, 1326 6 28.

¹⁰⁰ “10 Temmuz 324 tarihinden evvel memalik-i ecnebiyeye azimet ederek bu kere avdet etmek isteyenler iki sınıftır: biri esna-yı gurbette hükümetin ol baddaki kararı mucibince senet itasıyla Tabiiyet-i Osmaniye'yi terk eden ve kayıtları terkin olunanlardır ki bunlara “rızaî” tabir olunur. Diğeri hükümetçe bir muamele görmeksizin firar edenlerdir ki bunlara da “firari” itlak olunur. Bunlar da iki kısımdır: biri tabiiyetleri ıskat edilmeyenler diğeri de tabiiyetleri ıskat edilenlerdir.” BOA. DH.SYS; 67/1, 1330 Ca 21 leaf 2. Bkz. Belge-1.

¹⁰¹ BOA. DH.MKT; 1276/78, 1326 B 12. Belge çevirisi için Bkz. Ek-2; BOA. DH.MKT; 1280/13, 1326 B 15. Belge çevirisi için Bkz. Ek-3.

¹⁰²BOA. Y.A.HUS; 524/108, 1326 B 28; BOA. Y.A.HUS; 525/1, 1326 Ş 03; BOA. BEO; 3408/255532, 1326 N 05.

1)Genç Türkler gerçekten reformcu mu?

2)Bunu yapabilecek kudretleri var mı?

Birleşme ve kalkınma örgütünde (İttihat ve Terakki) askerler, denizciler, gazeteciler ve toprak sahipleri var. Hepsi memleketlerini moral ve ekonomik çöküntüden kurtarmak ve politik bakımdan özgür yapmak istiyorlar. Şahsen tanıdığım Türkler bile beni şaşırtıyor. Şimdi prensip sahibi, samimi ve iyi niyetli vatanperver oldular. Hamid devriyle kıyaslanınca, çürümüşlük, insanların özel hayatına karışma, şantaj, zulüm, sürgün ve rüşvetin bir gecede sona erdiği görülüyor. Şeyhülislam şahane bir cesaretle Genç Türkleri tutuyor. Bu ihtilal öyle inanılmaz bir karakter taşıyor ki anayasa isteyen Rusları bile kışkırtabilir. Enver Bey ve diğer komite azaları inanılması güç bir tevazu içindeler, alkıştan bile kaçıyorlar. Türklerin şimdi en çok savaşması gereken şey, cehalet ve vatanlarını Avrupalı hırsızlardan korumaktır. Bir Türk subayı bana “İngilizlerin Türkleri haritadan silmek istediklerini biliyoruz, fakat şimdi yeni rejimi tuttuğunuza inanıyoruz dedi¹⁰³.”

Buxton bu şekilde övdüğü Osmanlı yönetimine, idareyi yürütürken neler yapması gerektiğiyle alakalı tavsiye vermekten de geri durmamıştır:

“Okullarda resmi dilin Türkçe olması isteniyor, parlamento kurulursa prensin partisi aşırı solcu görülebilir. Genç Türkler Makedonya işini büyük devletlere bırakırlarsa başarılı olabilirler. Şimdi Ermenilere etki ederek Türklere bir şans tanımalıyız. Belki Müslüman ve Hıristiyanlar birlikte başarılı olabilirler. Amerikan kolejinde Türklerle Hristiyanlar birlikte dua etmiyorlar mı¹⁰⁴?”

Buxton’un kehanetleri böyledir. Öte yandan Lord Salisbury de hiç iyi niyetli olmayan yorumlara sahiptir. Zira Salisbury 1911 yılında “Türk İhtirası ve İngiliz Çıkarları” başlıklı yazısında şöyle söyler:

“(…)Genç Türkler, özgürlük, eşitlik diye bağırmaya başlayınca, herkes Türklerden özür dileyip dost oldu. Hâlbuki bunlar Hıristiyan okullarına baskı

¹⁰³ Zira II. Meşrutiyetin ilanının İngiltere’de çok müspet karşılandığı bilinmekteydi. Bkz. BOA. Y.A.HUS; 523/194, 1326 C 29.

¹⁰⁴ Ulubelen, E. (2009). *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*. İstanbul: Yeni Gün Yayınları, 79.

yapıyorlar. Tren yollarına jandarma koymuşlar, paralarını hep silaha yatırıyorlar. Aynı maskara Osmanlılık devam ediyor. Fanatik cahil insanlar, barbar millet, kapitülasyonların da kalkmasını istiyorlar. Türkler daima Türk kalacaklar, hiçbir zaman Avrupalılaşamayacaklar, bir tek özellikleri, iyi asker olmalarıdır¹⁰⁵.”

Salisbury'nin hem İttihat ve Terakki yönetiminin Osmanlıcı olduğunu söyleyip hem de Hristiyan okullarına baskı yaptığını iddia etmesi kendi içinde garip bir çelişkidir. Yorumundan da anlaşılacağı üzere asıl kızdığı nokta kapitülasyonların kaldırılması ihtimali ve Türklerin esaretten kurtulma arzusudur. İngiliz devlet adamları bunları düşünürken İttihatçılardan Hüseyin Cahit Yalçın Tanin'de şöyle yazıyordu:

“Avrupa'nın bugün muharebeyi katiyen istemediğini, muharebe çıkarmak mesleğini takip eden bir kavmi hiç bir zaman affedemeyeceğini bilmeliyiz ve yeni idaremiiz Avrupa'nın karşısına böyle bir isnadın yükleri altında çıkmamalıdır... Avrupa devletlerinin hemen kâffesi tarafından gördüğümüz bu hüsn-i niyet mukabele sırf islâhât-ı dâhiliyeye teşebbüs neticesi olduğunu unutmamalıyız¹⁰⁶.”

Yani İttihatçılar II. Meşrutiyetin ilanı ile beraber Avrupalıların kendilerine çok iyi davranacakları kanaatinde idiler. Zira İttihatçılar, II. Meşrutiyetin ilanını sağlamakla sadece siyasal düzeni değiştirmekle yetinmeyip, aynı zamanda herkesin yasalar önünde eşit sayılacağı yeni bir toplumsal düzeni kurmayı da amaçladılar. “Tebaa” kavramının yerine “vatandaş” anlayışını yerleştirmeye çalışan ve yarı-feodal yapıdaki bir mutlakiyetçi monarşiden, “vatandaşlarına” karşı sorumlu olacakları modern bir liberal demokrasiye geçmek isteyen İttihatçılar, bir memleket içinde yaşayan insanların ırk, din ve etnik kimliklerine göre ayrı ayrı sınıflandırılmasını makul bulmuyorlardı¹⁰⁷. Küçük bir örnek olarak 1910 yılında Maarif Nezâretinin yazdığı bir yazıda İstanbul'daki Hacı Hristo Mektebi'nden Osmanlı vatandaşı Rumlara verilen şahadetnamelerde geçen “Yunan milletinden” ibaresi hakkında uyarı yapılması talep edilmişti¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Ulubelen, (2009). a.g.e., 76-77.

¹⁰⁶ Yalçın, H. C. (17 Teşrin-i Sâni 1324-1908). Şark Buhranı ve İngiltere. *Tanin Gazetesi*. 1.

¹⁰⁷ Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi -Elusive Transformation: The Revolution of 1908 in Turkey-*. (çev. A. Erbal). İstanbul: İletişim Yayınları, 218-220.

¹⁰⁸ Mekatib-i Hususiye müfettişlerinden Giridi Mehmet İhsan'ın Mekatib-i Huhsusiye İdaresi Müdüriyetine yazdığı bildirim şöyledir: “İstanbul'da kâin Hacı Hristo Mektebinin 2251 ve 2370 numarolu şahadetnameleri tetkik edilmiştir. Birincinin tercümesi aynen olduğu cihetle aynen tercüme edilerek merbutan takdim edilmektedir. Bu iki şahadetnamede de şayan-ı dikkat bir nokta göze çarpmaktadır ki o da

Zira İttihat ve Terakki bu tarihlerde ortak bir kimlik olarak Osmanlıcılığın tesisine inanmaktaydı. Bu sebeple II. Meşrutiyetin ilanı sonrası Osmanlıcılığın ne olduğunu tespit etme ihtiyacı doğdu. II. Meşrutiyet düzeninin başarıya ulaşması için bütün milletlerin Osmanlıcılığın gerekleri üzerinde az çok bir anlaşmaya varmaları şarttı. Ancak bu çok zordu. “Türklerin programı” diye bir şey yoktu. Türk olmayan Müslümanların (Araplar, Arnavutlar, Kürtler, Çerkezler), henüz ortaya attığı bir program yoktu, ama onların da program hazırlayan ya da hazırlayabilecek olan kulüpleri vardı. İlk başta İttihat ve Terakkililer, Hıristiyan milletlerle siyasal program konusunda görüşmeler yapıp anlaşmak yolunu denedilerse de, bunun çıkar yol olmadığına karar vererek vazgeçtiler¹⁰⁹.

II. Meşrutiyetin ilanından herkes aynı oranda memnuniyet duymadı. Muhafif kanat sonradan adı 31 Mart Vakası olarak anılacak isyan hareketini başlattılar. Bu hareketin Selanik’ten gelen Hareket Ordusunca bertaraf edilmesi sonrası padişah II. Abdülhamit isyanda rolü olduğu gerekçesiyle tahttan indirildi. Onun yerine padişah olan Sultan Reşad namına Meclis-i Umumide 7 Mayıs 1325’de irad edilen nutkunda:

“(...)Bir devre-i mühîmme geçirmiş olan vatan-ı mukaddesimiz... evlatlarının hamiyetine Osmanlılık unvan-ı umumîsi altında yaşamakta olan bilcümle akvam ve anasırın bu vecibeyi ifaya(...) yek-dil ve yek-cihet olarak gayret edeceklerine şüphem yoktur.” demektedir.

Sultan Abdülhamit, Meclisteki nutkunda, II. Meşrutiyetin ilânını kendisine mal etmekle beraber, Osmanlı unsurları hakkında hiç bir imada bulunmamakta ve fakat Sultan Reşad bilcümle Osmanlı akvam ve unsurlarından bahsi lüzumlu görmektedir. Bu, Osmanlılık unvanı için çok mühim bir nişanedir¹¹⁰. Zira bu İttihat ve Terakki’nin Osmanlıcı politikalarının fikri anlamda padişah tarafından da desteklendiğini göstermektedir.

Celal Nuri Bey 1911 tarihli yukarıda andığımız muhtırasında Osmanlıcılığın tarifini şöyle yapmaktadır: *“Osmanlılık onların (gayrimüslimler) mezheplerini amal-i*

şudur. Şahadetnamelerin aslında “Yunan milletinden” lafzı olduğu halde tercümelerinde bu lafza “Rum milletinden” suretinde gösterilmiştir. Tebaa-i Osmaniye’den olan bir Rum’un şahadetnamelerinde kendisinin Yunan milletinden olduğunu ifade eden bir lafız bulunursa o şahadetnamenin makam-ı nezaret-i celileden tasdiki veya adem-i tasdiki lüzumu hakkında nazar-ı dikkat-i alilerini isticlab eylerim ol babda.” BOA. MF.MKT; 1159/9, 1328 Ş 12.

¹⁰⁹ Akşin, (2011). a.g.e 167.

¹¹⁰ Kuran, (2012). a.g.e., 520.

meşrualarını, lisanlarını, örf ve adetlerini, ananelerini muhafaza edici bir kuvvet olmalıdır, ta ki anasır ona dört elle sarılsın. El-kıssa memleketimizde sakin Türkler, Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Arnavutlar, Araplar ilh. milliyetlerini olduğu gibi muhafaza eylemelidirler ve Osmanlılık bunların cümlesinin fevkinde bir “milliyet hükümeti” teşkil etmelidir.” Celal Nuri Bey Osmanlılık idealinin devlet yapısı itibariyle gerçekleşebileceğini şu cümlesi ile belirterek noktayı koyar: “devletimiz bir devlet-i milliye değil bir milletler devletidir.”¹¹¹”

Celal Nuri Bey’in tanımı kâğıt üzerindeki gerçeklerdir. Buna mukabil Talat Paşa İttihat ve Terakki yönetiminin bu ilk zamanlarında ne tür sıkıntılarla karşılaştığını şöyle anlatır:

“Jön Türkler içte, bağınaz, nüfuz sahibi ve yalnız kendi çıkarlarını düşünen ve çeşitli milliyetlerden olan kimselerin siyasi sebeplerle Jön Türklerin serbest hükümetine karşı çıkardıkları güçlükler ve engellerle mücadele ederken; dışta da yürürlükteki antlaşmalar ayaklar altına alınıyordu. Gerçek bir sebep gösterilmeksizin bazı hükümetler tarafından oldu-bittilerle Türk Devletinin bazı parçaları gasp ediliyor ve antlaşmaları birlikte imza etmiş olan devletler de bu konuda susup duruyorlardı”¹¹².”

İçteki durumun bir neticesi olarak Osmanlı tebaasının bir kısmının devlete bağlılığı samimiyetten ziyade büyük oranda çıkara dayanıyordu. Söz gelimi bazı Hıristiyan gruplar Osmanlı kimliğini bazen hasım gruplara karşı siper olarak kullanıyorlardı. Örneğin Halep Arap Katolikleri, kendilerini eski mezhepleri olan Ortodoksluğa tekrar ihtida ettirmek isteyen İstanbul Patrikhanesi’ne karşı bu siyaseti izlemişti. Osmanlılıkları bundan öteye gitmemişti¹¹³. Bu bilgiyi destekler mahiyete bulunan Dâhiliye Nezareti 5. Şubenin verdiği bilgiye göre yıl 1916 iken de durum buna benzerdir. Zira belgeye göre Katolik Araplardan Maruni rahipler kendi ülkeleri olan Osmanlı Devleti’ne değil Fransa’ya hizmet

¹¹¹ Celal Nuri, (1327). a.g.r., 48-49.

¹¹² Talat Paşa. (2013). a.g.e., 19. Avrupalı devletlerin bu tutumu eskiden beri vardı. Abdülhamit dönemindeki durumu Ahmet Bedevi Kuran şöyle anlatır: “(...)o devirde Avrupa devletlerinden herhangi biri Türkiye’den bir şey koparmak istediği zaman evvelâ hükümete müracaat ederdi. Arzu yerine getirilmediği takdirde merci değişir, Saraya başvurulurdu. Talep oraca da tasvibe dilmezse iş tehdiye varır, alâkadar hükümet, topraklarımızdan ufak bir parçayı işgal veya sahillerimize donanma göndermekle isteğinde musir olduğunu ilham eylerdi. Bir ara Fransızlar, ehemmiyetsiz bir meseleden dolayı Midilli adasını muvakkaten benimsemişlerdi. Artık Hukuk-u Düvel kaideleri Türkiye hakkında câri olmadığından bu hareketler tabii telâkki edilir ve hükümet bizzarure matlûbun is’afına çalışır ve üste de tazminat öderdi.” Bkz. Kuran, (2012). a.g.e., 211.

¹¹³ Erdoğan, (İnternet), a.g.m., 28.

etmektedirler. Devlet çalışanlarından Hakkı Bey'in yazdığı bir raporda: “*Birkaç Amerika vapurunun Beyrut’a çıkaracağı erzakın bila tefrik mezhep cebel-i Lübnan ahalisine tevzi olunmak üzere Vatikan ve Amerika sefarethanelerinin İstanbul’da icra ettikleri teşebbüslerden*” bahsetmekteydi. Söz konusu belgede Hakkı Bey, Fransız ve İtalyanların da Osmanlı Devleti aleyhine bölgedeki Maruniler ve Ermeniler üzerindeki faaliyetlerini anıyor, özellikle Katolikler için bu tip faaliyetlerin engellenmesi adına Vatikan’da bir Osmanlı Sefarethanesi açılması gereğinden bahsediyordu¹¹⁴. Tabii ki bunda milli kimliklerin kemikleşmiş olması önemli bir etkidir. Fransa’nın etkinliği ile alakalı bir tespit de Babanzade İsmail Hakkı’ya aittir. “İkinci Irak Mektubu”nda şunlardan bahseder:

“Vaktiyle hükümetin fıkâdân-ı himmeti¹¹⁵ ile makusen¹¹⁶ mütenasip olmak üzere Fransızların ve bilhassa Fransa ihracat-ı ecnebiyesinden sayılan ruhbanın gayretiyle Fransızca bütün tabakat-ı halefe¹¹⁷ kadar yayılmış olduğu halde Türkçe’yi tekellüm edenler navadirden sayılabilir. Bu halden en ziyade müşteki olanlar –birçok muteberan ile vaki olan mülakatlarımdan anladığım veçhile- yine Beyrut ahalisidir. Beyrut’un bütün sunûf-ı halefini terbiye-i ruhbandan kurtarmak ister isek elyevm mevcut olan ecnebi mekteplerine rekabet edebilecek mektepler açmalıyız. Fransa bile Katolik tedrisatından yakayı kurtarmak için bu kadar çalıştığı halde bizim durmamız layık mıdır?¹¹⁸”

Burada cemiyetleşmenin milli kimlikle olan ilişkisini de anmak gerekir. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden itibaren Rumlar, Ermeniler(...) vs. çeşitli milli cemiyetler kurmak suretiyle faaliyet göstermeye başlamışlardır¹¹⁹. Arşiv belgelerinde birçok kaydı

¹¹⁴BOA. DH.EUM.5.Şb; 27/26, 1334 L 16 leaf 3. Fransa, Suriye’ye ekonomik açıdan sızmaya çalışmakla birlikte, Suriye halkının önemli bir bölümünü oluşturan ve özellikle Lübnan’da yaşayan Marunî ve Doğu Katolikleri üzerindeki korumasını da genişletiyordu. Öyle ki Fransa burada Latin, Ermeni Katolik, Melkit, Maruni, Nasturi ve Suriye Birleşmiş Kiliseleri olmak üzere altı kiliseyi kendi koruması altına almıştı. Öte yandan birçok Fransız Okulu ve hayır kurumları da Fransız dili ve kültürünün propaganda merkezlerini oluşturuyordu. Bkz. Uğurlu A. (Editör). (2005a). *Türkiye’nin Parçalanması ve Rus Politikası (1914-1917) – Rus Devlet Arşivi Gizli Belgeleri-*, İstanbul: Örgün Yayınları, 35-36.

¹¹⁵ Himmet yoksunu.

¹¹⁶ Ters, aksi.

¹¹⁷ Birbirini takip eden sınıflar.

¹¹⁸ Babanzade, İ. H. (10 Temmuz 1324-16 Eylül 1326). *Gûnah-ı Kebairimizden. Sırat-ı Müstakim*. 108(5),69.

¹¹⁹ Bir örnek: “*Sivas vilayet-i aliyesine; Vilayet-i aliyeleri dâhilinde vaki Merzifon kazasında sakin teba-yı devlet-i aliyenin Ermeni ve protestan milletinden muharrerü’l-esami kesan tarafından ne suretle bir cemiyet-i fesadiye teşkili ile Ermeni milletini ifsat ve tahrip itmekte oldukları gibi bunlardan Tomayan Alan nam kimesne tarafından dahi 150 talebeden mütecaviz Ermeni gençlerine bir takım muzır şeyler talim ve tedris olunmakta olduğundan abesle olbabda bazı ifadata havi hadise Muncır ve Taş imzasıyla gönderilen ve leffen sui aliyelerine ifa kılınmış mündericatı calib-i nazar-ı dikkat buyurulmuş olmağla serian tahkikat-ı lazime*

bulunan bu cemiyetlerin kimilerinin muzır faaliyetler içerisinde olduğuna dair de pek çok kayıt bulunmaktadır. Bu cemiyetler içerisinde özellikle 19. yüzyılda Londra’da kurulmuş olmasına karşın ilk kez 1871’de Kayseri’den başlayarak Anadolu’da şubeler açan Hristiyan Gençleri Cemiyeti’nin üzerinde durmak gerekir. 1910’dan itibaren Newyork merkezli çalışan ve Anadolu’da 20 şubesi bulunan bu cemiyet basın, yayın faaliyetleri ve sosyal faaliyetlerle gayrimüslim unsurların siyasal ve sosyal alandaki örgütlenmelerinde önemli bir yere sahiptir. I. Dünya Savaşı sırasında kapatılan örgüt, Mütareke döneminde yeniden aktif hâle gelecektir. Özellikle İstiklal Harbi sırasında işgalcilerle işbirliği yapmış ve sonrasındaki Türkiye aleyhtarı siyasî faaliyetleri ve misyonerlik propagandası ile yönetim ve toplumdaki tepkiler görmüş bir cemiyettir¹²⁰.

Dıştaki durumla alakalı olarak ise İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey’e 3 Eylül 1912’de yazan İstanbul’daki İngiliz Büyükelçiliği Müsteşarı Mr. Marling’in söyledikleri Talat Paşa’nın sözlerini teyit eder niteliktedir: “(...)Tanin Gazetesi’nden anladığımıza göre komitenin politikası Avrupa’ya karşı olacaktır.” Mr. Marling buna göre Osmanlı Devleti dolayısıyla İttihat ve Terakki için uygulanması gereken politikayı şöyle özetler:

“Şimdiki durum yalnız Balkanları ve Avrupa’yı değil, Arapları, Ermenileri, Kürtleri ve diğer ırkları da imparatorluktan ayırmaya çalışmak olmalıdır. Türkiye’de yapacağımız propaganda İttihat ve Terakki’nin Türkiye’yi uçuruma sürüklediği ve kesin ortadan kalkması gerektiği yolunda olacaktır¹²¹.”

Talat Paşa kendilerine beslenen bu düşünceleri teyit eder bir şekilde: “İtilaf devletleri İttihat ve Terakki Cemiyetini düşmanları sayıyor ve bu bakımdan onu kendilerine zarar veremeyecek bir duruma düşürmek istiyorlar¹²²” demiştir. Bu bağlamda Avrupalı Devletler kendilerinin ihdas ettiği sorunları kullanarak Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahale ediyor ve dış politikada Osmanlı’yı çıkmazlara sokuyorlardı. Balkan devletlerinin Makedonya bölgesini ele geçirmek için mücadeleye başlamasıyla 1876’da

icrasıyla tebeyün idecek hale göre muktezasından ifa ve neticesinin ebnasına himem-i alileri maruz buyurulmak babında” BOA. DH.MKT; 1658/14, 1307 M 21.

¹²⁰ Cemiyetle alakalı daha detaylı bilgi için Bkz. Uçar, A. (2013). *Hristiyan Gençler Cemiyeti ve Türkiye’deki faaliyetleri (1910- 1939)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

¹²¹ Uğurlu A. (Editör). (2005b). *Türkiye’nin Parçalaması ve İngiliz Politikası (1900-1920)*. İstanbul: Örgün Yayınları, 164-165.

¹²² Talat Paşa. (2013). a.g.e., 40.

doğan ve 20. yüzyılda da devam eden Makedonya meselesinde¹²³ gösterilen tavır buna bir örnekti. II. Abdülhamit döneminde Avrupalı devletlerden İngiltere'nin talebinde buraya müstakil bir vali atanması, Rusya'nın talebinde ise uluslararası bir idare teftişi vardı. Bu durum üzerine İttihat ve Terakki'nin ileri gelen isimlerinden Bahaeddin Şakir Bey'in şu yorumu önemlidir:

“Son derecede kat’i ve emin olarak diyebiliriz ki bu iki türlü tedbirin ne biri, ne diğeri şayanı kabul değildir. Çünkü her ikisi de Makedonya’nın Osmanlılık mecmuasından büsbütün ayrılmasını intaç edecektir. İslam ve Hıristiyan bilimum vatandaşlar vatanlarını ecnebi müdahalelerinden korumak, şahsi ve siyasi hürriyetlerini şimdiki müstebit hükümetin elinden almak için birleşerek “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” namı altında toplanmışlardır¹²⁴.”

Resmen siyasal parti olduğu¹²⁵ 1913 sonrası İttihat ve Terakki'nin tutumu kendisini daha açık bir şekilde ortaya koyar. Zira iki yıl öncesinden başlayarak karşısında güçlü bir

¹²³ Makedonya Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Sırbistan ve Karadağ arasında kalan Selanik, Manastır ve Kosova'yı içine alan ekonomik olarak canlı olmakla birlikte verimli ve topraklardır. Makedonya'da bir sorunun ortaya çıkışı 1878 Berlin Anlaşmasına dayanır. Bu anlaşmada Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarındaki arazi Avrupalı devletler tarafından Balkan milletleri arasında adeta pay edildi. Bağımsız olan ya da bağımsızlık yolunda ilerleyen bu milletler de tarihi temellere dayandırarak daha belirgin bir şekilde Makedonya üzerinde hak talep etmeye başladılar. Makedonya'ya hakimiyet Balkanlara hakimiyet demektir. Bu bağlamda Yunanlılar Helencilik, Bulgarlar ve Sırp Slavcılık üzerinden milli kimliklerini tanımlamaktaydılar. Bu çerçevede Yunanlılar özellikle Ortodoksluğun etkisini kullanarak patrikhanenin gücüyle diğer unsurlar üzerinde dinsel ve eğitimsel baskı kurarak bu siyaseti tatbik çalışmaktaydı. Özellikle Bulgarlar bu dayatmaya karşı çıkmakta ve onlar da tıpkı Sırp, Yunanlılar, Karadağlılar...vs. gibi ülkesini “büyük” devlet haline getirebilmek için siyasal hedef olarak Makedonya'ya yöneldi. Bunların yanı sıra Avusturya-Macaristan, İtalya, Almanya, İngiltere ve Fransa'nın bu topraklar üzerinde planları olduğundan hepsi kendine göre bir Makedonya siyaseti takip etti. Balkanları arka bahçesi haline getirmek isteyen Rusya da Panislavizm'i körükleyerek bu politikaya kendi çıkarları açısından katkı sağladı. Makedonya'nın paylaşılması sorunu Balkan Savaşlarının dolayısıyla Balkanların kaybedilmesiyle hitam buldu. Konuya 1908'e kadarki Jön Türkler açısından bakacak olursak; İttihat ve Terakki Makedonya kökenli bir oluşumdur. Jön Türk hareketi 1895 yılından itibaren Avrupa ve Balkanlarda yayılması sonrası Makedonya sorunun çözümü için bazı Makedon örgütlerle ilişki kurmaya çalıştı. Bu çerçevede 1900 yılı başında tüm muhalif örgütleri Jön Türk hareketi etrafında birleştirmek için bir kongre için çalışmalarına başlansa da Makedon örgütlerin ilgisizliği sebebiyle bu girişim 1902'de başarısızlıkla sonuçlandı. Bu tarihte Jön Türkler de kendi aralarında parçalanınca onlar ile Makedonya sorunu tarafları arasında 1906'ya kadar kayda değer bir etkinlik olmadı. Ancak bu dönemde özellikle 1904'ten itibaren Bulgar-Eksarhlık hareketine karşı sistematik bir Sırp-Rum silahlı hareketi başladı. Bu gelişmeler Makedon örgütlerle Jön Türklerin münasebetlerini etkiledi ve selanik'te 1906'da bir Makedonya-Jön Türk komitesinin kurulmasıyla yeni bir dönem başladı. Jön Türkler buralarda örgütlenerek Jön Türk devrimine kadar bu grupların bazılarını Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi için birlikte çalışmaya ikna ettiler. Bkz. Adanır, F. (2001). *Makedonya Sorunu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1-16; Hacısalihoğlu, M. (2003). *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 32-33; Alp, İ. (2002). Makedonya Üzerindeki Mücadeleler ve Makedonya Cumhuriyeti. *Dünden Bugüne Makedonya Sorunu*. Ankara: ASAM Yayınları, 71-90.

¹²⁴ Aydoğan E., Eyyüboğlu. İ. (2004). *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Ankara: Alternatif Yayınları, 148.

¹²⁵ İttihat ve Terakki'nin artık parti olduğunu ilan eden madde şöyledir: *“İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilatı islah ve ikmal etmek için Merkez-i umumisinin bu sene tavsiye ettiği belli başlı tedabir ikiye inhisar*

muhalefet oluşmaya başlamıştır. Muhalifler Osmanlıcılığın bir ittihatla değil itilafla olabileceğini ve kurtuluşun güçlü bir liberalleşme ile gerçekleşebileceğini iddia ettiler. İttihat ve Terakki açısından böyle bir tutum, Müslüman olmayan milletlerin ulusçuluğunu ve ekonomik kalkınmasını Türk ulusu aleyhine beslemekten, Osmanlı birliğinin dağılmasını hızla sonuçlandırmaktan başka bir şey değildi. Bu yüzden İttihat ve Terakki'nin din-devlet ayrımı görüşü muhalifinin tersinedir. Din açısından güçsüz, fakat eğitim ve ekonomi açısından güçlü bir merkezîyetçi devlet olacaktır. Osmanlı birliği ancak böyle bir sistem içinde, belki zor kullanarak, tutunabilirdi. Bu görüşü yüzünden, özellikle Ermeni ve Arap ulusçuları bu partinin gerçekte Türk milliyetçiliği güden bir parti olduğu kanısını daima yürütmüşlerdir. Gerçekte ise, İttihat ve Terakki'nin Osmanlı birliği görüşü din ya da ırkları ne olursa olsun bütün Osmanlıların merkezi devletin eşit vatandaşları olması görüşüdür ki, bu daha önce de değindiğimiz üzere Tanzimat görüşünden ziyade, II. Mahmut'un görüşüne yakındır. II. Abdülhamit'in imparatorluğunu miras alan İttihatçılar, Türk ulusçuluğu da dâhil, siyasal anlamdaki her ulusçuluğu imparatorluğa karşı bir ihanet sayma görüşüne de mirasçı olmuşlardı. Merkezi devlet, milletlerin birleşmesini gerçekleştirecek, ekonomik kalkınma ve eğitim yoluyla kaynaşmalarını sağlayacak bir güçte olmalıydı¹²⁶. Bu konuda Ziya Gökalp "Osmanlı demek Türk demek değildir" cümlesiyle tamamladığı ve Osmanlıların Türkistan'dan çok uzak düşüklerini, böylece Türk bağlantısının zamanla koptuğunu anlattığı "Türklük ve Osmanlılık" makalesinde Osmanlılaşmanın Türkleşmek olmadığı gibi diğer unsurlar gibi Türklerin de resmi hayata iştirak etmek için Osmanlılaştığını belirtir. Hatta bu yüzden hâkim unsur Türkler değil Osmanlılardı. Osmanlıca lisanı dahi bunun bir göstergesidir¹²⁷. Öte taraftan İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcı anlayışını İslam coğrafyalarında da engellemek amacıyla çeşitli büyük güçler aktif bir şekilde çalışmaktaydılar. Legrain Fransızca eserinde bu konudaki İngiltere'nin Mısır politikasını şöyle ifade ediyor:

"I. Dünya Savaşı sırasında Mısır, Osmanlı Devleti için bir numaralı stratejik bir nokta olduğu için İngiltere burasının üzerinde özel bir şekilde durdu ve buraya sıkı bir yönetim uyguladı. Aşamalı bir şekilde buradaki Osmanlıcılık kimliğini yok eden

ediyor ki bunlardan birisi İttihad ve Terakki cemiyetinin, fırka-i siyasiye haline kalp edilmesi, İkincisi de bu güne kadar katib-i umumilikle idare olunan cemiyetin başına bir reis geçirilmesidir, Bu reis fırka mevki-i iktidara geçince heyet-i vükelada mevki-i riyaseti ihraz edecektir." Türklük Şunu: İttihad Terakki Cemiyeti'nin Yıllık Kongresi. (19 Eylül 1329/2 Ekim 1913). *Türk Yurdu*. 3(49).

¹²⁶Berkes, (2011). a.g.e., 407.

¹²⁷Gökalp, (1976). a.g.m., 54-57.

İngiltere özellikle 1919'dan sonra Mısır'da milli nitelikli bir Mısırlı kimliği tesis etmeye başladı.”

Legrain'in bahsettiği bu dış gelişmelere ayrılıkçı Arapların da olumlu katkıları olmuştur. Aynı konuda genel olarak Arap coğrafyalarında olan durumu Legrain şöyle anlatmaktadır:

“Ayrılıkçı Araplar halife kendilerini savaşa çağırarak için cihat ilan ederse bu desteklerine karşılık artık Arap coğrafyalarında Osmanlıcılığın olmadığını söyleyerek otonomi talep edeceklerini planlamışlardı. Fakat Arap milliyetçiliği bu esnada bağımsız bir ideoloji değildi. Buna göre bir Arabizm fikri yaratılarak gönüllü Araplar vasıtasıyla Jön Türklerin o tarihlerdeki Türkleştirme faaliyetine son vermek istediklerine dair bir propaganda yaptılar. Arap elit ve ileri gelenleri böyle bir propagandayı kendi çıkarları için uygun buldular¹²⁸.”

1.2.3. Osmanlıların Ortak Ödevi: Askerlik Meselesi

Ahmet Rıza, 1906-1907 gibi yazdığı “Vazife ve Mesuliyet Eserleri Asker”de:

“Bizde daha yerleşmemiş aşiretler, daire-i sulh ve uhuvvete girmemiş cemaatler, Osmanlılaşmamış Hıristiyanlar, tahdit ve tahakküm edilmemiş hudutlar var. Osmanlıların hukukuna her gün taarruz ediliyor. Devletimizin istiklali büyük tehlike içinde bulunuyor. Binaenaleyh, emin ü asayışı temine kafil olacak derecede muntazam ordulara, seyyar ve kavi bir donanmaya ihtiyacımız her devletten ziyadedir. Muhtariyet fikriyle bizden ayrılmak isteyen anasır-ı muhtelifeyi vücud-ı devlete rabt etmek, devletin hukuk ve istiklalini ecanibe resmen ve fiilen tanıtmak için askere eski kuvveti, eski nüfuzu vermeliyiz; bulunduğumuz asrın maarif-i askeriyesini iktisaba çalışmalıyız¹²⁹” diyerek askerlik ile millet-devlet ikilisinin Osmanlıcılık çerçevesinde umduğu gelecek tasavvurunu betimlemişti. Nitekim Osmanlı vatandaşlarının hakları kadar ödevlerinin de eşitlenmesi gerekmektedir. İttihat ve Terakki Osmanlıcılık bağlamında eşit vatandaşlık prensibini uygulamalarına yansıtırken üzerinde en çok durduğu hususlar ordu yani askerlik ile eğitim

¹²⁸ Legrain, J. F. (2006). *L'idée de Califat Universel et de Congrès Islamique Face à la Revendication de Souveraineté Nationale et aux Menaces d'Écrasement de l'Empire Ottoman. À propos du Traité sur le Califat de Rachîd Ridâ*. NouvelleÉdition. Lyon: Maison de l'Orient et la Méditerranée, 77-78.

¹²⁹ Ahmet Rıza Bey, Vazife ve Mesuliyet 1- Asker. (2011). *Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri*, Gündüz, M., Bardak M. (Hazırlayanlar). Ankara: Divan Kitap, 63

idi. İttihatçılar bu alanlarda tam bir eşitlik için çaba gösterdiler. Fakat II. Meşrutiyet sonrasındaki kısa bir zamanda anlaşıldı ki Rum ve Ermeni liderler ile İttihatçıların emelleri ve uzun vadeli çıkarları uyum içinde değildi. Bu uyumsuzluğa işaret eden Feroz Ahmad bu konuda şu tespiti yapar: *“Bu iki cemaat ile İttihatçılar arasındaki güvensizlik ve çatışma havasını yaratan, işte bu bilinçti(hedeflerin ortak olmaması). Ancak, uzlaşmazlığın kökleri, İttihatçıların Osmanlı toplumunu dönüştürme planlarının, ırkı ya da dini ne olursa olsun bütün ayrıcalıklı sınıfların durumunu sarsarak ve küçük burjuvaziye işlerin başına geçirmeyi amaçlayarak yarattığı sınıf çatışmasında yatıyordu¹³⁰.”*

Fakat Ermeni ve Rum ileri gelenlerinin asıl emellerini görmezden gelen İttihat ve Terakki, kararlarını uygulamakta sebat etti. Hüseyin Cahit'in Tanin Gazetesi'nde belirttiği gibi *“(...)muhtelif anâsır-ı Osmâniye için en büyük menfaat “Osmanlı” namı altında birleşmek¹³¹”ti.* O zaman bu birleşme her alanda sorumluluğun paylaşılmasını, haklar kadar yükümlülüklerin de eşit olmasını gerektirirdi. Örneğin Hıristiyan ve Yahudi Osmanlı vatandaşlarının Müslümanlarla birlikte asker olmaları, aynı manga veya bölüklerde bulunmaları, aynı koşulları paylaşmaları özlenen “ittihad-ı anasır”ın gerçekleşmesi açısından çok önemliydi¹³². Bu aynı zamanda Kanun-i Esasi'nin ortaya koyduğu bir gereklilikti¹³³. Hüseyin Cahit Yalçın Tanin'deki köşesinde vatan evlatlarını birleştirici bir unsur olmasının verdiği bir ayrıcalık olarak: *“Bugün bir Ermeninin, bir Bulgarın, bir Rumun, bir Musevinin kendisini de Müslümanlar gibi bir vatanın evladı addetmesi, vatan-ı müşterekin temin-i selameti için silahaltına girerek hududa koşması”* gerektiği hususundan bahsediyordu. Yalçın aynı yazısında tüm kazanımlarda olduğu gibi bu ayrıcalığın da Kanun-i Esasi ile sağlandığına dolayısıyla bu yapının korunması için ortaklaşa hareket edilmesi gerektiğine de vurgu yapıyordu¹³⁴.

Tanzimata kadar Hristiyan tebaa askere alınmazdı. Islahat Fermanı gayrimüslimlerin de askerlik hizmeti yapmaları prensibini açıkça kabul etmişti. Ancak askerlik hizmetini

¹³⁰ Ahmad, (2011). a.g.e., 87-88.

¹³¹ Yalçın, H. C. (17 Ağustos 1324-1908). Anasır-ı Osmaniye. *Tanin Gazetesi*. 1.

¹³² Gülsoy, U. (2000). *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınları, 182.

¹³³ *“Kanun-i Esasi'nin bilcümle tebaa-yı mülukaneye bahşeylediği hukuk-ı mütesaviye-i vazife dahi müsavati istilzam eylesine mebni hukuk-ı teba-yı müslime gibi efrad-ı gayrimüslimenin de bilafasıla hizmet-i askeriye ile mükellefiyetleri tabii ve efrad-ı merkumeden asker alınması ilan buyurulan programda teveccüh edildiği veçhile(...)”* BOA. TFR.I.SL; 206/20595, 1327 Ra 16 leaf 3.

¹³⁴ Yalçın, H. C. (13 Kanun-i sani 1324-1909). Milli Bayram. *Tanin Gazetesi*. 1.

yapmak istemeyenler için “bedel-i nakdi” formülü bulunmuştu¹³⁵. Meşrutiyet’in ikinci kez ilan sonrasında özellikle Ermeniler askere gitmek yerine Hristiyanlardan daha önce olduğu gibi askerlik vergisi alınmaya devam edilmesine tepki gösterdiler. Ermeni mebuslar ve Rum Patrikhanesi de gayrimüslimlerin askere alınması için konunun takipçisi olacaklarını beyan ettiler. Fakat daha askerlik kararının bir program halinde yayınlandığı ve bedel-i askerinin alınmaya devam ediliyor olduğu sırada taşrada gayrimüslimler vermeleri icap eden bedel-i askeriye ücretini vermemeye başladılar¹³⁶. Özellikle Ermeniler Erzurum, Erzincan, Muş gibi vilayetler ve Rusya sınırına yakın bölgelerde gösteriler yaparak hadise çıkardılar. Bunun üzerine Partikhane hükümeten askerlik bedelinin toplanmaması için bir emir verilmesini talep etti. Hükümetse Müslim-gayrimüslim eşitliği çerçevesinde bunun yapılamayacağını belirterek bu talebi reddetti¹³⁷. Ancak eşitlik ilkesini tavizsiz uygulama isteği, parlamentoda bulunan Hristiyan mebusların şartlı desteklediği bir husustu. Ohannes Varteks Efendi:

“(…)hiçbir Osmanlı(nun) askerlik için para vermeye ve başkasının kanyyla yaşamağa hakkı yoktur. Bu, Müslimlere de şamildir. Gayrimüslimlere de büyük bir mücrimiyyettir. (...)Gayrimüslimler için de Müslimler için de aynı şeyi talep ediyorum. Bu cihetle Hristiyanlarla Müslimler beyinlerinde müsavat fikrini hakikaten yerleştirmek için, bu, lazımdır¹³⁸” diyordu. Fakat aynı Varteks Efendi bir iki yıllık bir geçiş döneminin olmasını bu sürede gayrimüslimlerin bedel-i askeri vermemesini talep ediyordu. Gayrimüslimlerin askerliğine destek veren Yanya mebusu Yanko Mamapulo ise bu yıl da bedel-i askerinin verilmesini yazılı olarak talep ederek: *(Ancak) (...)Bedeli askerî bakaya kaleminin dahi tamamıyla tay¹³⁹ ve terkin¹⁴⁰ edilmek şartıyla yalnız bu sene dahi efradı gayrimüslimeden kemâfissâbık¹⁴¹ bedeli askerî alınmasını teklif ederim¹⁴²”* diyordu¹⁴³.

¹³⁵ Bu bir derece haraç vergisinin devamı demektir ama böylece artık Müslümanların da bedel-i nakdi vererek askere gitmeme hakları tanınmış oluyordu. Bkz. Tanör, B. (2002). *Osmanlı -Türk anayasal gelişmeleri (1789-1980)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 78.

¹³⁶ BOA. TFR.I.SL; 206/20595, 1327 Ra 16 leaf 3. Belge çevirisi için Bkz. Ek-4.

¹³⁷ Günay, N. (2015). *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına Ermeniler*. Ankara: ATAM Yayınları, 145-149.

¹³⁸MMZC, (20 Haziran 1325 Cumartesi). Devre: 1, Cilt: 5, İçtima Senesi: 1, 105. İnikad, 169.

¹³⁹ Kaldırma, çıkarma.

¹⁴⁰ Silmek.

¹⁴¹ Eskiden olduğu gibi.

¹⁴²MMZC, (22 Haziran 1325 Cumartesi). Devre: 1, Cilt: 5, İçtima Senesi: 1, 106. İnikad, 185-186.

¹⁴³ Bedel-i askeriye dair en çarpıcı iki konuşma Kozmide Efendi ile Talat Paşa’ya aittir. Kozmide Efendi: *“Hükümet diyor ki, ben bugün bedelâtı askeriye den bir milyon küsur bin lira tahsil edeceğimi kale alarak bütçemi ona göre tertip ettim. Anâsır-ı gayrimüslimeyi bilfiil hizmeti askeriye ye kabul edersem, bundan mahrum olacağım diyor. Bu, yanlış bir fikirdir. Bendeniz, bilâkis derim ki, Hükümet, bu sene bütçesine ithal etmiş olduğu bir milyon lirayı ciddî bir surette Maliye Hazinesine almak isterse anâsır-ı gayrimüslimeyi*

Osmanlıcılık ve askerlik konusundaki bağlantıyla alakalı en çarpıcı görüşlerden birisi İttihatçılardan Emanuel Karasu Efendi'nin alkışlanan meclis konuşmasıdır:

“(...)Efendim, II. Meşrutiyet ilanınun birinci şartı, bilcümle Osmanlıları kanun nazarında müsavi olmasıdır. (...)Osmanlılar için umumiyetle vatanın muhafazasında askerlikte bulunmak şarttır. (...)Bugünkü günde köylerde Ahmet Efendi askere alınıyor, sonra yanı başındakiler para veriyor, ama bir sene için, bir defa için. Bu hal, On Temmuzdan sonra mademki devam edecektir, o ne diyecektir? Bu, Hıristiyan veyahut Yahudi olduğu için şimdilik para vermesi lazım gelir. Efendim, biz artık bir ecnebi miyiz? (...)Biz böyle bir suretle yaşamalıyız ki ismen yalnız Osmanlı denmesin. Hatta nüfus tezkerelerinde, kabil olursa, mezhep bile yazulmasın. (...)Fakat siyasyatta Osmanlı olmak, vatanın muhafazası uğrunda umumiyetle Osmanlı olmak itibariyle yalnız sıfatı Osmaniye namını koymalıyız. (...)Binaenaleyh Hükümeti, lâzım olduğu kadar icbar edelim. Bir dakika evvel icra etsinler de, o nizamı meydana koysunlar. Her halde biz bugünden itibaren değil, 10 Temmuz'dan itibaren umum Osmanlılar kanun nazarında nasıl müsavi isek, kalbimizde de, binaenaleyh muamelatımızda da müsavi olmalıyız. Cümle Osmanlılar müsavidir ve cümlesi de asker olmalıdır¹⁴⁴.”

Gayrimüslimlerin kaynaşma göstermesi, bedel-i askerinin kaldırılması talepleri ve eşitlik ilkesinin uygulanması ihtiyacı gibi gerekçelerle toplanan Meclis-i Mebusan, 1909 yılının Temmuz'unda gayrimüslimlerin de askere alınmasına dair kararı kabul etti. Fakat bir müddet daha bu mevzu dahilinde tüm başlıkları görüşmek üzere görüşmelere devam

bilfiil hizmeti askeriyyeye davet etmelidir. Çünkü muhakkaktır ki anâsır-ı gayrimüslimenin ekserisi, hele şehirde ikamet edenlerin pek çoğu, erbab-ı sanayi ve ticaretten oldukları cihetle, bunlar, bilfiil hizmeti askeriyyeye gidemeyecekler, işlerini bozmak menfaatlarına elvermez. Bunlar, bir defa ellışer lira bedel verecektir. Şu suretle onların vereceği bedelden bir milyon lira tamamen tahsil olamazsa bile, yedi yüz bin lira hele, sekiz bin lira her halde tahsil olunur. Fakat böyle yapmazlar, Hükümetin lâyihası tatbik olunacak olursa, Hükümete halk pek cüz'î bir meblağ verecektir. Malumu âlinizdir ki bedelâtı askeriyye her gün doğrudan doğruya tahsil olunur bir vergi değildir.” diyordu. Bkz. MMZC, Devre: 1, Cilt: 5, İctima Senesi: 1, 105. İnikad, 20 Haziran 1325 Cumartesi, 170. Talat Paşa ise: *“(...)Yalnız bütün taşra ahalisini hoşnut etmeyen bir mesele var. Bu bedelâtı askeriye, bu sene kemâfissâbık verilecektir. Altıyüz seneden beri verilen bir şey altı ay daha devam edebilir. Taşra ahalisi hasbelhamiyye bunu verecek efendim. Fakat İstanbul ahalisinin müstesna tutulmasına kat'iyen razı olamayacaklar. Bendeniz de o meyanda bulunduğum için, kat'iyen razı değilim. Sırf İstanbul ahalisinin Müslim ve gayrimüslimine şamil olmak üzere yalnız bir madde kanuniyye tanzim etmeli ki bu sene Hıristiyanlar bedelâtı askeriye, İslâmlar da asker versinler.”* Bkz. MMZC, (22 Haziran 1325 Cumartesi). a.g.y., 186-187. diyerek eşitliğin tesis edilmesi gerektiğinden bahsediyordu.

¹⁴⁴MMZC, (22 Haziran 1325 Cumartesi). a.g.y., 195.

etti¹⁴⁵. Meclis-i Mebusan'da Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından 18 Temmuz 1325'de şöyle bir talepte bulundu:

“Meclisi Mebusan Riyaseti Celilesine:

Kanun-i Esasi hükmünde umum Osmanlılara şâmil olan mükellefiyet-i askeriyenin bu seneden itibaren her tarafta tatbiki ve gayrimüslim Osmanlılardan alınmakta olan bedeli askerinin ilgası ve Ahzı Asker Kanunu cedidinin tetkik ve tasdikine kadar bu sene ahzı asker muamelesinin ehyevm meri bulunan Ahzı Asker Kanununa tevfikân icrası ve Kanunu cedit layihasında münderiç muafiyet faslının tetkikiyle mevkiî tatbiki vazı hususlarına Meclisi Mebusanca çend hafta evvel karar verilmiş ise de, kararı vaki henüz Kuvve-i İcraiyyeye tevdi edilmemiş ve senenin nisfi evveli mürur etmekte bulunmuş olduğundan, kararı müttehazın bil an evvel tebliğine himemi aliyyelerinin masruf buyurulması mütemennadır efendim¹⁴⁶.”

Böylece askerlik yükünü sırtlamak zorunda kalan Müslüman kamuoyunun da baskılarıyla, Babıali, 1909 Ağustos'unda kabul edilen bir kanunla bedel-i askeri vergisini kaldırarak gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının bundan sonra askerlikle mükellef tutulacağını ve bu konuda daha önce var olan bütün ayrıcalıkların da kaldırılacağını açıklayacaktı¹⁴⁷. Layiha Ayan Meclisi'ne gönderildi. Ardından gayrimüslimlerden alınmakta olan askeri bedellerin ref ve ilgası¹⁴⁸ gerçekleşti ve kanun 1 Kasım 1909'da Beyazıt meydanında halka ilan edildi.

Tanin Gazetesi'nde “Yaşasın Askerlik” başlığı altında şu bilgiye yer veriliyordu:

“Şehir şenlik içindedir. Rum ve Musevi ahali önlerinde muzika olduğu halde kura fermanının resm-i kıraatinde hazır bulunmuşlardır. Şevk ve hevahiş gayet azimdir. Milli marş çalınıyor. Herkes “yaşasın Osmanlı Milleti!” nidasını ayyuka çıkarıyor¹⁴⁹.”

¹⁴⁵ Günay, N. (2015). a.g.e., 147-149.

¹⁴⁶ MMZC, (21 Temmuz 1325). Dönem: 1, İçtima: 1, 04.12.1324-08.08.1325, 123. İnikad, 65.

¹⁴⁷ Gülsoy, (2000). a.g.e., 182. Bu konu daha önce konuşulmakla birlikte 31 Mart Vakasının araya girmesiyle bir ara askıda kalmıştı. İsyanın sükût bulması sonrası konu tekrar gündeme geldi.

¹⁴⁸ BOA. DH.HMŞ; 23/15, 1327 B 20. Belge çevirisi için Bkz. Ek-5.

¹⁴⁹ Yaşasın Askerlik. (3 Teşrin-i sani 1325-1909). *Tanin Gazetesi*.

Bu bilgi gayrimüslim patrikler ve cemaat reisleri arasında şaşkınlık ve heyecana sebep oldu. Kimileri bizzat Dersaadet'ten konunun doğru olup olmadığını anlamak üzere yazışmalarda bulundular. Bu bilginin teyidini isteyen örneklerden birisi Erzincan vekil-i murahhasası Ezakil papazının Dersaadet Ermeni Patrikliğine yazdığı telgraftır. Şöyle demektedir: “*Elyevm gelen ajansa nazaran yeni kanun mucibince gayrimüslimlerin dahi 45 yaşına kadar askere alınacak umum ahalimizin düşar-ı heyecanına izahat ve kanaat verilmek için derece-i sıhhatin serian işarı müsterhamdır.*¹⁵⁰” Haberin teyit edilmesi üzerine ise karara karşı çıkmayıp muvafakat edeceklerini bildirdiler. Arkasından da, hükümetten, bir dizi istekte bulundular. Hıristiyanların ayrı taburlarda istihdam edilmeleri, ayrı üniforma giymeleri ile kışlalara papaz tayin edilmesi gibi hususlar bu istekler arasındaydı¹⁵¹. İlginçtir, bu talepler 19. yüzyıldan beri Rusların telkin ettiği isteklerdi. Bu konuda 1869'da fikir beyan eden Mustafa Celadetin Paşa'ya göre Hristiyanlardan oluşan birliklerin kurulması Türkiye'nin intiharı demektir¹⁵². Bu sebeple bu dönemde Osmanlı ordusunun düzenlenmesi görevini üstlenen Von der Goltz Paşa da Nazır yardımcısı Ferit Paşa da hükümetin aldığı bu kararın Müslim-gayrimüslim kaynaşmasını sağlayacağından bu tip talepleri reddettiler¹⁵³. Öte yandan Hüseyin Cahit Yalçın yazdığı makalede artık gayrimüslimlerin reaya olmaktan çıktığını tüm Osmanlı vatandaşları gibi eşit bir statüye kavuşarak “*asker olma şerefine*” nail olduklarını belirtmekteydi¹⁵⁴.

Böylece askerlik muamelelerine başlayan Osmanlı Hükümeti, 1910 yılından itibaren gayrimüslimleri fiilen askere almaya başladı. Ancak gayrimüslimlerin askere alımları o kadar da kolay olmadı. Askere gitmek istemeyenler kura işlemleri esnasında ortadan kayboldular. Gayrimüslimlerin askerlik muayeneleri, kur'a işlemleri ve gayrimüslim neferatın sevkıyatı aşamalarında ülkenin birçok yerinde olaylar çıktı. Hıristiyan halk, askerlik kararından duyduğu memnuniyetsizliği bazı yerlerde pasif direnişler, bazı mahallerde ise aleni ve toplumsal tepkilerle ortaya koymuştur. Özellikle Adalar ve Rumeli

¹⁵⁰BOA. DH.EUM.EMN; 105/25, 1332 N 15.

¹⁵¹Günay, N. (2015). a.g.e., 146-147; Gülsoy, (2000). a.g.e., 181-182. Hristiyanların ayrı taburlarının olmasına dair isteği olumlu ve olumsuz bakış açılarıyla değerlendirmek mümkündür. Söz konusu din adamlarına göre gayrimüslim askerlerin Müslim askerlerden etkilenerek din değiştirmeleri ihtimalini böyle bir istekle bertaraf etmeyi ummaları kendi dinleri adına müspet bir değerlendirme olabilir. Ama işe olumsuz bir nazarla bakacak olursak siyasi ve askeri kimi emellerin de etkisiyle bu taburların Osmanlı Devleti aleyhine iş görmelerini sağlamayı kolaylaştırmak gibi bir amaca yönelik olarak da böyle bir talep söz konusu edilmiş olabilir. Nitekim ileride de görüleceği üzere kimi gayrimüslim taburlar topluca firar edecek ya da kaçıp silahlarıyla düşman devletlerin ordularına katılacaklardır.

¹⁵² Mustafa Celalettin Paşa, (2014). *Eski ve Modern Türkler*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 29.

¹⁵³ Günay, N. (2015). a.g.e., 146-147.

¹⁵⁴ Yalçın, H. C. (31 Mayıs 1909-1325). Mektepler Meselesi. *Tanin Gazetesi*. 1.

tarafında gösterilen tepkiler yüzünden, kura ve askere alma işlemleri icra edilememiş veya tehir edilmiştir. Mısır, Sisam, Kıbrıs, Cebel-i Lübnan, Hicaz ve Yemen'den asker alınamamıştır¹⁵⁵. Fakat buna mukabil 18 Mart 1911'de gayrimüslimlerin askeri mekteplere kabulleri hakkında bir kanun maddesi tanzim edilmiştir¹⁵⁶. Bunların bir kısmı yurt dışına kaçtı ve isimleri onların gıyabında kura defterlerine kaydedildi¹⁵⁷. Bazı bölgelerde gayrimüslimlerden tek bir nefer dahi askere alınamadı¹⁵⁸. Çoğu genç Hristiyan erkek yetimlerle evlenerek askerlikten kurtulmaya çalıştı. Parası ve yurt dışı bağlantısı olanlar bir yabancı ülke pasaportu alabilmek için çaba sarfetti¹⁵⁹. Asker kaçağı olan kimi Ermeniler polis memurlarıyla silahlı çatışmaya girdiler. Kimileri sağ kimileri ölü olarak ele geçirildi¹⁶⁰. Bu arada aranan kimi gençlerin sonradan kıtasında olduğu da tespit edilmiştir¹⁶¹. Bundan başka askere alımlarla alakalı muhalefet eden ve gayrimüslimlerin askere gitmemesini teşvik edenler de oldu. Sindigma Gazetesi bunlardandı ve Dâhiliye Nezareti tarafından bu gazetenin bu emelini gerçekleştirmek için yalan haber yaptığı ifşa edildi¹⁶². (Üstelik Türkçe karşılığı "Meşrutiyet" olan bu gazete II. Meşrutiyetin ilanı sonrasındaki fikir serbestliği ortamında kurulmasına müsaade edilen bir gazetedir¹⁶³.) Azadamart Gazetesi Harput'ta Hristiyanların askere alınması aleyhine Müslümanlar tarafından bir cemiyet kurulduğunu yazdı. Bu konu yetkililer tarafından incelendiğinde haberin asılsız olduğu ortaya çıkarak haberi yapanların mahkemeye sevk edilmeleri için çalışma başlatıldı¹⁶⁴. Bundan başka Dimetoka'da silahlı bir Rum neferin, Osmanlı askerleri arasında bulunan elli kadar gayrimüslim neferi firara teşvik ettiği bildirilmiştir¹⁶⁵.

¹⁵⁵Gülsoy, (2000). a.g.e., 182-183. Bir örneği için Bkz. BOA. DH.İD; 29/46, 1329 Ca 03.

¹⁵⁶BOA. BEO; 3870/290196, 1329 Ra 17 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-17.

¹⁵⁷BOA. DH.MUİ; 8/19, 1327 N 27 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-6.

¹⁵⁸BOA. DH.İD; 180/3, 10 Ca 1331 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-7.

¹⁵⁹Günay, N. (2015). a.g.e., 151.

¹⁶⁰BOA. DH.EUM.5.Şb; 12/36, 1333 C 29; BOA. DH.EUM.3.Şb; 5/56, 1333 B 06; BOA. DH.EUM.2.Şb; 71/29, 1333 B 22.

¹⁶¹BOA. DH.EUM.5.Şb; 12/36, 29 C 1333.

¹⁶²"Babiali Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi, Manastır vilayetinden alınan şifre-i celiledir: Fi 23 Kanun-i sani sene 325 Manastır'da efrad-ı gayrimüslimenin askere alınmasına itiraz edilmek için ahali-i İslamiye'ye hücumiyeler tevzi edildiğinin katiyen aslı ve esası olmadığı ve Sindigma gazetesinin işbu neşriyatı irade-i ihtira ve ilanından hali kalmadığı havadis-i kezzaba cümlesinden bulunduğu maruzdur. Fi 24 Kanun-i sani sene 325. Manastır Valisi Halil." BOA. DH.MUİ; 61/46, 1328 M 28 leaf 4.

¹⁶³BOA. DH.MKT; 1276/78, 1326 B 12 Belge çevirisi için Bkz. Ek-2. Jön Türkler basın hürriyeti meselesine daha 1895'de yayınladıkları bir risale olan Vatan Tehlikede'de yer vermişlerdi. Burada: Matbuat serbest olmalı, olan biten her şey açıkça yazılmalı ve tartışılmalıdır." denilerek bu kanaat belli edilmiştir. II. Meşrutiyetin sağladığı fikir serbestliği de bu ortamı sağlamıştır. Bkz. Vatan Tehlikede Risalesi. (2001). a.g.e.,103,105.

¹⁶⁴Günay, N. (2015). a.g.e., 151.

¹⁶⁵"Babiali Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Edirne vilayetine: Dimetoka'da silahlı bir Rum milletinden çavuş Vankil Foti namındaki şahsın asakir-i Osmaniye meyhanesindeki milel-i gayrimüslimeden elli neferi silah ve cephanelerini alıp firar etmeye teşvik eylediği dahi efrad-ı mezkûreden on beşinin mer'i firar bulunduğu mevsukan istihbar kılındığı İstanbul polis müdüriyeti umumiyesinden

Rum olan Çüngüş Nahiye Müdürü ile Ermeni olan telgraf müdürünün, askerlikle yükümlü Ermenilerin firarına sebebiyet verdikleri tespit edilmiş¹⁶⁶, seferberlik sırasında Rumları askere gitmemeye ve bedel-i nakdi vermemeye teşvik eden ve Etnik-i Eterya Cemiyetine mensup bir dışçı olan Apostol, Divan-ı Harb'e gönderilmiştir¹⁶⁷. Adapazarı Ermeni Mektebi Muallimliği yapan bir şahsın da askerliği gelen bazı kimseleri firara teşvik ettiği tespit edilmiş¹⁶⁸, Zeytun'da ise eşkiyaya silah dağıtarak, yataklık yapan ve askeri muamelelere fesat karıştıran Zeytun Ermeni Murahhası Frankliyan Efendi ile arkadaşlarının, Divan-ı Harb'e sevk edilmesi talep edilmiştir¹⁶⁹. Kemah Karyesi keşişinin, asker firarilerini sakladığı ve Bitlis Ermeni murahhasının para karşılığı vilayet ve sair yerlerdeki asker mükelleflerini askerlikten caydırdığı belirtilmiştir¹⁷⁰. Harbiye Nezâretinden yazılan bir yazıda Adalar ahalisinden askere çağırılan Musevilerin firar ettikleri Adalar Hristiyan ahalisinin de “*efkâr-ı sakîme*¹⁷¹ neticesi olarak evâmîr-i hükümeti dinlemeyerek ihtifâ¹⁷² eylemekte oldukları” belirtilerek bu konuda hükümetin tedbirler alması talep edilmiştir¹⁷³.

Askere gitmek istemeyen kimi Ermeni ve Rumlar ise Reş¹⁷⁴, Selanik¹⁷⁵, Amerika¹⁷⁶ başta olmak üzere sair memleketlere¹⁷⁷ firar etmişlerdir. Kendi ülkeleri için asker olmaktan imtina eden kimi Rum ve Ermeniler ise Fransa konsolosluğuna ya da İngiltere'ye onların ordularına katılmak üzere üstelik gönüllü olarak kayıtlar yaptırmışlardır¹⁷⁸.

bildirilmiş ve Harbiye Nezaretine de işbar-ı keyfiyet edilmiş olmağla iktiza-yı hallin serian ifası. Fi 9 Haziran sene 330. Nazır namına” BOA. DH.ŞFR; 42/100, 1332 B 28.

¹⁶⁶BOA. DH.EUM.EMN; 90/64, 1332 N 23 leaf 4. Belge çevirisi için Bkz. Ek-8.

¹⁶⁷BOA. DH.EUM.3.Şb; 1/27, 1332 N 29 leaf 4. Belge çevirisi için Bkz. Ek-9.

¹⁶⁸Bolu Mutasarrıfının Dahiliye Nezaretine yazısı şöyledir: “*Adapazarı Ermeni mektebi muallimlerinden Artin Çilliyân Efendinin efrad-ı askeriyeyi firara teşvik ve işgal ve bakkal Markos oğlu Artin'in mahdumu askerden kurtarmak üzere 3 lira rüşvet ahz-ı maddelerinden dolayı Divan-ı Harb-i Örfî heyet-i tahkikiyesince tevkif edilip tahkikatı derdest icra bulunduğu emniyet-i umumiye müdüriyeti ifadesiyle şerefvarid olan 1 Şubat sene 330 tarihli ve 468 numarolu tahrirat-ı aliyeye-yi nezaret penahilerine cevaben arz olunur olbabda emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir fi 10 Şubat sene 330*” BOA. DH.EUM.2.Şb; 4/80, 1333 R 08.

¹⁶⁹BOA. DH.EUM.2.Şb; 68/20, 1332 Za 09.

¹⁷⁰BOA. DH.SYS; 123/5, 1333 Ra 25 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-10; BOA. DH.SYS; 123/5, 1333 Ra 25 leaf 4. Belge çevirisi için Bkz. Ek-11.

¹⁷¹ Hastalıklı fikirler.

¹⁷² Saklanma, gizlenme.

¹⁷³“*Adalar ahalisinden ve milel-i gayrimüslime efrad-ı ceriresinden hizmet-i askeriyelerini ifa için vuku bulan davete icabet etmemek ve bunlardan Musevi olanların kaffesi firaren diyar-ı ecnebiyeye gittikleri gibi Hristiyanların da (...) ihtifâ etmekte buldukları (...)*” BOA. DH.İD; 21/1, 1328 R 22.

¹⁷⁴BOA. DH.H; 64/51, 1331 Ca 12.

¹⁷⁵BOA. DH.EUM.KLU; 2/44, 1332 Za 10.

¹⁷⁶BOA. DH.EUM.2.Şb; 68/33, 1333 Ca 13.

¹⁷⁷BOA. DH.İD; 29/26, 1329 Ra 11.

¹⁷⁸BOA. DH.EUM.EMN; 117/53, 1332 N 17; BOA. DH.EUM.3.Şb; 5/19, 1333 C 14.

Askerlik kanunu çerçevesinde gayrimüslim din adamlarının durumlarının ne olacağı konusu da bir sorun oluşturdu. Nitekim bu konudaki karar net değildi. Örneğin Ermeni murahhaslıkları ayin sırasında papaza yardım eden din görevlisi olan diyakosların görevleri icabı sabah-akşam vazife başında oldukları için askerlikten muaf tutulması gerektiği talebiyle hükümete müracaat ettiler ve hükümet de bir iyi niyet göstergesi olarak bu talebi kabul etti¹⁷⁹. Fakat arşiv belgelerinden edindiğimiz bilgiye göre bu durum suiistimal edilmiştir. Nitekim bir arşiv belgesinde Ermeni Murahhasların para karşılığı diyakosluk sattıkları, diyakos olarak atananların gittikleri bölgeyi dahi bilmedikleri gibi daha başka suiistimaller olduğu bilgisi geçmektedir¹⁸⁰.

Bir diğer önemli bilgi Sevk ve İskân Kanunu sonrası Şam'a gönderilen Ermenilerden, askere alınmaya teşebbüs edilenlerle Amele Taburlarında istihdam olunanların fırsat buldukça düşman tarafına geçmekte olduklarından ve iaşe darlığından dolayı bunların memleketlerine dönmelerine müsaade edilmesidir¹⁸¹. Zaten I. Dünya Savaşı esnasında Amele Taburlarında istihdam edilen başta Ermeni ve Rumlar olmak üzere, birçok gayrimüslim Osmanlı askeri firar etmektedir¹⁸². Öte yandan Dâhiliye Nezâreti sadece Anadolu'daki gayrimüslimler değil, Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan gibi harp sebebiyle Hükümet-i Seniyye'ye bağlılıkları kalmamış olan hükümetlerin arazisinden mülteci sıfatıyla Osmanlı memleketlerine geldiklerini iddia edenlerin de askere alınmaları gerektiği fikrindedir¹⁸³.

Mükellef olan gayrimüslimlerin diğer kısmı ise elbette cepheye gidecektir. Ancak bunlardan üstün gayret ve fedakârlıkla görev yapanlar olduğu gibi maalesef olumsuz davranışlar sergileyenler de olmuştur. Örneğin Osmanlı arşivlerine göre Yenice Karyeli Yorgi oğlu Niko ile sekiz nefer Balkan Harbi'nde ordunun ricatında askere karşı silah kullanıp ve askeri eşyayı yağmaladıklarından idam cezasına çarptırılmışlardır¹⁸⁴. Bir diğer belgede askerî hizmette bulunan Ermeni Doktor İzmitli Hancıyân'ın casusluk yaptığının tespit edildiği ve İzmit dâhilinde bulunan Ermeni askerler ve ailelerinin burada kalmalarının birçok mahzurları bulunması sebebiyle nakledilmeleri, siyaseten uygun olmadığı takdirde diğer Ermenilerin Adapazarı ve İzmit'in uzak köylerine

¹⁷⁹ Günay, N. (2015). a.g.e., 158-159; BOA. DH.HMŞ; 23/15, 1327 B 20. Belge çevirisi için Bkz. Ek-5.

¹⁸⁰ BOA. DH.SYS; 123/5, 1333 Ra 25 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-10.

¹⁸¹ BOA. DH.EUM.2.Şb; 74/73, 1336 Za 30. Belge çevirisi için Bkz. Ek-14.

¹⁸² Gülsoy, (2000). a.g.e., 182-183.

¹⁸³ BOA. DH.HMŞ; 1/8, 1334 Za 26.

¹⁸⁴ BOA. BEO; 4224/316754, 1331 Za 20. Belge çevirisi için Bkz. Ek-15.

nakledilmelerine müsaade buyurulması talep edilmiştir. Talep üzerine yapılan araştırmada Askeri Doktor Yüzbaşı Armenak Hancıyan'ın casusluk yaptığı teyit edildiğinden Divân-ı Harb'e sevk edilmesi istenecektir. İzmit sancağındaki Ermeni amele taburu efradının, sakilik eden çetelere yataklık etmeleri ve firar edenlerin çetelere iltihak etmelerinden dolayı, *Ermeni taburlarının buradan kaldırılması* konusu gündeme gelecektir¹⁸⁵. Talat Paşa'nın yazdığı bu konu hakkındaki bir diğer belgede geçen "*buradaki Ermenilerin muzır olanlarının İzmit'ten uzaklaştırılması*"¹⁸⁶ şeklindeki bilgiler aynı zamanda Osmanlı yönetiminin kanuni nizamı bozan gayrimüslimlerin yerlerini değiştirmek emelinde olduğunu göstermektedir.

Elbette gayrimüslimlerden memleketlerinin hayrına çalışanların da örnekleri bulunmaktadır. Örneğin Erzurum Ermeni Cemaati tarafından Erzurum'da yüz elli yataklı bir hastane yaptırılmış ve serhatteki asker için on beş bin pamuklu mintan tedarik edilmiştir¹⁸⁷. Balkan Savaşları esnasında düşman kuvvetlerinin saflarına katılanlar olduğu gibi Yanya cephesinden Üsteğmen İsmail Hakkı Bey'in belirttiği gibi üstün gayret ve fedakarlıklarla çarpışan gayrimüslim askerler de olmuştur. Yine dönemin Osmanlı basınına biraz da firarları engellemek ve Ermeni ayrılıkçılığına karşı propaganda etmek adına Ermeni askerlerin bu savaşlardaki başarılarından bahseden haberler yansımıştır. Ancak genel durum itibarıyla askere alımlarda Osmanlı Devleti gayrimüslim tebaadan yana ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Osmanlı Hükümeti 7 Ağustos 1913'te Osmanlı vatandaşlarının içinde bulunduğu müfettişlik bölgesinde askerlik yapmasını ilan ettiği bir irade ile bölgesel askerliği teyit etmiştir¹⁸⁸. Osmanlı arşivlerine göre 1914'te Dâhiliye'ye önemli bir bilgi notu geçilmiştir. Buna göre tahrir esnasında hanelerinde bulunamayıp giyaben kaydedilen ve tashih-i sin¹⁸⁹ istidasında bulunan Rumlardan şimdiye kadar bir neferin askere sevk olunamadığı ve Ermenilerin de çoğunun yollarda firar ettikleri bu sebeple bunlara tashih-i sin hakkında yeniden verilecek mühletin bir fayda vermeyeceği belirtilmiştir¹⁹⁰. Bu olaylar

¹⁸⁵BOA. DH.EUM.2.Şb; 53/52, 1336 Ş 11 leaf 36. Bkz. Belge-2.

¹⁸⁶ "*Hidmet-i askeriyede bulunan Ermeni doktorlardan İzmitli Hancıyan'ın hemen buldurularak Divan-ı harbe tevdiinin merkez kumandanlığına yazdırıldığı ve diğer Ermeni efrattan muzır olanlarının oradan teb'idleri hakkında icbar edenlere tebligat icra olunup Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesinden varit olan tezkire-i cevapta izbar kılınmış olmağla beyan-ı malumat olunur efendim.*" BOA. DH.EUM.2.Şb; 57/3, 1336 Za 01 leaf 2.

¹⁸⁷BOA. DH.İ.UM. 89/1, 1333 Ca 23. Belge çevirisi için Bkz. Ek-16.

¹⁸⁸ Günay, N. (2015). a.g.e., 312-314.

¹⁸⁹ Çeşitli nedenlerle yanlış yazılmış olan doğum tarihinin düzeltilerek gerçek yaşın belirlenmesi işidir, dava yoluyla olur.

¹⁹⁰"*Tahriratnamesinde giyaben kaydedilmiş gayrimüslimlerden hakikiye-yi mağrur olanların müddet-i mehliye zarfında sinlerini tashih ettirdikleri ve takib-i bakaya esnasında diğerleri hanelerinde bulunamadığı ve şimdiye kadar Rumlardan bir nefer sevk olunamadığı gibi Ermenilerin kısm-ı azamından da yollarda firar*

üzerine kimi illerden örneğin Mamuratülaziz valiliğinden 3 Mart 1915’de Ermenilerin bütününden askerlik hizmetine karşılık olmak üzere bir süre için bedel-i nakdî alınmasının uygun olacağını belirtilecektir. Valinin yazısı şöyledir:

“Ermenilerin umumen bedel-i nakdi kabul edilmediği için ahval-i içtimaiyeleri şekavete müsait olmayanlarıyla bizim hesabımıza muharebe etmektense kıtalarından firar ile Ermeni çetelerine iltihakı tercih edeceklerinden Ermenilerin umumunun bila kayd ü şart bir müddet-i muiz zarfında bedel-i nakdi kabulü muvafık olacağı mütalaasında bulunduğu maruzdur. Fi 17 Şubat sene 330¹⁹¹”

Daha sonradan bu konu İttihat ve Terakki yönetimi tarafından “ihtiyaç halinde celb ve istihdam olunacaklardan mükellefiyet-i askeriye haricindeki cümle Müslim ve gayrimüslimlerden de bedel-i nakdi kabul edilmesi” şeklinde genişletilecektir¹⁹². Yani Osmanlı yönetimi askerlik görevine kayıta yeterince başarılı olamayınca yeniden bedel karşılığı askerlik uygulamasını hayata geçirmek zorunda kalmıştır. Hatta bununla da kalmayarak devletin kaçak Ermeni askerleri için af çıkarması gündeme gelmiştir¹⁹³. Bundan başka askeri bakımdan gayrimüslimlerin çalıştırılmaları sakıncalı görülmemiş, sadece çalıştırılanların hal ve hüviyetlerinin hükümetçe bilinmesi ve namuslu kişiler olması talep edilmiştir¹⁹⁴. Elbette bu İttihat ve Terakki’nin beklentisidir. Gayrimüslimlerden Ermenilere nasıl davranıldığına misal olacak bir husus Vartan İhmalyan’ın anılarında geçer. Belirttiğine göre Vartan İhmalyan ve ailesi Sevk ve İskan Kanunu sonrası tehcir edilen kafiye içerisindeydiler. Fakat göç güzergahında Ereğli’den dönerler. Anılarında

ettikleri ve bunlara tashih-i sin hakkında yeniden verilecek mühletin evvelce yaptıkları birçok desiselerin tekrarından başka bir faideyi mucip olamayacağı ve nüfus-ı mektubun hakkında kararı dairesinde muamele yapılagelmekte olduğu 3. Kolordu ahz-ı asker riyasetinden bildirildiği ve suret-i işarin icab-ı müsaleme-yi muvafık görüldüğü Harbiye Nezaretinden alınan tezkirede izbar kılınmıştır olbabda.” BOA. DH.SN.THR; 50/24, 1332 Ca 02.

¹⁹¹BOA. DH.EUM.2.Şb; 5/20, 1333 R 16.

¹⁹²“*Babialı Meclis-i Mahsus: Harbiye Nezaretinin melfuflarıyla meyane-yi bendeganemizde mütalaa olunan 27 Mayıs sene 331 tarihli ve 306 numarolu tezkiresinde beyan olunduğu veçhile 23 Mart sene 331 tarihli kanun-ı muvakkat muvacehesinde lede’l-hace celp ve istihdam olunacak mükellefin-i askeriye haricindeki efrad-ı İslamiye’nin gayri muallemleriyle gayrimüslimler muallem ve gayri muallemelerinden bu seferberliğe mahsus olmak üzere bedel-i nakdi kabulüne dair nezaret-i müşarünileyhace tanzim edilmiş layihay-ı kanuniyenin bazı ahkâmı tadil ve tashih olunarak meclis-i umumiyenin içtimaiyinde kanuniyeti teklif edilmek üzere tevfikkan mevki-i mer’iyete vaz’ı batezkir salifülbeyan tezkire-yi layiha-yı mezbudenin (...) arz ve takdim olunmağla kat’i ahvalde emr-i ferman hazret-i veliyü’l-emrindir. Fi 29 Recep sene 333 ve fi 31 Mayıs sene 331. Dâhiliye Nazırı ve Maliye Nazırı Vekili Talat, Harbiye Nazırı ve Bahriye Nazırı Vekili Enver, Şeyhülislam ve Evkaf-ı Hümayun Nazırı Musa, Sadrazam ve Harbiye Nazırı, Ticaret ve Ziraat Nazırı, Maarif Nazırı ve Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Vekili, Nafia Nazırı, Adliye Nazırı ve Şura-yı Devlet Reis Vekili” BOA. İ.MMS; 197/13, 1333 Ş 01 leaf 3. Kanun layihası BOA. İ.MMS; 197/13, 1333 Ş 01 leaf 4. Belge çevirisi için Bkz. Ek-12.*

¹⁹³BOA. BEO; 4133/309914, 1331 S 03 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-13.

¹⁹⁴BOA. DH.EUM.3.Şb; 10/79, 1334 S 26.

söylediğine göre kendilerine yardım eden babasının amcaoğludur. Üstelik “Tehcir” gibi önemli bir kararın çıktığı sırada bu amcaoğlu Konya Ereğlisi istasyonunun ambar müdürüdür ve ne bu esnada ne de anılardan anladığımız kadarıyla bu kanuna karşı gelen bu hadise gibi nice faaliyeti sonrasında görevinden edilmemiştir¹⁹⁵. Yani İttihat ve Terakki “Tehcir” zamanında bile gayrimüslim vatandaşlarını devlet yanlısı olanlar ve olmayanlar olarak ayırıp, Osmanlı Devleti karşıtı olmadığını düşündüklerini sürmediği gibi onlara önemli görevler vermeye devam etmiştir.

I. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında yaşanan bir diğer sıkıntı Osmanlı tebasından olanların Osmanlı Devleti aleyhine casusluk etmeleridir. Arşiv belgelerinin verileri ışığında Müslümanlardan da ajanlık edenler olmakla beraber, başta Rum ve Ermeniler olmak üzere Museviler, Nasturi, Keldani ve Marunilerden kimileri İngiltere, Fransa, Rusya, Yunanistan... vs. gibi ülkelere Osmanlı yönetiminin attığı ya da atacağı adımlar ya da aldığı kararlarla alakalı bilgi taşımışlardır¹⁹⁶. Bunun üzerine İttihat ve Terakki yönetimi mevcut ceza kanununa muvakkat olarak *Esrar-ı Askeriyeyi İfşa ve Casusluk ve Hıyanet-i Harbiye* isimli kanunu eklemiş ve bu kanunla casusluk edenlerin cezasının idam olacağı belirtilmiştir. Yine bu çerçevede casuslukla mücadele için İttihat ve Terakki yönetimi tarafından casusluk yasaklanmış, casus oldukları tespit edilen şahısların Osmanlı ülkesine girişleri pasaportları vize edilmeyerek engellenmiş, yakalanan casuslar esir mübadelelerinin dışında tutulmuş ve onları yakalayan devlet görevlilerine ödül verilmiştir¹⁹⁷. Bu ve bunun gibi önlemlerle Osmanlı Devleti aleyhine bilgi toplanması ve aktarılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Böylece, 1909’da başlayan gayrimüslim Osmanlı tebaasının zorunlu askerlik hizmetleri, 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’yle fiilen sona erecektir. 1919’da ise, İtilaf devletlerinin isteği üzerine alınan bir kararla, Osmanlı ordusunda bulunan bütün gayrimüslim askerler terhis edilecektir¹⁹⁸. Osmanlı Devleti’nin bedelli askerliğe geri dönmek mecburiyetinde kaldığını düşünecek olursak tüm bu örnekler bize netice itibarıyla gayrimüslimlerin askere alınması kararına desteğin düşük olduğunu göstermektedir.

¹⁹⁵ İhmalyan, V. (1989). *Bir Yaşam Öyküsü*. İstanbul: Cem Yayınları, 16-17.

¹⁹⁶ Lüleci, A. (2014). *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)*. Basılmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 78-127.

¹⁹⁷ Lüleci, A. (2014). a.g.t., 188-216.

¹⁹⁸ Gülsoy, (2000). a.g.e., 182-183.

1.2.4. Osmanlı Vatandaşlarının Eşitliği Bağlamında Eğitim Meselesi

1.2.4.1. Balkan Savaşları'na kadarki durum

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı tarihinde eğitim üzerinde en çok yazının yazıldığı ve tartışıldığı ve eğitim sorunları üzerine kafa yorulduğu, deneyim kazanıldığı bir evre oldu. Sistemsiz de olsa bütün çağdaş düşünceler bu dönemde Osmanlı Devleti'ne aktarılmaya çalışıldı. Eğitim düşüncesi alanında hem Batı'dan gelen süreli yayınlar hem de Avrupa'ya giden yabancı öğrenciler ve araştırmacıların eser ve makaleleri, Bulgarcadan çevrilen eserler vs. pedagoji ismiyle anılan eğitimi Osmanlı'ya taşıdı¹⁹⁹. II. Meşrutiyet Döneminin şekillendiricisi de İttihat ve Terakki olduğundan bu cemiyet en başından beri eğitim meselesini her zaman ciddiye alarak bu hususa kıymet verdi²⁰⁰. Ahmet Rıza'nın belki de en çok önemseydiği konu toplumun eğitilmesi fikriydi. Gerek Ahmet Rıza gerekse onun yayın organı olan Meşveret'in Türkçe ve Fransızca yayınlarında bunu görmek mümkündü. Ahmet Rıza aydınların ve onların öncülüğündeki bir eğitim seferberliğinin ülkedeki tüm meseleleri halledeceği inancındaydı²⁰¹. Bu çerçevede Jön Türkler, toplumu dönüştürmede entelektüel bir elitin rolünün önemli olduğuna inanıyor, bu yönüyle halkı eğitime misyonunu ellerine alıyorlardı. Toplumun seviyesinin yükseltilebilmesi için düzenli reform yapan ve dayanışma içinde bir toplum öngören İttihatçılar bu konuda bilime ve eğitime başat bir rol verdiler²⁰². Feroz Ahmad'a göre "*Mebusan Meclisi, herkesi yasa önünde eşit tutan bir adalet anlayışının yanı sıra, devlet okullarında parasız olarak yurtseverlik aşılacak bir eğitimin gerekliliğini savunmaktaydı.*" İttihat ve Terakki de birlik ve bütünlüğü sağlamak için var gücüyle devleti maddi yönden geliştirmeye çalışıp, eğitime daha fazla önem vererek, bütün unsurları bir çıkar ortaklığı çerçevesinde birleştirmeye uğraştı²⁰³. Aynı zamanda Osmanlıcılığın tesisi için eğitimi önemli bir vasıta olarak gören İttihatçılar siyasi programları ve nizamnamelerinde bu konuyu sık sık dile getirmekteydi. Örneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 yılı siyasi programında:

¹⁹⁹ Ergün, M. (1996). *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri, 1908-1914*. Ankara, 41.

²⁰⁰ Şunu da belirtmek gerekir ki gerek İttihat ve Terakki dönemini şekillendiren II. Meşrutiyet aydınlarından pek çoğu, gerekse Cumhuriyet'i kuran kadronun tamamı II. Abdülhamid dönemi açılan modern okullarda yetişmiş asker, bürokrat, sanatçı, eğitimci ve aydınlardır. Bkz. Kodaman, (1991). a.g.e.; Karpat, (2005). a.g.e.; Doğan, N. (1994). *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*. İstanbul: Bağlam Yayınları; Fortna, B. C. (2005). *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, (çev. P. Sıral). İstanbul: İletişim Yayınları.

²⁰¹ Çavdar, T. (1999). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi, 58-59.

²⁰² Uyanık, E. (Haziran 2009). II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikaları (1908-1918), *Amme İdaresi Dergisi*. 42(2), 71-72.

²⁰³ Ahmad, F. (2010). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 49, 111.

Madde 16: “Emr-ü tedris serbesttir. Kanun-i Esasi’de musarrah olduğu veçhile her Osmanlı kanun-u mahsusa tevfikan hususi mektep küşad edebilir.

Madde 17: “Bilcümle mekatip Devletin tayt-ı Nezâretinde bulunacaktır. Teba-yı Osmaniye’nin terbiyesi bir siyak-ı ittihad ve intizam üzere olmak için umumi ve derununda serbest talim ve tedris olunur ve her unsura muhteliten küşade resmi mektepler açılacaktır. Tahsil-i iptidaiye lisan-ı Türkî mecburittalimdir. Mekatib-i resmîyede tahsil-i ibtidai meccanendir²⁰⁴” denilmekteydi.

Yani II. Meşrutiyet ilan edildikten hemen sonra İttihat ve Terakki ilk ve ortaöğretimde ortak eğitim dilinin zorunlu olarak Osmanlıca, mahalli dillerin öğretiminin ise seçmeli olması, herkesin devletin denetiminde olmak kaydıyla özel okul açabilmesine dair bir programa sahipti. Yine 1911 İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesinin 56. Maddesinde cemiyetin kulüpleriyle alakalı olarak:

“(…)Ve kulüplerindeki efradı sanat ve meslek ve derece-i ihtisaslarına göre maarif, sanayi, ticaret, ziraat ve ittihad-ı anasırı temin için uhuvvet-i Osmaniye ve terbiye-i milliyemizi ikmale saygı için hayat-ı fikriye ve hıfzıssıhha-i umumiye ve emsali encümenler teşkil ederler²⁰⁵” denilmekteydi.

Fakat eğitim meselesini bir anda çözebilmek o kadar kolay değildi. Tanzimat’tan beri süregelen bir çok başlılığın olduğu eğitim sisteminde yerli okullar, Batı tarzı mektepler ve medreseler olarak ikiye ayrılırken gayrimüslimlerin ve yabancıların da ayrı okulları bulunmaktaydı ve bunlardan son ikisi zaman içerisinde devletin dahi denetleyemediği oluşumlar haline gelmişti. Osmanlıcılığın tesisi için okulların, dolayısıyla okullardan yetişen tüm öğrencilerin Osmanlıcı fikirlerle donatılmış olması gençlerin dimağında ve kalbinde Osmanlıcılık fikrinin perçinlenmesi gerekmekteydi. Örneğin II. Meşrutiyetin ilanından sonra Kanun-i Esasiye’ye aykırı olarak ve Osmanlı halkları arasına ayrılık sokacak nitelikte faaliyet gösteren mektepler açılmış veya genişletilmişti. Osmanlı yönetimi bu mekteplerin olduğu kadar askeri mahiyetteki kimi hususi mektepler,

²⁰⁴ Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye’de Siyasal Partiler* (C.1). İstanbul: İletişim Yayınları, 67. Bu programın geniş yorumu için Ayrıca Bkz. Yalçın, H. C. (12 Eylül 1324-1908). *Siyaset: Dâhili: Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin Siyasi Programı. Tanin Gazetesi*. 1.

²⁰⁵ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi*. (1327). 1327 senesi Umumi Kongresince tanzim olunmuştur. Selanik: Rumeli Matbaası, 18-19.

cemiyetler, kulüpler ve izcilik teşkilatlarının kapatılmasına çalışacaktı²⁰⁶. Yine cemaat mekteplerinin kimileri yabancı ülkelerdeki uzantılarıyla birleşmek yönünde faaliyetler göstermekteydi. Örneğin Yanya'daki Musevi mekteplerinin, merkezi Paris'te bulunan Alyans İsrailiyet Cemaati'ne bağlanarak Alyans İsrailiyet Mektebi adını alması ve bu mekteplerin yabancı tebaadan müdür ve idareciler tarafından idare edilmesine dair alınan bilgi üzerine hükümet bunu kararlarına aykırı bularak müsaade etmediğini bildirecekti²⁰⁷. Ancak daha önce de değindiğimiz üzere kuruluşundan itibaren olduğu gibi II. Meşrutiyetin ilanından Balkan Savaşları'nın sonuna kadar İttihat ve Terakki'nin gayrimüslimlere olan tutumu liberal bir eğilim göstermekteydi. Bunun en güzel örneklerinden birini eğitim teşkil ediyordu²⁰⁸. İttihat ve Terakki'nin yukarıda değindiğimiz 1908 tarihli programındaki eğitim maddesi bu liberal anlayışın en belirgin örneği idi. Fakat yurt dışında bu konunun yansımaları aynı şekilde olmadı. Örneğin The Times Gazetesi:

“Genç Türklerin eğitim programının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlar tarafından şiddetli bir tepkiyle karşılanacağı açıktır. Eğer bu eğitim politikasına ısrarla devam edilirse Hıristiyan unsurlar arasında bir yakınlaşmaya sebep olabilir. Bu unsurlardan hiçbiri, özellikle de Rumlar geçmişte gözlerinden sakınarak korudukları eğitim alanındaki ayrıcalıklarından vazgeçmeyeceklerdir” diye yazmıştır.

Hâlbuki ne bu esnada ne de sonrasında İttihatçılar Rumların eğitim alanındaki ayrıcalıklarına dokunmuyorlardı ve dokunmayacaklardı. Gazete “Türkçenin bütün ortaokul ve liselerde eğitim dili olarak zorla kabul ettirilmeye çalışılmasının ciddi sorunlara sebep olacağından” bahsederek Selanik'teki Genç Türk Komitesi'ne sunulan, her biri bir diğerinden ağır Rum isteklerini şöyle sıralamıştı:

²⁰⁶BOA. TFR.I.SL; 199/19814, 1326 L 13; BOA. MF.MKT; 1121/31, 1327 R 29; BOA. DH.HMŞ; 9/33, 1328 Ş 24; BOA. DH.EUM.LVZ; 22/32, 1332 Ş 08; BOA. MF.MKT; 1209/53, 1333 B 20.

²⁰⁷Karpona adındaki bir Museviye ait okulla alakalı arşiv belgesinde geçen karar kısmı şu şekildedir: “(...)halka karşı olveçhile ilan ve iş'aya kıyam ve bilcümle muhaberatında imzasını hilaf-ı hakikat olarak Yanya Alyans İsrailit Mektebi Müdüri olarak herkese gerek mektebin gerek kendisinin Paris'teki Alyans İsrailit Cemiyetine mensup olduğunu tanıttırmaya ve kendisine ecnebilik süsü vermeye ceht ve ikdam ettiği cihetle geçenlerde her ne kadar mektebin tebdil namı kanun ve avamir-i hükümete mugayir olup mütecasirlerince mucib-i mesuliyet-i şedide olacağı ve hükümetçe mezkûr mekteb-i Yanya Cemaat-i Museviyesi namına ruhsata merbut olup o namın muhafazasıyla ruhsatnamede mukayyet olmayan Alyans İsrailit namının mezkûr mekteplerin hiç birine izafe edilmemesine itina olunması lazım geleceği Maarif idaresine defaatle celp olunan Cemiyet-i Museviye heyetiyle merhum Karpona'ya suret-i resmîyede tenbih ve ihtar olunmuş ise de(...)” BOA. MF.MKT; 1112/35, 1327 Ra 08.

²⁰⁸ İttihat ve Terakki'nin 1910 tarihli beyannamesi bu kanaati destekler. Bu beyannamenin 5. maddesinde: “Cemiyet mevzeleriyle, ilmi müesseseleriyle, faydeli neşriyat ve teşebbüsleriyle milletin siyasi ve içtimai terbiyesine hizmette ve intihabatta efkârı umumîyeye rehberlikte devam eder” denilirken burada tüm Osmanlılar kastedilmektedir.

“Patrikliğin ayrıcalıklarının korunması, şimdiye kadar verilmiş olan eğitim haklarının devam etmesi, yönetim bölgelerinin yeniden düzenlenmesi, bölge meclislerinin ve seçim meclislerinin yeniden organizasyonu, resmî belgelerde ve mahkemelerde nüfusun çoğunluğunun konuştuğu dilin kullanılması, çeşitli bölgelerde yerel milis kuvvetlerinin oluşturulması, para toplamak için muhtelif dinî cemiyetlere hak tanınması.”

Gazete bu isteklerin çoğunun, Bulgarların istekleri gibi Genç Türklerin programıyla çelişeceğini belirterek yazıyı sonlandırmıştı²⁰⁹. İttihat ve Terakki ise gayrimüslimlerin mektepleri²¹⁰ hususunda daha önceden kazandıkları ve Osmanlıcılığı zedeleyen haklarına mani olmadığı gibi ilk zamanlar kendisine bağlı mekteplerin oluşumunda onların mekteplerini örnek aldı. İttihat ve Terakki, cemiyete bağlı olarak açılan bu mekteplerin Maarifin müdahalesi olmaksızın cemiyetin idare edeceği, mekteplerin programının cemiyetin merkezince yapılacağı ve idaresi için de “maarif onluğu” adı altında cemiyete mensup fertlerden bir vergi alınacağı bir sistem kurma yoluna gitti. Hatta o zamana kadar açılmış ve ileride açılacak olan mekteplere muallim yetiştirmek üzere Selanik’te bir de Hususi Muallim Mektebi açılmasını kararlaştırdı. Dolayısıyla bu devirde bütün gayrimüslimler gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti de Maarif Nezâretini bir tarafta bırakarak “Tefriki Tedrisat” yolunu tuttu²¹¹. Öte yandan İttihat ve Terakki’nin II. Meşrutiyetin ilk zamanlarında uyguladığı geniş özgürlük çerçevesinde şekillenen Osmanlıcı kanaatleri ve uygulamaları sebebiyle gayrimüslimler çok rahat hareket etme imkânı da bulmuşlardı. Örneğin bu ilk aylarda İttihat ve Terakki ve Taşnakların yakın münasebeti olduğundan bir iddiaya göre Taşnaklar Van’daki Ermeni ruhani önderinin konutunu, hem cismani hem de dini danışma kurulunu, bu kurulların yürüttüğü kültür ve eğitim heyetini ellerine geçirmiş, bunun sonucunda okulları teftiş görevini de devralmıştı²¹². Cemiyetin bu esnek politikayı uygulaması cemiyetin ilk zamanlarındaki programsızlığı kadar bir zorunluluk gibi de görünmektedir. Zira II. Meşrutiyetin ilk yıllarında Türk olmayan mebusların, patrikhanelerin, siyasî firkaların, matbuatın ve nihayet yabancı hükümetlerin gösterdikleri

²⁰⁹The Times (26 Ağustos 1908). Aktaran: İnternet: İleri, İ. Batı Gözüyle II. Meşrutiyet öneminde Osmanlı Hükümetlerinin Dil ve Eğitim Politikalarına Karşı Tepkiler. Web: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/23/126.pdf> adresinden 25 Mart 2015 tarihinde alınmıştır.

²¹⁰ Burada anlatılan gayrimüslim mektepleri Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp, Ulah, Yahudi Mektepleri olup bu mevzuda öne çıkan cemaatler örneklendirilecektir. Bu konuda Ayrıca Bkz. Taşdemirci, E. (2001). Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10), 13-30.

²¹¹ Ergin, (1977). (C. III-IV). a.g.e., 1280.

²¹² Avagyan, A., Minassian, G. F. (2005). *Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*. İstanbul: Aras Yayınları, 39.

zorluklar yüzünden hiçbir şey yapılamamış, Maarif işlerinde Nisan 1909 tarihine kadar yedi maarif nazarı değişmiştir²¹³.

Mebusan Meclisi'nde gayrimüslim vekillerin tefrik-i tedrisat ile alakalı keskin görüşleri İttihatçıları derinden etkileyecektir. Örneğin Selanik mebusu Yorgaki Artas Efendi "*Milletin istikbali mekteplerdedir*²¹⁴" derken benimsediği cemaatin milli geleceğini düşünmektedir. Bu çerçevede İttihat ve Terakki bu konuda kanuni düzenleme yapma ihtiyacı hissedecektir. Nitekim Meşrutî idare ilan edildiğine göre kanunun nüfuz edemeyeceği hiçbir mesele kalmaması gerekir. Dolayısıyla mekteplerini istedikleri gibi tesis ve idare eden istedikleri efkâr ve hissiyatı neşr ve telkine muvaffak olan bazı cemaatler, İttihat ve Terakki'ye göre bundan sonra²¹⁵ milletın istikbali doğrultusunda düzenlenen kanunlara uymak mecburiyetindedirler. İpek mebusu Hafız İbrahim Efendi: "*Biz ırk itibariyle, unsur itibariyle adam aramayacağız. İnsan olmak itibariyle vatana hizmet itibariyle arayacağız. Ordumuza, vatana en güzel bir hizmet yapar da, amma ecdadı bilmem ne imiş, ne olursa olsun, biz ne mekteplerimizde, ne ordularımızda, ne bahriyemizde hiçbir hizmeti ayırmayacağız. Hiçbir sınıfın, hiçbirisinin başına, künyesine işaret koymayacağız, Osmanlıdır diyeceğiz*²¹⁶" derken o devirde umulan bu ülkü ortaklığına işaret etmektedir.

1.2.4.1.1. Ortak eğitim dili oluşturulması

Kanun-i Esasi, sadece Türkçe vurgusu yapmıştı. Madde 18'de: "*Tebaa-i Osmaniye'nin hidemat-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*" ve madde 68'de: "*(...)Türkçe bilmeyenlerin(...) Heyeti Mebusan için azalığa intihabı caiz olm(az)*", "*Dört seneden sonra icra olunacak intihaplarda mebus olmak için Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak dahi şart olacaktır*²¹⁷" denilmekteydi. 1908 sonrası Osmanlıcılık politikasının bir tezahürü olarak "Osmanlıca" ifadesini de sık sık gördüğümüz bol miktarda arşiv belgesi bulunmaktadır. Mesela II. Meşrutîyetin ikinci kez ilanından birkaç ay sonra Kosova Vilayetine gönderilen bir yazıda *gayrimüslim mekteplerinde Osmanlıca'nın eğitim ve öğretimine önem*

²¹³ Koçer, H. A. (1974). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 169.

²¹⁴MMZC,(15 Mayıs 1325 Cumartesi). Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 1, 82. İnikad, 40.

²¹⁵ Yalçın, H. C. (31 Mayıs 1327/1909). a.g.m., 1.

²¹⁶MMZC,(23 Mayıs 1325 Cumartesi). Devre: 1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, 86. İnikad, 124.

²¹⁷ Kanun-i Esasi. (7 Zilhicce 1293/23 Aralık 1876). *Düstur*. 1. Tertip, (C.4). 1-40.

verilmesinden²¹⁸ bahsedilmektedir. 1909 tarihli bir arşiv belgesinde de Meclis-i Mebusan'a takdim edilmekte olan arzuhallerden bazıları farklı lisanlarda olduğu görüldüğünden devletin resmi dili de Osmanlıca olduğundan bundan böyle Osmanlıcadan başka lisanlarla yazılı evrakın kabul edilmeyeceği ilan²¹⁹ edilirken Türkçe değil Osmanlıca vurgusunun yapılması önemlidir. Esasen "Osmanlıca" "Türkçe"nin yazı diline verilen bir isimdir. Ancak bu ufak ayrımda mümkün merteye etniki bir vurgu yapılmaması resmi zihniyeti gösteren güzel bir örnektir²²⁰. İttihat ve Terakki Osmanlıcı düşünceleri sebebiyle ittihad-ı anasır için ilk evvel ortak eğitim lisanının Osmanlıca olmasını kabul ettirmek maksadıyla çaba göstermiştir. Aynı amaçla ortaya attığı "idadi tahsilin ortak olması" teklifinden ise vazgeçmek zorunda kalacaktır. Bu konuyla alakalı Yeni Gazete'de Sofya'dan Times'a yazılan "Mektepler meselesi" isimli bir haberde şunlar geçmektedir:

"Jön Türkler bütün Hristiyanlarca memnuniyeti mucip olan idadi tahsilin müşterek olması teklifinden feragat etmişlerdir. Hristiyan jimnazları baki kalacaktır. Şu kadar var ki tedrisat-ı aliye Türkçe olacağı için bütün Hristiyanlar Türkçe tahsiline mecbur olacaklardır. Hristiyan mekteplerinde Türkçe tedrisi için muvafık kitaplar olmadığından bu gibi kitapların telifine başlanacaktır. Bununla beraber her tarafta müşterek Milli Osmanlı Mektepleri de bulunacak ve Hristiyan talebe Hristiyan mekteplerine veya bu mekteplere devam hususunda serbest bırakılacaktır²²¹."

Bu bağlamda ileriki sayfalarda üzerinde geniş bir şekilde durduğumuz Mektepler Meselesi 1909 yılında yeniden alevlenecektir. Zira bu yıl İttihat ve Terakki bütün mekteplerin öğrencilere hangi fikirleri aşıladığını görebilmek için bu mektepleri denetmek istemekteydi. Osmanlı kimliğinin sağlanması için de ortaöğretimin resmi dil olan

²¹⁸"Mekatib-i gayrimüslimede lisan-ı Osmani şayeste-yi takrir bir derecede tahsil edenlere mükafat-ı münasebenin itası fevaid-ü muvafık müstehak olacağı dergar olup..." BOA. TFR.I.KV.; 209/20833, 1327 08 20 leaf 3.

²¹⁹"Babiali nezaret-i nezaret-i celile-i dairesi idare-i matbuat: Meclis-i Mebusan'a takdim edilmekte olan müstediattan bir takımının lisan-ı Osmaniyeden maada lisanlarla muharrer olduğu görülmekte olup lisan-ı resmiye-yi devlet ise ancak Osmanlıcadan ibaret bulunduğundan badema Osmanlıca'dan gayri lisanlarda yazılmış olarak vürut edecek olan evrakın kabul edilmeyeceğinin Dersaadet ve taşralarda ceride-i resmiye ve mahalliyeler ile ilanı lüzumu riyaset-i müşarünileyhadan varid olan 22 Temmuz sene 325 tarihli tezkirede iş'ar kılınmış ve bir mucib-i iş'ar buraca intişar eden bilcümle gazetelere tebligat icra edilmiş olduğundan keyfiyetin vilayetin ceraidiyle de ilanı hususunun tamimden vilayata emr ve izbar buyurulması babında emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 17 recep sene 327 ve fi 22 Temmuz sene 325. Matbuat-ı Dâhiliye Müdürü." BOA. DH.MKT; 2903/17, 1327 07 30.

²²⁰Ancak az rast gelirse de kimi belgelerde de Türkçe ifadesi geçmektedir.

²²¹Mektepler Meselesi. (19 Eylül 1908). *Yeni Gazete*; Bu konuda Ayrıca Bkz. Yalçın, H. C. (4 Haziran 1325/17 Haziran 1909). Siyasat: Mektepler Meselesi Nasıl Çıktı? *Tanın Gazetesi*. 1.

Osmanlıca ile yapılmasının yanında mahalli dillerin de öğretilmesini savunmuştu. Bu konu ile alakalı Hayyalel-Felah Risalesinde şöyle denilmektedir:

“Bu halde Osmanlı memleketinde bulunan bir anasır diğer anasırlara fikrini bildirmek için ayrı ayrı her birinin lisanını öğrenmeğe muhtaç kalır. Buna da imkân yoktur. Bu imkânsızlığın önünü almak için Osmanlıca lisanı vücuda gelmiştir.

Osmanlıca’yı öğrenen Arap, Kürt, Türk, Ermeni, Bulgar, Rum (ilh.) hepsine maksadını kolayca bildirebilir. İşte bu kavimlerin asıl dilleri başka olmakla beraber resmî lisanları birdir. O da Osmanlıcadır. Yalnız din ve mezhep ihtilâfi bir millet teşkiline mani olabilir mi? Hayır. Millet teşkiline mani olamaz. Zira din ve mezhep meselesi en ziyade ahirete ait bir meseledir. Hâlbuki dünya işlerinde insanlar menfaatlerini unutamazlar. Ve menfaatleri bir olanların ittihat etmeleri lazımdır²²².”

Mahalli diller serbestisi bu yıllarda İttihat ve Terakki'nin Türkçü değil Osmanlıca bir yaklaşımda olduğunun deliliydi. Nitekim mahalli dillerin öğretilmesine imkân sağlanması eğitimde merkezîyetçi değil aksine adem-i merkezîyetçi bir tutumun sergilendiğini göstermekteydi. Buna mukabil konu ilk evvel mecliste ciddi tartışmaların çıkmasına sebep oldu.

1.2.4.1.2. Eğitim meselesine yönelik Mebusan Meclisi'ndeki tartışmalar

Meclisteki gayrimüslim vekillerden Rumlar²²³ kendilerine Fatih döneminden itibaren verilen haklara (Mer'i Kadim, minelkadim²²⁴) vurgu yaparak azınlık okullarının böyle bir düzenlemeye tabi tutulmasına karşı çıktılar. Buradaki tartışmaları hem cemaat

²²² Aynı risalede Osmanlılıkla alakalı şunlar söylenmektedir: *“Osmanlı milletini vücuda getiren İslam ve Hıristiyan kavimler birbirinden ayrılabilir mi? Şayet ayrılmış olsalar fayda mı zarar mı görürler? Osmanlılığı vücuda getiren kavimler mümkünü yok birbirinden ayrılmazlar. Zira bu ayrılık kendi menfaatlerine muzırdır o derecedeki bunlardan birisi ayrılır ayrılmaz mahv ve helak uçurumuna kendi kendini atmış olur. Memalik-i Osmaniye, Avusturya, Rusya, İngiltere gibi büyük Avrupa devletleriyle sarılmıştır. Osmanlılıktan ayrılan parça tıpkı bir lokma gibi kendini bu kuvvetli devletlerin hırs ve tamah dişleri arasında ezilmiş bulur.”* Hayyale'l-Felâh. (1326). Selanik. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kardaşlarına Hediyesidir, 4-7.

²²³ Rum Cemaatinin eğitim süreci ile alakalı daha geniş bilgi için Bkz. Eksertzoğlu, (2004). H. *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati –Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

²²⁴ 1909 yılında Rum mebuslar meclise verdikleri önergede Kanun-i Esasi'nin 16. maddesine Melil-i muhtelifenin kadimen mer'i usulü talimiyelerine hâlel getirilmemek” cümlesinin eklenmesini istemişlerdir. Bu madde esasında şöyledir: *“Bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-u itikadiyelerine müteallik olan usul-ü talimiyeye hâlel getirilmeyecektir.”* Tanilli, S. (Editör). (1976). *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*. İstanbul: Cem Yayınları, 27.

mebuslarının hem de İttihat ve Terakki'nin genel zihniyetini en net bir şekilde görme imkânı verdiğiinden büyük oranda olduğu gibi nakletmek gerekmektedir. Örneğin İstanbul vekili Kozmidi Efendi bu konuda şunları söyleyecekti:

“(Meselâ bir Ermeni mektebini, bir Rum mektebini ele alalım. Tabii Hıristiyanlık mezhebinin itikadına dair birtakım dersler var. Peki, onlardan başka bir Rum, Aristo, Eflatun gibi hükemanın edebiyatını okuyacak, tabii okuyacak), *tabii bendeniz de bilirim ki, eminim ki bizim husule getirdiğimiz ittihadı Osmanî bir hercümerci kavmi değildir, bir ittihad-ı siyasîdir. Akvam-ı Osmaniyenin her biri kendi dinini, kendi kavmiyetini muhafaza etmekle beraber, siyaseten bir olan vatanın menafii umumiyesi, bir vahdeti siyasiye husule getirmektir.* (İşte maksadın böyle olduğunu biliyorum ve âzâyı kiramin da kâffesinin takdiri mileli muhtelifeye öteden beri müsaade olduğu veçhile “Kadîmen mer’î olan”dan maksadımız da odur).”

Kozmidi Efendi böyle derken geçmişte alınan haklara atıfta bulunmaktaydı. Kozmidi Efendi konuşmasının devamında asıl korkusunu “*bugün Türkçe eğitim yaptırmak istiyorsunuz, ya ileride bize bizim size vereceğimiz programla tedarik edeceksiniz dersiniz ne yaparız*²²⁵” sözleriyle devam ettirecekti.

Kozmidi Efendi bu konuşmasında bahsettiği ittihad-ı siyasiyi meydana getirecek yegâne unsurun, anasının ortak amaçlarda buluşmasını sağlayacak fikir birlikteliğinin oluşmasından geçtiğini bilmiyor gibi görünmektedir. Nitekim bu sözleri mecliste tepkilere sebep olmuştur. Ardından tekrar konuşmasına devam eden Kozmidi Efendi “ (...) *Meselâ Rum mekteplerini misal olarak söyleyeceğim. (...) Şimdi bu mekteplerde ne okurlar? Akaid derslerinden başka Yunan edebiyatına, Hıristiyanlığa, dine müteallik olan şeyler okurlar. Sonra dürûs-u saireyi de yine Rumca okurlar. Meselâ coğrafya, tarih okunur. Şimdi şu kanun yapıldıktan sonra gerek Rumların, gerek Ermenilerin, gerek Arapların yahut başka akvamın mevcut olan mektepleri baki kalacak mı, kalmayacak mı*²²⁶? demiştir. Yani eğitimin Rumca değil Türkçe yapılmasının bu mekteplerin ortadan kaldırmakla aynı şey anlamına geleceğini iddia etmiştir. Ardından sözü alan İstanbul mebusu Zohrab Efendi bütün gayrimüslim mebusların yaptığı girişi yaparak “ittihad-ı Osmaniyeyi biz de istiyoruz” demiş ancak “*eğer ki lisan-ı Osmanî matlup derecede tevessü etmiş olsaydı, hiç*

²²⁵MMZC,(26 Mayıs 1325 Salı). Devre: 1, Cilt: 4, İçtima Senesi: 1, 88. İnikad, 206.

²²⁶MMZC,(26 Mayıs 1325 Salı). a.g.e., 207.

şüphe yok, ittihadımız bugün daha muhkem olacaktı. Ben kendi payıma dilhûnum. Lisânı Osmanîyi, hayatımı bilhassa İslam unsuru içinde geçirdiğim halde, istediğim derecede bilmediğimden dolayı dilhûnum. Benim ile hemhal olan bilcümle Ermeniler vesair efrad-ı Hristiyanıye elbette onlar da bu fikirde bulunuyor²²⁷” diyerek meseleyi gayrimüslimlerin Osmanlıca’yı pekiyi bilmiyor olmalarından mütevellit bu dille tedrisatın yapılamayacağına getirmiştir. Üstelik bu konuşması Bulgar vekil Paңçedoref Efendi tarafından da desteklenmiştir. İlginçtir Cemal Paşa anılarında 93 Harbi’nden beş on sene kadar evvel Ermenilerle Türkler arasında hiçbir ihtilaf olmadığını anlatırken:

“Ne Anadolu’da, ne Rumeli’de, ne de İstanbul’da hiçbir Ermeni yoktu ki, Ermenice bilsin. Bütün mekteplerde Ermeni harfleriyle Türkçe okutulur ve kiliselerde ruhani ayin Türkçe yapılırdı²²⁸” diyordu. Buna göre Osmanlı’da Ermeni milliyetçiliğini birkaç on yılda sistemli hale getirirken bu süreci yönetenlerin üzerinde durdukları en önemli mevzulardan birinin dil birlikteliğini ortadan kaldırmak olduğu anlaşılıyor. Cemal Paşa’nın sözlerini dönemin canlı şahidi olan Zekai Konrapa da teyit eder. “Bolu Tarihi” isimli kitabında konuyla ilgili yazdıkları aynen şöyledir:

“1911-1912 ders yılında Çankırı’da ilk hocalığım sırasında hayretle görmüştüm. Çankırı İdadisinde devam eden Ermeni talebesi olsun, kiliseye giden yerli Ermeni ahalisi olsun, Ermenice bilmiyorlar, Türkçeden başka dil konuşmuyorlardı. (Bolu Ermenileri de aynı durumda olduğu için) Müslümanlıktan önce Hristiyanlığı kabul etmiş olan Bolu Ermenilerine Ermenicenin sonradan öğretilmiş olması ihtimali daha kuvvetlidir. Dini inanç değişebilir. Anadolu’da Rumca bilmeyen Rumların, Ermenice bilmeyen Ermenilerin Türkçe konuşmaları çok manalıdır²²⁹.”

Zohrab Efendi’den önce Rum mebus Kozmide Efendi 3 Şubat 1909 tarihli bir konuşmasında dil meselesinden bahsetmişti. Buna göre Kozmide Efendi resmi dilin Türkçe olmasına karşın Osmanlıların ülke bütününde bu dile aynı biçimde hâkim olmadıklarını sebep gösterip, parlamentonun aldığı kararların yalnızca Türkçe yayımlanmasının doğru olmadığını, yerel gazetelerin bu yasaları milli dillerde yeniden basması gerektiğini

²²⁷MMZC,(26 Mayıs 1325 Salı). a.g.e., 208.

²²⁸ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 361.

²²⁹ Konrapa, Z. (1964). *Bolu Tarihi*. Bolu: Bolu Vilayet Matbaası, 593.

önermişti²³⁰. Yani mahalli dillerin ayrımının kesinleşmesi talebi bulunmaktaydı. Başka bir deyişle meclisteki gayrimüslimler Osmanlıca'nın ortak dil olmasını tahayyül dahi etmemekle birlikte -eğer Osmanlıca bilinmiyorsa ki öyle değildir- dil bilmezliğin artarak devamını öngörmekteydiler. Nitekim bu Rum mebusun teklifi Ermeni mebuslarca da desteklendi. Vartkes Serengülyan: “Biz Osmanlıyız. Türk değiliz, resmi dil Türkçedir. Onun için bir Ermeni, bütün resmi işlemlerde Türkçeyi konuşur. Fakat Ermeniliğini ve Ermeni dilini unutmaz. II. Meşrutiyette ulusal egemenliği ileri götürmek istediğimiz vakit, her unsurun hakkını tanımaklığımız gerekir” demişti²³¹.

Mebusan Meclisi'ndeki konuşmasında Zohrab Efendi “(...)işte Ermenilerin birtakım mekâtib-i hususiyesi var, bunlara ne hacet. İşte size mektep, Ermeni lisanını da öğreteceğiz. Öyle olduğu halde biz zaten bir vatan evlâdıyız. Hepimiz bir mektepte taallüm edeceğiz (denirse?)” diyerek sözlerine devam etmiş ve bu yasanın şu an çıkmasının maddi ve manevi imkânlarının olmadığını öne sürmüştür²³².

Yorgi Boşo Efendi kökeni ne olursa olsun yeni gelen neslin Osmanlıcaya değil Fransızcaya rağbet ettiğini bunun için de ecnebi mekteplerinin talep edildiğini anlatarak: “Herhalde Osmanlı mekteplerinde lisanı resmîye öğrenelim, biz de Osmanlıcılığı tamamen iktisap ederekten Osmanlı olalım. Niçin? Fakat bize şimdiden, bugünden itibaren böyle bir teklifte bulunacak olursanız, muntazam mekteplerinizi bırakınız, geliniz bizim henüz mevcut olmayan mekteplerimize devam edin (derseniz biz ne yaparız?)²³³” diyecek, dolayısıyla aklının bir köşesinde yer tutan Osmanlı birliğinden hoşnut olmadığını hissettirmiş olacaktır. Bu ve benzer iddialara daha sonrasında Cemal Paşa'nın yorumu şöyle olacaktır: “Osmanlı İmparatorluğunun resmi dilinin Türkçe olmasını istemek, unsurları Türkleştirmek istemek midir? Osmanlı İmparatorluğunda mekteplerin hükümetin kontrolü altında bulunmasını ve bir örnek olmasını arzu etmek, sair unsurları Türk yapmak istemek midir²³⁴?”

Meclisteki tartışmalara geri dönecek olursak; söz alan Pançedoref Efendi: “(...)geçen seneye kadar Osmanlı Bulgarları Türk mekteplerine hiç devam etmezlerdi.

²³⁰ Bozkurt, G. (1989). *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: TTK Yayınları, 200

²³¹ Bozkurt, (1989). a.g.e., 200.

²³² MMZC, (26 Mayıs 1325 Salı). a.g.e., 208-209.

²³³ MMZC, (26 Mayıs 1325 Salı). a.g.e., 210.

²³⁴ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 374.

(...)Bu sene Selânik, Manastır, Üsküp (mekteplerinde sayı artmıştır) Onun için bendeniz de Zohrab Efendi'nin ve Kozmidi Efendi'nin efkârına iştirak ediyorum. Yani (...)ittihat her halde(!) olacaktır²³⁵” demiştir. Bütün bu konuşmalara cevabı İstanbul mebusu olan İttihatçı Hüseyin Cahit Bey vermiştir.

“Mektepler memleketin istikbalidir. (...)Boşo Efendi'nin kırdığı pot, meseleyi gösterdi. Deniliyor ki, Kanun-i Esasi'de; eylevm mezahibi muhtelif, cemâati muhtelif erbabının akaidi diniyelerine ait olan usul-ü talimiyelerine hâlel getirilmeyecek. Bu da Kanun-i Esasi'de imtiyazat-ı mezhebiyenin muhafaza edileceğine dair mevcut olan maddenin icabat-ı zarurîyesidir. (...)Devlet-i Osmaniye kendisini terkip eden anâsır-ı muhtelifenin hiçbirisinin imtiyazat-ı mezhebiyesine dokunmayacaktır²³⁶. Binaenaleyh o mezhebin tedrisatına da dokunmayacaktır. Arkadaşlarımız bunun böyle olduğunu görüyorlar. Buna bir taarruz vukubuldu veyahut vukubulacaktır. Binaenaleyh menedelim diye de şu kürsüye çıkmadılar. Bunların istedikleri nokta: Diyolar ki bizim mekteplerimizde yalnız akaidi dinîye tedris etmeyiz. Biz mesaili saire de tedris ederiz. Hesap, coğrafya, tarih falan da okuruz. Binaenaleyh bunların usulü talimiyesine, minelkadîm mevcut ve mer'î olan usul-ü talimiyesine hâlel gelmesin diyorlar.”

Hüseyin Cahit, Boşo Efendi'nin bir önceki konuşmada gayrimüslimler için imtiyazdan bahsetmesini eleştirerek konuşmasına şöyle devam eder:

“Hep müsavi olduğumuz, efrad-ı anâsırın müsavâtı ilân edilen bir devlette bir unsurun diğer unsura nispetle mezhepten başka ne gibi bir imtiyazatı olacağı bilinemez. Bunu zihnim ihata etmiyor. Mademki bir taraftan yaşasın hürriyet, müsavât diye bağırıyoruz, içimizden bir kısmının bizim imtiyazatımız var demesi ve bu imtiyazatın din, akait cihetlerinden de bütün bütün farklı olması ve talim, tedrisat meselelerinde imtiyazat olması ne Kanun-i Esasi'ye ve ne de fikri adalette mukarindir²³⁷.”

²³⁵MMZC,(26 Mayıs 1325 Salı). a.g.e., 211.

²³⁶ Hüseyin Cahit bu konuşmasını şu sözlerle destekler: “Bir devletin kendisini terkip eden efrada karşı lisanlarını muhafazası vecibeden olduğu gibi din ve mezheplerine mümanaat etmemesi de lazımedendir. Zaten Kanun-i Esasi edyan-ı mevcudeden hiç birine taarruz ve mümanaat edilmeyeceğini suret-i sarihede göstermiştir. Bu defa tadil olunan Kanun-i Esasi'de akaid-i diniyenin usul-i talimiyesine hâlel getirilmeyeceği tasrih olunmuştur. Demek ki hükümet-i meşruta-yı Osmaniye anasır-ı muhtelifenin lisanına hürmet ve riayet ettiği gibi dinine de mümanaattan müctenib bulunmuş ve bunu birer esas-ı kati olarak kabul eylemiştir.” Bkz. Yalçın, H. C. (10 Haziran 1909-1327). a.g.m., 1.

²³⁷MMZC,(26 Mayıs 1325 Salı). a.g.e., 211.

Hüseyin Cahit Bey özellikle Rumların Minelkadim mevcut olan usul-ü talimiyelerine halel gelmeyecektir. Yani bir Rum, Ermeni ya da Türk mektebinin yüzyıllardır devam eden öğrenme usulü devam edecektir. Buna karışılmayacağından bahsedildiğine göre işin içinde acabalar, farazalar aramanın manası nedir? diye sorarken konuşmasına alkış alan “*Ben o vatandaşlarımıza, bugün sizin ağzınızda hürriyet, müsavat var, fakat kalbinizde yok demeye mecburum*” deyip “Honeus Efendi’nin “Bizim mekteplerimize taarruz edecekler, lisanımıza mani olacaklar, bizi Türkleştirecekler²³⁸” şeklinde söylediği dedikodulara ve Kozmide Efendi’nin “mektepler, Rum mektebini siz bundan sonra kapayacaksınız yahut okumayacaksınız derlerse ne (yaparız)?” şeklindeki sözlerine değinerek devam etmiştir:

“Bir kere (dedikodu) var diyerek Kanun-i Esasi’yi değiştirmeye ve eskiden mazarratını bildiğimiz usul-ü tedarisiyeyi ipka etmeğe kimsenin salahiyeti yoktur. Sonra, bizim gerek Kanun-i Esasi’de, gerek kanaati vicdaniyemizde, gerek vatanımızın programında ne yapıyoruz? Hürriyeti tedaris vardır. Her Osmanlı, tedarise mezundur, fakat Mekatib-i ibtidaiyede tedaris, lisân-ı mahallî üzerine bulunacaktır diye hiçbir kimseye, ne Rum, ne Türk, ne Arap, ne Arnavut çocuğuna hiçbirisine sen terbiye-i ibtidaiyeyi başka yolda alacaksın demeyeceğiz²³⁹. Binaenaleyh Zohrab Efendi’nin istediği ve teklif ettiği şartı, ittihadı zaten kabul etmişiz, olmuş bitmiş. Maksat bu değil.

²³⁸ Vatanın çıkarı için diğer unsurlarla birlik olmaya çalıştıklarını dile getiren İttihatçılar, Türkleştirme iddialarına şöyle karşı çıkıyordu: “*Avrupa müdahalesi mevzu-i bahs olmadığı zamanlarda kılıç kuvvetiyle yapılmamış bir şeyin şu asırda, II. Meşrutiyet-i idare altında icrası kabil olmayacağını anlayacak derecede fikr-i siyasetten mahrum bir kimse tasavvur edilebilir mi?*” Bkz. Kerimoğlu, H. T. (2012). *İttihat-Terakki ve Rumlar: 1908-1914*. İstanbul: Libra Kitap. Yayınları, 177. Bu konuda Hüseyin Cahit bazı art niyetlilerin genç Türklerin diğer unsurları Türkleştirmek iddia ve iftirasını attığını bunun da mektepler meselesinde tekrar gündeme geldiğini söyler. Bunun bir dil meselesi olmadığını belirtir. Ona göre Genç Türkler bu iddialara gayet vakur ve adilane cevaplar vermişlerdir. Yalçın sözlerine şöyle devam eder: “*Memlekette sükûn ve ittihadın ancak hak ve adalete riayetle temin ve istihsal edilebileceğini Genç Türkler pek güzel bilirler. Aynı vatanın evladı olmak üzere yan yana yaşayan iki kimseden biri diğerinin kendi hakkına tecavüz ettiğini görecekt olursa uhuvvet ve adalet sözlerini bir efsane gibi telakki eder. Uhuvvet-i samimiye ancak adaletle tesis eder. Adalet de hakka riayeti emreder. (...)Binaenaleyh Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden akvam lisan-ı maderzadlarını (Anadil) muhafaza etmek hakkını maliktirler. Genç Türkler işte bu lazime-i adalete riayetle tedarisat-ı iptidaiyesinin elsine-i mahalliye ile icrası esasını kendi programlarına ithal etmişlerdir. Her köyde hangi lisan tekellüm ediliyorsa mekteb-i iptidaiyesinde de tedarisat o lisan ile vuku bulacaktır. Mekatib-i idadiye tedarisatı lisan-ı resmi üzere cereyan etmekle beraber elsine-i mahalliye tedarisinde dahi devam edilecektir. Görülüyor ki anasır-ı muhtelif-i Osmaniye den hiçbirinin kendi lisanlarına mümanaat edildiği edileceği yolunda bir şikâyet etmeye hakkı yoktur. Her anasırın hakkı müsavi (kabul edilmiş) devlet tarafından her anasıra aynı suretle muamele gösterilmiştir.” Bkz. Yalçın, H. C. (31 Mayıs 1327/1909). a.g.m., 1.*

²³⁹ “*Kanun-i Esasi müzakere edilmekte iken bazı mebuslarımız anasır-ı muhtelif mekteplerinde minelkadim mer’i olan usul-i talimiyeye halel getirilmeyeceğinin Kanun-i Esasiye’ye ilavesini talep ettiler. Kanun-i Esasi yalnız akaid-i diniyenin usul-i talimiyesine halel getirilmeyeceğini temin eyliyor. Hâlbuki anasır-ı gayrimüslime mekteplerinde yalnız akaid-i diniye değil sair ulum ve fununda tedaris ediliyormuş. Binaenlayh*

Şimdi haleb getirecek olan şey nedir? Mademki usul-i itikadiyelerine haleb gelmeyecek, usulü tedrisyeye haleb gelecek midir? Evet gelecek. Bundan sonra mademki mekteplerde verdiğimiz fikir o çocuğun hüviyetini, istikbalini, hürriyetini, şahsiyetini teşkil edecektir o halde biz muhtelif mekteplerde ne fikir veriliyor, bunu bileceğiz. Hükümet ondan sonra ne hak ile teftiş edecek? Bir taraftan teftiş edemeyecek, bir taraftan hükümetin hakk-ı Nezâreti var diyeceğiz. (...)Bazı mektepler son zamanlarda hükümetin nazar-ı teftişinden dür kalmıştır, dür tutmuşlardır, hattâ (içeri) sokmamışlardır. Bazı mekteplerde, müfettiş girdiği vakit kitapları göstermemişlerdir²⁴⁰.”

Yeni Kanun-i Esasi'ye biz bunları sokacağız. Bunlar devam edecek mi? diyeceğiz. O halde istenilen nedir neden tevehhüm ediliyor? Bizim tedrisatımıza haleb gelmesin. Terbiye-i Osmaniyeyi bir noktaya doğru cemetmemek için, Maarif Nezâreti elbette menedecektir. Hükümetten yanlış bir hareket gördüğümüz vakit, onları yine menedeceğiz, hep beraber şikâyet edeceğiz. Mahiyetini daha bilmediğimiz İstibdat Devrinin zarurî fazâyihini cami olan şu ahvâl-i tedrisin bundan sonra devamında, demek, hiç Kanun-i Esasi'nin ehemmiyeti yoktur. Herkes, yine bildikleri tarzda hareket

bunların tedrisatına da haleb getirilmemeli imiş. Şu iddiadan birden bire bir şey anlaşılıyor. Bir mektepte ulum ve fûnun tahsilini bir hükümet-i maşrutanın nasıl menedeceğini aklımız ihata etmiyor. Devlet faraza Rum köylerinde Rum mekatib-i iptidaiyesi açacak, Ermeni köylerinde Ermeni mekatib-i iptidaiyesi açacak. Fakat bu Rum, Ermeni, Bulgar, Arap, Arnavut, Türk ilh. mekatib-i iptidaiyesinin birbirinden farkı -tedrisat-ı diniye müstesna olmak şartıyla- aynı maddelerin muhtelif lisanlarla tedris etmesinden ibaret bulunacaktır. Faraza Türk, Arap, Arnavut mekatib-i iptidaiyesinde hesap, coğrafya okutan bir hükümetin Rum, Ermeni ilh. mekatib-i iptidaiyesinde bu dersleri okutamayacağına büyük bir mantıksızlık olur. Eğer buna ihtimal veriliyor da menni için Kanun-i Esasi'ye bir fikra kusulmak isteniyorsa o halde her hak için bu hak filan filan anasırlarda teşmil edilecektir diye tasrih edilmelidir. Bir Osmanlı'nın bir ferdi için kabul edilen hukuk-ı siyasiye her ferdine de şamildir. Çünkü "Osmanlı" sıfatını iktisap edince "müsavat"a da hak kazanılır. Fakat biz anlıyoruz ki mebuslarımızdan bir kısmının endişe ettiği cihet bu değildir. Bunlar mekatib-i resmîyede tedrisatın müsavat dairesinden cereyan edeceğinden şüphe edemezler. Endişeleri hep mekatib-i hususiyeye matuf oluyor. Bunu Boşo Efendi açıkça söyledi. "Siz muntazam mekteplerini terk ediniz de bizim mekteplerimize geliniz diyorsanız ne yaparız?" diye sordu. Memleketimizde yalnız mekatib-i iptidaiye mecburidir. Binaenaleyh hiç kimsenin hükümete filan mektebe gideceksin" tarzında bir cebr icra etmesi ihtimali yoktur. Boşo Efendi tahmin ediyoruz ki maksadını açık söylemek istemedi. Aşıkardır. Kozmidi Efendi'nin "faraza Homer'i okumayacak mıyız?" diye bir soruşuna bakılır ve bundan bu talepler, itirazlar birleştirilerek düşünülecek olursa mektep meselesi etrafında çıkan ihtilafın sırf mekatib-i hususiyenin ders programlarını tayin ve bunlar üzerinde hak-ı nezaret ve teftiş icra keyfiyetinden çıktığı görülür. İşte bu noktada asıl parmağımızı can alan yere koymuş oluyoruz." Bkz. Yalçın, H. C. (10 Haziran 1909-1327). a.g.m., 1.

²⁴⁰ Yalçın'ın bahsettiği gayrimüslim mektepleri devletin denetleyememesine dair bu durum sonraki yıllarda da devam etmiştir. Örneğin Maarif Nezâreti önce tebligat gönderip sonra teftiş amacıyla Fener Rum Mektebine gittiğinde okul idaresi, patrikhanenin özel izni olmaksızın görevlilere izin veremeyeceklerini söyleyerek bu teftişin yapılmasını engellemiştir. Fener Rum Mektebi. (12 Teşrin-i evvel 1910). *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*.

ederlerse nasıl olur? Binaenaleyh bu teklif, zahiren pek makul görüldüğü halde, hakikatte bizim ititihad-ı Osmânî için en muzır şeraiti haizidir²⁴¹.”

Hüseyin Cahit bu konuşmasında açıkça devletin cemaat okullarını teftiş etmesi ve bu okullarda okuyan öğrencilerin okuduğu kitapların neler olduğunu devletin bilmesi gerektiğini, ortak lisanla tedris edilmesinin cümle unsurları fikrî anlamda birleştireceğini, bunun haricinde hangi mezhep üzere olurlarsa olsunlar bu mekteplerin itikadi anlayışlarına dokunulmayacağını belirtirken İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcı kanaatlerini de üstüne basa basa vurgulamıştır. Ardından Tanin'deki yazısında:

“Bugün mekatib-i hususiyede o programların tatbikinde devam edilmesine hükümet-i meşruta suret-i katiyede müsaade gösteremez. Bugün hangi hususi mektepte olursa olsun okunan dersler bütün anasırı birbirine takrip etmeye matuf olmalıdır. Muhtelif mekteplerden biz müttehit bir hizmet bekleyeceğiz. O da Osmanlıcılık, müsavet ve uhuvvet anasır hissini telkin etmekten bu fikirle çalışmayı gençlerin dimağlarına koymaktan ibarettir.

(...)Bu mektepte umum efrad-ı Osmaniye, hakkında müsavi ahkâmı şamil olan kanunun tayin ettiği dairede istediği dersi okutabilir. Binaenalyh Kozmidi Efendi Homer'ini bol bol ezber etmeye imkân ve müsaade bulacaktır. Endişeler bu cihete matuf ise pek bî-lüzumdur.

Mekatib-i resmiyenin gayrimüslim mektepleri Hükümeti-i Osmaniye bir mekteb-i hususi bilecektir. Ahmet, Mehmet nasıl bir mekteb-i hususi açabiliyorsa, Yorgi, Bedros da bir mekteb-i hususi açabilecektir ve her iki mektep de aynı teftiş ve Nezârete tabi olacaktır. Fakat sırf akaid-i diniye tedrisine mahsus olan müessesattan gayri bir mektep için “bu filan patrikhanenin, filan cemaatin mektebidir, mekatib-i hususiye gibi muamele görmemelidir” denilirse o zaman “lütfen bu sözlerden maksat nedir izah buyurunuz” der ve dikkatle dinleriz²⁴²” demiştir.

İttihat ve Terakki'nin okulları denetleme gerekçesi yaşanan kimi olumsuz örneklerden kaynaklanmaktaydı. Örneğin Ergeli'deki bazı Rum ilkokullarında okutulan kitaplarda, bazı Osmanlı toprakları Yunanistan'ınmış gibi gösterilip anlatıldığı için

²⁴¹MMZC,(26 Mayıs 1325 Salı). Devre: 1, Cilt: 4, İçtima Senesi: 1, 88. İnikad, 211-213.

²⁴²Yalçın, H. C. (13 Haziran 1909-1327). a.g.m., 1.

toplattılmıştı²⁴³. 1908-1912 arasında Yanya vilayetinde Premedi kasabesindeki Rum kız okulunda okutulmakta olan Elenizmos isimli risale ile Yunanistan'dan ithal olunan ve "Rum unsuruna mensup tebaa-i Osmaniye'de, temayülat ve hissiyat-ı Yunaniye²⁴⁴ tevlit ve tahriki maskadıyla tertib" edilmiş olan resimlerin de Osmanlı ülkesine girişi yasaklandı²⁴⁵. Edremit Cunda Adası belediye başkanının adadaki Rum okulundan ele geçirdiği 1884 yılı ders programının içeriğinde Türk milletinin birlik ve bütünlüğünün hangi yöntemlerle bozulacağı, Rum gençliğinin Türklere karşı ne şekilde yetiştirileceği ve nihai amaç olarak İstanbul'un ne şekilde ele geçirileceğine dair oldukça çarpıcı açıklama ve yöntemler bulunmaktaydı²⁴⁶. İzmir'deki bir Rum okulunun Yunanlı öğretmenleri bir yürüyüş esnasında Rum öğrencilerin başına geçerek Yunan bayrağı açmışlardı. Yine İzmir'de Osmanlı vatandaşı ve sadece Türkçe bilen bir Rum öğrenci Rum yetimhanesinin heyeti tarafından yetimhaneye kabul edilmemişti²⁴⁷. Prizren'deki gayrimüslim mekteplerinde Maarif kanunlarına uygun olmayan kitaplar tedris edildiği için okul müdürü ve öğretmenlerin takibatı talep edildi²⁴⁸. İleriki yıllarda da bu duruma benzer örnekler vardır. Mesela Hınçak Cemiyeti'nin Balıkesir şubesinde Ermeni Mektebinde verilen konferansta hükümet hakkında aleyhte propaganda yapılmıştır²⁴⁹. Yine Edirne Ermeni Mektebi Muallimi Artin Bedokyan ve muallimesi Takohi'ye ait olup incelenmek üzere gönderilen Ermeni tarih kitaplarının sakıncalı bulunup mekteplerde okutulmasının yasak olduğundan gayrimüslim mekteplerinde milli tarih okutulmaması için Meclis-i Vükelaca bir karar alınması talep edilmiştir²⁵⁰. Bu sıralarda Rum Lazorki Gazetesi:

"İmtiyaz tabiriyle yalnız rahiplerin kilise dâhilinde icra-yı ayin etmeleri hakkı değil Rum Patrikhanesi hakkında şimdiye kadar teslim olunan müsaadat-ı mahsusanın heyet-i mecmuası dahi kast olunmaktadır. Bu müsadat-ı mahsusa meyanında cemaat-ı

²⁴³Ergün, (1996). a.g.e.,491.

²⁴⁴ Yunanlılık eğilimleri ve hisleri.

²⁴⁵Kerimoğlu, (2012). a.g.e., 163.

²⁴⁶Bkz. Haydaroğlu, İ. P. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*. Ankara:Ocak Yayınları, 178.

²⁴⁷Yalçın, H. C. (26 Nisan 1326-1910). Siyasat: Osmanlı Mekteplerinde Ecnebi Muallimler. *Tanin Gazetesi*.

²⁴⁸BOA. TFR.I.KV; 190/18979, 1326 M 28 leaf 2. Bkz. Belge-3.

²⁴⁹"*Babiali Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi, Karesi mutasarrıflığından alınan şifre telgrafnamedir. Bu gece Ermeni mektebinde Doktor Yitince tarafından konferans verileceği hakkında Hınçakyan komitesinin Balıkesir şubesi tarafından verilen malumat üzerine memur edilen komiser muavini Vardan Efendi'nin verdiği rapor mealine nazaran merhumun Meclis-i Mebusan-ı Osmaniye'nin sükûtu çünkü mebusların intihabı usulsüz olduğundan onlar tarafından verilen kararların mevrudiyeti mebusların arkalarında ahali olmadığı hükümetin aynı hükümet-i mutlaka gibi idare olunduğu Fransa ile İngiltere taraftarı olmak ve onların taht-ı himayesine geçen şunları beyanda ve hükümet-i hazıra aleyhinde daha bir takım tefevühatta bulunduğu anlaşılması ile hakkında tahkikat ve takibat-ı kanuniye icra edilmek üzere evrakı cihat-i adliyyeye tevdi kılındığı merkez memurluğu ifadesiyle beray-ı malumat maruzdur. Fi 28 Haziran sene 327. Mutasarrıf Vekili Şevket"* BOA. DH.SYS; 55/20, 1330 B 29 leaf 2.

²⁵⁰BOA. MF.MKT; 1210/1, 1333 Ş 09 leaf 3. Bkz. Belge-4.

gayrimüslimenin doğrudan doğruya memurin-i ruhaniyenin taht-ı teftişinde olmak üzere mekatib-i ibtidaiye ve aliyeye malik olmaları dahi dâhildir. Bu mekteplerde takip olunacak politikadan hükümet-i Osmaniye nazarında elbette reis-i ruhaniler mesuldür” diyerek Patrikhanenin geri adım atmaması gerektiğinden bahseder.

Lazorki Gazetesi’ne göre: “(...)Hükümet-i Osmaniye kendi nokta-i nazarında ısrar ettiği takdirde patrikhane doğrudan doğruya Maarif Nezâreti nezdinde teşebbüsatta bulunacaktı. (...)Hükümet patrikhane mekteplerine karşı bu suretle hareket ederse Fransız, İtalyan, Alman, İngiliz(...) ilh. gibi müessesat-ı ecnebiye hakkında aynı suretle hareket etmelidir.” Başka bir deyişle Rumlar ve Rum patrikhanesi kendi okullarına ecnebi okullarına yapılan muamelenin aynısının yapılmasını talep etmektedirler. Bunun üzerine Yalçın:

“Patrikane sadece hak ve adalet istemiyor, imtiyaz istiyor. Eşitlikten sonra tekrar imtiyaz istenmez, eğer istiyorlarsa tekrar reaya olsunlar” diye yazmıştır²⁵¹.” Öte yandan Maarif Nazırı Nail Bey (1909) Rumların tepkilerini eleştirmiş ve yeni kanunun bütün Osmanlı çocuklarının aynı eğitimden geçmesini sağlayacağını belirtmiştir²⁵².

Mecliste bunlar olurken tedrisat meselesiyle alakalı olarak cemaat dini liderlerinin neler düşündüğüne dair Sabah Gazetesi’nde Monitör Gazetesi’nden aktarılan bir haberde şöyle yazmaktadır:

“(...)Monitör Gazetesi hahambaşı, Ermeni Katolik Patrik Vekili efendilerle Bulgar Eksarhanesi azasından birini görerek reylerini sormuştur. Bunlardan Hahambaşı Efendi, Musevilerin Yafa idadisinden maada hiçbir idadiyeleri olmayacağını ve orada ise İbranice tedris edildiğini ve hükümet teftişatta bulunmak ve imtihanları taht-ı tedriste bulundurmak istese bile Arapçaya vakıf bir memur bulamayacağından her halde şehadetnameleri tasdikten başka bir şey yapamayacağını ve hükümet tarafından istenilen mekatip istatistikini kariben yollayacağını, Ermeni Katolik patrik vekili ise yeni patrikin intihabatıyla iştigal olduğundan yeni patrik tayinine kadar bu babda hiçbir fikir beyan edemeyeceğini söylemiştir.”

²⁵¹ Yalçın, H. C. (13 Haziran 1909-1327). a.g.m., 1.

²⁵² *Tasvir-i Efkar Gazetesi*. (Haber). (17 Haziran 1909/27 Cemaziyelevvel 1327). 1.

Bulgar eksarhanesinden Eksarhane İdare Meclisi azası olan Mantiyef Efendi ise şöyle söylemiştir:

“Tezkire-i mebhuz inhisayı hayretle alarak Bab-ı alinin umur-u tedrisiyemize müdahale fikrinde olduğunu gördük. Bu müdahaleyi hiçbir suretle kabul edemeyiz. Çünkü Osmanlı anasının diyanet ve milliyetinin muhafazası ancak tahsil ve terbiye-yi milliye sayesinde kabildir o halde hükümetin umur-u tedrisiyemize müdahalesini kabul edersek milletdaşlarımızın din-i İslama intikalini kabul etmekle müsavidir(!)

Rum Patrikhanesiyle beraber harekete karar vermişizdir. Hükümetten maarif hissesinden bize ait olan kısmı talep ettik. Hükümet gayrimüslim cemaatlerin ihtiyacatına vakıf olamaz ve muallimleri tayin edemez. Gayrimüslimlerin diyanet ve milliyetleri ancak mektepleri sayesinde kabil olmuştur. Biz ancak statükonun muhafazasını talep ediyoruz²⁵³.”

Buradan da anlaşılacağı üzere gayrimüslim vekiller ve cemaat liderleri yekvücut olmuş bir şekilde Osmanlıcılığı hedefleyen tedrisat meselesine karşı çıkmaktaydılar. Bu örneklerden başka İttihat ve Terakki'nin eğitimdeki hedeflerini destekleyici örnekler de bulunmaktaydı. Örneğin İttihat ve Terakki'ye yakın isimlerden Moiz Kohen Osmanlıcı idealleri savunduğundan Yahudilerin Türkçe konuşmasında ısrarcı idi. Hatta bu maksatla Tamim-i Lisan-i Osmani Cemiyeti'ni kurdu²⁵⁴. Fakat olumlu örnekler çok cılızdı ve muhalefetin bir neticesi olarak Nail Bey'in istifası üzerine 1910 yılında Maarif Nazırı olan Emrullah Efendi²⁵⁵'nin bu tarihli hazırladığı Maarif-i Umûmiye Kanunu Lâhiyası söz

²⁵³ Sabah gazetesinde “Gayrimüslim mekatip programı” alt başlığı ile verilen haberde: “*Maarif nezareti meclis-i kebir-i maarif kararıyla bittezkere gayrimüslim cemaat riyasetlerinin taht-ı idarelerindeki mekatib programları talep olunmuş idi. İşbu programların çoğu nezarete takdim olunmuştur. Rum patrikanesi de göndermeye karar vermiştir*” denilmektedir. Tedrisat Meselesi. (29 Aralık 1909-1325). *Sabah Gazetesi*. Yine aynı sıralarda özel okullarla alakalı çıkarılan bir kararda Mekatib-i hususiye cetvelleri ve istihdam edilecek muallimlerin isimleri maarif idarelerince istenilmiş fakat okunacak kitapların seçimi mektep müdürlerinin tercihine bırakılmıştır: “*Tebaa-yı Osmaniye taraflarından mektep küşadına ruhsat itasına ve mevcut mekatib-i hususiyenin ruhsat-ı resmiyeye raptında Maarif Nizamnamesinin 129. Maddesi nazar-ı itibara alınmak lazım gelip madde-i mezkure mucibince mekatib-i hususiye ders cetveli ve istihdam olunacak şahadetnameli muallimlerin esamisini mübin defter maarif idarelerince istenilmiş ve fakat ketb-i tedrisiyenin intihabında mektep müdürlerinin serbest bırakılmaları ve mekatib-i hususiye ruhsatnamelerinin makam-ı vilayetçe verilmesi lazım geleceğine dair(...)*” BOA. MF.MKT; 1092/37, 1326 Z 20.

²⁵⁴ Berber, Ş. G. (Fall 2012). Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne Uyum Süreci: (Moiz Kohen Örneği). *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*. 7(4). 1787.

²⁵⁵ Ergün, M. (1982). Emrullah Efendi- Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(2), 7-36.

konusu engellemelerden dolayı kanun haline getirilemedi²⁵⁶. Mesele bundan ibaret de değildi. Gayrimüslimler kendi okullarından mezun olanların bir üst derecedeki devlet okullarına sınavsız girmelerini istiyordu. Özellikle patrikhane bu konuda çok aktifti. Emrullah Efendi'nin deyimi ile "*Patrikhane devletten, maarif işlerinde devletlik istiyordu*". Bu hususta bütün çaba, devlet dairelerine ve yükseköğrenime girişte sınavsız geçiş hakkı almaktı. O zamanki hükümet bunu resmî okul mezunlarından bile esirgemek istiyordu. Yalnız özel okul çıkışlılar sınava alınıyordu. Patrikhane kendi okullarındaki öğretmenlerin diplomalarını kendisi onaylayıp, bunu Maarif idaresine kabul ettirme hakkını ta 1893 yılında almıştı. 1910 yılındaki isteklerinde bunu bir daha kabul ettirmek istiyorlardı ve kabul ettirdiler de! Patrikhaneler ayrıca bu yolla Bakanlığa kabul ettirdikleri öğretmenlerin askerlikten muafiyetlerini de sağlıyorlardı²⁵⁷. Ayrıca 1910-1911 yıllarındaki en büyük sorunlardan biri Ahaz-ı asker Kanunu sebebiyle çıkan yüksekokul öğrencilerinin askerliği meselesi idi. Rum, Ermeni ve Ermeni Katolik patrikhaneleri ile Bulgar Eksarhlığı ve Rum Melkit Katolik ve Keldani Patrik Vekaletleri cemaat mektepleri ile hizmet-i askeri konularında sık sık hükümete başvurarak taleplerde bulunmaktaydılar. Osmanlı Devleti yeterli sayıda olduğundan gayrimüslimlerin özel yüksekokul açmalarına izin vermiyor, kendi yüksekokullarına devam edenlerin de askerliğini ertelemeyeceğini bildiriyordu. Bu sebeple gayrimüslimler çocuklarını Avrupa, Atina ve Sofya'daki okullara gizliden gönderiyorlardı²⁵⁸. Hatta ecnebi himayesinde bulduklarını iddia eden Kudüs ve sairedeki bazı gayrimüslim mekteplerin sadece askeri tecilden istifade maksadıyla mekteplerinin idadi veya ali derecesinde olduklarının tasdiki için müracaatta buldukları anlaşılmıştı²⁵⁹.

1.2.4.1.3. Rum mektepleri meselesi

Osmanlı Devleti'nin yayınladığı Rum Patrikhanesi Nizamnamesinde 1897 senesinde alınan karar gereğince yabancı ülke vatandaşlarının Rum milli mekteplerinde istihdamının caiz olmadığı belirtilmişti²⁶⁰. Buna mukabil bu mekteplerde özellikle Yunan tabiiyetinden olan kimseler muallimlik yapmaktaydı. Üstelik bu öğretmenler öğrencileri ve ailelerini Yunanistan'a bağlamaya çalışıp isyan hazırlığı yapıyorlardı. Meselâ İzmir'den

²⁵⁶Koçer, (1974). a.g.e., 170.

²⁵⁷Ergün, (1996). a.g.e., 491.

²⁵⁸ Ergün, (1996). a.g.e.,492. Ayrıca Bkz. BOA. BEO; 3958/296839, 1329 Za 13; BOA. BEO; 3899/292417, 1329 C 01; BOA. MV; 158/22, 1329 Za 13; BOA. DH.MB.HPS.M; 3/2, 1330 M 24; BOA. DH.HMŞ; 15/9, 1329 B 22; BOA. BEO; 3899/292417, 1329 C 01.

²⁵⁹BOA. MF.MKT; 1190/11, 1331 L 23.

²⁶⁰BOA. BEO; 3213/240902, 1325 Za 15. Bkz. Belge-5.

trenle çeşitli yerlere geziler yapan Rum öğrenciler, gittikleri her yere Yunan bayraklarını sallayarak gidiyorlardı. Aydın Valisi, İzmir Rum Metropolit Vekiline bu durumu şikâyet ettiğinde “Rumlara verilmiş imtiyazlar arasında bu veçhenin de yer aldığı” cevabını alıyordu²⁶¹. Ayrıca bazı Rum öğretmenlerin “Helenizm” amacıyla Yunan konsoloslarının emri altında çalıştıkları da Osmanlı makamları tarafından saptandı. Nitekim Osmanlı hükümetinin, Yunan vatandaşı öğretmenlerin ülkedeki Rum okullarında çalışmasının sakıncalarını fark ettiği 1909 yılından itibaren, bu okullardaki Yunan öğretmenlerin görevlerinden uzaklaştırılması konusunda girişimlere başlandı²⁶².

İttihat ve Terakki Osmanlı Devleti talebesinin tamamı ya da çoğu Osmanlı vatandaşı olan resmi veya özel, Müslim veya gayrimüslim mekteplerinde yabancı müdür, muallim, memur ve müstahdem istihdamının kendisinin çıkaracağı kanuna göre belirlenmesini istemekteydi ve bu tip görevlilerin bulundurulmasının mevcut nizama aykırı olduğunun altını çizmekteydi²⁶³. Yine cemaat mektepleri kayıtlarda ihtiyaçtan fazla muallim göstermelerine izin verilmemesi kararı alındı²⁶⁴. 1908’de ecnebi tabiiyetinden olanların, gayrimüslim ve hususi mekteplerde, ellerinde Merkez Maarif Meclislerince tasdik edilmiş şahadetnameler bulunduğu takdirde muallimlik yapabilecekleri belirtilmekteydi²⁶⁵. 1910 yılında resmi ve gayr-i resmi mekatib-i Müslime ve gayrimüslimede, ecnebi tabiiyetli müdür, muallim ve memur istihdamı yasaklandı, kilise ve hayır kuruluşlarında da ecnebi azalar bulunamayacağı karara bağlandı. Fakat bu karara kimi Rum metropolitliklerinin kulak asmadıklarının şikayetleri arşiv belgelerine yansımıştır²⁶⁶. Bir diğer belgede Aydın Valisi kendilerinden alınan kararlara uymasını talep etmesine karşılık vilayet Rum metropolithanesinin emir ve tehditlerde bulunduğunu

²⁶¹Ergün, (1996). a.g.e., 497.

²⁶²Kerimoğlu, (2012). a.g.e., 157.

²⁶³“*Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi Mektubi Kalemi Müsveddatına Mahsus Varakadır; Maarif Müdürlerine Telgrafname; Talebe-i müdavimesinin cümlesi yahut ekserisi tebaa-yı osmaniyeden olan resmi ve gayriresmi mekatip müslim ve gayrimüslim-i osmaniyede ecnebi müdür ve muallim ve memur istihdamı elyevm mer’i bulunan nizama muhalif olacağı gibi bu babda ahiren tanzim olunan kanun layihasına dahi lazım gelen mevad derç ve ilave edilmiş olduğundan husus-u mezkura derece-i nihaiyede itina olunarak hilafında muamele vukua getirilmemesi muktezadır.*” BOA. MF.MKT; 1136/20, 1327 C 19.

²⁶⁴“*Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi Mektubi Kalemi Müsveddatına Mahsus Varakadır; Trabzon Maarif Müdüriyetine Telgrafname: 29 Teşrinisani sene 325 cemaat mekteplerinde icra-yı tedrisat etmek üzere heyet-i ruhaniyeden kendilerine ehliyetname verilmiş olan daimi muallimlerin buldukları mektepler ruhsat-ı resmiyeye merbut iseler ehliyetnamelerinin tasdiki ve fakat her mektepte lüzum ve ihtiyaç-ı hakikiden başka ecnebi muallim gösterilmemesine/bulundurulmamasına fevkalade dikkat ve itina edilmesi muktezadır.*” BOA. MF.MKT; 1146/81, 1328 M 18 leaf 2.

²⁶⁵BOA. MF.MKT; 1081/10, 1326 L 14. Belge çevirisi için Bkz. Ek-18.

²⁶⁶BOA. DH.MUİ; 84/25, 1328 Ş 08 leaf 3. Belge çevirisi için Bkz. Ek-19; BOA. DH.İD; 60/10, 1329 Za 07 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-20.

ifade etmiştir²⁶⁷. 1917 yılına gelindiğinde halen Rum mektepleri ile diğer gayrimüslimlerin hususi mekteplerinde vazifeli Yunan tebaası hakkında bir cetvel tanzim edilerek gönderilmesinin maarif müdürlüklerine tebliğ ediliyor olması²⁶⁸ Rum mekteplerinin hükümetin kararlarını uygulamadığının kanıtıdır. Nitekim Osmanlı Devleti gayrimüslim öğretmenler meselesinde ırkçı bir bakış açısına sahip değildir. Yalçın “mekteplerimize ecnebi muallim hiç kabul etmemek taraftarı değiliz²⁶⁹” derken samimidir. Örneğin 1911 yılında Bulgaristan Hükümeti Osmanlı tebaasından olan muallimlerin ders vermesini yasaklarken²⁷⁰, Osmanlı Devleti Bulgar öğretmenlerin Bulgar olmaktan başka bir arzusu yoksa topraklarındaki gayrimüslim okullarında öğretmenlik yapmasına müsaade etmektedir²⁷¹.

İttihat ve Terakki vatandaşları arasında fikri birlikteliği sağlamak için başka çalışmalara da imza attı. Örneğin özel okullarda fikri anlamda yapılan yönlendirmeler ve başka ülkeler için yapılan propagandalar sebebiyle bizzat Enver Paşa tarafından “hususi mektepler ile cemiyet ve kulüplerin izcilik teşkilatının lağvı, tatbikat-ı askeriye icrası, üniforma giyilmesi ve Osmanlı Sancağından başka bayrak bulundurulmaması” kararı çıkarıldı²⁷². Yine bu sırada yolcu nakliyatında gayrimüslim muallim ve öğrencilere daha fazla indirim yapan bir kumpanyanın uyarılması talep edilmiştir²⁷³.

Nisan 1911’de Tanin’de Ahmet Şerif “Maarif-i Ecnebiyeye Karşı Maarif-i Osmaniye²⁷⁴” başlıklı makalesinde terbiye-yi ecnebiyeye karşı terbiye-yi osmaniyeyi ikame etmek lüzumunu uzun uzun anlatmıştır. Aynı yazıda hükümetin Osmanlılık bağlamında eğitime verdiği kıymeti ifade etmek için: “Osmanlıcılığı kurtarmak için en çok vezayif ve mesai galiba Maarif-i Umumiye Nezâretine tevcih ediliyor” demiştir. İttihat ve Terakki kanaatleri doğrultusunda bu eylemleri gerçekleştirirken 1911 yılında Rum

²⁶⁷ BOA. DH.MUİ; 84/25, 1328 Ş 08 leaf 7. Belge çevirisi için Bkz. Ek-21.

²⁶⁸BOA. MF.MKT; 1229/6, 1335 Za 16. Belge çevirisi için Bkz. Ek-22.

²⁶⁹ Yalçın, H. C. (26 Nisan 1326-1910). Siyaset: Osmanlı Mekteplerinde Ecnebi Muallimler. *Tanin Gazetesi*.

²⁷⁰BOA. DH.İD; 60/10, 1329 Za 07 leaf 55.

²⁷¹ “Maarif-i umumiye Nezaret-i Celilesi mektubi kalemi müsveddatına mahsus varakadır; Dâhiliye Nezaret-i Aliyesine: 18 Teşrinievvel sene 325 tarih ve 130 numarolu tezkire-yi aliye-yi nezaretpenahileri cevabıdır Kavala’daki Alyans İsrailit Mektebi müdürü Pasat Efendi’nin Bulgar tabiiyetinden olmasından başka bir sebep yok ise yeni Kanununun mevki-i icraya mumaileyhin mekteb-i mezbur müdüriyetinin bulunmasına mümanaat edilmemesi Selanik Maarif Müdüriyetine 19 Teşrinievvel sene 325 tarihinde iş’ar edildiği kayden anlaşılmuştur efendim hazretleri.” BOA. MF.MKT; 1142/51, 1327 L 17 leaf 3.

²⁷²BOA. MF.MKT; 1199/22, 1332 Ş 06. Belge çevirisi için Bkz. Ek-23.

²⁷³BOA. MF.MKT; 1162/54, 1328 L 08.

²⁷⁴Şerif, A. (17 Nisan 1327-1911). Maarif-i Ecnebiyeye Karşı Maarif-i Osmaniye. *Tanin Gazetesi*.

milletvekilleri, Patrikhanenin öğretim hususundaki isteklerini Maarif Nezâreti'ne ve İttihat ve Terakki Fırkası'na bildiriyorlardı. Bu istekler şu şekilde özetlenebilir:

- Patrikhane, kendi yetki alanı içindeki okulları idare etmek, öğretmenlerin ehliyet durumlarını inceleme ve ders programlarını düzenleme hakkına sahip olmalıdır; Hükümete haber vermek suretiyle yabancı uyruklu öğretmenleri atayabilmelidir. Öğretmenlerin diplomalarını onaylama hakkı, Patrikhane ve Metropolithanelerin olmalıdır²⁷⁵.
- Rum idadi ve Sultanilerinden mezun olanlar, aynı derecedeki resmî okul mezunlarıyla eşit haklara sahip olmalıdır, resmî okullara sınavsız girebilmelidir. Bu mezunlar askerî okullara da kabul edilmelidir.

Patrikhanenin bu istekleri büyük ölçüde karşılanacaktı²⁷⁶. Hatta Patrikhane uzun zamandır uğraştığı gayrimüslim birliğini tesis ederek –ki bu husus The Times'ın yukarıda andığımız 1908 tarihli yazısındaki kehanetin gerçekleşmesi demek oluyordu²⁷⁷- ortak karar alınmasını da sağlayacaktı. Rum, Ermeni ve Ermeni Katolik Patrikleriyle, Bulgar Eksarhlığı, Rum Katolik ve Keldani Patrik vekillerinin hep birden isteklerini hükümete bildirecek ve bu yolda hükümetçe 4 Aralık 1911'de şu kararlar verilecekti:

Askerlikle ilgili dilekler:

- Askeri kanunların herkesçe bilinmesi için her türlü dillere resmen çevrilmesi.

Karar: Kabul

²⁷⁵Ergün, (1996). a.g.e.,499-500.

²⁷⁶Mektepler Meselesi. (25 Mart 1911). *Tanin Gazetesi*. Bu mevzunun İttihat ve Terakki'nin geri adımı neticesi çözülmesi sonrasında Yalçın hükümetin Rumlar ne istemişse yaptığını bunun büyük bir fedakârlık olduğunu ancak buna mukabil Rum gazetelerinin anlaşmayı beğenmediklerini ifade eder. Bu durumu hayretle karşıladığını belirten Yalçın: “eğer buna da itiraz ediliyorsa (...) maksatları cidden itilaf değildir” diye yazmıştır. Yalçın, H. C. (29 Mart 1911). Tedrisat Meselesi. *Tanin Gazetesi*. 1.

²⁷⁷Burada dikkati çeken bir husus da Amerika'nın bu dönem meselelerine bakış açısında şimdilerden tanıdık bir ifade kullanıyor olmasıdır. ABD'li yayın organı The Times'da Fener Rum Patrikhanesinden ekümenik diye bahsedilmektedir. Gazetenin konuyla alakalı bir yorumu şöyledir: *Ekümenik patrik*, Bulgar Ortodoks Ekzarkh'i, Ermeni Gregoryen ve Ermeni Katolik patriği ve Kildanî Patriği'nden oluşan bir grup, Adalet Bakanı'na kendi cemaatlerinin okulları ve Hıristiyanların askerlik hizmetleriyle ilgili isteklerini sunmuşlardır. Bu hareket, Osmanlı hükümetleriyle ilgili olarak, farklı Hıristiyan toplulukların ruhanî liderlerinin ortak olarak hareket ettikleri ilk durumdur” Bkz. *The Times*. (24 Mayıs 1911). Aktaran: İnternet: İleri, a.g.m., 217-218.

- Askeri okullara girme yarışmasında yalnız üç yıl için Hristiyan adayların fen sınavlarının kendi dilleriyle yapılması ve onlardan, Türkçeyi yalnız okuma ve konuşmalarının istenmesi.

Karar: Kabul

- Askerlikle din değiştirilmemesi – Orduda imam olduğu gibi papaz da olması- İslam dini ahkam ve ahlakına gösterilen özenin öbür dinlere de gösterilmesi.

Karar: Zaten öyledir

- Askerliğin az çok yersel olması

Karar: Soğuk yer ahalsinin sıcak yerlere gönderilmemesine zaten özeniliyor. Ancak bu her vakit olamaz.

Okullarla ilgili dilekler:

- Açık ve açılacak okullara ruhsatname verilmesi²⁷⁸

Karar: Kabul

- Programları Patrikhane ve Metropolithaneler yapar ve onaylar:

Karar: Onların yapması ve hükümetin onaylaması gerektir.

- Öğretmenlerin diplomalarını Patrikhaneler incelesin ve onaylasın ve Maarif onları tanısin.

Karar: Kabul

- Askerlik bakımından hükümet ve cemaat okulları öğretmenlerinin eşitliği

Karar: Kabul

- Patrikhaneler kendi okullarını teftiş ettirebilsinler.

²⁷⁸ Osmanlı Devleti'nin 1911'de aldığı kararlardan özellikle söz konusu madde Batılı devletler tarafından yakından takip edilecek ve bu konuda adeta aba altından sopa gösterilecekti. Nitekim Rusya, 26 Ocak ve 8 Şubat 1914 tarihli Türk ve Rus İtilafnamesine bu konuyla alakalı: "Osmanlı hükümeti, muhtelif cemaatler mensuplarının kendilerine ait mekteplerini idare etmelerine asla karşı gelemez" maddesini koymuştu. Bkz. Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 401-402.

Karar: Kabul

- Yerlileri yetmedikçe yabancı öğretmen kullanılabilsin.

Karar: Bugün kullanılan yabancı öğretmenler işlerinde kalsın- ilkokullar için yeniden yabancı öğretmen gelmesin; daha yüksekokullar için okulun bulunduğu yerdeki hükümete iş bildirilsin.

- Maarif müfettişi önceden işi ruhani makama bildirmeden okullarda teftiş yapmasın.

Karar: Bu teftişin ruhuna karşıdır; ancak müfettiş raporunun bir suretini yersel ruhani makama verebilir.

- Maarif müfettiş ve müdürleri, ehliyetnamesiz öğretmen ve zararlı ders görülürse, bunu doğrudan doğruya değil ruhani makam yolu ile düzeltsinler.

Karar: Kabul

- Okulların şahadetnameleri kendi dillerinde olsun ve Patrikhane ve Metropolithanelerce onaylansın.

Karar: Bir yanı Türkçe öbür yanı kendi dilinde olsun.

- Bu şahadetnameler hükümet şahadetnamelerinin verdikleri bütün hakları versin.

Karar: Bunları alanların Türkçeyi yazmak ve konuşmaları yeter olursa kabul.

- Bu şahadetnameleri taşıyanlar bir işyarlık yani memuriyet isterlerse yalnız o işyarlığa yetecek kadar Türkçe bilmeleri aranlsın.

Karar: Ayrıca bir okuldan çıkmış olunması şart olmayan işyarlıklar için kabul.

- Cemaat okullarına hükümet bütçesinden verilecek paralar dini başkanlar yolu ile verilsin.

Karar: Eğer bütçeye böyle bir para konulursa kabul.

- Dini Başkanlar bu işler için iane toplayabilirler.

Karar: Usulünde yapılmak üzere kabul.

Yusuf Hikmet Bayur'a göre Osmanlı Meclisi Vükelasınca verilen bu kararlar II. Meşrutiyetin başından beri takınılmış olan duruma ve güdülmüş olan siyasa taban tabana karşıttır. Böylece bütün bu azınlık dillerine resmi haklar verilmiş, onların bütün dini başkanlarına askerlik ve öğretim işlerinde hükümet ile uyruklar arasında aracılık etmek ve hükümet içinde hükümet olmak hakkı tanınmış ve sağlanmışdır. Dolayısıyla bu işlerde azınlıkların doğrudan doğruya yönetiminden büyük ölçüde vazgeçilmiş ve bu işte güdülen yolda bir gerileme görülmüştür²⁷⁹.

Buradaki maddelerde geçen okulların açılması halinde devletin buna onay vereceğine dair hüküm Mart - Nisan 1895 tarihinde Ermenistan ıslahatı hakkında Fransa, İngiltere ve Rusya'nın İstanbul sefirleri tarafından kaleme alınan muhtıradan geçiyordu. Bu muhtıra 8 Haziran 1913'de Ermenistan'da yapılacak ıslahat hakkında İstanbul Rusya Sefareti Birinci Tercümanı M. Mandeistam tarafından tanzim olunan ön proje olacaktı. Bu projede söz konusu husus "Vilayetlerde oturan milletlerin her biri, her derecede hususi mektepler açmak hakkını haizdir²⁸⁰" maddesiyle belirtilmişti. Kısacası bu husus Avrupalı devletlerin istekleri doğrultusunda çözümlenmiş oldu. Elbette İttihat ve Terakki'nin bu tutumunda dış politik meseleler, özellikle o sıradaki Trablusgarp Savaşı, komşularla iyi geçinme isteği, Avrupalı devletlerin müdahalelerini engellemek bu sebeple ülke içerisindeki gayrimüslimlerin isteklerini mümkün mertebe sulh çerçevesinde yerine getirmek düşünceleri etkili olmuştur. Yine bu yılların ülke içinde İttihat ve Terakki'ye yönelik muhalefetin arttığı ve bu muhalif kanadın iktidar için her türlü imkân çerçevesinde gayrimüslimlerle anlaşma yoluna gittiği bir dönem olduğunu da unutmamak gerekir.

1.2.4.1.4. Ermeni mektepleri meselesi

Ermeni mekteplerinin²⁸¹ durumuyla alakalı diyebiliriz ki ufak tefek pürüzler olsa da ilişkilerde 1911'e kadar ciddi bir sorun yoktur. Ancak lisan konusu Ermenilerin de gündemindedir. 16 yıldır Osmanlı topraklarında faaliyette olan Taşnaktsutyun "seçimler

²⁷⁹ Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi*. (C. 2-K. 1). Ankara: TTK Yayınları, 245-247.

²⁸⁰ Bu bilgi aynı zamanda 1880 tarihli Avrupa Komisyonu Layihasının 14. faslıdır. Bu noktada ilginç bir husus daha vardır ki aynı metinde 3- *İlk mekteplerde okuma, milli lisan üzerine yapılacaktır*, 4- *Bu mekteplerin teftiş ve murakabesi umumi valiye aittir ki, vilayetin iç nizamlarına riayet edecektir*. 5- *Hususi mekteplerde Türk lisanının okutulması mecburi olacaktır*" hükümleri de bulunmaktadır. Avrupalı devletlerin bu hususta kendini vazifeli görmesi kadar milli diyebileceğimiz böyle kararlar almaları da dikkate şayandır. Aktaran: Cemal Paşa, (2012). a.g.e.,391-398.

²⁸¹ Bu dönemle alakalı daha geniş bilgi için Bkz. Özdemir, H. (Sonbahar-Kış 2012). Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900). *Tarih Okulu*. (XIII), 115-148.

sırasında tam bir özgürlük içerisinde hareket edebilmek ve anayasanın idari adem-i merkeziyet Esasi'na dayanılarak tadil edilmesi için” öteki halkların siyasi partileriyle ortaklık kararı almıştır. Son olarak, 1 Eylül 1908’de yapılan danışma kurulunda seçim öncesi programa son şekli verilmiş ve partinin yeni rejimden ve kurulacak meclisten temel talepleri belirlenmiştir. Bu taleplerin 11. Maddesinde:

“Ülke genelinde ilköğretim zorunlu hale getirilmeli ve ücretsiz olmalı, bütün ulusal okullara eşit muamele edilmelidir. Resmi dil öğrenimin dördüncü yılından itibaren verilmelidir²⁸²” denilmektedir. Yani ilişkilerde en iyi olunan dönemlerde dahi Ermeniler de dillerinden vazgeçmek eğiliminde değillerdi. The Times Gazetesi 3 Ocak 1910 tarihli “Ermeniler ve Genç Türkler” başlıklı bir yazısında:

“Genç Türklerin politikası bütün okullarda Fransız sistemini uygulamak ve özellikle de Türkçeyi eğitim dili olarak kullanmaktır. Taşnaklar, Ermeni okullarının bağımsızlığını, bakımını, özellikle ilkokullarda Ermenicenin kullanılması gerekliliğini programlarının temeli olarak görmektedirler. Bunu sağlayabilmek ve anayasayı korumak için, hükümetin kendilerine yutmak amacıyla sunacağı hap ne olursa olsun kabul etmenin buna degeceğini düşünüyorlar. Taşnaklar’a göre Genç Türkler onların programını kabul etmiştir²⁸³” diye yazmıştı.

1913’den itibaren Ermenilerle ilişkilerde soğuma başladı. Pusania Gazetesi 6 Ocak 1913’de yazdığı bir başyazıda, Ermeniler için: *“Maarif hisselerinin kesilmesini bahane ederek, eğitim konusunda kendilerine tam bağımsızlık verilmesini, Türklerin okulları nasıl millî ise kendilerinininkinin de millî olmasını”* savundu. Daha sonra Arapların dil hususunda aldıkları bazı ayrıcalıklara dayanarak, Doğudaki mahkemelerde Kürt ve Ermeni dillerinin resmen kabulünü isteyen Ermeniler, Hükümetin denetim yoluyla eğitimi engellemeye çalıştığını, denetimin yalnız sağlık ve “ahval-i terbiye” yönlerinden olmasını istemeye başladılar²⁸⁴. Diğer taraftan daha önce de değindiğimiz Balkanlarda mektepler ve kiliseler meselesini burada da kısaca anmamız gerekir. Bulgarlar dillerinden anlamadıkları Rum papaz ve daskallarının kilise ve mektepleri idare etmesini reddettiklerinden ve ayinlerini Bulgarca ve Bulgar papazıyla yapmak, mekteplerinde çocuklarına Bulgarca okutmak

²⁸²Avagyan, Minassian, (2005). a.g.e., 35-36.

²⁸³The Times. (3 Ocak 1910). Aktaran: İnternet: İleri, a.g.m., 216-217.

²⁸⁴Ergün, (1996). a.g.e.,503-506.

istediklerinden Rum patrikanesinden ayrılma talebinde bulunmaktaydılar²⁸⁵. Hatta Bulgarlar kendi kendilerine kimi bölgelerde Bulgar muallimler getirterek izinsiz mektepler açmış ve bir kilise açmak için de çalışmalara başlamışlardı²⁸⁶. İttihat ve Terakki yönetimi, Balkanlardaki Slavları Rumlaştırma politikalarının sona erdirilmesi anlamına geldiğinden Rumların protestolarına hatta Bulgarların bile sonradan memnuniyetsiz ifadelerine maruz kalsa da konuyu 3 Temmuz 1910'da sulh yoluyla çözecekti. Esasen bu çözüm metodu dahi tek başına İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılığının tesciliydi.

1.2.4.1.5. Ecnebi (Misyoner) okulları konusu

19. yüzyılda Osmanlı'da kurulmaya başlanan Misyoner Okulları da bir diğer mesele idi. Önceleri dini eğitimi geriye alarak verdiği eğitim sistemini zamanla dini bir merkeze çeken bu okullara ilk zamanlar sadece gayrimüslimler giderken daha sonra Müslüman çocukları da gidince bir takım sıkıntılar ortaya çıkmıştı. Özellikle dini eğitim meselesinde çıkan sıkıntılar yüzünden Osmanlı yönetimi bu okulları da kapatamadığından çareyi Müslüman çocukların bu okullara gidişini önlemekte buldu. Bu konuya bir örnek teşkil eden bir arşiv belgesinde Maarif Nizamnamesi'ne uymak, Müslüman mahallesinde bulunmamak ve Müslüman çocuklarını kabul etmemek şartıyla Draç'ta açılışına izin verilen İtalyan mektebine devam edecek Osmanlı tebaasına muzır telkinatta bulunulmasına meydan verilmemesi ve ahalinin ecnebi mekteplere olan rağbetini önlemek amacıyla tedbirler alınması istenecekti²⁸⁷. Yani Osmanlı Devleti Müslüman çocukların bu okullara gidişini "yasaklayarak" önlemeye çalışacaktı. Ayrıca İttihat ve Terakki yönetimi bu okullara alternatif okullar kurduracaktır. Bu okullar Cemal Paşa'ya göre çok rağbet görmüştür. *"(...) Beyrut, Şam ve Cebel-i Lübnan'da kurduğumuz yatılı ve yatısız kız ilkokulları o kadar büyük bir rağbet görmüştü ki, hatta bazı aileler Amerikan kız mektebindeki çocuklarını alarak bu mekteplere vermeye başlamışlardı"*²⁸⁸.

Öte yandan yabancı okullar bu sıralarda o kadar rahatlardır ki kimi ecnebilere okul açarken ruhsat alma ihtiyacı bile hissetmeyecekti²⁸⁹. 1914 yılı sonunda "Ecnebilere ait müessesat-ı müzhebiye, tedrisiyye, hayriye, mekteb ve emakin-i sıhhiye kanunnamesi"

²⁸⁵BOA. MF.MKT; 1092/59, 1326 Z 21; BOA. DH.MKT; 2673/29, 1326 Za 09.

²⁸⁶BOA. TFR.I.SL; 195/19468, 1326 Ş 10. Belge çevirisi için Bkz. Ek-24.

²⁸⁷BOA. DH.MKT; 2735/69, 1327 M 18 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-25.

²⁸⁸Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 356.

²⁸⁹BOA. MF.MKT; 1052/82, 1326 R 06 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-26.

çıkarıldı²⁹⁰. I. Dünya Savaşı sırasında, yeni nizamname gereği yabancı okullara Türkçe dersi konması, Aydın'da savaşılan ülkeler tebaasının mesul müdür olarak atanmasının kabul olunamayacağı kararı bildirildi²⁹¹.

1.2.4.1.6. Eğitim meselesinde muhalefet faktörü ve yerel diller konusu

1911 Kasım ayında kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Rum mebusları arasında görüşmeler yapılmaktaydı ve bu görüşmeler 13 Ocak 1912 tarihinde anlaşmayla sonuçlandı. Varılan anlaşmaya göre azınlıkların haklarını koruyacak bir seçim yöntemi kabul edilecek, Rum Kilisesi'nin sahip olduğu ayrıcalıklar korunacaktı. Cemaat okulları ruhanî reisler tarafından özgürce yönetilecek ve cemaat mektepleri tarafından verilen diplomalar aynı düzeydeki devlet okulları tarafından verilenlerle eşit sayılacak ve üzerinde anlaşmaya varılan bu maddelerin Kanun-i Esasi'nin ilgili maddelerine eklenmesi için Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ilk Kongresi'nde karar alınacaktı²⁹². Diğer taraftan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Hınçak arasında da 3 Şubat 1912'de bir anlaşma imzalandı. Anlaşma, Hınçak'tan Sabahgülyan ve Varaztad, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan ise Sadık ve Mahir Sait tarafından imzalandı. Sekiz maddeden oluşan anlaşmanın dördüncü maddesinde:

“Ermeni Patrikliğinin ezelden beri var olan ayrıcalıkları korunacaktır. Ermeni okulları, patriklik ve ona bağlı kurullarca yönetilecektir. Bu okulları bitirenlere verilecek bitirme belgelerinin devlet okullarının diplomaları ile denkliği tanınacaktır” kararı alındı²⁹³. Kısacası İttihat ve Terakki'ye muhalefet eden Hürriyet ve İtilaf cemaatlerle mektepler hususunda işbirliği yapmaktaydı.

İttihat ve Terakki ise hükümeti elde ettikten sonra gayrimüslimlerin gittiği yolu düzeltmek lazım geldiğini anladığından İttihat ve Terakki adına açtığı okullarda uyguladıkları sebebiyle önce kendisinin de tatbik ettiği bu çıkmaz yolu terke mecbur kaldı ve tefrik-i tedrisattan uzaklaştı. Nitekim İttihat ve Terakki, cemiyetin siyasi terbiyesi geliştikçe eğitim alanındaki dar zihniyeti de genişlemeye, özelden genele geçmeye ve artık

²⁹⁰BOA. DH.İ.UM.EK; 89/19, 1332 Za 20.

²⁹¹Aydın vilayetinden bir Amerikan Mektebine bir İngiliz'in tayin edilmesi ile alakalı sorulan soruya cevap şöyledir: *“Gayri muhasım devletlere veya tebaasına mensup mekatip için irae edilecek müdür-i mesullerin düvel-i muhasım tebaasından olması gayri caiz idiğünden İngiliz tebaasından olan zatın İzmir Amerikan Mektebine müdür-i mesul tabiiyetinin teviz edilemeyeceği arz olunur olbabda.”* BOA. MF.MKT; 1207/17, 1333 Ca 11 leaf 32.

²⁹² Bu konu ile ilgili olarak Serfiçe Mebusu Boşo Efendi ile yapılan mülakat için Bkz. Rum Mebusları. (28 Kanun-i evvel 1327-1912). *Tanin Gazetesi*; Kerimoğlu, (2012). a.g.e., 115.

²⁹³Avagyan, Minassian, (2005). a.g.e., 95.

cemiyetin değil milletin eğitimini düşünmeğe başlar hale geldi²⁹⁴. Fakat tevhid-i tedrisata doğru giden bu fikriyatta merkezî değil daha ziyade adem-i merkezî olan bir eğilim söz konusu olmaya başladı.

Bu süreç 1913'ten sonra kendisini daha kesin bir şekilde gösterir. İttihat ve Terakki'nin 1913 yılı Kongresi'nin açılış konuşmasını yapan Fethi Okyar "*Osmanlı hükümeti, imparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurların ilerlemesini ve gelişmesini istediğine göre, iç siyasetinin temeli olarak -mahalli dillerin okullarda, mahkemelerde, bürokraside kullanılmasını benimsemeli ve devlet memurlarını seçerken, gidecekleri bölgelerin dillerini bilip bilmedikleri hesaba katılmalıdır*" demiştir. Bu kanaat dış güçlerin Asya topraklarında girişecekleri ayrılıkçı propagandaları daha başından engelleme amacı taşıyor gibi görünmektedir²⁹⁵. Fethi Okyar aynı nutkunda sözlerine devamla, bu ilkenin çeşitli unsurlara uygulanmasıyla birlikte, Osmanlıcılığın, bütün ırk gruplarını birbirine bağlayacağını, ortak emellere sahip sağlam ve birleşmiş bir bütün haline getireceğini belirtiyordu. Sonunda, İttihat ve Terakki'nin bundan böyle bir cemiyet olmaktan çıkıp, bir parti niteliğini kazanacağı -ki bu ilk kez ilan ediliyor değildi- ve iç yapısının yeni baştan örgütleneceği açıklanıyordu²⁹⁶. Bu nutkun ardından İttihat ve Terakki'nin aynı tarihli nizamnamesinin Kısım-ı Maarif bölümünün 37. Maddesinde:

"Kanun-i Esasi'de musarrah olduğu veçhile Osmanlı milletinin terbiye-i siyasiye ve ehliyeleri siyak-ı vahidede cereyan etmek için hususi ve cemaat mektepleri üzerinde hükümetin Nezâret ve teftişi bulunmak ve fakat hiç bir unsurun lisan-ı maderzadı ile itikadiyat ve edebiyatına müdahale etmemek kaziyyesi umde ittihaz olunmuştur. Tahsil-i ibtidaiye mecburi ve mekatib-i umumiye de meccanidir. Mekatib-i ibtidaiye-i umumiye ve taliyede Türkçe'nin yalnız lisan olarak tedrisi mecburi olmakla beraber her mahallin ana lisanı lisan-ı tedris olacaktır. Mekatib-i iptidaiye programları sair memalik-i mütemeddinede olduğu gibi rüşdi tahsilini de ihtiva edecek surette tertip ve mahallerine ihtiyacına göre bu programlara ziraat ve ticaret ve sanata ait muamelat tezyil olunacaktır²⁹⁷" denildi.

²⁹⁴ Ergin, (1977). (C. III-IV). a.g.e., 1281.

²⁹⁵ Çavdar, T. (1995). *Talat Paşa –Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*-. Ankara: TTK Yayınları, 299.

²⁹⁶ Ahmad, (2010). a.g.e., 174.

²⁹⁷ *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Program ve Nizamnamesidir*. (1330-1332). a.g.n., 9-10.

Burada görülmektedir ki 1914 seçimlerinde izleyeceği siyasal yol olan bu programda İttihat ve Terakki birleştirici bir unsur olarak Türkçeyi ön plana çıkarmaya devam etmektedir²⁹⁸. Burada Osmanlıca yerine Türkçe lafzını kullanması önemlidir. Ancak her unsurun kendi dillerini ve edebiyatlarını da öğrenebilmelerine devlet olarak imkân tanımaktadır. Bu ifadeler cemiyetin Osmanlıcılığını örneklemektedir. İttihat ve Terakki'nin 1913 sonrası Türkçülük yaptığı iddialarına mukabil cemiyetin 1916 tarihli kongresi program ve nizamnamesi kısm-ı maarif bölümünün 37. Maddesinde de aynı cümleler bire bir tekrar edilmiştir. Hiçbir değişiklik yapılmamıştır²⁹⁹. Bundan başka 1914 yılında Türkçü münevverler tarafından Osmanlıca konusu da tartışmaya açılacaktır. Örneğin 1914'de Türk Sözü Dergisinde yazan Ömer Seyfettin konuşulan dilin Osmanlıca olarak isimlendirilmesine karşı çıkararak Osmanlıca diye bir dilin olmadığını bu dilin Türkçe olduğunu vurguladığı bir yazı kaleme alacaktır³⁰⁰. Öte yandan Osmanlı Devleti gayrimüslim mekteplerinde Osmanlıca ders verecek muallimlerin maaşlarının devlet tarafından ödenmesini sağlamıştır³⁰¹ ve bu 1909'dan itibaren devam eden bir süreçtir. Bu haktan istifade etmek isteyen ancak ruhsatları olmayan Fransız ve İtalyanların Trablusgarp'ta kurmuş oldukları gayrimüslim okullarının dahi Türkçe dersi muallimlerinin maaşlarının Maarifçe karşılanması söz konusudur. Bu konudaki bir arşiv belgesinde devlet bu okullarda okuyan Osmanlı tebaasından gençlerin lisan-ı resmiden mahrum kalmamalarını gerekçe göstermiştir³⁰². Osmanlı Devleti istisnasız tüm mekteplerine genel anlamda mali yardımda da geri durmamıştır. İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin de ayrıca yardımları olmuştur. Bu konuda bulunduğu bölgede açlık da dâhil olmak üzere halkın çektiği büyük sıkıntılar sırasında kimseyi bir diğerinden ayırmayan Cemal Paşa'nın anlattıkları bir misal teşkil etmektedir:

“Bütün devlet mektepleriyle Beyrut Amerikan talebesinin ve savaşa girmiş devletler tebaasından Beyrut'ta kalmış olan ailelerin, bütün Maruni vesair mezheplerin ruhani reislerinin ve mülki memurların, resmi ve hususi hastanelerin birer senelik iaşelerini, kısmen parasız ve kısmen parası karşılığında ordu ambarlarından verdim. Özellikle Maruni Patriğiyle onun himayesi altında bulunan yetimler evi ve dini

²⁹⁸ Esasen gayrimüslim mekteplerinde Osmanlıcanın öğretilmesi için önem verilmesine dair vilayetlere yazılar gönderilmesi çok daha eskidir. Örneğin bir belgede güzel Osmanlıca öğretilmesi halinde mükafat verileceği ve bunun için Maarif vekaletince belirli bir miktar para tahsis edildiği belirtilmekteydi. Bkz. BOA. TFR.I.KV; 209/20833, 1326 8 20. Bkz. Belge-6.

²⁹⁹ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir. (1332). a.g.n., 9-10.

³⁰⁰ Seyfettin, Ö. (8 Mayıs 1330 Perşembe). Osmanlıca Değil Türkçe. *Türk Sözü*. (5), 1-2.

³⁰¹ BOA. DH.UMVM; 127/34, 1332 B 08 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-27.

³⁰² BOA. MF.MKT; 1121/35, 1327 R 29. Bkz. Belge-7.

müesseseler için 1916 senesinde ücretsiz olarak üç yüz bin kilo zahire verdiğim gibi 1917 senesinde de gerek para ve gerek zahire ile yardımda bulundum³⁰³.”

İttihatçı Süleyman Kani İrtem eserinde İttihat ve Terakki yönetiminin II. Meşrutiyetin ilanı sonrası yönetimde hâkim olması ile II. Meşrutiyet öncesi olduğu gibi sonrasında da uzun zaman Osmanlı anasını nasıl bir araya getirmek için cansiperane çaba gösterdiğini anlatır. Ona göre İttihat ve Terakki komisyonlar teşkil etmek suretiyle Bulgar, Rum ve Ermenilerle mutabakat metni üzerinde bir imzaya ulaşabilmek için tek taraflı olarak uzun zaman uğraş vermiştir. Fakat aynı samimiyeti çeşitli basit gerekçeler ileri sürerek komisyonların dağılmasına sebep olan ve işin başarıyla sonuca ulaşmasını adeta engelleyen karşı taraftan görememiştir. Bunun üzerine ümitleri kırılan İttihat ve Terakki ile alakalı olarak İrtem şu yorumu yapar:

“İkinci umumi Kongresi’ni aktedeceği sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti’nce Türk’ün dışındaki Osmanlı unsurlarıyla hakiki ve samimi itilaf akdi ümitleri hayliden hayliye zayıflamış bulunuyordu³⁰⁴.”

1.2.4.2. Balkan Savaşları’ndan sonraki durum

Daha önce de değindiğimiz üzere İttihat ve Terakki’nin eğitim politikasında Balkan Savaşları bir kırılma noktası olacaktır. Temmuz 1912’de Gazi Ahmed Muhtar Paşa’nın sadrazamlığında kurulan ve düzenlediği İdare-i Hususiye-yi Vilayat Kanun-u Muvakkati yasa tasarısıyla merkezî değil aksine adem-i merkezî bir yapı tahayyül eden “Büyük Kabine” bu yönüyle eğitimin tüm vilayetlerde kurulacak özel idarelerce yönetilmesini³⁰⁵ öngörüyordu. Fakat Balkan Savaşları bu hükümetin sonunu getirdi. Ayrıca bu savaşlar sonunda Osmanlı Devleti Balkanlardaki gayrimüslim unsurlarından Sırp ve Bulgarların tamamını Rumların ise önemli bir kısmını, kaybettiği topraklarla birlikte sınırlarının dışında bıraktı. Öte yandan 23 Ocak 1913’de Enver Paşa ve beraberindekilerce gerçekleştirilen Babıali Baskını sonrasında İttihat ve Terakki yönetimde daha ziyade askeri bir sistem kurdu ve I. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar devam edecek bu yönetim şekli dâhilinde daha önceki çoğulculuğa pek yer verilmedi. Fransızların kendi aralarındaki bir

³⁰³ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 338-339.

³⁰⁴ İrtem, S. K. (2004). *II. Meşrutiyetten Mütarekeye (1908-1918)*. Kocahanoğlu, O. S. (Editör). İstanbul: Temel Yayınları, 124-131.

³⁰⁵ Ergin, (1977). (C. III-IV). a.g.e., 1297-1299.

yazışmada Beyrut'taki Suriye Fransa Konsolosu Mösyö Couget'e gönderilen bir beyannamede Balkan Savaşları ve gayrimüslimlerle alakalı olarak:

“Balkan Harbi İslamlarca dini bir harp, bir Haçlı Seferi telakki edilmektedir. Bu harpte Hilale karşı, Haç birleşmiş; Hıristiyanlık, İslam'a karşı vaziyet almıştır. Bu noktadan hareket eden Müslümanlar için, Türkiye'nin çökmesi ve felaketleri, Hıristiyanların Osmanlı İmparatorluğunda mevcudiyetine bağlan(acaktır). İslam telakkisine nazaran Devletin uğradığı felaketlerin başlıca müsebbipleri, Osmanlıcılığın anadan doğma düşmanı olan Osmanlı Hristiyanlardır³⁰⁶” denilmektedir.

Bu hususun İttihat ve Terakki tarafından da aynı haliyle telakki edilmesinden mütevellit özellikle 1914'den itibaren eğitim politikasında değişiklikler yapıldı. Yönetim yeniden cemaat mekteplerinden program talep edip özellikle Rum öğretmenler hakkında askerlik işlemlerinin yapılması kararı alacaktı³⁰⁷. Ağustos 1915'te de Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi çıkarılarak gayrimüslim okullarıyla alakalı yeni düzenlemeler yapılacaktı. Dikkate şayan bir durum olarak “azınlık” terimine yer verilmeyen, gayrimüslimlerden “Türkiyeli cemaatler” diye bahseden bu talimatnamedeki düzenlemeleri Faik Reşit Unat'ın anlatımından kısaca özetleyecek olursak: Talimatnamede bu okulların hangi okullar olduğu tanımlanıp (madde 1), ihtiyacın üzerinde bir büyüklükte olmaması istenen bu okulların sadece o cemaate ait nüfusun bulunduğu mahallerde açılabilmesi belirtilmişti (madde 3). Bu okullarda Türkiye tarih ve coğrafyası dersleri zorunlu olarak Türkçe ve Türk öğretmenler tarafından verilecek saatleri de talimatnamede tanzim edildiği şekilde uygulanacaktı (madde 6). Maarif Vekâletinden ruhsat alınmadıkça bu okullarda ecnebi görevli istihdamı yasaklanmıştı (madde 8). Bu okullar bölgelerinin en büyük mülki memurları tarafından denetlenecekti (madde 10). Aynı denetleme özellikle müfettişlerce rahatça yapılabilecekti ve bu müfettişler okulların fiziki şartları, talimata ne kadar uyulduğu, öğretmenlerin izin belgelerinin olup olmadığı, okulun belirtilen programa ne kadar uyduğu ile alakalı inceleme yapabilecek gerekirse okul yönetimini uyararak resmi makamlar için rapor tutabilecekti. Bu müfettişler özellikle bu okulların öğrencilerine aşladığı fikirleri –düşmanlık, ayrımcılık yapılması gibi- dini propaganda yapıp

³⁰⁶ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 303-304.

³⁰⁷ Kerimoğlu, H. T. (2007). II. Meşrutiyetin İlk Yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikası ve Rumlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*. (22), 22.

yapılmadığı gibi hususları da yakından inceleyecekti (madde 35-36)³⁰⁸. Böylece 1915'te bütün ecnebi müesseselerde Türkçenin kullanılmasını mecburi sayan ilk kanun çıkarıldı. Hatta bu durum üzerine Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi memurlarına Türkçe öğretmek için üç sınıflı bir dil dershanesi açtı. Türk mekteplerinde edebiyat programları da değiştirilerek milli edebiyata daha geniş yer verildi. Bu dönem milliyetçiliğin yükseldiği ve bütün gazetelerin milli mefkûreden bahsettikleri bir dönemdi³⁰⁹. Daha önceki tartışmaların bir neticesi olduğunu fark ettiğimiz bu son talimatname bize eğitim hususunda İttihat ve Terakki'nin geldiği en son noktayı göstermektedir. Öte yandan 1913 sonrasında eğitimde daha ziyade Türk unsuruna ağırlık verilmeye başlandığının³¹⁰ da bir kanıtıdır. Eğitim konusundaki İttihat ve Terakki görüşleri daha önce de adına değindiğimiz bir risalede şöyle geçmektedir:

(Gayrimüslimler) (...)şimdiye kadar bir takımları hep ecnebi hocalar tarafından okutuldular. Aldatıldılar. Osmanlıcılığı sömürdüler ve belki de hakir gördüler ve nefret ettiler. Bunların gözleri hep dışarda idi. Bulgaristan'ın, Yunanistan'ın, Sırbistan'ın memleketimizi zapt etmesini, kendilerinin millet-i hâkime makamına çıkmasını istiyorlardı. İttihat ve Terakki bunlara: “Artık bu eski hayâlleri unutunuz. Mekteplerden bu yabancı ve fitneci hocaları kovunuz. Bu memleketi bu hükûmeti seviniz. Osmanlı olunuz, Osmanlı şaniyla iftihar ediniz. Eğer zabıt olmak, memur olmak istiyorsanız Türkçe öğreniniz. Çünkü devletin lisanı Türkçedir. Memleketimizde her millete göre ayrı ayrı lisanlarla ayrı ayrı icrâ-yı hükûmet kabil değildir” diyor. Bu, hükümsüz bir söz mü? Türkler bu memleketi kanları pahasına zapt ettiler. Ve altı yüz seneden beri muhafaza ve idare ediyorlar. En çokluk onlardır. Bir devlet için yalnız bir resmî lisan olur. Şimdi resmî lisanının Türkçe olmasını istemek hükûmetin dini din-i İslam olmasını arzu etmek haklı değil midir? “Orduda, hükûmet dairelerinde lisan Türkçe olacak Müslümanların bayramları hükûmetin resmî günleri olacak ve tatil edilecek” demek diğer bütün milletlerin hakkını almak, dinlerine, lisanlarına itibar etmemek, onları Türkleştirmeye çalışmak mıdır? (...) Bulgaristan'da yedi yüz bin Türk Müslüman bulunuyor. Bulgaristan hükûmeti Türkler'in kalabalık bulunduğu yerlerde hükûmet

³⁰⁸ Unat, F. R. (Toplayan ve Tertip Eden). (1927). *Maarif Düsturu*. (C.1/2). Ankara: Maarif Vekaleti, 311, 312, 313-318.

³⁰⁹ Safa, P. (1999). *Türk İnkılabına Bakışlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 76-77.

³¹⁰ Uyanık, (Haziran 2009). a.g.m., 75-84.

lisanının Türkçe ve hükûmet dininin İslam olmasına izin verir mi? Yunanistan Teselya'daki Türklere bu imtiyazatı bağışlar mı³¹¹?”

1.2.5. İttihat-Terakki'nin Osmanlıcılığının En Belirgin Örneği: “Kiliseler Kanunu”

1908'de II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti Sırp, Bulgar ve Yunan komiteleriyle iş birliği yaptı. Bu iyi niyetli tutumla özellikle Balkan meselelerinin çözülmesi hedeflendi. Hatta bu gelişme karşılığında Balkanlardaki çete hareketleri geçici olarak durdu. Avrupa devletleri de 3 Ekim 1908'de Makedonya ıslahatı üzerindeki kontrolün kaldırıldığını bildirdiler³¹². 1908 Genel Seçimi de Osmanlıcılık idealine uygun olarak düzenli biçimde yapıldı. Bundan sonra İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılık kanaatlerinin en belirgin fiili örneklerinden biri Kiliseler Kanunu oldu. Kilise ve mektepler meselesi 19. Yüzyılda Osmanlı'da “millet sistemi”nin çözülmesi ile ortaya çıktı. Osmanlı millet sistemindeki Rum milleti: Sırp, Romen, Bulgar, Ulah, Ortodoks Arnavut ve Arapları da içine alan tüm Ortodoks Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Buna göre Rum kilisesi Balkanlardaki tüm Ortodoks unsurların kilisesi idi. Zenginleşen Bulgar burjuvazisi ve milliyetçiliğin etkisi ile Bulgarların, daha önce Rum patriğinin kontrolü altında olan kiliselerde dua etmede ya da mekteplerde Rumca yerine Bulgarca kullanılmasını talep etmeleriyle bu mesele başlamış oldu. Diğer Ortodokslar da buna benzer taleplerde bulundular ve bu durum taraflar arasında çatışmalara sebep oldu³¹³. İttihatçılar Rumeli'de, bu Ortodokslarla meskûn yerlerdeki kavga ve karışıklığın başlıca sebebinin kilise ve mektep meselesi olmasından mütevellit Osmanlı unsurlarının barış içerisinde birbirlerinin haklarına riayet ve Osmanlı yönetime biat ederek kardeşçe yaşamaları için II. Abdülhamit'in özenle üzerinde durduğu bu ihtilafı çözmek istedi. Nitekim bu konunun çözülmesi için çok fazla şikâyet söz konusuydu³¹⁴. Kimi bölgelerde Rum ahalisinin, Bulgar papazları kiliseye sokmadıkları ve kabristana ölü defnetmelerine izin vermedikleri³¹⁵, Bulgar Ortodoks ahalisine ait olan kiliseye Rum metropolidinin iki nefer süvari ile cebren ve tehdit ile girerek ayin ettiklerine dair Bulgarların şikâyetleri³¹⁶ bunlardan birkaçıydı. Bu

³¹¹ Hatibzade Ayetullah. (1328). a.g.r., 13-14.

³¹² Küçük. C. (2001). Balkan Savaşı. *TDVİA*, (C.5). İstanbul, 23.

³¹³ Kilise ve mektep meselesi ile alakalı daha detaylı bilgi için bkz. Yenidünya, S. (1999). *Balkanlarda Kilise Mücadeleleri (19. yy-20. yy.) Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Edirne.

³¹⁴BOA. BEO; 3245/243313, 1326 M 06 leaf 3 Belge çevirisi için Bkz. Ek-28; BOA. TFR.I.KV; 219/21817, 1327 Ra 17.

³¹⁵BOA. TFR.I.SL; 212/21120, 1327 C 12. Bkz. Belge-8.

³¹⁶BOA. DH.MKT; 2717/89, 1327 M 02. Belge çevirisi için Bkz. Ek-29.

sebeple Rumeli’de bulunan münazaalı kilise ve mektepler hakkındaki ihtilafatın halli hakkında³¹⁷ bir kanun çıkarılarak konu sulh yoluyla halledildi³¹⁸. Böylece Selanik, Manastır, Siroz, Debre-i Bala, Kalkandelen, Filorina, Kırçova, Bozcaada, Kilisara, Kesriye ve sair yerlerdeki kapalı Bulgar mektep ve kiliselerinin açılması, Patrikhane’ye bağlı kiliselerin Bulgarlarca zapt ve Eksarhhane’ye bağlandığından iadesi, ibadet için mabet ve eğitim için mektepleri olmayan Bulgarların kilise ve mektep inşa taleplerinin karşılanması, Rumların Ulah cemaatini kiliselerde ayin yapmaktan men etmelerinin önlenmesi, Ulah ve Sırp (eşkıyasınca) ve Rumlar tarafından zapt edilen Bulgar kiliselerinin teslimi, kilise ve mektep meselesinin halledilmesi...vs. mümkün olmuştur. Buna mukabil Bulgar metropolidlerinin kıyam-ı umumi müzakeratı için Eksarhhane’ye çağrıldığına dair haberler gelmektedir³¹⁹. İttihat ve Terakki yönetimi bu konuda o kadar iyi niyetlidir ki *“Rumeli’de Bulgar ahaliyi ifsad ile asayiş ihlal eden komiteler genelde mektep muallimlerini cebr ve baskıyla kullanarak faaliyet göstermekte olduklarından Bulgar köylerindeki muallimlere varidat-ı Maarifiye’den maaş tahsisi suretiyle muallimlerin komitelere meyillerinin önlenmesine³²⁰”* dahi karar verecektir.

Kiliseler kanunu II. Meşrutiyetin ikinci döneminin en belirgin laik uygulamalarından birisi idi. Fakat kendilerini azınlık sayan cemaatlerin hemen tümü ortak bir planla seçim öncesinde ve sonrasında Türklere ve özellikle İttihat ve Terakki’ye karşı gösteriler ve

³¹⁷BOA. İ.MLU; 2/1328, 1328 C 25.

³¹⁸Meclis-i Ayan Riyaseti, Rumeli’de Münazaalı Kilise ve Mekteplere Dair Kanun Layihası

Birinci madde: Rum patrikhanesiyle Bulgar eksarhanesine mensup olan ahalinin kilise ve mekteplere müteallik münazaalı işbu kanuna tevfiakan hallonulacaktır.

İkinci madde: Bir çiftlik veya karye veya kasabada umumiyetle patrikhaneye ve eksarhane mensup olan ahalinin istimal etmekte oldukları kilise ve mektepler o tarafa ait addolunarak yedlerinde ika olunacaktır. Ancak çiftlik sahipleri tarafından yapıp Ortodokslara tahsis kılınan hususi mabet bundan müstesnadır.

Üçüncü madde: Münazaalı kilise veya mektep bulunan bir karye veya çiftlik veya kasabada ahalinin bir kısmı patrikhaneye diğer bir kısmı eksarhaneye mensup oldukları halde o kilise veya mektep esasen hangi taraf namına müesses ise o tarafa dair o taraf mensubiyetini salis derecesinden dūn bırakması da bunların o halde diğer tarafa teslim edilecek ve taraf-ı salis için müceddeden o gibi müessesat inşa edilmek üzere beşinci ve altıncı maddelere tevfiakan canib-i hükümet muavenet-i nakdiye ifa olunacaktır.

Dördüncü madde: Ahalisi kısmen patrikhaneye ve kısmen eksarhaneye mensup olan çiftlik ve karye veya kasabada münazaalı fi müteaddid kilise ve mektep mevcut olduğu ve bunlar yalnız bir tarafın namına müesses bulunduğu halde işbu taraf intihap edeceği kilise veya mektebe vaz-ı yed ettirilecek ve ikinci kilise veya mektep taraf-ı diğere teslim edilecektir. Şayet kilise veya mektep kendi namına müesses olan taraf-ı salis derecesinden dūn bırakılmasın da hakk-ı tercih ve intihap diğer tarafa ait olacaktır.

Beşinci madde: Muavenet-i nakdiyenin kemiyet ve tespiti kilise veya mektebe olan ihtiyaca ve emsaline nazaran hükümetçe takrir ve tayin olunacak ve iane tahsisatının suret-i tevzii ve istimali ve inşaatın teşri ve tescili hakkında iktiza eden tedabire hükümetçe tevessül olunacaktır. (Tüm metin için Bkz. Belge-9) BOA. İ.MLU; 2/18 leaf 3, 1328 06 25.

³¹⁹BOA. DH.MKT; 1308/11, 1327 M 25.

³²⁰BOA. MV; 124/70, 1327 M 20. Belge çevirisi için Bkz. Ek-30.

yayınlar yapmaya başladılar³²¹. Malum olduğu üzere kiliseler ihtilafının bu şekilde çözülmesi Balkan Devletleri'nin itilafını dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne topyekûn saldırdıkları Balkan Savaşları'nı beraberinde getirecekti. Osmanlı Devleti bu konuda o kadar iyi niyetli ve hazırlıksızdır ki Balkan Savaşları öncesi Sofya Elçiliğinden Hâriciye Nâzırlığına getirilmiş olan Asım Bey, Meclis-i Mebusan'da bir soru üzerine, kürsüde bir izahat vererek *“Balkanların aleyhimize birleşmeleri tamamen yalandır. Balkanlardan imânım kadar eminim”* demişti³²². Cavit Bey 23 Temmuz 1925 günü II. Meşrutiyetin yıl dönümünde yazmış olduğu bir yazıda İttihat ve Terakki'nin yönetimdeki niyeti, karşılaştıkları ve kırgınlığıyla alakalı şunları söyler:

“II. Meşrutiyet, Sultan Hamid'in korku bilmeyen istibdadını yıkabilen İttihat ve Terakki'nin memlekete bahş ve ihda ettiği bu yeni idare ne emellerle, ne ümitlerle tev'em olarak doğmuştu! Dâhilde nihayetsiz buhranlar, vatandaşların ve kardeşlerin vücuda getirdikleri buhranlar, haricin nihayetsiz entrikaları bu emelleri birer birer söndürdü. Memleketin asırlardan beri görmediği bir namuskâr idareyi tesis etmek için gece gündüz çalışan bizler her dakika karşımızda ne mâniler, ne engeller gördük! Her mağlubiyet, her ümidin sukutu kalbimizin, benliğimizin bir parçasını beraber götürdü. Fakat bu memleket efradına insan gibi yaşamak hakkını ve hattâ hissini biz verdik³²³.”

Buna benzer bir meseleyi Cemal Paşa da anmaktadır:

“II. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Umumi Merkezi, Osmanlı mülkünde bulunan çeşitli siyasi ihtilal cemiyetlerini bir “Camia-i Osmaniye³²⁴” siyasi cemiyeti halinde birleştirmek arzusunu gösterdi. Bu amaçla öncelikle muhtelif Bulgar ihtilal cemiyetleriyle ilişki kurduk. En önce, meşhur Sandanski ve Çernopoyef ve arkadaşlarıyla görüşmeye başladık. Biz Osmanlılık esaslarından bahsederken, bu Bulgar ihtilalcileri Makedonya'nın bağımsızlığı fikirlerinden bir zerresini bile feda etmek istemiyorlardı. Talât Beyle beraber yürütmekle görevli olduğumuz bu müzakereler sırasında çektiklerimizi bir Allah bilir, bir de biz. Hele ilk seçimlerin yapılması sırasında Menlek, Petriç, Osmaniye ve Cuma-i Balâ Bulgar köylerinde Sandanski ile beraber geçirdiğim günlerin üzücü hatıralarını hiç unutamam. İhtilal

³²¹Tunaya, (2011). a.g.e., 206-207.

³²² Bardakçı, İ. (1985). *İmparatorluğa Veda*. İstanbul: Hülbe Basım ve Yayın, 389.

³²³ Aktaran: Kansu, (1995). a.g.e., VII.

³²⁴ Osmanlı topluluğu.

komiteleri arasında en fazla anlaşabildiğimiz yine bunlardı. Bulgar Makedonya Komitesi kendi siyasi programından hiç vazgeçmek istemiyordu³²⁵.”

Buradan gayrimüslimlerin uzlaşmaktan anladıklarının tam bağımsızlık hedefinin Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesi demek olduğu sonucu çıkmaktadır.

1.3. İTTİHAT-TERAKKİ OSMANLILIĞINA GAYRİMÜSLÜMLERİN BAKIŞI

Bu başlık altında gayrimüslimlerden özellikle Ermeni ve Rumları örnekleyeceğiz. Gayrimüslimlerden olmalarına mukabil Yahudilerden bahsetmememizin bir sebebi vardır. Museviler II. Meşrutiyet hareketini tam manasıyla destekleyen öncü bir gruba sahiptiler. Bu desteği bazı Balkan uluslarının veya Rum ve Ermeni aydınları gibi bir ulusal uzlaşma olarak değil, doğrudan Osmanlı yurtseverliği çerçevesinde gösterdiler. Nitekim dönemi içinde laik bir ulusçuluk olan Siyonizm'e de iltifat edilmemiş ve Osmanlı'nın diğer unsurlarına karşı Yahudiler hep uzak kalmışlardır. Bulgarlar, Rum ve Ermeniler seçimlere ulusal programlarla girerken, Musevilerde bu eğilim hiç olmamış hatta bazı Arnavut ve Arapların aksine, milli kulüpler dahi teşkil etmemişlerdir. Museviler diğer yandan siyasal hayatla daha çok ilgilenen, İttihat ve Terakki'yi destekleyen konumdaydılar³²⁶. Bununla birlikte İttihatçılar da Musevilere karşı Osmanlılık anlayışı çerçevesinde antisemit bir politika takip etmediler. Fakat Musevileri Siyonist olan ve olmayan olarak ayırarak Siyonizm'e geçit vermediler³²⁷.

1.3.1. Ermenilerde Osmanlılık Fikri

1.3.1.1. Ortak maziye umumi bir bakış

Osmanlı anasırından olan ve 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı hâkimiyeti altına girmelerinden sonra kültürel yapılarını aynen koruyarak yüzyıllarca bu topraklarda barış içinde yaşayan Ermeniler, milliyetçilik fikriyle harekete geçen son Osmanlı gayrimüslim unsuru idi. Hâlbuki Osmanlı yönetimi Ermenilere hep bir itimat ve teveccühle yaklaşmıştı. Fatih Sultan Mehmet Han'ın İstanbul'u zaptının ardından Anadolu'dan başkente naklettirdiği Ermenilere, 1461 yılında sırf bir lütuf ve ihsan olsun diye bir patriklik tesis

³²⁵ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 375

³²⁶ Ortaylı, (2007). a.g.e., 205.

³²⁷ Tunaya, (1988). a.g.e., 559-561.

eylemesi, Islahat Fermanıyla Ermenilerin de temel haklara mazhar olmaları bu unsura karşı olan itimat ve teveccühün işaretiydi³²⁸. Vakanüvist Abdurrahman Şeref Ermenileri şöyle anlatıyordu:

“Ermeniler ehl-i silah ve kavgacı değil idiler. Kendi işleriyle, sanatla, ticaretle uğraşmışlardır. Devlete karşı vazifelerini tamamıyla ifa ettiklerinden hükümete hiçbir güçlük çıkarmamışlardır. Vilâyât-ı Sitte’yi terk ederek Anadolu’nun her tarafına ve Rumeli’nin bazı yerlerine yerleşmişlerdir. (...)Türklerle et-kemik misali hem halk, hem menfaat, hem-nasip oldular. Bu itibarla devletle Ermeniler arasında ciddi bir güven duygusu mevcut idi³²⁹.”

Fakat 19. yüzyılın sonlarına doğru bu durum değişiklik gösterdi. Tüm dünyada Ermeniler milli kimliklerinin bilinciyle hareketlenmeye başladılar. Böylece Osmanlı’da isyan hareketleri başladı. 1894-1895 Ermeni isyanları sonrası Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti memlekette gizli gizli bastırıp dağıttığı tüm risale ve beyannamelerde birliktelik fikrine vurgu yapıyordu. Bu beyanname ve risalelerle Osmanlı unvanını taşıyan bütün akvamın kardeş oldukları; İstanbul’daki Ermeni kıtali Osmanlılar için bir leke ise de bunu yapanların Türkler değil Hükûmet-i Hamidiye ve avanesi olduğunda hiç şüphe bulunmadığı; bu veçhile Türkiye’de ıslahat yapılmasını talep eden Avrupa’ya karşı, Türklerin barbar ve ıslahata gayr-ı lâyük olmak üzere teşhir edilmek istenildiği ispat ediliyordu. “(...)Nihayetinde "mahvımızı istemiyorsak Türk, Ermeni, Rum, Arap, Kürt, Arnavut, hâsılı bütün anâsır-ı Osmaniye birleşelim istirdad-ı hukuk ve hürriyet için çalışalım" deniliyordu³³⁰. Ermeniler ise diğer gayrimüslim unsurlarla ittifaklara girişmekteydiler. Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne karşı diğer azınlıklarla yaptığı işbirliği, 1896 yılında Ermeni Komiteleri ile Makedonya’daki Bulgar komiteleri arasında yakınlaşma ile başladı. Ermeniler ve Rumlar, 1901’de Bulgar komitecilerinin Edirne yakınlarında Türklerle girdiği çatışmalarda, 1902 Şubatı’nda Paris’te toplanan Osmanlı Liberalleri Kongresi’nde bu işbirliğini devam ettirdiler³³¹. Bu milli hareketlenme sadece Osmanlı Devleti topraklarında olmayıp Ermenilerle meskûn dış ülkelerde de başlamıştı.

³²⁸Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri –II. Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra-, (2006). İstanbul: Kaynak Yayınları, 15.

³²⁹ Kodaman, B. (1991). Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı. *Kıbrıs’ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu*. Gazi Magosa: Doğu Akdeniz Üniversitesi ve Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 107.

³³⁰ Şahingiray, (1994). a.g.e., 52-53.

³³¹ Köksal, O. (24 Şubat 1998). Mütareke Döneminde Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği. *Askeri Tarih Bülteni*. 24.

Ancak Ermeni milliyetçi hareketlerinin canlanmasına bu ülkelerde –özellikle Rusya’da- fırsat verilmedi. Esasen Rusya Osmanlı Devleti Hristiyanlarından özellikle Ermeni, Bulgar ve Yunanlıların bir milli ve dini bilinç aşılacak suretiyle Türklerden koparılması sürecinin baş planlayıcısıydılar³³². Ancak iş kendilerine milliyetçilik yapılmasına geldiğinde çok sert müdahaleleri oldu. Örneğin bu yüzyılın ortalarında Kafkasya’da sakin Ermeniler mücrimin-i siyasiye namı altında Ruslar tarafından taraf taraf ifna ve imha edilip Sibirya’ya sürülürdüler. Osmanlı hükümeti ise tam tersine 1860’da içtimaî meselelerin kendi aralarında müzakere ve halli için, bu camiaya mahallî bir meclis teşkiline müsaade vermişti. Yine bu tarihlerde Osmanlı hükümeti, askerlikten muaf tutulan Ermenilere, saray muhitinde ve bazı Nezâretlerde çok yüksek memuriyet ve vazife tevdiinden çekinmemiş ve kendilerine geniş bir itimat göstermeye devam etmişti³³³.

Ermeni ahaliye gelince; kendilerinden asker alınmadığı için bütün gayretlerini ticaret, ziraat ve sanayiye hasrederek tam bir huzur ve refah ile çalışmak neticesinde zahmetsizce nimete mazhar olmuşlar ve memleketin her yanında haiz oldukları iktisadi mevkii de ancak bu sayede elde etmişlerdi. Yabancı memleketlerde ve bilhassa Rusya’da zulüm ve takibata uğrayanlar da ancak Osmanlı Hükümeti’nin merhametine ve himayesine sığınarak canlarını kurtarmaya muvaffak olmuşlar ve Osmanlı topraklarında yerleşerek geçimlerini temin edebilmişlerdi³³⁴. Ancak Osmanlı Devleti’nin bu tutumu devletin özellikle iktisadi dar boğaza düşmesi ile birlikte aleyhine işledi. Milli gayelerle hareket eden isyancı Ermeniler aleni ayrılıkçı faaliyetlere 19. yüzyılda başladığında Osmanlı Devleti bu faaliyetleri bir müddet görmezden geldi. Ermeniler ilk kez 93 Harbi sonundaki Berlin Anlaşması ile uluslararası bir mesele oldular. Nitekim bu harbin sonunda imzalanan Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi şu hükmü getirdi:

"Osmanlı Hükümeti, halkı Ermeni olan eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve

³³² Mustafa Celalettin Paşa, (2014). a.g.e., 115-126.

³³³ Kuran, (2012). a.g.e., 209. Aynı sıralarda özellikle Rusya’daki Ermeniler Rus istibdat idaresinin müthiş zulümleri ve yolsuzlukları altında kıvrınır; katogigosluğa ait vakıflar, mektepler, dinî müesseseler zapt ve müsadere edilir; Ermeni lisaniyla eğitim, ilköğretim derecesindeki mekteplerin bile tesis ve açılışı yasaklanır; seyahat serbestliği, toplanma hakkı, neşriyat, bin türlü kayıtlı sınırlandırılır ve şarta bağlanır; hatta katogigoslar kovulup uzaklaştırılırken; biraz hayat eseri gösteren Ermeniler aileleriyle beraber Sibirya’da, Kafkasya’da, siyasi suçlu namı altında perişan ve yok edilir iken, Türkiye’dekiler hükümetin gözü önünde alenen millî meclislerinde tam bir serbestlik ile millî meseleleri münakaşa ve müzakere, patrikhaneleri mekteplerini ve eğitimi, idare ve öğretmenlerini, ruhani reislerini istedikleri gibi tayin ediyor ve aynı zamanda Osmanlı Hükümeti de en mühim ve siyasi görevleri bu unsura mensup şahısların eline tam bir güvenle veriyordu. Bkz. *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri. (2006). a.g.e., 15-16.*

³³⁴ *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri. (2006). a.g.e., 16.*

*güvenliklerini garanti etmeyi taahhüt eder ve bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir*³³⁵”.

Böylece Ermeniler 1800’lerin sonlarında Osmanlı topraklarında ya da Osmanlı harici kimi bölgelerde Armenekan (1885), Hınçak (1887), Taşnak (1890)(...) vs. isimli komiteler halinde örgütlendiler. Memlekette isyanlar çıkartıp devlete zarar vermeye başladılar. Aynı tarihlerde Rusya’daki Ermeniler de örgütlenme yoluna gitmekteydi. Bu sebeple 1882’de Tiflis’te yayımlanan Misak Gazetesi kapatıldı. İki sene sonra Katogigosluga, ahalinin arzusuna muhalif olarak bir papaz seçtirildi. Birçok Ermeni mektebinin kapatılması bunu takip etti. Tiflis’teki cemiyetleri Rusların pek çabuk keşfettiklerini ve onları terbiye etmenin şiddetini gören vatanperverlerin (!) bir kısmı kendi canını kurtarmak için Avrupa’ya, diğer kısmı da Türkiye’ye iltica etti³³⁶. Yani Osmanlı Devleti Rusya’daki ayrılıkçı Ermenilerin topraklarına girmesine müsaade etti. Bu durum da –özellikle basın-yayın yoluyla- Türkiye Ermenilerine tesir edecekti. Böylece Türkiye’deki Ermenilerden kendisini Osmanlı hissetmeyenler ya isyan çıkarır, memleketlerine zarar verir ya da alenen başka ülkelerin menfaatine çalışır hale geleceklerdi.

Rus Ermenilerinin Türkiye Ermenileri üzerindeki etkisinden üst düzey pek çok devlet görevinde bulunmuş olan Gabriel Noradunkyan da bahsetmektedir. Noradunkyan II. Abdülhamit’e verdiği Ermeni meselesi ile alakalı 12 Eylül 1897 tarihli mütalaasında “(...) komitelerin yönetici tabakası, büyük oranda Rus Ermenilerinden oluşmaktadır” demektedir. Bu arada Noradunkyan aynı mütalaasında Ermenilerin komitelere ve dolayısıyla anarşist eylemlere katılımını engellemek, Ermeni halkın devlete yaklaştırılmasını sağlamak için devletin maddi olarak Ermenileri rahatlatması para, iş...vs. vermesi gibi tedbirlerden bahsetmiştir³³⁷. Hâlbuki bir ahalinin manevi değil de maddi kaygılarla bir sisteme bağlanmasının mümkün olamayacağı tarihte pek çok örneğiyle sabittir. Ahmet Rıza bu durumla alakalı 1906-1907 yıllarında şu tespitlerde bulunur:

“Osmanlı tebaası sayılan Hıristiyanlar içinde düşman ordularına yol gösteren, zahire tedarik eden ve köprülerimizi yıkmak, debboylarımızı yakmak gibi muavenetlerde

³³⁵Bayur, (1991). a.g.e., (C. 2-K.3). 26.

³³⁶Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri. (2006). a.g.e., 21.

³³⁷BOA. Y.PRK.ŞD; 2/38, 1315 R 14. Bkz. Belge-10.

bulunan hainlerin nadir olmadığı geçen muharebelerde görülmüştür. Bu gizli düşmanlara karşı dâhil-i memlekette bir çare düşünülmüş müdür³³⁸?”

Aynı yıl Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler arasında, özellikle de gençler, kentliler ve Ermeni papazları arasında milliyetçi duygular belirgin biçimde gelişmeye başlamıştı. Üstelik bu duygular çoğu kez şaşılacak kadar açık biçimde ifade ediliyordu. İstanbul Ermeni Patriği'nin kendisi, apaçık, “Ermenistan”ın Osmanlı Devleti’nden ayrılmasını desteklemekteydi. Bu sebeple Bismarck başta olmak üzere Avrupalı liderlere bu taleplerini ileten mektuplar göndermişti. İngiliz Büyükelçisi Layard ona cevap olarak “Ermenistan”ın nüfusunun çoğunlukla Müslümanlardan oluştuğunu anımsatınca da aynı patrik Müslümanların Ermeniler tarafından yönetilmekten memnun olacaklarından bahsetmişti³³⁹.

Bölgelerinde azınlıkta olan Ermenilerin ancak azınlık hakları vardı ki bu hakları da Osmanlı Devleti zaten tanımıştı. Kendi kiliseleri, buna bağlı örgütlenmeleri, kültürlerini özgürce geliştirebilecekleri okulları bulunuyordu. Yayın organları vardı. Yani azınlık hakları açısından Ermenilerin büyük bir şikâyeti olmaması gerekmekteydi³⁴⁰. Ancak yine de ayrılıkçı Ermeniler yaptıkları bu tip faaliyetler ve çıkardıkları isyanlarla Avrupalı devletlerin ilgisini üzerlerine çekmek istiyorlardı. Bu süreçte Batılı devletlerden destek gördüler. Bu desteklerin bir kısmı Osmanlı Devleti topraklarına giden misyonerlerce verilmekteydi. Clair Price bu konuda şunları söyler:

“Türkler misyonerlere karşı gayet iyi niyetliydim. Ancak onlar Osmanlı Devleti aleyhine çalışıyorlardı. Özellikle kapitülasyonlardan yararlanan Amerikan misyonerleri Gregorian Kilisesini –ki Ermenilere aittir- Protestanlaştırmaya uğraşıyordu. Amerikan Protestanlarına göre Müslümanlar bir kâfirdi. O sebeple Müslümanların aleyhinde sistemli bir şekilde propaganda yapıp onların bir tür insan kasabı olduğu efsanesini

³³⁸ Ahmet Rıza Bey. (2011). a.g.e., 97. Bu arada bu sözleri söyleyen Ahmet Rıza Bey ve Jön Türklerin Abdülhamit’e muhalefet ederken Ermenilere sağladıkları desteği Cemal Paşa şöyle anlatır: “Bu his, aşağı yukarı Türk milliyetperverlerinin oluşturduğu “Genç Türk” ihtilalcilerinin hemen hepsinde bulunduğu için bu 1894-1896 Ermeni olaylarını, II. Abdülhamit’in bir siyasi hatası ve kendi istibdadını devam ettirmek için başvurduğu zalim bir tedbir sayarlar. Bunun içindir ki, o zaman Avrupa’da bulunan Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları, işi bu bakımdan değerlendirerek Ermeni ihtilalcilerine büyük yardımlarda bulundular. Benim gibi, memleket içinde bulunan ihtilalciler de aynı görüşü kabul ederek Türklük ve özellikle Osmanlılık için çok büyük zararlar doğurabilecek yönde gelişen Ermeni katliamından dolayı Abdülhamit’i itham etmekten çekinmediler” Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 369.

³³⁹ McCarthy, J. (1998). *Ölüm ve Sürgün*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 127-128.

³⁴⁰ Çavdar,(1995). a.g.e., 351-352.

yayıyorlardı. Öte yandan Ermenilere ve Greklere şehitlik efsaneleriyle suni evlilik payeleri veriliyordu³⁴¹.”

Erol Ulubelen İngiliz dışişlerine dayanarak bu konuyu şu sözlerle teyit eder:

“Misyonerler tamamıyla din etkisinde kalarak Ermenileri Müslümanlara karşı hazırladılar, dinamit yapmasını öğretiler ve her fırsatta onları İslamlara karşı kullandılar³⁴².”

Batılı devletler bir mesele çıktığında bunu bir taraftan teşvik ederken diğer taraftan Osmanlı Devleti’ni de kimi çıkarlar elde etmelerini sağlayacak türde tehditlerden geri kalmadılar. Kaptan Taylor’un İngiliz Dışişleri Bakanlığına verdiği “Osmanlı Deniz Politikası ve Silahlanması” ile ilgili raporda şu ilginç ifadeler geçmektedir:

“1900 yılında Almanya’dan yeni bir torpidobot gelince padişahın (II. Abdülhamit’i kastediyor) donanmaya karşı yeniden hevesi arttı. Bu ara Ermeni olaylarını gerekçe gösteren Amerika ısrarla para istiyordu. Bunun üstüne Amerika’ya, İngiltere’ye, İtalya’ya, Almanya’ya ve Fransa’ya gemiler ısmarlandı³⁴³.”

Ermeniler, yaptıkları örgütlenme ile Avrupa’nın teşvik ve yardımı sayesinde Osmanlı’dan ayrılarak, neticede muhtar veya müstakil bir Ermenistan için planlı bir şekilde siyasi, askeri, dini, psikolojik, diplomatik hazırlıklarını yaptılar. Sıra devlete ve Müslüman halka karşı harekete geçmelerine geldi. Bu aşamada II. Abdülhamit döneminde Hamidiye Alayları adı verilen Ermenilerin hak iddia ettiği Doğu Anadolu Bölgesinin imparatorluk sınırları içinde kalması için Ermeni Silahlı Çetelere karşı kurulmuş paramiliter gruplar oluşturuldu. Bu grupların oluşturulmasında özellikle Doğu Anadolu’daki Kürt

³⁴¹ Price, C. (1923). *The Rebirth of Turkey*. New York: Thomas Seltzer, 33, 65-66. Öte yandan ABD bir devlet politikası olarak Orta Doğu sorununa karışmıyor gibi görünerek yalnız Ermeni, Bulgar ve diğer Hristiyanlara katliam (kıırım) yapıldığı yolunda alınan haberlerle ilgilenmiştir. Bkz. Evans, L. (2005). *Türkiye’nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*. Uğurlu, A. (Editör). İstanbul: Örgün Yayınları, 13. ABD Dünya Savaşı sırasında da nispeten bu tutumunu devam ettirmiştir. Türkiye’ye karşı düşmanca bir tavır sergilenememesi gerekçesini 1917’de Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanına mektup yazan Dışişleri Bakanı şöyle ifade eder: “Türkiye’nin Amerika’daki çıkarları hiçbir değer taşımazken, Amerika’nın Türkiye’deki çıkarları pek çoktur. Başlıca kültür kuruluşları milyonlarca dolar değerindedir. Bu kuruluşlar ya kapatılacak ya da el konacaktır. Okullar yeni açılmış ve çalışmaktadır; birçok Türk de buralara devam etmektedir. Bu gerçekten değerli nüfuzumuz kaybolacaktır. Amerika’nın, ülkemizdeki Türk uyruklarının çalışmalarından kuşkulanasına da neden yok. Bunlar, aslında çoğunlukla Suriyeli Hristiyan ve Ermenilerdir. Aralarında pek az da Türk vardır.” Bkz. Evans, (2005). a.g.e., 38-39.

³⁴² Ulubelen, (2009). a.g.e., 156.

³⁴³ Uğurlu, (Editör). (2005b). a.g.e., 103-104.

aşiretlerinden faydalanıldı³⁴⁴. İttihat ve Terakki hükümetinin egemen olduğu dönemde, örneğin 1914 seçimleri sırasında adeta eşit temsil hakkı istemeğe kadar işi götürmüşlerdi. Öte yandan Balkan Savaşı'ndan sonra gündeme getirilen Doğu Anadolu'ya yönelik reform önerilerinde, sivil ve askeri yönetimde Ermenilere Müslümanlarla eşit temsil hakkının sağlanması da istenmekteydi ki, azınlıkta olan bir halk için bu o dönem imparatorluk koşullarını düşünecek olursak demokratik olmanın da ötesinde bir istektir³⁴⁵.

1.3.1.2. Ermeni faaliyetleri ve İttihatçıların politikaları

Jön Türkler II. Meşrutiyetin ilanıyla oluşan fikir serbestisi ile herkesin kendisini ifade etmesinin mümkün olması böylece konuşarak her türlü sorunun çözülmesi emelindeydiler. Jön Türklerin daha 1895'de yazarak Paris'te bastırdıkları "Vatan Tehlikede" isimli risalede:

"Doğu Anadolu'da, yâni Vilâyat-ı Sitte'de (Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamuretü'l-aziz, Sivas) islahat yapılırsa, Ermeniler isyan etme fikrinden vazgeçerler ve böylece bu bölgenin ülkeden kopması önlenmiş olur³⁴⁶." denilmekteydi. Bu yönüyle Jön Türklerde bu meselenin iyi niyetle çözüme kavuşacağı kanaati hâkimdi. İttihat ve Terakki'nin kendisiyle yollarını ayırdığı Murat Bey dahi Ermeni meselesinde Osmanlıcı kanaatlere sahipti. Çıkardığı Mizan Gazetesi'nde, azınlıklar arasında ittifak kurmanın, dış müdahaleyi engelleyeceğini, bunun aynı zamanda "usûl-i meşveret" için bir yol olduğunu savunan yazılar yazmıştır³⁴⁷. İttihatçılar da uzun zaman bu mantıkla hareket ettiler. Ancak aynı iyi niyeti karşı taraftan görememiş gibidirler. Nitekim Dâhiliye tarafından basımı gerçekleştirilmiş, Mavi Kitap'a karşılık yazılmış ve Beyaz Kitap olarak anılan ve İttihat ve Terakki'nin Ermeni meselesindeki tezlerini yansıtan "Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri"nde: *"Hükümeti Seniyye; Osmanlıcılık ve vatandaşlık adı altında, çeşitli unsurları birleştirmeye ve ortak bir maksat etrafında toplamaya çalışırken (...) Ermeniler olanca gayretleriyle ve açıktan açığa buna mâni olmuşlar(dır)³⁴⁸."* ifadesi yer almaktadır. Öyle ki II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Ermeni Ramgavar (Hukuk-ı Avam) Partisi, 1908'de Mebusan Meclisi'ne bir beyanname ve program yazarak iyi niyetlerini belirtirken

³⁴⁴ Kodaman, B. (Mayıs 2010). II. Abdülhamit, Kürtler ve Ermeniler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 131-138.

³⁴⁵ Çavdar,(1995). a.g.e., 351-352.

³⁴⁶ Vatan Tehlikede Risalesi. (2001). a.g.e.,100-104.

³⁴⁷ Bir örneği için Bkz. Murad Bey, (6 Kânunusanî 1896). Ermeni Vatandaşlarımıza Halisâne Bir Davet. *Mizan*. (162), 1238.

³⁴⁸ *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*. (2006). a.g.e., 305.

“(…)Osmanlı Devleti’nin menşe, mezhep, dil, tarih, edeb ve ahlâk yönlerinden çeşitli unsurlardan meydana geldiği, bu unsurlar arasındaki cins ve kavim farklılıklarının ortadan kaldırılmasının yani bu unsurları birleştirerek bir unsur haline getirme politikasının başarılı olamayacağı gibi devlete de zarar vereceği(…)” şeklinde bir ifade kullanılmaktaydı. Zira parti “Mevâdd-ı Esâsiyye” bölümünde, *bütün Osmanlıları birleştirerek bir kavim haline getirmek isteği ile Osmanlı Devleti’nden ayrılmak temayülünü reddetmekte, “Ermenilik Osmanlılıkla beraber” ibâresini partinin birinci düsturu* olarak kabul etmekteydi³⁴⁹. Dolayısıyla Osmanlılık politikasını bir küll halinde benimsemediğini ifade etmekteydi. Diğer komiteler de aynı sıralarda yorumlar yapmaktaydılar. Onlar için görünürdeki hava daha iyimserdi. Örneğin II. Meşrutiyetin ilanı sebebiyle Hınçak Komitesi Başkanı, Kafkasya Ermenilerinden M. Sabahgülyan, 1908 yılı Ağustosunda Beyoğlu’ndaki Surp Yervartyun kilisesinde yaptığı konuşmada: *“Biz Hınçaklar, artık ihtilal çalışmalarına son vererek tüm varlığımızla yurdun yükselmesine çalışacağız”* diyordu. Jön Türkler içerisinde Taşnaklar aktif durumda idiler. Daha ihtilalden önce İttihat ve Terakki ile yakın münasebet halindeydiler. 1902 Kongresinde Jön Türkler ikiye ayrıldığında adem-i merkezîyete sıcak bakmakla birlikte İttihat ve Terakki ile ilişkilerini sürdürmeye devam ettiler. İhtilal sonrası Taşnaklar da yeni rejim ve İttihat ve Terakki ile alakalı görüş beyan ettiler. Örneğin Taşnak olarak bilinen Ermeni İhtilal Federasyonu’nun Rusyalı sözcüsü Aknuni şu açıklamayı yapıyordu: *“Taşnakzaganların en önde gelen görevlerinden biri de Osmanlı anayasa rejimini korumak, Osmanlı uluslarının birbirleriyle birleşmelerini sağlamak, İttihat ve Terakki Derneği ile işbirliği yapmaktır”*³⁵⁰.

Bu ifadelerde samimiyet de olabilir. Ancak bu dönem şark vilayetlerinden özellikle 1894-1895 yıllarında ayaklanan³⁵¹ isyancı Ermenilerden Rusya, Amerika ve sair ecnebi memleketlere firar ve hicret edenlerin II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında yeniden Osmanlı

³⁴⁹ İnternet: İlter, E. (Ocak 1993). Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebûsân’ına Sunulan Beyânnâme ve Program. *OTAM*. Ankara: (4), 517-556.

³⁵⁰ Sonyel, S. (2014). *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909) The Turco-Armenian Adana Incidents” In The Light Of Secret British Documents (July 1908-December 1909)*. Ankara: TTK Yayınları, 6.

³⁵¹ Ermenilerce ilk isyan, 20 Haziran 1890 tarihinde Erzurum’da çıkarıldı. Sonra bu isyanı aynı yıl Kumkapı Gösterisi; 1892-1893’de, Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon Olayları; 1894’de Sason İsyanı; 1895’de Bab-ı Ali Gösterisi ve Zeytun İsyanı; 1896’da Van İsyanı ve Osmanlı Bankası’nın işgali; 1903’de 2. Sason İsyanı izlemişti. Osmanlı yönetimi bu isyanları hep birer “patırtı” olarak değerlendirmiş köklü ıslahatlara girişme gereği duymamıştı. Bkz. İnternet: Maden, F., Birecikli, İ. B. (2007). Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamit’e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı / Yıldız Assassination Attempt: The Last Initiative Of The Armenians Is The Bomb Attack Of Abdulhamid. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Vol.XXIII, 399-424.

topraklarına gelmek için çok yoğun bir şekilde resmi makamlara taleplerde buldukları³⁵² bir dönemdir. Bu hususu da göz önünde bulundurmak gerekir. II. Meşrutiyet Döneminde önemli görevlere getirilen Taşnaklar bu şekilde iyi niyetli söylemlerde bulunsalar da özellikle doğu bölgelerdeki fedai gruplarını dağıtmayıp Ermenileri vergi ödemeye zorlamaktaydılar. Yanı sıra Ermenilerin Osmanlı Devleti ile arasını açarak kendi mahkemelerini kurup kendi adli sistemlerini kurmaya çalışmaktaydılar. Taşnaklar bu faaliyetleri çerçevesinde hem imtiyaz elde etmeye çalışmakta hem de görüş ayrılığı içinde buldukları Ermeni Patrikhanesinin dünyevi nüfuzunu ele geçirmeye uğraşmaktaydılar³⁵³. Bu çerçevede Rusya tebaasından olan Ermeni Taşnak Komitesi reislerinden kimilerinin Van ve civarında Ermeni ve İslam ahali arasında fitne çıkarmak maksadıyla faaliyet gösterdikleri tespit edildiğinden bunların Dâhiliye tarafından Rusya Sefarethanesi vasıtasıyla ülkelerine geri gönderilmeleri talep edildi³⁵⁴. Yine Taşnaklar aynı sıralarda Osmanlı Devleti aleyhine Rusya'ya muhtıra veriyorlardı³⁵⁵. İhtilalden sonra da İttihatçılarla Taşnaklar arasında işbirliği yürütölmeye devam ediliyor olmasına karşın taşradaki Taşnakların bu konuda samimi değildi. Örneğin İhtilal sonrası 1907 yılında büyük olaylarla çalkalanmış Van'da Ermeni halka hükümet, onun samimiyeti ve hazırladığı anayasa ile alakalı aleyhte propagandalar yapmaktaydılar³⁵⁶.

25 Ağustos 1908'de İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği baş çevirmeni Maurice Fitzmaurice İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'in Özel Sekreteri William Tyrrell'a şöyle yazıyordu: *"Yeni hükümette en çok güveni Ermeniler kazandı. Ermeniler büyük bir akıllılıkla derhal Taşnak Cemiyetinden vazgeçmiş göründüler. Böylece bütün Hristiyanlardan çok haklar elde ettiler"*³⁵⁷. Ancak Ermenilerin aldığı haklar onlar için yeterli olmamış gibidir. 30 Nisan 1908'de İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Gerald Lowter'a yazdığında şöyle diyordu: *"Bu ara anayasa düşüncesi halk arasında yavaş yavaş yayılıyordu, fakat çeşitli din ve mezhep grupları arasında anayasanın dinle bağdaşamayacağı propagandası da yapılıyordu.*

³⁵² Birkaç örnek için bkz. BOA. BEO; 3259/244406, 1326 M 27; BOA. BEO; 3384/253800, 1326 Ş 02; BOA. BEO; 3399/254864, 1326 Ş 21; BOA. BEO; 3399/254864, 132 Ş 21; BOA. DH.SYS; 67/1, 1330 Ca 21.

³⁵³ Günay, N. (2015). a.g.e., 129-140.

³⁵⁴ BOA. DH.MKT; 2624/71, 1326 N 11. Belge çevirisi için Bkz. Ek-31; BOA. DH.MKT; 2624/71, 1326 N 11 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-32; BOA. DH.MKT; 2820/8, 1327 R 29.

³⁵⁵ *"Taşnakçigom nam-ı tahtında birleşen Ermeni komitelerinin devlet aleyhinde Rusya hükümetine verdiği mahazur hakkında sadarettin(...)"* BOA. Y.PRK.BŞK; 81/21, 1327 Z 29.

³⁵⁶ Günay, N. (2015). a.g.e., 141-143.

³⁵⁷ Uğurlu, (Editör). (2005b). a.g.e., 113.

Van'da Ermeniler anayasaya karşı ayaklandılar(...) ³⁵⁸.” Van olayları ile alakalı aynı tarihli “İç karışıklıklar” başlıklı bir başka notunda Edward Grey ilginç tespitlerde bulunuyordu:

“Doğu Anadolu'da Majestenin konsülü tarafından verilen raporda durum olduğundan karanlık gösterilmiştir. Van, Ermeni ihtilâlcilerinin merkezi durumuna geldi. Şubat ayında bu şehirde büyük sayıda silâh ve cephane ele geçirildi. Ermeni militanlar dinamitle yirmi askeri, Mart ayında da elli kişiyi öldürdüler. Bunun üstüne Osmanlı otoriteleri harekete geçtiler. Vali on sekiz Ermeni liderini tutukladı. İki yüz kilo dinamit ve silâh ele geçirdi. Militanlar çok güzel örgütlerle Osmanlı otoritelerini tehlikeye koyuyorlar. Hareketleri çok hesaplı bir genel katliam amacı taşıyor. Bütün bu işler köylerde de yapılıyor. Tutuklamalar üstüne diğer ihtilâlciler kaçtılar. Bütün bu durumlarda Osmanlı otoriteleri çok sakin hareket ediyorlar ³⁵⁹.”

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, İttihat ve Terakki'nin Ermenilere yönelik tutumuyla alakalı bir yorum şöyledir:

“(...)Avrupa'da çalışan Ermeni komitecileri, siyasi mahkûmlar, kaçaklar, serseriler başkente doldular. Hele şapkalarıyla, kelebek siyah boyun bağlarıyla, Rus lehçesiyle konuştukları Ermeniceleriyle Taşnaksaganlar bilhassa dikkat çekici idi. Osmanlı Hükümeti, Ermeni düşünürler arasında öne çıkmış simalara mühim görevler verdi. Ermenilere ait özel günlerde yapılan merasimin ilk saflarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en mühim erkânı bulunuyor; Şişli'deki Ermeni mezarlığında II. Meşrutiyetin sağlanması uğrunda ölen Ermeni fedailerinin adına yapılan merasimde, bozgunculuk çıkarmak isteyen Patrik İzmirliyan'ın Kudüs'ten dönüşü sırasında yapılan karşılama merasiminde yine o muhterem cemiyetin en mühim simaları görülmüyordu ³⁶⁰.”

İttihat ve Terakki'nin bu olumlu tutumu ayrılıkçılık faaliyetlerini engelleyemedi ve neticede Temmuz 1908-Aralık 1909 tarihleri arasında Müslim ahali ile Ermeniler arasında cereyan eden Adana Olayları vuku buldu. Talat Paşa bu olaylarda Ermenilerle alakalı sergilediği bir davranışı Osmanlıcı bir bakış açısıyla anılarında şöyle anlatır:

³⁵⁸BOA. DH.SYS; 23/1, 1330 S 08; Uğurlu, (Editör). (2005b). a.g.e., 109.

³⁵⁹Uğurlu, (Editör). (2005b). a.g.e., 109.

³⁶⁰Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, a.g.e.,53-54.

“Adana olaylarından sonra Dâhiliye Nazırı oldum. Bütün istek ve hedefim çeşitli milliyetleri, özellikle Ermeni ve Türkleri bir dostluk bağı ile birleştirmektir. Adana olayları hakkındaki soruşturma belgelerini dikkatle inceledim. Olayların Ermeniler tarafından kışkırtılmış olduğu, soruşturma komisyonu üyesi olan Ermenilerin tanıklığı ile de doğrulanıyordu. Komisyon üyelerinden biri olan Agop Babikyan Efendi, bunu bizzat bana da itiraf etti. Kışkırtılmış olan halkın zalimce cinayetler işlediği ortaya çıkıyordu. Adana olayları 31 Mart'ta ve irtica günlerinde yer almıştı. İzlenen amacın, halk kitlelerinin bağnazlığını kışkırtarak kıyıma yol açmak yoluyla Avrupa'nın dikkatlerini üstlerine çekmek ve Kilikya'da bağımsız bir Ermeni birliği kurmak olduğunda şüphe yoktu. Ben bu işte -tarafsız bir devlet adamı sıfatıyla- siyasi amacımı unutmak, Müslüman olsun Ermeni olsun, kıyıma girişenleri hak ettikleri cezaya çarptırmak istiyordum. Bu olaylar sırasında Müslüman halkı kıyıma teşvik etmiş olan müftünün ve öteki Müslümanların da cezalandırılmalarında ısrar ettim. Bunun üzerine mahkeme, müftüyü ve suç ortaklarını idama mahkûm etti. Bu idam kararının nazırlar heyetince onaylanmasını sağlayan yine ben oldum. Hafifletecekleri kanısındaydım³⁶¹.”

Yıl 1911 olduğunda İttihat ve Terakki yönetimi Avrupalı devletlerin gözüne iyice batmaya başlamış olmalı ki aynı tarihlerde bu yönetimi ortadan kaldırmak için planlar yapıldığını görmeye başlıyoruz. Örneğin “Genç Türkiye ve Üçlü Anlaşma” isimli yazışmada:“(…)Anadolu'da Ermeni bölgelerinde güçlükler yayılabilir, bu bir iç harbe dönebilir, bu iç harp Genç Türkleri alaşağı edebilir³⁶²” denilerek gelecekteki umulan Osmanlı planı çiziliyordu. Esasen Avrupalı devletlerin bu tutumunda İttihat ve Terakki'nin 1911 tarihli siyasi programı ciddi yer tutmaktaydı. Nitekim bu programda İttihat ve Terakki ilk kez kapitülasyonlara karşı cephe aldığını açıkça ortaya koyan kararlara imza atmıştı³⁶³. Kapitülasyonlar bu devletler için hayati bir yer tuttuğu için İttihat ve Terakki yönetimini ortadan kaldırmak bu devletlerin Osmanlı Devleti adına temel hedefleri haline gelmiştir. Bu maksatla nereden gelirse gelsin cemiyete yönelik iç muhalefeti sonuna kadar destekleyeceklerdir. Öte yandan Ermeni vatandaşların kışkırtılmalarında Ermeni komiteleri etkili oluyordu. Bitlis'teki Rus konsolosuna, İstanbul'daki Rus elçisine gönderdiği 24 Aralık 1912 gün ve 63 sayılı raporunda şöyle diyordu:

³⁶¹ Talat Paşa. (2013). a.g.e., 18-19.

³⁶² Ulubelen, (2009). a.g.e., 76.

³⁶³Tunaya, (2011). a.g.e., 288.

"Ermeni kamuoyunun yukarıda belirtilen duruma gelmesinde Taşnak Komitesi'nin büyük bir payı vardır. Komite, Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar çıkarmaya ve meydana gelecek kötü durum üzerine Rusların işe karışmasını sağlamaya ve buraların Rus askerleri tarafından ele geçirilmesine bütün güçleriyle çalışmaktadırlar³⁶⁴."

Komitelerle alakalı Talat Paşa: *"Komitelere karşı daima en büyük hoşgörüyü gösterdim ve onların gerçek amaçlarını bilmiyormuş gibi davrandım. Fakat hükümetin bu davranışı, komitelerin ihtiraslarını hafifletmek şöyle dursun, tersine, artırdı³⁶⁵"* diye yazmıştır. Öte yandan büyük güçler Ermenileri bir siyasi manivela olarak kullanmak istiyorlardı. Bu durum Ermeni meselesinin Avrupalı devletler için ne ifade ettiğini de gösterir. Zira bu devletler kendi elleriyle yeşerttikleri Ermeni sorununu çıkarları için istedikleri gibi kullanmışlardır. Örneğin tarih 23 Ocak 1913 iken Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Francis Bertie'ye yazan İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey: *"Ermeni sorununun şu sırada ortaya çıkarılması uygun değildir. Küçük Asya konusunu daha uygun bir zamanda ele alırsınız"* derken birkaç ay sonra tarih 21 Mayıs 1913 olunca fikrini değiştirip; *"Rusya ve Fransa'yla Ermenistan'da derhal reform yapılması için anlaşmaya varıldı³⁶⁶"* demektedir. Bu arada ayrılıkçı Ermeniler de faaliyetlerine devam etmişlerdir. Nisan 1913'de Erzincan'da yaşanan bir hadise ilginçtir. Erzincan'da olan bir patlama neticesinde yapılan inceleme sonrasında bu patlamanın bomba yapımı sırasında gerçekleştiği tespit edilmiştir. 14 Nisan 1913'teki şifreli bir telgrafnamede belirtildiği üzere bombanın patladığı evde yapılan incelemede bir Ermeni milliyetçisinin enkazdan çıktığı ve evin adeta bir mühimmat deposu gibi silat ve teçhizatla dolu olduğu belirtilmiştir³⁶⁷. Erzincan Ermenilerinden ayrılıkçılık yapanların niyetleri bomba olayı sebebiyle açığa çıkınca, Erzincan Ermeni tacirlerine bölgenin Müslüman ahalisi bir tür boykot yaparak durumu protesto etmişlerdir³⁶⁸. Bu bilgi Ermeni ayrılıkçıların bu tarihlerde yoğun bir şekilde silahlandıklarını gösterdiği gibi bu olay oluncaya kadar bölgedeki Müslümanların Ermenilere her hangi bir olumsuz nazarla bakmadıklarını da ortaya koymaktadır. Öte yandan Ermeni Meselesinde Balkan Savaşları bir kırılma noktası olmuştur. Ermeni ayrılıkçıların talepleri Balkan uluslarının talepleriyle aynı olduğundan bu savaşta

³⁶⁴ Sakarya, İ. (1984). *Belgelerle Ermeni Sorunu*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 190-192.

³⁶⁵ Talat Paşa. (2013). a.g.e., 19.

³⁶⁶ Uğurlu, (Editör). (2005b). a.g.e., 179,186.

³⁶⁷ BOA. DH.SYS; 118/2, 1331 Ca 07.

³⁶⁸ BOA. DH.SYS; 118/3, 1331 Ca 07.

Osmanlı ordusunun yenilgisi Ermeni bağımsızlığı için bir örnek teşkil etmiş ve zaten Taşnakların baskısı altında bunalan ahalinin Rusya'ya daha çok yaklaşımasını ve Osmanlı Devleti'nden kopma düşüncesini beraberinde getirmiştir³⁶⁹. II. Meşrutiyet Döneminde sakin sessiz durmalarına gerekçe olarak yeni rejimin Ermenilerin milli varlıklarını geliştirebilmeleri için büyük bir fırsat olarak görüldüğü ve ayrılıkçı Ermenilerin İttihat ve Terakki'nin yanında yer alıyormuş gibi görünmesinin nedeninin çok net bir şekilde ortaya konulduğu³⁷⁰ Hınçak Komitesi'nin 17 Eylül 1913'te Köstence'de düzenlenen kongresinin bağımsızlık fikrinin her tarafta savunulmasına karar veren tutanağında şöyle deniliyordu:

“Dört beş yıllık bir dönem içinde Osmanlı II. Meşrutiyetinin vaatlerinden bir tanesini bile tutmadığı ve devletçe çıkarılan kanunların hedeflerinin bütün siyasi örgütlerin, özellikle solların ve radikallerin ezilmesi olduğu ve yönetimdeki yeni düzenleme ve örgütlenmenin çeşitli milliyetleri yok etmeye yönelik bulunduğu anlaşıldı. Egemen olan bir milletin, bir hükümet kurma gücüne sahip olmadığı ortaya çıktı. Bu anda hükümetin yönetimini elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bir oligarşi yürürlükte. Bu partinin izlediği program, Türk bürokrasisine bağlı kalmakta ve daha gelişmiş bir hükümet kurulmasına engel olmaktadır. Görünürdeki amacı çeşitli unsurları birleştirmek olduğu halde, gerçekte izlediği siyaset, gereğinde onları ezmek için bu milletleri sürekli baskı altında bulundurmaktır. Hükümete gelince, elde tuttuğu egemen bir sınıf tarafından (Ermenilerin yok edilmesi için) kabul ettirilmiş olan bir siyaseti kışkırtmakta ve merhametsizce izlemektir. Görülüyor ki, Ermeni milleti bu siyaset ve hep kendine karşı kullanılan bu kuvvetler yüzünden yok olma aşamasına gelmiştir. Bu bakımdan, bu şartlar altında kendi ilkelerini artık izleyememeleri doğaldır. Ermenilerin, egemen sınıflardan kurtulmak ve başlarının üstünde sallanan öldürücü kılıcı ortadan kaldırmak için, bundan böyle kesin ve yürekli bir eylem yolu izlemek zorunda olduklarına inanmaktadırlar. Hınçakyan örgütünün 7. Temsilciler Meclisi Genel Kurulu'nda bir tek karşı oyla, insani ve milli hakların elde edilmesi için artık yasal araçların kullanılmaması gerektiğine, gelecekte yasadışı yollara yönelmenin

³⁶⁹ Günay, N. (2015). a.g.e., 506.

³⁷⁰ “(...)komitemiz imkân çerçevesinde var olan şartlardan yararlanmak umuduyla, kendisi tarafından ortaya atılmış olan görüşleri olgunlaştırmaya çalışmıştır. Bu sebeple Hınçak komitesi de, Temsilciler Meclisi altıncı genel kurulunda, meşrutî Osmanlı hükümetinden ayrılmak istemeyerek, serbestçe çalışabilmesi için hükümete karşı yasal bir görünümde bulunmaya karar vermiştir.” Talat Paşa. (2013). a.g.e., 54.

ve yeni siyasi ve iktisadi şartlar elde edinceye kadar örgüt savaşımına daha büyük bir hız verilmesinin, uygun olacağına karar verilmiştir³⁷¹.”

Yani Hınçak Komitesi açık bir şekilde bundan sonra terör eylemleri gerçekleştireceklerini ilan ediyordu. Üstelik gerekçe olarak gösterilen şey İttihat ve Terakki yönetiminin Osmanlıcılık şemsiyesi altında tüm unsurları birleştirme çabasıydı. Ayrı bir Ermeni devleti kurmak yolundaki beklentileri karşılık bulmadığından öfke duymaktaydılar. Buna yönelik tepkileri de silahlı eylem yapmak olacaktı. Elbette ki böyle bir sui niyeti hiçbir devlet düzeni kabul edemezdi. Üstelik Hınçaklar bu kararı aldıklarında ortada bir I. Dünya Savaşı yoktu. Dolayısıyla alınan bu kararlar –son zamanlarda hep iddia edildiği gibi- savaşta yapılan tehcir sebep gösterilerek alınmış intikam kararları değildi. Yine aynı komitenin sözü geçen kongredeki “Komiteler Arasındaki İlişkiler” başlığı altında:

“İttihat ve Terakki Fırkası’nın tecavüzü, bir Türk sosyalizmi yaratmak için çalışmakta olduğu ve bunun diğer siyasi fırkalara ve özellikle çeşitli unsurlara karşı pek yıkıcı ve zararlı olduğu dikkate alınarak, S. T. Hınçakyan Komitesi’nin Yedinci Murahhaslar Meclisi Umumisi bütün faal heyetlerine adı geçen fırka ile işbirliğini kesinlikle yasaklamaya ve adı geçen cemiyete karşı mücadele ederek onu düşürüp çökertmek için gereken hiçbir çalışma ve gayreti esirgememeye karar vermiştir. Aynı şekilde, adı geçen fırkayı mağlup etmek için bütün komitelerin faaliyetlerini birleştirmelerinin gerekli olduğunu göz önünde bulundurarak, merkezî idare ile komite heyetlerine yalnız bu mesele için çeşitli sol ve aşırı sol fırkalarla ve fakat adı geçen fırkaların kabul ve takip ettikleri esasları ihlal etmemek ve mahalli heyete merkezî idare tarafından verilecek talimat gereğince hareket etmek ve İttihat ve Terakki Fırkası’na karşı daima zararlı ve sıkıntı verici şartlarla ittifaklar yapılmasına müsaade etmeyi karar altına almıştır³⁷²” deniliyordu.

1 Aralık 1913’de İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey’e İstanbul’daki İngiliz Büyükelçiliği Müsteşar Yardımcısı Louis Mallet: *“Türklerde Ermenilere karşı düşmanca duygular güçlenmekte, gazeteler Müslümanların duygularını ateşlendirmektedir³⁷³.*” diye

³⁷¹ Talat Paşa. (2013). a.g.e., 54-55.

³⁷² Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, a.g.e.,80-81.

³⁷³ Uğurlu, (Editör). (2005b). a.g.e., 203.

yazmaktadır. Burada gazetelerden kasıt Türk-İslam gazeteleri³⁷⁴ olabileceği gibi aynı zamanda başta Ermeni gazeteleri olmak üzere gayrimüslimlere ait olanlar ya da yabancı yayınlardır³⁷⁵ da. Bu tip bazı gazetelerin yazdıklarından Osmanlı arşivleri de bahseder. Birkaç örnek vermek gerekirse bu belgelerde: Van olayları sırasında yakalanan Ermeni “hazelelerden³⁷⁶” bahsedilirken bu vilayette ve Avrupa’da üstelik Türkçe yayın yapan fesat gazeteleri anılmaktadır³⁷⁷. Rus gazetelerini satın alan Ermeni komitacılarının 1908’de Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne savaş açacağına dair “fesatlık” ettikleri belirtilmektedir³⁷⁸. 1909’da Berlin’de tab olunan gazetelerde Ermeni patriğinin Memalik-i Osmaniye’deki Ermeniler hakkında Rusya imparatorunun himayesini talep etmek üzere Petersburg’a gideceğinden bahsedilir³⁷⁹. Aynı yıl Rusya’da tab ve neşrolunup Müslümanlarla Ermenilerin ittifak yaptığını iddia eden Ermenice gazetenin girişi yasaklanmıştır³⁸⁰. Konya vilayetinde iki Ermeni karyesinde Müslümanların katliam yaptıklarına dair asılsız haber yayınlayan Rumca “Patris Gazetesi” sahibi hakkında kanuni muamele yapılması istenmiştir³⁸¹. Ermenice “Azadamard Gazetesi”nde Erzurum valisinin katline dair neşredilen yazınının yayınlanmasının önlenmesi talep edilmiştir³⁸². Bir Ermeni yayını olan ve Ermeni meselesinden dolayı Türkiye’ye şiddetle hücum eden “Daçya Gazetesi” Türklerin Ermenilere yaptığı zulüm iddialarına yer verdikten sonra İtilaf Devletlerinden

³⁷⁴ Burada bir diğer konu olarak Müslim basında sırf İttihat ve Terakki’ye muhalefet için kendi millettaşlarını gözden çıkaran ve bu hususta eleştiri alanlara da değinmek gerekir. Bu dönemde basılmış bir risalede Rum vekil Kozmide Efendi’nin Türklere açıkça “köpek” dediği fakat buna rağmen İkdâm, Hedef, Teminât gibi yayın organlarının Yunanlı ve Rumca gazetelerle beraber Kozimidi’nin kabahatini kapamaya, onu mazur göstermeye çalıştıkları belirtilerek eleştirilmiştir. Hatibzade Ayetullah. (1328). a.g.r., 29.

³⁷⁵ Örneğin Rusya’daki Ermeni düşünürler ve yazarları daha eskiden beri gazetelerle, yayımladıkları kitap ve risaleler ile Rus ve Osmanlı Ermenilerini Türklere aleyhine tahrik ve şiiirleriyle Müslümanları hor görme ve aşağılama ve “Ya Rab! Sen Ermeni milletine merhamet et, düşman Türk’ü kahr ve yok et” gibi ilahiler tertip ediyorlardı. Bu cereyan tabiatıyla Türkiye’deki Ermenilere de sirayet etti ve zaten istiklal fikriyle dolu olan dimağlarda, yabancı memleketlerde tahsil görmüş, yaşamış gençlerde bu cereyan pek güzel ve müsait bir zemin buldu. *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, a.g.e.,17.

³⁷⁶ Alçaklar, kalleşler, yüzüzler.

³⁷⁷ BOA. Y.MTV; 307/119, 1326 S 20.

³⁷⁸ BOA. Y.PRK.EŞA; 52/49, 1326 R 15.

³⁷⁹ BOA. DH.MKT; 2820/17, 1327 Ca 01 leaf 3. Belge çevirisi için Bkz. Ek-33.

³⁸⁰ “Rusyada tab ve neşrolunan Ermenice Hudyo gazetesinin Müslümanlarla Ermenilerin ittihadına engel olduğundan dolayı ülkeye sokulmasını yasaklayan telgraftır.” BOA. A. }MKT.MHM; 551/11, 1327 R 18.

³⁸¹ “Babiali Nezaret-i Celile-i Dâhiliye İdare-i Matbuat: Rumca Patris gazetesinin 19 Mayıs sene 1909 tarihli nüshasında Konya vilayetinin iki Ermeni karyesinde İslamların katliam icra ve dükkanları yağma etmeye başladıkları Konya’dan Ermeni patrikhanesine telgrafla bildirildiğine dair bir fıkra neşredilmiş ve bu babda nezaret-i celile-i asifaneleriyle vilayet-i müşarünileyha babında cereyan eden muhabere neticesinde hadise-i mezkûrenin aslı olmadığı gibi ne merkez vilayetinden ne de mülhekatından böyle bir telgrafname çekilmediği ve binaenaleyh havadis-i mezkûrenin masnu’ olduğu anlaşılmış olduğundan mezkûr gazete sahib-i imtiyazı hakkında matbuat nizamnamesinin taammüden ve bir sui niyete mebni kasten havadis-i kezzabe neşreden gazeteler hakkındaki yirmi altıncı maddesi hükmüne tevfiklen mualeme-i kanuniye icrası zımında adliye nezaret-i celilesine iş’ar-ı keyfiyet buyurulması babında emr-i ferman hazret-i menlehü’l-emrindir. Fi 20 Cemaziyelevvel sene 327 ve fi 27 Mayıs sene 325. Matbuat-ı Dâhiliye Müdürü Namına Muavin.” BOA. DH.MKT; 2841/79, 1327 Ca 24.

³⁸² BOA. DH.EUM.THR; 22/18, 1328 M 03.

Ermenilere “hürriyetlerini” vermelerini talep etmiştir³⁸³. Öte yandan Ermenilere yönelik kimi adi suçlara dair yayınlanan haberlerin doğru olmadığı tespit edilmiştir³⁸⁴. Burada gazete haberlerinin devlet tarafından ciddiyetle ele alındığını da görüyoruz. Zira Ermenilere yönelik işlendiği iddia edilen ve “Pozantiyan”, “Aravelek”, “Manzume-i efkar” gibi Ermeni gazetelerinde çıkan suçlara dair tahkikakın yapılması ve haberler gerçek ise suçluların derhal cezalandırılmaları resmi makamlarca talep edilmektedir³⁸⁵.

Aynı sıralarda Ermeni ayrılıkçılarının faaliyetlerini görmezden gelen Avrupalı devletler “Ermeniler” başlığı altında Osmanlı Devleti’ni parçalama teşebbüsüne devam etmektedirler. Fakat burada bir sorun vardır. Ermeniler Anadolu’nun hiçbir yerinde çoğunluk değildir. Bu konu İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey’e yazan Petersburg’taki İngiliz Büyükelçiliği Müsteşarı H. J. O’Beirne tarafından şöyle anlatılmaktadır:

“Rus Dışişleri Bakanı Ermeni temsilcilerinin sürekli olarak Rusya’yla birleşmek istediklerini söyledi. Çünkü Türkiye’nin bu doğu bölgesinde Ermeniler en fazla nüfusun %30’unu oluşturduklarından kendi başlarına bir devlet kurmaları olanağı yoktur diyerek Rusya ile birleşmek istediklerini anlattı.

Rusya bu katılmanın olanaksız olduğunu, kendilerinin tek başlarına sorumluluk almak istemediklerini bildirmiş. Ancak Ermeni temsilcileri sürekli başvurularla Ruslara sorumluluklarını hatırlatıyor.”

Metnin son cümlesi çok ilginçtir. Zira O’Beirne meseleyi çözebilmek için ne yapılması gerektiğinden bahsediyor: “Ben de bir Ermeni katliamı olursa Rusların seyirci kalmalarının doğru olmayacağını söyledim³⁸⁶.” Bir katliam olsun olmasın, propaganda aracı olarak yapılacak plan bu fikre göre şekillenmiş gibi görünmektedir. 1914 senesi Temmuz ayında 8. Genel Kongresi’ni toplayan Taşnaksutyun Komitesinin aldığı kararların “Türk Hükümetine Karşı Vaziyet ve Siyasi İşimiz” başlığı altında izleyecekleri politika ise şöyle anlatılıyordu:

³⁸³BOA. HR.SYS; 2879/27, 1915 06 04.

³⁸⁴BOA. DH.KMS; 12/22, 1332 Ş 28.

³⁸⁵ Birkaç örnek için Bkz. BOA. DH.MKT; 2652/5, 1326 L 14; BOA. DH.MKT; 2652/52, 1326 L 14; BOA. DH.MKT; 2702/69, 1326 Z 16; BOA. DH.MKT; 2774/19, 1327 Ra 01; BOA. DH.H; 61/52, 1331 Ca 12. Bu gazetelerde geçen ilginç bilgilerden biri de Ermenilere yönelik adi suçları işlediği iddia edilen kimselerden istibdat taraftarları diye bahsedilmesidir. Bkz. BOA. DH.MKT; 2666/93, 28 L 1326; BOA. DH.MKT; 2761/91, 1327 S 16.

³⁸⁶ Uğurlu, (Editör). (2005b). a.g.e., 187.

“İttihat ve Terakki Hükümeti’nin gayrimüslim unsurlara ve bilhassa Ermenilere karşı öteden beri takip ve tatbik ettiği, birbirine zıt ve baskıcı iktisadi, sosyal ve idari siyasetleri ve özellikle ıslahat meselesini uygulamaya koymadaki sahte ve aldatıcı hareketlerini ve takip ettiği programı dikkate alan Taşnaksutyun Komitesi Genel Kongresi, İttihat Hükümeti’ne karşı muhalefet mevkiinde kalınarak adı geçen cemiyetin siyaset ve programının tenkit edilmesine, gerek kendisine ve gerek teşkilatına karşı şiddetle mücadele edilmesine kesin kanaat getirerek karar vermiştir. Komite mensupları hükümete ancak genel meseleler ve hususlar dolayısıyla müracaatta bulunacaklar ve bundan başka şeyler için onunla temas etmeyeceklerdir³⁸⁷.”

Taşnakların bu iddiaları, özellikle ıslahat yapılmadığıyla alakalı yorum doğru değildir. Nitekim İttihat ve Terakki yönetimi II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonraki Kamil Paşa hükümeti döneminden itibaren Said Halim Paşa hükümeti döneminde daha da yoğunlaşacak bir şekilde faaliyetine devam eden ıslahat hareketleri gerçekleştirme çabası içerisinde olmuştur³⁸⁸.

I. Dünya Savaşı’ndan hemen önce bu şekilde kararlar alan Ermeni komiteleri, Patrikhane ile birlikte savaş başlayınca Osmanlı’nın savaşta taraf olduğu takdirde ona karşı izleyecekleri politikayı tespit etmek üzere İstanbul Galata’daki Ermeni Büyük Merkez Okulunda bir araya geldiler. Patrikhane memurlarının başkanlığında Taşnaksutyun, Hınçak ve diğer komitelerin temsilcilerinden oluşan Birleşik Ermeni Kongresi “Ermenilerin Osmanlı hükümetine sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları, dış tesirlere kapılmamalarını telkin etti³⁸⁹.” Bu sıralarda kimi vilayetlerden gönderilen raporlarda bu husus teyit edilmektedir. Örneğin Van’da Taşnakların seferberlikte hükümete yardımda buldukları³⁹⁰ belirtilmektedir. Öte yandan Ermeni reisleri Ermenilere daha iyi

³⁸⁷Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri. (2006). a.g.e., 174-175.

³⁸⁸Günay, N. (2015). a.g.e., 355 vd.

³⁸⁹Öke, M. K. (1991). *Ermeni Sorunu 1914-1918 –Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme-*. Ankara: TTK Yayınları, 101

³⁹⁰Van valisinin Tahsin Bey’in Dahiliye Nezaretine yazısı şöyledir: “Fi 7 Ağustos sen 330 seferberlikten evvel ve sonra Van vilayeti Ermeni askerlerinden Rusya’ya İran’a hicret ve firar etmiş kişi yoktur. Bura Ermenilerinden hükümete karşı öyle bir fikr-i ihtilal bir ihtilaf yoktur bilakis Taşnaklarda seferberlik ve teklif-i harbiye münasebetiyle hükümete müzaheret ve muavenet gösteriliyor Kafkasya’daki Ermeni sancaklar harb-ı hazır dolayısıyla Rusya’ya nakden ve fiilen muavenet-i cezilede bulunmaktadırlar Van vilayetinde sancak komitesi adeta madum-ı hükümette bulunduğundan hiçbir şey yapamazlar yalnız Ermenilerin tüccar ve ileri gelenlerin genç kısmı Rusların Almanlara mağlubiyetini istemediklerini Ermeni ıslahatını Rusların Avrupa’dan hükümferma almasıyla kaim bulunduğu husus-ı mehafilde söylemektedirler şu teminat-ı azimeden başka Ermenilerde hiçbir hareket hiçbir teşebbüs olmadığı 12 Ağustos sene 330.” BOA. DH.EUM.2.Şb; 1/31, 1332 L 03.

davranıldığı takdirde Türk ordusunu destekleyeceklerini³⁹¹ beyan etmişlerdir. Bu çok ilginç bir tezattır. Zira 1914 Haziran'ında Erzurum'da toplanan 8. Taşnaksutyun Kongresi'nde “İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya ve onunla şiddetle mücadeleye girişmeye azmediliyordu³⁹².” “Hınçak komitesinin Paris merkezi gelecekte bağımsız bir Ermenistan için bütün Ermenileri itilaf-ı müselles yanında harbe katılmaya davet ediyordu³⁹³.” Komitelerin taşra örgütlerine verdiği talimat ise Osmanlı istihbaratına göre şöyleydi:

“Rus ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı askeri çekilir ise, her tarafta birden eldeki araçlarla ayaklanılacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, binalar ve resmî kurumlar bombalarla havaya uçurulacak, yakılacak, hükümetin kuvveti dâhilde işgal edilecek, levazım kafileleri vurulacak. Tam tersine, Osmanlı ordusu ilerler ise, Ermeni askerleri silahlarıyla Ruslara katılacak ve kıtalarından kaçarak çeteler teşkil edecek³⁹⁴.”

Nitekim Osmanlı arşivlerinde komitelerin bu sözlerini teyit eder şekilde Rus-Ermeni ittifakını anlatan bol miktarda arşiv belgesi bulunmaktadır. Bu belgelerde Rus ve Ermenilerin ortak harekât planladıkları³⁹⁵, Rus Sefarethanenin Ermenilere para gönderdiği³⁹⁶, Ermeni komitacılarına Rusya tarafından bol miktarda silah ve cephane temin edildiği³⁹⁷ gibi bilgiler yer almaktadır. Hatta bu cephanelerin bir kısmı göçlerinden önce Ermenilerin gömdükleri yerlerden tehcir sonrasında çıkarılmak suretiyle kayda geçirilmiştir:

“İzmit Mutasarrıflığı Tahrirat Kalemi

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

³⁹¹BOA. DH.EUM.2.Şb; 1/39, 1332 L 08.

³⁹² Öke, (1991). a.g.e., 102

³⁹³BOA. HR.SYS; 2879/27, 1915 06 04.

³⁹⁴Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, a.g.e.,117.

³⁹⁵BOA. Y.MTV; 311/47, 1326 Ca 15.

³⁹⁶“Hariciye Nezaret-i celilesine tezkire: bitlis rusya konsolos vekilinin tercümanla beraber civar ermeni köylerine giderek ermeni ahalisine yedi yüz küsür (...) miktar akçe tevzi etmekte olduğu ihbar olunmasıyla bu gibi tevziatın hükümete malumat itası kavaid-i meriye icabından bulunduğu(...)” BOA. BEO; 3365/252317, 1326 B 01.

³⁹⁷BOA. BEO ; 4137/310204, 1331 S 14; BOA. DH.SYS; 23/10, 1331 C 13; BOA. DH.SYS; 23/2, 1332 S 17.

Bağçecik Kılıçarslan Mahallesinde sakin Batum muhacirlerinden Genç Ağa oğlu Sürur Bağçecik Kazası dahilinde Yeniköy yolunda vaki bir tarlada çift sürmekte iken saban demirinin tarla içinde gömülmüş bir tenekeye temas ettiğini hissederek toprağı kazmak suretiyle meydana çıkardığı teneke derununda dokuz adet memeli dinamit bulunması zuhur ettiğini hükümete haber vermesiyle mezkur livaya ba-talep tarihiyede bu sene konulmuş ve bunların Ermenilerin tehcirinden evvel silah taharriyesi sırasında Ermeniler tarafından ihfa edilmiş olacağı tabii bulunmuştur olbabda emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 8 Safer sene 336 ve 24 teşrinisani sene 333.

İzmir Mutasarrıfı Namına³⁹⁸.”

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Ermeni komiteleri tıpkı tüm dünyada savaş öncesi devletlerin yaptığı gibi bir tür seferberlik hazırlığı içerisinde ve mümkün mertebe hükümeti şüphelendirmeyerek zaman kazanmak, hükümetin tepkisini çekmeyerek bu aşamada resmi bir engelle karşılaşmamak ve işlerini daha rahat yürütebilmek istemişlerdir. Osmanlı yönetimine karşı olumlu bir tutum sergilemelerinin gerekçesi de bu olmuştur. Talat Paşa da bu dönemde dış müdahaleleri engellemek ve içeride karşılıklı olarak sorunları çözmek için neler yaptıklarını şöyle özetler:

“(…)Halaçyan Efendi'nin evinde bazı şeflerle buluştuk. Ben konuyu ortaya koyarak hükümetin düzeltim yapmaya ciddi ve kesin bir şekilde karar verdiğini, müdahale ve Rusya'nın kışkırtmasıyla yapılacak düzeltimin hiçbir sonuç vermeyeceğini ve yeni siyasi entrikalarla iki millet arasına yeniden düşmanlık sokulacağını ayrıntılıca açıkladım. Vatanseverlik duygularına seslenerek bu müdahaleden vazgeçmelerini, buna karşılık oralarda düzenli bir ordunun kurulması için Avrupa'dan uzman görevliler getirilmesini ısrarla rica ettim. Fakat bu samimi teklif, halkı ve Patrikhane'yi inandırmanın mümkün olamayacağı bildirilerek reddedildi. Ermenilerin düzeltim istemeyip Rusya müdahalesi ile özerklik ve sonra da bağımsızlıklarını sağlamak istediklerini pekiyi anlıyordum. Daha sonra Ermenilerin 1913 Eylül'ünde Köstence'de toplanan Hınçak Komitesi'nin Kongresi'nde bağımsızlık fikrinin her tarafta savunulmasına karar verildi. Bundan sonra (da) (1914 yılını kastediyor) Ermenileri inandırmaya çalıştığımız bir dönem geldi; yabancı müdahalelerden vazgeçilerek

³⁹⁸ BOA. DH.EUM.2.Şb; 47/32, 1336 R 06 leaf 11.

düzeltilimin birlikte yapılması teklifinde bulunduk. Fakat (...) tekliflerimizin reddedildiği cevabı ile karşılaştık³⁹⁹.”

Talat Paşa'nın bu sözlerini Türk dostu olarak bilinen ancak sadece İngiltere'nin çıkarları için Osmanlı Devleti'nin devamlılığını arzu eden, İngilizlerce kurulmuş Osmanlı Derneği'nin Ocak 1914 tarihli Edward Grey'e yazdığı bildirisinde de teyit etmektedir. Bu bildiri yabancı ajanlar tarafından Doğu Anadolu'da bir ayaklanma için halkın kışkırtıldığını ve İttihat ve Terakki yönetiminin tüm iyi niyetiyle Ermeni bölgelerinde adil ve düzenli bir yönetim kurmak için gösterdiği samimi gayretin engellendiğini belirtmişti. Yine bildiriye bu sırada Osmanlı Devleti Ermeni vilayetlerinde asayişin sağlanması ve devamı için bu konularda nitelik sahibi İngilizlerin işe alınması yönünde teklif getirirse de bu teklif başta İngilizlerce reddedilmişti ki dernek bunu üzüntüyle karşılamıştı⁴⁰⁰. Bu sıralarda Ermenilerin askeri faaliyetleri de artış göstermişti. Bu faaliyetlerin bir kısmı yasal görünümündeydi. Bunlara bir örnek olarak I. Dünya Savaşı başlamadan bir ay önce İstanbul Kadıköy'de bir Ermeni kulübünün izcilik teşkilatı adı altında kurdukları ekip “Osmanlı Güç Dernekleri Nizamnamesi”ne aykırı askeri eğitim ve talimler yaptırmaktaydılar. Bu sebeple Osmanlı Devleti bu fiil ve hareketlerin yasaklanması için harekete geçmişti⁴⁰¹. Avrupalı devletler ise Ermenilere bir katliam yapılacağına dair söylentileri anarak başka bir deyişle Osmanlı Devleti'ne bu konuda gözdağı vererek Doğu Anadolu'ya Ermeniler için kendilerinin uygun gördüğü komiserler tayinine uğraştılar. Fransızların ortaya attığı bu fikri Rusya ve Almanya da destekledi. Aynı sıralarda İngiltere'de Osmanlı Devleti için Ermeniler kullanılarak çizilen senaryolar bulunmaktaydı. Nitekim Petersburg'taki İngiliz Büyükelçiliği Müsteşarı H. J. O'Beirne İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e çektiği telgrafta:

“Ermeni ayaklanması Türklere bir savaş ilân etmenin en iyi aracıdır. Bu da Rusların silahla karışmasını sağlar. Alman ordularının Türklerin yanında olması üçlü anlaşmayı kuvvetlendirecek, bu reformlara yol açacak ve sonra bir Ermeni ayaklanması olacaktır⁴⁰²” diye yazmıştı.

³⁹⁹ Talat Paşa. (2013). a.g.e., 24,53-54.

⁴⁰⁰ Kocatürk, Ö. (2010). *Türk-İngiliz İlişkilerinin Kopuş Sürecinde Son Aşama (1911-1914)*. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 744-745.

⁴⁰¹ BOA. MF.MKT; 1199/22, 1332 Ş 06. Belge çevirisi için Bkz. Ek-23.

⁴⁰² Uğurlu, (Editör). (2005b). a.g.e., 134, 153, 189, 191.

Bu iç ve dış tazyikler, özellikle Anadolu'nun doğusunun Rusya işgali tehdidi ile karşı karşıya kalması tehdidi neticesinde İttihat ve Terakki kendisine dikte edilen ve adı komiser olarak da geçen memurlara onay verdi⁴⁰³. Bu durum Nazır Said Halim Paşa ile Rusya İstanbul Maslahatgüzarı arasında imzalanarak yürürlüğe giren Yeniköy Anlaşmasının bir neticesi idi. Buna göre doğu illeri iki bölgeye ayrılarak başına büyük devletlerce müfettişler tayin edilecekti⁴⁰⁴. Zaten yukarıda da belirtildiği üzere Talat Paşa Ermeni meselesinin halli için Avrupa'dan uzman görevliler getirilmesi taraftarı idi. Yıl 1914 olduğunda komiteler arasındaki yazışmalarda: “*İttihat ve Terakki, memurların yarı yarıya olması esasını kabul etti. Hof maiyetine üç Ermeni, iki Rum ve üç Türk (biri görünüşte Kürt) ve Vestenek Bey ise iki Ermeni almıştır.*” denilmekteydi. İslahatı kontrol için Hollandalı ve Norveçli iki kişi biner Osmanlı altını maaşla görevlendirildiler⁴⁰⁵. Böylece Doğu vilayetlerinin ıslahatının şekli ve müfettişler ile maiyetlerine tayin edilenlerin durumu açıklığa kavuştuktan sonra, buna komiteler tarafından Ermenilerin bir başarısı, özerkliğe doğru ilk adım süsü verilerek Katogigos ve Bogos Nubar tarafından Sazanov'a tebrik telgrafları çekildi. Öte yandan bu gelişme Ermeni ayrılıkçıların faaliyetlerini arttırdı. Dini makamlara milliyetçilikleriyle tanınan kimseler getirilirken yukarıda II. Meşrutiyet sonrası barışçıl ifadelerine yer verdiğimiz Hınçak'ın nüfuzlu reisi Sabahgülyan Mısır'da Sadık Bey ve Şerif ile ittifak kurarak hükümeti ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni devirmek, askeri elde ederek isyan çıkartmak için pazarlıklara başladı⁴⁰⁶. Bu kararın çıkması sonrası Ermeni Azadamard Gazetesi'nin kararla alakalı Avrupalı Devletleri öven yazısı üzerine Hüseyin Cahit Yalçın Tanin'deki köşesinde şu tespitte bulunmuştur:

“(...)Azadamard Gazetesi ıslahat ve müfettişler münasebetiyle pek münasebetsiz bir makale neşrediyor. Doğrusu sütunlarca yazı yazabilenlerin kuvve-i muhakeme ve takdirden bu kadar mahrum bulunmaları akla sığacak şey değil. İnsan ister istemez karşısındakinin sui niyetine hükmetmek mecburiyetinde kalıyor. Azadamardın makalesi Türk politikasına karşı büyük bir emniyetsizlikle başlıyor.

⁴⁰³ Taşnaksutyun Komitesinin şubeleriyle olan Temmuz 1914 tarihli haberleşmede: “Müfettişler yol hazırlığındadır. Ermeni memurları hakkındaki teklif başarısızlığa uğradı. Zira İttihat ve Terakki Fırkası buna şiddetle muhalif bulunuyor” ifadesinin geçmesinden anlıyoruz ki bu onayı vermek kolay olmamıştır. Bkz. *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, a.g.e., 113.

⁴⁰⁴ Günay, N. (2015). a.g.e., 447 vd.

⁴⁰⁵ Ancak I. Dünya Savaşı başlayınca bu görev yerine getirilememiştir. Bkz. Cengizer, A. (2018). *Adil Hafızanın Işığında Osmanlı'nın Son Savaşı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 585-611.

⁴⁰⁶ *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, a.g.e.,115-116.

(...)Islahat meselesinde Genç Türkiye'nin ne derece geniş bir fikr-i terakkiperverane ile hürriyet ve adaletin hüsn-i temini ve tevziine ne derece itina ile hareket ettiğini bütün cihan teslim etmiş iken bunun hilafını iddia etmek güya birtakım şovenlerin bu itilafnameyi tağyir ve teville çalışacakları ihtimal-i kaviysiyle atide bir mücadelenin mevcudiyetini anlatmak ve vatanperverlik namına şayan-ı esef bir hareket, akliselim namına da büyük bir küstahlıktır⁴⁰⁷. ”

Yalçın'ın ifadelerinden İttihat ve Terakki yönetiminin başından beri sergilediği eşiklikçi ve barışçı tutumunun aynı anlayışla karşılık bulmamış olmasının yarattığı hayal kırıklığı anlaşılmaktadır. Üstelik İttihatçılar sırf bu anlayışla hareket etmek ve kendi tebaasının değer verdiği bir unsurunu memnun etmek için pek çok kez devlet yönetiminde iyi niyetli ve tavizkarane davrandılar. Örneğin bir iyi niyet göstergesi olarak Ermenilerin Kürtlerle devam eden arazi anlaşmazlıklarını çözebilmek için çaba sarfettiler. Özellikle Taşnakların talebi üzerine Ermenilerin yaşadığı bölgelere Meşrutiyet rejimine inanan liyakatli memurları tayin etmeye özen gösterdiler. Gayrimüslimlerin bazı özel okullara gidebilmeleri için kontenjan ayırmasına onay vererek, cemaat mekteplerinin programları, diplomalarının onayı ve denkliği gibi hususlarda dini liderlere yetkiler verdiler⁴⁰⁸. Yine ülke iç işlerine müdahale anlamına gelen Avrupalı bir memurun Osmanlı topraklarına gelişine onay verilmesi bu sonun çözümlenmesi için verilen tavizlerin en bariz örneklerinden biriydi. Fakat bütün bu iyi niyetli girişimlere rağmen Ermenileri hükümet ve İslam anasır üzerine senelerdir kışkırtan Ermeni komitecileri için I. Dünya Savaşı kaçırılmaz bir fırsat oldu. Rus, İngiliz, Fransız⁴⁰⁹ paralarıyla satın alınmış propagandacılar seferberliği müteakip vilayetlere dağıldılar. İstanbul'dan, ecnebi memleketlerdeki merkezlerden talimatnameler, beyannameler yağdırılmaya başlandı. Osmanlı Devleti'nin bilfiil harbe dâhil oluşuna kadar geçen müddet zarfında Rus, İngiliz, Fransız ve özellikle İtalya sefaret ve konsoloshaneleri ve bu devletlerin vilayetlerdeki konsolosları, komitelerin hariçle ve Osmanlı memleketiyle olan haberleşmelerine tavassut ettiler. Komite reisi ve efradı da Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri faaliyetleri hakkında bunlara mükemmelen

⁴⁰⁷ Yalçın, H. C. (24 Mayıs 1330-1914). Fena Bir Meslek. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁴⁰⁸ Günay, N. (2015). a.g.e., 162-169, 218-237.

⁴⁰⁹ Ermeniler büyük Avrupalı ülkelerin neredeyse tamamından yardım görmüşlerdir. Paris'teki Ermeniler Ermenilerin hamisi olarak Fransızları görürken, İngiltere de boş durmayarak bu sıralarda bağımsız Ermenistan'ın kuvveden fiile geçilerek en kısa zamanda kurulacağını vadetmektedir. Yine İstanbul Robert Koleji mezunu Protestan Ermeniler Washington Rus elçiliğine giderek Osmanlı aleyhinde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bkz. BOA. HR.SYS; 2879/27, 1915 06 04.

casusluk⁴¹⁰ yaptı. Ülke içindeki ayrılıkçı Ermeniler de İtilaf devletlerinin muzafferiyetini hızlandırmak ve bu sayede emellerini elde etmek, zaten birkaç günlük hayatı kaldığını tahmin ettikleri hükümeti yıkmak için silahlanarak mıntıka mıntıka isyan ettiler⁴¹¹ ve özellikle Anadolu'nun doğusunda kadın, erkek, çoluk, çocuk demeden şedit katliam, tecavüz ve yağmaya başladılar⁴¹². Silahaltına alınan Ermeniler silahlarıyla düşman tarafına firar ettiler. Ecnebi memleketlerdeki Ermeniler de İtilaf devletlerinin paralarıyla ve mezkûr devlet konsoloslarının delalet ve yardımlarıyla silahlandılar. İntikam alayları halinde sürü sürü Kafkas-İran hududuna koştular⁴¹³. Rusya'ya gönüllü olarak giden bu harici ülkelerdeki Ermenilerin⁴¹⁴ hemen hemen hepsi deniz yolunu kullanmak suretiyle bu ülkeye geçiş yaptılar. Büyük bir çoğunluğu ya Bulgaristan başta olmak üzere Balkan kökenliydi ya da Avrupa'dan Romanya-Bulgaristan-Batum yolunu kullanarak Kafkasya'ya geçiş yapan kimselerdi⁴¹⁵. Ermenilerin savaş sırasında doğu cephelerindeki faaliyetleri kadar doğu illerindeki tedhişleri sebebiyle İttihat ve Terakki Hükümeti Ermenileri bu bölgelerden alarak yine bir Osmanlı toprağı olan Suriye, Halep, Deyr-i zor gibi bölgelere kabileler halinde gönderdi⁴¹⁶. Bu süreç konumuzun dışında olduğundan detayına dipnot olarak

⁴¹⁰ Casusluk yapan Osmanlı vatandaşları ile alakalı yukarıda bilgi vermiştik. Ayrıca Bkz. BOA. DH.MUI; 60/6, 1328 M 19; BOA. BEO; 4001/300009, 1330 S 21; BOA. DH.EUM.2.Şb; 44/26, 1336 M 25; BOA. DH.EUM.2.Şb; 3/31, 1333 S 06.

⁴¹¹ Yaşarbaş, E. (ty). *Ermeni Terörünün Tarihçesi –Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri-*. İstanbul: Petek Yayınları, 153.

⁴¹² Tehcir ya da Sevk ve İskân Kanunu olarak da bilinen “Savaş zamanında hükümet uygulamalarına karşı gelenler için asker tarafından uygulanacak önlemler hakkında geçici kanun”un resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girdiği tarihe gelinceye dek Ermeni komitelerinin katlettiği Türk-Müslüman nüfus sayısı yaklaşık 85.000 kişidir. Devlet arşivlerinden aktaran Bkz. İnternet: <http://www.Ermenisorunu.gen.tr/turkce/katliamlar/tablolari.html> adresinden 20 Aralık 2014 tarihinde alınmıştır.; BOA. HR.SYS; 2877/66, 1919 08 02.

⁴¹³ Yaşarbaş, (ty). a.g.e., 153.

⁴¹⁴Bkz. BOA. DH.EUM.2.Şb; 3/62, 1333 S 25; BOA. DH.EUM.2.Şb; 8/15, 1333 Ş 04; BOA. DH.EUM.2.Şb; 8/16, 1333 Ş 04; BOA. DH.EUM.2.Şb; 8/23, 1333 Ş 07; BOA. DH.EUM.2.Şb; 68/43, 1333 Ş 21; BOA. DH.EUM.2.Şb; 8/91, 1333 Ş 25; BOA. DH.EUM.2.Şb; 8/91, 1333 Ş 25; BOA. DH.EUM.2.Şb; 68/51, 1333 N 21; BOA. DH.EUM.2.Şb; 9/108, 1333 N 29; BOA. DH.EUM.2.Şb; 69/16, 1334 Ca 10.

⁴¹⁵Birkaç örnek için Bkz. BOA. HR.SYS; 2879/27, 1915 06 04 leaf 1-2. Bkz. Belge-11.; BOA. DH.SYS; 23/10, 1331 C 13; BOA. DH.EUM.2.Şb; 3/30, 1333 S 03; BOA. DH.EUM.2.Şb; 3/62, 1333 S 25.

⁴¹⁶ 14 Mayıs 1331 [27 Mayıs 1915) tarihli geçici Sevk ve İskân Kanunu, “vakt-ı seferde icrâât-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat” adını taşımakta ve burada Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk ve hıyanetleri görülenlerin ayrı ayrı veya birlikte savaş alanlarından uzak yerlere gönderilmesi istenmektedir. (Süslü, A. (1991). Tehcir Olayındaki Gerçekler. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. (6), 271-280.) Ayastefanos Antlaşması neticesinde şekillenen Büyük Ermenistan hayali, Ermenilerin I. Dünya Savaşı esnasında Rusya yanında yer almasının ve bölgedeki Müslüman nüfusun tamamen ortadan kaldırılmak istenmesinin gerekçesini oluşturmuştur. Kafkaslardan ve Rus-Ermeni istilâsına uğrayan yerlerden dehşet içinde yollara düşen 1 milyondan fazla Müslüman halkın savaşın daha ilk aylarında -III. Ordu (Kafkas ordusu) Kurmay Başkanı Yarbay Felix Guse'nın 1915'teki Ermeni isyanı ve vahşetiyle ilgili anlatımında vurguladığı üzere- yarısına yakın kısmının vahşice katledilmeye başlanması böyle bir hedefin yol açtığı öldürme boyutu içinde gelişmiş ve kitlesel katliamlarla kanlı bir hesaplaşma içinde geçmiştir. Savaşın başlarındaki bu gelişmelerin 1915 tehcirine gerekçe olduğu açıktır. İşgale uğrayan bölgelerde Rus-Ermeni karışımı kuvvetlerin Müslümanların tamamen ortadan kaldırılmasını, dolayısıyla bir etnik temizliği öngören, içlerinde Erzurum mebusu sıfatıyla Osmanlı

kısaca değindik. Bizim için tehcir sürecini hazırlayan ve sonrasındaki gelişmelere sebep olan fikri etmenler önemli olduğundan ana metnimizde konunun bu boyutu ile ilgileneceğiz.

Yukarıda da andığımız Ermenilere yönelik yayınların yarattığı sıkıntılar sebebiyle tehcir sonrasında İstanbul'daki Ermenice gazetelerin intişarına müsaade edilip diğer vilayetlerdeki gazetelerin kapatılması hakkında, Başkumandanlık Vekâlet'inden yapılan tebligata dair, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden, Suriye, Halep ve Musul vilayetleriyle

meclisine girmiş olan Karakin Pastırmacıyan (çeteci adıyla Armen Gora) gibilerin de yer aldığı Ermeni çetelerinin sürdürdüğü katliamlar bölgedeki Müslüman ahalinin yollara dökülmesine ve büyük kayıplar verilmesine yol açmış, cephe ilerisi ve gerisindeki çarpışmalar bir sivil savaş haline dönüşmüştür. Müslümanlarla Ermeniler arasında cereyan eden bu mücadelenin, zayı olan ve günümüze kadar propaganda malzemesi olarak kullanılan abartılı Ermeni nüfusundan çok daha fazla oranda bir Müslüman nüfusun katline ve kaybına sebebiyet verdiği dikkatlerden kaçırılmıştır. Göçe tâbi tutulan Ermenilerin yol esnasında özellikle Kürt aşiretleri ve Arap bedevilerinin saldırılarına maruz kaldıkları, bunun yüksek insan zayıyatının önemli sebeplerinden birini teşkil ettiği gelişmelerle ilgili çeşitli raporlarda belirlenmiş, konuya dair son yayınlarda giderek daha fazla vurgulanmaya başlanmıştır. Buna, yol esnasında güvenlik tedbirleri almaya çalışan Osmanlı idarecilerinin savaş şartları yüzünden cephelerden yeterli asker çekip bu işe tahsis edememelerinden veya cepheye sevk edilmek zorunda kalan askerlerin yerlerini dolduramayan jandarmanın yetersizliğinden kaynaklanan olumsuzlukları da eklemek mümkündür. Aynı zamana denk düşen Çanakkale savaşları da doğu cephesinin yeterince takviye edilmesine engel oluyordu. Doğru cephesindeki asker açığının kapatılması amacıyla jandarmaların buralara sevk edilmesi neticesinde iç kesimlerde güvenlik önemli derecelerde zaafa uğramakta, bu da Kürt çetelerinin öldürme olayları ve soygunlarının daha da artmasına yol açmaktaydı. İttihat ve Terakki idarecilerinin, I. Dünya Savaşı'ndan birkaç ay önce doğuda iki özerk eyaletin kurulmasıyla ilgili antlaşmanın ileride sebep olabileceği gelişmelerden endişe duyup bölgedeki Ermeni nüfusunun dağıtılmasını düşünmüş olduklarını söylemek mümkündür; fakat aslında Ermenilerin başka yerlere nakledilmesi fikrinin Almanlardan çıktığı ciddi biçimde ileri sürülmektedir. Bu konuda çıkarılan kanun tehcir uygulamasını ilgili mahallerdeki askerî yetkililerin onayına bırakmaktaydı ve genelde askerî emir ve kumanda mevkiinde bulunanların büyük çoğunluğu Alman subaylarından oluşmaktaydı. Mesela Askerî Harekât Dairesi Başkanı Yarbay Otto von Feldmann tehcir kararını veren subaylardan biriydi; bizzat Liman von Sanders ve diğer önde gelen Alman generalleri de bu sorumluluğu paylaşmıştı. Bu esnada ordu kumandanlığı ve kurmaylık vazifeleri yapan Alman subayları yanında özellikle Türk Orduları Genelkurmay Başkanlığı'nda Alman Generali Friedrich Bronsart von Schellendorf'un (1913-1917) bulunduğu (bunun ayrılmasıyla Hans von Seeckt, 1917-1918), dikkate alacak olursak tehcir kararının alınmasını ve uygulanmasını Almanya'nın onayı ve katılımı olmadan düşünmek pek mümkün değildir. Yola çıkarılan Ermenilerin daha iyi korunması için Alman askerlerinin tahsis edilmesi gibi düşünceler dile getirilmiş, ancak cephelerdeki sıkışıklık buna imkân vermemiştir. İstanbul'daki Alman elçisi Baron von Wangenheim'in Ermeniler için müdahalede bulunulması yolunda kendisine yapılan ricaları reddettiği, Türk hükümetinin aldığı tedbirleri ve bunun uygulanmasını açıkça onayladığı bilinmektedir. Ona göre savaşın başarılı bir şekilde sürdürülmesi esastır ve bu hedef için her vasıta mubah olup tehcir uygulaması Alman çıkarları doğrultusunda ortaya konulmuştur. Ermeniler, Türklerin fanatik düşmanı ve İtilâf devletlerinin dostudur, dolayısıyla Alman planlarının uygulanmasında tehlikeli bir engel teşkil etmektedir. Elçinin bu görüşleri askerler tarafından aynen paylaşılmaktaydı. Von Wangenheim, göçürülen Ermenilerin inşa halindeki Bağdat demiryolu hattı boyunca yerleştirilmek üzere Mezopotamya'ya naklini öngörmekteydi. Nitekim Ermenilerin bu düşünce doğrultusunda söz konusu istikametlere sevk edilmesi herhalde bir rastlantı değildir. Tehcire tâbi tutulan Ermeni sayısının belirlenmesine yönelik çeşitli hesaplar yapılmış olmakla beraber kesin bir rakam vermek mümkün değildir. Talat Paşa'ya atfedilen sıhhati tartışmalı defterde tehcire tâbi tutulanların 924.158 olarak gösterilmesinin geçerliliği ise reddedilmiştir. Bunun karşısında Rus-Ermeni birliklerinin önünden kaçan Müslüman muhacirlerinin sayısının Dâhiliye Nezareti'nin Sadarete takdim ettiği 7 Aralık 1916 tarihli rapora göre 702.000'i geçtiği bilinmektedir (Kâmuran Gürün bunu yanlışlıkla göçe tâbi tutulan Ermenilerin sayısı diye göstermektedir). Öte yandan savaşın ilk yıllarında Rus işgaline uğrayan yerlerde öldürülen Müslümanların sayısının 1,5 milyonu bulduğu hesaplanmıştır. Bitlis, Van ve Erzurum gibi vilâyetlerde bu oranın %62'ye (612.610) varması Ermenilerin yaptığı katliamın boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Beydilli, K. (2011). Tehcir. *TDVİA*, (C.3). İstanbul. (C.40). 319-323.

Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına telgraf çekilmiştir. Yine aynı mutasarrıflıklara bizzat Talat Paşa'nın çektiği bir diğer telgrafta Rusya hududuna komşu Doğu Anadolu ile Zeytun, Suriye ve Adana sahillerinden çekilen ve çekilecek olan Ermenilerin dâhili ve harici muhaberatının Türkçe olacağı, yeni tesis edilecek Ermeni mıntıklarında Ermeni mektepleri açılmasına müsaade edilmemesi, Ermeni genç ve çocuklarının hükümet mekteplerinde tahsil ettirilmesi talep edilmiştir⁴¹⁷.

Ermeni ayrılıkçılarının isyan faaliyetleri daha öncesinde başlamakla birlikte I. Dünya Savaşı'nın çıkması sonrasında özellikle Doğu Anadolu'daki saldırılarını daha da artırdıklarını görüyoruz. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından Sevk ve İskân Kanununun uygulanmasına kadar geçen sürede resmi makamlara Ermeni müsadematıyla alakalı olarak gelen pek çok bilgi bulunmaktadır. Ermeni komitelerinin tahriki ile Erzurum'daki Ermeniler'in ayaklanacakları⁴¹⁸, yine Erzurum ve hududa yakın kazalardaki Ermenilerden birçoğu ile bazı asker firarilerinin Rusya'ya kaçarak çetelere yazıldıkları⁴¹⁹, Talat Paşa'nın bildirdiğine göre Van ve Bitlis arasındaki Ermeni köylülerinin asker kaçağı Ermeniler ile birleşerek Van-Gevaş arasındaki telgraf hatlarını kestikleri muhabereyi geciktirdikleri ve Gevaş kadısı ile posta evrakını götüren jandarmaları pusuya düşürüp öldürdükleri⁴²⁰, Adilcevaz'dan Van tarafına gitmekte olan gönüllü birliğiyle, Ermeni köylülerin müsademe ettikleri⁴²¹, Bitlis'te zuhur eden Ermeni eşkıyasının Halep ve Dört Yol'da askerlere tecavüz ettikleri, Kayseri'de bombalar ortaya çıktığı⁴²², yine Talat Paşa'nın çeşitli vilayetler ve mutasarrıflıklara bildirdiğine göre Rusça, Fransızca ve Ermenice yazılı şifreli muhaberat evrakından görüldüğü kadarıyla Ermenilerce bir ihtilal hazırlığının yapılacağı

⁴¹⁷“Suriye, Halep, Musul Vilayetlerine Urfa, Zor Mutasarrıflıklarına:; “Ermeniler hakkındaki makarrata atideki mevaddın da ilavesi Başkumandanlık Vekaletinden tebliğ edilmiştir:

1. Rusya hududuna mücavir Şarki Anadolu ile Zeytun, Suriye, Adana sevhili mıntikasından oralara dağınık bir surette çekilen ve çekilecek olan Ermenilerin gerek memleket dahili ve gerek harici muhaberatı ancak Türkçe olacaktır.
2. Yeni tesis edecek Ermeni mıntıklarında Ermeni mektepleri küşadına katiyyen müsaade edilmeyecek ve bütün Ermeni gençleri ve çocukları hükümet mekteplerinde tahsil ettirilecektir.
3. Şimdilik yalnız İstanbul'daki Ermenice gazetelerin intişarına müsaade edilerek diğer vilayetlerdeki Ermeni gazeteleri seddedilecektir. Fi 18 Kanun-ı evvel 331. Nazır Talat.” BOA. DH.ŞFR; 54/261, 1333 Ş 18.

⁴¹⁸BOA. DH.EUM.2.Şb; 2/32, 1332 Z 02.

⁴¹⁹BOA. DH.EUM.2.Şb; 68/24, 1332 Z 21. Belge çevirisi için Bkz. Ek-34.

⁴²⁰BOA. DH.ŞFR; 48/188, 1333 S 10. Belge çevirisi için Bkz. Ek-35.

⁴²¹BOA. DH.EUM.2.Şb; 5/11, 1333 R 13.

⁴²² Hınçaklar Kayseri'yi bomba imal yeri, silah deposu haline getirmişlerdi. Savaştan çok önce yeri bakımından Kayseri'ye çok önem verilmiş, Sabahgülyan ve Hamparsum Boyacıyan (Murat) tarafından burada kuvvetli bir örgüt meydana getirilmişti. Bkz. Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 603.

anlaşılması⁴²³, Bitlis ve Muş'ta Ermenilerin harekât düzenlediği⁴²⁴ gibi haberlerle dolu arşiv belgeleri bunların sadece birkaçıdır⁴²⁵. Tehcirin uygulanmaya başlanmasından sonra da askeriye ile alakalı bu haberler artarak devam etmektedir. Sivas'ta jandarma efradından Abdullah oğlu Mustafa'nın, asker firarisi Ermenilerce feci şekilde boğazlandığı⁴²⁶, Deliilyas nahiyesinde birkaç Ermeni şaki ile vuku bulan çatışmada biri jandarma biri asker olmak üzere altı kişinin şehit edildiği⁴²⁷, Merzifon'da elli bir Ermeni evinin kapısında elli üç bomba ile kiremit altında da altı kilo barut bulunduğu⁴²⁸ haberleri bunlara birkaç örnektir.

Hâsılı, Ermenilerin tehcir edilmesiyle kısa vadede Anadolu sükûnet bulmadı. Komiteler Tehcir öncesinden başlayarak sivil halka da yönelttikleri terör eylemlerini daha da şiddetlendirerek devam ettirdiler. Savaş süreci boyunca pek çok vilayet kasaba ve köyde vahşiyane katliamlara imza attılar. Ralph Henham, Osmanlı arşivlerine göre 1910-1922 yılları arasında Ermenilerin katlettiği Türk-Müslüman nüfus sayısının 523.000 olduğunu

⁴²³ “*Babiali dâhiliye nezaret-i emniyet-i umumiye müdüriyeti: Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigar, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Mamuratülaziz, Van, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri vilayet ve mutasarrıflıklarına; Bitlis'te zuhur eden Ermeni eşkıyası ve Halep Dörtüol'da yine Ermenilerin askere karşı vuku bulan tecavüzatı ve Kayseri'de zuhur eden kilitli bombalarla Rusça, Fransızca ve Ermenice gazeteleri havi şifreli muhaberat evrakı memlekette düşmanlarımız tarafından bir ihtilal teşebbüsü hazırlanmakta olduğuna delalet ettiğinden her türlü ihtimale karşı bu gibi vakayı tahaddüs eden ha-i tafrâ tatbik olunacak muamele ile taht-ı silahta bulunan Ermeni efradı hakkında Ordu-yu Hümayun Başkumandanlığı Vekâletinden ordulara tebligat-ı mahsusa ve umumiye ika kılınmıştır. Mülkiyeye müteallik eden hususatta bila ifaten zaman cihet-i askeriye ile bilmüzakere icap eden tedabirin tamami-i tatbikine fevkalade itina olunması ehemmiyetle teveccüh olunur. 15 Şubat sene 330. Nazır Talat*” BOA. DH.ŞFR; 50/127, 1333 R 13.

⁴²⁴BOA. DH.EUM.2.Şb; 71/12, 1333 R 16.

⁴²⁵ Bu dönemde ele geçirilen pek çok şifrede Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin ne zaman yenileceği konusunun ümitle beklenmekte olduğu anlaşılmıştır. Bir örnek olarak: (...)Urfa komitesi aynı zamanda İslami fikirleri de yanıltmak ve hükümetin resmî tebligatı hakkında da şüpheye düşürmek ve daha doğrusu, isyana kendilerini de manen iştirak ettirmek üzere el altından çalışmışlar ve hatta ajans telgrafi şeklinde bazı şeyler de çıkarmışlardır. Bunlardan tevkif edilen Ermenilerden birisinin üzerindeki İncil kitabının içerisinden çıkarılan uydurma ajans müsveddesi aynen şöyledir: “Almanlar, Fransız hududundan sürülmüştür. Rusların Berlin'e girmesine sekiz kilometre kalmıştır, durum iyileşmektedir, harbin 2-3 haftaya kadar sona ereceğine dair ümit vardır.” Bkz. *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, a.g.e.,306. Hatta bu gelişmenin yukarıda zikrettiğimiz Müslim-gayrimüslim ayrılığının derinleşmesine sebep olduğu hususu aynı eserde: “Ancak bu teşebbüsleri de, hükümetin icraatındaki ciddiyet ve intizamı gören ve devlet emirlerine tam bir hürmetle itaat eden aşiretler ve diğer Müslüman ahali üzerinde derin bir nefret hissi uyandırmaktan başka bir tesir yapamamıştır” sözleriyle ifade edilmektedir. Bkz. *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, a.g.e.,306-307.

⁴²⁶BOA. DH.EUM.2.Şb; 7/44, 1333 B 15.

⁴²⁷Sivas Valisi Muammer Bey: “*Deliilyas nahiyesinde birkaç Ermeni şakisi ve yaşanan müsademede biri jandarma biri asker ve dördü ahaliden olmak üzere altı kişi şehit olmuş ve şimdi de kangaldan alınan telgrafnamede Üç Kilise karyesinde civardan toplanılan bir kısım firariler de hareket etmekte olduğu buyurulmuş ve tenkilleri esbabına tevessül edilmiş olduğu muarızdır. Fi 30 Temmuz sene 331.*” BOA. DH.EUM.2.Şb; 10/2, 1333 L 01 Leaf 3.

⁴²⁸Sivas Valisi Muammer Bey: “*Merzifon'da bahçeler içerisinde 50 ve bir Ermeni hanesinde kapısında 3 ceman 53 bomba ile kiremit altında 6 kilo barut çıkarıldığı ve tahribata devam olunduğu lede'l-mahsusat muarızdır. Fi 7/8 Haziran sene 331*” BOA. DH.EUM.2.Şb; 10/2, 1333 L 01 Leaf 5.

belirtir⁴²⁹. Bu rakamlar çok yüksek olsa da burada mesele katledilen Türk-Müslümanların sayısına vurgu yapmak değildir. Mesele bir Ermeni devleti kurabilmek adına ne denli büyük bir zulüm yapıldığının görülmesidir. Zira söz konusu olan ve büyük bir çoğunluğu işkencelerle öldürülen bu Türk-Müslim ahali, asker, devlet görevlisi ya da İttihatçı değil büyük oranda savunmasız insanlardır. Ermenilerin devlet kurmak fikriyle başlattığı bu tedhişatın baş müsebbiplerinden biri daha önce de değindiğimiz üzere Rusya idi. Kendi ülkesinde Ermeni milliyetçiliği yapılmasına şiddetle karşı çıkan ve buna asla fırsat vermeyen Rusya, Ermenileri kullanarak Türklerin Kafkasya'daki Müslümanlarla ilişkisini büsbütün kesmek istiyordu. Bu sebeple Rus Çarı I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Ermenilerin Rusya'nın yanında harbe katılmalarını istiyordu⁴³⁰. Rusya'nın desteğinin de verdiği imkânla Ermeni komiteleri, Ermeni patrikliği ve Eçmiyazin Katagigosluğu bir araya geldiler⁴³¹. Savaş sırasında bu durumu fark eden İttihat ve Terakki Hükümeti Ruslarca bir maşa olarak kullanılmalarını engellemek için Ermenilerin Rusya'daki Eçmiyazin Katagigosluğu yerine Sis(Kozan) Katagigosluğu'na bağlanmasını uygun gördü ve 10 Ağustos 1916'da çıkardığı "Ermeni Katogigosluk ve Patrikliği Nizâm-nâmesi" ile Osmanlı mülkündeki Ermenilerin Rusya ile bağını kesmeyi istedi. İstanbul Ermeni Patrikliğini⁴³² lağvederek patriklik makamını Kudüs'te tesis etti⁴³³. Osmanlı arşivlerine göre Nazır Talat Paşa bu konu ile alakalı olarak Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şu şifreyi göndermiştir:

"13 Nisan sene 332 Kudüs'teki Ermeni patriğinin sıfat-ı cemaatiyesi yoktur. Bir

⁴²⁹Henham, R. *The Criminal Law Of Genocide: International, Comparative And Contextual Aspects*, Ashgate Publishing, 2007, 25. Henham, Yusuf Sarıay'ın 2005'de yaptığı Tarihte Türklere Yapılan Katliamlar" konulu panele dayanarak bu bilgiyi vermiştir.

⁴³⁰BOA. HR.SYS; 2879/27, 1915 06 04.

⁴³¹ Bunlar Nubar Paşa'nın başkanlığı altında bir heyet kurmuşlardır. Talat Paşa. (2013). a.g.e., 22.

⁴³² İstanbul patrikliğinin kuruluşundan 1861 tarihine kadar, patrikler ve patrikhane Osmanlı saltanatına karşı, görünüşte de olsa sadakat gösteriyorlardı. Rusya'da ise katogigoslar Rusya siyasetine alet olmaya başlamışlar, bunlardan bilhassa Nerses Aşdarakesi ismindeki katogigos, Vatan Muhafızları namıyla kurduğu 60 bin kişilik bir kuvvetin başında olarak Rus-İran harplerine iştirak etmiş idi. Rusların emellerine alet olan katogigoslar, daha sonra Türkiye Ermenileri üzerinde de bir nüfuz ve manevi tesir yaratmak için, İstanbul Ermeni patrikliğine görünüşte ruhani bir merci olmaya ve hakikatte ise bu sıfatla Türkiye Ermenilerinin de kaderini istedikleri gibi idare edebilmeye çalışmışlar ve Rus siyasi memurlarının da yol göstermesiyle, patriklerin bazılarını elde ederek yavaş yavaş buna muvaffak olmaya başlamışlardı. Örneğin, İstanbul ve diğer Osmanlı topraklarındaki Ermeni kiliselerinde ayin sırasında katogigosların adının zikredilmesi âdet değil iken, 1844'te Patrik Mateios, Rus sefirinin telkiniyle, Katogigos Nerses Aşdarakesi'nin ismini Galata Ermeni Kilisesinde ilk defa zikrederek bu usulü getirmiş idi. İstanbul patrikliğinin Rusya'da bulunan ve isminden başka Ermenilikle alakası sınırlı bir Rus siyaset merkezi olan katogigoslukla birleşmesinden meydana çıkacak vaziyeti daha o zaman takdir eden tedbirli ve akıllı Ermenilerden bazıları buna mâni olmak istemişlerdi. Diğer taraftan, Rus Ermenileri arasında da cereyanlar yaratılmasına ve bu cereyanların Türkiye aleyhine çevrilmesine gayret ediliyordu. Bkz. *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, a.g.e., 16-17.

⁴³³BOA. DH.ŞFR; 66/202, 1334 L 10.

dereceye kadar İstanbul patrikliğine merbut gibidir Heyet-i vükelaca Sis Katagigosluğuyla İstanbul Ermeni Patrikliğinin tevhide ve katagigos ve patrikin Sis'te ikameti tensip edilmiş ve bu suretle memalik-i Osmaniye Ermenilerinin Rusya'daki Açmiyazin Katagigosluğuyla münasebeti kat' olunmuştur. Ancak bu şeklin mevki-i tatbika vaz'ı Kudüs'te bulunan Sis Katagigosluğunun patrikliği kabul etmesiyle mümkün olabilecektir ki işte zat-ı aliyelerinden bu cihetle teminini rica etmiş idik. Ermeniler de katagigosluk asıl olduğuna göre Kilikya Katagigosluğunun ilgasına imkân yoktur. İlgası halinde cihet-i ruhaniyece Ermenileri yine açmiyazin'e rapt etmiş oluruz. Şu maruzatıma göre mütalaa-yı aliyeleri bildiriniz efendim. Fi 17 Nisan sene 332.⁴³⁴”

Öte yandan I. Dünya Savaşı esnasında İttihat ve Terakki yönetimi Ermenilerin sosyal ihtiyaçlarıyla da yakından ilgilenmişlerdir. Bu konuda Cemal Paşa tüm Osmanlı vatandaşlarının ortaklaşa çektiği açlık ve sefalet meselesinde Ermenilere değinirken:

“Bin Ermeni çocuğu için Aynitura Manastırında açtığım yetimler yurdu, gerçek bir mektepten başka bir şey değildi. Oraya geldikleri zaman her biri ölüme mahkûm bir sefalet çehresi gösteren yetimler, pek az bir zaman içinde mükemmel gıda ve güzel bir tedavi usulü ile kuvvet ve sağlık kazanmışlar ve gelecekte memleketin işine yarayacak bir eleman hali almaya başlamışlardı⁴³⁵” diye yazmıştır.

Tarih 1918'i gösterdiğinde arşiv belgelerine göre Ermeni meselesini ihdas edenler Türkiye ile Kafkas hükümetleri arasında bir sulh akdi gerçekleşir ise Ermenilerin durumunun ne olacağıyla alakalı Cenevre'de telaş içindeydiler⁴³⁶.

1.3.2. Rumlarda Osmanlılık Anlayışı

1.3.2.1. İttihat-Terakki öncesi Osmanlı Devleti-Rum cemaati ilişkileri

Daha önce de değindiğimiz üzere Rumların Osmanlı Devleti'nde diğer gayrimüslimlere göre özel bir durumları vardı. Kendilerine verilen imtiyazlar⁴³⁷ sayesinde

⁴³⁴ BOA. DH.ŞFR; 63/136, 1334 C 26.

⁴³⁵ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 356.

⁴³⁶BOA. DH.EUM.2.Şb; 56/8, 1336 L 06. Belge çevirisi için Bkz. Ek-36.

⁴³⁷ Fatih Sultan Mehmet'in, Ortodoks cemaatinin hukuki statüsünü tespit eden fermanındaki imtiyazlar şöyledir: Genel hizmetlerden, vergi vb. gibi sorumluluktan muaf tutulup, kiliseleri camiye çevrilmeyecektir. Dini ayinleri serbest olacaktır. Nikâh ve cenaze işleri, törenleri eskisi gibi yapılacaktır. Patrik, vezir ile eş düzeyde tutulacak, ayrıca kendisine yeniçeri çorbacılarından kurulu bir muhafız birliği verilecektir. Patrik,

diğer gayrimüslimler gibi iskân edilmediklerinden ağırlıklı olarak Mora, Teselya ve Adalarda toplanmış olsalar da ülke topraklarının her tarafına dağılmış bulunuyorlardı. Rum reaya aldığı bu imtiyaz sayesinde müreffeh bir hayat standardına ulaşmıştı. 19. yüzyılda dahi Rum köylüsü Batı Avrupa köylüsünden çok daha iyi durumdaydı. Rum tüccar ve gemicilerse köylülerden çok daha iyi durumda olup Akdeniz ticaretinin büyük bir kısmını Türk bayrağı altında yürütmekteydiler. İstanbul'da oturan Fenerli Rumlar ise Osmanlı idari işlerinde faaliyet gösteriyor tercümanlık ediyorlardı. Rum Patrikhanesi dini açıdan Hristiyan tebaanın idaresini sağlamak yolunda muhtar aldığından türlü eyaletlere gönderilen büyük rütbeli papazlar hep Rum kökenliydi. Rumların aydın sınıfını kuran Rum beylerinin İstanbul, Bükreş ve Korfu'da kolları vardı⁴³⁸. Fakat bu imtiyazlar zaman içerisinde Osmanlı Devleti'nin de zayıflamasına paralel olarak bir Rum meselesinin doğmasına alt yapı teşkil etti. Esasen yeniçağ başlarına kadar Avrupa'da bir "Yunan ya da Rum"⁴³⁹ meselesi yoktu. Bu çağdan itibaren başlayan Hümanizma ve Rönesans hareketleri ile Avrupalı aydınlar eski Yunan kültürü ile temasa geçtiler. Böylece bu aydınlar düşünce alanında bir Yunan dostluğu başladı. Osmanlı Devleti'nin aleyhine görüşleri olan Voltaire, Byron gibi bu aydınlar Yunan bağımsızlık fikrinin de temellerini attılar. 18.

kilisesi içinde ve dışında Ortodoks halkın başkanı sayılmakta, yalnız dini işlerde değil, hukuki ve cezaî işlerde de en yetkili kişi durumuna gelmektedir. Patrik bu yetkileri, başkanlığı altında bulunan Sinod Meclisi ile ortaklaşa yürütecektir. Patrik, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hristiyan cemaatinin başkanı olmak sıfatıyla, cemaatinin yararı için, Divan'da her zaman söz almak hakkına sahiptir. Alkan, H. (2003). *Geçmişten Günümüze Türkiye Patrikhaneleri*. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 30. "Millet Sistemi" ile verilen imtiyazlarla da kiliseler, kendi tebaasını yargılayabilme, sürgüne gönderme, hapsedme, din adamlarının vasfını geri alma hakkını haizdir. Patrikhane aynı zamanda cemaatinin vergilerini toplayabilecektir. Metropolitlerin kendi bölgelerinde yargılama hakları olduğu gibi büyük davaların Patrikhane mahkemesinde görülmesi izni verilmiştir. Macar, E. (2003). *İstanbul Rum Patrikhanesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 51. Elbette ki bu imtiyazların karşılığı olarak Rum Patrikhanesi de Osmanlı Devleti'ne itaatte kusur etmemekle sorumluydu. İksel, S. (1972). İstanbul Rum Patrikhanesi. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. (62), 28.

⁴³⁸ Karal, (2000). a.g.e., (C.5). 107-108.

⁴³⁹ "Yunan" sözcüğü önce Perslerin, ardından Arapların ve genel olarak da İslam dünyasının antik Yunanlılara ve sonrasında çağdaş Yunanlılara verdikleri isimdir. Bununla beraber Yunanca konuşanlar, "İonia" sözcüğünden türetilmiş olan Yunan sözcüğünü tarih içinde kendilerini tanımlarken kullanmamışlardı. Eski Yunanlılar kendilerine "Helen" derlerdi. Bizans döneminde Helence konuşan Ortodoks Hristiyanlar, kendilerini "Roma" sözcüğünden türetilmiş olan "Romios" (Rum) sözcüğüyle tanımlamışlar ancak kimi yörelerde bir antik Helen soyunun adından türetilmiş ve Batı dünyasının da kullanmış olduğu bir sözcük olan "Grekos" (Grek) da kullanılmıştır. Osmanlılarda ise "Rum" kavramı, belli bir etnik grubu nitelemekten çok imparatorluğun Hristiyan Ortodoks unsurları anlatmak için kullanılırdı. Osmanlılarda Rum milleti kavramı; Rum, Sırp, Romen, Bulgar, Ulah, Ortodoks Arnavut ve Ortodoks Arapları kapsamaktaydı. Ancak 18. yüzyıldan itibaren milliyetçilik fikirlerinin Osmanlı unsurları tarafından benimsenmeye başlaması ve buna bağlı olarak ulusal kiliselerin kurulmasından sonra Rum kavramı, Yunanca konuşan Hristiyan Ortodoks Osmanlı unsurunu nitelemek için kullanıldı. Kerimoğlu, (2012). a.g.e., 23-24.

yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin en büyük iki düşmanı olan Rusya ve Avusturya-Macaristan ise siyasi olarak Rum milliyetçiliğine arka çıktı⁴⁴⁰.

Özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi'nde⁴⁴¹ Adalar Denizi Adalarına yerleşen Ruslar burada milliyetçilik kışkırtmalarına başladılar. Bu harbe son veren Küçük Kaynarca Anlaşması ile Ruslar diledikleri yerde konsolosluk açmak, İstanbul'da bir Rus kilisesi kurmak ve Ortodoks tebaa lehinde Osmanlı hükümeti nezdinde teşebbüste bulunmak gibi haklar alınca Yunan milliyetçiliği propagandasını sağlamak için önemli bir dayanak elde etmiş oldular⁴⁴². Bundan sonraki süreçte Ruslar Avusturya ile birlikte Rumların ayaklanması için tesirlerine devam ettiler. Böylece Rum aydınlar Yunanistan'ın bağımsızlığı için çalışmaya başladı. 1814'de sözde eğitim-öğretimi Osmanlıların Hristiyan tebaası arasında yaymak için Rusya'nın gözetiminde Etniki Eterya Cemiyeti⁴⁴³ kuruldu. Bu cemiyet Yunan isyanını hazırlayan ve idare eden gizli bir teşkilatlanma idi. İlk olarak 1820'de Eflak ve Boğdan isyanlarını çıkaran Rumlar bu isyanın bastırıldığı sırada 12 Şubat 1821 tarihli Mora isyanını çıkardılar. Bu isyan sırasında isyancılar bölgede yaşan binlerce savunmasız Türk'ü katlettiler⁴⁴⁴. İsyan sırasında özellikle Rusya ve İngiltere daha ziyade 1826-1827 yıllarında işbirliğine gittiler. Bu iki devletin desteği ve Fransa'nın da katılımıyla 1827'de Yunan isyanının başarıya ulaşması için Navarin'de Osmanlı donanmasını yaktılar. Bu hadise İslam halkı tarafından bir Haçlı savaşı kabul edilmiştir. Söz konusu savaş Rusya'nın Osmanlı'ya Nisan 1828'de ilan edeceği ve iki yıl sürecek olan savaş takip etti. Bu Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda yenilen Osmanlı Devleti barış isteyince 14 Eylül 1829'da Edirne Barış Anlaşması ilan edildi. Bu anlaşmanın maddelerinden biri "Osmanlı Devleti 4 Nisan 1826'da Yunanistan probleminin çözülmesi hususunda İngiltere ile Rusya arasında imzalanmış olan Saint-Petersburg protokolünü tanımayı kabul eder" şeklindeydi. Bu madde bağımsız bir Yunan Devletinin kuruluşu

⁴⁴⁰ Karal, (2000). a.g.e., (C.5). 108.

⁴⁴¹ Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Tarihi*. (C.1). Ankara: TTK Yayınları, 394-395.

⁴⁴² Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi –Başlangıçtan 1917'ye Kadar-*. Ankara: TTK Yayınları, 291.

⁴⁴³ Eğitimle ilgili verdiğimiz bilgilere ek olarak Etniki Eterya Cemiyeti'nin kurulmasından sonra Rum okulları bu cemiyetin denetimine girmiştir. Artık okul, eğitimden çok politikanın hizmetinde olmuştur. Rum okullarının tarihe geçen en büyük faaliyeti Panhellenizm'in kuvvetlenmesi ve bir bağımsız Yunan Devletinin kuruluşuna aracı olmasıdır. Bkz. Haydaroğlu, (1993). a.g.e., 175.

⁴⁴⁴ Daha detaylı bilgi için Bkz. Şimşir, B. N. (1976). *Ege Sorunu: Belgeler*, (C.1). Ankara: TTK Yayınları, XXI; Uçarol, (2010). a.g.e., 163-166; Gürel, Ş. S. (1993). *Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)*. Ankara: Ümit Yayınları, 26-28. Mora isyanında özellikle Tripoliçe'de Türklere karşı vahşi kıyımlar yapılmıştır. Daha detaylı bilgi için Bkz. Turan, M. (2006). Yunan Bağımsızlık Düşüncesinin Tarihi Temelleri ve Tripoliçe Katliamı. *Uluslararası Suçlar ve Tarihi*. (1), 9-43. Yunanistan'ın bağımsızlığına kadar sürecek olan bu isyanda Mısır Meselesi de doğacaktı. Zira tek başına bu ayaklanmanın bastırılmasında başarılı olamayan Osmanlı yönetimin isteği üzerine isyanı bastırmaya Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa da (1824-1827) dâhil olacaktı.

anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu hadise Osmanlı'daki diğer milletlere örnek teşkil edeceğinden Osmanlı Devleti'nin dağılmasında da bir başlangıç olacaktı⁴⁴⁵. Yunanistan'ın kurulması sonrasında dahi Rum ahalinin istekleri ve memnuniyetsizliği artış göstermiştir. Bu memnuniyetsizlikte sosyal ve iktisadi gerekçeler kadar siyasi meseleler de etkilidir. Mesela bu süreçte özellikle Anadolu Rumlarının kim oldukları, kökenleri dolayısıyla yüzlerini hangi ülkeye doğru çevirmeleri gerektiği bir tartışma konusu olmuştur. Rumların kökeninin ne olduğuna dair bu tartışma dönemin basınına da yansımıştır. 1889 tarihli Tercüman-ı Hakikat'te:

“Elyevm Rum denilen cemaatin bir kısmı hala Bulgar ve bir kısmı Ulah ve Arnavut oldukları gibi en büyük bir kısmı da Anadolu'nun Karaman ahalisidir ki Memalik-i Devlet-i Aliye'de müteayyış dört milyon kadar Ortodoksların nisfi miktarını yalnız bunlar teşkil ederler” diye yazmıştır. Aynı gazete Osmanlı Rumları üzerinde olumsuz etki yapan Yunan basınına olduğu kadar buna çanak tutan kimi yerli basını da şiddetle eleştirmekteydi⁴⁴⁶. Gazetenin böyle bir yaklaşım sergilemesinin gerekçesi Osmanlı Devleti'ndeki Rumların milli kimliklerinin kemikleşmesi sebebiyledir. Bu meselede daha önce de değindiğimiz eğitim mevzuunu tekrar zikretmekte yarar vardır. Nitekim yukarıda İttihat ve Terakki döneminde eğitim konusunu değerlendirirken üzerinde durduğumuz Rum okullarının İttihat ve Terakki iktidara gelmeden önceki profili de pek farklı değildir. 1800'lü yıllardan itibaren Rum okullarında Türkler aleyhine ve Yunanistan ve Yunanlıların lehine ve onları metheden –örneğin “Yunanistan İhtilali”, Yunan Tarihi” isimli yayınlar gibi- kitaplar bulunuyordu⁴⁴⁷. Osmanlı Devleti bu kitapların okunmaması, toplattırılması gibi tedbirler alarak Rum kökenli vatandaşlarını korumaya çalışmıştı⁴⁴⁸. Öte yandan Yunanistan'da teşekkül etmiş kimi cemiyetlerin Rum mekteplerine para yardımı yaptığı tespit edilmişti⁴⁴⁹.

II. Abdülhamit döneminde Yunan ulusçuluğu ve yayılmacılığının gelecek ülküsü olan Megali İdea⁴⁵⁰, Rumlar arasında güç kazandı. İstanbul'daki okullar, dernekler, gazeteler ve genel olarak cemaatin büyük bölümü, bu ulusçu amaç doğrultusunda çalıştı.

⁴⁴⁵ Armaoğlu, (2007). a.g.e., 181-187; Karal, (2000). a.g.e., (C.5), 117-121.

⁴⁴⁶ *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*. (Haber). (17 Teşrin-i sani 1305).

⁴⁴⁷ BOA. Y.PRK.TKM; 29/19, 1310 Z 29; BOA. MF.MKT; 72/63, 1299 M 13; BOA. MF.MKT; 153/183, 1310 R 22; BOA. MF.MKT; 195/2, 1311 B 29.

⁴⁴⁸ BOA. MF.MKT; 403/13, 1316 S 12; BOA. HR.MKT; 66/5, 1270 M 00; BOA. DH.MKT; 2018/13, 1310 R 15.

⁴⁴⁹ BOA. DH.MKT; 2477/123, 1319 M 09. Belge çevirisi için Bkz. Ek-37.

⁴⁵⁰ Megali İdea ile alakalı daha geniş bilgi için Bkz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (1985). *Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea*. Ankara: Kültür-Turizm Bak. Yayınları.

“Osmanlıcılık” düşüncesini dile getirenler ve Helen Osmanlıcılığı taraftarları ise Rumlar arasında azınlıkta kaldı. II. Abdülhamit’in uzun saltanatı boyunca imparatorluğun dört bir köşesindeki Rumlar ile Yunanistan Krallığı arasındaki dayanışma giderek arttı. Bunun en önemli ayağı da Yunan Krallığı’nın Osmanlı İmparatorluğu’nda eğitim alanında oynadığı belirleyici roldü⁴⁵¹. Rumların milli kimliğinin ne kadar keskin olduğunu gösteren örneklerden birisi Girit meselesidir. 1699’da Osmanlı toprağı olan Girit’te Rumlar 1866, 1882, 1889 ve 1897’de adayı Yunanistan’a bağlamak için isyanlar çıkarmış ve en son 1897’deki Osmanlı-Yunan Savaşı sonunda savaşı Osmanlı kazandığı halde Girit adası üzerinde Osmanlı’nın hukuki bir sahiplikten başka hiçbir bağı kalmamıştır. Girit, Balkan Savaşları’nın sonunda Yunanistan’a katılacaktır⁴⁵². Bu süreçte Girit Rumları, Girit Türklerine şiddetli katliamlara girişmiş, onları kaçırmak için çok eziyet etmişlerdir. Dönemin gazetelerinde bu konuda pek çok haber yapılmıştır⁴⁵³. Öte yandan Osmanlı Devleti’bu süreçte Girit’i muhafaza etmeye uğraşırken, Rum çevreleri (üstelik) bazen açıkça bu çabaların karşısına dikilmişlerdir⁴⁵⁴. Bu konuda Hüseyin Cahit Tanin’de: “Giritliler biz Osmanlı tabiiyetinde değiliz diyorlar. Bu hal devam edemez. Etmemelidir⁴⁵⁵” diye yazmıştır. Yine Yalçın’a göre: “(Girit) elimizden gidecek olursa Hükümet-i Osmaniye bir devlet-i bahriye olmak fikrinden ilelebet vazgeçmeli, Afrika’yı unutmalı, Adaları bırakmalı, Rumeli’yi feda etmelidir⁴⁵⁶”. Zaman Hüseyin Cahit’i haklı çıkaracaktır. Yunanlıların Türk-Müslümanlara yönelik Balkanlardaki tedhişatının bir örneğı de Makedonya’da yaşanmıştır. Bütün Balkan uluslarının gözünün olduğu bu toprak parçasında, araziyi tüm bölge milletleri birbirinden kıskanarak uzlaşamazken mutabık kaldıkları tek husus bölgeden Türk-Müslümanların temizlenmesi meselesidir. Burada üstelik Rum din görevlilerinin de dâhil olduğu olaylarla alakalı olarak İngiliz arşivlerinde bilgiler yer almaktadır. Sadece 1908’deki bir olay bu mevzu ile alakalı belirgin bir misaldir. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey’den İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Gerald Lowther’e 30 Nisan’da yazılan “Makedonya Olayları” başlıklı yazıda:

⁴⁵¹ Kerimoğlu, (2012). a.g.e., 34.

⁴⁵² Binark, İ. (1998). *Türk-Yunan Münasebetlerinin Dünü ve Bugünü*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 18-20

⁴⁵³ Bkz. *İstikbal*. (Haber). (2 Teşrin-i evvel 1324/16 Ekim 1908); *İkdam* (Haber). (8 Kanun-i sani 1324/21 Ocak 1909); *Tanin* (Haber). (17 Nisan 1327-1911); *Tercüman-ı Hakikat*. (Haber). (17 Mayıs 1329/30 Mayıs 1913).

⁴⁵⁴ Akşin, (2011). a.g.e., 285.

⁴⁵⁵ Yalçın, H. C. (22 Mayıs 1325-1909). Siyasat: Yine Girit. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁴⁵⁶ Yalçın, H. C. (13 Haziran 1325-1909). Siyasat: Girit ve Rum Partikhanesi. *Tanin Gazetesi*. 1; Yalçın, H. C. (16 Haziran 1325-1909). Siyasat: Girit ve Harp. *Tanin Gazetesi*. 1.

“Mayıs ayında 187 kişi öldürüldü. Papazlar tarafından 26 kişi, Yunan çeteleri tarafından da 5 erkek 10 kadın ve 2 çocuk öldürüldü. Rutbarzi Patrikleri de 25 kişi öldürdü. Pazar’da Yunan çeteleri 14 kişiyi yok etti. Ayıyani’de Yunan çeteleri 4 çobanla 3800 koyun öldürdüler. Bu olaylar üstüne İzmir’den Selânik’e 10.000 asker gönderildi. Makedonya’da Türklere karşı girişilen saldırılar ve kaçırmalar devam ediyor⁴⁵⁷” denilmekteydi.

Kısacası Osmanlı’dan kopan ya da kopma eğilimi gösteren coğrafyalarda durum böyle iken ülke içinde de durum çok farklı değildi ve İttihat ve Terakki’ye gelinceye kadar Rum tebaa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler gittikçe gerilen bir seyir takip etti.

1.3.2.2. “İttihat-Terakki Osmanlıcılığı” bağlamında Rumlar

II. Meşrutiyetin ilanı sonrası meclis açılmadan önce genel seçimler yapıldı ve bu süreç yeni gerginlikleri beraberinde getirdi. Rumlar düzenledikleri protesto gösterileriyle bir tür etnik temsil istedi ve Rumcanın Türkçe gibi resmi dil olmasını önerdiler. Bu isteklerinin habercisi olarak Patrik’i devreye sokup, Babıali önünde nümayiş yaptılar. Öneriler kabul edilmediği takdirde seçimlere katılmama tehdidinde bulunup, Ermenileri ve Arnavutları da aynı konularda kışkırtmaya başladılar⁴⁵⁸. Öte yandan Rum meselesinde Yunanistan da bir taraf olarak ve Rum ahalinin olduğu bölgelerde hak talep etmekteydi. Cemal Paşa bu konu da dâhil olmak üzere İttihat ve Terakki’nin niyetiyle alakalı olarak şunları söyler: *“II. Meşrutiyetin ilanı sonrası (...) Etnik-i Eteryâ namına müzakere için Selanik’e gelmiş olan bir Yunanlı, Girit’in ve Sisam’ın Yunanistan’a ilhakını ve diğer Yunan adalarına özerklik verilmesini; Rum Makedonya’sı ismi verilen havaliye de gayet geniş imtiyazlar verilmesi karşılığında Yunanistan’la Türkiye arasında bir ittifak imzalanmasını teklif ediyordu. Bizim amacımız Yunanistan’la anlaşmak değil; Osmanlı ülkesindeki Rumları, İttihat ve Terakki Cemiyeti içine almak ve böylece bir Osmanlı topluluğu oluşturmak olduğundan bu teklifleri reddetmiştik⁴⁵⁹.”* Nitekim İttihatçılar Cemal Paşa’nın da söylediği gibi Rum ahaliyi Osmanlı’nın bir parçası olarak görmekte olduklarından onları ayırmak niyetleri bulunmamaktaydı. Bu sebeple İttihatçılar okullarda verilecek eğitim yoluyla "Helen" kimliği yerine Osmanlıcılık düşüncesinin Rum vatandaşlar tarafından benimsenmesini sağlamak istiyordu. Ayrıca Helen kimliğini

⁴⁵⁷Uğurlu, (Editör). (2005b). a.g.e., 109.

⁴⁵⁸Tunaya, (2011). a.g.e., 68.

⁴⁵⁹Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 375-376.

benimsemiş Rumlar ile Osmanlı kalmayı isteyen Rumları birbirinden ayırıyorlardı. Onlara göre Osmanlı ülkesindeki Rumlar rahat ve mutlu bir yaşam sürerlerken Yunanistan'dan gelen zabıtlar, çete reisleri ve konsolosların kışkırtmalarıyla Rumların zihnine Türkler aleyhinde düşünceler yerleştirilmeye çalışılmış ancak Rumların pek çoğu bu düşüncelere kulak asmamıştı⁴⁶⁰. İttihat ve Terakki'ye muhalif isimlerden olan Filibeli Ahmet Hilmi de bu hususta İttihat ve Terakki'yle hemfikirdir. Rumların isteklerinin meşru bir sınırdan kalmadığını belirten Ahmet Hilmi bu konuda şunları söyler:

“(...)Hakikati olduğu gibi görürsek bazı unsurların isteklerinin Osmanlıcılıkla telif edilmesinin mümkün olmadığını görürüz. Maatteessüf bazı Rum vatandaşlarımıza göre milliyet merkezi Atina'dır. Nasıl ki Bulgar vatandaşlarımıza göre milliyet merkezi Sofya olduğu gibi. Bu hakikatleri inkâr etmek bugünkü olayları görmemek demektir⁴⁶¹.”

II. Meşrutiyet boyunca Mebusan Meclisi'nde İttihat ve Terakki'ye en şiddetli hücum eden Rum mebuslardı. Bu hücumlar 1914'e kadar devam etti. 1914-1918 arasında milliyetçilik tartışmalarına yok denecek kadar az rastlanır. Bunda 1913-1918 arasında İttihat ve Terakki'nin kurduğu tek parti yönetiminin tüm muhalefetleri etkisiz hale getirmesi önemli bir etkidir. Bu dönemde yalnızca, Balkan Savaşı'nın iki yanlı felaketleri dile getirilmiştir⁴⁶². Bu süreci yakından incelersek:

1908 Genel Seçimleri sonrası Rumlar İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'ne verdikleri programda, “ekalliyetler” için nisbi temsil istediler. Beyoğlu seçimini kanunsuz ilân ederek, 9 Kasım 1908 günü protesto gösterileri yaptılar, seçimin sekiz gün daha uzatılmasını, intihap yerlerinde Rum temsilcilerin bulundurulmasını ısrarla isteyerek Babıâli önünde gösteriler yaptılar. Türkleri Osmanlı Devleti'nde “millet-i hâkime” sayan Tanin başmuharriri Hüseyin Cahit Bey'i “şoven”, “nasyonalist şef” olarak ilân ederek İttihat ve Terakki'nin dağılacağı haberlerini yaydılar⁴⁶³. Bu da II. Meşrutiyeti yeni bir başlangıç olarak kabul edersek daha işin başındaykenki tutumlarını göstermekteydi. Bu konuda Mebusan Meclisi'ne de bakmak gerekir. Osmanlıcılıktan hoşnut olmayan Balkanlı siyaset adamları -özellikle Yunanlı ve Bulgar mebuslar (Ermeni mebusların da desteğiyle)-

⁴⁶⁰ Kerimoğlu, (2012). a.g.e., 168.

⁴⁶¹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (2014). Kara, İ. (Editör). a.g.e., (C.1). 87.

⁴⁶² Tunaya, (2011). a.g.e., 654-656, 485-486.

⁴⁶³ Bulgarlar da Selanik'te topladıkları bir kongrede “nahiyelere kadar muhtariyet” ve haklarının korunmasını istemişlerdir. Seçim sonucunu da iyi karşılamamışlardır. Örneğin Makedonya'da İştîp halkı seçimden yakınmış, yasalara aykırı sayarak protesto etmiştir. Ermeniler, Osmanlılara daha dost olarak, duruma yaklaşmışlar ve iki mebus çıkarmışlardır. Tunaya, (2011). a.g.e., 206-207.

milli bir muhalefetin ayrılıkçı tutumlarını ülke içinde sürdürüyorlardı. *Parlamentoda Türkçe konuşan Rum mebuslar Atina mitinglerinde Yunanlı oluyorlardı ve örneğin İzmir Mebusu Karolidi Efendi Atina Üniversitesi'nde tarih dersleri veriyordu.* İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğüne ve Turancılığına karşı yerel milliyetçi akımlar da koştur bir yol izlemişlerdi. Milliyetçi akımlar arasında bir çatışma 1908 hareketiyle beraber çıktı. En azından II. Meşrutiyetin ilk seçiminde Rumların ve Ermenilerin etnik temsil diyebileceğimiz savları bu durumun kanıtlarıdır⁴⁶⁴.

1909 yılının en önemli hadisesi Cemiyetler Kanunudur. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet sonrasında çok rahat bir şekilde cemiyetleşme gerçekleşebiliyordu. Ancak 31 Mart Vakası'nda İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin faaliyetleri⁴⁶⁵ ve Taşnakların isyan hazırlıkları sebebiyle⁴⁶⁶ cemiyetlerle alakalı yeni bir düzenleme yapılması ihtiyacı hissedilerek 16 Ağustos 1909'da Cemiyetler Kanunu çıkarıldı. Bu kanunla getirilen sınırlamaların ana hedefi Osmanlıcılığı korumaktı. İttihad-ı anasır için “kavmiyetçi ve infiratçı” dernekler yasaklandı⁴⁶⁷. Cemiyetlerin etnikî temele dayanmaması meselesi gayrimüslimler tarafından şiddetle eleştirildi⁴⁶⁸. Bu eleştirilerden birisi Manastır Mebusu Trayan Nali Efendi'den gelmiştir. Cemiyetler Kanunun öngördüğü etniki temelde cemiyet kurulamayacak olmasına karşı çıkan Trayan Efendi:

“(Kanunun bu şekilde düzenlenmesiyle denmiş oluyor) ki, kavmiyet ve cinsiyet itibarıyla cemiyetler teşekkül edecek olursa anâsır-ı Osmaniyeyi tefrik edecekler. (...)Eğer bunu kabul edecek olur isek, yani anâsır-ı Osmaniyeye ki Osmanlı Bulgarları, Osmanlı Rumları, Osmanlı Sırpın cins ve kavmiyeti itibarıyla kulüp teşkiline, cemiyet teşkiline mani olunursa, bunlar behemehâl eski devreye yani yine devri sabıkta cereyan etmiş olan eski usullere müracaat edecekler⁴⁶⁹.” Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Trayan Efendi bu saatten sonra milli cemiyetleşmenin önünün alınamayacağından gizli de olsa bu sürecin devam edeceğinden bahsetmektedir.

⁴⁶⁴Tunaya, (2011). a.g.e., 206,381.

⁴⁶⁵ Bu konudaki tartışmalar için Ayrıca Bkz. *MMZC*, (6 Haziran 1325 Cumartesi). Devre: 1, Cilt: 4, İçtima Senesi: 1, 96. İnikad, 476.

⁴⁶⁶ Günay, N. (2015). a.g.e., 141-143.

⁴⁶⁷ Toprak, Z. (1985). 1909 Cemiyetler Kanunu. *TCTA*. (C.1). 207.

⁴⁶⁸ Cemiyetler Kanununun kabul edilmesinden önce Meclis-i Mebusan'da konu ile alakalı yapılan görüşmeler için Ayrıca bkz. Arslan, Z. (2010). Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3(11), 57-72.

⁴⁶⁹*MMZC*.(6 Haziran 1325 Cumartesi). a.g.y., 473.

Selanik mebusu Velahof Efendi ise Avusturya ve Rusya'yı örnek vererek bu ülkelerde kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla teşekkül etmiş siyasî cemiyetler vardır demiş ve “*Bir cemiyetin menafî-i umumiyeye hadim olup olmadığını Şûrayı Devlet nasıl tayin edecek⁴⁷⁰?*” diye sormuştur. Yani Osmanlı Devleti'nin bu cemiyetleri belirlediği kıstaslar doğrultusunda kontrol edebilmesinin namümkün olduğundan bahsetmiştir. Bu konuda Rum mebuslara destek veren Kozan mebusu Hamparsum Muradyan Efendi:

“(...)bir insan, bir milleti, bir ahaliyi anlamak için serbest bırakmalıdır ki söylesin. Ne kadar isterse söylesin, ne kadar isterse yazsın. Çünkü yazmakla, söylemekle bir adamın, bir milletin mülâhazası, gidişatı anlaşılır. Şimdi bir cemiyet teşkili, eğer hâli serbestide bırakılacak olursa, bizler anlayabileceğiz ki, acaba bizim Osmanlı milleti ne gibi yola sülük ediyor? Acaba hürriyete mi, yoksa istibdada doğru mu gidiyor⁴⁷¹?” diyerek infiratçı bir tutumda olduğunu açıkça beyan etmiştir.

Yorgi Boşo Efendi ise Osmanlıdaki muhtelif unsurların kendi kavmiyetlerine ait isimleri kullandıklarını; Rum, Arnavut, Bulgar(...)vs. adıyla anıldıklarını bunların kendi adıyla kurduğu cemiyetlerin bu isimlerde başka memleketlerde bu milletten kimseler olmadığı için (!) Osmanlı olacaklarını söylemiş, “*bunların hepsine Osmanlı diyecek olursak nasıl tefrik olunur*” demiştir. Boşo Efendi bu suretle bu ayrımın yapılmasının bir gereklilik olduğundan dem vurarak “*kavmiyet meselesini muhafaza etmek her halde(!) Osmanlıcılığa katıyen muhalif değildir⁴⁷²*” diyerek kendi içinde çelişmiştir. Kısacası gayrimüslim mebuslar özellikle de Rumlar kendi kimliklerinden bir an olsun taviz vermek istememektedirler ve Osmanlılık kavramı onlar için bir anlamada sadece bir paravan gibi görünmektedir. Bunun en belirgin örneklerinden birisi yukarıda andığımız mektepler meselesidir. En eski Rum Okulu “Fener Rum Mektebi”dir. 19. yüzyılda bu okul Türkiye'deki Rumların kültür merkezi olmuş, ders programının zenginliğinden dolayı vilayetlerden gelen varlıklı ailelerin çocukları bu okulda okumuş ve bunlar sayesinde de Yunan kültürü her tarafa yayılmıştır⁴⁷³. Bu mesele de dâhil Rumlarla alakalı tüm meselelerde Fener Rum Patrikhanesinin tutumu da önemlidir. Hüseyin Cahit, Tanin'de Fener Rum Patrikhanesinin uzlaşmaz tutumu ve kötü niyetleriyle alakalı eleştirilerde bulunduğu pek çok yazı yazmıştır. Bu yazılarından birinde Patrikhanenin Fatih

⁴⁷⁰MMZC.(6 Haziran 1325 Cumartesi). a.g.y., 475.

⁴⁷¹MMZC.(6 Haziran 1325 Cumartesi). a.g.y., 476.

⁴⁷²MMZC.(6 Temmuz 1325 Pazartesi). Devre: 1, Cilt: 5, İçtima Senesi: 1, 114. İnikad, 439.

⁴⁷³ Haydaroğlu, (1993). a.g.e.,177.

döneminden beri aldığı imtiyazların onlara Osmanlı'nın diğer Müslüman olmayan unsurlarından farklı bir statü kazandırdığını ve patrikhanenin Rum vatandaşlarının sefarethanesi⁴⁷⁴ işlevini üzerine almaya çalıştığını böylece bağımsızlaşmayı istediğini belirtmiş ve bunun kabul edilemez olduğunu belirtmiştir⁴⁷⁵. II. Meşrutiyetin ilk yılları bu tartışmalarla geçmiştir.

İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılığı savunması kendi içyapısı için de bir zarurettir. Nitekim Osmanlı vatandaşlarının her birinin bir nüvesi cemiyet içerisinde faaliyet göstermiştir. II. Meşrutiyetin ilanı sonrası Ağustos 1909'da Talat Bey, Cavit Bey ve Halil Bey Makedonya'ya buradaki kuruluşları arasında birlik sağlamak için bölge gayrimüslimlerine yönelik olarak ılımlı bir tavır takındıklarını göstermek amacıyla bir gezi düzenlediler. Hatta sonrasında cemiyetin merkezîyetçiliği savunan temel isimlerinden Talat Bey, 1911 yılının 10 Şubat'ında Dâhiliye nazırlığı görevinden istifa etmiş ve yerine daha yumuşak başlı Halil Bey getirilmiştir. Böylece Cemiyet, siyasetinde bazı değişiklikler yapmış oldu. Eyaletlere ve Müslüman olmayan unsurlara merkezîyetçilik kuralının uygulanmasından sessizce vazgeçildi, bir müddet için kapitülasyonlara eskisi kadar şiddetle karşı koyulmadı. Bu değişiklikler, eyalet valilerine gönderilen bir sirkülerde açıklandı ki Halil Bey, bu sirkülerde Babîâlî'nin başlıca siyasetinin, Osmanlıların özgürlük ve adaletten eşit oranda yararlanmaları olduğunu söylemiş ve amacın "*sınırlar içindeki birlik ve bütünlüğü sağlamak ve bu yoldan devletin en büyük yararı olan milletlerarası geçimsizliği ortadan kaldırmak(...)*" olduğunu ifade etmiştir. Valilerin yabancılara konuk muamelesi etmeleri ve kapitülasyonlara uygun davranmaları istenmiştir⁴⁷⁶. Ancak bu tutum cemiyet içi muhalefeti engellememiştir. Nitekim 1911 yılına geldiğimizde ise muhalefetin fazlaca güç kazandığını görürüz. Bu yıl parlamento içinde çok canlı ve sert diyalogların kurulduğu bir dönemdir. Arap, Arnavut, Balkanlı, Ermeni, Rum mebuslar gruplaşmışlardır. Oluşan "Hizb-i cedid" nihayetinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı vücuda getirecektir. Bu fırka da İttihat ve Terakki karşısında yer alan gayrimüslimler de dâhil tüm muhalefeti tek şemsiye altında toplayacaktır. Kuruluşundan bir ay bile geçmeden yapılan ara seçimleri de kazanacaktır⁴⁷⁷. Rıza Nur Bey "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl

⁴⁷⁴ Bu husustan Osman Nuri Ergin de şöyle bahseder: "*İmparatorluk içindeki gayrimüslim unsurlar arasında Rumların hepsinden dik başlı olduğu ve Rum Patrikhanesinin adeta yabancı bir devletin sefarethanesi gibi bu hususta Babîali ile mücadelelere ve pazarlıklara giriştiği bilinmekte ve görünmektedir.*" Ergin, (1977). (C. III-IV). a.g.e., 1028.

⁴⁷⁵ Yalçın, H. C. (31 Mayıs 1325-1909). a.g.m., 1.

⁴⁷⁶ Ahmad, (2010). a.g.e., 111-114.

⁴⁷⁷ Tunaya, (2011). a.g.e., 485-486.

Öldü?” adıyla yazdığı kitabında Rum mebuslarla Fırkası’nın münasebetini şöyle anlatıyordu:

“Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın Rum II. Meşrutiyet Kulübü ile münasebeti vardı. Bu kulüp fırkanın mesaisine iştirak ediyordu. Biz de bu kulübün ismini dahi kaldırarak tamamıyla fırkaya kalbetmek fikrinde idik. Rumlar iptidaları bu fikrimize mümaşat etmişken⁴⁷⁸ ve biz de onlarla yaptığımız itilâfname şartları mucibince inanarak fırkanın merkez-i umumî azalıklarından iki yer boş bırakıp oraya onlardan iki Rum aza koyacak iken bilâhare gelmeyip çekilmişlerdi. Rumlar mesaimizde bize yardım ediyorlardı.”

Rıza Nur bu hesapları düşünürken Osmanlı Devleti Trablusgarp mücadelesini vermekteydi. Halil Menteşe bu konu için “(...)ihtiras, Meclis-i Mebusan sahnelerini o derece istilâ etmişti ki İtalyanlar payitahtın kapısını topa tutarken muhalifler ekseriyet fırkasıyla hükümet sandalyelerinin taksimi ile meşgul idiler. Ekseriyet zaaf gösterdikçe onların hücumu artıyordu⁴⁷⁹” diye yazmıştır. Muhalefet dolayısıyla 1911 yılı İttihat ve Terakki’nin güçlü olduğu bir yıl değildir. Eğitim meselesinde gayrimüslimlere tavizkar davranılmasının gerekçelerinden biri de bu olacaktır.

Osmanlı yönetimi ile Rum ahali arasındaki gerginlik 1912 yılında Gerenbe metropoliteninin öldürülmesi ile daha da arttı. Bu metropolit hükümetin tahkikatı veçhile sadık halkı hükümet aleyhine teşvik ediyor; “ya ölüm, ya zafer” diyerek metropolithanelerde nutuklar iradediyordu. Bu şahsın öldürülmesi mecliste şiddetli tartışmalara sebep oldu. Özellikle Talat Paşa, Boşo Efendi’nin ağır ithamlarına maruz kaldı. İşin ilginç Arap asıllı Mebus Abdülhamit Zöhravi Efendi, Boşo’yu desteklemişti. Ancak Rum-Arap birliği içinde verilmiş olan “sual”in “istizaha⁴⁸⁰” çevrilmesi önerisi reddedildi. Bu tablo, 1908-1913 arası Osmanlı Parlamentosu içinde, Rum, Arap ve Türk mebuslar arasındaki ilişkilerin kanıtlarından bir tanesidir⁴⁸¹. Tanin Gazetesi’nde 1912’de yayımlanan bir röportaj Rum cemaatinin Osmanlı Devleti’ne bakışını olduğu kadar İttihat ve Terakki ile ilişkilerini de gözler önüne seren bir örnektir. Boşo Efendi ile yapılan bu söyleşide bu Rum mebusun dikkat çekici sözleri bulunmaktadır. Öncelikle Boşo Efendi: “şimdiye kadar Rumlardan kabineye dâhil olan zevat iktidarsız olup Rum milletinin hukuki

⁴⁷⁸ Uymuşken.

⁴⁷⁹ Birgüt, O., Edgü, F., Kaynaradağ, A., Mardin, Ş., Yücel, T. (Editörler). (1986). *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 145.

⁴⁸⁰ Gensoruya.

⁴⁸¹Tunaya, (2011). a.g.e., 577-578.

arzusuna tercüman olamamışlardır” diyerek bundan sonrası için daha keskin bir milli siyaset yapılacaklarını ima etmişti. Kendine sorulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliğine dair soruya: “*Biz istiklalimizi muhafaza edeceğiz*” şeklinde cevap vermişti. Aynı röportajda İttihat ve Terakki için: “*Eğer İttihat ve Terakki Cemiyeti bizim hukukumuzu muhafaza etmeye gayret ederse şüphe etmeyiniz ki derhal o tarafa geçeceğiz*⁴⁸²” diyerek meselenin bir fırka destekleme meselesi değil sadece Rum milli çıkarlarına hizmet olduğunu belirtmiş, böylece merkezîyetçi bir tutumu desteklemeyeceklerini açıkça ortaya koymuştu. Öte yandan Rum meselesinde büyük devletler desteklerini Yunanistan’a vermekten çekinmemektedirler. Örneğin İngiliz arşivlerinde “*Adaları almaya çalışan Yunanistan’ın işini kolaylaştırmak için büyük devletlerin Yunanistan yararına Türkleri oyalamakta olduklarından*⁴⁸³” bahsedilmekteydi.

1913-1914 yıllarında Türk-Müslümanlar tarafından Rumlara boykot yapıldı. Zira Osmanlı vatandaşı Rumlar Yunanistan’a Balkan Savaşları boyunca savaşlarda başarılı olmalarını da sağlayan ciddi boyutlu yardımlar yapmışlardı. Bu boykot hem bu yardımları hem de Yunanlıların Makedonya Türklerine yaptıkları zulümleri protesto mahiyetinde idi⁴⁸⁴. Elbette bu tepkiler Türk milli kimliğinin belirginleşmesini de sağlayacaktı.

Mebusan Meclisi’nin 1914 ilkbaharında yaptığı seçim sonucu 3. Döneme geçildi. Bu dönemde tüm özellikleriyle bir savaş meclisi vardı. Bu mecliste, mütareke dönemine değin, varlığı hiç fark edilmeyen bir muhalefet saklıdır. Muhalefet, özellikle Rumların doğrultusunda, milliyetçi bir planda birdenbire belirmiştir ve karşısında, aynı hızla, “Müdafaa-i Hukukçu” bir Türk milliyetçiliği de ortaya çıkmıştır⁴⁸⁵. Yukarıda da andığımız üzere Babıali Baskını sonrası ülke içindeki muhalefetin zayıflaması ile özellikle Mebusan Meclisi’nde çok canlı bir muhalefet görmek mümkün değildi. Bu sebeple tartışmalar I. Dünya Savaşı yenilgisinin ardından Talat Paşa’nın istifası ve özellikle Enver-Cemal ve Talat Paşaların yurt dışına çıkışları sonrasında başladı. Önce Aydın Mebusu Emanuelidi Efendi ve iki Rum mebus Talat Paşa Kabinesinin cezalandırılmasını önerdi. Rum mebuslar, aynı zamanda “Ermeni millete” ve “Arap kavm-i necibine” karşı “İttihatçıların reva gördükleri zulmün cezasız kalmamasını” öneriyorlardı⁴⁸⁶. Ayrıca Rum ve Ermenilere

⁴⁸² Rum Mebusları (Jön Türk’ten aktarılmıştır). (28 Kanun-i evvel 1327-1912). *Tanin Gazetesi*.

⁴⁸³ Uğurlu, (Editör). (2005b). a.g.e., 208.

⁴⁸⁴ Kerimoğlu, H. T. (2006/Güz). 1913–1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey’in Bir Risalesi. *ÇTTAD*. V/13, 95-95.

⁴⁸⁵ Tunaya, (2011). a.g.e., 215-216.

⁴⁸⁶ *MMZC*. (4 Teşrin-i sani 1334-1918 Pazartesi). Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 5, 11. İnikad, 109.

yapılan tehcirin hesabını soruyor ve Başkanlık Divanı'nın dahi İttihatçılığını ileri sürerek yenilenmesini istiyorlardı. Türk mebuslar ise bu şiddetli saldırılara aynı şiddetle karşı çıktılar. Ancak özellikle İttihat ve Terakki'nin Teceddüd Fırkası'na dönüşmesi sonrası harp mesullerinin bulunmasını ve cezalandırılmasını istediler. Böylece Harb-i umumiye girişimizin incelenmesine dair bir önergeyi meclise kabul ettirdiler⁴⁸⁷.

1.3.2.3. Rumların “Osmanlıcılığa” bakışına bir örnek: “Balkan Savaşları’nda Rum göçü meselesi”

Yukarıda andığımız İttihat ve Terakki'ye yönelik ülke içinde büyüyen muhalefet Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın şemsiyesi altında Halaskar Zabitan olayının ortaya çıkmasına sebep oldu. İsyancıların isteği üzerine İttihat ve Terakkili vekillerin çoğunlukta bulunduğu meclis dağıtıldı. Aynı sıralarda Karadağ, Sıbistan, Bulgaristan ve Yunanistan arasında Osmanlı Devleti'ne karşı bir yakınlaşma ve birleşme ortamı doğacaktı ki bu ittifak da nihayetinde Balkan Savaşları'nın çıkmasına sebep olacaktı.

Balkan Savaşı⁴⁸⁸'nin başladığı ilk zamanlarda Trakya ve Batı Anadolu'da yaşayan Rumların bir kısmı Yunan askeri olarak Osmanlı ordularına karşı savaşmak için Makedonya'ya gitmişlerdi. Bu kişilerin büyük çoğunluğu İttihat ve Terakki hükümeti tarafından vatandaşlıktan çıkarıldıkları için geri gelemediler. Balkan Savaşları sırasında ise Rumlar Osmanlı Devleti'nin yenilmesi için Bulgar orduları ile işbirliği yaptılar, Balkanlarda Türk-Müslümanlara yapılanların dışında özellikle Trakya'da komşuları olan Müslümanlara saldırdılar⁴⁸⁹. Müslüman ahali de bu düşmanlığa mukabil Rumları boykot etti. Bu sıralarda gazetelerde Türklerin iktisadi hayatta etkinliğinin sağlanmasına dair yazıların da yoğun olduğu için bu boykot Türklerin kendi aralarında alış verişte bulunmasını beraberinde getirdi. Bu konu Rum mebuslarca eleştirildi⁴⁹⁰. Savaşlar sonrasında önce Bulgarların işgal ettiği ancak sonradan Türk tarafının yeniden istirdat

⁴⁸⁷Tunaya, (2011). a.g.e., 654-656, 485-486.

⁴⁸⁸ I. Balkan Savaşında Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan'dır. Bab-ı Ali Baskını sonrası görevden ayrılan nazır, daha sonrasında İttihat ve Terakki yönetimi tarafından Balkan Savaşındaki tutumu sebebiyle eleştirilmiştir. Bu sabık nazır Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak ayrılmasından sonra ortaya çıkacak ve bağımsız Ermenistan emeliyle hareket eden Ermeni heyetinde yer alacaktır. Mağlup devletlerin paylaşımalarının görüşüldüğü Paris Sulh Konferansı'nda Bogos Nubar Paşa ile birlikte Ermeni heyetine başkanlık yapacak, İtilaf devletleri nezdinde Osmanlı aleyhine yoğun olarak çalışacaktır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Karakoç, E. (Bahar 2010). Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi. *Uluslararası İlişkiler*. 7(25), 169.

⁴⁸⁹ Efiloğlu, A. (2011). *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 48-64, 142-149.

⁴⁹⁰MMZC. (23 Haziran 1330-1914 Pazartesi). Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, 26. İnikad, 607.

ettiği Trakya bölgesinden ve yanı sıra Batı Anadolu'dan Rumlar Yunanistan'a göç ettiler. Rumların bu göçlerinde Türk-Müslümanlara yönelik Balkanlıların (ve de Yunanlıların) ağır muamelelerine tepki olduğu kadar kendilerinin savaş sırasındaki tutumları da etkili olmuş idi.

Balkan Savaşları'ndan sonra 150.000 Rum'un Yunanistan'a göç ettiği, 270.000'den fazla Türk'ün de Balkanlardan Osmanlı ülkesine geldiği konuşulan⁴⁹¹ Mebusan Meclisi'nde bu mesele ciddi tartışmalara sebep oldu. Rum mebuslar göçlerle alakalı Talat Paşa'nın cevaplamaı için bir soru önergesi verdiler. Kürsüye çıkan Emanuel Emanuelidi Efendi Rumların göçünü şiddetle eleştirdi bu meselede hükümeti sorumlu tuttu. Sözlerinden biri *“Efendiler, bugün 150 bin kişi terk-i vatan etmiştir. (...) Ben Yunanistan'ın burada vekili değilim, ben Osmanlı vekiliyim ve en büyük emelim de Osmanlı kalmaktır⁴⁹²”* idi. Emanuelidi Efendi sık sık kendisinin Osmanlılığı üzerinde dursa da sadece Rumların haklarını savunmakta İslam ahaliye gelince yuvarlak cümleler kurmakta idi. Rumlara boykotu eleştiren Emanuelidi Efendi İslam ahalinin neden böyle bir tepki verdiğiine değinmiyordu. Öte yandan Rumların göçünü uluslararası bir suç gibi gösterirken Balkanlarda yaşanan Türk-Müslüman kıyımına kayıtsız kalmaktaydı. *“(...)başka mahallelerde İslamlar aleyhine tecavüz vaki olmuş olsa(...)”, “Yalnız Balkan Memalikeinde bazı tecavüzet vaki olduğu iddia olunmasıyla(...)”⁴⁹³* gibi ifadelerle Balkanlarda yaşanan zulmü küçültmekte, yok saymaktaydı. Emanuelidi Efendi konuşmasına Balkanlardan gelen Türk-Müslümanların Trakya ve Batı Anadolu'ya yerleştirilmesine kızarak devam etti. *“Üsküdar'dan ta Basra Körfezine kadar hali arazi pek çoktur ve iskân edilmiş arazi pek azdır. Hali araziyi böyle boş bırakıp da, muhacirin Rum karyelerine getirmek ve binaenaleyh, birtakım uygunsuzluklara sebep olmak muvafık*

⁴⁹¹Tunaya, (2011). a.g.e., 579-580. Aynı dönemde Balkanların başka yörelerinden gelen göçmenler de dâhil edilirse Balkan Savaşları'nda yaklaşık bir milyon kadar Rumeli Türk'ü vatanlarının bağrından sökülüp atıldı ve bu kitlenin iki yüz bin kadarı savaş esnasında hayatını kaybetti. Geri kalanı ise Anadolu'ya sığındı. Bkz. Şimşir, B. N. (2000). *Rumeli'den Türk Göçleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 206. Bu sırada Türk-Müslümanlara yapılan zulümlerde Bulgarlar başı çekerler. Bulgarlar Türk ahaliye yaptıkları baskı ve zulümlerde Osmanlı Devleti içindeki Bulgarların yardımları ve rehberliklerinden çok defa istifade etmişlerdir. Bkz. Halaçoğlu, A. (1994). *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*. Ankara: TTK Yayınları, 36. Öte yandan Bulgarlar Edirne'ye girdiklerinde Müslümanlara olduğu kadar gayrimüslimlere de tecavüzde bulunduğu Osmanlı ordusunun Edirne'yi istirdat etmesi Müslimleri olduğu kadar pek çok gayrimüslimi de sevindirmiştir. Balkan Savaşları'nda Hristiyan Balkanlılar gayrimüslimlere de zulmetmişlerdir. Bu yüzden bu dönemde Müslüman olmayan pek çok unsur mezalimden kurtulmak için Anadolu'ya gelmiştir. Sırp ve Karadağlılar Arnavutlara, Bulgarlar Musevi ve Rumlara, Yunanlılar da Musevi ve Bulgarlara zulmettiler. Bu sebeple Edirne Bulgarların eline geçtiğinde Müslümanların yanı sıra Ermeni ve Rum aileler İstanbul'a kaçtı. Bu vilayetin ileri gelen Müslim ve gayrimüslimleri Bulgar zulmünü protesto için mitingler yaptı. Bkz. Halaçoğlu, (1994). a.g.e., 34, 63-64.

⁴⁹²MMZC. (23 Haziran 1330-1914 Pazartesi). Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, 26. İnikad, 607.

⁴⁹³MMZC. (23 Haziran 1330-1914 Pazartesi). a.g.y., 607-609.

değildir. Bu emri iskân kasten olmasa bile, bunun sebebi ne idi?⁴⁹⁴” demişti. Emanuelidi Efendi burada iskân siyasetinin kasten yapılmadığını kendi ağzından belirtmiştir. Öte yandan Anadolu’dan Balkanlara giden gayrimüslimlerin nerelere yerleştiğine dair bir arşiv belgesinde Balkan harbini müteakip Trakya’dan Makedonya’ya hicret eden Rumların Yunan Hükümeti tarafından yerlerine iade edildiği belirtilirken Müslümanların mallarının alınıp Rumlara verildiği⁴⁹⁵ bilgisinden bahsedilmektedir. Meclis Konuşmalarında geçen bir diğer husus göçü Yunanistan’ın teşvik ettiği meselesi idi. Müslüman mebusların sıkıştırması üzerine Emanuelidi Efendi bunu yalanlamıştı. Ancak mebusların sözlü baskısı artınca vatana ihanet edip Yunanistan’a göçenlerin ailelerine Yunanistan’a gelmelerine dair yazdıkları ele geçirilen mektuplardan bahsetmek zorunda kaldı. Ancak böyle bir propagandanın olduğu belli olmasına karşın bu konuyu küçümsedi⁴⁹⁶. Bu sorulara Dâhiliye Nazırı Mehmet Talat Bey cevap vermiştir:

“Balkan muharebesi esnasında öyle elim, öyle feci vakayi zuhur etmiştir ki, bu tarih-i beşeriyet için hakikaten bir lekedir. Birçok aileler diri diri yakıldı. Birçok alileler öldürüldü, zulmedildi, işkence edildi. (...) Aynı hal maatteessüf Sırbistan’da, Yunanistan’da, Bulgaristan’da devam ediyor. Emanuelidi Efendi’ye sorarım biz uzun bir harp evresi geçirdik kimsenin burnu kanadı mı, kimseye tecavüzatta bulunuldu mu? (Hayır) (Neden?) Çünkü biz hükümet olarak asayişi temin ettik.

(...) Fakat muharebe neticelendikten ve oradan seylî muhaceret başladıktan sonra ve buraya yüzbinlerce muhacirler arz ettiğim şekilde işkenceler görerek gelmeye başladıktan sonra ve bu gelen muhacirler propaganda yapmaya başladıktan sonra, hakikaten memlekette Hükümetin yine kolaylıkla menne muvaffak olamayacağı birtakım husumetler tevellüt etmeye başladı.

(İskân etme işine gelince) (...) evvela, gelen muhacirleri Rum köylerine değil, İslam köylerine tevzi ve taksim ettik ve başka türlü de yapamazdık. Gerçi hali arazi pek çoktur, fakat Emanuelidi Efendi’nin dediği gibi Üsküdar’dan Basra’ya kadar olan arazi-i haliyye bu İslamları yerleştirmek için evvela 15-20 milyon liraya ihtiyaç vardı. Bizde de o yoktu. Bu muhacirleri, dedikleri gibi, oralara gönderip çöllere serpecek olsaydık oralarda cümlesi açlıktan öleceklerdi ve Emanuelidi Efendi de bundan

⁴⁹⁴MMZC. (23 Haziran 1330-1914 Pazartesi). a.g.y., 609-610.

⁴⁹⁵BOA. DH.KMS; 65/42, 1339 C 01. Belge çevirisi için Bkz. Ek-38.

⁴⁹⁶MMZC. (23 Haziran 1330-1914 Pazartesi). a.g.y., 609-610.

memnun olmazdı(!) Binaenaleyh biz bunları evvela İslam köylerine gönderdik, İslam kardeşlerini kabul etmeleri için rica ettik ve birçok yerlerde kabul ettiler; fakat muhaceret o kadar tekessür etti ki bazı Rum köylerine de İslam muhacirlerini vermeye mecbur olduk ve teşekkür olunur ki bazı yerlerde Rum köylüleri, kendileri talip oldular. Fakat bundan birçok şikâyetler tevellüt etti. Şikâyet ve mahzuru görünce Hükümet de, bittabi, bu tedbirden feragat etti, devam etmedi. Ve şimdiye kadar diyebilirim ki Rum köylerine verilmiş muhacirinin miktarı beş bini tecavüz etmez. Gelen muhacirin 270 bini mütecavizdir. Bu istatistiğimiz ile müspettir.

(Boykot Meselesi) (...)Efendiler, bu da şimdiye kadar görülmüş, işitilmiş şey değildi; memleketimizde bir unsurun diğer unsurla alışverişi vaki değildir. Hakikaten İslamlar, diğer anasıra karşı bu hususta diyebilirim ki son derece müsaadekardır... Fakat arz ettiğim gibi, muhacirlerin vürudundan sonra bu da başladı ve aynı propagandayı muhacirler yaptı. (...) Divanı Harpçe yüz kişi muhtelif cezaları duçar olmuşlardır. Boykotajda tecavüz derecesine geçenlerden memur olanlar, memuriyetlerinden tard edilerek Divanı Harbe tevdi edildi ve memur olmayanları, doğrudan doğruya Divanı Harbe sevk edilerek duçarı mücazat oldu⁴⁹⁷.”

Öte yandan Rumlara boykotla alakalı yapılan ihbarların kimilerinin asılsız çıktığı da belgelerde görülmektedir. Örneğin Ayazmend nahiyesindeki Rumların büyük bir kısmı hicret etmiş olduğundan Rum Patrikhanesinin Rumlara boykotaj uygulandığına dair şikâyetinin yalan olduğu anlaşılacaktır⁴⁹⁸. Yeniden Talat Paşa'nın cevaplarına dönelim:

(Rumların gidişi) “(...)Rumlar evvela Edirne Vilâyetinde hicret etmeye başladılar, hicreti evvelâ Patrikhane haber verdi ve hiçbir şikâyet serdetmeyerek yalnız haber verdi. “Edirne Vilâyetinin falan ve filan Rum köyleri hicret ediyorlar, bu, Hükümetin arzusuna tevafuk eder mi?” denildi. (Cevabımız “uygun bulmuyoruz ama illa ki gitmek isteniyorsa zorla kalın deme hakkımız siyaseten yoktur” şeklinde oldu.

⁴⁹⁷MMZC. (23 Haziran 1330-1914 Pazartesi). a.g.y., 611-612.

⁴⁹⁸BOA. DH.EUM.VRK; 13/22, 1332 N 19. Aydın valisinden Dahiliye Nezaretine yazılan belge şöyledir: “Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti ifadesiyle şerefvarid olan fi 29 Haziran ve sene 330 tarihli ve 523 numarolu tahrirat-ı aliye-yi nezaretpenahileri cevabıdır. Ayazmend nahiyesinde Rumlara boykotaj icra edilmekte olduğu ve Rum patrikliğinden makam-ı sadarete takdim olunan muhtırada beyan ve şikâyet edildiğinden bittahhik muamele-yi lazimenin ifa ve ebnası iş'ar buyurulmuştur nahiyeye-yi mezkuradaki Rumlar bir ay evvel sahile hicret etmiş oldukları cihetiyle bu şikâyetin bittabi asıl ve esası olmadığı maruzdur olbabda emr-i ferman hazret-i veliyü'l-emrindir fi 9 Şaban sene 332 ve fi 19 Temmuz 330”

Patrikhaneden nasihatçi papazlar göndererek gitmemelerini telkin ettik ama fayda vermedi.)

(Rumların hicretleri sebeplerine gelince) (...) *Edirne Vilayeti uzun müddet Bulgar istilasında kaldı. Bulgar istilası esnasında orada bulunan Rumlardan bazıları, komşularına, eski vatandaşlarına karşı hakikaten zikri burada layık olmayacak derecede çirkin, feci tecavüzatta bulundular(...) Hatta bunlardan birtakımları derdest edildi, muhakeme edildi, cezalar gördüler. Bir kısmı firar etti. Fakat tasavvur ediniz, iki komşu arasında böyle bir hal cereyan etmiş, sonra da eski Hükümet yine gelmiş orada teessüs etmiş, artık bunların aralarında eski hoşluk kalır mı? Bunlar birlikte yaşayabilirler mi? Bittabi yaşayamazlar. İşte onlar da utandıklarından, korktuklarından hicret ettiler. Sonra, bittabi, gelen muhacirler Rumların hicretinden müteessir değildi, bilakis memnun, onlar da birtakım işaata, tehdidama başladılar.*

(Mal-mülklerin durumuyla alakalı olarak) (...) *şimdiye kadar giden Rumların ve gelen Müslümanların emlâk-ı gayrimenkulelerini mübadele etmek üzere her iki Hükümet, murahhaslar tayin ederek bir komisyon teşekkül etmiştir. Kaviyyen ümit ederim ki, komisyon kemal-i samimiyyetle çalışacak ve bu işe bir hüsnü netice vereceklerdir⁴⁹⁹*” demiş ve konuyu tüm açıklığıyla ortaya koymuştur.

Kısacası İttihat ve Terakki'nin Rumların göçürülmesine yönelik kasten uyguladığı resmi bir politikası yoktur. Bunu Feroz Ahmad da destekler. Ona göre Rum ve Bulgarların Anadolu'dan göçmesini Bab-ı Ali Baskını sonrası İttihat ve Terakki istemiş ancak düvel-i muazzamanın müdahalelerinden çekindiği için bunu hiçbir zaman resmi bir politika haline getirememiştir⁵⁰⁰. Bu arada 1 Temmuz 1914'te Türk ve Yunan hükümetleri arasında Makedonya Türkleri ile Aydın ve Doğu Trakya'daki Rumların mübadelesi kararlaştırılsa da bu anlaşma I. Dünya Savaşı çıkınca askıya alınacaktır⁵⁰¹. İddia edilenin aksine Hükümet Rumların gönderilmemesine çalışmıştır. Arşiv belgeleri bu durumu desteklemektedir. Örneğin Dâhiliye Nezâretinden Hüdavendigâr Vilayetine şifreli yani gizli olarak çekilen bir telgrafta Rum muhaceretinin önlenmesi ve Rumları muhacerete zorlayan şahısların yakalanarak “*şediden te'dib olunmak üzere*” adliyeye sevkleri talep edilmiştir⁵⁰². Ancak

⁴⁹⁹MMZC, (23 Haziran 1330-1914 Pazartesi). a.g.y., 611-613.

⁵⁰⁰ Ahmad, (2011). a.g.e., 109-110.

⁵⁰¹ İpek, N. (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander Yayınları, 188-189.

⁵⁰²BOA. DH.ŞFR; 42/40, 1332 02 22.

savaş esnasında hıyanetleri görülen Rumların göç etmesi İttihat ve Terakki'nin engel olmak istemediği bir durumdu. Halil Mentеше anılarında *“Talât Bey, Balkan Harbi'ndeki hıyanetleri tebarüz eden anâsırdan memleketi temizlemeyi ön safa almıştı”* diye yazar. Yani göç hadisesinde mesele Rumların ötekileştirilmesi değil hıyanet edenlerin istenmemesi meselesidir. Nitekim göçenler ilk evvel Bulgarlar ardından Rumlar olmuştur. Bu sebeple Halil Mentеше bu göçün hızlandırılması için Rumların ürkütüldüğünden de bahseder. Fakat bu ürkütme Rumlara yönelik bir eylemle yapılmadığı gibi tam aksine bölgede bir asayişsizliğin ya da saldırının olmasını engellemek için yapılıyor gibi görünmektedir. Nitekim Balkanlardan gelen muhacirinin de kendisine bunca zulmeden gayrimüslimler için güzel düşünceler beslemesi olanağı yoktur. Öte yandan Halil Mentеше Rumların göç etmesinin Dâhiliye Nazırı ve İzmir Valisi tarafından önlenmeye çalışıldığından ancak engel olunamadığından bahseder. Bu ifade kötü niyetle hareket edilmediğinin göstergesidir. Halil Mentеше -tıpkı Talat Paşa gibi- zaten *“Balkan Harbindeki hıyanetlerinin tepkisiyle maneviyatı bozulmuş olan Rum halkının gitmek üzere ayaklandığını ve gidenlerin hiç birinin burnu dahi kanamaksızın Yunanistan'a göçtüğünü”* bildirir. Böylece önce Trakya ardından Batı Anadolu'dan gidişler başlamıştır⁵⁰³. Bu hususu teyit eder nitelikte arşiv belgeleri bulunmaktadır. Devlet Rumları hicret ettirmek amacıyla yapılmakta olan tazyik ve tecavüzlere müdahale edilmesi ve buna yeltenenlerin cezalandırılmasına dair Trakya bölgesindeki ilgilileri uarmaktadır⁵⁰⁴. Yine Ayvalık Rumlarını tazyik ettiği bildirilen eşkıya ile ilgili gerekli tahkikatın yapılarak suçluların cezalandırılması talep edilmektedir⁵⁰⁵.

Edirne'de yaşayan Mehmet Şeref Aykut ise Rumların gidişleriyle alakalı Talat Bey ya da Halil Mentеше kadar diplomatik bir üslupla değil olayları detaylı anlattığı *“Rumlar Edirne Vilayetinden Niçin Gitmek İstiyorlar”* isimli risalesinde Emanuelidi Efendi'ye çok sert bir tepki vermiştir. Mehmet Şeref Aykut *“size altı bin yıldır mütefekkir ve mütehassıs bir beşeriyetin tarihine geçmemiş bu vakayı Rumların kanlı eliyle nasıl geçtiğini en açık bir lisan ile anlatmak için müsaadenizi niyaz edeceğim”* diyerek Emanuelidi Efendi'yi *“ateş ve kan döken bir katil sürüsünün hararetli ve cesur müdafii”* diye nitelemiştir. Balkan Savaşı sırasında ve sonrasında Balkanlarda özellikle Batı Trakya'da ve Edirne

⁵⁰³ Birgüt, Edgü, Kaynaradağ, Mardin, Yücel. (1986).a.g.e., 165-166.

⁵⁰⁴BOA. DH.ŞFR; 41/85, 1332 B 01. Bkz. Belge-12.

⁵⁰⁵*“Karesi mutasarrıflığına; Ayvalık Rumlarının eşkıya tarafından tehdit ve tazyik edilmekte olduğu ifade ediliyor aslı olup olmadığının ve var ise eşkıya denilen eşhasın ahz ve girifileriyle haklarında takibat-ı şedide-i kanuniye icrası ve her türlü tazyikat ve tehdidatın ref ve izalesi ve jandarma kumandanının oraya iğzama ehemmiyetle matlupdur. 26 Haziran 330”* BOA. DH.ŞFR; 42/240, 1332 Ş 16.

Vilayetinde Bulgarlardan önce daha dün Türklerin komşusu olan Rumların kol kola köylere girerek ahaliyi camilere doldurarak yaktıklarını, kızlara babalarının önünde etmediklerini koymadıklarını, kadınlara tecavüz ederek öldürdüklerini, bölgenin ileri gelenlerinin teker teker uzuvlarını kestiklerini, tüm mallarına el koyduklarını, üstelik bu esnada ailesine işkence ettiklerini, katliamda kadın erkek, çocuk ayrımı yapmadıklarını, bölgedeki devlet görevlilerini kestiklerini, halkı önce aç bırakıp sonra soyarak onlara hücum ettiklerini(...)vs. anlatır. Ardından “*Edirne’de tarih-i beşeriyetin kaydedemediği kanlı vakayı meydana getirenler Bulgar askerleri değildi muhterem mebusumuz Emanuelidi Yunânîdis Efendi! Müdafaa ettiğiniz Rum vatandaşlarımız idi*” der⁵⁰⁶. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde Mehmet Şeref Aykut’un anlattıklarının çok daha fazlasını içeren pek çok arşiv belgesi vardır⁵⁰⁷. Edirne, Tekirdağ, Malkara, Tekfurdağı, Havsa, İnöz, Şarköy, Mürefte ve Keşan’da şedit bir Rum mezalimi yaşanmıştır. Balkanlarda yaşanan hadiseler o kadar elim bir hal almıştır ki Balkan Harbini müteakip Rumeli Müslümanlarının gördüğü zulmü 1921 yılında Osmanlı hükümeti “Kırmızı-Siyah” isimli bir kitap neşrettirerek dünyaya duyurma ihtiyacı hissetmiştir⁵⁰⁸.

Kısacası Trakya ve Batı Anadolu’daki Rumların bir kesimi Balkan Savaşları’nda sergiledikleri devlet aleyhtarı tutumları ve Türk-Müslümanlara yönelik zulümleri sebebiyle savaş sonrası bu bölgeleri –özellikle Trakya’yı- terk etmek istemiş ve bu istekleri pek onay görmese de engellenmemiştir. Mesele sadece Osmanlı vatandaşlarının ayırım yapılmaksızın zarar görmemesinin sağlanmasıdır. Öte yandan Rumların boşalttıkları yerlere Balkanlardan gelen Türk-Müslümanlar yerleştirilmiştir. Bu da bir zorunluluk gibi görünmektedir. Nitekim aynı şey yukarıda örneğini verdiğimiz üzere Balkanlarda Türk-Müslümanların mülk ve arazileri için de yapılmaktaydı. Hatta burada İslam ahaliye zulmedenlerin bir kısmı bunu devlet politikası olarak yaparken diğer kısmı komşusunun mülküne göz diktiği için Türk-Müslümanlara yapılan bu zulmü desteklemiştir⁵⁰⁹. Fakat bu zulmü her nedense

⁵⁰⁶ Mehmet Şeref Aykut, “Rumlar Edirne Vilayetinden Niçin Gitmek İstiyorlar” Risalesi, Aktaran: Efiloğlu, A. (2012). Osmanlı Meclisinde Rum Göçü Ve Rum Tehciri Tartışmaları. *History Studies*. 4(1), 180-183. Balkanlar ve Anadolu’daki katliamlarla alakalı olarak daha geniş bilgi için Bkz. Binark, İ. (Proje Sorumlusu). (1995). *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu’da Yunan Mezalimi*, (C.1-2). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

⁵⁰⁷ Birkaç örneği için Bkz. BOA. DH.EUM.3.Şb; 25/47, 1336 07 24; BOA. DH.EUM.3.Şb; 25/62, 1336 08 24; BOA. DH.EUM.3.Şb; 25/64, 1336 08 26; BOA. DH.EUM.3.Şb; 25/68, 1336 09 01.

⁵⁰⁸ “*Hükümet-i seniyyenin emriyle tertip ve tab ettirmiş olduğu Kırmızı-Siyah kitap namındaki risalenin mesarîf-i tab’iyesinden bakıyyen matlubi olan(...)*” BOA. DH.KMS; 61/53, 1339 10 20 leaf 5.

⁵⁰⁹ McCarthy, (1998). a.g.e., 79-83. Öte yandan Yunanistan işgal ettiği arazilerdeki Müslümanların tüm arazi ve varidatını kendi halkına vermeyi planlamaktaydı. Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan’daki Müslüman halk da aynı emellerle malları gasp edilmek suretiyle göçe zorlanmış ve buralardaki sayıları iyice azaltılmıştı. Bkz. Halaçoğlu, (1994). a.g.e., 42-43.

Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki Rum mebuslar görmemekteydiler. Kendisini Yunanlı hisseden bu Rumlarla alakalı olarak “Anılar”ında, Talat Paşa:

“Bunlar İttihat ve Terakki'nin asıl amaçlarının gerçekleşmemesi için Osmanlı birliğine şiddetle karşı çıktılar; özgürlük ve eşitlik, onların amaç ve çıkarlarına aykırıydı. Eşitlik demek, bütün yurtseverlerin çıkarda ve çalışmada eşitliği demektir. Bu yüzden -daha önce üzerinde durduğumuz- genel askeri hizmetine şiddetle karşı çıkanlar, bu (Yunanlılar) olmuştu. Doğaldır ki eşitlik ile özel imtiyazların bir araya gelmesi imkânsızdı. Osmanlılık fikri ise Helenizm için bir tehlikeydi. “Osmanlı” terimine sinirlenen Boşo Efendi, Meclis kürsüsünde açıkça, kendisi için Osmanlılığın Osmanlı Bankası'ndaki “Osmanlı”dan fazla bir anlamı olmadığını söyledi⁵¹⁰. Bu yüzden, bu mebuslar bu gibi işlerde daima hükümet tasarılarına karşıydılar ve mültecilerle birleşiyorlardı⁵¹¹” demiştir.

Serfiçe Mebusu Yorgi Boşo Efendi İttihatçı iktidara 1909 yılında Osmanlı Devleti'ni:

“Devlet-i Osmaniye bir şirket şeklindedir. Bütün şerikler umum sermayeleriyle girmelidirler bu şirket içine ki, o şirket âli olabilsin. Bizim kendi sermayemiz nedir? Dinimiz, tedrisimiz. Başka bir şey yok(...)” şeklinde tanımlamış ve bu sözlerini 1912'de:

“(...)Bu meseleyi bir an evvel hallediniz. Bizi, gayrimüslim olanları tamamıyla Osmanlı yapınız(...)” şeklinde tamamlamıştır. Boşo Efendi bu alaycılıkla Balkan Haçlı Seferi ortamı içinde hiç söylenmeyecek sözler söylemiş oluyordu. 1912 yılından sonra ise Boşo Efendi artık Meclis-i Umumi üyesi olmayacaktı. Çünkü artık Serfiçe de, Selanik de, Manastır da ülkeden kopmuştu. *Boşo Efendi de, sonraları Yunan başbakanı olmak isteyecekti⁵¹²*. Gayrimüslimlerin bu düşüncelerini Filibeli Ahmet Hilmi şöyle yorumlar:

“Gayr-i Müslim Osmanlı mütefekkirleri henüz şerâit-i itilaf ve avâmil-i ittihâdın hiç birisi ortada yokken, mühim bir âmil gibi verd-i zebân edinilen “İttihâd-ı anâsır” fikrinden son derece kuşkulandılar ve bu terkinin ifade ettiği manâyı “Asırlarca icra edilen sa'y ve cidâl sayesinde kazanılan imtiyâzâtın lağvı, anâsır-ı gayrimüslimede câri

⁵¹⁰ Birgüt, Edgü, Kaynaradağ, Mardin, Yücel. (1986). a.g.e., 13.

⁵¹¹Talat Paşa. (2013). a.g.e., 17-18.

⁵¹²Tunaya, (2011). a.g.e., 219-220, 580.

olan terakkî ve tekâmülün tevkiifiyle onların da Müslimlerle hemhal tevkif edilmesi, ve gaye-i hayaliye olarak da Osmanlı nâm-ı müstearı altında kavmiyet ve hususatlarının zayıflştırılması ve bi'n-nihaye her unsurun az çok "Türkleştirilmesi" şeklinde telakkî ettiler⁵¹³."

Bu anlattıklarımızdan başka Rumların Türk coğrafyalarını ele geçirmek için yaptıklarının I. Dünya Savaşı'nın bitiminde bir örneği daha yaşanacaktır. İstanbul Rumları Yunanistan'ın da desteğiyle Wilson ilkelerinden doğan "tapuya bağlı hâkimiyet hakkını" İstanbul için geçerli kılmak için işgal sonrası Türkleri İstanbul'dan kaçırmak isteyeceklerdir. Bunun için hem Yunanlıların İstanbul'a girişiyle mülklerinden olacaklarını yayarak korku ve dehşet politikası uygulayacak hem de iktisaden dar boğaza girip muhtaç olan Türklerin bu sıkışıklıkta taşınmazlarını satın alma yoluna gideceklerdir. Bu esnada Musevi Banker Benşuva ile Atina Bankası İstanbul Rumlarına ucuz kredi vermek suretiyle onları destekleyeceklerdir. Türklerin bir kısmı buna dirense de bir müddet sonra mallarını yok pahasına Rumlara satmak mecburiyetinde kalacaklardır⁵¹⁴.

1.3.2.4. Fener Rum Patrikhanesi'nin "Osmanlıcılığı"

Rauf Orbay Hatıralarında Patrikhaneden⁵¹⁵ "*fesat ve nifak yuvası*" diye bahsetmektedir⁵¹⁶. Patrikhanenin tutumu Rauf Orbay'ın bu kanaatinin oluşmasının yegâne gerekçesidir. Nitekim Rum mebusların söylemlerinin daha şiddetli olanlarını Rum cemaat önderlerinden duymak mümkündür. Rumların en meşhur patriklerinden üçüncü Yuvagim, Osmanlı hükûmeti bir vatan parçası olan Rumeli'yi kaybettiği ve yüreği derin bir yara ile sızladığı bir sırada Kanun-i evvel 1912 tarihli Figaro Gazetesi'nin İstanbul muhabirine şu sözleri söylemişti:

"Ben biçare bir rahipten başka bir şey değilim. Esir olmuş bir koyun sürüsünün zavallı çobanım. Cismani hiçbir iktidarım yoktur. Canım tehlikede, mevkiim müşküldür. Her dakika ırkıma, mezhebime, milletime yabancı olan bir kuvvetin "karakuşi" ahkâmına tabiim. Seleflerimin tarihini, çektiklerini tâbi oldukları keyfi muameleleri, can çekişmelerini siz pek ala bilirsiniz! Bütün bu felaketlere rağmen onlar

⁵¹³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (16 Temmuz 1327). Müşkûlât ve Çareleri. *Hikmet*. (67), 1-2.

⁵¹⁴ Kazgan, H. (1995). *Tarih Boyunca İstanbul Borsası*. İstanbul: İMKB Yayınları, 103-106.

⁵¹⁵ Fener Rum Patrikhanesi ile alakalı daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Yıldırım, S., Sofuoğlu, A. (2010). *Siyasi Faaliyetleri ile Osmanlı'dan Cumhuriyete İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*. Ankara: Köksav Yayınları.

⁵¹⁶ Rauf Orbay'ın Hatıraları. (1962). *Yakın Tarihimiz Dergisi*. (C.1). 113.

nevmit olmadılar. Onların mezara yaklaştıkları vakit - ki bende şimdi kendilerini takip ediyorum- verdikleri en son nasihatler Hıristiyanları terkibe dair idi. Binaenaleyh ben de istikbalden eminim. Ben bir fikir ve gayeyi temsil ediyorum. İşte maddi âcizime rağmen bana büyük ve nihayetsiz bir kuvvet veren de bu fikirdir. Bu fikir er geç emrivaki denilen vahşete galebe edecekti. Manevi kuvvetler mağlup edilemezler. Bu fikre hiç bir şey karşı gelemez. Bu fikir zihayattır. Bizi dört asırdan beri vikaye eden de odur. Bizim kurtulmamızı müjdeleyecek olan yakın fecrin ilk parlamışını ölmeden evvel görececek olursam kendimi bahtiyar sanırım⁵¹⁷”

Yuvagim’in sözleri her dakika bir zulme uğrayan, aç-biilaç bırakılan, katledilen bir insan topluluğundan bahseder gibidir. Rumların Osmanlı Devleti’ndeki yukarıda andığımız müreffeh hayatını düşününce bu kini anlatmanın tek yolu vardır. Açık bir gerçeklikle ortadadır ki cemaat liderleri kendilerini Osmanlı’nın bir parçası olarak görmemekte hatta daha geniş bir çerçevede Rumlar vatan olarak Yunanistan’a yüzlerini dönmektedirler. Bu sürecin oluşmasında elbette ki Anadolu’da gözü olan Yunanistan’ın siyaseti önemli bir rol oynar. Nitekim 1910’da başbakan olmadan önce Venizelos: *“Patrikhane Yunanistan emrine girmelidir. Bu surette birleşmiş bir patrikhanenin ilerideki milli davalarında rolü pek büyük olacaktır⁵¹⁸”* demiş idi. Bu bağlamda kiliseyi kendine bağlayan Yunanistan ortak dil, ortak tarih ve ortak bir kimlik yaratmak suretiyle Bizans emellerine bir adım daha yaklaşmış olacağının bilincindedir. Bu sebeple Yuvagim’in sözleri bu sürecin gelişiminde sadece küçük bir örnek olacaktır. Öte yandan bu tarihten itibaren Venizelos’un talimatıyla Rum okulları ve kiliseleri de birer silah deposu haline getirilecektir. Venizelos Hatıralarında bunu: *“Bilcümle küçük-büyük şehirler kasabalarındaki kiliseler ve Rum okulları, tamamen birer silah deposu haline getirilmiştir. Bu netice için, o mahalde yaşayan Rumlar, büyük bir basiret ve cesaret göstermişler, Türklerin mabetlere olan hürmet ve mahalli okullara bahsettikleri haklardan istifade etmişlerdir⁵¹⁹”* sözleriyle itiraf edecektir. Bir örnek olarak Girit meselesinde Patrikhanenin etkisi çok büyüktü. Hüseyin Cahit, Patrikhaneyi, Yunanistan’ı ve Rumları kışkırtan ve memlekette müşkülât politikası yapan tavrından dolayı da eleştirmişti. Patrikhanenin resmi gazetesinde: *“Türkler Rumlarla*

⁵¹⁷ Ergin, (1977). (C.III-IV). a.g.e., 1029-1032. Bu arada Karakuş, Selahaddin Eyyübi’nin Mısır’a gönderdiği bir Türk vezir olup burada yaptığı yatırımlar için halka vergiler koyduğundan zalim bir kimse olarak şöhretlenmiştir. Patrik Osmanlı yönetimini bu şahsa benzeterek hicvetmektedir. Bkz. Aynı eser.

⁵¹⁸ Arslan, E. (Mayıs 1995). Kurtuluş Savaşında Yunan-Fener Patrikhanesi Birlikteliğine Karşı Örgütlü Bir Yaklaşım Türk Ortodoks Kilisesi. *Atatürk Yolu Dergisi*. 4(15), 414; Şahin, M. S.(1999). *Fener Rum Patrikhanesi ve Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 211.

⁵¹⁹ Özgüç, A. (1974). *Batı Trakya Türkleri*. İstanbul: Kutluğ Yayınları, 147.

tesîs-i muâhât etmek istiyorlar. Fakat işgal ve hareketleriyle patrikhaneyi kendisini muhafaza için himaye arayıp bulmaya mecbur ediyorlar. Çünkü görülüyor ki Rumlarla güya dostluk ve uhuvvet setresi altında Rumları mahvetmekten başka bir niyetleri yoktur” ifadesinin böyle bir durum hiç yokken Patrikhanenin kışkırtıcılığının bir örneği olduğunu belirtmişti. Öte taraftan Patrikhanenin Avrupa devletlerinin himayesini istemesini, “hiyânet” olarak tanımlayan Yalçın’a göre Patrikhane Rum dinini, milletini tehlike altındaymış gibi göstererek Rumları bizden soğutmaya çalışmaktadır ve Patrikhane gazetesi de buna hizmet etmektedir⁵²⁰.

Burada Karadeniz’deki Rum faaliyetlerini⁵²¹ de anmak gerekir. Karadeniz kıyılarında bir Pontus Rum Devletinin kurulması fikrinin açıkça ifade edilmesi, Filik-i Eterya’nın kurulması ve Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanmasıyla başlar. Zira Karadeniz Bölgesi’nde Pontus adıyla bir devlet kurmak, Megalo İdea’nın hedeflerinden biri olarak ortaya konulmuştu. Bu hedefe ulaşmak için harekete geçen Filik-i Eterya Cemiyeti, Yunanistan ve Fener Rum Patrikhanesi’nden aldığı destekle Osmanlı topraklarında yaşayan Rumlar arasında propaganda faaliyetlerine başladı. Balkan Savaşları’na kadar gizli yürütülen Pontusçu girişimler I. Dünya Savaşı yıllarında hem siyasi hem de çete faaliyetleri yönünden iyice artış gösterdi. Bölgedeki çetecilik hareketi Rusya Hükümeti ve Rusya’daki Yunan siyasi memurlarının girişimiyle bir silahlı ayaklanmaya dönüştürülmeye çalışıldı. Hatta bu amaçla Batum’da teşkil edilen gizli komitelerle bölgeye silah, cephane ve mühimmat gönderildi⁵²². Bu süreci yürütürken Rumlar evvelen Doğu Karadeniz’de ekonomik gücü ellerine geçirdiler. Ardından Trabzon’da Pontus Muavenet Cemiyeti, Samsun Muhacirin Cemiyeti, Amasya’da Mukaddes Anadolu Rum Cemiyeti, Samsun Teceddüd ve İhya Cemiyeti ve Fatsa, İnebolu, Kayseri, Kırşehir, Havza, Bafra, Sinop, Ürgüp, Tokat ve Çarşamba’da şubeleri bulunan Müdafaa-i Meşrûta Cemiyeti’ni kurarak siyasi örgütlenmelerini de sağlamış oldular. Böylece Balkan Savaşları’ndan itibaren aktif bir şekilde kanuni nizama aykırı olarak faaliyetlere başladılar. Bu faaliyetler I. Dünya Savaşı’nda Karadeniz İslam ahalisine yönelik katliamlara dönüştü. Öte yandan bölge Rumları Ruslar için savaş esnasında casusluk da etmeye başlayınca Ermeniler için alınan

⁵²⁰ Yalçın, H. C. (13 Haziran 1325-1909). a.g.m., 1.; Yalçın, H. C. (16 Haziran 1325-1909). Siyaset: Girit ve Harp. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁵²¹ Pontus Rum faaliyetlerinin daha geniş bilgisi için Bkz. Sarımay, Y., Pehlivanlı, H. Saydam, A. (Editörler). (1999). *Pontus Meselesi ve Yunanistan’ın Politikası (Makaleler)*. Ankara: ATAM Yayınları.

⁵²² Okur, M. (Mayıs-Kasım 2002). Milli Mücadele Döneminde Fener Rum Patrikhanesinin ve Metropolitlerin Pontus Rum Devleti Kurulmasına Yönelik Girişimleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. (29-30), 101.

tedbirlerde olduğu gibi kıyıdaki Rumların daha iç bölgelere nakledilmeleri⁵²³ kararı alındı. Harbiye Nazırı Enver Paşa nakil kararına “evet” demekle birlikte söz konusu kararın – mahalli yetkililer kararın bütün Rumları kapsamasını istiyor olmasına karşın- sadece casusluk ve çetecilik yapanları ihtiva etmesini bütün Rumlara teşmil edilmemesini belirtti. Bu karar 12 Mart 1916’da Enver Paşa’nın istediği gibi yayınlandı ve Osmanlı Devleti hiçbir asayişsizliğe fırsat vermeden nakli gerçekleştirdi. Fakat bu sefer de Giresun’da kalan Rumlar aynı faaliyetlere devam etmiş buradaki tedhiş hareketleriyle sonradan Topal Osman ilgilenmiştir⁵²⁴. Karadeniz’deki Rum faaliyetlerinin içinde de Patrikhanenin bölgede görevli metropolitleri aracılığıyla etkinliği vardı. Özellikle Samsun metropoliti Germanos Karamvangelis ve Trabzon metropoliti Hrisantos ayrılıkçı Rum faaliyetlerinin bölgedeki önderleriydiler. Bir yandan içeride yerel güçleri organize etmekte diğer taraftan dış propagandayı yapmaktaydılar⁵²⁵. Öte yandan İzmir metropoliti Hrisostomos Yunan ordusuna asker toplama görevini üstlenmiştir⁵²⁶. Türklerle en geçimli görünen Giresun metropoliti Lavrentios dahi sözde Pontus bayrağı altında resim çektiren bir şahıstır⁵²⁷. İttihat ve Terakki 1917’de Rumları da ilgilendiren gayrimüslimlerle alakalı Hukuk-ı Aile Kararnamesi’ni çıkardı. Böylece İslamiyet, Hıristiyanlık ve Museviliğe mensup İmparatorluk’un her üç tebaasının inançları aynı potada birleştirilmeye çalışıldı⁵²⁸. Halil Mentеше bu kanunu çıkararak murad edilenlerden birinin “(...)aile hukukunu mektup bir hale koyarak bir an evvel şer’i mahkemeleri ilga etmek ve Patrikhanelerin imtiyazlarını harp şeraiti içinde kaldırmak⁵²⁹” olduğunu belirtir.

⁵²³1915’te Marmara kıyılarındaki Rumlar da düşman denizaltılarına yardım ettikleri gerekçeleriyle başka yerlere sürülmüşlerdir. Bu olaylar, İttihat ve Terakki’ye karşı Batı kamuoyunda girişilen şiddetli bir propaganda kampanyasını oluşturmuştur. Bkz. Tunaya, (2011). a.g.e., 521.

⁵²⁴ Balcioğlu, M. (1993). Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz’de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki, *OTAM*. (4), 91-97.

⁵²⁵ Yerasimos, S. (Güz 1988-Kış 1989). Pontus Meselesi (1912-1923). *Toplum ve Bilim*. (43-44). 35-36, 40; Atalay, B. (2001). *Fener Rum Patrikhanesi’nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 96.

⁵²⁶ Özmakas, Y. (2008). *Metropolit Efendi Rum Metropoliti Hrisostomos’un İzmir Günleri*. İzmir: Şenocak Yayınları, 105.

⁵²⁷ Çapa, M. (2001). *Pontus Meselesi*. Trabzon: Serander Yayınları, 58.

⁵²⁸ Ünal, M. (1977). Medeni Kanun’un Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 34(1-4), 208 vd.

⁵²⁹ Birgüt, Edgü, Kaynaradağ, Mardin, Yücel. (1986).a.g.e., 227.

II. BÖLÜM İTTİHAT-TERAKKİ VE İSLAMCILIK

2.1. İSLAMCILIK KAVRAMININ DOĞUŞU VE SÜREÇ

2.1.1. İslamcılık Kavramı ve I. Meşrutiyet'e Kadarki Gelişimi

15. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki gelişmelere koşturarak Doğu'daki durağanlık zaman içinde Batı'nın Doğu'ya galebe çalmasına sebep olmuştu. Bu bağlamda oluşan gerileme daha önce de değindiğimiz gibi özellikle Doğu'nun yegâne temsil gücü olan Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemişti. Bu gerileme İslami eğilimli düşünürlerce de değerlendirilecek ve ülkenin kurtuluşu için İslam unsurların Batı'ya karşı yekvücut olması fikrî temelinden hareketle, sonrasında adına İslamcılık diyeceğimiz bir akımı meydana getirecektir. Önceleri Doğu milletlerinin birleştirilmesinde halife merkezli ortak bir yapılanmanın etrafında toplanılmasını öngören bu akım⁵³⁰, zaman içinde diğer Doğu toplumları tarafından pek kale alınmayınca sadece Osmanlılarca geliştirilecek ve uygulanacaktı. İslami merkezli bir siyasi düşünce biçimi olan İslamcılık, Batı'da Pan-İslamizm; İslam dünyasında İttihad-ı İslam, ittihad-ı din, uhuvvet-i din, tecdid, ıslah, ihya; yeni araştırmalarda Modern İslam(iyet), Çağdaş İslam Düşüncesi, İslam'da Reformist Düşünce⁵³¹(...) vs. gibi isimlerle de anılır.

“Düşüncede İslamcılık hareketi, modern Avrupa medeniyetinin İslam dünyası aleyhinde oluşturduğu tehditlere etkili bir karşı koymanın ancak modernleşmenin gereklerine uygun bir zihniyet dünyası inşa etmekle ve dinin kılavuzluğunda gerçekleşecek bir modernleşme ile mümkün olacağı fikrine dayanır; bu modernizm anlayışı, İslamcılığı İslam dünyasında ortaya çıkan birçok benzeri akımdan farklı kılan önemli bir ayrıdır. İslam medeniyetinin dünya üzerindeki son büyük gücü olan

⁵³⁰ İslamcılık bir merkezde ortaya çıkıp oradan başka yerlere yayılan bir olgu değil, değişik merkezlerde (Hindistan, Rusya, Mısır, Osmanlı gibi) ortaya çıkan ve ülkeden ülkeye önemli farklar gösteren genel bir akımdır. Osmanlı İslamcılığı genel olarak Mısır'daki Arap İslamcılığının ve Tatar İslamcılarının etkisi altında kalmış ama özgün bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Tiftikçi, O. (2011). *İslamcılığın Doğuşu – Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Gelişimi-*, İstanbul: Akademi Yayınları. 19.

⁵³¹ Özcan, A. (1992). *Panislamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere(1877-1914)*. İstanbul: İsam Yayınları, 37; Kara, İ. (2014). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, (C.1). İstanbul: Dergah Yayınları, 15.

Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zaaftan kurtarılması ve bekasının temini için "İslamî bir rönesans"ın gerçekleşmesini sağlama düşüncesi aynı yaklaşımın sonucudur⁵³²."

İsmail Kara'ya göre İslamcılık:

"19-20. yüzyılda İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik⁵³³ yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününi ihtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir⁵³⁴."

Şerif Mardin tanımı ise şöyledir:

"İslamcılık cereyanı, özelliklerini daha çok 19. Yüzyıl ortalarında kazanan, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak çevresinde ve Hindistan'da şekillenmiş olmasına rağmen 1870'lerden itibaren İmparatorluğun merkezinde gittikçe güçlenen bir ideolojik davranış kümesine verilen addır⁵³⁵."

Bu yorumlara mukabil Bernard Lewis Osmanlı Devleti'nde İslamcılığı daha eskilere götürür. Ona göre "Osmanlı'da politik Pan-İslamizm, 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan itibaren tarihlenebilir ki bu zamandan itibaren ilk kez Osmanlı Sultanı dominyonları⁵³⁶ dışındaki Müslümanlar üzerinde dini yargılama hakkı talep etmiştir. Bu bir ölçüde Çar'ın Osmanlı Hristiyanları üzerinde elde ettiği haklara karşılık vaziyeti

⁵³² Kutluer, İ. (2001). Düşüncede İslamcılık. *TDVİA*, (C.23). İstanbul, 65.

⁵³³ Seçmeci.

⁵³⁴ Kara, (2014). a.g.e., (C.1). 15. İslamcılık 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortadan kalkacaktır. Zira İslamcılık zaten evrensel bir ideoloji haline gelemediği gibi değişen dünya şartlarına ve özelde İslam dünyasının ihtiyaçlarına cevap veremeyecektir. İlk olarak İslam ülkelerindeki ulusal burjuva akımlar İslamcı akımları geride bırakacaktır. Sonraki aşamada İslamcılığı ortadan kaldıran gelişme Sovyet devrimidir. Ezilen halklar ve uluslar yoksul kitleler için Sovyet devrimi ve sosyalizminin çağrıları, sadece İslamcılarının değil tüm dinci çağrıların önüne geçecektir. Bundan sonra İslamcılık şekil değiştirerek Müslüman devletlerin dahi zaman zaman tehlikeli ve düşman gördükleri başka akımlara dönüşecektir. Tiftikçi, (2011). a.g.e., 243-245.

⁵³⁵ Mardin, Ş. (2005). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Mümtaz'er Türköne de dinî-siyasî bir ideoloji olan İslamcılıkla alakalı şunları söyler: "İslamcılık, İslam'ı inanç, düşünce, ahlâk, siyaset, idare ve hukuk bakımından hayata hâkim kılmak, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı tesis ederek İslam ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacına yönelik bir çözüm arayışı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydınları tarafından dile getirilmeye ve tartışılmaya başlanmıştır." Türköne, M. (2001). İslamcılık: Giriş, Teşekkül Devri, *TDVİA*, (C.23). İstanbul, 60.

⁵³⁶ Bernard Lewis bu ifadeyi kullanıyor.

kurtaran bir karşı savunmadır. Bir ölçüde de Sultana resmi olarak tabiiyetinden feragat edilen Kırım Tatarları ile bağı muhafaza etme girişimidir⁵³⁷.” Bu anlaşmada geçen madde:

“Devlet-i Aliyemizle Rusya Devleti müdahale için hükümet-i hariciyye ve devletlerine dair bir müstakil düvel kendü kendüler memaliklerini tahkim iderler gibi ve cenab-ı bariden gayrı kimesneye tabi olmamak üzere taife-i merkume itiraf ve kabul ve lakin mezhepleri ehl-i İslam’dan olub zat-ı madeletsimat-ı şehriyarenem imamü’l müminin ve halifetü’l müvahhidin olduğuna binaen taife-i merkume akd olunan serbesti devlet ve memleketlerine haleb getürmeyerek umur-ı diniyye ve mezhebiyyelerini taraf-ı hümayunum hakkına şeriat-ı İslamiyye muktezasınca tanzim ideler.⁵³⁸” şeklindedir.

19. yüzyılda güçlü bir fikir akımına dönüşen İslamcılık bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti’ni kurtarmak için kafa yoran Yeni Osmanlılarca şekillendirilecektir. Osmanlıcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi akımların ilk ciddi tartışma ortamlarını da oluşturan Yeni Osmanlılardan özellikle Namık Kemal⁵³⁹ vatan, millet, Meşrutiyet, hürriyet gibi görüşlerinin yanında şeriatçı bir siyasi çizgiye de sahipti. Daha sonraki yıllarda İslamiyet’in temel tezleri haline gelecek olan bazı görüşler, Namık Kemal tarafından ifade edilmiş ve savunulmuştur⁵⁴⁰. Yeni Osmanlıların kısa vadedeki hedefleri “usul-i meşveret” adını verdikleri demokrasi, “meşrutiyet” dedikleri anayasal düzen ve “şura” dedikleri meclistir. Osmanlı toplumu için yeni olan bu hedefe ulaşmada gerekli halk

⁵³⁷ Lewis, B. (1965). *The Ottoman Empire in The Mid-Nineteenth Century*. Middle Eastern Studies, 274’den aktaran: İnternet: Davison, R. H. The Ottoman Empire in The Mid-Nineteenth Century: A Review, Web: http://www.jstor.org/stable/4282119?pq-origsite=summon&seq=1#page_scan_tab_contents adresinden 25 Şubat 2015 tarihinde alınmıştır.

⁵³⁸ Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri -Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları-*. (C.1). Ankara: Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 122 vd.

⁵³⁹ Namık Kemal kadar Ali Suavi de İslam’ı referans almış, döneminin önemli bir ismidir.

⁵⁴⁰ Tiftikçi, (2011). a.g.e., 148. Belki de bu sebeple olacak Paris’e gidişleri sonrası Namık Kemal ve arkadaşlarını alkışlayan Avrupa basını bir müddet sonra onları koyu İslamcı görecektir. Bu dönemde Avrupalılar Müslüman demez, Türk derlerdi fakat o zaman Avrupa’da Fransızca ve İngilizcede Türk, Müslüman demektir. Yeni Osmanlıların görüşünü Vambery ufak yollu alaya alarak şöyle anlatır: “*Bunlar iktidardaki paşa ve efendileri eleştirirler; onların kötü yönetimlerinin Kur’an yargılarına ve padişah iradesine aykırı olduğunu ileri sürerlerdi. Slavcılığa ve Avrupacılığa karşı İslamcılıkla karşı konulabileceğine inanıyorlardı. Avrupa devrimcilerini taklit ederek* (Lewis, (2008). a.g.e., 316-317.) *birtakım soyut ilkeleri tekrarlamakla birlikte, Osmanlı cedlerine karşı olduğu kadar şimdiki padişaha da bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Bunların devrimcilikleri, başında bir grandük olmak şartıyla cumhuriyet isteyen bazı saf Almanların devrimciliğine benziyordu.*” Berkes, (2011). a.g.e., 284-285. Hâlbuki Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi isimler Batı’daki ırk kavramına dayanan milliyetçi ideolojiler karşısında Müslümanların inançta ve coğrafyada birliği fikrine dayalı bir İslâm milleti kavramına ulaşmak istemekteydiler. Kutluer, (2001). a.g.m., 65. Bu arada Yeni Osmanlılar Avrupa’da kafalarına uygun bir çevre bulamadılar. Avrupa devrimci çevrelerinde Panislamcılığa karşı daha sonraki dönemden farklı bir ilgi olmadığı gibi, devletlerarasında da (Hindistan, Cezayir dolayısıyla) bu akıma karşı olumsuz bir tutum vardı. Bu da daha sonra Yeni Osmanlıların dağılmasına temel teşkil etti. Berkes, (2011). a.g.e., 284-287.

desteğini sağlamanın ve “Tanzimat diktatörlerine” karşı muhalefeti güçlendirmenin yolu en güçlü toplumsal dinamik olan dinin temel prensiplerine dayanan bir söylem geliştirmektir. Halk hâkimiyetini tesis için bu kavramın Allah’ın hâkimiyetiyle çelişmemesi için “tabii hukuk” doktrinini kullanmışlardır⁵⁴¹.

İslamcılara göre Osmanlı Devleti’nin yıkılışının olduğu kadar İslam dünyasının da gerilemesinin sebepleri, Batılı ülkeleri taklit, bilgisizlik ve tembellik ve iktisadi esarettir. Buna göre kurtuluşun tek bir çaresi vardır ki o da tam manasıyla İslamlaşmaktır. Zira İslam terakkiye mani olmadığı gibi hakiki gelişme ve ilerlemenin yegâne dinamiğidir⁵⁴². Başka bir deyişle İslamcılık dinin o dönemin hanları, imamları, şahları, Sultanları, padişahları ve bunlarla işbirliği içindeki medrese çevreleri ve ulema kesimi tarafından kitleleri atıl, hareketsiz, başa gelen her duruma razı biçimde tutmak için kullanılmasına karşıydı. İslamcılık mezheplere tarikatlara yani Müslüman kitleyi bölen dini farklılıklara da karşı çıkıyor, Kur’an’a ve Sünnete dönülmesini de istiyordu. Hurafeleri İslamiyet’in özünde olmadığı halde sonradan eklenen adet, anlayış ve gelenekleri reddediyordu. İçtihat kapısının açık olduğunu savunuyordu. Yani İslamcılık var olandan farklı bir İslamiyet, din yorumu getiriyordu⁵⁴³.

İslamcılar, daha sonra İslam birliği fikrini de geliştirmeye çalışmışlardır. Ancak onlar için önemli olan her şeyden önce Osmanlı Devleti’nin yaşaması olduğu için Osmanlıcılık fikrine yaklaştıkları da müşahede edilmektedir. İleri sürdükleri din birliği, din kardeşliği gibi fikirler yanında Osmanlı Devleti’nin hudutları içinde bulunan Müslim-gayrimüslim bütün unsurların vatan ve toprak bütünlüğünün korunmasını ileri sürmek suretiyle din kardeşliğiyle vatan birliği anlayışları arasında her hangi bir ayrılık görmemişlerdir⁵⁴⁴. Hâsılı 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti’ndeki İslamcıların ana hedefleri ve temel kanaatleri kısaca şöyleydi: Müslümanları batıldan arındırılmış saf bir inanca yöneltmek, cahillik ve bilgisizliğin ortadan kaldırılması için eğitim-öğretimi ıslah ederek taklitçiliği ortadan kaldırmak, İslam dinine zarar veren bir hale dönüşen tasavvuf ve tarikatların ıslah edilmesi, İslam dünyasına şecaat, cesaret ve vakar gibi temel erdemler üzerine kurulu bir ahlaki sistemi yeniden inşa etmek ve değişen

⁵⁴¹ Türköne, (2001). a.g.m., 60-61.

⁵⁴² Tunaya, T. Z. (2007). *İslamcılık Akımı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 7-15.

⁵⁴³ Tiftikçi, (2011). a.g.e., 22.

⁵⁴⁴ Yurdaydın, H. (1971). *İslam Tarihi Dersleri*. (C.1). Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 171.

zamana ayak uydurabilmek için 12. yüzyılda kapatılan içtihat kapısının yeniden açılması⁵⁴⁵.

2.1.2. II. Abdülhamit Döneminde İslamcılık

Yeni Osmanlılarca ortaya atılan İslamcılık fikri II. Abdülhamit döneminde farklı bir boyut kazanmıştır. Saltanatından önce ortaya çıkan bu akımı değerlendiren Abdülhamit bu akımın şekillendirdiği fikirleri daha yüksek planda, resmi ideoloji haline getirerek devletin hayatını onun ilkelerine göre düzenlemiştir⁵⁴⁶. Zira Abdülhamit, devletin bekasını Müslümanların birleşmesinde ve İslam'ı tatbikte görmüştür. Aynı zamanda teknik anlamda Osmanlı Devleti yetersiz olduğundan toplumsal birliği sağlamada Pan-İslamizm'den istifade etmek istemiştir⁵⁴⁷. Daha saltanatının ilk yılında veziri Mehmet Rüştü Paşa'ya gönderdiği 23 Şaban 1293/10 Eylül 1876 tarihli Fransız arşivlerinde bulunan bir emirnamede şöyle demektedir:

“(...)Bugün devletimizin karşı karşıya kaldığı problemler, gerçekten çok fazla ve çok değişiktir. Fakat bu meseleler nereden kaynaklanırsa kaynaklansın, sebepleri bir tek kelimedede birleşiyor: Devletimizin temelini teşkil eden İslam kanunlarının gerektiği gibi tatbik edilmemesi(....)”⁵⁴⁸

Halifelik, dini işleri düzenleyip korumak ve dünya işlerini sevk ve idare etmek gibi iki önemli görevi yerine getirmek için, vekâleti taşıyan kişiye verilen hüküm ve emirlik sıfatıdır⁵⁴⁹. Emevilerden başlamak üzere pek çok kimsenin üzerinde sahiplik iddia ettiği bu makamı elinde bulunduran Osmanlı Devleti halifeliğe özellikle 19. yüzyılda çok kıymet vermişti⁵⁵⁰. Bu noktada II. Abdülhamit, kendisinden önce gelen padişahlara nazaran hilafet makamını en geniş siyasi amaçlarla kullanan padişah olacaktı. Abdülhamit, Osmanlı Devleti'nin siyasi lideri olmasının dışında İslam âleminin ruhani lideri olduğunu ileri sürerek ve buna dayanarak bütün Müslümanların fiili yardımlarını kendisine çekmek istedi. Bu yardım vasıtasıyla Osmanlı Devleti aleyhine saldırı niyetleri beslemekte olan

⁵⁴⁵ Kara, (2014). a.g.e., (C.1). 59.

⁵⁴⁶ Türköne, M. (1994). *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 33-34; Berkes, (2011). a.g.e., 350-351.

⁵⁴⁷ Hanioglu, Ş. (1981). a.g.m., 201.

⁵⁴⁸ *Fransız Hariciye Arşivi*. Turquie, Documents Diverses. No: 101, 132'den Aktaran: Sırma, İ. S. (1990). *II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti*. İstanbul: Beyan Yayınları, 118.

⁵⁴⁹ Albayrak, S. (1989). *Siyasi Boyutlarıyla Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: Risale Yayınları, 43.

⁵⁵⁰ Ortaylı, İ. (Mayıs 2001). Hilafet Nasıl Kaldırıldı?. *Popüler Tarih Dergisi*. (12), 54.

Avrupa'nın büyük devletlerini korkutmaya girişti⁵⁵¹. Özellikle Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Devleti çok etnikli fakat çoğunlukla Müslüman nüfusa sahip bir devlet haline geldiğinden Abdülhamit döneminde İngiliz, Fransız kolonilerinde ve Rusya'da yaşayan milyonlarca Müslüman'ın hamiliğini üstlenmek gibi bir rol benimsenmeye başlandı. "Tek İslam Devleti yüce Osmanlı Devletidir, padişah halifedir" sloganıyla Pan-İslamizm'in yeni bir diriliş dönemini başlatacak ideoloji haline getirilmesi için çalışıldı⁵⁵². Fakat Abdülhamit'in Pan-İslamizmi bütün Müslümanları birleştirme emelinden ziyade halkını İslami anlamda devlet etrafında birleştirmek için bir tür ön-ulusalcı çaba idi⁵⁵³. Düşünelim ki 1878'den sonra Osmanlı Devleti sınırları dışında kalan topraklardan ya da zulüm gördükleri topraklardan kaçarak gelen çeşitli etnisitelerden Müslüman nüfusun ciddi artış gösterdiği kendi döneminde bir Müslüman millet yaratma fikri önemli bir seçenektir. Bu sebeple halifeliği de etkin bir şekilde kullanacaktır. Hatta bu noktada Jön Türklerin Abdülhamit'in, halifeliğini sorgulayarak onun siyasi hâkimiyetini kırmaya çalışmaları da bundandır. II. Abdülhamit'in bu süreci hazırlamasında şartlar da kendisine yardım etmiştir. Örneğin onun yüzyılında hilafetin artık bir tek devlette yani Osmanlı'da olduğu daha yaygın bir biçimde kabul görüyordu. İran Şii'leri Osmanlı hilafetini kabul etmeseler de, artık eskisi gibi bir şiddetli karşı propaganda yoktu. Koloni Müslümanları da daha Osmanlıcıydı⁵⁵⁴.

Abdülhamit döneminde onun yanında yer alan Yeni (Modernist) İslamcı âlimlerden Cemaleddin Afgani (Cemale'd-Din Efgani)⁵⁵⁵'nin varlığı da dikkat çekicidir. II.

⁵⁵¹ Albayrak, (1989). a.g.e., 90. Sultan Abdülhamit aleyhine "Kızıl Sultan" kitabını yazan Gilles Roy onun İslamcı siyaseti hakkında şöyle yazmıştır: "(...) (II. Abdülhamit) hâkimiyetini bütün Müslümanlar üzerine kurmak için Pan-İslamizm faaliyetlerine başladı. Bu geniş dini planına göre, Afrika ortalarına İran ötesi Asya'da Himalayalar ötesinde Hindistan'a kadar dağılmış olan Müslümanları Hilafeti etrafında birleştirmek istiyordu. Bunun için, kabiliyetli ve bunu gerçekleştirebilecek olan Şeyhleri Yıldız'a davet ederek onlara planını açıkladı. Allah adına onların mukaddes yardımlarını istedi. Şeyhler onun bu projesini şevk ve heyecanla kabul ettiler. Mert Sultan'ın kendilerine tahsis ettiği bolca imkânlarla uzak ülkelere dağılıp gerçek Müslümanları, Peygamber'in temsilcisi olan İstanbul Halifesi etrafında birleşmeleri için gayret sarf ettiler. Bu şekilde Pan-İslamizm bataryalarını kuran Sultan Abdülhamit düşmanlarına karşı müdafaa koyuldu." Roy, G. *le Sultan Rouge*, 75'den aktaran: Sırma, (1990). a.g.e., 119.

⁵⁵² Ortaylı, İ. (1981). *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 41.

⁵⁵³ Mardin, Ş. (2004b). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 50.

⁵⁵⁴ Ortaylı, (Mayıs 2001). a.g.m., 52.

⁵⁵⁵ Cemaleddin Afgani ile alakalı daha geniş bilgi için Bkz. Esen, M. (Güz 2008). Siyasal, Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgani (Son Bir Umut İslam Birliği). *İslami İlimler Dergisi*. 3(2), 265-278; Karaman, H. (1994). Cemaleddin Efgani, *TDVİA*, (C.10). İstanbul, 456-466. İslamcı hareket Mısır'da Cemaleddin Afgani (aslen İran asıllı ve Şii'dir. 1839-1897) sadık talebesi Muhammed Abduh (1845-1905), Hindistan'da Seyyid Ahmed Han (1817-1896), Seyyid Emir Ali (1849-1928), Türkiye'de *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilürreşad*, *Beyanü'l-hak*, *İslam Mecmuası*, *Volkan* gibi dergilerde kümelenen kişilerin öncülüğünde çıktı ve gelişti. Kara, (2014). a.g.e., (C.1). 15. Cemaleddin Afgani Jön Türklerle de iyi ilişkiler kurmuş birisidir. Bkz. Özcan, (1992). a.g.e., 88. İttihad-ı İslam kavramını ilk kez ortaya atan ve Osmanlı Devlet adamlarına bu noktada fikri

Abdülhamit 1870'de Abdülaziz döneminde İstanbul'a gelen Afgani'yi biraz da gözetim altında olmasını istediğinden⁵⁵⁶ yakınında tutmuştur. Afgani yazdığı yazılar ve söylediği sözlerle İslam birliğine sık sık vurgu yapan bir şahıstır. Hatta Abdülhamit'e İslam birliği ile alakalı bir mektup yazmıştır⁵⁵⁷. Ancak buna mukabil milliyetçiliğe⁵⁵⁸ ters bakmadığı gibi olması gerektiğini de söyler. Maksudı milliyetçilik kavramı ile Pan-İslamcı milliyetçiliği birleştirmektir. Bu yüzden hareket halinde olan aktif bir İslam toplumu öngörür⁵⁵⁹. Goldziher bu hususu şöyle dile getirir:

önderlik eden ismin Afgani olduğu söylene de Türköne bu görüşün aksini beyan eder: “Cemaleddin Efgâni, fikren orijinal bir mütefekkir değildir. Düşünce olarak Osmanlılarla mukayese edildiğinde bir orijinallik göze çarpmadığı gibi, Yeni Osmanlıların ondan daha tutarlı ve kapsamlı görüşler geliştirdiklerini görebiliriz. Yani Yeni Osmanlıların entelektüel derinlikleri ondan fazladır. Efgâni 1869-1870 yıllarında İstanbul'da bulunmuştur. Bu yıllar Yeni Osmanlıların Osmanlı kamuoyunu yeni fikirleriyle bombardımana tabi tuttıkları yıllardır. Bundan hareketle Efgâni'nin İslamcı fikirleri Yeni Osmanlılardan almış olduğunu iddia edebiliriz.” Türköne, (1994). a.g.e., 34-36.

⁵⁵⁶ İsmail Kara İslamcı hareketi kendi baskısı altında tuttuğu için Abdülhamit'in dönemin İslamcı hareketi tarafından övülen değil yerilen biri olduğunu belirtir. 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ve onun tahttan indirilmesi sonrası o vakte kadar Abdülhamit'e muhalefet eden İslamcı çevreler Panislamist bir halife olmasına karşın Abdülhamit'in devrilmesine sevinmişlerdir. Öte yandan bu dönem İslamcılarının Abdülhamit'e muhalefet dışında ortak bir birikimleri de yoktur. Kara, (2014). a.g.e., (C.1). 20. II. Abdülhamit'in ulema ve meşayih karşı takındığı menfi tavırda, Mayıs 1876'daki Softalar Kıyımı, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin fetva vermesi, ulema ve talebe-i ulûmun Midhat Paşa ve anayasa hareketini desteklemeleri şüphesiz etkili olmuştur. Bunlar kadar önemli bir diğer husus da Sultan'ın kendisinden önce başlayan mektepleşme hareketini sürdürme ve maarif sistemini ıslah etme konusundaki düşüncelerini, medreseler ve ilmiye sınıfı güçlü kaldığı ölçüde tatbikata geçirmesinin zorluğunu bilmesiydi. Kara, İ. (2001). *İslamcılığın Siyasi Görüşleri I – Hilafet ve Meşrutiyet-*. İstanbul: Dergah Yayınları, 49-50. Öte yandan İslamcılık siyasi olarak despot yönetimlere karşıydı ve meşrutiyet yönetiminden yanaydı. Tiftikçi, (2011). a.g.e., 21. II. Abdülhamit döneminde karşı tarafın mahkum edilmesi veya susturulmasında din, hem saray ve padişahın hem de muhalif aydınların mesnedini teşkil ediyordu. Kara, (2001). a.g.e. s. 37. Bu konuya Feroz Ahmad'ın verdiği bir örnekle açıklama getirebiliriz. II. Meşrutiyetin ilanından önce İttihatçılar Resne'de bir isyan çıkarınca Abdülhamit isyanı bir Sırp ayaklanması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni de Hristiyanlık taraftarı ve İslamiyet düşmanı bir kuruluş olarak tanıtmıştır. Buna mukabil yine saray tarafından Avrupalı devletlere ise cemiyetin Hristiyanlık ve Avrupa aleyhtarı olduğu söyleniyordu. Bu yüzden İttihat ve Terakki, kurulduğu günden başlayarak Hristiyanlık ve yabancı aleyhtarı bir kuruluş olduğu damgasını silmeye uğraşmıştır. Ahmad, (2010). a.g.e., 23-24.

⁵⁵⁷ Özcan, (1992). a.g.e., 77.

⁵⁵⁸ İslamcılık milliyetçi özellikler de taşıyan bir akımdı. İslamcılık milli dilin, milli kültürün, milli edebiyatın yaratılması ve geliştirilmesi için de uğraşmıştır. Afgani'den önce Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Tatar burjuvazisi ve uleması akımı daha önce başlatmışlardır. Her iki cenahın da etkisiyle İslam ülkelerinde burjuvazi İslamcı olarak siyaset sahnesine çıkmasına rağmen süreç içinde bu sınıfın milliyetçi yanları daha çok ağır basmaya başlamıştır. Tiftikçi, (2011). a.g.e.,22.

⁵⁵⁹Bu isteğinin bir örneğini bir makalesinde de ifade etmiştir. Müslümanların önceleri herkesin çekindiği ve gıpta ettiği bir yönetim süreci yaşamışken şimdi acziyet içine yuvarlandıklarından İslam milletlerinin harekete geçmesi için zevklerine düşkün yöneticilerden kurtulmaları gerektiğinden bahseden Afgani makalesinin sonunda Osmanlı Devleti'ni kastederek: “*Kahramanların varisleri umutsuzluğa izin vermediler. Çünkü daha Edirne'den Peşaver'e kadar Müslüman topraklarında ele geçirilmemiş yerler vardı ve buralarda 50 milyondan fazla insan yaşıyordu. Eğer bunlar aralarında birleşseler ve diğer Müslümanların ihtiyacı olan yardımı götürebilselerdi, etraflarındaki bütün tehlikelere karşı koyabilirlerdi. Melankoli ve umutsuzluk hiçbir zaman işe yaramaz, ümit ve aksiyon işe yarar. Kur'an ve Allah adına birleşmek başarının garantisi olabilirdi. Müslüman önderler de harekete geçmeden önce bunu fark etmiş olmalıydı*” diye yazmıştır. Landau, J. M. (2001). *Panislam Politikaları İdeoloji ve Örgütlenme*. İstanbul: Anka Yayınları, 30-35.

“20. asır iptidalarında İslam ülkelerinde husule gelen hürriyetçi ve Meşrutiyetçi cereyanlarda Cemaleddin Afgani'nin hayli tesiri olmuştur. İslam âleminde yaptığı propagandaların gayesi Müslüman memleketlerini Avrupalıların siyasi nüfuz ve iktisadi istismarından kurtararak, bu ülkelerde liberal siyasi idareler kurmak suretiyle onların dâhili inkişaflarını temin etmek ve böylece, Şîî İran da dâhil olarak, bütün İslam âlemini bir tek halifenin riyaseti altında toplayıp, Avrupa'nın müdahalesine mukavemet edecek kuvvetli bir İslam devleti vücuda getirmek idi⁵⁶⁰.”

Genç Türk hareketiyle yakından ilgilenen Cemaleddin Afgani bu hareket üzerinde derinden etkili olamasa da II. Jön Türk hareketini etkileyen Türkçülük akımının şekillenmesinde dolaylı olarak rol oynamıştır⁵⁶¹. Bütün bunların yanında şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti'nde Pan-İslamizm, onun ağırlık merkezi konumunda olan II. Abdülhamit'in devrinde, genel olarak zaman zaman başvurulan siyasî bir tedbir veya manevra olarak değerlendirilmelidir. Ancak Osmanlı İmparatorluğunda durum her ne kadar böyle görünse de Pan-İslamizm, özellikle sömürgeleştirilmiş İslam ülkelerinde çok popüler olmuş ve bu ülkelerdeki milli kimliklerin gelişmesinde son derece önemli rol oynamıştır⁵⁶².

Abdülhamit siyasi olarak dünya çapında hareket etmeye çalışmıştır. Endonezya, Filipinler ve Çin'deki Müslümanların durumuyla ilgilenmiştir⁵⁶³. Jön Türk kaynakları Abdülhamit'in Pan-İslamizm politikasının 1890'larda ortaya çıkardığını belirtmekte ittifak halindedirler. Bu tarihlerde yapılan yayınlarda Abdülhamit'in “emr-i hilafete” sarılması ile “İttihad-ı İslam”ı ayrı politikalar saymaktadır. Bu kaynaklara göre Abdülhamit birincisini

⁵⁶⁰ Goldziher, I. Cemaleddin Afgani.(1977). *İslam Ansiklopedisi* (C.3). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 81-82.

⁵⁶¹ Mardin, (2012b). a.g.e., 68.

⁵⁶² Özcan, (1992). a.g.e., 92.

⁵⁶³ Abdülhamit Cava'ya siyasi temsilci tayin etmiş, Türkistan, Çin, Hindistan ve Afrika'ya ajanlar gönderip dini bir propagandaya girişmiştir. Aynı yerlerden kendisine bağlılık telgrafları çekirtmiş, kendisine saygılarını sunmak üzere buralardan heyetler getirtmiştir. 1904'te Japonya'nın Rusya'yı mağlup etmesi bir Batılı devletin mağlup edilebileceğini gösterdiğinden, II. Abdülhamit bu durumu değerlendirmek istemiş, bu maksatla -Japonları İslamiyet'e davet amacıyla- Japonya'ya Ertuğrul gemisi ile bir heyet göndermiştir. Ertuğrul gemisi geri dönerken batmış böylece bu teşebbüsten pek bir sonuç çıkmamıştır. Fakat Ertuğrul gemisinin seyahati sırasında Güney Asya Müslümanları yoğun tezahüratta bulunmuş özellikle gemi Bombay limanındayken bağımsız bir İslam toprağı diyerek gemiye dokunmaya burada namaz kılmaya çalışmışlardır. Bu ve bunun gibi eylemler İngilizleri ve diğer İslam sömürgecilerini endişeye sevk etmiştir. Örneğin İngilizlerin Bombay'daki bu ziyarette buradaki Müslümanlarla gemideki heyetin görüşmelerini engellemeleri bunun en açık delilidir. Öke, M. K. (1988). *Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Milli Mücadelesi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 11; Özcan, (1992). a.g.e., 125.

1876'dan sonra yapmıştır. Fakat "İttihad-ı İslamcı" olması 1892'den sonradır⁵⁶⁴. Abdülhamit bu politikayı gerçekleştirmek için, İslam dinine ve özellikle Devletin bir parçasını oluşturan Arap dünyasına karşı büyük bir yakınlık göstermiştir. Abdülhamit'in Araplara karşı gösterdiği bu yakınlığın başlıca sebebi, İngiliz ve Fransızların Araplar arasında yürüttükleri bölücü propagandayı boşa çıkarmaktı⁵⁶⁵. Bu sebeple Hicaz Demiryolları projesi başlatıldı. Bu proje için özel bir komite kuruldu ve Hintli Müslümanlar da projeye çok ciddi yardımlarda bulundu. Demiryolu 1908'de Medine'ye ulaştığında bu durum Pan-İslamcı duygularla, Osmanlıların hala Müslümanları himaye ve mukaddes yerleri müdafaaya muktedir olduğunun bir işareti sayıldığından Hindistan'da dahi büyük bir sevinç yaşandı⁵⁶⁶. Her ne kadar İslamcı politikalar uygulasa da Abdülhamit özellikle devrin İslamcı düşünürleri tarafından hiç sevilmemiştir. Bu devre "istibdat" devri diyen İslamcılarının yayın organlarından Misbah'da bir köşe yazısında bu istibdat yönetiminin her türlü kötülüğün anası olduğu belirtilerek yerden yere vurulmaktadır⁵⁶⁷. Öte yandan Abdülhamit'in Arapları çok fazla öne çıkararak ve kollayan politikası Jön Türk Devriminin de sebeplerinden birini oluşturacaktır⁵⁶⁸. Sadece Jön Türkler değil dönemin diğer Osmanlı İslamcıları tarafından da bu sebeple sevilmeyecek olan Abdülhamit onlar tarafından da çok eleştirilecektir. Hatta Abdülhamit'e muhalefet eden en önemli kollardan birini İslamcılar oluşturacaktır. Jön Türkler ise ihtilale gelinceye kadar Abdülhamit'in İslamcı girişimlerine itibar etmeyeceklerdir⁵⁶⁹.

2.2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSLAMCILIK

İttihat ve Terakki'nin yönetimi döneminde İslam merkezli dini-siyasi fikir akımının adı İttihad-ı İslam oldu. Nitekim İttihad-ı İslam Batılı bir kavram olan Panislamizm'in

⁵⁶⁴Mardin, (2012b). a.g.e., 76.

⁵⁶⁵ Keskin, (1991). a.g.e., 13.

⁵⁶⁶ Özcan, (1992). a.g.e., 156-161.

⁵⁶⁷ İstibdat ile İlim ve Maarifet. (12 Eylül 1324-25 Eylül 1908). *Misbâh Gazetesi*. (1), 3.

⁵⁶⁸Jön Türk Devrimi aynı zamanda Abdülhamit'in çevresine, özellikle de Ebulhuda veya Arap İzzet gibi Arap kökenli danışmanlarına bir tepki oluşumudur. Bu şahıslar bir anlamda Yıldız'daki Arap "lobisini" oluşturuyorlardı. Temmuz 1908 Devrimi'nin ardından çıkarılan mizah gazetelerini karıştırmak, Yıldız'ın bu gizli akıl hocalarına duyulan düşmanlığı ve bunun bütün Araplara karşı bir nefrete dönüşmesine ramak kaldığını anlamaya yetecektir. 24 Temmuz ihtilalinde kesinlikle Arap karşıtı bir özellik vardır. Üstelik Elie Kedourie'nin çalışmaları (1974) sayesinde öğrendiğimiz gibi, Jön Türk Devrimi Arap vilayetlerinde genellikle kötü karşılanmıştır. Georgeon, F. (2013). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*. (çev. A. Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 25.

⁵⁶⁹Mardin, (2012b). a.g.e., 76.

Osmanlıca karşılığıdır⁵⁷⁰. 1896 tarihli Mizan’da yayınlanan bir beyannamede İttihat ve Terakki’nin tutumu şöyle ifade ediliyordu:

“Maksadımız selamet-i devlet ve hilafettir. (Bugün) (...)İslamiyet ve Osmanlıcılık nam u şanına tecavüz ediyorlar (ve) Müslümanlık ve Osmanlıcılık nam u hukukunu muhafaza edecek bir hükümet yok. (Hâlbuki) İttihat ve Terakki Cemiyeti vatanın selamet ve saadeti uğruna kendi selamet-i zatiyelerini bile feda etmiş erbab-ı gayret ve hamiyetten mürekkeptir⁵⁷¹.”

Yine İstibdat devrinde Kahire’de kurulan “İçtihad” matbaasında tabedilmiş Mahkeme-i Kübra isimli bir eser vardır. Bunda İttihatçılarca “*Millet-i İslamiyenin saadetine, Devlet-i Osmaniyenin bekasına, Müslümanların meziyat-ı maneviye ve müktesebat-ı ilmiyece ecnebilere teveffukuna yarayacak bazı kayıtlar dercinden(...)*” bahsedilir⁵⁷². Zira özellikle 93 Harbi’nden sonra yapılan tartışmaların merkezinde İslam dünyasının Osmanlı Devleti’nin liderliğinde bir araya gelerek kurtuluşa ereceği tezi vardır. Bunun için tek çare Müslümanların ittihadıdır. “İttihat” halkın öncülüğünde gerçekleştirilebilirdi. Bu sebeple ittihadın ilk şartı müstebit yönetimlerin yıkılması sonrası meşruti yönetimin kurularak halk hâkimiyetinin gerçekleştirilmesiydi. Bu bağlamda halkı harekete geçirmeye çalışan aydınlar 19. yüzyılda İslami içerikli yoğun bir propaganda süreci başlatacaklardır. İslamcılar için 19. yüzyıldaki dini propagandanın ortak paydalarından birisi de İttihad-ı İslam fikrini tamamlayıcı bir unsuru olarak “terakki” davasının takdim edilmesidir⁵⁷³. “İttihat” ve “terakki” kelimelerini tırnak içinde yazmamız aynı zamanda bir zihniyete de işaret etmek içindir. Sina Akşin İttihat ve Terakki Cemiyeti için:

“(...)muhtemelen 1895’te örgütün adı değişti ve “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” oldu. (...)Ahmet Rıza Paris’e geldiğinde, Fransız pozitivistlerinin başı olan Pierre Lafitte’in derslerine devam etmiş ve bu akıma sıkıca bağlanmıştı. Bilindiği gibi, Auguste Comte pozitvizminin düsturu “İntizam ve Terakki” (Düzen ve İlerleme)

⁵⁷⁰ İttihad-ı İslam kavramını ilk kullanan Namık Kemal’dir. Hürriyet Gazetesi’ndeki “İttihad-ı İslam”la alakalı yazısında: “Bugün Hükümet-i İslamiye’nin hemen cümlesi inkıraz-ı külli halinde olarak en büyük çare-i halasımız ittihatır” diye yazmıştır. Namık Kemal, (10 Mayıs 1869-1285). (Başlık yok). *Hürriyet Gazetesi*. Namık Kemal’in İslam birliği ile alakalı diğer bir yazısı için Bkz. Namık Kemal, (21 Rebiyülahir 1289-1872). *İttihad-ı İslam, İbret Gazetesi*.

⁵⁷¹ Beyanname. (14 Kanun-u evvel 1896-9 Recep 1314). *Mizan Gazetesi*. 2-3.

⁵⁷² Kuran, (2012). a.g.e., 412

⁵⁷³ Türköne, (2001). a.g.m., 61.

(Ordre et Progrès) idi. İhtimal Ahmet Rıza'nın telkinleri sonucunda, bu ilkeleri kısmen olsun benimsediler. "Terakki"yi alıp "ittihat"la birleştirdiler. "İntizam"ın ihmali, herhalde derneğin devrimci olduğu ya da olması gerektiği düşüncesinden, "İttihat"ın tercihi ise, Osmanlıcılığı belirterek, örgütün adını Müslüman olmayanlara çekici kılmak çabasından ileri gelmiş olmalıdır. Bilindiği gibi, Osmanlıcılık ya da Namık Kemal'in "Osmanlı" milliyetçiliği, "İttihad-ı anasır" ilkesiyle de anlatılıyordu⁵⁷⁴ şeklinde bir yorum yapar.

Bu yorumu da yadsımamak kaydıyla İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin, Yeni Osmanlıların dini fikirlerinden de etkilenerak onların en çok önem verdiği "İttihat ve Terakki" kelimelerini kullanmalarında İslami bir etkinin olduğu kanaati de düşünülmelidir. Zira "İntizam" yerine "ittihat" kelimesinin seçilmesi cemiyetin İslam unsurları kucaklamayı istediğini gösterir. İslam unsurların kucaklanması Osmanlıcılığa aykırı da değildir. Nitekim daha önce değindiğimiz İbrahim Temo ile İttihat ve Terakki'nin ilk kurucularının arasında geçen "kimler cemiyetimize üye olsun?" sorusu konusunda yapılan tartışmalarda sadece İslam unsurların üye olarak kabul edilmesinin talep edilmesi bu hususu desteklemektedir. İttihat ve Terakki'nin ilk dönem liderlerinden Ahmet Rıza ise 19. yüzyılın sonlarında yazdığı yazılarda son derece belirgin bir dini içerik ve İslami naslardan yararlanma, hükümleri ayet ve hadislere dayandırma ve görüşlerin meşruluğunu sağlamak için temel metinleri aracı kılma gayretinde olan düşünürlerdendi⁵⁷⁵. Ahmet Rıza sonradan siyasi çekişmeler yüzünden ve şeriat hükümlerinin geçerli olduğu bir devirde dini, bir devlet nizamı değil, tamamen indî ve şahsî bir inanç olarak kabul ettiğinden dolayı dinsizlikle suçlanmıştı⁵⁷⁶. Hâlbuki örneğin kadınlarla alakalı görüşleri çok mutaassıptır⁵⁷⁷. Kendisi sık sık belirttiği üzere dinsiz değildir. Paris'te Pozitivistler Birliği'nin yayın organı olan La Revue Occidentale'de İslamiyet lehine yazdığı yazılarda İslam'ı tanıtip yüceltmış

⁵⁷⁴ Akşin, (2011). a.g.e., 51.

⁵⁷⁵ Ahmet Rıza, Tolerance Musulmane (Paris, 1897) adlı eserinde İslam'ın hoşgörü dini olduğunu ve Osmanlı Hükümetinin bu politikayı devam ettirdiğini söylemektedir. Carra de Vaux'un çalışmasında Rıza'nın kitabının ana fikirleri mevcuttur. Konu hakkında bkz. Les Penseurs de l'İslam, (5), 159-161'den aktaran Ramsaur, a.g.e., 79.

⁵⁷⁶ Aslında bu suçlama kendi dönemlerinde olduğu kadar günümüze kadar gelen süreçte tüm İttihat ve Terakkililer için de yapılmıştır. Daha o dönemlerde halkı ileriye taşımak adına reform yapmak isteyen İttihat ve Terakki'nin içine düştüğü durum şöyle anlatılır: (Kendisini dinsizlikle suçlayan ve her yerde koyu bir cehaletle kök salmış) "(...)taassubu kırmağa cesaret edemeyen İttihat ve Terakki erkânı, dindar görünmek maksadıyla bilâkis kuvvetinin bir kısmını taassuba istinat ettiriyordu." Bkz. Aydoğan, Eyyüboğlu. (2004). a.g.e., 596.

⁵⁷⁷ Ahmet Rıza Bey, (2011). a.g.e., 9, 19, 22, 33-36.

bir kimse olup⁵⁷⁸, İslam'ın sistemin bozulan kısımlarının düzeltilmesindeki rolü ile ilgili fikir ve öneri sahibi birisidir. Ahmet Rıza, İslamiyet'in diğer dinlere göre Comte felsefesiyle çok yakın ve derin ilgilerinin bulunduğu düşünmekteydi. Dolayısıyla Pozitivist bir çerçevede görüşlerini açıklayabilmek için İslam'ın doğru tercih olduğuna inanmıştır. Bu sebeple de beynelmilel bir din anlayışı olarak İslam'ın diğer dinlere göre kendisini Comte felsefesine daha rahat bir şekilde adapte edebileceğini düşünmüştür. Bu hususta Auguste Comte'un doğumunun yüzüncü yılında yaptığı konuşmaya bakılabilir. Bu konuşmanın ana teması İslam ve Pozitivizm arasındaki benzerliklerdi⁵⁷⁹. Ahmet Rıza'nın on beş günde bir yayınladığı danışma anlamındaki "Meşveret"⁵⁸⁰, Arapça kökenli bir kelime olup istişareye dayalı yönetim anlamına gelen, Kur'an'dan alınıp daha önceki tartışmalarda da yer edinmiş bir kavramdır⁵⁸¹. Bunun yanında Ali Haydar Mithat Bey 3 Ağustos 1904 tarihli bir mektubunda: "*Maksat, Ahmet Rıza Bey'in fikr-i cahilanesi gibi yalnız Türklük ve İslamlık namına çalışmak olmayıp bila fark ve cins-i mezhep umum efrad-ı millet namına çalışmaktır*"⁵⁸² derken kendince Ahmet Rıza'yı Türk-İslamcı olmakla eleştirmektedir. Prens Sabahattin'in 13 Ağustos 1906'da Edward Grey'in İngiliz Parlamentosunda ileri sürdüğü Türkiye'de Panislamizm iddiasını bir mektupla yalanladığı⁵⁸³ sıralarda Ahmet Rıza yazdığı eserlerde İslam'ı askeriye ve eğitimdeki fonksiyonları ile değerlendirmekte olan bir düşünürdü⁵⁸⁴. 2 Haziran 1906 tarihinde Bulgaristan'da Kızanlık Şubesine yazılan ve Ethem Bey'in hicvedildiği mektubun bir parçasında şöyle denilmektedir: "*Ermenilerin Türkler arasında en ziyade çekindikleri adam Ahmet Rıza Beydir. Ermeni gazetelerini okursanız ekserisini Ahmed Rıza Bey mutaassıp bir Müslüman olmak üzere Avrupalılar nazarında kıymetini azaltmak istediklerini görür, Ethem Ruhi'nin ne kadar garazkâr bir yalancı olduğunu*

⁵⁷⁸ Altuğ, H. (1994). "Türkiye'de Pozitivizm ve Atatürkçülük. I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu. 21-23 Eylül 1987. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 240.

⁵⁷⁹ Revue Occidentale. (Mart 1898). 31. bsk., XVI. 228'den aktaran Ramsaur, (2011). a.g.e., 124, 133.

⁵⁸⁰ Bu arada belirtmeli ki Ahmet Rıza "Meşveret"i Albert Fua (Selanikli Yahudi), Aristidi Paşa (Rum) ve Halil Ganem (Lübnanlı Maruni) ile birlikte çıkarmıştır. Akşin, (2011). a.g.e., 62. Onların bu gazeteyi birlikte çıkarmalarından amaç ayrı dinden olanların bir amaç çevresinde birleşebileceklerini ispat etmektir. Mardin, (2012b). a.g.e., 45. (Aristidi Paşa Osmanlı-Yunan savaşında İttihat ve Terakkicilerce Yunan yandaşlığı diye yorumlanan ve onları çok kızdıran bir tavırla yazı yazabilmiştir.)

⁵⁸¹ Lewis, (2008). a.g.e., 268.

⁵⁸² Kuran, (2012). a.g.e., 382.

⁵⁸³ Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 128.

⁵⁸⁴ Ahmed Rıza Osmanlı toplumunun en önemli sorununun cehalet olduğuna inanmıştır. Bu hastalığa çare bulabilmek için de yapılabilecek yegâne tedavi, toplumun eğitim yönüyle bilinçlendirilmesi, modern tarım yöntemlerinin öğretilmesi ve böylece halkın refah seviyesinin yükseltilmesidir. Ahmet Rıza Bey, (2011). a.g.e., 23.

*anlarsınız(...)*⁵⁸⁵” Ahmet Rıza’nın kız kardeşine yazdığı mektup⁵⁸⁶ nedeniyle dinsiz olduğunu düşünmek niyet okuyuculuğu olur. Nitekim burada dinden kastettiği ona göre softaların koyduğu İslami olmayan ve ümmeti geriletken, onu ilim irfandan alıkoyan ve her anlamda sefalet düşmesine sebep olan kadınları geriye iten her türlü haktan onları mahrum kılan zihniyettir. Nitekim Ahmet Rıza, Thomas Paine’nin din hakkındaki fikirlerini benimsemiş bulunuyordu⁵⁸⁷. Bu örnekler de⁵⁸⁸ İttihat ve Terakki’nin adının menşei ile alakalı bizi yeniden düşündürmektedir.

⁵⁸⁵ Kuran, (2012). a.g.e., 414-415. Buna mukabil Şerif Mardin: “Ahmet Rıza, İslami dogmaya bir vahy-i ilahi olarak hiç değer vermemekle beraber, sosyal bir harç olarak son derece önemli sayıyor ve yapısı itibariyle sosyal gelişmeye Hıristiyanlıktan daha elverişli buluyordu” şeklinde bir yorum yapar. Mardin, (2012b). a.g.e., 187.

⁵⁸⁶ “Benim nazik karındaşım Fahirem, Hazret-i Muhammed’in güzel sözlerinden biri de “Beşikten mezara kadar ilmi talep ediniz” kelâm-ı hikmetidir. Hâlbuki bu büyük nasihati o bizim kahrolacak cahil imamlar, softalar: (İlimden murad Kur’an, ilmihâl okumaktır) diye tağyir ettiklerinden vaktiyle yâni Hazret-i Muhammed zamanında ve biraz sonra Araplar beyninde hendese, cebir, hey’et, coğrafya, tıp gibi fûnûnda mahir birçok meşhur âlimler yetişmişken bin sene sonra Ümmet-i Muhammed üç buçuk guruşluk alış verişin hesabını bakkal Yorgi’nin çırağına yaptırma derecelerine tenezzül etti. Çünkü o Garp âlimlerinin fenne dair yazdıkları birçok kitapları kimse eline almadı, İlim -yukarıda dediğim gibi- mızraklı ilmihâldir denildi, Lanet olsun, ilmihâllerinin mızrağı (...) girsin. Alçak herifler koca ümmetin mahv ü perişân olmasına sebep oldular! Şirvan, Türkistan tarafındaki İslâmî Rusya bitiriyor; Hindistan’ın ahali-i Müslimesi İngilizler elinde azalıyor. Cezayir ve Trablusgarp’ta vaktiyle birkaç yüz cami varmış. Fransız terbiyesiyle büyüyen İslâm çocukları cami semtine uğramadıklarından nihayet camilerde sıçanlar cirit oynamağa başlamış. İngilizler henüz Mısır’ı zapt etmedilerse de birkaç sene sonra onlar oranın, Fransızlarla İtalyanlar da Suriye ile tekml Arabistan’ın sahibi olacakları gün gibi görünüyor. İslamlar bugün Yahudiler derecesine indiler. Bana sorarsan: Maarif ve malûmat nokta-i nazarınca Yahudiler den elbet aşağıdırlar. Ümmet dağıldı, zayıfladı, bundan sonra toplanması, kesb-i kuvvet etmesi mümkün değildir. Bir başta hurileri, soğuk şerbetleri, akarsuları olan cennetin yolcuları gittikçe azalmaktadır. Ben kadın olsaydım dinsizliği ihtiyar eder de İslâm olmasını istemezdim: Üzerime üç karı ve istediği kadar odalıklar almasına cevaz veren kocama cennette huriler hazırlayan, başımı, yüzümü dolap beygiri gibi örttürdükten maada beni her bir eğlenceden men eden kocamı boşayamamak, döverse sesimi çıkarmamak gibi daima erkeklere hayırlı, kadınlara muzır kanunlar vaz eden bir din benden uzak olsun derdim. Tuhaf! Bu da bir nev’i sinir hastalığı olmalı, dine dair bahs açıldı mı kendimi zapta muktedir olamıyorum... Zaman böyle kalmayacak Fahireciğim, ne faide ki biz erken veyahut bahtsız bir memlekette doğmuşuz!...” Hanioğlu, (1985). a.g.e., 47-48.

⁵⁸⁷ Bu fikirler şöyledir: “Tanrıya inanıyorum, o kadar. Öteki dünyada da saadete inanıyorum. İnsanların eşitliğine inanıyorum ve inanıyorum ki din, vazifeler, adalet, sevgi, af ve hemcinsimizin saadetini istemekten ibarettir. Bundan başka, bu yolda birçok şeylere daha inanıyorum. Fakat kendimi daha iyi tanıtmak için inanmadığım şeyleri de söylemeliyim. İnanmadıklarım, Yahudi kilisesinin, Katolik kilisesinin, Ortodoks kilisesinin, Protestan kilisesinin veya herhangi başka bir kilisenin talim ve telkin etmekte olduğu hakikatlerdir. Yahudi olsun, Hıristiyan veya Müslüman olsun, bunlar insanlığı ürkütmek esir etmek ve iktidarı ve menfaati bir elde toplamak için icat olunmuştur.” Ahmet Rıza işte böyle bir düşüncede olduğunu yaymamakla beraber bu cihet bazı yazılarından istidlal yolu ile çıkarılmış ve kendisine karşı itimatsızlık uyandırmıştır. Bu konuda Enver Ziya Karal’ın Osmanlı Tarihi isimli eseri okunabilir.

⁵⁸⁸ Ahmet Rıza, 1910’da Merkez Komitesinden çıkarıldı ve o tarihten sonra önemli bir göreve getirilmedi. 1912’den sonra yeniden Âyan Meclisi’ne seçildiğinde ise, İttihatçıların izlediği siyaseti eleştirenlerin başına geçti. Ahmad, (2011). a.g.e., 196.

2.2.1. İslamcılar, İttihatçıların İslami Yönü ve İslamcılarla Münasebetleri

2.2.1.1. II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılarının genel özellikleri

II. Meşrutiyetle birlikte biçimlenen İslamcı hareket o günün koşullarında burjuva demokratik bir hareketti. İslamcıların istekleri ile İttihatçıların istekleri arasında çok önemli farklar yoktu. Bu nedenle İslamcı hareket İttihatçılarla birlikte davranan hatta zaman zaman onunla bütünleşen, İttihat ve Terakki dışında kurulan partilere uzak duran bir hareketti. Örneğin İslamcılar burjuva çıkarlarına dayanan bir parti olmasına karşın Hürriyet ve İtilaf'a katılmamışlardı. Ahrar Fırkası'nda da burjuvazi baskındı. Fakat bu partilerde işbirlikçi burjuvazinin istemleri daha ağır basıyordu. İttihat ve Terakki'de ise genelde milli yanı ağır basan burjuva kesimler toplanmıştı. İslamcı akım da esas olarak milli burjuva nitelikler taşıyan bir akımdı. Bu sebeple İslamcılar Osmanlı parlamenter sisteminde partileşmeye ihtiyaç duymayarak İttihat ve Terakki'nin yanında yer aldı. Zira II. Meşrutiyet, ekonomik alanda yerli malı kullanma, korumacı ekonomi, kapitülasyonların kaldırılması, yerli burjuvazinin geliştirilmesi için teşvik tedbirleri gibi konularda İttihatçılarla hemfikirdiler. Yani İslamcı hareket öyle toptan ve basit bir biçimde modernleşmeye (kapitalistleşme), ihtilalcilere karşı olan gerici bir hareket niteliğinde değildi. Daha karmaşıktı. Örneğin bu hareketin kadroları işçi sınıfından, köylüden ya da ezilen kesimlerden gelme kimseler olmayıp kimi toplumsal statüsü olan, çoğu hali vakti yerinde entelektüellerdi. Bu sebeple İslamcıların bu kesimin dertleriyle işleri olmadığı gibi örneğin işçi hareketinin ezilmesi taraftarıydılar. Sosyalizme karşıydılar. Osmanlı'da sınıf varlığını kabul etmiyorlardı. Osmanlı siyaset sahnesi de işçilere ve ezilenlere kapalı idi ama egemen sınıfların tüm kesimlerine açıktı. Osmanlı İslamcılarını Müslim ve gayrimüslimlerin kardeş ve eşit oldukları görüşündeydiler. Fakat onlara göre Devletin dini İslam olmalıydı ve kanunlar şeriata uygun bulunmalıydı. Tabii bu durum kendi içinde bir çelişki oluşturuyordu. Hele bir de parlamenter yapının olduğunu düşünecek olursak dini bir devlet algısı ister istemez Osmanlı vatandaşlarının eşitliği konusunu sorgulattıyordu. Öte yandan dünyadaki İslamcılar o günün şartlarında milliyetçi iken Osmanlı İslamcılarını böyle değildi. Sadece Türkçülüğe değil Osmanlı'daki diğer unsurların da milliyetçiliğine karşıydılar⁵⁸⁹. İttihat ve Terakki ise özellikle vatandaşların eşitliği meselesinde laik görümlü kimi uygulamalarda bulunacaktı. Öte yandan ileriki yıllarda İttihat ve

⁵⁸⁹ Tiftikçi, (2011). a.g.e., 231-235.

Terakki'nin milliyetçiliğinin artış göstermesi İslamcılarla İttihatçıların görüşlerinin çakışmasına sebep olacaktı.

2.2.1.1.1. II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılarına göre İslam aleminin gerilik sebepleri

Osmanlı Devleti'nin kurtarılması için ortaya atılan fikir akımları içinde özellikle Jön Türk dönemine baktığımızda iki fikrin ağırlık kazandığını görürüz. İslamcılık ve Batıcılık. Bunların arasında genel anlaşma noktaları olduğu gibi birbirleri ile ciddi çatışmalar yaşadıkları da vaki idi. İslamcılar kendi içinde “Köktenci İslamcılar” ve “İlimliler” olarak ikiye ayrılmaktaydı. Entelektüeller değil de alt tabaka din adamları ve onların etki ettiği halk arasında yaygın olan köktenci İslamcılar için her şey iman ve şariat üzerine şekilleniyordu. Dinden sapılması bütün kötülüklerin anası idi. İlimli İslamcılar ise özellikle Hintli Müslümanlardan etkilenmiş entelektüel kitleyi oluşturmaktaydı. Bunlar Batı tarzı eğitim almışlardı ve İslam toplumlarının ilerlemesi, düştüğü gerilik ve cehaletten kurtulabilmesi için İslam'da belirli ölçüde yeniliklerin yapılması gerektiği kanaatindeydiler. Aslında ilimli İslamcıların reformize etmek istedikleri temel şey İslam dininin kendisi değil değişen yüzyıllar içindeki algılama biçimi idi. Bu algının iyileştirilmesi için İslam'ın özüne dönmek elzemdi. Üstelik bunu tüm dünyadaki İslami birlikteliği sarsmadan yapmaları gerekmektedir. Ortaçağ dönemini düşünecek olursak İslam dünyası Grek-Helen felsefi mirası ile İyonyalıların temel bilimlere dair çalışmalarını geliştirerek ilmi anlamda zirveye ulaşmıştı. Bu gelişmişlik daha sonra Avrupalılarca İslam dünyasından kendi kıtalarına aktarılmıştı. İlimli İslamcılar işte bu gerçeklikten hareketle siyasi ve sosyal boyutu ile İslami olmakla birlikte ilmi-teknolojik olarak Batı'nın örnek alınması gerektiği kanaatinde idiler. Bizim üzerinde örnekleriyle duracağımız İslamcılar işte özellikle bu ilimli İslamcılar olacaktır. Bunlardan Mehmet Akif Ersoy⁵⁹⁰ ile konumuza başlayalım:

⁵⁹⁰ Meşrutiyetin ilanıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti ülkeye şeriata uygun hürriyet anlamına gelen Hürriyet-i Meşrua getireceklerini, vatani kurtarmak amacıyla orduyu, yönetimi, eğitimi ve medreseleri ıslah edeceğini belirtti. Bu sebeple bu dönemde pek çok aydınla birlikte, din âlimleri ve tekke şeyhleri de İttihat ve Terakki'yi bir ümit ışığı olarak görerek desteklediler. Düzdağ M. E. (2005). *Safahat*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 26. Bunlardan birisi de Mehmet Akif idi. Akif, Meşrutiyetin ilanından iki gün sonra yazdığı “Hürriyet” adlı şiirinde: “Beyaz entarisiyle kar gibi kız./Sanki cennetten inme zâde-i hûr” diyerek Meşrutiyeti bembeyaz bir huriye benzetir. Ardından şiirinin devamında Meşrutiyetin ilanının verdiği büyüleyici atmosferi anlatır. Ersoy, M. A. (2009). Hürriyet. *Safahat*. Ankara: Hece Yayınları, 96-97. Ancak Meşrutiyetin estirdiği hava geçip de beklentiler karşılanamayınca işler değişecektir. Dönemin aydınları Meşrutiyetle güzel bir eğitim sisteminin kurulacağını, fabrikaların işleyeceğini, kültürel hayatın zenginleşeceğini sanmışlardır. Ersoy, M. A. (2009). Süleymaniye Kürsüsünde. *Safahat*. Ankara: Hece Yayınları. 180. Ancak durum böyle

Akif'in fikri anlamda üzerinde durduğu iki temel kavram vardır. Millet ve İslamiyet⁵⁹¹. Akif milleti selamet ve refaha kavuşturmak İslamiyet'i de çöküşten kurtarmak istemektedir. Bu yüzden Mehmet Akif, Milletin birlik ve bütünlüğünü dinde görmektedir, dinin çökmemesi için de birliği öngörür ve milliyeti aynı zamanda İslam olarak değerlendirir⁵⁹². Bu bağlamda yazdığı Safahat eseri dönemin çehresine ayna tutmaktadır. İslam dinine mensup insanların yaşayış özelliklerini verirken acıaktan isyana çeşitli duyguları öne çıkan Akif, bunlara mukabil yeise düşmüş değildir. Yine ümit aşulamakta, çıkış yolunun ne olduğu üzerinde durmaktadır. O böyle bir tavra sahip olmasına karşın hitap ettiği kitlenin birlik olmak ve ilerlemek noktasında başarılı olmak niyetinde

ilerlememiş üstelik Osmanlı Devleti'ndeki her unsur Meşrutiyetten kendi kavmine yönelik çıkar elde etmeye çalışmıştır. Yakın arkadaşı Mithat Cemal, Akif'in cemiyete üye oluşunu "1908 Meşrutiyeti'nin ilanından 4 gün sonra Kandilli Rasathanesi Müdürü Fatih (Gökmen) Hoca, Akif'i 11 arkadaşı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne soktu" şeklinde anlatır. Erişirgil, E. (1986). *İslâmcı Bir Şairin Romanı*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 133. Fakat girişi esnasında cemiyete "bila kayd ü şart biat etmeye" yönelik yemine onay vermeyerek "Ben cemiyetin yalnız emr-i ma'rufuna (İslam inancında emr-i ma'ruf ifadesi insanlara iyiliği emretmek demektir) biat ederim. Mutlak söz veremem" demiştir. Hatta yemin meselesi Akif'in istediği şekilde neticelendiği gibi bu farklılık söz konusu yeminin değiştirilmesine sebep olmuştur. Düzdağ, M. E. (2005). *Safahat*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 28; Kuntay, M. C. (1990). *Mehmet Akif, Hayatı Seciyesi Sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 68; Arslanbenzer, H. Şairin Düşünür Olarak Portresi. (2007). *Akif'ten Asım'a*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 10. Hatta bu sebeple kimi yazarlar Akif'i tam bir İttihatçı olarak görmezler. Bkz. a.g.m., 12. Ayrıca denebilir ki Akif İttihat ve Terakki cemiyet iken bu oluşumun içindedir. Şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla fırka haline gelen İttihat ve Terakki'nin içinde yer almamıştır. Tansel, Akif'in İttihat ve Terakki ile ilişkilerinin sınırlı düzeyde kaldığını ve onun en belirgin faaliyetinin cemiyetin Şehzadebaşı'ndaki İlmiye Kulübü'nde Arapça dersleri vermek olduğunu belirtir. Bkz. Tansel, F. A. (1991). *Mehmet Akif Ersoy-Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Yayınları, 55. Mehmet Akif İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzade Başı Kulübünde Arapça dersleri vermiştir. Okay, O. (Ocak 2008). Mehmet Akif'in Karakter ve Sanatı. *Hece Dergisi*. Ankara, (133), 11; Düzdağ, (2005). a.g.e., 27. Ayrıca Akif, İttihat ve Terakki yönetimi altında bir devlet görevlisi olarak Teşkilat-ı mahsusa bünyesinde Berlin ve Necd'e gitmiştir. Bu gidişleri özellikle Enver Paşa'nın istek ve yönlendirmeleri üzere gerçekleşmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Öztürkçü, İ. (2016). *İki Muhabirin Kaleminden Berlin Caddelerinden Necd Çöllerine Mehmet Akif*. İstanbul: Etkileşim Yayınları. Daha ziyade İttihat ve Terakki cemiyet iken içinde yer alan ve fırka olduğu dönemde Teşkilat-ı mahsusa'da faaliyet göstermiştir. Bundan başka II. Meşrutiyet döneminde kendi fikirleri doğrultusunda olumsuz bulunduğu her şeyi ve herkesi eleştirmekten geri durmamıştır. Akif zaten muhalif bir yapıya sahiptir. Akif muhalefetinin ilk evrelerinde şiirlerinde, Abdülhamid, Sultan Reşad, Vahdettin'i eleştirmiştir. Akif'e göre: Vahdettin acemi bir Abdülhamid idi. Sultan Reşad ise Abdülhamid tarafından 30 yıl göz hapsinde tutulmuştu. Akif Mehmet Reşad için "Abdülhamid'in yerinde eğer ben olsaydım boynuna ip takar sokak sokak gezdirir, bakın görün, benden sonra bu adam padişahınız olacak derdim" demiştir. Abdülhamit'ten ise her anlamda nefret ettiği anlaşılıyor. Cemal, M. (1986). *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 206. Örneğin Abdülhamit'in sıkıyönetiminin verdiği bıkkınlıkla yazdığı "İstibdat" adlı şiirinde: "Yıkıldın, gittin amma ey mülevves devr-i istibdâd, /Bıraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yâd! (Ersoy, M. A. (2009). *İstibdat*. *Safahat*. Ankara: Hece Yayınları, 89.) demiş ve bu şiirde Abdülhamit ve istibdat dönemi için sert bir dil kullanmıştır. Belki de bu bıkkınlık sebebiyle Meşrutiyeti ilan edilmesi sonrası o güzel havaya kendisini kaptıranlardan biri de Akif olacaktır. Meşrutiyet dönemi boyunca üyesi olduğu İttihat ve Terakki'den ayrılınca, muhalefetini hem bu fırkaya hem de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yöneltmiştir.

⁵⁹¹ Mehmet Akif'in millet ve İslamiyet kavramları Osmanlı bir çizgidedir. "Ah biz hayrayerar unsur-i iman değiliz/Hind'in İslam'ını pek Türk'e kıyas etmeyiniz./Onların ruh-i şehametle coşan kanları var/Bizde yok öyle samimi asabiyyet, o damar./Bu ağır zillate ukbaya kadar mahkumuz/Duymuyor çektiği hüsrancı zira çoğumuz!/Varsa ümidimiz Osmanlıların şevketidir./Onu bir kerre iştisek (...) Bu saadet yetişir" dizeleri bunun en belirgin göstergesidir. Bkz. Ersoy, M. A. (2009). Süleymaniye Kürsüsünde. a.g.e., 177.

⁵⁹² "Hani, milliyetin İslam idi" mısraında bunu açıkça ifade eder. Bkz. Ersoy, M. A. (2009). Hakkın Sesleri. a.g.e., 205-206.

bulunmadığını da içten içe bilmektedir. Bu eserde İslam birliğine en çok vurgu yaptığı şiir Süleymaniye Kürsüsünde'dir. Ona göre tefrikayı İslam dünyasına sokan bu ümmetin topraklarını isteyen Avrupalılardır⁵⁹³. Bu yüzden İslam dünyası içinde milliyetçiliği körüklemektedirler⁵⁹⁴. Ancak Müslümanlar kavmiyetçilik yapamazlar. Kavmiyetçilik bizzat Hazreti Muhammed tarafından engellenmiştir. Hakkın Sesleri'nde ise Balkan bozgunu sonrası halkın içine düştüğü durumu genel hatlarıyla anlatır⁵⁹⁵, tembellik ve atalet⁵⁹⁶ vurgu yapar. Geri kalmışlıktan kurtulabilmek için İslam dünyasının dine ve ilme⁵⁹⁷ kıymet vermesi gerektiğinden bahseder. Çalışmanın⁵⁹⁸ ve eğitimin önemine değindiği bir diğer şiiri ise Fatih Kürsüsünde'dir⁵⁹⁹. Bu yönleri sebebiyle olsa gerektir ki kimi aydınlar onu bir Müslüman sosyalist olarak tanımlarlar⁶⁰⁰. Akif, "iyice bilmelisin ki, insanca yaşamak, insanca ölebilmek için gerçek Müslüman olmaktan başka çaren

⁵⁹³ Örneğin Akif bir şiirinde "Medeniyet!" size çoktan beridir dış biliyor/Evvela parçalamak, sonra da yutmak diliyor" der. Ersoy, M. A. (2009). Hakkın Sesleri. a.g.e., 205-206. Yine "(...)Hem öyle zorla değil, çünkü "fıkr-i kavmiyet"/Eder bu gayeyi teshile pek büyük hizmet. /O tohm-i la'neti baştan saçıp da orta yere./Arab'la Türk'ü ayırdık mı şöyle bir kerre./Ne çarpınır kolu artık, ne çarpınır kanadı; /Halifenin de kalır sade bir sevimli adı!/Donanmamızla verip, sonra, Şark'ı velveleye./Birinci hamlede bayrak diker Çanakkale 'ye" diyen Akif ayrılıkçılığın hiçbir fayda vermediği gibi vatanın elden gitmesine ve Batıların böylece amacına ulaşmasına sebep olacağını düşünmektedir. Ersoy, M. A. (2009). Hatıralar. a.g.e., 327.

⁵⁹⁴ Akif vaazında emperyalizmin bölüp parçalayıcı, zayıf düşürücü siyasetini şöyle ifade eder: "Avrupalılar, zaft etmeyi kararlaştırdıkları memleketin ahalisi arasına evvel tefrika sokarlar, senelerce milleti birbirleriyle boğuştururlar. Serserim ahalisi bu suretle yorgun düştükten sonra, gelip çullanırlar. Bugün de işte bize karşı aynı siyaset kullanıldı. Zaten her yerdeki siyasetleri budur. Hindistan'da, daha evvel Endülüs'te, sonraları Cezayir'de, İran'da hep böyle yaptılar. Takip ettikleri siyaset, hep aynı siyasettir; değişmez. Müslüman olanlar (...) iyi bilmelidirler ki bu tefrika, bu kavmiyet çıkmaz yoldur." Ersoy, M. A. (24 Kanunu sani 1328-28 Safer 1331). Hutbe ve Mevaiza-Mehmet Akif Ersoy Bayezid Kürsüsü-. *Sebilürreşad*. 230(9), 375.

⁵⁹⁵ Mehmet Akif'in Balkan Harbi esnasında çıkardığı yayın Sırat-ı müstakim'de de bu konu ele alınır. Ordudaki tefrika sebebiyle kaybedilen Balkan savaşları sonrasında Meclis-i Mebusan'daki fikir ayrılıkları sert bir şekilde eleştirilerek mebuslar kavgacı sokak çocuklarına benzetilmiştir. Bkz. S.M. (21 Muharrem 1329-29 Kanunu evvel 1327). *Artık Ayıptır! Sırat-ı Müstakim*. 175(7), 330.

⁵⁹⁶ Mehmet Akif "Azimden Sonra Tevekkül" şiirinde İslam dünyasının en büyük sıkıntısının tembellik olduğunu tembel bir toplumun tevekkül edemeyeceğini ancak çalıştıktan sonra Allah'tan tevekkül talep edebileceğini anlatır. II. Abdülhamit'in de üzerinde durduğu atalet Akif'in de kafa yordığı bir durumdur. Hiçbir şey yapmayıp ahiretçi, kaderci bir anlayışı reddeder. Ersoy, M. A. (2009). Azimden Sonra Tevekkül. a.g.e., 450-452. Ersoy'da vatan sevgisi onun en yüce duygularındandır. Ancak sadece vatan sevgisinin yeterli olmayacağını fiili olarak bir şeyler yapmak gerektiğini bu konuda da insanımızın biraz tembel olduğunu düşünür: Evler tünemiş, ötüyor bir sürü baykuş/Sesler de: "Vatan tehlikedeymiş... Batıyormuş!" /Lakin, hani, milyonları örten şu yığından/Tek kol da "Yapışsam..." demiyor bir tarafından! /Sahipsiz olan memleketin batması haktır; /Sen sahip olursan bu vatan batmayacaktır. Ersoy, M. A. (2009). Hakkın Sesleri. a.g.e., 208.

⁵⁹⁷ Akif'e göre İslam dünyasının en önemli meselelerinden biri çağa ayak uyduramayıp tarım, sanayi ve modern bilimin önemsenmemesidir. Ersoy, M. A. (2009). Fatih Kürsüsünde. a.g.e., 261.

⁵⁹⁸ Örneğin bir şiirinde "Allah'a dayan sa'ye sarıl hikmete ram ol/Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol" diyerek Müslümanları önce imana, araştırmaya ve çalışmaya davet etmekte sonra Allah'a tevekkül etmeye çağırılmaktadır. Ersoy, M. A. (2009). Gölgele. a.g.e., 449.

⁵⁹⁹ Mehmet Akif eğitimin öneminden şöyle bahseder: "Felaketin başı, hiç şüphe yok, cehaletimiz/Bu derde çare bulunmaz -ne olsa- mektepsiz/Ne Kürd elifbayı sökmüş, ne Türk okur, ne Arab/Ne Çerkes'in, ne Laz'ın var bakın, elinde kitab!/Hülasa, milletin efradı bilgiden mahrum./Unutmayın şunu lakin: "Zaman: Zaman-ülüm!" Ersoy, M. A. (2009). Fatih Kürsüsünde. a.g.e., 266.

⁶⁰⁰ Ülken, (1979). a.g.e., 212-213.

yoktur⁶⁰¹” diyerek İslam’ı doğru yaşamının öneminden bahseder. İttihat ve Terakki tarafından yayınlanan Mevaiz-i diniye isimli risalesindeki bir yazısında:

“*Ey Müslümanlar!*

Hepiniz Allah’ın habl-i metinine, din-i celil-i İslam’a el birliği ile sarılınız. Allah’ın ve resulünün emirlerine itaat, nehyelerinden içtinap ediniz. Hiçbir zaman ayrılmayınız. Kalpleriniz, ruhlarınız daima sımsıkı birbirinize bağlı olsun. Müslümanlar bi-nihaye akvamdan mürekkep oldukları halde ezelden bir ümmet, bir aile, bir vücut etmiş gibi aralarında hiçbir ayrılık-gayrılık görmezlerdi. Buradaki Müslümanın duygusu ne ise dünyanın öbür ucundaki Müslümanın duygusu da o idi. (...)İşte bu yüzden İslam sancağını dünyanın hemen her tarafında diktiler” der. Ardından Müslümanların ve din âlimlerinin ayrılıklara, zevk-i sefaya düştüklerinden bunun da ilim ve fende geri kalmalarına neden olduğundan bahseder. Dolayısıyla bugünkü Müslümanların çektikleri sıkıntıların tefrika ve nifaktan kaynaklandığını yazar. Buna göre Müslümanların bu sıkıntılarında kurtulmaları için okumaları, bu durumu görmeleri ve ayrılıktan vaz geçmeleri gerekmektedir⁶⁰². Bu makalesi bütünüyle Mehmet Akif Ersoy’un görüşlerini özetler gibidir. Akif’e göre, İslam dünyasının bilim ve temel erdemler konularında geri kalışında, sosyal değişimi ve gelişimi kavrayamamak büyük rol oynar. Elbette bu konuda dini çağa göre yorumlamaya olanak sağlayan, değerlere dinamizm katan içtihat kapısının kapatılmasının önemi büyüktür. İchtihat kapısının kapatılması varlığın akıp giden sürekliliğini ve dinamizmini hiçe saymak anlamına gelmektedir. Akif’e göre, bu kapı esasen insanlık var olduğu sürece açık kalacaktır⁶⁰³. Böylece içtihadın gerekliliğine vurgu yapan Akif, buna mukabil ulemanın

⁶⁰¹ Ersoy, M. A. (1976). *Kur’an-ı Kerim’den Ayetler*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 207.

⁶⁰² Akif Bey, İttihat Yaşatır, Yükseltir, Tefrika Yıkar, Öldürür. (1328). *Mevaiz-i diniye*. (1. Kısım). Bab Kütüphanesinin Ruhsat-ı Resmîyesini Haizdir. İstanbul: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Şehzadepaşa Kulübü Heyet-i Alimesi Tarafından Tertib Edilmiştir, 54-61.

⁶⁰³ Ersoy, M. A. (2009). Fatih Kürsüsünde. a.g.e., 262-263. İchtihat akılcılık demektir. İchtihat Hz. Peygamber devri sonrası mezhep içtihadına dönüştü. Dört büyük mezhebin kurucuları zamanında işletilen bu içtihat onların döneminden sonra “mesele müçtehitleri” tarafından uygulanmaya devam edildi. 1200’lü yıllardan itibaren ise nakilcilik başladı. Buna göre dönemin meselelerinin halledilmesinde eski müçtehitlerin yorumlamalarından dışarı çıkılmamaya başlandı. Kimi tarihçiler ve fikir adamları bu durumu Gazali’nin “felsefe ve bilime engel koyan” eserlerine bağlarlar. Örneğin Tehâfüt el-Felâsife isimli eserin -kendisi felsefe yapıyor olmasına karşın- felsefeyi yasakladığı yorumu vardır. Bu aynı zamanda bilime de konulmuş bir yasaktır. Ayrıca Gazali ilimleri faydalı ve faydasız ilimler olarak sınıflamış ve faydasız olanların Müslümanları dinden saptıracağı kanaatiyle adeta yasaklamıştır. Dönemin en önemli âlimlerinden olan Gazali’nin bu tip bir yoruma gitmesinde bilgisiz halk tabakalarını korumak niyeti olduğu düşünülebilir. Yanı sıra onun söylemek istediklerinin bir kısmının dikkate alınıp yorumunun bütününe bakılmadığı da düşünülebilir. Bugün İslam dünyasındaki ilmi geriliğin yegâne gerekçesi kimi yorumlara göre Gazali’nin bu düşünceleridir. (Bir örneği için Bkz. İnternet: Aydın, H. Klasik İslam Düşüncesinde Bilgi ve Bilim Karşısı Bir Düşünür: Gazzâlî. (2009). *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*. 9(2)) Biz buna mukabil

cehaletinden de bahseder. Din adamlarındaki dini taklitçilik ve hurafelerin İslam'ın o günkü durumundaki etkisini anlatır⁶⁰⁴. Bu sebeple Akif'e göre geri kalmışlığın sebebi İslam'da değildir. İslam'ı “sahih manasıyla” özümseyemeyen Müslümanlardadır.

dönemin siyasi yapısına da bakılması gerektiği kanaatindeyiz. İslam dünyası 1000'li yılların başlarında ilk evvel Haçlı seferleri ile bir sarsıntıya uğradı. 1200'lü yıllarda ise Moğol istilasına maruz kaldı. Bu istilada Bağdat Kütüphanesi ortadan kaldırıldı ve âlimler zarar gördü. Bu İslam dünyasının ilmi gelişmelerine ciddi bir darbe vurmuştur. Daha sonra bilimsel faaliyetlerde önlenemez bir düşüş olmuş, kaliteli ilim insanları, âlimler yetiştirilememiş, dolayısıyla teknolojik anlamda gerilik başlamıştır. Aynı yıllarda Nizamiye Medreselerinin önemini devam ettirdiğini düşünecek olursak neden bilimselliğin yeniden hâkim kılınmadığı meselesi ciddi bir sorudur. Bu konuyla alakalı Abdülkerim Özaydın Nizamiye medreselerinin eleştirilen yönlerine değinir. Buna göre bu dönemde eğitim-öğretim Şafilik mezhebiyle sınırlı kalmış, diğer mezheplere ilgi azalmış, ilmin para karşılığında öğretilmesi kimi âlimler tarafından protesto edilmiştir. Bu durum âlimlerin devlet adamlarının kontrolüne girmesine sebep olması demektir. Nitekim olmuştur da. (Bkz. Özaydın, A. (2001). Nizamiye Medresesi. *TDVİA*, (C.33). İstanbul, 191.) Bu konudaki çeşitli görüşlere yer verelim: Nizamiye Medreselerinde Eşariliğin etkin olduğunu belirten George Makdisi'ye göre, Ortaçağdaki İslam eğitiminin dikkat çekici özelliği iki ilim grubu arasında yapılan ayırmadır. “Dini ilimler” ve “yabancı ilimler” her iki sahada da gelişme gösterilmiş fakat aralarında mücadele var. George Makdisi: “*Mücadele oldukça zorluydu ve yavaş ilerliyordu. En büyük engel de, eğitim sisteminin temelini teşkil eden İslami vakıf anlayışının, İslam'ın inanç ilkelerine ters kabul edilecek her şeyi dışlamasıydı. Dolayısıyla Tanrı tanımaz nitelikteki Antik Yunan bilimleri müfredat dışında tutuldu. Felsefi doktrinler, tek, ikram sahibi ve her şeye gücü yeten Allah'ın varlığı, dünyanın ezeli olmayışı ve bedeninin yeniden dirilişi gibi tek tanrıcı doktrinlerle karşı karşıya geldi.*”(…) “*Ancak ilgi alanına her iki kategoriye ait ilim dalları da giren bir müderrisin, akli ilimler tarafında yer almasına rağmen, hadis şemsiyesi altında tüm bu ilimleri okutması mümkün olabilmıştır. Örneğin Sadreddin b. El-vekil el-Emevi (ölüm 1316) hadis görüntüsü altında tıp, felsefe, kelam ve Antik Yunan bilimleri kategorisine giren diğer ilimleri okutmuştur.*” Makdisi, G. (2012). Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı. (çev. A. H. Çavuşoğlu, T. Başoğlu) *İslam Medeniyeti Araştırmaları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 135-136. Öte yandan İbrahim Kafesoğlu medreselerde pozitif bilimlerin okutulduğunu belirtiyor. Kafesoğlu, İ. (1985). *Türk-İslam Sentezi*. İstanbul, 191. Köymen medreselerde riyaziye ve feraiz (veraset hukuku) okutulduğunu belirtiyor. Köymen, M. A. (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*. (C. 3). Ankara: TTK Yayınları, 380. Mustafa Akkuş'a göre, Anadolu'da Selçuklular kadar Artuklu ve Danişmendler de bilim faaliyetlerinin gelişmesine katkı sağlamışlar. Başka bir yerde Moğol istilasıyla beraber Orta Asya, Hindistan, Horasan ve İran'dan ilim adamlarının Anadolu'ya geldiğinden bahsediyor. Yine aynı araştırmacı, Moğol istilasının (1243) Anadolu'daki ilmi faaliyetlere büyük bir darbe vurduğundan, bazı medreselerin yağmalandığından, Moğollara boyun eğmeyen bilim adamlarının öldürüldüğünden bahsediyor. “*Moğol himayesini kazanan Moğol yanlısı ulemanın Moğol dini siyaseti doğrultusunda hareket etmeleri sonucu Anadolu'daki bilimsel ortam Moğol politikasına uygun olarak gelişme göstermiş, İrani unsurların hâkimiyeti, heteredoks grupların düşünce hayatı ve Rafizi fikirler Anadolu'da hızla neşet etmiştir. Genel olarak bu dönemde pozitif ilimlerde bir gerileme yaşanırken Moğol inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan astrolojik inanç ve itikatlar ile yakın ilgisinden dolayı astronomi alanında önemli ilerlemeler yaşanmıştır.*” Mustafa Akkuş, M. (2013). Moğol İstilasının Selçuklu Bilim ve Düşünce Hayatına Etkisi. *Selçuklularda Bilim ve Düşünce II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Bildiriler, Tabii Bilimler*, (C. 3). Konya, 460-462, 474. Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'e göre: “*Selçuklular Sünniliğin başlıca Hanefî ve kısmen Şafîî mezhebini tercih etmişlerdi. Hanefîliğin Türk örf ve adetleri ile düşüncesine uyması tercih sebeplerinden biri ve devletin resmi mezhebi olmuştur. Selçuklular öteki mezheplere karşı da farklı muamelede bulunmadılar. Ancak İslamiyet'i tahribe çalışmakta olan Bâtınîlere karşı mücadele ettiler. Ayrıca Selçuklular zamanında devletin mezheplere ve dini cereyanlara karşı belirli bir siyaseti vardı. Buna göre, mezhepler ve cereyanlar arasında ahenk korunmakta ve birbirleriyle mücadele etmeleri önlenmekteydi.*”(…) “*Selçuklular kurdukları medreseler vasıtasıyla ilmin yayılmasına çalıştılar. Zamanın üniversitesi Nizamiye Medresesinde dini bilgiler yanında tıp gibi müspet ilimler de öğrenilmekte idi.*” Sevim, A., Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 514,520.

İşte II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılarını içtihadın yeniden hâkim kılınmasıyla mevcut geri kalmışlığın üstesinden gelmenin mümkün olacağı kanaatinde idiler.

⁶⁰⁴ Ersoy, M. A. (23 Ramazan 1330-23 Ağustos 1328). Tefsir-i şerif. *Sebilürreşad*. 209(9), 4.

“(…)bir Müslümanın hürriyetini kendi kusurundan, kendi liyakatsizliğinden başka hiçbir kuvvet ne tahdit ne de tazyik edemez⁶⁰⁵” diyen Said Halim⁶⁰⁶’e göre: “Bugün herkes İslam aleminin geriliği üzerinde duruyor. Ancak fikri ve fiili anlamda kimse ciddi bir çalışmanın içerisinde bulunmuyor. Bu geriliği Avrupalıların İslam topraklarında hâkimiyet kurmaya başlaması sonrasında fark etmiş bulunuyoruz. Bu durumu Avrupalılar da fark etmişlerdir ve gazezlerinden ötürü İslam dünyasına şeriatı uygun hareket ettiğiniz sürece Hristiyanların aşağısında kalacaksınız propagandası yapmaktadırlar. Bu bir din meselesi

⁶⁰⁵ Prens Mehmed Said Halim Paşa. (1337b). a.g.r., 11.

⁶⁰⁶ 1888’den 1917 yıllarına kadar Şûrâ-yı Devlet(Danıştay) üyeliğinden sadrazamlık makamına kadar yükselmiş (Kayalı, K. (1985). Padişahlar ve Sadrazamlar. *Cumhuriyetten Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*. (C. V). İstanbul: İletişim Yayınları, 1304.) olan İttihat ve Terakki Katib-i umumisi Said Halim Paşa, Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesi sonrası yani 13 Haziran 1913’den Talat Paşa’nın 1917’de sadrazam olmasına kadar kesintisiz yönetimin içindedir. Paşa daha Abdülhamit döneminde bu partiye maddi destekte bulunmuş ve bu partide çeşitli görevler yapmıştır. Göçer, G. (Ekim 2011). Çağını Aşan İslâmcı Bir Mütefekkir. *Umran Dergisi*. 68; Bülbül, K. (Ekim 2011). Said Halim Paşa’nın Düşünceleri Eleştirel Değerlendirmeleri Fazlası ile Hak Etmektedir. *Umran Dergisi*. 63. Said Halim Paşa 1903’de Jön Türklerle ilişkisi olduğu ileri sürülerek İstanbul’dan uzaklaştırıldı. İngiliz ve Fransız elçilerinin kendi himayelerinde ülkeyi terk etme tekliflerini reddetti. Kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte Mısır’a, 1905 kışında da Paris’e giderek Jön Türklerle doğrudan ilişki kurdu. Bunlara maddî ve ikrî yardımda bulundu. 1906’da Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti’nin müfettişliğine getirildi. II. Meşrutiyet’in ilânından sonra diğer İttihatçılarla birlikte İstanbul’a döndü. Şûrâ-yı Devlet’teki görevi yurt dışına çıkarılmış olmasına rağmen devam etti. 3 Eylül 1908’de Şûrâ-yı Devletçe yapılan tensikatta kadro azlığı sebep gösterilerek görevine son verildi. Aynı yıl yapılan belediye seçimlerinde İttihat ve Terakki listesinden Yeniköy Belediye başkanı seçildi. Ardından İstanbul Belediye Genel Meclisi ikinci başkanlığına atandı. Bostan, M. H. (Eylül 2011). Sadrazam Said Halim Paşa. *TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 1(3), 12. Ahmet Rıza hatıratında bu konuda II. Meşrutiyet öncesinde Said Halim Paşa’nın delaleti ile Mısır’da beş bin frank topladığını, toplanan paranın Nazım Bey’le memleketeye gönderildiğini ve bundan sonra Enver ve Niyazi beylerin dağa çıkarıldığını belirtiyor. Bkz. Bostan, M. H. (1992). *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*. İstanbul: İrfan Yayınları, 23-25. Dönemin yönetimdeki etkin simaları Talat, Enver ve Cemal Paşalar olsa da Said Halim Paşa’nın etkinliği gerek İttihat ve Terakki içerisinde ve gerekse dışında birleştirici bir unsur olmasından, saygın bir kişiliğinin ve kimliğinin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebepten sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra bile İttihatçıların Said Halim Paşa ile bağları sağlamdır diyebiliriz. Bunun bir örneği Enver Paşa’nın 1917’de Cemal Paşa’ya çektiği telgraftan anlaşılmaktadır: “Sait Halim çekilecek, Talat Sadrazam olacak, sen ve ben yerlerimizde kalacağız (...) Şayet ilerde Mısır’ı alırsak Sait Halim’i Mısır’a hidiv yaparız.” (Bu telgraftan Enver Paşa’nın 1917’de bile savaştan galip çıkmayı düşündüğü de anlaşılmaktadır.) Bkz. Bülbül, K. (Ekim 2011). a.g.m., 66. Said Halim Paşa ülkenin ve toplumun sorunlarına uzun vadeli çözüm önerileri getirmiş (Kayalı, (1985). a.g.m., 1304.) siyasi olduğu kadar ilmi de bir kişiliktir. Kendisi toplumun ve ülkenin modernleşmesini istemekle birlikte körü körüne her yeniliğin birebir alınmaması toplumun iç dinamikleri dikkate alınarak düzenlemeler yapılması gerektiği kanaatindedir. Kara, İ. (1999). Said Halim Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*. (C. V). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 487. Bu özelliğini yazdığı eserlerde açıkça görürüz. Said Halim Paşa İslam’ın son kalesi olarak gördüğü Osmanlı Devleti’nin ancak ve ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin güçlü liderliği sayesinde canlandırılıp kurtarılabilceğine ve böylece devletin Haçlıların modern şekli olarak yorumladığı agresif Avrupa emperyalizmi tarafından fethedilmesinin önlenebileceğine inanıyordu. Göçer’e göre Said Halim Paşa sadık bir İttihatçı devlet adamıdır. Göçer, (Ekim 2011). a.g.m., 69. Paşa, risalesi “Meşrutiyet”te, memleketin mevcut halinin sorumlusu olarak İttihat ve Terakki’nin gösterilmesini yadırgamıştır. Ona göre mesuliyet dönemin neslindedir. Ayrıca İttihatçılar vatanperver genç ve dinamiklerdir, fakat tecrübesizdirler. Dönemin devlet erkânı kendi yetersizliği yüzünden bu gençlere yol göstermemiş veya gösterememiş devletin bu ihtilalciler cemiyetinin tecrübesizliğine maruz kalmasına sebep olmuşlardır. Prens Mehmet Said Halim Paşa. (1329). *Meşrutiyet*. Dersaadet (İstanbul): Araks Matbaası, 1-31. Falih Rıfkı da bu konudan şöyle bahseder: “Bütün bir devlet iktidarını teslim alıp da, hükümeti eski devir adamlarına bırakan başka bir devrin partisi tarihte görülmiş müdür, bilmiyorum. İttihat ve Terakki, Büyük Harbin ortalarına kadar bir türlü sadrazamlığı kendine layık görmemişti. Kâmil ve Sait Paşalar yüzde yüz eski adamlardı, İttihat ve Terakki iki yeni adam buldu: Mahmut Şevket Paşa, Said Halim Paşa. Bunlar dahi Osmanlı-İslam vezirleri idi.” Atay, F. R. *Zeytindağı*, (pdf), 14.

değildir, Müslümanların neden geri kaldığı meselesidir. Bizdeki fikri karışıklık mevzuyu bu boyutuyla anlamayı da ortadan kaldırmıştır. Batıların çöküntünün nedenlerine yönelik yaptığı çalışmalar olmasaydı, bu teşhis koyamadığımız tartışmalar sığ bir şekilde devam edegeldi⁶⁰⁷.” İslam âleminin gerilemesi üzerine yazdığı risalesine özetle bu şekilde giriş yapan Said Halim gerilik sebeplerini örnekleriyle şöyle sıralar:

- Müslümanların dinlerinden layıkıyla istifade edememelerinin sebebi öncelikle dinlerini layıkıyla tefsir edip anlayamamalarındandır⁶⁰⁸. Türkler de Arap ve Acemlere yakınlığı sebebiyle aynı akıbete maruz kaldı.
- Müslümanların gerilemesinin ikinci sebebi yüzyıllardır devam eden Hristiyan-Müslüman çatışmasıdır. Bu Müslümanların maddi kaybına sebep olduğu kadar, Batı dünyasındaki gelişmeleri incelemek olanağını da ortadan kaldırdı.
- İslam âleminde halk ile aydınlar arasında aşılması imkânsız uçurumlar bulunmakta.
- İslam ahlakının en ayırıcı özellikleri hürriyet, eşitlik ve dayanışmadır. İnsanları seçkinler ve soylu olmayanlar diye ikiye ayırmaz. Bunun siyasi hayata yansımaları da aynıdır.
- İslam toplumlarının Hristiyanları gibi dinsiz olmaları ferdi ahlaken düşürürken cemiyeti de dağıtıp çökertir. Bu yüzden Müslümanları İslam’dan ayırmak ve onları Garplılaştırmak isteyenler büyük bir yanlışta düşmüş olurlar. Kurtuluş için her Müslüman ilk evvel hakiki bir Müslüman olmak mecburiyetindedir.
- İslam âlemini oluşturan milletlerin birincisi kendilerine ikincisi de İslam unsurlarına olmak üzere iki temel vazifeleri vardır. Kendilerine yönelik vazifeleri ahlaki ve fikri açıdan kendilerini donatmalarıdır. İkinci aşamada ise diğer

⁶⁰⁷ Burada Said Halim kendi içinde çok mezhepli olan hatta milletler arasında bile aynı mezheplerin farklılık arz ettiği Avrupa Hristiyan dünyasının kendi dinlerini medeniyetlerine bir yardımcı unsur haline getirebildiklerini aynı parçalı yapıda olan şark Hristiyan dünyasında ise bunun gerçekleştirilemediği örneğini verir. Mehmed Sait Halim, (1334). *İnhitat-i İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1-6.

⁶⁰⁸ “Taassup” Said Halim Paşa’nın üzerinde durduğu konulardandır. Ona göre eskiden siyasi yayımlar din gerekçesiyle yapılırken şimdi medeniyet götürme gibi bir görünüm altında dünyaya yayılım gerçekleşmektedir. Batının ilerlemesi ruhban sınıfın engellemelerinin ortadan kaldırılmasıyla mümkün oldu. Avrupa’da Hristiyanlık etkisinin yerini bilime bırakması bizde dinin ilerleme önünde bir engel olduğu gibi yanlış bir kanaatin doğmasına sebep oldu. Bu aşırı Batıcılar bu sebeple İslam’a karşı çıkar oldular. Hâlbuki İslam ilmi teşvik eder. Batı bu durumun da farkında olduğundan kendi bünyesinin dışında kalan ya da kendisine engel olacak tüm unsurları taassupla suçlamaktadır. Bu sebeple doğuyu “İslam taassubu” altında kalmakla itham etmektedir. Bunda asıl mesele Hristiyanlığın yayılmasında bir engel olan İslam’ı ortadan kaldıramamış olmanın gereğidir. Bu noktada Batı’nın Doğu’ya olan düşmanlığı hemen kendisini gösterir. Batı’daki bu düşmanlıkta ruhban sınıfının etkisi çok büyüktür. Bugün Batı Doğuyu gerçek anlamda bilmemektedir. Bu bilinmezlikte sadece Batı’yı suçlayamayız, suçun büyüğü kendisini hakıyla tanıtamayan Doğu’dadır. Mehmed Sait Halim, (1333). *Taassub*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, Matbaa-i Halik-i Osmani Şirketi, 1-14.

Müslüman milletlerle işbirliği içerisinde olmalarıdır. Bu dayanışma sayesinde İslam milletleri başkalarının boyunduruğu altına girmez⁶⁰⁹.

Kant ve Jül Simon'un ifadelerinden yola çıkarak onların görüşleri çerçevesinde İslamiyet'ten başka bir fitri dinin olmadığına ispatını yapan Şemseddin Günaltay⁶¹⁰, özellikle Kant'ın şu sözlerine yer verir: “*Yegâne hakiki din efsane ve hurafelerden mücerret olan ve uygulamaya elverişli olduktan başka bizce ilm-i zaruri (kesin bilgi) ile bilinen bir takım kanun ve kaideleri ihtiva etmelidir*⁶¹¹.” Bu yönüyle İslam dini akılcı bir dindir. “*İslamiyet'in ilk devri cahil ve hurafepereest insanlara nur-ı hakiki tanıtılarak kendilerine bir şah-rah-ı intibah açmakla ibtidar eylemiştir*” diyen Günaltay İslamiyet'in insanlara haklarını verip onları özgürleştirdiğini, kadının statüsünü yücelttiğini evlenmeyi kaidelere bağladığını anlatır. İslamiyet'in ilk devirlerinde Hz. Peygamberin az zamanda “*akvam-ı bedeviyeyi cihana ders-i medeniyet verecek bir seviyeye ala eylediğinden*” bahseder. Bu bir uyanış devridir⁶¹². Fakat Emevilerin Ahlak-ı İslamiyeye ilk darbeyi vurduğunu ve İslam'ın temeli olan monoteist ve akılcı yapısının mezhep kavgaları ile sarsıldığını belirtir. Abdullah İbn-i Sebe'nin önderliğinde İran ruhu İslam'a galebe çaldı. Böylece “*Şia taifesi zuhur ederek birçok şubelere ayrıldılar*⁶¹³”. Sonrasında da İslam ruhu tarikatların çıkışıyla daha da bozuldu. Kurulan esrarlı cemiyetler neticesinde eskiçağlara ait inanç ve ibadet usulleri mezhep kılığına girerek İslam'ın manevi birliğini bozmaya başladı. Ölüler kutsallaştırıldı, türbeler ziyaretçilerle doldu, batıl inanışlar artış gösterirken türbedarlar zengin oldu. Bu bozulmada uydurma hadisler çok etkiliydi⁶¹⁴. Günaltay'a göre İslamiyet akl-ı selim sahiplerini fazilete, güzel ahlaka, gayretli çalışmaya kısacası kendi iradeleriyle dünya ve ahiret hayatında saadet ve selamete eriştirecek gayelere sevk eder.

⁶⁰⁹ Mehmed Sait Halim, (1334). a.g.r., 6-31.

⁶¹⁰ 25 Kasım 1915'te İttihat ve Terakki Fırkasından Ertuğrul (Bilecik) Mebusu seçilen Günaltay, (Kara, İ. (1987). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, (C.2). İstanbul: Risale Yayınları, 404.) dini yayınları olan bir kimse olarak İslamcı sayılmaktaydı. O pek çok Osmanlı İslamcısı gibi Cemaleddin Afgani ve onun öğrencisi Muhammed Abduh'un fikirlerinden etkilendi. Çetinkaya, B. A. (2003). *Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Şemseddin Günaltay*. Ankara: Araştırma Yayınları, 69-71. 1913'ten beri Sebülürreşad'da modernist İslamcı görüşlerle makaleler yazdı. Ülken, (1979). a.g.e., 388. Nitekim Batı kültürü ile temasta olduğundan onun İslamcılığı mutaassıplardan ve koyu şeriatçılardan farklılık göstermekteydi. Kimi yazarlar Günaltay'ın radikal İslamcı, modernist İslamcı, Türkçü, milliyetçi, laik ve Batıcı olduğunu (Küçük, A. (1997). Şemseddin Günaltay'ın Din Anlayışı ve İslam'a Bakışı. *Türk Yurdu*. Ankara, (116–117). 126.) belirtirler. (Şemseddin Günaltay'ın hayatı ve düşünceleri ile alakalı daha geniş bilgi için Bkz. Deniz, Ç. (2013). *Türk Modernleşmesinde Düşünsel Dönüşümler M. Şemseddin Günaltay'ın Türkiyesi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları.)

⁶¹¹ Günaltay, M. Ş. (Ocak 1949). Din Beşeriyet İçin Bir İhtiyaçtır -Beşerin Saadetini Temin Edecek En Mükemmel Din, Beşerin Fıtratına En Uygun Olan Müslümanlıktır, Dini Tahkir Ahlaksızlık ve Alçaklıktır-. *Sebülürreşad*. 2(28), 37.

⁶¹² Günaltay, M. Ş. (1332). *Hurafattan Hakikate*. Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 25-71.

⁶¹³ Günaltay, (1332). a.g.e., 79-101.

⁶¹⁴ Günaltay, (1332). a.g.e., 102-139.

Buna göre Müslümanlar tüm dünyadaki bahtiyar ve ahirete dair ümitvar insanlar olması gerekirken durum böyle değildir. Medeniyette, ilimde, servette, ticaret ve sanatta geri kalmış birbirlerinin düşmanı kesilmiş cemiyetler İslam diyarlarından başka bir yerde yoktur. İnsanlar atalete tembelliğe meyletmiş güya kimi din önderleri de onların dünya değil ahiret saadetine kavuşacaklarını söylemek gibi bir kolaycılıkla bu tembelliği dinen temellendirmişlerdir. Allah bizim hiçbir şey yapmaksızın ha bire isteklerimizi karşılayacak değildir. Din, çalışmamızı, ahlaken faziletlenmemizi, şükreden zenginler olmamızı isterken biz bu yoldan saptık. Bu duruma düşmemizin yegâne sebebi dinin dünya hayatından ayrılması ve ilim yolundan sapılmasıdır. Hâlbuki İslamiyet bir mezarlıklar dini olmadığı gibi ilmin de düşmanı değil hamisidir. Kadın ve erkek her Müslüman için ilim tahsil etmek farzdır. Yanı sıra İslamiyet akla büyük bir paye vermiştir⁶¹⁵. İslam ümmetinin en büyük sorunlarından biri hurafedir. Günaltay ilk Müslümanlarla şimdikiiler arasındaki farklılıklara dair şu tespitlerde bulunur:

“İnkırazdan izmihlale sürüklenen İslamların dini arasında ismen ittihat varsa da hakikatte büyük bir fark mevcuttur: (Büyük işler yapmış) evvelki Müslümanlar hakikatin perestişkârı idiler. Şimdiki İslamlar ise hurafatın esiridir. Evvelki Müslümanların dini onlara sa’y ve irfan nurları işar ediyordu. Şimdiki Müslümanların akideleri ise kendilerini zülmat ve hüsrân uçurumlarına doğru sürüklemektedir. (...) evvelki Müslümanları refah ve saadete, şevket ve izzete yükselten din ihya edilmedikçe bugünkü İslamların cihandan nasibe-i bekalari olamayacağına kanaat etmelidir. Çünkü hurafat yaşatmaz, öldürür⁶¹⁶!”

Şemseddin Günaltay’ın devrinde daha önce de bahsettiğimiz üzere İslamiyet’in ilmi gelişmelerin önünde bir engel ilerlemeye fırsat vermeyen bir unsur olduğuna dair iddialar vardı. Günaltay bu iddiaların temelsizliğine şöyle değinir:

“İslamiyet mani-i terakki ve medeniyet bulunsa idi Bağdat’ta, Semerkant’ta, Şam’da, Endülüüs’te, Kudüs’te, Kayravan’da, Mısır’da, İstanbul’da o kadar abidat-ı mahalde, o kadar mebani ve müessesat-ı medeniye, o derece eser-i terakki görülmez, bugün bizi münazır bedia nemaları karşısında (...) hayret eden asar-ı medeniye ve sanayiyeden hiçbir şey müşahade olunamazdı. Müslümanlar arasında bir Farabi, bir

⁶¹⁵ Günaltay, (1998). a.g.e., 70-85.

⁶¹⁶ Günaltay, M. Ş. (Mart 1330). Hurafatdan Hakikate. *Sebilürreşad*. 12(291), 84.

el-Kindi, bir İbn-i Sina, bir İbn-i Musa, bir Gazali, bir Razi, bir İbn-i Rüşd, bir İbn-i Bitar (Baytar), bir İbn-i Kemal, bir Uluğbey yetişmez ve yetişemezdi⁶¹⁷.”

Günaltay kurtuluşun yine İslam dinini doğru anlamak ve uygulamaktan geçtiği kanaatindedir:

“Halkımızın ruhi halleri derinden derine tetkik edilirse bizde kitleye en ziyade hâkim kuvvetin din olduğu görülür. (...) Milli hayatımızın bekası için fertlerin hissiyatını yıpratmamak bilakis dini hissiyatın geliştirilmesi ile salim bir cereyana bağlamaya çalışmak lüzumu tahakkuk eder. Mevcudiyeti tehlikeye maruz kalan bir milletin en son müracaat edeceği kurtarıcı kuvvet halkın dini duygularıdır. (Milli hissin gelişmesi de dini hissin gelişmesi ile mümkün olabilir. Bu iki his birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Bunları ayırmak düşüncesizlikle yapılan felaket sebebidir. Dini hisse milli his kuvvetini de katarsak, dini his kuvvetinden kat be kat faydalanmış oluruz.) Cermenizm duygusuyla titreyen Almanların orta öğretim programlarına kadar dini bilgiler derslerinin ilavesine lüzum görmeleri şüphesiz ki derin ve esaslı bir düşüncelere dayalıdır. Okullarda dini bilgiler tedrisatının ihmali taraftarı olanların, bu noktayı nazar-ı itibara almaları icap eder. Milletin gelecek mukadderatını salim ve emin bir tekâmül yoluna sevk etmek, fertlerde yüksek bir din duygusunun gelişmesine bağlıdır⁶¹⁸.”

Günaltay’a göre İslam’ın ilk haline dönmek dinin yerine geçen hurafeleri kaldırmak gerekir. Bu da ancak İslam’ın emrettiği akli öne çıkarmakla olur. Akli uyanış başlamazsa gelecekte İslam dünyasının tamamen yıkılması kaçınılmazdır⁶¹⁹. Bu akli uyanış da ancak içtihat kapısının tekrar açılması ile mümkün olabilir. Her ne kadar insanları istedikleri gibi yönetebilmeyi sağladığı için müstebit idareci ve hükümdarlar bu kapının açılmasını istemese de tabasbus⁶²⁰ ve taklit devrinin sona ermesi, cahil ve dalkavuk âlimlerin bertaraf edilmesi için içtihat eylemek İslam ümmetinin kurtuluşu isteniyorsa elzemedir⁶²¹. Günaltay ayrıca en zor durumlarda bile ümitvar olunması gerektiğini sıklıkla vurgular. Esasen bu İslami bir emirdir. Allah Kuran’da ümit edilmesi ve bu esnada çalışmaktan çabalamaktan

⁶¹⁷ Günaltay, M. Ş. (Mayıs 1330). Bir Milleti Sefalete Saik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller. *Sebilürreşad*. 8(198), 299.

⁶¹⁸ Günaltay, (1998). a.g.e., 278.

⁶¹⁹ Günaltay, (1332). a.g.e., 316-330.

⁶²⁰ Yaltaklanma.

⁶²¹ Günaltay, (1998). a.g.e., 352-357.

geri durulmaması hususuna değinir. Örneğin İnşirah suresinde her zorlukla birlikte bir kolaylık olduğu belirtilirken, insanoğluna boş kaldığında kalkıp çalışması ve Allah'a yönelerek yalnız ondan ümit etmesi tembihlenir. Yine Hicr Suresi 56. Ayet ve Zümer Suresi 53. Ayetlerde Allah'tan ümidin kesilmesinin sapkınlık olduğu vurgulanır. İşte bu dini temelden hareketle bir milletin içine düştüğü çıkmazdan kurtulmanın çalışması ve ümit etmesi ile mümkün olacağını belirtir⁶²².

2.2.1.1.2. “Milli İslamiyet” ve “İslam'da Milliyetçilik”

Milli İslamiyet fikrini tartışanlar özellikle Türkçülerdir. Bu isimlerden olan Ziya Gökalp İslamiyet'in milliyetçilik nokta-i nazarından fonksiyonuna da değinir. Ona göre çağdaş İslamiyet Türk milliyetçiliği ve kültürü ile kolayca birleştirilebilir. Hatta İslamiyet'e milli bir Türk karakteri verilmesi de zorunludur. O İslamiyet ve milliyetçilik kavramlarının çeliştiği iddiasını da reddeder. Kuran'ın insanların neden kavimlere ayrıldıklarına dair ayetlerine değinerek İslamiyet'in tek ve homojen milletlerden oluşan devletleri amaçlayan çağdaş milliyetçiliği önerdiği sonucuna varır. Bu noktada ona göre Türkiye İslamiyet'in kalesidir. Türklerin milli uyanışı ile birlikte İslamiyet'in de dinsel anlamda uyanma dönemi başlayacaktır. Buna mukabil Gökalp Panislamizm'i siyasal bir amaç olarak değil gerçekleşmesi tahayyül edilen bir umut olarak görür⁶²³. Gökalp'e göre Türkçülerin ulusçuluk ülküsü Türklükse, ümmet ülküsü de İslamlıktır. Ona göre Türkçülerin ayrıca bir ümmet programları da olmalı ve temelinde başlıca şunlar bulunmalıdır:

1. Bütün İslam kavimleri arasında ortak olan Arap harflerini değiştirmeksizin korumak;
2. Bütün İslam kavimlerinde bilim terim kurultayları yaptırmak ve terimleri Türkçeden, Arapçadan ve kısmen de Farsça'dan yapmak. (Bu amacın gerçekleşmesi için Paris'te Türk, Mısırlı, Hintli ve İranlı öğrenciler arasında bir düşünce birliği ortaya çıkmıştır.)
3. Bütün İslam kavimlerinde ortak bir eğitimin kurulması için eğitim kurultayları yaptırmak;
4. Bütün İslam kavimlerinin cemaat örgütleri arasında sürekli bir bağlantı kurmak;

⁶²² Günaltay, (1998). a.g.e., 15-18. Bu konuda Mehmet Akif de “Ümitsizlik haramdır, küfürdür. Çalışalım.” der.

⁶²³ Heyd, (2010). a.g.e., 112-116.

5. İslam ümmetinin simgesi olan “hilal”in kutsallığını korumak.

Bu ilkelerden anlaşılıyor ki Türkçülük, aynı zamanda İslamcılıktır. Yalnızca Türkçüler, İslam ümmetçisi olarak kendilerini “İslam ülkücüleri”nden ayırt ederler⁶²⁴. Yukarıda anlattığımız ilkelere uygun bir yaşam Ziya Gökalp’in üzerinde ısrarla durduğu “Yeni Hayat” önerisidir. Yeni Hayat yeni doğan milli idealin egemenliği ve denetimi altında önce Osmanlı Devleti için Türkçü prensiplere dayanarak düşünülen yaşam biçimidir. Eskiye terk etmek yeni bir hayat şekline dönüştürmek. Yeni Hayat şu halde yalnız siyasal değil, aynı zamanda sosyal bir değişim olacaktır ve yine çeşitli yeniliklere ve reformlara dayanması gerekecektir. Dinde yapılacak reformla İslamiyet daha saf ve zamana uygun bir hale getirilecektir. Türkçe, dini işlevlere, ibadete girecek ve Türk insanı hurafelerden bilimsizlikten kurtarılacaktır. Din ile bilim birbirlerinden ayrılacak, hukuk zamanın gereksinmelerine uygun bir nitelik kazanacaktır, ilmiye sınıfının ve medrese skolastiğinin, sosyal hayatın ve düşünce sisteminin bütünü üzerinde kurdukları vesayet kaldırılacaktır. Tanzimatçı ikilik ortadan kalkmış olacaktır. Böylece ve ancak bu şartlarla bir Türk-İslam kültürü vücut bulacaktır⁶²⁵. Kısacası iktisadi, ailevi, bedii, felsefi, ahlaki, hukuki, siyasi bütün hayatlarda yeni bir medeniyet hayatı inşa etmekten bahseden Gökalp, hakiki kıymetleri arayıp, bulmayı hedef göstermiştir. Bu noktada sözlerine şöyle devam eder:

“Yeni hayat başkalarını parlak ve bizi sönük gösteren (...) yalancı hakikatlerin foyalarını meydana koyacak. (...) Hakiki medeniyet ancak yeni hayatın inkişafı ile başlayacak Türk medeniyetidir. Türk ırkı diğer ırklar gibi ispirto ile sefahatle bozulmamıştır. Türk kanı şanlı muharebelerde çeliklenmiş, gençleşmiştir. Türk zekâsı başka zekâlar gibi tefessühe başlamamış, Türk hassasiyeti başka hassasiyetler gibi kadınlaşmamış, Türk iradesi başka iradeler gibi zayıflamamıştır. İstikbalin hâkimiyeti Türk şekîmesine mev’uddur. Alman filozofu Nietzsche’nin tahayyül ettiği fevkalbeşerler Türklerdir. Türkler her asrın “yeni insanları”dır. Bundan dolayıdır ki, yeni hayat bütün gençliklerin anası olan Türklükten doğacaktır⁶²⁶.”

⁶²⁴ Gökalp, (2010b). a.g.e., 44.

⁶²⁵ Tunaya, (2011). a.g.e., 386-389.

⁶²⁶ Gökalp, Z. (26 Temmuz 1327/1911). Yeni Hayat ve Yani Kıymetler. *Genç Kalemeler*. 2(8), 141.

Yusuf Akçura da 1908 yılında, İslamcı yayın organı Sırat-ı Müstakim dergisinde kültürel Türk milliyetçiliğini destekleyen yazılar yazarken⁶²⁷ İslam dininde bir reformun olması gerektiği kanaatindeydi. Buna göre İslamiyet'in millileştirilmesi gerekmektedir. Ancak bu anlayış Gökalp'in savunduğu bir Türk İslamiyet'i değil, Türk halkının dini edebiyatını kendi anadiliyle öğrenmesini sağlamak, Arapçanın dini konulardaki tekeline kırmak ve Kuran-ı kerim'i Türkçeye çevirmektir⁶²⁸. Bu konuda şunları söyler:

“İslam dini, büyük Türk milliyetinin teşekkülünde mühim bir unsur olabilir. Milliyeti tarif etmek isteyenlerden bazıları, dine bir âmil gibi bakmaktadırlar. İslam, Türklüğün birleşmesinde şu hizmeti yerine getirebilmek için, son zamanlarda Hıristiyanlıkta da olduğu gibi, içinde milliyetlerin doğmasını kabul edecek şekilde değişmelidir. Bu değişme ise hemen hemen mecburidir de: Zamanımız tarihinde görülen umumî cereyan ırklardadır. Dinler, din olmak bakımından, gittikçe siyasî ehemmiyetlerini, kuvvetlerini kaybediyorlar. İçtimaî olmaktan ziyade şahsileşiyorlar. Cemiyetlerde vicdan serbestliği, din birliğinin yerine alıyor. Dinler, cemiyetlerin ek işleri olmaktan vazgeçerek, kalplerin hâdi ve mürşitliğini deruhte ediyor, ancak halik ile mahlûk arasındaki vicdanî rabıta haline geçiyor⁶²⁹.”

Zaman içerisinde çok daha belirgin bir şekilde materyalizme kayan Akçura'nın Türkçülüğü tamamen dinin düzenleyiciliğinden kopuş biçiminde tezahür edecek daha laik bir düşünce yapısına ulaşacaktır. Fakat bu laiklik siyasal alanda olup dinin toplumsal düzenleyiciliği noktasındaki etkisini yadsımayan bir anlayış⁶³⁰ şeklindedir diyebiliriz.

Sırat-ı Müstakim'deki bir yazısında *“Ey cemaat-i Müslimin siz ne Arapsınız, ne Türksünüz, ne Arnavutsunuz, ne Kürtsünüz, ne Lazsınız, ne Çerkezsınız! Siz ancak bir milletin efradısınız ki o millet-i muazzama da İslam'dır. Müslümanlığa veda etmedikçe*

⁶²⁷ Georgion, (1999). a.g.e., 66-67. Ancak İslam Mecmuası'nda hiç yazısı bulunmamaktadır. Bu durum Ziya Gökalp'le düştüğü ihtilaf sebebiyle olabilir. Arai, (2011). a.g.e., 129.

⁶²⁸ Ayrıca bu reformun temelinde çöküşte etkili olduğundan İslami ilerlemenin de temeli olacak olan medrese reformunu yapmak yatmaktadır. Georgion, (1999). a.g.e., 106.

⁶²⁹ Akçura, (1998). a.g.e., 33-34. Bu fikirlerin de etkisiyle olacak 1913-1914 gibi Türkçe hutbe konusu gündeme gelmiş ve İslamcı çevrelerce şiddetle tartışılmıştır. Bu çerçevede Türkçe hutbeye hoş bakmayanlara ittihatçı yayın organı İslam Mecmuası şöyle bir cevapta bulunacaktır: *“Türkçe hutbe niçin mekruh oluyor? Bunun keraheti nereden anlaşılıyor? Biz işte bu cihetleri anlayamadık. Onun için mütehayyiriz. Biliyoruz ki bir şeyin, bilhassa ibadette kerahetine kail olmak, hürmet ile hükmetmek gibi bir şeydir. Acaba bu adamlar nasıl oluyor da vebalden korkmuyorlar?”* İslam havadisi Bab-ı Meşihat: Darü'l-hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İftası. (27 Cemaziyelevvel 1332/10 Nisan 1330). *İslam Mecmuası*. 1(6). 126.

⁶³⁰ Çakmak, O.-Yücel, A. (2002). a.g.e., 50-51.

*kavmiyet davasında bulunamazsınız*⁶³¹!” diyen Mehmet Akif ise İslam ümmetinin kendi içinde birbirini ötekileştirmesine kesinlikle karşıdır. Milliyetçiliği ise başından itibaren, Jön Türklerin İslamcı kanadına paralel olarak gelişmiş ve daha sonrasında tamamıyla kendine has İslami bir karakter kazanmış olan Akif’in fikirleri “millet ülküsü” ve “İslamlık ülküsü” olmak üzere iki temel noktaya dayanır. Akif, Türk milletinin İslamlığın öncü ve kurtarıcısı olduğuna inanır; ona göre Türklük yıkılırsa İslamlık da yıkılır. Müslüman anasının kavmiyetçilik yapmasının Osmanlı Devleti’ni felakete götüreceğini düşünen Akif, “dine bağlı milliyetçilik” fikrini savunarak sadece ırkçılığa karşı çıkar⁶³². Bu sebeple Akif’in millî yönünün olmadığını düşünmek yanlış olur. Bir Türk aydını olarak “İslam birliğine dayanan kuvvetli bir Türkiye” isteyen Akif’in İslam birliği emelinde de -Namık Kemal’in Osmanlıcılık idealinde olduğu gibi- “deruni bir milliyetçilik” vardır⁶³³. Bu sebeple yirminci asırda şiirleri ve manzum hikâyeleriyle Akif’in “İslami Türk milliyetçiliği”ni temsil ettiğini söyleyebiliriz⁶³⁴. Bu yönüyle Akif’in “Türk töresi”, “Batıcılık”, “kültür milliyetçiliğiyle” ilgili yaklaşımları Ziya Gökalp’ten çok farklı değildir. Akif’in Osmanlı Devleti içerisindeki Müslüman kavimleri eşit görmek istemesi, “vicdanlı bir aydının devleti korumak için harcadığı çabalardan ibarettir”. Onun o tarihlerde Türkçülerle tartışması da bu yaklaşımından kaynaklanır. Gökalp ve arkadaşlarına “Türkçü-milliyetçi” dendiği gibi, Akif ve arkadaşlarına da “İslami-milliyetçi” denebilir⁶³⁵. 1913’ten itibaren artan bir Türkçülük akımının içerisinde daha sonra değineceğimiz gibi materyalist Türkçüler ve İslamcı Türkçüler bulunmaktadır. Mehmet Akif kavmiyetçiliğe sıcak bakmadığından bunlardan materyalist kanadı eleştirir. Ancak Türk-İslamcılara yakındır⁶³⁶. Zaten Mehmet Akif dönemin materyalist akımına genel olarak hoş

⁶³¹ Ersoy, M. A. (29 Şevval 1330-27 Eylül 1328). Tefsir-i şerif. *Sırat-ı Müstakim*. 214(9), 101-102. Özellikle Balkan Savaşları ciddi bir kırılma noktası olacaktır. Ersoy, 1913’te yazdığı Hakkın Sesleri’nde : “Ya neden beklemiyordun bu rezil akıbeti?/Hani, milliyetin İslam idi (...) Kavmiyyet ne!/Sarılp sımsıkı dursaydın ya milliyetine.”/Arnavutluk” ne demek? Var mı Şeriat’te yeri?/Küfr olur, başka değil, kavmini sürmek ileri,/Arabın Türke; Lazın Çerkese, yahud Kürde; /Acemin Çinliye rüchanı mı varmış? Nerde! /Müslümanlık’ta “anasır” mı olurmuş? Ne gezer! /Fikr-i kavmiyyeti tel’in ediyor Peygamber./En büyük düşmanındır ruh-i Nebi tefrikanın; /Adı batsın onu İslam’a sokan kaltabanın! (...) Artık ey millet-i merhume, sabah oldu uyan!/Sana az geldi ezanlar, diye ötsün mü bu çan?/Ne Araplık, ne de Türklük kalacak, aç gözünü!/Dinle Peygamber-i Zışan’ın İlahi sözünü./Türk Arabsız yaşamaz. Kim ki “yaşar” der, delidir!/Arabın, Türk ise sağ gözü, hem sağ elidir./Veriniz baş başa ... Zira sonu hüsrân-ı mübin:/Ne Hilafet kalıyor ortada billahi, ne din!” Ersoy, M. A. (2009). Hakkın Sesleri. a.g.e., 205-206.

⁶³² Kabaklı, A. (1985). *Türk Edebiyatı*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 116-117.

⁶³³ Banarlı, N. S. (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1158.

⁶³⁴ Banarlı, (1971). a.g.e., 1151.

⁶³⁵ Kabaklı, (1985). a.g.e., 116-117. Onun milliyetçiliğe vurgu yapan şiirlerinden birisi de şöyledir: “Fakat, ahlakın izmihlali en müthiş bir izmihlal; /Ne millet kurtulur, zira, ne milliyet, ne istiklal./Oyuncak sanmayın! Ahlak-i milli, ruh-i millidir; /Onun iflası en korkunç ölümdür: Mevt-i küllidir. Ersoy, M. A. (2009). Hatıralar. a.g.e., 292-293.

⁶³⁶ Karataş, C. (2014). *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri ve Türk Edebiyatına Yansımaları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 154.

bakmamaktadır. Bu akımın önemli temsilcilerinden Abdullah Cevdet’i millet anlayışı ile alakalı düşünceleri konusunda eleştirir. Sırat-ı müstakim’de yazdığı bir yazıda “(...)Pekala! Abdullah Cevdet Efendi Dozy’nin yaptığı bir kör baltayı eline alır da Arnavut’u Türk’e, Türk’ü Arap’a, Arap’ı Laz’a, Laz’ı Kürde, Kürdü Çerkez’e, Çerkez’i Gürcü’ye sınıksız bağlayan hem de aradaki cinsiyet münazaatını bertaraf edecek surette bağlayan bu tek rabıtayı kırmaya çalışırsa, bu sersemliği ile eser-i fetanet mi göstermiş olur?⁶³⁷” diye yazmıştır. Ancak İslamcı Türkçülerden özellikle İttihatçı kimliğiyle ön plana çıkan Şemseddin Günaltay’ı çok över. Sebilürreşad’daki bir yazısında Günaltay’ın “Zulmetten Nura⁶³⁸” isimli eserini değerlendiren Akif adeta Şemseddin Bey’i yere göğe sığdıramaz. Balkan faciasının yaşandığı bir zamanda yazmış olduğu eserinde Günaltay, Türk milletinin içine düştüğü durumun gerekçelerini anlatarak ve bu çıkmazdan kurtulabilmek için nelerin yapılması gerektiğinden ve bu noktada özellikle Akif’in de çok kıymet verdiği eğitimin öneminden bahsetmiştir⁶³⁹. Akif de söz konusu yazısında “Şemseddin’in şu telifi hakkında –hususiyile benim tarafımdan- söylenecek ancak birer söz olur. İşte o kadar!⁶⁴⁰” diyerek onunla fikri anlamda aynı kanaatleri paylaştığını belirtmiş, bu kitabın herkesçe okunmasının elzem olduğunu anlatmıştır.

2.2.1.2. İttihat-Terakki’nin ulema ve tarikatlarla ilişkileri

“Tarik” kelimesinden türeyen “tarikat” Arapça’da yol, yol gösterici anlamına gelir. Bu yol tasavvufta Tanrı’ya kavuşma yoludur⁶⁴¹. Anadolu’da ilk tarikatlar 13. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır ki bu evre hem İslam dünyasında hem de Anadolu’da karışıklıkların hâkim olduğu bir evredir⁶⁴². Zamanla özellikle ezilen halk kitleleri arasında sosyal, siyasi ve iktisadi anlamda ciddi boyutta önem kazanan tarikatlarla devletin güçlü olduğu sıralarda sıkıntı yoktur. Sürtüşmeler daha ziyade Batılılaşmanın başlamasıyla birlikte başlamıştır⁶⁴³. Konumuzun ilgili olduğu döneme bakacak olursak, meşayih

⁶³⁷ Ersoy, M. A. (18 Şubat 1325-21 Safer 1328). Açık Mektup Ebu’z-Ziya Tefvik Efendi’ye. *Sırat-ı müstakim*. 78(3), 409-410.

⁶³⁸ Şemseddin Günaltay’ın aynı isimli bir makalesi için Bkz. Günaltay, Ş. Zulmetten Nura. (9 Cemaziyelahir 1331-2 Nisan 1329). *Sebilürreşad*. 244(10), 153-155.

⁶³⁹ Günaltay, M. Ş. (1998). *Zulmetten Nura Bunalım Çağından İslam’ın Aydınlığına*. İstanbul: Marifet Yayınları.

⁶⁴⁰ Ersoy, M. A. (9 Mayıs 1329-16 Cemaziyelahir 1331). Zulmetten Nura Tenkid ve Takriz. *Sebilürreşad*. 245(10), 187-188.

⁶⁴¹ Gölpınarlı, A. (1969). *100 Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınları, 185; Sencer, M. (1968). *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*. İstanbul: Garanti Matbaası, 174-185.

⁶⁴² Olcaytu, T. (1998). *Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Devrimlerimiz-İlkelerimiz*. Ankara: Ajans Türk Basım AŞ., 38.

⁶⁴³ Yücekök, A. (1983). *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*. İstanbul: Gerçek Yayınları, 98-99.

(şeyhler) ve tarikatlar II. Abdülhamit'e muhalefet ettiklerinden dolayı İttihat ve Terakki'ye destek vermişlerdi. 1894'den itibaren tarikatlarla iletişim kuran İttihat ve Terakki'nin başta Bektaşî olmak üzere Melami, Mevlevî, Kadiri, Rifai, Bedevi, Halvetiye, Sünbüliye ve Uşşakiyelerle irtibatı bulunmaktaydı. Ancak Nakşibendi Şeyhi Şevki Efendi'nin Köstence'de Jön Türklere katılımı haricinde –daha ziyade Abdülhamit'e yakınlığıyla bilinen- Nakşiler dışarıda kalmıştı⁶⁴⁴. İttihat ve Terakki'nin en önemli isimlerinden Talat Paşa Bektaşî idi⁶⁴⁵. II. Meşrutiyetin ikinci kez ilanına birçok İslamcı aydın destek verirken saraya yakın kimi tarikatlar suskun kaldılar. Tepkilerini 31 Mart Ayaklanması ile gösterdiler. Bu ayaklanma sonrası İttihat ve Terakki gücünü daha da sağlamlaştırırken ayaklanmaya katılan tarikat ve gericiler İngiliz yanlısı Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde yer aldılar. Hatta sonrasında işgal yıllarında milli mücadele aleyhine çalışmaktan çekinmediler⁶⁴⁶. Öte yandan İttihat ve Terakki kendisini zayıflatmaya yönelik bu ayrılıkçı faaliyetleri engellemek için Teşkilat-ı Mahsusa⁶⁴⁷ adı verilen bir istihbarat teşkilatı kurdu⁶⁴⁸. Teşkilat-ı Mahsusa içinde doktor, siyasetçi, mühendis ve gazeteciler olduğu gibi din adamı ve tarikatçılar da etkili olmuşlardır. Zaten Teşkilat-ı Mahsusa'da Panislamizm ve Pantürkizm akımları çok etkili olmuştur. Özellikle Panislamizm akımı bu örgüte İslamcı çevreden birçok katılım sağlamıştır⁶⁴⁹. Öte yandan ulemanın da İslam ahali üzerindeki

⁶⁴⁴ Hanioglu, (1985). a.g.e., 118-121.

⁶⁴⁵ İnternet: Ramsaur, E. (1942). The Bektashi Dervishes and The Young Turks. The Muslim World. V. 32 Web: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1478-1913.1942.tb01978.x/abstract> adresinden 05. 01. 2015 tarihinde alınmıştır.

⁶⁴⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz. Genelkurmay Başkanlığı. (1972). *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Basımevi.

⁶⁴⁷ Kuruluş tarihi tam olarak bilinmeyen Teşkilat-ı mahsusa Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki'nin Batı Trakya ile alakalı faaliyetlerini uygulamakla görevlendirdiği bir örgütün büyüyen gelişmesiyle oluşmuştur. Osmanlı Devleti'nin siyasî birliğinin korunmasını sağlamak, ayrılıkçı hareketleri önlemek ve yabancı devletlerin Orta Doğu'daki istihbarat ve gerilla faaliyetlerine karşı koymak amacıyla kurulan bu istihbarat teşkilatına, "Teşkilât-ı mahsûsa" veya "Umûru Şarkîye Dairesi" adı verilmiştir. İlk başkanı Süleyman Askerî Bey'dir. İttihat ve Terakki'nin iktidarı sonrası örgüt idari olarak sadrazama bağlanmış, örgüt lideri sadece sadrazam ve Harbiye Nazırına bilgi vermiştir. Hiçyılmaz, E. (1990). *Taşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e*. İstanbul: Varlık Yayınları, 47-53; İnternet: Türklerde İstihbarat. Web: <https://www.mit.gov.tr/tarihce/ek-nu3.html> adresinden 01.02.2016 tarihinde alınmıştır; Keleşyılmaz, V. (2002). Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal. *Türkler*. (C.13). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 316-320. Teşkilat-ı mahsusa Osmanlı toprakları ve hinterlandında Trablusgarp, Bingazi, Mısır, Irak, Lübnan, Suriye, Hindistan ve Rusya'da önemli faaliyetlerde bulunmuştur.

⁶⁴⁸ Enver Paşa merkeziyetçiliği sağlamlaştırmak için Teşkilat-ı mahsusa'yı kurarak tüm dünyaya elçiler gönderdi. Böylece tüm Müslümanları halifenin otoritesi altında toplamak istedi. Bu elçiler (özellikle) Türk ve Arap kökenli askerlerden oluşmaktaydı. (...) Bingazi'de İngilizlere karşı bu seferberlik başarıya ulaştı. Fas anti-Fransız bir duruş sergiledi. Afganistan'da da aynı şey oldu. Ardından tüm dünyada cihat adına ayaklanmalar oldu. Osmanlı sınırları dışında olan örneğin Mısır, Sudan, Hindistan ve Batı Afrika gibi bölgelerde anti-Fransız ve İngiliz hareketleri oldu. Bütün dünyadaki Müslümanlar bunu açıkça gösterse de bu eylem İslam adına yapılmış olup Osmanlı sultanı için değildi. Legrain, (2006). a.g.e., 79.

⁶⁴⁹ Stoddard, P. H. (2003). *Teşkilat-ı Mahsusa* (çev: T. Demirel). İstanbul, Arma Yayınları, 56. "*Teşkilat-ı Mahsusa'yı Birinci Cihan Harbi'nden biraz evvel, hürriyet kahramanı, Harbiye Nazırı, daha sonra Başkumandan vekili olan Enver Paşa kurmuştur. Bu teşkilâtın gayesi, bir taraftan bütün İslamları bir bayrak altında toplamak, bu suretle Panislamizm'e vasil olmaktır. Diğer taraftan da Türk ırkını siyasi bir birlik*

etkisi çok mühimdi. Abdülhamit döneminde baskı altında olan ulema için II. Meşrutiyetin ilanı büyük bir kazanım oldu. Beyanü'l-hak: “(...) senelerden beri tebid edilen cehalet ve istibdadın netayic-i elimesi olarak efrad-ı Müslimenin muavenet-i diniyesi, müktesebat-ı sairesiyle mütenasip kalmış ve medeniyet-i garbiyenin iktibas ve memleketimize tatbik-i âdâta farz olan terakkiyat maddiyesine lakayidane davranarak tedenniyat-ı ahlakiyesine temayüller gösterilmiş ve afitab-ı İslamiyenin şaşa-yı hakikisini idrak edemeyecek nazarlar çoğalmış idi⁶⁵⁰” sözlerini yazarken artık ulemanın Müslümanlara kendi dinini doğru öğretmesi konusunda aktif olarak göreve davet etmişti. Aynı yazıda bu sebeple ulemanın Cemiyet-i İlmiyeyi kurduğu haber veriliyor idi. Nitekim bu arada İttihat ve Terakki ulema sınıfı ile de iyi geçinmek istediğinden daha 1908’de içerisinde Musa Kazım Efendi⁶⁵¹ ve Sabri Efendilerin de bulunduğu bir İlmiye Şubesi kurdurdu⁶⁵².

içinde bulundurmak, bu bakımdan da Pantürkizm’i hakikat sahasına sokmaktır. Enver Paşa’nın bir yandan Emiri Efendi’nin İttihat ve Terakki programındaki Panislamizm’inden, diğer taraftan da Ziya Gökalp’ın Pantürkizm’inden ilham aldığı muhakkaktır. Bu teşkilata büyük ümitler bağlamış olan İttihat ve Terakki, seçtiği fedakâr zabitan sayesinde Birinci Cihan Harbi başlarken ve bütün harp devamınca İslam memleketlerinde olsun, diğer Türk diyarlarında olsun oralarda çeşitli hareketler ihdasına, isyanlar tevlidine muvaffak olmuştur. Bilhassa harp esnasında, bir memleketin maddi ve manevi cephelerini sarsmak, onu içinden çökertmek için böyle fedai bir teşkilata ihtiyaç vardır.” Tansu, S. N. (2012). Teşkilât-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası. Yalçın, N.-Enveri, E. (Editör). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 130.

⁶⁵⁰ Fatin. Cemiyetimiz. (9 Ramazan sene 1326/22 Eylül sene 1324). *Beyanül-hak*. 10.

⁶⁵¹ Musa Kazım 1908’de II. Meşrutiyet’in ardından Maarif Nezareti’nde kurulan Meclis-i Kebir-i İlmi’ye, ayrıca Meclis-i Ayan’a üye oldu. Ocak 1910’da teşkil edilen Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, 30 Eylül 1911 tarihinde oluşturulan Sadrazam Said Paşa, 8 Mayıs 1916’da kurulan Sadrazam Said Halim Paşa ve 4 Şubat 1917 tarihinde teşkil edilen Talat Paşa kabinelerinde şeyhülislam olarak görev yaptı. Talat Paşa kabinesinde ayrıca Evkaf Nezareti vekilliğinde bulundu. Dört defa geldiği meşihat makamında toplam beş yıl bir ay dört gün kalmıştır. Koca, F. (2006). Musa Kazım. *TDVİA*, (C.31). İstanbul, 221. Savaş sonunda Divan-ı Harb’de yargılanmış, Cavit ve Mustafa Şeref Beylerle, on beşer yıl süre ile kürek cezasına karar verilmiştir. Musa Kazım İttihatçı olmasına rağmen tarafsız bir kimse olarak bilinmektedir. Tunaya, (2011). a.g.e., 123, 676. Öyle ki şeyhülislamlıkta Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın çok etkili olduğunu bildiği halde kendi sözleri ile “...Fetvahanede İttihat ve Terakki’ye mensup beş, altı yahut sekiz kişi var, üst taraftı seksen kişiye karıbdır ki hepsi muhaliftir. Ben hiçbir tanesini azletmedim” diyebilmiştir. Kara, İ. (2001). *İslamcıların Siyasi Görüşleri I – Hilafet ve II. Meşrutiyet-*. İstanbul: Dergah Yayınları, 319. Osmanlı modernist İslamcılar arasında Mehmet Şemseddin Günaltay, Sait Halim, İsmail Hakkı İzmirli, Şehbenderzade Ahmet Hilmi, İsmail Fenni Ertuğrul, Mehmet Ali Ayni gibi kimseler arasında Musa Kazım Efendi de sayılabilir. Nitekim gelenekçi İslamcılarının yayın organı olan Sebilürreşad (İslamcılar Abdülhamid’in son yıllarından beri “Sırat-ı Müstakim”i çıkarıyorlardı. “Sebilürreşad” Meşrutiyet’te onun yerini tuttu. Sebilürreşad’ın başlıca yazarları Mehmet Akif, Aksekili Hamdi, Mahmut Esat, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Tahir ül-Mevlevî, Bursalı Tahir, Ali Ekrem, Ferit, Şerefeddin, Abdürreşid İbrahim, Halim Sabit, M. Şemseddin, Abdülattif Nevzat (Nevzat Ayasbeyoğlu) vb. dir. Bu yazarlardan büyük bir kısmı modernist İslam görüşleriyle, sonradan dergiyi bırakarak Türkçüler ve Batıcılar arasına karışmışlardır. Afgani ile başlayan Yeni İslamcılık çıkışı, Mısır’da Muhammed Abdüh ve izinden giden Ferid Vecdi, Kazanlı Musa Carullah, Hindistan’da İkbâl tarafından geliştirildi. Türkiye’deki tesirleri Sebilürreşad yazarlarını iki zümreye ayırdı: Bir kısmı, Ahmet Naim gibi gelenekçi İslamcılıkta devam etti. Fakat bir kısmı medrese ile mektebi birleştirme eğiliminde olanlardı ki aralarından İ. H. İzmirli, M. Şemseddin gibi modernistler yetişti. Şeyhülislam Musa Kazım gibi modernizm ile gelenekçilik arasında orta yolu tutanlar veya Mustafa Sabri gibi doğrudan doğruya modernizme karşı olanlar vardı. Daha önce de değindiğimiz üzere Mehmet Akif Ersoy ve Said Halim Paşa da modernist İslamcılar arasında yer alırlar. Ülken, (1979). a.g.e., 196-197, 270. İttihat ve Terakki, Meşrutiyet’in başında, bizzat liderlerinin isimleri anılarak dinî dergilerde ve camilerde, bilhassa Sırat-ı Müstakim sayfalarında savunulmuş ve övülmüştür. Tunaya, T. Z. (2007). *İslamcılık Akımı*. İstanbul: İstanbul

Ulemanın toplumdaki misyonu sebebiyle İttihat ve Terakki ulema ile yakın irtibat kurdu. 1329'da İttihat ve Terakki Kongresi'nde kıraat olunan metnin bu konudaki en önemli noktası metnin “*Ey ulema! Siz bizim olmak şartıyla her hakkınız mahfuz ve mevcut ve bizden ayrılırsanız hukukunuz mefkuddur*”⁶⁵³ demesiydi. Ulema bu dönemde İttihat ve Terakki ile yakınlaştı ve itibar kazandı. Cemiyet ulemaya talebe-i ulumun da katıldığı dersler verdirdi. Burada ders görenler de üç aylar için dağıldıkları Anadolu ve Rumeli'de hem II. Meşrutiyet idaresi hem de İttihat ve Terakki aleyhinde oluşmuş fikir ve kanaatleri kırmak, ayrıca sempati ve destek toplamak için faaliyet gösterdiler. Fakat ulema-cemiyet arasındaki bu ittifaktan her ikisinin de murat ettiği farklıdır. İttihat ve Terakki geleneksel olmakla birlikte tıpkı Yeni Osmanlılar gibi çok netleşmemiş olsa da daha modern, daha Avrupalı, daha laik (çağdaştırıcı bir İslam anlayışı⁶⁵⁴) bir yönetim tarzına ulaşmayı hedefliyordu. İslamcılar ise yaklaşık aynı üslup ve muhteva ile daha geleneksel olmasa da daha dinî/İslamî, hatta daha ahlâkî bir idareye varabilecekleri kanaatindeydiler. Bu sebeple sosyal ve siyasi hareketlilik arttıkça kutuplaşma başladı ve ulemanın bir kısmı Hürriyet ve İtilaf'ın kurulması sonrası bu cemiyet içinde yer alarak sert bir muhalefete başladı. Hürriyet ve İtilaf ulemayı tek bir çatı altında toplamak için Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'de etkili olmaya başlayınca İttihat ve Terakki de Şehzadebaşı Kulübü'nde dinî-siyasî faaliyetler gösteren ve dersleri, konferansları yönlendiren Heyet-i ilmiye'yi kurdu⁶⁵⁵. Cemiyet-i İlmiye-yi İslamiye her ne kadar İttihat ve Terakki muhalifi olsa da 31 Mart olayında ayaklanmaya karşı kesin bir duruş sergiledi. Cemiyet “Asker Evlatlarımıza

Bilgi Üniversitesi Yayınları, 99.)'a karşılık, 1914 yılında İslam Mecmuası çıkarılmaya başlandığında burada Şerafeddin Yaltkaya, İzmirli İsmail Hakkı, Ziya Gökalp, Ahmet Agayef, Köprülüzade Fuat(...)vb. kimselerle birlikte yazı yazarlardan birisi Musa Kazım Efendi idi. Akşin, (2011). a.g.e., 381, 396. Musa Kazım'ın İttihat ve Terakki ile alakalı görüşleri kısaca şöyledir: Dünya Savaşı'ndaki gidişatın iyi olmadığını düşünen Musa Kazım bu konuda etkili olamamaktan şikâyetçidir. Bir gün Lütfi Beyle sohbetinde Enver Paşa'yı kastederek “(...)söylüyorum, söylüyorum da şu delikanlıya söz anlatabiliyor muyuz? Şeyhülislam efendi yine fetva vermeye başladı diyor” Türkgeldi, (2010). a.g.e., 148. diyerek sitem etmiştir. Buradan onun İttihat ve Terakki'nin siyasi karar alma merciinde olmadığını anlıyoruz. Belki de bu sebeple olsa gerek İttihat ve Terakki Meclis-i Umumisi ile alakalı düşüncesi bunun bir “maskaralık” Tunaya, (2011). a.g.e., 262. olduğu yönündedir. Fakat iş İttihat ve Terakki'nin hakiki duruşuna gelince tavrı gayet net ve müspettir. Nitekim 1919 yılında Divan-ı harb'de yargılanırken beşinci mahkemenin birinci celsesinde mahkeme reisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup bir takım memurların Osmanlı ananelerine ve adetlerine hakaret ettiklerini ve bir takım suçlar işlediklerini, buna rağmen bu cemiyetin içinde niçin bulduklarına dair sorusuna Musa Kazım Efendi İttihat ve Terakki'yi savunan bir cevap verecektir. Musa Kazım Efendi'nin cevabı şöyledir: “Efendim affınıza mağruren bir şey söyleyeceğim. Bu gibi zevat vardır ve bu gibi zevattan dünya hali değişir. Şimdi hepimiz Müslümanız. Müslümanlar içinde türlü türlü adamlar vardır. Katil de vardır, cani de vardır. Bunların içinde türlü türlü adamlar vardır. Hırsız da vardır, dinsizi de vardır diye biz bu cemiyetin içinden çıkalım mı? Ne yapalım? Tabii çıkmayız. Bu herkesin kendi nefsine ait bir şeydir. Bu siyaset bir cemiyet idi. Bu siyaset cemiyete milletin ekserisi intisap etti. Buna intisap etmeyen zevat pek az idi...” Albayrak, S. (1973). *Türkiye'de Din Kavgası*. İstanbul: İleri Sanat Matbaası, 119.

⁶⁵² Tunaya, (2011). a.g.e., 378.

⁶⁵³ Kaybolmuş ve hayatta olup olmadığına dair bilgi bulunmayan kimse anlamında İslam hukuku terimi.

⁶⁵⁴ Akşin, (2011). a.g.e., 396.

⁶⁵⁵ Kara, (2001). a.g.e., 53-62.

Hitabımız⁶⁵⁶ isimli bir bildiri yayınladı. Bu bildiride kardeşin kardeşe zulmetmemesi bu konuda İslam akaidinin savunucuları ve koruyucuları olan ulemanın dinlenilmesi sonradan pişman olunmaması vurgulandı. Böylece hem askerler yatıştırılmaya çalışıldı hem de ulemanın istibdadı istemediği hissettirilmiş oldu. Tabii burada 31 Mart'ın Ahrar Fırkası'nca desteklendiğini unutmamak lazım. Hazır 31 Mart'ı anmışken burada ulemanın bakış açısına dair ilginç bir örnek verelim. Hüseyin Cahit, Tanin'de "Din" başlığı ile bir makale kaleme almıştır. Burada:

"Tarihimizi, ahlakımızı, fitratımızı tetkik edenler bila tereddüt hükmederler ki bu memleketin iki temeli vardır: biri din diğeri askerlik. Şu halde bütün terakkiyat ve teceddüdadımızda bu hakikati daima göz önünde bulundurmalıyız. Heyet-i içtimaiyemizin bizi saadet ve selamete götürececek bilcümle tekamülâtı bu temayüllere istinat etmeyecek olursa kuracağımız uhuvvet, II. Meşrutiyet, hürriyet binaları pek çabuk zir ü zeber olur⁶⁵⁷" diye yazmıştır.

Bu yazıya karşılık veren Mustafa Sabri ulemanın yayın organı Beyanül-hak'da şöyle der:

"(...)memleketimizin siyasetini menafii-i umumiye hidmet edecek bir surette idare etmek isteyen eller için Müslümanları, Müslümanların ulemasını memnun etmek pek kolaydır. Hissiyat-ı diniyelerini okşamak, hatta ulemanın kendilerini değil arz ettiğim veçhile hissiyat-ı diniyelerini okşamak kâfi. Demek ki bu adamlar için menfaat-i diniyeden başka menafi-i hususiye yoktur. Dinlerine hürmet edenlere dost ve etmeyenlere düşman olurlar⁶⁵⁸."

Buradan da anlaşılacağı üzere ulemanın bütününe memnun etmek o kadar da kolay değildir. 1919'da Hürriyet ve İtilaf mebusu olacak olan Şeyhülislam Mustafa Sabri'yi memnun etmek zaten kabil olamaz. Nitekim kendisi Milli mücadele zamanında da gayr-i milli kesimin öncülerinden birisi olacak bir zihniyettedir. Ulemanın bu çeşitliliği sebebiyle ulemadan siyasileşmiş ve yozlaşmış bir ekip 31 Mart Olayını desteklemiştir. İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmeye başlayınca İslamcı politikadaki birlik de bozulacaktır. Hatta

⁶⁵⁶ Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye. Asker Evlatlarımıza Hitabımız. (28 Rebüülevvel sene 1327/6 Nisan sene 1325). *Beyanül-hak*. 668-673.

⁶⁵⁷ Yalçın, H. C. (11 Haziran 1325/24 Haziran 1909). Siyaset: Din. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁶⁵⁸ Mustafa Sabri. (9 Cemaziyelahir sene 1327/15 Haziran sene 1325). Din. *Beyanül-hak*. 716-719.

bu tip irticai eylemler 1911’de ileride anlatacağımız Eskişehir ve İzmir olaylarıyla tekrar İttihat ve Terakki’yi uğraştıracaktır. Fakat bu durum 1913’ten sonra tamamen değişecektir⁶⁵⁹.

2.2.1.3. İslamcıların gözünden İttihat ve Terakki

İttihat ve Terakki’yi İslamcıların değişik yönleri ile ele aldığını, kimilerinin desteklediğini, kimilerinin yol gösterdiğini, kimilerinin ise muhalefet ettiklerini görürüz. Kimilerinin ise zaman içindeki kanaatlerini değiştir. Örneğin Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi “İttihad-ı İslam” ve “Hikmet”te tenkitlerde bulunmasına rağmen neticede İttihat ve Terakki’den yana tavır koymuştur⁶⁶⁰. İslamcıların önde gelen kimilerinin İttihat ve Terakki ile alakalı görüşlerini değerlendirelim:

İttihat ve Terakki’ye müspet bakan isimlerden birisi Ömer Kani’dır. Risalesinde özellikle Trablusgarp savaşı ve Arnavutluk meselesinde yapılan eleştirileri çok yanlış bulduğunu ifade eder. Trablusgarp’ta çok uğraşmış ancak başarılı olunamamıştır. Özellikle Almanya dâhil olmak üzere dost görünen ülkeler Osmanlı Devleti’nin aleyhine çalışmıştır. Ona göre ilk zamanlar Fransa’nın sonrasında da Avrupalı devletlerin burada gözü olduğu unutulmamalıdır. Savaşta galip gelirse de ayak oyunları ile kaybedilmiştir. Bu konuda sorumluluk İttihat ve Terakki’ye yüklenemez. Kani’ye göre Arnavutluk’ta da esenlik hâkimdir. Arnavutlar can ve mal güvenliklerinin sağlanmasından ötürü mutludurlar. Ömer Kani İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin hem dünyevi hem de uhrevi boyutunun olduğunu, cemiyetin Allah tarafından bu mevkie getirildiğini düşünür. Bu yüzden cemiyetin eleştirilmesine şiddetle karşı çıkar. Hürriyet ve İtilaf Fırkası hâkimiyetin İttihat ve Terakki’ye değil halka ait olduğunu iddia ederken Kani, bizzat ona hürriyeti kazandırdığı için İttihat ve Terakki’nin milletin kendisi olduğunu dolayısıyla hâkimiyetin onun gerçek temsilcisi olduğundan İttihat ve Terakki’ye ait olduğunu ifade eder⁶⁶¹.

Said-i Nursi’nin de İttihat ve Terakki hakkında beyanatta bulunduğunu görürüz. İlk baskısı 1329 (1913) yılında, yani İttihat ve Terakki icraatı görüldükten sonra yapılan ve daha çok Kürtlere Meşrutiyeti benimsetmek ve siyasî iktidara karşı muhalefeti kırmak için

⁶⁵⁹ Tunaya, (2011). a.g.e., 378.

⁶⁶⁰ Kara, (2001). a.g.e., 69.

⁶⁶¹ Ömer Kani, (Hürriyet Matbaası Sahibi Erkan-ı Harp Binbaşılığında mütekaid). (1 Şubat sene 1327). *Hürriyet ve İtilaf Beyannamesi Münasebetiyle*. Erenköy: 1-14.

sorulu-cevaplı bir tarzda kaleme aldığı Münazarat adlı eserinde Jön Türkler ve İttihatçılarla olan münasebetlerine temas eder:

“Sual: Eskiden beri işitiyoruz ki bazı Jön Türkler Masondurlar, dine zarar ediyorlar.

Cevap: İstibdat kendini ibka etmek için şu telkinatı vermiştir. Bazı laubalilik dahi şu vehme kuvvet veriyor. Fakat emin olunuz ki onların maksadı dine zarar değildir. Belki (bilakis anlamında) milletin selametini temin etmektir. Fakat bazıları dine layık olmayan bârid taassuba müfritâne ilişıyorlar. (...) Onların bir kısmı İslamiyet fedaileridir, bir kısmı da selamet-i millet fedaileridir. Onların ukde-i hayatiyelerini teşkil eden “Mason olmayan” ekseri İttihat ve Terakki'dir. Ve sizin şu aşairiniz kadar ulema ve meşayih JönTürkler meyanında mevcuttur. Vakia onlarda bir takım edepsiz, çok sefih bazı Masonlar dahi bulunur. Lakin yüzde on. Yüzde doksanı sizin gibi mu'tekid Müslimlerdir. Ve el-hükümü bi'l-ekser (hüküm çoğunluğa göredir) (...) Hüsnüzan ediniz! Suizan hem size hem onlara zarar verir. (...)

Sual: İttihat ve Terakki hakkında re'yin nedir?

Cevap: Kıymetlerini takdir ile beraber siyasîyyunlarındaki şiddete muterizim. Me'muldur ki o şiddet nedamete ve şefkate inkılap etsin. Lakin onların iktisadı ve maarifi olan, bahusus şarkî vilayâtta şubelerini bir derece istihsan ve tebrik ederim⁶⁶².”

2.3. İTTİHAT-TERAKKİ VE İSLAMCILIK

İttihatçıların İslamcılığının mahiyeti ile alakalı yukarıda ufak bir giriş yapmıştık. Zannımızca İttihat ve Terakki'nin İslamcılığa önceleri “Siyasi İslamcılık” anlayışıyla bakmak istememesinin sebeplerinden birisi “irtica⁶⁶³” meselesidir. Bu kavram Türk siyasi literatürüne II. Meşrutiyet'ten sonra girmiştir. Başta 31 Mart Vakası, Adana Vakası, Beşiktaş ve Kumkapı hadiseleri olmak üzere II. Abdülhamid'i tekrar iş başına geçirmek isteyen kişi ve grupların sebep olduğu gelişmeler, aralarında dönemin İslamcılarının da

⁶⁶² Kara, (2001). a.g.e., 66

⁶⁶³ Osmanlı-Türk modernleşmesinin dini ekseninin Batı'da İttihad-ı İslam, Türkiye'deki çalışmalarda ise irtica kalıbı etrafında ele alınmış olması ve bu araç kavramların kullanılmasıyla sahanın hem muhteva hem de psikolojik olarak daralmasına yol açmıştır. Kara, i. (2003). *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 30.

bulunduğu II. Meşrutiyet yanlıları tarafından “irticaî hareketler” olarak adlandırılmıştır. Böylece kelime ilk defa dar anlamda II. Meşrutiyet’e karşı olanlar veya II. Abdülhamid yönetimini isteyenler için kullanılmıştır. II. Meşrutiyet’e karşı oluşan tepkide ise bu anlayışın yanında meşruiyetini dinden almadığına inanılan yeni birtakım hukukî ve idarî düzenlemelere karşı çıkmak da söz konusudur. Bu dönemde İslamcılar kendilerine yönelik eleştirilere şiddetli reddiyelerde bulunmuş ve meşrutî idare ile kurumlarının İslam’a uygunluğunu ispat için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Buna rağmen “Şeriat isteriz” kalıbı, nihaî olarak 31 Mart vb. olaylarda İttihat ve Terakki’den yana tavır koyan İslamcılar da kapsayacak şekilde, hayata ve hadiselerle bakışında dinî olanı ön plana çıkarmaya çalışan herkes için kullanılacak bir çerçeve kazanacaktır⁶⁶⁴. Bizce sebeplerden biri olarak İttihat ve Terakki irticai bir zemine çekilmesi ihtimalinden çekindiğinden dolayı tam iktidarını tesis edinceye kadar “Siyasi İslamcılık”tan içtinap edecektir. Jön Türklerin “Siyasi İslamcılık” yani İslam merkezli ittihad-ı siyasiye yakın durmamalarının bir diğer sebebi bunun konjonktürel olarak mümkün olamayacağını bilmelerindendi. Zayıf İslam coğrafyalarının o günkü şartlarda bir araya gelerek siyasi bir birliktelik oluşturması dünya siyaseti itibariyle bir hayalden öteye gitmemekteydi. Ayrıca İttihat ve Terakki’nin de II. Meşrutiyetin ilk yılları da dâhil böyle bir politikası olduğunu söylemek de pek mümkün değildir. Bu konu ile alakalı Kazım Karabekir’in verdiği bir örnek de bulunmaktadır. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin hilal sembolünden hoşlanmayan Kazım Karabekir’e Enver Paşa şöyle söylüyor:

“(..).Yalnız şu hilal işaretine dokunman hiç de hoşuma gitmedi. Bu işaret herhalde “Ben Bir Türküm”den daha şümüllüdür. Bu cemiyete yalnız Türkleri değil, İslam olan bütün Osmanlıları da alıyorlar. Arab’ı, Arnavut’u da girebilir, yeter ki hürriyet ve II. Meşrutiyet taraftarı olsunlar. Hilal işaretiyle salibe karşı cihat açacak değiliz ya⁶⁶⁵!”

⁶⁶⁴ Sitembölükbaşı, Ş. (2000). İrtica. *TDVİA*, (C.22). İstanbul, 458-459.

⁶⁶⁵ Cemiyetin sembolü yine de Kazım Karabekir’in isteğiyle değiştirilmiştir. Paşa anılarında bu konu ile alakalı yorumuna şunu da ekler: “Enver, hilâl işaretine çok bağlı idi. Nitekim hürriyetin ilânında bazı zabitlerle birlikte fesine hilâl taktı. II. Meşrutiyetin ilânından sonra İttihad-ı İslamcılık taraftarlarının başlarında Enver de vardı. Bu bahis II. Meşrutiyetten sonraki devrede görülecek.” Kazım Karabekir. (1995). a.g.e., 138.

İslam ittihadı Rusları⁶⁶⁶ ve İngilizleri de korkutmaktaydı. Yanı sıra özellikle İngilizler tarafından bir bahane vesilesi olarak da kullanılacaktı. Bu konuda Bahaeddin Şakir şunları söyler:

“(İngiliz diplomatlar İttihat ve Terakki’nin II. Meşrutiyetin ilanı sonrası Osmanlılık politikasına gıpta etmekteydiler.) *Genç Türklerin, Nasyonalizm ve Panislamizm fikirlerinden azade olduklarını zannetmişlerdi. Mısır’da ve Hindistan’da milyonlarca İslam tebaaya malik olduklarından, Abdülhamit tarafından takip edilen, Panislamizm fikrinin ortadan kalkmış olmasına sevinmişlerdi. Hâlbuki İttihat ve Terakki’nin Abdülhamit’ten ziyade ve İslam ittihadı taraftarı olduğu ve üstelik bir de fazla milliyetperverlik gördüğü görülünce İngilizler güya çok fena bir inkisar-ı hayale uğramışlardı. Böyle bir iddianın doğru olduğunu kabul etmek için İngilizlerin, II. Meşrutiyet’i müteakip Türkiye’yi taksim etmek fikrinden tamamıyla vazgeçmiş olduklarına inanmak lazımdır*⁶⁶⁷!”

Bu yorumdan anlaşılacağı üzere İttihat ve Terakki’nin II. Meşrutiyetin ilk yıllarında “Siyasi İslamcılık” etmek gibi bir politikası yoktu. Öte yandan kurt kuzuyu yemeyi istediğinden İttihat ve Terakki ne yaparsa yapsın -olmasa da- bir kusuru olacaktı. Fakat I. Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki’nin politik durumu değişme gösterdi. Hindistan İngiltere’nin gözbebeği idi. Bu coğrafyaya giden Kızıldeniz ve Basra Körfezi bir İngiliz gölü haline gelmek üzere olduğundan bu durum İttihat ve Terakki’yi İslamlaşma politikası gütmeye yöneltecekti⁶⁶⁸.

II. Meşrutiyetin ilk yıllarında “Mezhebi İttihad-ı İslam” etmek de pek mümkün görünmemekteydi. Zira bu ideali gerçekleştirilebilmek için de tüm mezhepleri tek bir çatı altında toplamak gerekmektedir. Esasen Şii kökenli Cemaleddin Afgani’nin İstanbul’a getirilmesi bu emeli gerçekleştirilebilmek adına atılmış bir adım gibi durmaktadır. Ancak

⁶⁶⁶ Bir örneği için Sir G. Buchanon’ın Sir E. Grey’e yazdığı 15 Aralık 1910 tarihli mektuba bakılabilir. Burada geçen önemli bir bilgi “Majeste Çar Panislamik bir harekettten korkmaktadır. Gerçi Hindistan’daki güçlükler İslamlardan çok Hindulardan gelmektedir ve bu hareketi Genç Türklerin başlattığına dair söylentiler vardır” şeklindedir. Ulubelen, (2009). a.g.e., 164-165.

⁶⁶⁷ Aydoğan, Eyyüboğlu, (2004). a.g.e., 611.

⁶⁶⁸ Safa, (1999). a.g.e., 75-76. İngilizler özellikle bu saydığımız hatlar ve Fırat ve Dicle nehirlerinin vapur işletme hatlarının işletme haklarını alarak Makedonya’dan Kızıldeniz’e Osmanlı Devleti’nde isyan çıkabilecek sahalara giden askeri nakliyata mahsus yollarını ele geçirmek istiyorlardı. Hatta bu yolla Arapları da kıskırtmaya başladılar. Bu durum İttihat ve Terakki’yi çok rahatsız ettiğinden İngilizlere duyulan güven nefrete dönüştü bu da 31 Mart Vakası sonrası dönemde Almanlara yakınlık duyulmasında önemli oldu. (Bu konuda Bkz. Bahaeddin Şakir’in yukarıda andığımız vesikalari)

arkası gelmemiştir. İslam dünyasının ahvaliyle alakalı Hayyalel-Felah risalesinde: “(...)Bugün Kırım’la Kafkasya’da sekiz milyon ve Bulgaristan’da altı yüz binden ziyade İslam ahali varsa da aralarında hiçbir ittihat, cehaletten kurtulmak için hiçbir gayret görülemiyor⁶⁶⁹” denilmiştir. II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki’nin İttihad-ı İslam için yaptığı en büyük eylem Müslümanları Hristiyan esaretinden kurtaracak Cihad-ı ekbere, İran’daki Şii ve Caferilerin de katılmasını sağlamaya çalışmasıdır⁶⁷⁰. Ziya Gökalp 1910 Kongresi’nde Selanik’te Genel Merkez üyeliğine seçildiği sırada, siyasal durumu şu şekilde analiz eder:

“13 Nisan (31 Mart) 1909’dan sonra Osmanlılık düşüncesi eski etkisini yitirmeye başladı. Bir zamanlar Abdülhamit’e “İslam birliği” düşüncesini veren Alman imparatoru, bu fırsattan yararlanarak, Sultanahmet Meydanı’nda “İslam birliği” adına bir miting yaptırdı. Bu günden sonra, ülkemizde gizli İslam birliği örgütü kurulmaya başlandı. Genç Türkler, Osmanlı ve İttihad-ı İslamcılar olmak üzere, iki karşıt bölüme ayrıldılar. Osmanlılar çeşitli unsurları içinde barındırma, İslam birliği (tarafları) ise halifenin egemenliğinin bütün Müslümanlar arasında yayılması yanlıydılar.”

Gökalp’in bu konudaki kanaati nettir: “(Bence) Her iki akım da ülke için zararlıydı⁶⁷¹.”

1910 yılının sonunda Sırat-ı müstakim’de Mezhebi İttihad-ı İslam ile alakalı bir yazı göze çarpar. Burada Mecliste verdiği nutku yayınlanan Halil Bey, öteden beri gayrimüslimlerin cemiyetleşmiş olduğundan II. Meşrutiyetin ilanı sonrası onlarla alakalı bir kaygısının olmadığını ancak beri yanda (başına biz ifadesini koyarak) Müslümanların cemiyetleşmesinin (özellikle Abdülhamit yönetimini de kastederek) daha önce mümkün

⁶⁶⁹ Bu risalede ayrıca Hristiyan ülkelerinde kalan Müslümanların haklarının sorulmadığından başka Yunan, Bulgar ve Sırp topraklarında kalan Müslümanların türlü zulümlerden geçirildikleri, kalanların eğitimden mahrum bırakıldığı belirtilmektedir. *Hayyalel-Felâh*. (1326). a.g.r., 8-9.

⁶⁷⁰ “*Babiali Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Bağdat vilayetine: İslamların Hristiyan rıbka-yı esaretinden tahlifini teminen Şialar ve Caferilerin dahi bizimle beraber silaha sarılarak bu son Cihad-ı ekbere iştirak etmeleri lüzumuna ve iştirak etmeyeceklerin tekfir edileceğine dair müçtehidin-i kiramın verecekleri fetevanın mütemadiyen telgrafla İran şahına ve nüzzar ve mebusan ve rüesa-yı kabail ve rical-i siyasiye ve eşraf ve matbuatına iş’ar ettirilmesi ve Hankin, Necef, Kerbela, Samire, Azime karyelerindeki memurin-i hükümetin hüccac eden deşt-i kuvve valisi ile münasebet-i dostanede bulunmaları ve şayet vali-i müşarünileyh irade-i hoşniyet ederse mahdumu ve mücavir-i mütebail İran ile hüsn-ü münasebat tesis eylemeleri için avamir-i lazime itası bigayet-i muhteremdir.* (1332) Nazır.” BOA. DH.ŞFR; 46/303, 1332 Z 23.

⁶⁷¹ Gökalp, Z. (2010a). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Akvaryum Yayınları, 14.

olmadığını iki Müslümanın yan yana gelemediğini anlatır. Bunun fikr-i içtima açısından endişe verici olduğundan bahseder. Zira Halil Bey'e göre Müslümanlar fikren dağınıktır. İşte bu noktada Halil Bey “(...)kendi heyet-i içtimaiyemiz namına müştereken hareket edecek bir cemiyetimiz yok idi. Binaenaleyh İttihat ve Terakki Cemiyeti bir fırka-ı siyasiye, bir cemiyet-i siyasiye halinde inkılap ederek memleketin içinde bugün göz önünde bulunan günden güne terakkiyesi hasebiyle (bu açığı kapattı)” der. Nutku yorumlayan Sırat-ı müstakim nutkun sonuna “...İttihat ve Terakki Cemiyet ve fırka-ı muhteremesi herkesten ziyade Müslümanlara lazımdır ve eylevm efradının mensup oldukları din bu lüzumun en celi delilidir. İttihat ve Terakki böyle bir lüzuma tekabül etmese yahut hangi lüzuma mukabil teessüsünü sarahatle anlayamamış olsa beka-pezir olamazdı⁶⁷²” diye ekler.

1911'de yine Sırat-ı müstakim'de İttihatçıların İttihad-ı İslam eylemedikleri belirtilmiştir: “(...) Düvel-i İslamiyeyi de parçalayıp yutmak için Âlem-i İslam aleyhine her gün bir iftira uydurmaktan asla hali kalmıyorlar. Ortada taksim olunacak İran ve Türkiye var. Bunların vücudunu izale için mevcudiyetlerinin âlem-i medeniyete tehlike olduğunu öne sürmek istiyorlar. Türkiye'nin bugünkü hâkimleri olan Genç Türkler “İttihad-ı İslam” irşadıyla bütün âlem-i İslam'ı Avrupa aleyhine kaldırıp dünyayı alt-üst edecekler imiş!... Rusya Müslümanlığının en mühim merkezi olan Kazan'da Müslümanlık aleyhine intişar eden bir Rus gazetesinin Viyana muhabiri Genç Türklerin İttihad-ı İslam neşriyatından bahsederek bakınız ne herzeler yumurtluyor.” Bu sözlerinden sonra Paris'te Genç Türklerden Doktor Kara'nın söylediği iddia edilen bazı ifadeleri sıralayan gazete makalenin sonunda bu sözlerin gerçeği yansıtmadığını Doktor Kara Bey'in niyetinin böyle olsa bile bunu açık etmesinin en başta kendisine hıyanet etmek olduğunu belirtmiştir⁶⁷³.

“İslami birleşmeyi” sağlamak adına geriye tek seçenek “İttihad-ı İçtimai-yi İslam” diyebileceğimiz “Sosyal İslamcılık” kaldı. Ortak menfaatler üzerine kurulu, adalete dayalı bir kardeşlik sisteminin olması. Böylece din siyaset tarafından kullanılamayacak ve boş siyasi hedefler peşinde koşulmayacaktı. Hatta kimi fikir adamları bu dönemde yapılacak bir İslam birliğinin Osmanlılık fikrinin hayata geçmesini de sağlayacağı kanaatindeydiler. Örneğin Filibeli Ahmet Hilmi “Osmanlıların ekseriyetini teşkil eden Müslümanlar arasında yapılacak bir ittihat, Osmanlı ittihadının da temeli olacaktır. “İttihâd-ı Osmani” fikri eğer gayrimüslim halkları aynı haklara kavuşturursa, bu birliğe

⁶⁷²İttihat ve Terakki Fırkası Reis-i Muhtereminin Nutkundan, (20 Zilhicce 1328-9 Kanun-i evvel 1326). *Sırat-ı müstakim*. 268

⁶⁷³ İttihad-ı İslam-Genç Türkler. (5 Ocak 1911/23 Kanun-i evvel 1326). *Sırat-ı müstakim*. 302-303.

bu şartlarla Müslüman olmayan vatandaşların da katılmasıyla “İttihâd-ı Osmanî” meydana gelir⁶⁷⁴” derken buna işaret etmektedir.

İttihat ve Terakki yönetimi sırasında çeşitli illerde valilik ve ardından Edebiyat Fakültesi reisliği yapmış olan Mehmet Ali Ayni İttihat ve Terakki'nin ve Türk mebusların Mebusan Meclisi'ndeki Osmanlı İslamcılığından şöyle bahseder:

“(Hep kurmaya çalıştıkları Osmanlılık bağının pek çürük olduğunu anladıktan sonra) İttihatçılardan bazıları da bu mecliste bulunan Müslümanları olsun İslamiyet bağı ile toplu bulundurabileceklerini düşünüyorlardı. Fakat bu bağ ile de ne Arapları ne de Arnavutları bir noktada birleştirmek mümkün olmayacağı anlaşılıyordu. Esasen İstanbul'da, daha Mebusan Meclisi'nin toplanmasından evvel tesis edilen Arnavut, Kürt ve Arap Cemiyetlerinin gösterdikleri faaliyetin şekli ve manası ileriye görenleri pek ziyade düşündürmüştü. (...) Türklerin yurt içindeki muhtelif unsurları birleştirmek hususundaki emeli cidden samimî idi. Ve bu emelin hüküm ve tesiri altında olmalıdır ki Millet Meclisi'nde yalnız bir milletin sesi yükselmeyordu. Türklerin. Orada, yalnız Türk mebusları “Biz Türküz” demeye cesaret edemiyorlardı. Bundan başka, bu Türk mebusların birçoğu medreseden yetişmiş hoca idiler. Onlar, aldıkları dinî terbiye iktizasından olarak kavmiyetten bahsetmeyi günah sayıyorlardı. Onlar, Arap olsun, Arnavut olsun, Kürt olsun hepsinin Muhammed'in ümmeti olduğuna inanmışlardı. Onların bu itikadı o kadar samimi idi ki günün birinde kürsüye çıkan Evkaf Nazırı Şemseddin Paşa nutkunu Arapça söylemeye başlamıştı⁶⁷⁵.”

Toparlayacak olursak İhtilal sonrasında İttihatçılar daha önce belirttiğimiz üzere uzun zamandır devam ettiği gibi Laik Osmanlılık politikasını tercih ettiler. Çünkü Jön Türkler çözümü duygusallıkta değil, akılcılıkta, yani madden ilerlemekte gördüklerini söylüyorlardı. Muhtemelen bu sebeptir ki, Sultan II. Abdülhamid ve onun şahsında sembolize edilen Panislamizm ilk anlarda Hindistan'daki Aligarh ekolü veya Osmanlı Devleti'ndeki Jön Türk hareketi gibi guruplar arasında daha az popülerdi. Ancak II. Meşrutiyetin ilanının verdiği ortamda önceleri hava güzel iken sonradan oluşan şartlar ve acı gerçekler Jön Türklerin bu politikasını zedeledi. İlk evvel Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı, ardından Avusturya Macaristan'ın Bosna-hersek'i ilhakı, sonrasında da

⁶⁷⁴ Uludağ, Z. (1996). *Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*. Ankara: Akçağ Yayınları, 65.

⁶⁷⁵ Ayni, M. A. (1943). *Milliyetçilik*. İstanbul: Marifet Basımevi, 3-5.

Yunanistan'ın Girit'i işgali, İttihat ve Terakki'yi zora soktu. Bu hadiseleri Avrupalı devletler nezdinde protesto etse de engelleyemedi. Aşağıda da daha geniş değineceğimiz üzere bu durum ülke içindeki muhalefeti de artıracaktı. Özellikle muhafazakârlar Jön Türkleri ağır şekilde eleştireceklerdir. Bu sırada çıkan 31 Mart Olayı Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanınca Jön Türkler kendilerini bir açmazda buldular. Nitekim İslamcı bir padişahın İttihatçılar eliyle tahttan indirilmesi ülke içinde ve dışında İttihat ve Terakki'ye şüpheyle bakılmasına sebep olmuştu. Bu sebeple Panislamcı muhalefete karşı Jön Türkler, en azından gayrimüslim unsurlarının sadakatsizliklerinden sonra, memleket dışında Panislamcı dayanışmaya ihtiyaç duymuşlardır⁶⁷⁶. Memleket içinde de “İslami Osmanlıcılık” ağırlık kazanmıştır. Bu çerçevede İttihat ve Terakki'nin İslamcılığını alt başlıklar halinde detaylandıralım:

2.3.1. İttihatçı Risalelerde İslamcılık Olgusu

2.3.1.1. Risalelerde “Halifelik meselesi”

Yazarı belli olmayan İttihat ve Terakki'nin propaganda maksadıyla II. Meşrutiyetin ilanı öncesinde yazdırdığı “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi” isimli risalede hilafet konusuna değinen yazar halifelik makamının Kureyş soyundan gelenlere verilmesi gerekliliği üzerinde durur. Bu sebeple sadece Yavuz Selim'den itibaren değil Hz. Muhammed'den sonraki 33. seneden itibaren halifelik makamını –Abbasilerden başlayarak- sorgular. Amacı halife olduğundan halk desteğini alan Abdülhamit'in halifelik makamından düşmesini sağlamaktır. Bunu “*Sultan Hamid halife-i rû-yı zemin olduğu ve binaenaleyh bizim de ona itaatimiz şer'an vacip bulunduğu* (gibi bir durum söz konusu olamaz)⁶⁷⁷” sözleriyle destekler. Risalenin yazarı, meşveret, Meclis-i Mebusan, cumhuriyet ve II. Meşrutiyet gibi kavramların üzerinde de durarak, bunların İslam'da var olduğunu Kuran, hadis ve İslam tarihinden örneklerle desteklemeye çalışmıştır. Bu risalede “Bir milletin birtakım zalimlere esir olmasını ve onların sefahatleri uğrunda mahvolup gitmesini akıl

⁶⁷⁶ Özcan, (1992). a.g.e., 161, 192-194. Bu yönüyle İslam Jön Türk düşüncesini iki temel şekilde etkilemiştir. İlk olarak ümmet yapısının bireyler üzerindeki etkisiyle, bu kimseler toplumu ister istemez dayanışmacı bir düzen olarak değerlendiriyorlardı. İkinci olarak, İslam, kitleyi muhalefete iten bir araç olarak algılanıyordu. Bu sebeple jön Türkler İslami muhalefeti çekecek davranışlardan kaçınma eğiliminde olmuşlardır. Hanioglu, (1985). a.g.e., 624-625.

⁶⁷⁷ *İmâmet ve Hilâfet Risalesi*. (1315). Mısır'da Kanun-i Esasi Matbaasında Tab' Olunmuştur, 5. II. Meşrutiyetin övülerek istibdat yönetiminin yerildiği bir risale de Hayyalel-Felah idi. Bu risalede II. Meşrutiyetin meşverete dayandığı, meşveretin de ahkâm-ı şeriyeden olduğu belirtilerek Hazreti Peygamberin de karar alırken başkalarına danıştığından bahsedilir. Böylece II. Meşrutiyetin hâkim olduğu coğrafyalarda zulmün ortadan kalkacağından bahsedilir. *Hayyalel-Felâh*. (1326). a.g.r., 11-12.

sahipleri hoş karşılamaz ve Allah da onlara böyle bir şeyi emretmez” diye devam ettiği sözlerinden en can alıcısı “*Aklınızı başınıza alınız! İttihad ve ittifak ediniz*⁶⁷⁸” olmuştur.

II. Meşrutiyetin ilanı sonrası basılan ve müretteb ve mütercimi Ömer Ziyaeddin olan Hukuk-ı Selâtin risalesinde ise bu söylem tam tersine döner. Risalede bir yandan İttihat ve Terakki diğer yandan padişah Abdülhamit methedilmektedir⁶⁷⁹. Nitekim II. Meşrutiyet sonrası Abdülhamit tahtta kalmaya devam etti. Risalede İttihat ve Terakki'nin halka bahşettiği belirtilen II. Meşrutiyetin karşısında halkın da görevlerini yerine getirmesi gerektiği ve II. Meşrutiyet öncesi İttihatçı risalelerin söylediklerinin aksine halkın padişaha hürmetten asla sapmaması lazım geldiği tembihlenir:

“İmdi devlet böylece milletin hukukuna riayet ettikçe millet de gerek şer'an gerek kanunen lazım gelen hukuk-ı mukaddeseyi hazret-i padişahiye derece-i nihayide riayat ve hakkı-ı mülûkanelerinde fevkalade tazim ve hürmet etmelidir ve daima hayır dua ile yad u tezkar ve hayr-ı havahane maruzatta bulunmalıdır.”

Elbette halka bu tembihte bulunurken halkın hem aklına hem de dini hissiyatına seslenilmek istenmiştir. Bu maksatla önce Kanun-i Esasi'nin 4, 5 ve 7. maddelerine atıfta bulunulur:

“Zira Kanun-i Esasi'nin dördüncü maddesinde dahi musarraha olduğu veçhile ab-ı meşkukumuz zat-ı hazret-i padişahi hesab'ul-hilafe din-i İslam'ın hamisi ve bilcümle teba-yı osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır. Beşinci maddesinde dahi musarraha olduğu üzere zat-ı hazret-i padişahinin nefis-i nefis-i hümayunları mukaddes ve gayr-i mesuldür ve yedinci maddesiyle mevadd-ı sairede mevcut bilcümle hukuk-ı padişahiye riayete kanunen mecbur olduğumuz gibi şer'an dahi hukuk-ı selatine riayet ve emr ü ferman u hümayunlarına itaat ve inkısad ile memur ve mükellefiz ve ha keza taraf-ı padişahiden bizzat ve bil-vasıta mensup bilcümle vükela-yı vuzura ve erkan-ı umera-yı askeriye ve memurine dahi itaat ile şeran ve kanunen mükellefiz. Şer'an olan

⁶⁷⁸İmamet ve Hilafet Risalesi. (1315). a.g.r., 35-36.

⁶⁷⁹“Elhamdülillah bu kere devlet-i ebed-müddet İttihat ve Terakki cemiyet-i celilesinin ve millet-i vecibe-i Osmaniye'nin arzuları veçhile hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet ve şura-yı ümmetin teşkili gibi milletin hukukunu bir güna itiraz ve uygunsuz halata meydan vermeksizin millete bahş ve ihsan ve Kanun-i Esasi'nin mevki-i tatbik avazıyla iadeten Meclis-i Mebusan'ın teşkiline emr ü ferman buyurduğu cümlelerin malumudur.” Ömer Ziyaeddin ed-Dağıstanî. (1326). Hukuk-ı Selâtin, Hadis-i Erbaîn fi Hukuki's-Selâtin. 2-31.

hukuk-ı selatinden ibaret ise ehadis-i şerife ile inşallah u teala risalemizde mufassalan beyan olunacaktır.”

Ardından İslam ahalinin dini hassasiyetini yönlendirmek için kimi ayet ve hadislerden örnekler vererek: “(...) (ayet ve hadis örnekleri) *mucibince cümlemiz daire-i neccat-ı bahireyi İttihat ve ittifakta bir karar olup şeran ve aklen memur olduğumuz itaat ve inkiyattan inhiraf etmeliyiz*” denilerek halka birlik göstermek ve padişaha boyun eğmek noktasında telkinde bulunulur. Dolayısıyla İttihat ve Terakki iktidara geldikten sonra daha önce eleştirdiği itaat merkezli İslami anlayışı kendisi için talep etmiştir. Abdülhamit’in şahsında olumsuz bulunduğu konular cemiyetin yönetimi esnasında meşrulaşmıştır. Bir diğer örnek olarak İttihat ve Terakki’nin kurucu kadrosundan, Melâmî şeyhi Bursalı Mehmet Tahir’in İmam Suyutî’den tercüme ederek Sultan Reşad’a takdim ettiği el-Ehâdisü’ş-Şerîfe fi’s-Saltanatı’l-Münîfe başlıklı yazma risalede yeni padişahı ve yeni iktidarı meşrulaştırmak, takviye etmek maksadıyla Sultan Abdülhamit için gayrimeşru sayılan unsurlar ve kaynaklar Sultan Reşad için meşru hale gelmiştir⁶⁸⁰. Nitekim 1908 yılında tekrar yürürlüğe giren Kanun-i Esasi’de 3, 4 ve 6. Maddelerde belirtildiği üzere Osmanlı sultanının tüm Müslümanların halifesi olduğu belirtiliyordu. Halifelik İslam birliğini sağlamakta önemli bir araçtı. Başta Rusya’daki Müslümanlar olmak üzere Arap dünyası dışındaki Müslümanlar bu noktada halife olarak Osmanlı sultanına biat etmekteydiler. Bu durumu çıkarlarına aykırı gören Avrupalı devletler bu sebeple halifelik makamının Araplara ait olduğuna dair propaganda çalışmaları başlatmışlardı. Bu çalışmalar Osmanlı Devleti’ndeki İslamcılarca şiddetle eleştirilmiş ve iddialar reddedilmiştir⁶⁸¹. Ömer Lütfi’nin kaleme aldığı Nazar-ı İslam’da Makam-ı Hilafet isimli risalede 1911/1912 senesinde Meclis-i Mebusan’da halifelik makamının mebusluk ile aynı mevkide zikredilmeye çalışılması eleştirilerek dinen bunun mümkün olmadığı İslami kimi örneklerle anlatılmıştır⁶⁸².

⁶⁸⁰ Kara, (2003). a.g.e., (C.3). 11-12.

⁶⁸¹ Bu konuda özellikle Sırat-ı müstakim’de yazılanlara bakılabilir.

⁶⁸² Ömer Lütfi. (1330). *Nazar-ı İslam’da Makam-ı Hilafet*. Selanik: Örtülü Çarşıda “Asr” Matbaasında Tab’ Olunmuştur, 3-88.

2.3.1.2. Risalelerde “İslam Birliği meselesi”

Beyazıt dersi-i âmlarından Mehmet Cezmi Efendi Mevaiz-i diniye’de Âli İmran Suresinin 102 ve 103. Ayetlerini⁶⁸³ anarak başladığı yazısında Müslümanlar olarak ittihat etmenin öneminden bahsederek⁶⁸⁴ ittihad ve ittifakın maddi, manevi, siyasi, iktisadi ne büyük roller oynadığını, tefrika ve nifakın da ne azim felaketler ne dehşetli inkırazlar husule getirdiğini tarih kitaplarının yazdığından bahseder. Hadislerle de desteklediği sözlerine devamen sık sık şirke girmemek için ittihadın Müslümanlar tarafından dikkatle değerlendirilmesi gerekliliğine değinir. Ona göre ittihat edebilmek için bazı hususlara dikkat etmelidir. Buna göre eğitime önem verilmesi, vatan için fedakârâne çalışılması, müminlerin birbirine ihanet içinde olmamaları, birbirlerinin haklarını gözetmeleri, vergileri düzenli bir şekilde ödemeleri, vatan müdafaası için askerlik görevini hakkıyla ifa etmeleri gerekmektedir⁶⁸⁵. Müminler yekdiğerine kardeş olduğundan kardeşin kardeşe alacağı vaziyet ne ise bir müminin bir diğere alacağı vaziyette odur diyerek bu konuyu Hz. Muhammed’in hadisleri ile örneklendiren bir diğere isim Abdürreşit Efendi’dir. Makalesinde o da benzer konulardan bahseder⁶⁸⁶. Öte yandan İttihad ve Terakki

⁶⁸³ “102 - Ey iman edenler! Allah’tan, O’na yaraşır şekilde korkun ve ancak Müslümanlar olarak can verin. 103 - Hep birlikte Allah’ın ipine (kitabına, dinine) sınımsız sarılın. Parçalanıp ayrılmayın. Allah’ın üzerinizdeki nimetini düşünün. Hani siz birbirinize düşmanlar idiniz de, O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O’nun (bu) nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi O kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle apaçık bildiriyor ki, doğru yola eresiniz.”

⁶⁸⁴ “İttihat ve ittifak ki lugaten birleşmek, yek vücud olmak, tevhid-i amal etmek demektir. Bunun nakızı ve mukabili ise tefrika ve nifaktır ki ayrılmak ve ikiyüzlü olmak muhtelif amale hizmet etmek cemiyet-i beşeriyeye zarbezan tefrika olmak demektir. İşte şu teriften görülen ittihat ve ittifakın beynel müsimine ne kadar azim ve faideleri var ise tefrika, şikak ve nifakın da o nispette mazarratı azim ve vahimdir.”

⁶⁸⁵ “İttihad için: Evvela gerek köylü gerek şehirli bilumum efrad-ı müslimin izale-i cehl ve tamim-i maarif için bez-i himmet ve sarf-ı ma-melek ve halen ve atiyen vatana büyük büyük hizmetler etmek için yetişen çocuklarımızı okuyup yazdırmakla kalplerini tenvir etmek hususlarında ki bu babda hükümetimizin de muavenetini istirham eylemek lazımdır. Saniyen: Cümle müminler vatanın menfaati uğruna her türlü fedakârlıktan her türlü teşebbüsten her türlü say ve gayretten çekinmemek. Salisen: Cümle müminler yekdiğerinden muayyen ve muzahiri olmak ve yekdiğerine her hususta emin olmak bir gûna hıyanette bulunmamak, bir mümin diğere bir müminin malını malı gibi, canını canı gibi, ırz ve namusunu kendi ırz ve namusu gibi bilmek, tanımak sayanet ve muhafaza eylemekte (anacağımız hadiste de geçtiği üzere)müminini böylece tavsif eyliyor. “Mümin, mümin-i hakiki o kimsedir ki onu, bütün insanlar mallarına, canlarına emin bilirler. Muhacir ise günahlarından vaz geçen kimsedir.” Rabian: “...anâsır-ı muhtelif vatanlarımızla hoş geçinerek onların hukukunu da kendi hukukumuz gibi siyanet etmek” Hamisen: Hükümetimiz tarafından yine ahalimizin ve vatanımızın ihtiyacatına sarf edilmek için tarh eylemiş olduğu vergileri maalmennuniye eda ve ifasında hiç tekâsül etmeyip belki birbiriyle müsabakaya çalışırcasına eda-yı deyn etmek. Çünkü ortada hükümeti ve hükümetin her bir harekâtını kontrol etmekte bulunan bir “Millet Meclisimiz” var iken hiçbir tekâlif haksız olarak hiçbir ferde tarh u tevzi edilemeyeceğini cümleten bilmemiz lazımdır. Sadisen: Ruhumuz kadar kıymetdar olan vatanımızı her türlü taarruz-ı a’dadan muhafaza için Hükümet-i meşrutamızın teklif eylediği o mukaddes askerliği seve seve ifa etmek ve evladımızı vatan hudutlarında silah-beduş “karakol” vazifesini ifa eder görmeye ihtiyacımızın en büyüklerinden olan donanmamızın tezyidi için sarf-ı ma-melek ederek hiçbir fedakârlıktan kaçınmamak...” Beyazıt Dersiamlarından Mehmet Cezmi Efendi. (1328). İttihat ve İttifakın Fevaidi, Tefrika ve Nifakın Mazarratı. Mevaiz-i diniye. a.g.r., 36, 51-52.

⁶⁸⁶ Abdürreşit Efendi, İslamların Yekdiğerine Karşı Alacakları Vaziyet. (1328). Mevaiz-i diniye. a.g.r., s. 99-104

Cemiyet'inin İki Çeşmelik Kulübü'nde din dersleri kitabında edep ve terbiye, ilim ve maarif dersleri verilmiştir. Bu kitapta siyasi bir anlatım olmayıp maksat dini çerçevede ilmi ve ahlaki bilgiler vermektir⁶⁸⁷.

İttihad-ı İslam⁶⁸⁸ a pek çok layihasında vurgu yapan bir diğer isim Said-i Nursi'dir. Said-i Nursi bu layihalardan Hutbe-i Şamiye'de Müslümanlar için "(...)Tembelliğiniz ve neme lâzım deyip çalışmamanız(...) ve İttihad-ı İslam ile, milliyet-i hakikiye-i İslamiye ile gayrete gelmediğiniz, sizler için gayet büyük bir zarar ve bir haksızlıktır(...)"⁶⁸⁹ demektedir. Münazarat'da "*Lâkin ittihad cehl ile olmaz. İttihad, imtizâc-ı efkârdır. İmtizâc-ı efkâr, marifetin şua-ı elektrikiyle olur*"⁶⁹⁰ derken Hutbe-i Şâmiye'de "(...)Azametli bahtsız bir kıt'anın, şanlı tâlisiz bir Devletin, değerli sahipsiz bir kavmin reçetesi; İttihad-ı İslamdır"⁶⁹¹ der. Hutuvat-ı Sitte'de ise "düstur, "ben" değil "biz" olmalı"⁶⁹² diyerek İslam'da birleşmeyi tekrar vurgular.

"Ben İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni itaba müstahak yer göremediğimden başka mevkiini evvelki düşündüğümden daha âli bulurum. Müşkûlatı görünce içinden sıyrılıp çıkıvermek doğrusu insanlık meziyetine Osmanlılık namına İttihat ve Terakki gayretine hiç de yakışmazdı. (...) ümit ederim ki mülâhazamda yanlış bulamayacaksınız. Sen de benim gibi muhterem cemiyeti tebcil edeceksin" diyerek İttihat ve Terakki'nin halk tarafından da desteklenmesi gerektiğini belirten Ömer Kani, İslamcı basında hürriyeti millete veren Abdülhamit gibi lanse edilmeye başlandığından buna karşı çıkar. Ona göre millete hürriyeti kazandıran İttihat ve Terakki'dir. İttihat ve Terakki hilafeti korumak ve yüceltmek için çaba harcamaktadır. *"İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne: azm-i metininizde sabit olunuz. Allah sizi bilcümle umur-ı hayriyenizde tevfiķan samedaniyesine mahzar etsin"*⁶⁹³ sözleriyle risalesini tamamlar.

⁶⁸⁷ Müellifleri: Mehmet Cevat-Fehmi Ferih, Mukarreri: Talebecizade Medresesi Müderrisi Kerküklü Şeyh Mehmet Nuri el-Kadiri, Meviza: Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyet-i Muhteremesine Mensub İki Çeşmelik Kulübü'nde Din Dersleri Fezail-i ahlâk, İzmir, Meydanü'l-hukuk Matbaasında Tab' Olunmuştur, 1328

⁶⁸⁸ Said-i Nursi hayat hikâyesi anlatılırken "eski Said-i Nursi" ve "yeni Said-i Nursi" olarak ikiye ayrılmaktadır. Sanırız bu ayrım fikri anlamda geçirdiği değişimleri ifade etmek içindir. Zira İttihad-ı İslam'dan bahseden Said-i Nursi'nin aynı zamanda Kürtlere yönelik kavmiyetçi ifadeleri de bulunmaktadır. Bkz. Bediüzzaman, (1327-1909). *İki Mekteb-i Musibetin Şehadetnamesi veya Divan-ı Harb-i Örfi: ve Said-i Kürdi*. Tab'ı: Kürdizade Ahmed Ramiz. İstanbul: İkbal-i Millet Matbaası, 44-48.

⁶⁸⁹ Bediüzzaman Said-i Nursi, (1980). Hutbe-i Şamiye": 48, *İttihad-ı İslam*. İstanbul: Envar Neşriyat, 8.

⁶⁹⁰ Bediüzzaman Said-i Nursi, (1980). Münazarat": 65-66, a.g.r., 9-10.

⁶⁹¹ Bediüzzaman Said-i Nursi, (1980). Hutbe-i Şâmiye": 99, a.g.r., 10.

⁶⁹² Bediüzzaman Said-i Nursi, (1980). Hutuvat-ı Sitte": 51, a.g.r., 61-62.

⁶⁹³ Ömer Kani, (1 Şubat sene 1327). a.g.r., 10-16.

2.3.1.3. İttihatçı önderlerin İslamcılığına örnekler

93 Harbi sonrası Anadolu'ya gelen Müslümanlar perişan bir halde iken Devletin tüm dünyadaki Müslümanları kurtarmayı istemek için sembolik bir faaliyete girişmesi Jön Türklerce dikkate alınmamıştı. Bu sebeple Jön Türkler için İslamcılık önceleri “Siyasi İslamcılık” değil daha ziyade “Sosyal İslamcılık” özelliği göstermektedir. Örneğin Ahmet Rıza Layiha'sında:

“(...)Dinden maksat, teba-yı beşeriyeyi islah ve tanzim etmek ve umumi bir nokta-i ittihadta toplamaktır⁶⁹⁴” der. Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi Ahmet Rıza İslam dininin toplumsal içeriğinden istifade ederek toplumu bir arada tutmak amacındadır. Asıl mesele toplumun mutlaka birlik içinde olması meselesidir. Hatta bu amacı hayata geçirmekte onlara göre en uygun düşünce sistemi pozitivizmdir⁶⁹⁵. Ahmet Rıza'ya yönelen oklar bir müddet sonra onun popülaritesini azaltmıştır. Nitekim toplumun ve sistemin düzeltilmesinde İslam'ı bir güç olarak değerlendirmekte olan Ahmet Rıza bu emelin haricinde laik kanaatlere sahiptir⁶⁹⁶. Bu özelliğinin belirginleşmeye başlaması ile birlikte onun yerini çok daha keskin bir şekilde Panislamist düşünceyi benimsemiş olan Mizancı Murat Bey⁶⁹⁷ alacaktır. Murat Bey'in en büyük hayali bütün Müslümanların halife sayesinde yabancı istibdadından kurtulmaları ve bu gelişmenin büyük İslam imparatorluğu ile tezyin edilmesidir⁶⁹⁸. Temmuz 1897'de, devrin Jön Türklerinin düşünce yapısı hakkında faydalı malumat veren bir broşür yayınlamıştır. Bu broşürde İslam inancı sebebiyle Devletin totaliterleştiği iddiasını reddetmiştir. Broşürünün bir bölümünün başında şu sözler yer almaktadır: *"İslam özünde liberaldir. Fanatizm İslam'ın tabii bir sonucu değildir."* Murat Bey kitapçık halinde bastırıldığı görüşlerini aşağıdaki ifadesiyle özetleyerek bitirmiştir:

⁶⁹⁴ Ahmet Rıza. Layiha. 28-29'dan aktaran Hanioglu, (1985). a.g.e., 619.

⁶⁹⁵ Bu sebeple Şükrü Hanioglu “Jön Türklere göre yapılması gereken kendi benimsedikleri değişiklikleri icabında bir dini elbise içinde halka mal ettirmektir” şeklinde bir yorum yapar. Bkz. Hanioglu, (1985). a.g.e., 620-624.

⁶⁹⁶ Mardin, (2012b). a.g.e., 181.

⁶⁹⁷ Mizancı Murat Bey ile alakalı daha geniş bilgi için Bkz. Emil, B. (1979). *Mizancı Murat Bey Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

⁶⁹⁸ Murat, Sultanla işbirliği içerisine girmediği müddetçe bu hayalini asla gerçekleştiremeyeceğinin farkında olduğundan II. Abdülhamit'e yakınlaşmıştır. Ramsaur, (2011). a.g.e.,69.

“İslam dini Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zafiyetin doğrudan sorumlusu olmamakla birlikte kendisine gelmesinin önünde de bir engel teşkil etmektedir⁶⁹⁹.” Gazetesi Mizan’daki diğer bir yazıda ise İslam’ın ilerlemeye mani olmadığı asıl meselenin kötü yönetim olduğu şu sözlerle açıklanır:

“Risâlemizde; Osmanlı kavm-i necîbi ile din-i İslam’da terakki ve temeddüine mani olacak bir noksan yoktur. Gavaîl ve rezâil-i mevcûde sersem bir hükümetin istibdad-ı cahilanesi âsârından gayri bir şey değildir. Az çok eli ayağı düzgün bir hükümete nail olunca devlet ve hilâfet âsârı hayat ve muvaffakiyât ile âlemi hayran eyleyeceği bî-istibâhdır duasında bulunmuş idik⁷⁰⁰.” Mizan’daki bir diğer yazıda ise:

“(…)idare-i dâhiliyemizde bilcümle himem-i mesaimiz ahâlî-i Şarkiyeyi teşkil eden anâsır-ı muhtelifenin birbirleriyle imtizaç ve ittihatlarıyla millet-i vahide haline konulmasına matuf olmalıdır. Bu ittihat hâsıl olmadıkça devletimizin bekası bana bayağı muhal kabilinden geliyor⁷⁰¹” diyerek İslam ahalisini kastettiği bu yazısında toplumsal ittifakın olması gerektiğine vurgu yapar.

İttihat ve Terakki’nin son dönem liderliğinde Enver Paşa öne çıkar. 1920 başlarında Togan’ın Enver Paşa ile bir irtibatı söz konusudur. Zeki Velidi’nin “Hatıralar”ından onun hayatını anlatırken bahsi geçen bir konuyu kısaca aktaralım: “...Paşa (ona) Türkistan’a faydalı olabilecek ne gibi işler yapabileceğini sorar. O Türkistan mücadelesine açıkça karışmadan Afganistan’a geçerek oradan gizlice yardım istemesini tavsiye eder. Enver Paşa “İslam milletlerinin vahdetlerini istemiyor musunuz?” der. Kendisinin, basmacıların başına geçerek Türkistan’ın istiklal mücadelesini idare fikrine temayül ettiğini bildirir. Enver Paşa Türklerin anavatanında olduğunu hissettiğini ve bu memleketin kurtuluş hareketine canını feda etmek hususunda kat’i kararlı olduğunu beyan eder. Zeki Velidi Bey, Enver Paşa’nın hayatla ve vakalarla hesaplaşmayan büyük bir idealist olduğu kanaatine varır. (Ayrıldıktan sonraki yazışmalarında) ...Enver Paşa’dan şu şifahi haberi alır: “Şarki Buhara’ya geçmeye karar verdim. Kazanırsak gazi, kazanmazsak şehit olacağız. Kurtuluş için ölmeyi göze alırsak bizden sonrakilerin hür ve bahtiyar olmasını

⁶⁹⁹ Özgür düşünceden yana olan Jön Türklerin hiçbirisi Murat Bey’in hararetli konuşmalarından rahatsızlık duymamaktaydı. Çünkü İslam dünyasında Halifelik gibi faziletli bir makamı temsil edebilecek kimseler ancak Türkler olabilirdi. Zaten Osmanlı sultanları Halifelik hususunda hak talep eden yöneticiler arasında en yaygın kabulü almış kimselerdi. Bu yüzden onun programı dini mahfillerden olduğu kadar milliyetçi kesimden de destek görmüştür. Bkz. Ramsaur, (2011). a.g.e., 56-61.

⁷⁰⁰ Komediyeye Başladı. (27 Şubat 1896). *Mizan Gazetesi*. (165), 2405.

⁷⁰¹ Vasiyet-i Siyasiyye. (22 Mart 1897). *Mizan Gazetesi*. (12), 6.

*belki temin etmiş oluruz*⁷⁰².” Burada Enver Paşa’nın sadece Türklüğe değil İslam milletlerinin vahdetine vurgu yapması dikkate şayandır. Demek ki İslamcılık fikri Enver Paşa’nın idealidir. Hüseyin Cahit de anılarında Enver Paşa’nın dini hassasiyet ve geleneklere çok bağlı olduğunu söyleyerek onunla alakalı şunları yazar:

“Boğaziçi’ndeki yalısında, Harbiye Bakanı sıfatıyla ziyafet verdiği zaman, sofrasında yabancılara bile şarap sunulmazdı. Sofraya güzel kristaller içerisinde ayran ve limonata konurdu.

*Savaş sırasındaydı. Alafranga eğitim görmüş yüksekçe subaylarımızdan birinin askerlikle ilişkisini kestirmişti. Kabahatini merak edip sorduğum zaman “eşini Alman subaylarının yanına çıkarıyor, böyle bir davranış bizim ülkemizde ahlaksızlık sayılır. Bir Türk subayının da ahlaksızca hareket etmesine hoşgörüyle bakılamaz” cevabını vermişti*⁷⁰³.”

Anısının devamında Hüseyin Cahit, Talat Paşa’yı dinsel açıdan inançlı olmakla beraber bağınaz bulmadığını söylerken Sait Halim Paşa ile Enver Paşa’nın tutucu olduğunu söyler. Öte yandan Enver Paşa’nın o dönemde maruz kaldığı özellikle maddiyata dayalı ithamların da kesinlikle gerçek olmadığını da vurgulayarak Paşa’nın dürüstlüğüne değinir. Maddi kaygılarla hareket etmeyen bir diğer kişi Talat Paşa’dır. Türkgeldi bu konuda şöyle bir anıyı paylaşır:

“Hünkâr bir gün Talat Paşa’ya “senin evin yok bir ev tedarik edersen ben de yardım ederim” demiş. (...) Talat Paşa bunu prensibine muvafık bulmamış. Başmabeynciye: “Şayet bu fikirde ısrar edecek olursa kendisini gücendirmeksizin önünün alınmasını sizden rica ederim” dedi. (Hünkâr kendisine iki bin beş yüz lira vermek istiyordu.) Talat Paşa menafi-i zatiyeyi takip etmek ister adam değildi.”

Enver Paşa’nın mutaassıplığına Niyazi Berkes’in verdiği örnekler şöyledir:

“(Darülbedayi’nin) tiyatro okuluna ilk Türk kadın öğrencilerin alınması 1919’da başladı. Şhremeni Cemil Topuzlu’nun zamanında Gülhane Parkı açılınca

⁷⁰² Esin, S. (1971). Merhum Prof. Dr. Zeki Velidi Togan’ın “Hatıralar” Adlı Eseri. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. Gökbilgin, T. (Editör). (C. 4). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 12-13.

⁷⁰³ Yalçın, H. C. (1976). *Siyasal Anılar*. Mutluay, A. (Editör). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 204-208.

buraya kadınların girip giremeyeceği sorunu çıktı. Dindar olan Enver Paşa buna karşı olduğu için kadınların parka girmesi için ayrı gün kondu. Savaş yıllarında İstanbul Merkez Komutanlığı, sokaklarda moda kadın kıyafetlerini, erkeklerle beraber görünmelerini, bir ressamın yaptığı peçeli fakat yüzü açık bir kadın portresini yasaklamıştı. Gökalp, Talat Paşa ile tartışarak bunların kaldırılmasını sağlamıştır⁷⁰⁴.”

Ali Fuat Türkgeldi Talat Paşa'nın İslami hassasiyeti ile alakalı Çanakkale şehitlerinin ruhlarına kıraat edilen hatm-i şerif esnasında okunan dualar ve beyitler karşısında onula alakalı “*Karşımda duran Talat Bey teessüründen ağlıyordu*⁷⁰⁵” der.

İttihatçıların ileri gelenlerinin İslamcı kimliği bu yorumların da ötesindeydi. 1918’de İttihat ve Terakki kendisini feshedip önde gelen İttihatçılar ülke dışına çıktığında boş durmadılar. Yapılan faaliyetlerden biri 1919 yılında, başında Enver ve Talat Paşaların olduğu ve eski Teşkilat-ı Mahsusacıların katılımıyla kurulan İslam İhtilal Cemiyetleri idi. Kuruluş amacı, İslam ülkelerinde, ihtilal eylemleri çıkararak, Ankara'nın yükünü hafifletmek, İngilizlerle Fransızların cephelerini genişletmek olarak düşünüldü. Cemiyetin çalışma alanı; Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp olarak görüldü. Cemiyet yalnızca ve geniş anlamda İngiliz emperyalizmine karşı, İslam ülkelerinde harekete geçecekti. Kafkasya, İran, Afganistan, Hindistan’da eylem alanına girecek, Türkistan’ı temsil edemeyecekti. Cemiyet, çeşitli İslam ihtilalcilerini bir araya getirme amacını da güttü ve Enver Paşa'nın eğilimlerini yansıtmaktaydı⁷⁰⁶.

2.3.2. İttihat-Terakki'nin İslamcılığında Muhalefet Faktörü

İttihat ve Terakki'nin İslamcılığının sebeplerinden biri oluşan iç muhalefettir. II. Meşrutiyetin ilk günlerinde Abdülhamit Murat Bey’e Ahmet Rıza Bey ve İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine yazılar yazması için Mizan Gazetesini çıkarabilsin diye beş yüz lira (altın) vermişti. O da “olabildiğince gerici özde bir İslamcılık propagandası yapmaya koyularak İttihat ve Terakkiyi dinsizlikle suçlamıştı.” Örneğin okul programlarından din derslerinin kalkacağı, Hristiyanların askere alınmasıyla kışlalarda ve askerî okullarda kilise ve şapel olacağına dair yazılar yazarak halkın dini duyularını kışkırtmıştı⁷⁰⁷. Esasen II.

⁷⁰⁴ Berkes, (2011). a.g.e., 470.

⁷⁰⁵ Türkgeldi, (2010). a.g.e., 124.

⁷⁰⁶ Tunaya, (2011). a.g.e., 697-698.

⁷⁰⁷ Bayur, (1991). a.g.e., (C.1-K.2). 71, 91.

Meşrutiyetin başlangıcında İttihat ve Terakki Fırkası'nı İslamcı çevreler bir kurtarıcı olarak karşıladı. Fakat ileriki dönemlerde İslamcılar ikiye ayrılarak kimileri iktidarı kimileri de muhalefeti savundu⁷⁰⁸. Halkın İttihat ve Terakki'yi desteklemesinde ise II. Meşrutiyete bakış açısı önemli bir yer tuttu. Zira halk II. Meşrutiyete bir kurtarıcı gibi bakmış böyle olmayınca da hayal kırıklığına uğramıştır. Bu hususu biraz özetleyelim: II. Meşrutiyet sonrası İttihat ve Terakki iktidarı tam olarak eline alamayınca İngilizci bilinen Kamil Paşa öne çıktı. Onun kurduğu kabine programının ilanı sonrası II. Meşrutiyet herkeste sihirli bir reçete olacakmış izlenimi uyandırdı. Memurlar hürriyet ile birlikte terfi beklerken, köylüler vergilerin kalkacağını zannetmekteydiler. Hâlbuki İttihat ve Terakki bunların tam tersini öngördü. Her ne kadar gelen eleştiriler sebebiyle sonrasında askıya alsa da Tensikat Kanunu çıkaran hükümet, memur azaltımına gitti. Öte yandan İttihat ve Terakki askerler ve alaylı subaylara da disiplin getirdi. Özellikle Abdülhamit yanlısı olan alaylı subaylar ve askerlerin bir kısmı İttihat ve Terakki karşısındaki muhalefet içinde yer almaya başladılar. Hatta buna zabıta ve polisler de dâhil oldu. Dini gerekçeli birtakım linç hareketlerine sessiz kalınması pasif bir muhalefetin göstergesiydi. Örneğin İstanbul Başıktaş'ta Todori isimli bahçıvanıyla evlenmek isteyen Bedriye isimli dul bir kadına yönelik tepki linçe dönüşmüş, zabıta ve askerler olaya karışmamıştı. 1908'de bir subayın karısı ve kızı ile bindiği araç fiili saldırıya uğramış, subay "fahişelerle dolaşıyor" denilerek dövülürken, karısı ve kızının üstü başı parçalanmış ve bu hadise bir polis karakolunun hemen önünde cereyan etmişti. Gazeteci Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi sonrasındaki İttihatçı muhalifi büyük cenaze merasimi gibi gelişmeler de⁷⁰⁹ 31 Mart'a doğru giden hadiselerin başlangıcını teşkil edecekti.

2.3.2.1. 31 Mart Ayaklanması çerçevesinde muhalefet

31 Mart'a giden süreci hazırlayan gelişmeler vardır. Kör Ali⁷¹⁰, Taşkılla⁷¹¹ ve Yıldız hadiseleri⁷¹² bunlardandır. Bu süreçte şeriatın uygulanmasına dair tartışmalar ve alaylı

⁷⁰⁸Tunaya, (2007). a.g.e., 99.

⁷⁰⁹ Akşin, (2011). a.g.e., 158-159.

⁷¹⁰ 6 Ekim 1908'de Kör Ali önderliğinde ilmiye giysileri giyen bir grup Yıldız sarayı önünde toplanarak tiyatro ve meyhanelerin kapanmasını, Kanun-i Esasi'nin kaldırılmasını, kadınların sokaklarda gezmesinin yasaklanmasını talep ettiler. II. Abdülhamit bu istekleri yerine getireceğini ve şeriatın uygulanacağını söyleyerek kalabalığın dağılmasını sağlasa da Kör Ali önderliğinde kimi ufak tefek saldırılar gerçekleşti. Bu saldırıların bir kısmı kadınlara yönelik oldu. Kör Ali yakalanıp idam edildi. Aslan, T. (1990). 31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere Ve Askeri Faaliyetlere Dair Yazışmalar. *OTAM*. (28). Ankara, 1-26; Ali Cevat Bey, (1991). *İkinci II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi; II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Kâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekisi*. Unat F. R. (Editör). Ankara:

askerlerle mektepli askerlerin ayrımı keskinleşti. Ardından Kamil Paşa hükümeti düşürüldü ve muhalif gazetecilerden Ahmet Samim Bey ve Hasan Fehmi Bey öldürüldü⁷¹³. Bu sıralarda orduda da hoşnutsuzluk vardı. II. Meşrutiyet sonrası orduya hâkim olan Harbiye Mektebi mezunu subaylar bir önceki devrin askerleri olan alaylıların askeriyedeki sayılarını düşürmek istiyorlardı. Bu İttihat ve Terakki'ye yönelik bir tepkinin oluşmasına zemin hazırladı. Öte yandan önceleri medreselerde okuyanlar askere gitmezken daha önce de andığımız gibi herkesin askerlik ödevini eşit bir şekilde yapmasına dair kararı çıkarıp uygulamak isteyen İttihatçıların karşısına bir de askerlik yapmak istemeyen medrese talebeleri çıkmış oluyordu⁷¹⁴. Bundan başka II. Meşrutiyetin ilanı sonrası sansürün kalkmasıyla sınırsız hürriyet olduğu kadar bir anarşi ortamı da başlamıştı ve bu ortamdan yararlanmak isteyenler basınla ilgilenir oldular. Gazete çıkarmaktan anlayan anlamayan herkes Matbuat Müdürlüğüne bir dilekçe vererek yayın çıkarabilir hale geldi⁷¹⁵. Böylece 1908–1909 arasında 353 gazete ve dergi yayınlanmıştır⁷¹⁶. Bu yayınlardan biri muhalefetin dinci kolu içinde sayabileceğimiz –zamanında İttihat ve Terakki'ye girmeye çalışıp başarılı olamamış- Derviş Vahdeti'nin Volkan gazetesi⁷¹⁷ idi. Bu gazete II. Abdülhamit tarafından kendisine sataşılmaması, İslamiyetçilik ve Masonluk aleyhtarlığı yapması karşılığında maddi olarak da desteklendi⁷¹⁸. Volkan isyanının başlamasında önemli rolü olan yazılar

TTK Yayınları, 15; Akşin, (2011). a.g.e.,153-156; Baydar, M. (1955). *31 Mart Vak'ası*, İstanbul: Milli Tesanüd Birliği Yayınları, 8.

⁷¹¹ Ekim 1908'deki bir diğer olay Taşkılla askerlerinin verilen emre itaat etmemesi üzerine buradaki askerlerin Selanik'ten getirilen 3. Ordu'ya mensup Avcı taburlarınca itaatsizliklerinin cezalandırılmasıdır. Sakal, N. (Mayıs-Kasım 2006). Örgütlenmeden Eyleme Geçiş, 31 Mart Olayı. *AÜTİTEAYD*.(37-38) 15-53. Karpat, K. (2008). İttihat ve Terakki Cemiyeti 31 Mart 1909 Ayrım Noktası ve Cumhuriyete Mirası. *Doğu Batı*. (C.2). İstanbul, 29.

⁷¹² Aynı itaatsizlik Yıldız taburunda da yaşanmıştır. II. Abdülhamit'i koruyan Arap ve Arnavut askerlerin bir kısmı terhis edilerek yerine Türk askerleri gönderilince Arap ve Arnavut askerler Türk Askerleri dışarı çıkarmak istemiş aynı Avcı taburları bu askerlere de müdahale etmiş ve olay kanlı olmaksızın bastırılmıştır. Ali Cevat Bey, (1991). a.g.e., 20; Bayur, (1991). a.g.e., (C.1-K.2). 141-142.

⁷¹³ Bu konuda Bkz. Bayur, H. K. (1954). *Sadrazam Kâmil Paşa – Siyasi Hayatı –*. Ankara: Sanat Basımevi, 241–242; Süleyman Şefik Paşa, (2004). *Hatıratım, Başıma Gelenler ve Gördüklerim, 31 Mart Vakası*, (çev. H. Zerdecı). İstanbul: Arma Yayınları,163-165. Karal, (2000). a.g.e., (C.4). 83; Aydemir, Ş. S. (1976). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1908–1914)*. (C.2). İstanbul: Remzi Kitabevi, 130-132.

⁷¹⁴ Akşin, (2011). a.g.e., 202.

⁷¹⁵ Gazel, A. A., Ortak, Ş. (2000). İkinci II. Meşrutiyetten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 7(1),223.

⁷¹⁶ Ataman, B. (Ocak 2009). Türkiye'de ilk Basın Yasakları ve Abdülhamit Sansürü. *Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. (14), 46.

⁷¹⁷ 1908 İhtilali ile ortaya çıkan İslamcılar başlıca üç grupta toplanır:

1-Derviş Vahdeti'nin başında bulunduğu, yayın organı Volkan Gazetesi olan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, 2-Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye adlı dernek etrafında toplanan ve Beyan-ül Hak adlı bir dergi yayınlayan, liderliğini Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi gibi muhafazakârların yaptığı grup, 3-Sırat-ı müstakim/Sebilürreşad Dergisi etrafında toplanan yenilikçi Müslüman aydınlar ve ulema kesimi. Sırat-ı Müstakim çevresinde ise İttihat ve Terakki'ye karşı doğrudan tenkitler pek görülmeyecek, fakat uygulamalar ve genel siyasî ve sosyal yönelişler eleştirilecektir. Efe, A. (2008). II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1925) İslamcılar ve Çağdaşlaşma Görüşleri. *Doğu Batı*, 11(2), 251.

⁷¹⁸ Akşin, (2011). a.g.e., 189, 191-193.

yayınladı. İlk sayısı 11 Aralık 1908’de çıkan Volkan, önce meşrutî yönetim savunuculuğu yaparken sonrasında İttihat ve Terakki muhalefetine bulundu. Zaten bu sıralarda İttihat ve Terakki’ye karşı çeşitli parti ve dernekler kurulmaya başlamıştı. 1908 yılında, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Nesli Cedit Kulübü, 1909’da Osmanlı Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihad-ı Muhammedi Fırkası, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye, Mutedil Hürriyetperverân Fırkası, Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası bunlardandı⁷¹⁹. Bunlardan Ahrar Fırkası Prens Sabahattin’in Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyetine dâhil çalışma arkadaşlarının oluşturduğu bir parti idi. Ahrar Fırkası 1908 seçimlerinde - Ahmet Rıza’nın başkan seçildiği- Mebusan Meclisi’ne sadece bir milletvekili gönderebilmişti⁷²⁰. Yine bu muhalif unsurlardan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Derviş Vahdeti tarafından kuruldu ve açılışı 3 Nisan 1909’da Ayasofya’da görkemli bir mevlit töreniyle yapıldı. Fırkanın merkezi Volkan gazetesinin merkezi idi. Fikirlerini Volkan gazetesi marifetiyle halka duyurdu. Bu cemiyet kısa sürede taşrada yayılım gösterdi⁷²¹. Nitekim cemiyet nizamnamesinin birinci maddesi bu ilgiyi artırmaktaydı: “*Cemiyetin reisi Hz. Muhammed Mustafa’dır*⁷²².” Böylece cemiyet Allah’ın ve Hz. Muhammed’in adını kullanarak halka şeriat propagandası yapmaya başladı. Bu propaganda sonra da askerlere ve ilmiye sınıfına yapılmaya başlandı. Hüseyin Cahit kendini dini engellerle dokunulmaz kılan bu cemiyete halkın kayıtsız kalamayacağını “*(...)Hareket-i irticaiyeyi sevk ve idare edenler halkın dinî duygularını kullanarak maksatlarını böyle meşrû suretler altında gizlemişlerdir(...)*⁷²³” sözleriyle ifade edecekti. Osmanlıcı değil Ümmetçi olan İttihad-ı Muhammedi, gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, gerekse Osmanlı Ahrar Fırkası’nın benimsediği Batıcı reforma karşıydı. Propagandasını devletin dindar ve tutucu unsurları arasında yapıyor, yayın organı Volkan aracılığıyla Meclis’teki geleneklere bağlı mebuslar ve ordunun erat sınıfı arasında sempatizan kazanmış bulunuyordu⁷²⁴.

Dinin kitleler üzerindeki etkisi İttihat ve Terakki’nin de dikkatini çekti. Halkın muhalefeti desteklemeye yönelik eğilim göstermesini engellemek maksadıyla tam da Volkan muhalefetinin iyice koyulaştığı bir dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin veya

⁷¹⁹Tunaya, (2011). a.g.e., 214.

⁷²⁰Karpat, (1996). a.g.e., 38.

⁷²¹Zeyrek, S. II. (2013). II. Meşrutiyet Döneminde İktidar – Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.6(2).38; Akşin, (2011). a.g.e., 189-190.

⁷²²İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi. (3 Mart 1325). *Volkan Gazetesi*. 1.

⁷²³Yalçın, H. C. (7 Mayıs 1325). II. Meşrutiyetin Düşmanı. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁷²⁴Ahmad, (2010). a.g.e., 61.

kulüplerinin mevlitler okutmaya başladığını görüyoruz⁷²⁵. İttihat ve Terakki'nin bu konudaki hassasiyeti esasen doğru bir tespit olacaktır. Nitekim bu muhalefet çok kısa bir süre sonra bir halk hareketine dönüşecektir. Tarihe 31 Mart Vakası olarak geçen hadise işte tam da bu zamanda gerçekleşecektir. Bu isyanı kısaca şöyle anlatabiliriz:

31 Mart 1325(13 Nisan 1909)'de Ayasofya meydanında toplanan içerisinde askerlerin de sayısının giderek arttığı bir grup kalabalık “Şeriat isteriz⁷²⁶” diye bağırmağa başladılar. İsyancılar arasına katılanlardan birisi de Derviş Vahdeti idi. Tanin ve Şura-yı Ümmet matbaalarına saldıran isyancılar, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin azledilmesini, “Ahmet Rıza ve Hüseyin Cahit beylerle onlara yakın çevrelerin meclisten ihraçlarını” talep ediyorlardı⁷²⁷. Böylece ilk ayaklanan Hamdi Çavuş komutasında Taşkışla'daki 4. Avcı Taburu oldu. İsyancılar yukarıda saydığımız minvalde bir istek listesi verip isyanı genişlettiler. Bu esnada işler çığırından çıkmış ve askerler Harbiyeli subayları öldürmeye kalkışmışlardır. Kazım Karabekir Paşa bu katliamı durdurmak için dini söylemler de kullanmakla birlikte alaylı askerlerin önüne geçip onları bu eylemlerinden vazgeçirmek için çok uğraştığını, bu hususta hayatını tehlikeye atmasına mukabil etki edebildiği sahada başarılı olduğunu yazar. O bu hususu yazdığı kitabında zabitleri öldüren asker arasına karışmış İslami görünümlü kimi nifak unsurlarından da bahseder⁷²⁸. 18 Nisan 1909 tarihli Serbesti gazetesinde isyanın destekçilerinden Said-i Nusri “Bediüzzaman Said-i Kürdî”

⁷²⁵Kara, (2001). a.g.e., 61-62.

⁷²⁶Bir Haftanın Tarihçesi. (9 Nisan 1325). *Musavver Muhit Mecmuası*. 1-2.

⁷²⁷ Ahmet Rıza ve Hüseyin Cahit Beyler. (7 Nisan 1325). *Hilâl Gazetesi*. 2-3.

⁷²⁸“Bizim koşarak geldiğimizi gören Yıldız askerinden bir kısmı bize doğru koşular ve etrafımızı el ile tutulur bir mesafede sarıverdiler. Haykırıyorlardı:

“Günah değil mi? Din kardeşlerini birbirine vurduruyorsunuz. Taş kışladakiler de İslâm değil mi?”

Her kafadan bir ses çıkıyordu. Pek çabuk ve tılsımlı bir sözle bunları teskin etmek gerekti. Aksi halde biri süngüsünü dürtüverir veya arkadan biri “vurun ne duruyorsunuz?” diyebilirdi. Sesim çıktığı kadar haykırdım:

“Ey din kardeşlerim. Ben de bunun için koşarak geldim. Sebep olanlar Allah'ın gazabına uğrasınlar. Biz hudutları boşalttık da buralara geldik. Bu işi çabuk hal edelim ve yine yerimize dönelim, sizlerde yine kışlalarınızda İstanbul'da kalın. Bizim zabitlerimiz de askerlerimiz de elhamdülillah hepimiz İslâmız.”

“Biz de İslâmız elhamdülillah” diye bağrışmalar başladı ve her ağızdan bir söz çıkıyordu. (...)

Dedim: “İstanbul askerinin arasına bazı Ermeniler sarık sararak asker elbisesi giyerek karışmışlar. Ordumuzu fesada vererek memleketimizi mahvetmek için zabitlerimizden birçoklarını da öldürmüşler. Zavallı askerlerimiz neye uğradıklarını anlayamayarak bu melunların sözlerine inanmışlar. İşte Taş kışladaki avcı taburlarının arasında bunlardan birçokları var. Bunları bize avcı neferleri gelip haber verdi. Biz Taş kışladaki Ermenilerle müsademe ediyoruz. İslâm olan askerler gelip bizimle birleşiyor. Biz de doktorlarımıza ve hocalarımıza onları muayene ettiriyoruz. Kabuklu mu, kabuksuz mu (sünnetli olmayı kastediyor) anladıktan sonra içimize alıyoruz. Size sorayım hiç bir asker kendi zabitanını öldürür mü?”

“Hayır, hayır efendim.”

“Peki, hiç bir asker, padişahına, kumandanına isyan eder mi?”

“Hayır, hayır” diye bağrıştılar.” Kazım Karabekir. (1995). a.g.e., 452-453.

adıyla bir beyanname yayınlıyarak asi askerlerin mektepli askerlere yönelik tutumunu şiddetle eleştirmiş ve şunları söylemiştir:

“Ey Asakir-i Muvahhidin! Şeriat namına size söylüyorum ki İslamiyet’in ruh-ı kuvveti ordudur. Ordunun da ruhu ve mefkûresi mektebli zabitlerdir. Bunlara ilişmek hayat-ı millete ve devlete cinayet etmektir(...) Bu zamanda şecaat-i keyfiye kâfi değildir. Zira ecnebler bize fenn-i harble galebe çalmışlardır.

(...)Bu ikinci inkılap eski fesad-ı sariyi mahvetti. İnkılap olduktan sonra orduyu siyasete karıştıran ve o vasıta ile itaat-i askeriye zaaf veren bu inkılaptan evvel adamların hatalarıdır ve cinayetleridir. Mesuliyet de onlara aittir⁷²⁹”

İsyanı çıkaranlar başta Prens Sabahattin olmak üzere, -sadarete getirilmek istenen- Kamil Paşa, oğlu Sait Paşa, İsmail Kemal ve Müfit Beyler, Mizancı Murat, Mevlanzade Rıfat, Said-i Nursi, Derviş Vahdeti(...)vs. ve bunların buyruğu altındaki siyasi örgütler, yani Ahrar Fırkası ve onun dinsel kolu olan İttihad-ı Muhammedi Cemiyetidir. Bir de bunlara destek olan yardımcı güçler vardır ki bunları El İslam Cemiyeti ve gazetesi çevresinde kümelenmiş ulema ile hemen bütün medrese öğrencileri, kadro dışına çıkarılmış bulunan alaylı subaylar ve Arnavut ulusçuluğu olarak⁷³⁰ sıralayabiliriz. Bir de burada İttihat ve Terakki’ye yönelik her türlü muhalefeti destekleyen İngiltere’yi unutmamalıdır. 31 Temmuz 1908 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey, İstanbul’daki İngiliz Elçisi’ne gönderdiği bir telgrafta: *“Türkiye, gerçekten bir II. Meşrutiyet idaresi kurar ve onu ayakları üstünde tutabilirse ve kendisi de kuvvetli hale gelirse bunun sonuçları şu anda hiçbirimizin tahmin edemeyeceği yerlere ulaşacaktır. Mısır, anayasa istemede daha zorlu bir yolu seçecek ve bizim bu talebe karşı koyma direncimiz çok azalacaktır. İyi bir şekilde işleyen bir Türk anayasası varken ve Türkiye’nin durumu gittikçe gelişirken, anayasa isteyen Mısır halkının ayaklanmasını zor kullanarak bastırmaya çalışırsak durumumuz çok acayip olacaktır”* diye yazmaktaydı⁷³¹. İttihatçılar “İntelligence Service”e mensup İngiltere Büyükelçiliği Baş Tercümanı Fitz Maurice ile

⁷²⁹Bediüzzaman Said-i Kürdi, Asker Kardeşlerime. (5 Nisan 1325). *Serbesti Gazetesi*. Tarih 22 Şubat 1920 iken aynı Sadi-i Nursi İkdam Gazetesinde yine Said-i Kürdi adını kullanarak “Kürtler ve Osmanlılık” başlıklı makalede “Şerif Paşa’nın Ermenilerle İtilaflı, Kürtlerin Hiddet ve Galeyanı” isimli bir metne imza koyarak bu Kürt-Ermeni ittifakına tepki gösteren birkaç kişiden birisi olacaktır. Kürtler ve Osmanlılık. (22 Şubat 1920-2 Cemaziyelahir 1338). *İkdam Gazetesi*.

⁷³⁰Akşin, (2011). a.g.e., 203, 206-207, 217.

⁷³¹Karaköse, H. (2004). Yahudilerin Filistin’e Yerleşme Girişimleri ve Süleyman Fethi Bey’in Layihası. *GÜKEFD*. 5(1), 46.

hizmetindeki yerli işbirlikçilerin faaliyetlerini tespit ettikleri halde bu konuyu kurcalamaktan kaçınmışlardır⁷³². İsyanı çıkaranlarla alakalı Hayyalel-felah'da şöyle yazılmıştır:

“(...)çok kereler bir takım yalancı ve dolandırıcı adamların böyle cemiyetler yaparak ve ahalinin saflığından istifade ederek firıldak çevirdikleri görülmüştür. Geçen 31 Mart'ta İttihad-ı Muhammedi nam-ı mübareki altında şeriat-ı mutahharayı alet ederek İstanbul hafiyelerinin başlarına sarık sardıklarını ve istibdadı getirmek ve ehl-i İslam'ı birbirine kırdırmak için bir fesat cemiyeti yaptıklarını unutmamalıdır. Maâzallah bu yüzden az kaldı din ve vatan elden gidiyordu. Memleketimiz taksime uğrayacak ve ırz ve namus ayaklar altında kalacaktı. Maksadı millet ve memlekete hizmet olan cemiyete dâhil olmak akıl ve şer'e muvafık bir harekettir. Zira “Yedâ hümea'l-cemâati” yani Cenab-ı Allah'ın kudret ve hamiyet eli cemiyetle beraberdir buyrulur.⁷³³”

İsyanın çıkması sonrası Erzurum ve Erzincan'da da şeriat isteyen ayaklanmalar çıktı⁷³⁴. Ayrıca isyan sonrası kimi Rum ve Ermeni gazetelerinin isyanı yücelttiğini görürüz. Örneğin “Neogolas” gazetesi: “31 Mart şanlı bir gündür” diye başlık atmıştır⁷³⁵. Ayrıca adem-i merkeziyeti destekleyen Adana'da Haçın Ermenileri, Kayseri civarındaki Hınçak Gizli Cemiyeti ülkedeki isyan hareketlerinden istifade etmek istediler. Örneğin Adana olayları bu esnada cereyan etti. Elbette ki İttihat ve Terakki'nin Merkez-i umumisi gayrimüslimlerin bu tavırlarını yakından gözlemekteydi⁷³⁶.

31 Mart İsyanı Selanik'ten 14 Nisan'da yola çıkarak gelen Hareket ordusunca bastırılacaktı. Mahmut Şevket Paşa bu orduya gönüllü olarak katılmak isteyen ve Makedonya'da çete savaşlarına katılmış Bulgar ve Yunan çetecilerle Arnavut ve Yahudilerden⁷³⁷ kimseleri de orduya dâhil etti⁷³⁸. 19 Nisan 1909'da İstanbul Halkı ve

⁷³² Avcioğlu, D. (1969). *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*. Ankara: Bilgi Yayınları, 14-15. 31 Mart yargılamalarında Prens Sabahattin'in İngiliz Büyükelçiliği kanalıyla ceza almasının engellenmesi bu bilgileri destekler mahiyettedir. Orbay, R. (1993). *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*. (C.2). İstanbul: Emre Yayınları, 12.

⁷³³ *Hayyalel-Felâh*. (1326) .a.g.r., 16.

⁷³⁴ Sorgun, T. (2001). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: Beyaz Balina Yayınları, 258.

⁷³⁵ İrtem, S. K. (2003). *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*. İstanbul: Temel Yayınları, 227-228.

⁷³⁶ Sorgun, (2001). a.g.e., 261.

⁷³⁷ Burada İttihat ve Terakki'nin Osmanlılık politikasının da tezahürü olan bir örnek olarak Balkanlar'ın cemiyete verdiği desteği gösteren bir telgrafla Hareket Ordusu hazır hale geldi. Telgrafta imzası olan kişiler şunlardı: Cemiyet-i İlmîye Kulübü Reisi Mehmet Ali, İttihat ve Terakki Kulübü Reisi Burhanettin, Sırp

Erkan-ı Harbiye'ye isteklerini içeren bir beyanname⁷³⁹ gönderen ordu, 23-24 Nisan'da İstanbul'a hâkim oldu⁷⁴⁰. İsyanlılar Divan-ı harb'e gönderilirken firar eden⁷⁴¹ Derviş Vahdeti yakalanarak idama mahkûm edildi⁷⁴². Hareket Ordusu'nun beyannamesini gönderdiği gün yani 19 Nisan'da Mizan Gazetesindeki bir yazı da dikkat çeker. Daha önce de değindiğimiz üzere Murat Bey'in gazetesi Mizan, ihtilalden sonra İttihat ve Terakki'ye karşı bir tavır almıştır. Eleştirdiği şeylerden birisi, ona göre hükümetin taklitçiliğidir. Buna göre İttihatçılar Avrupa'yı koşulsuz taklit ederken İslam'ın özü olan medeniyetin aşamalı bir şekilde topluma verilmesi hususunu es geçmektedirler:

“Bir müsaraat-ı cahilane ile birden dimağlarımıza icra etmek istenilen usul ve kavaid, esasen medeniyet-i İslamiye'nin, müstenit bulunduğu menba-ı mukaddesten ya doğrudan doğruya alınmış yahut ona tevfiğ edilmiş usulden başka bir şey değildir. Zaman ve mahal itibariyle, şekl-i zahirelerine hâlel gelmek ile beraber cevher-i hikmet-i asliyeleri baki olduğu için mizacımız ile imtizaç etmekten halî kalmaz. Fakat esasen mugaddi olmak iddiasıyla miktar-ı tabiyesinden fazlasını hiçbir mide kabul etmediği gibi, hiçbir dimağ dahi vasi'-i tabiasından fazlasına tahammül edemez. Hadd-i maruf tecavüz edilince muvazene kaybedilir. Kimin ve nasıl sebep olduğu bertaraf edilerek vakıa-i ahirenin kısmen bundan mütevellit olduğunu teslim etmeliyiz⁷⁴³.”

II. Meşrutiyet Dönemi'nin birçok alanını etkileyen 31 Mart hadisesi İslamcıların İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bakışlarını da etkilemiş ve siyasî ufuklarının bir bakıma orada takılı kalmasıyla neticelenmiştir. O kadar ki en küçük bir muhalefet ve parti teşebbüsü irtica, fitne, tefrika(...) vb. kavramlarla karşılanacaktı. Bu noktadan itibaren muhalefet saf dışı olacak, II. Abdülhamit ve onun saltanatı bir güç olmaktan çıkacaktı⁷⁴⁴. İttihat ve Terakki Abdülhamit'i tahttan indirirken yasal bir karar olarak Şeyhülislam'dan fetva alacak ve

Kulübü Reisi Popoviç, Askeri Kulübü Reisi Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Niyazi, Ulah Kulübü Reisi Kapsal, Rum Kulübü Reisi Tikaros, Arnavut Kulübü Reisi Musa Kâzım, Musevi Kulübü Reisi Mişon Mizrahi, Ziraat Kulübü Reisi Kâmil ve Balıklı Kulübü Reisi Pavlidi. Bkz. Biren, T. (2006). *II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, (C.1). Hürmen, R. H. (Editör). İstanbul, 30.

⁷³⁸McCullagh, F. (2005). *Abdülhamit'in Düşüşü*, (çev. N. Öno1), İstanbul: Epsilon Yayınları, 189; Karal, (2000). a.g.e., (C.5), 98; Ünal, T. (1998). *Türk Siyasi Tarihi 1700-1958*. İstanbul: Emel Yayınları, 367.

⁷³⁹Beyannamenin detayları için Bkz. Unat, F. R. (1991). *İkinci II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi*, Ankara: TTK Yayınları, 138-139.

⁷⁴⁰Ünal, (1998). a.g.e., 368.

⁷⁴¹Bir Rus vapuru ile firar etmiştir. Bkz. BOA. ZB; 332/35, 1325 Ni 09.

⁷⁴²BOA. İ.AS; 87/1327, 1327 C 25.

⁷⁴³Osmanlı Heyet-i Müttefikesi. (6 Nisan 1325). *Mizan Gazetesi*. (130), 537.

⁷⁴⁴Kara, (2001). a.g.e.,70

böylece ulemanın da desteğiyle meşruiyet kazanacaktı⁷⁴⁵. Yönetimde daha etkisiz bir konumda olacak olan Mehmet Reşat'ın padişah olması da İttihat ve Terakki'yi daha çok güçlendirecekti. Nitekim 31 Mart Olayı sonrası İttihat ve Terakki'nin iktidarı daha çok perçinlendi. 1908 seçimleri sonrasında zaten padişahın yürütme yetkileri İttihatçıların oluşturduğu yasama organlarınca sıkı takipte tutuluyor iken 31 Mart sonrası Kanun-i Esasi'de değişiklik yapılarak yasamada Mebusan Meclisi üyeleri kanun tekliflerini padişahın izin almadan yapma hakkına sahip oldu. Mebusan Meclisi'nin padişahça kapatılması ve padişahın sürgüne gönderebilmesi hakkı da kaldırıldı⁷⁴⁶.

2.3.2.2. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşuna giden süreç ve sonrası

İttihat ve Terakki kendisine karşı şekillenen İslamcı oluşumların siyasi bir örgüte veya harekete dönüşmesine fırsat vermek istemedi⁷⁴⁷. Kendisiyle iyi olan İslami çevreleri ise destekledi ve onları önemli kimi mevkilere getirdi. Fakat 1911 yılı başlarında daha birkaç ay önce sindirilmiş olan muhalefet Hizb-i cedid adıyla ortaya çıktı. Bu muhalefetin iki kolu bulunmaktaydı ki bunlardan ilki Melami tarikatından Miralay Sadık Bey⁷⁴⁸'in başını çektiği eski kuruluşlara ve değerlere bağlı, gelenekçi, dindar gruptu. Diğeri de İttihat ve Terakki içinde yer alma gerekçesi makam kapmak olup bu emellerine ulaşamayan çıkarıcı gruptu. İttihat ve Terakki yönetimi bu ikinci grubu bertaraf edebilmek için devlet görevlerini belli kurallara bağladı. Fakat diğer grup olan Miralay Sadık grubu ile anlaşma-uzlaşma yoluna gitti. 23 Nisan 1911'de⁷⁴⁹ yayınladığı programın 6, 7 ve 9. Maddelerinde⁷⁵⁰ bu grubun isteklerini yerine getirmeye çalıştı. Buna göre 7. madde, *“Tarihsel Osmanlı geleneklerinin Anayasa çerçevesi içinde devamının sağlanması ve korunmasını”* istemekteydi. 9. madde, *“Halifelik ve Padişahlık kurumlarının kutsal haklarının pekiştirilmesi”* için Anayasada bazı değişiklikler yapılmasını öngörüyordu. Fakat 6. maddede, *“dinsel ve ulusal ahlak kuralları korunmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin geliştirilmesi amacıyla Batı uygarlığının yenilik ve yaratıcılığından yararlanılacağı”*

⁷⁴⁵Landau, (2001). a.g.e., 114.

⁷⁴⁶Karpat, K. (1996).a.g.e., 39; Ahmad, (2010). a.g.e., 82-83.

⁷⁴⁷ Yine de II. Meşrutiyet Döneminde Mebusan Meclisi içinde ya da dışında İslami özellikler gösteren fırka ve cemiyetler kurulmuştur. Bunların en büyüğü Hürriyet ve İtilaf Fırkası'dır. Bundan başka Osmanlı Ahrar Fırkası ve yanı sıra cemiyet olarak da Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye, Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye ve el-İslam Cemiyeti gibi oluşumlar da söz konusu olacaktır.

⁷⁴⁸ Miralay Sadık Bey Manastır İttihatçılarından. Başka bir deyişle Manastır İttihatçıları Selanik İttihatçılarına muhalefet etmeye başlamışlardır. Bu arada İngiltere'ye yakınlığı ile bilinen Miralay Sadık Bey Said Molla'dan önce İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin başkanlığını yürütmüş, Milli mücadelenin kazanılması sonrası Milli Cepheye muhalif olduğundan bir İngiliz gemisi ile Romanya'ya kaçmıştır.

⁷⁴⁹ Bkz. Yalçın, H. C. (11 Nisan 1327-24 Nisan 1911). Siyaset: İtilaf. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁷⁵⁰ Ahmad, (2010). a.g.e.,115-116.

belirtiliyordu. Bu yönüyle toplumsal hayatta bir önceki yüzyılda başlamış olan Batılılaşma hareketi hızlandı. Eski zaman ve takvim anlayışı yerini 1917’de Takvim-i garbi adıyla Avrupa kaynaklı yirmi dört saatlik gün Esasi’na bıraktı. Kıyafet ve görgüde de Batılılaşma söz konusuydu ki bu değişim dini otoritelerin endişe içinde tepki göstermesine yol açacak kadar ileriye gitti. Bu sebeple 1911 Nisan’ında Şeyhülislam, Müslüman kadınları Avrupa kıyafetleri giymemeleri konusunda uyaran bir fetva yayımlandı. Aynı yılın Eylül ayında hükümet, Ramazan’da alenen oruç tutmayan Müslümanların tutuklanıp para cezasına çarptırılmasına yetki veren bir kararname yayımlandı⁷⁵¹. İttihat ve Terakki’nin bu uygulamalarına mukabil muhalif kesimin faaliyetleri devam etti. Miralay Sadık Bey ve grubu İttihat ve Terakki’nin Selanik kolunu siyonizme hizmet etmekle de suçladılar. Hatta cemiyetin içinde gelişen bu muhalefet Avrupa’da büyük yankı uyandırdı ve bu durum cemiyetin saygınlığını zedeledi. Avrupa basını İttihat ve Terakki aleyhine yazılar yazmaya başladı⁷⁵². Aslında bu menfi tutum politik gibi görünse de Avrupa’da İttihat ve Terakki aleyhine konuşulmasının, hatta içindeki muhalefetin desteklenmesinin ekonomik bir boyutu da vardı. Nitekim bu sıralarda Cavit Bey tütünün devletleştirilmesini istemekteydi. Bu da tütün tekeli elinde bulunduran Fransa’nın işine gelmemekteydi. Bu sebeple Cavit Bey’e para bulmak maksadıyla çıktığı Avrupa seyahatinde başta Paris, ardından Londra borç vermemişlerdi. Cavit Bey de söz konusu borcu Almanya’dan aldı. Bu esnada da Miralay Sadık Bey önderliğindeki Hizb-i cedid muhalefetine başlamıştı. Bu muhalefette Cavit Bey üzerinden Musevi ağırlıklı Selanik’ten bahsolunarak İttihat ve Terakki’ye suçlamalar özellikle öne çıkıyordu⁷⁵³. Kısacası cemiyet hep maruz kaldığı dinsizlik ithamı ile yeniden ve daha ağır bir şekilde karşı karşıya bırakıldı. Miralay Sadık Bey ve beraberindekiler de kısa zaman sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nı kurdular ve böylece muhalefet daha da sertleşti. Bu eleştirilerden biri Musa Kazım Efendi’nin Mason olduğu yönündeydi⁷⁵⁴. Fakat kendisi bunu şiddetle reddetmiştir. Bu konu ile alakalı 1911 yılında bir beyanname yayınladığını görürüz. Burada:

“(…)zatıma (yönelik iftiralara karşı sessiz kalamayacağımdan bu beyanatta bulunmam elzem oldu) (...) *Binaenaleyh din-i İslam’a muhalif olup da bana isnat olunan her bir mezhep veya mesleği kemâl-i şiddetle reddeder ve selâmet-i memleket ve*

⁷⁵¹Lewis, (2008). a.g.e., 310.

⁷⁵²Bir örneği ile alakalı bir haber için Bkz. İttihat ve Terakki Kongresi: Hariçteki Tesirâtı. (11 Nisan 1327-24 Nisan 1911). *Tanin Gazetesi*. 1.

⁷⁵³Ahmad, (2010). a.g.e., 106-117.

⁷⁵⁴Tunaya, (2011). a.g.e., 273, 379, 510; Akşin, (2011). a.g.e., 108, 274-275.

siyanet-i diyanet namına bu gibi tesvilata asla ehemmiyet vermemelerini ve o gibi ebatili bütün kalpleriyle ve lisanlarıyla reddetmelerini bilcümle ahali-i İslamîye tavsiye eyler(im). (Bu beyannameden maksadım mevkiimi garanti altına almak değil hem halkın aklında oluşan su-i zanın giderilmesi hem de iktidar mevkiinde bulunan ve bulunacak devlet büyüklerine isnat olunacak bu gibi menfur iftiralara kesinlikle itibar olunmaması lüzumdur.) (...) *çünkü selamet-i din ve dünyanın ancak bu noktada bulunduğunu halisane ihtar eylerim⁷⁵⁵*” der.

Ferhat Koca bu dönemde Musa Kazım’a yönelik ithamların bir iftiradan ibaret olduğunu şu sözlerle belirtir:

“Ne var ki, Musa Kazım Efendi vakıfların bir genel müdürlük altında toplanarak şeyhülislamlığa bağlanması meselesinin ne kadar önemli ve tarihî bir karar olduğunun farkında olduğundan bu durumdan rahatsız olan kimseler tarafından (Masonluğu kastederek) ithamlara maruz kalmıştır zira o bu gelişme sonrası “Her türlü ithamları göze alarak (bunu) yapayım, dedim” demiştir⁷⁵⁶.”

Bu yorumdan Musa Kazım’ın vakıflarla alakalı düzenleme yapmak istemesine karşı çıkan kimi grupların ona bu şekilde ithamlarda buldukları anlaşılıyor. Zira Musa Kazım Efendi’nin anılarından salih bir Müslüman olduğunu anlıyoruz. Nitekim anılarında dönemin kendini dindar göstermeye çalışan riyakârlarından bahsederken ifadeleri eleştireldir⁷⁵⁷. Fakat İslam’ı layıkıyla uygulamak isteyen Musa Kazım Efendi’nin yine en büyük eleştiri ve muhalefeti İslami kesimden aldığını görüyoruz. Hatta 1910 yılındaki İslami muhalefetin başlama sebeplerinden biri Musa Kazım’ın şeyhülislamlığı meselesidir. Bu seçimde Hakkı Paşa kabinesi kurulurken ulema takımı şeyhülislamlık için üç aday göstermişti, İttihat ve Terakki de bunu kabul etmişti. Buna rağmen bu adaylardan biri

⁷⁵⁵ Musa Kazım. (8 Zilhicce. 1329/17 Teşrinisani 1327). Beyanname. *Sırat-ı Müstakim*. 7(169), 197–198.

⁷⁵⁶ Koca, F. (15 Mart 1962). *Yakın Tarihimiz*. (3). İstanbul, 94.

⁷⁵⁷ “Mürtekiplerin büyükleri arasına geçen zatlar, ayıplarını örtmek, günahlarını saklamak için daima namaz kılarlar, seccadelerini resmî makamlara bile taşıtırırlardı. Rahmetli Abidin Paşa (Kanun-i Esasi komisyonu üyesi) feylesof bir zat olduğu halde -o zaman feylesof demek dinsiz demektir- başını seccadeden kaldırmazdı. Mabeyn’de ve Babialî’de makbul ve beğenilir kişi olmak için mutlaka post-nişin güruhuna katılmak zorunluluğu vardı. (...)Halîfelik, Tanrılık seviyesine yükseltildi. Saray dolaylarında dergâhlar açıldı. Şeyh Zafîr, mağripte maşrika kondu. Ebu’l-hudâ ile beraber sarayı tehîl-hân yaptılar.” Musa Kazım. (1327/1911). *Devr-i İstibdat Ahvali ve Müsebbipleri*. İstanbul, 29’dan aktaran Berkes, (2011). a.g.e., 347-348.

yerine Musa Kazım Efendi tercih edilince Türk ulemada kopuş baş gösterdi⁷⁵⁸. Bu sıradaki muhalefetten bahsederken Hatibzade Ayetullah risalesinde şunları söyler:

“Hürriyet ve İtilâf Fırkası içimizde İslamlara karşı İttihat ve Terakki azası muhterem Müslümanlara Farmasonluk iftirası ederek cemiyeti dinsiz göstermeye çalışırken hariçte Avrupalılara karşı “İttihat ve Terakki taassuba hizmet ediyor, Türklük ve Müslümanlık davası arkasında koşuyor, bir İttihad-ı İslam yapmak, Hıristiyanlık aleyhinde bulunmak için uğraşıyorlar” dediler. Bu birbirini tutmayan iftiralar her iki davanın yalan olduğunu ispat etmez mi?”⁷⁵⁹

Celal Nuri İttihat ve Terakki'ye yönelik Hizb-i cedid'in faaliyetlerinin arttığı 1911 yılına ait “1327 senesinde Selânik'te Münakid İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır” isimli muhtırasının sonlarında İttihat ve Terakki'den bahsederken 1908 sonrası İttihat ve Terakki'nin tam iktidarı kendisinin tesis edemeyip iktidarı muktedir olmayanların ellerine teslim etmesinden dolayı cemiyeti eleştirse de bu cemiyetin gelecek için özellikle İçtihad kapısını açmasından dolayı ümit vadettiğini söyler. Bu muhtıranın 39. sayfasında dikkat çeken bir diğer yorumu Mareşal De Moltke'nin bir sözüdür: *“Rusya ve Türkiye'de hükümet unsur-ı terakkiperverdir; ahali muhafazakârdır. Terakkiyat ve ıslahat aşığadan gelmez; hükümet tarafından cebren ahaliye teklif olunur.”* Yazdıklarından bu sözü desteklediğini anladığımız Celal Nuri Bey, bu bağlamda kuvvetli bir hükümete ihtiyacın elzem olduğunu belirterek *“atıl ve cahil hükümet modasına artık bir nihayet verilmesi gerektiği”*ni yazar. Ancak İttihat ve Terakki'yi oligarşik bir yapıya büründüğü için *“iflas-ı tam”* ifadesiyle itham eder. Buna sebep, ona göre, cemiyetin içinde zorbalık eden bir kitlenin bulunuyor olmasıdır. Celal Nuri bu kitlenin cemiyetten uzaklaştırılması gerektiğini belirtir. Ancak bu sayede cemiyet halk ile bütünleşebilecektir⁷⁶⁰ ve bu bütünleşmenin olması elzemdır⁷⁶¹. Bu eleştirilerine mukabil İttihat ve Terakki'ye *“bugün iktidar, kuvvet ve kurtuluş istidadı hep sizdedir”* diyen Celal Nuri'nin İttihat ve Terakki yönetimine karşı bu eleştirilerde bulunabilmiş olması esasen cemiyetin iddia edilenin aksine bu yıllarda eleştiri kaldırır bir yönü olduğunun göstergesidir. Sebepleri ne olursa olsun çeşitli kesimlerden gelen bu muhalefet

⁷⁵⁸ Akşin, (2011). a.g.e., 282.

⁷⁵⁹ Hatibzade Ayetullah. (1328). a.g.r., 29.

⁷⁶⁰ *“(…)cemiyet yavaş yavaş milleti içine almalı daha vazih tabiriyle İttihat ve Terakki ıslah edildikten sonra derece derece kuvvet ve hâkimiyeti millete terk ve tefviz ile tarihin sahaif-i bir şan ve şerefine geçmelidir.”* Celal Nuri, (1327). a.g.r., 57.

⁷⁶¹ Celal Nuri, (1327). a.g.r., 1-58.

yüzünden İttihat ve Terakki -daha öncesinde de kimi örneklerine değindiğimiz- içte ve dışta tavizler vermeye başladı. Hatta bu süreç Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesine de sebep olacaktı. Öte yandan muhalif basın aynı sıralarda İslamcı yayınlara başladı. Örneğin Trablusgarp Harbi sürerken İttihat ve Terakki'nin Meclisin dağıtılmasına yetki veren 35. Maddeyi değiştirmek istedikleri vakit muhalifler: “35. Madde oruçla namaz demektir. Oruç otuz gün, namaz da beş vakit, etti 35. İşte 35. Madde” diyerek halkı kışkırtmışlardır. Nihayetinde “şeriat isteriz, bizi gavur yapmak istiyorlar diyerek Eskişehirli yollara döküldü, İzmir’de Hz. Peygamberin türbe bekçisine bağlanan bir rüyanın vesikası halka dağıtıldı⁷⁶². Bu alenen dinin siyasete alet edilmesiydi ki bu durum İttihatçı isimlerin tepkisi ile karşılaştı. Örneğin Hüseyin Cahit dinle siyasanın karıştırılmaması gerektiğini belirten makaleler yazdı ki bunlardan birisi 1911’de İngiltere ile Mısır⁷⁶³ arasında iddia edilen bazı gizli görüşmelerden bahsederek dönemin basınının herkesin ruhunu okşayan İslamcı yayınlar yapmasını Osmanlı dış politikası için riskli gördüğünü yazdığı bir makaledir. Buradaki risk Yalçın’a göre İngiltere’nin dostluğunun kaybedilmesidir. Bu yüzden Cahit, basını “İslamcılık”, “İttihad-ı İslam” kelimelerini kullanırken daha temkinli olmaya davet etti⁷⁶⁴.

1911 yılının en önemli dış hadisesi Trablusgarp Harbidir. Hüseyin Cahit’in yazılarından anladığımız kadarıyla bu savaşın Osmanlı’da tartışılan boyutlarından birisi İslamcılık meselesiydi. Yalçın yazısında: “*Trablusgarp meselesi bugün ortaya Türkiye ve Avrupa, İslamiyet ve medeniyet-i garbiye meselesini koyabilir ve efkar-ı umumiye-i Osmaniyede pek fena bir tesir ifa eder*⁷⁶⁵” diye yazdı. Abdülhamit döneminde İngiliz, Fransız kolonilerinde ve Rusya’da yaşayan milyonlarca Müslüman için uygulanan Panislamizm bir zaman sonra Müslüman ülkelerde kolonileri olmayan –Osmanlı’nın İslamcı politikalarından çıkarlar uman- ve İslamlara dost görünmeyi beceren Almanya’ya hayırhah bir müttefik olarak kabul etmişti⁷⁶⁶. Fakat İttihat ve Terakki’nin ilk yıllarında Almanya’ya aynı sempati ile bakılmadığını görüyoruz. Nitekim Yalçın yukarıda andığımız aynı yazıda Trablusgarp meselesinde İtalya ile anlaşan ve bu anlaşma karşılığı kendisi de

⁷⁶² Yalçın, (1976). a.g.e., 171.

⁷⁶³ Bu sıralarda İngiltere ile ortak hareket eden Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa’nın Arnavutluk kralı olma hevesinin yanında Mısır-Arap halifesi olmak projesi de bulunmaktaydı. Bu sebeple Arapları kışkırtan yayınlar yapmaktaydılar. Bu dönem Mısır’daki gelişmelerle ilgili detaylara daha sonra değineceğiz.

⁷⁶⁴ Yalçın, H. C. (10 Eylül 1327-1911). Siyaset: İttihad-ı İslam ve Matbuat-ı Osmaniye. *Tanin Gazetesi*. Farklı görüş olarak İsmail Kara İttihat ve Terakki’nin "hissiyat-ı diniyeyi" kendisi dışında bir başka siyasi kuruluşun taraftar toplamak veya İttihatçılara karşı muhalefet için kullanmaya yeltenmesinden huzursuzluk duyduğunu Hüseyin Cahit’in de bu yazıları bu sebeple yazdığını belirtir. Bkz. Kara, (2001). a.g.e.,61-62

⁷⁶⁵ Yalçın, H. C. (14 Eylül 1327-1911). Siyaset: Avrupa ve Türkiye. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁷⁶⁶ Ortaylı, İ. (1981). a.g.e., 41.

birtakım çıkarlar uman Almanya hakkındaki olumsuz kanaatini de paylaşır: “*Bu davranışının devam etmesi halinde Almanya bize sadece iyi gün dostu olduğunu ispat eder.*” Daha önce Hüseyin Cahit, Alman Büyükelçiliği’nin gazetesi Osmanischer Lloyd’u da İslamcılığı Üçlü İttifak’a karşı bir silah olarak kullanmaya kalkışmakla⁷⁶⁷ eleştirmiştir. Alman gazetesinden, Osmanlılık ilkelerine ve siyasetine aykırı olan bu davranıştan vazgeçmesini istemiştir⁷⁶⁸. Buradan bu yıllarda İttihatçıların sıkı sıkıya Osmanlıcılığa bağlı olduğu en azından “Siyasi İslamcılığın” uluslararası arenada Osmanlı Devleti’ni zora sokacağından tehlikeli bulunduğu düşüncesi kendisini gösterir. Aynı sıralarda (17 Ekim 1912) Lowther, Grey’e Uşi Anlaşmasının imzalanması üzerine İttihat ve Terakki’yi kastederek şunları yazmıştır: “*(...)Örgüt harbin devamını istiyorduydu da hükümet sulhu kabul etti. Örgütün gazetesi olan Tanin bunu vatan ihaneti olarak bildirdi. Buraların kaybı Türklere senede bir milyon sterline mal oluyor. Ayrıca dinsel bakımdan da çok şey kaybettirir. Bu, Panislamizm’in sonu demektir*⁷⁶⁹.”

⁷⁶⁷ Bir başka yazısında ise Yalçın Osmanlı Devleti’nin ne itilaf-ı müsellese ne de ittifak-ı müsellese dâhil olmadığını ancak Almanya ile dostane münasebetler içerisinde olmak istediğini bu sayede ona yakın olan Avusturya-Macaristan ve İtalya’yı da kazanabileceğini umduğunu söyler. Fakat Osmanlı Devleti Avusturya-Macaristan’ın Bosna-Hersek’i ilhak ettiğinde İtalya’nın bu sıralarda Trablusgarp’ı işgale uğraş verdiğinde hayal kırıklığına uğramıştır. Bu olaylar karşısında Almanya da Osmanlı yanlısı olmayan bir politika takip ettiğinden Yalçın “Osmanlı Devleti artık durduğu yeri değiştirmesi gerekip gerekmediğini kendisine sormalıdır” der. Yalçın, H. C. (15 Eylül 1327-1911). Siyaset: İttifak ve İtilaf Karşısında Türkiye. *Tanin Gazetesi*.1. Bu nedenle, Sait Paşa, görevine başladığı gün İngiltere’ye bir resmi tebliğ göndererek, İngilizlerin, Osmanlı-İtalyan çatışmasına müdahale etmelerini istedi. Bu isteğe olumlu bir yanıt alamayınca da yalnız İngiltere’yle ya da Üçlü İttifak’la birleşmeyi önerdi. Öne sürdüğü tek koşul, İngiltere’nin, İtalya’ya Osmanlı hükümdarının Trablus’taki egemenliğini kabul ettirmesiydi. Bu teklifin ardından da bir şey çıkmadı. Türkiye’nin yalnız bırakılışı ve Avrupa’nın buna karşı tepkisi, ya da tepki göstermeyişi, Türkler tarafından, Avrupa’nın, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki II. Meşrutiyet rejimine karşı pek olumlu bir tavır takınmaması olarak yorumlanıyordu. Bu hayal kırıklığı, Kâmil Paşa’nın sözlerinde açıkça belli olmaktadır: “Evimizde güven içinde oturuyorduk. Kapılar, pencereler sonuna kadar açıldı... ve birden birisi içeri girip bir eyaletimizi çaldı. Hukuk nerde? Avrupa’nın verdiği söz nerde?” Ahmad, (2010). a.g.e., 122-123.

⁷⁶⁸Ahmad, (2010). a.g.e., 122. Almanya’nın İslami etkinliği daha öncelere dayanmaktadır. Özellikle Abdülhamit zamanında bu etkinlik daha çok artacak fakat Sultan tarafından da engellenmeye çalışılacaktır. Bu konuyla alakalı olarak Ahmet Bedevi Kuran şunları yazar: “*İmparator Vilhelm, Almanya lehine İslam camiaları üzerinde daha kuvvetli bir tesir yaratmak maksadıyla 1905 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Fas hükümeti ile resmi mümessiller teatisini, siyasi münasebetler tesisini tavsiye etmesi, Sultan Abdülhamid nezdinde hüsnü kabul görememiş ve telgraf muhaberatında Sultanın halifelik iddiasında bulunduğu mahzuru ileri sürülmüştür.*” Kuran, (2012). a.g.e.,343.

⁷⁶⁹Ulubelen, (2009). a.g.e., 107.

2.3.3. İttihat-Terakki'nin “Masonluğu”

Yukarıda da zikrettiğimiz üzere İttihat ve Terakki muhalif İslamcı çevrelerce sıklıkla Mason⁷⁷⁰ olmakla itham edilmekteydi. Önce cemiyetin Masonluğunu ardından bunun siyasi yansımalarını değerlendirelim:

Osmanlı döneminde özellikle Mustafa Reşit Paşa döneminden itibaren faaliyete başlayan Masonlar ilk zamanlar özellikle Fransa Maşrık-ı Azam'ı ile irtibat halinde idiler. Yeni Osmanlılardan Namık Kemal, Jön Türklerden Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa ve Said Halim Paşa gibi isimler bu localarda faaliyet gösteren kimselerdi. Kendisi de Mason olan Cleanthi Scalieri, Scalieri-Aziz Bey Komitesini kurarak yine bir Mason olan Sultan Abdülmecit'in oğlu (V.) Murat'ı yeniden tahta çıkarmaya çalıştı. Bu hadise Abdülhamit dönemine rastlar. Abdülhamit döneminde Masonlara yönelik olumsuz girişimlerin pek

⁷⁷⁰ Mason daha önceleri Farmasonluk olarak da bilinen Masonluğun temsilcilerine verilen addır. Düşünsel kökleri tam olarak saptanamadığından Masonluk bir takım söylencelere dayanmaktadır. Buna göre Masonluğun doğuşunda Tanrı'nın Âdem'in cennete ilk Mason olarak girmesini sağladığına inananlar, ilk Mason ilkelerinin Babil kulesinin yapımı esnasında doğduğunu ileri sürenler, Masonluğun ilk kurucusunun Kıpt (Kıpti ve Egipte) kabilesinden olan Nuh'un torunu Misraim olduğunu, Atinalı Pisagor, Eflatun ve Çiçeron gibi filozofların Mısır'da Masonluğa girdiklerini ve Mısır'da doğan “Nur-ı zıya”yı Musa ve Süleyman'ın Kudüs'te Numa'nın Roma'da Pisagor'un Crotonne'da yaydıklarını söyleyenler vardır. Ayrıca Masonluğun ana ilkelerinin Süleyman mabedinin yapımını anlatan söylenceden doğduğu da söylenir. Bu söylencesel köklerden sonra Masonluğun kaynağı Ortaçağ'da katedral yapımcılarının kurdukları topluluklara dayandırılır. Katedrallerin yapımında çalışan işçilere (Mason-Duvarcı ustası) denirdi. Bu amelî (uygulamalı) Masonlar Tanrı'nın evini yaptıkları için kutsal bilinirler ve birbirlerine derecelere, simgelerle bağlı bulunurlardı. Kiliselerin yapımındaki çalışmalar, yapılarla ilgili bilgiler ve gizler bu Masonlar arasında yeminlere, simgelere, imlere ve birtakım gizli davranışlara yol açmış ve özellikle yapı işlerinde edinilen bir giz olarak kabul edilen bu bilgilerin korunmasını, bu gizliliğe uyulmasını zorunlu kılmıştır. Daha sonraları Haçlı Seferleri sonucu, Doğu'nun dinsel inançları ve görüşleri ile bir bağlantı kuran ve İslamiyet, Zerdüştlük, Dürzilik, İmamilik vb. dinsel inançlardan etkilenen Hristiyanlar, Kudüs'te Hristiyanlıklarını korumak için örgütler, gizli dernekler kurmuşlar, aralarında birbirlerini tanımak için gizli işaretlere ve çalışmalarında birtakım simgelere başvurmuşlardır. Daha sonraki süreçte haklarında başlayan kovuşturmalardan kurtulmak amacıyla dağılarak “Mason Locaları”na katılmaya başlamışlardır. Böylece Amelî Masonlarla, gizli dernekler ve tarikatlar mensupları, başka bir deyişle “kabul edilmiş Masonlar” bir arada kaynaşmışlar ve giderek bu “Kabul Edilmiş Masonlar” localarda çoğunluğu ele geçirmişlerdir. 20 Eylül 1717'de bir takım locaların aralarında birleşip “Londra Büyük Locası”ni kurmalarıyla, düşünceye ve ideale dayanan bugünkü çağdaş düşüncesel (spekülatif) Masonluğun ilk adımı atılmış ve böylece Masonluk, duvar işçilerinin locası olmaktan çıkarak o çağın teokratik ve monarşik baskısından kurtulmak isteyen aydınların toplandığı ve ilkel Masonluğun tarihe karışarak “Düşünsel Masonluğun” oluşturulduğu bir kuruluş ortaya çıkmıştır. Londra Büyük Locasının kurulmasından sonra var olan “Masonluk yasası”nın ırk, din ve sınıf ayrımı yapmaksızın Masonluk ilkelerini ortaya koymuş olması, Masonluğun evrensel bir duruma gelmesinde ve yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. Mason locaları 1730 yılında Fransa'da, 1736 yılında Amerika'da, 1737 yılında Almanya'da 18. yüzyılın sonuna doğru Rusya'da 1878 yılında Belçika'da kurulmuştur. Fransa'da 1786 yılında, Masonlukta 33 dereceli bir dizge, bir “supreme conseil” kurulması, İskoç ritüelinin oluşturulması kabul edilmiştir. Amerika'da da Masonluk Masonlarca hazırlanan ve Masonik birtakım ilkeleri de kapsayan “Amerikan Bağımsızlık Beyannamesi” ile daha hızlı bir gelişme içine girmiştir. Masonluk Fransız ihtilalinden sonra İspanya, Portekiz ve İtalya'da da gelişmiş ve yayılmıştır. Bkz. Naudon, P. (2004). *Tarihte ve Günümüzde Masonluk*. İstanbul: Varlık Yayınları, 5-20; Reinalter, H. (2011). *Masonluk*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 7-23; Odyakmaz, N. (1988). *Bektaşilik, Mevlevilik, Masonluk*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 27-32; Kısakürek, N. F. (2006). *Yahudilik, Masonluk, Dönmelik*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 107-117.

olmadığını görürüz. Yine de faaliyetlerinin takip edilmeye çalışıldığı göze çarpar. Ancak özellikle yabancı ve gayrimüslim Masonlar kapitülasyonlardan istifade ettiğinden bu takibi yapmak da pek mümkün olamamıştır. İşte bu sebeple ilk İttihatçıların takipten kurtulmak amacıyla İtalyan Carbonari Mason teşkilatlanmasını esas aldıklarını ve kimi toplantılarını Mason localarında yaptıklarını görürüz. Önde gelen İttihatçılar Mehmet Talat (Paşa), Fazlı Necib, Mithat Şükrü, Manyasizade Refik, İsmail Canbulat, Cavit Bey(...) vs. dir. Bir de İttihat ve Terakki'nin yönetiminde örgütlenmesinde hiç rolü olmayan ama hep İttihatçıların içinde yer alan ve Mason olduğu kadar Yahudi⁷⁷¹ cemaatiyle de bağlantıda önemli bir yere sahip olan (Makedonya Mason Locası Başkanı) Emanuel Carasso (Karasu) da vardır. Malum olduğu üzere İttihat ve Terakki Balkan kökenlidir. Balkanlarda da Mason oluşumları en etkili olanlar İtalyanlardır. Bu sebeple Mason İttihatçılar daha ziyade İtalyan Macedonia Risorta'ya bağlıdır. Macedonia Risorta'nın II. Meşrutiyetin ilanına desteği büyük olmuştur⁷⁷². Masonluk perdesi İttihatçıların amacına ulaşmasını sağlamıştır. Kısacası Masonluğa giren İttihatçılar için Masonluk amaca ulaşmada bir basamak olarak değerlendirilmiş gibi görünüyor. Bunu İttihatçıların önde gelenlerinin söylemlerinden anlamak mümkündür. Örneğin Manyasizade Refik Bey Temps Gazetesi için yaptığı bir söyleşide şöyle demiştir:

⁷⁷¹ İttihat ve Terakki'nin Masonluk bağlantısı olduğu kadar Yahudilerle ilişkisi de muhalefet tarafından kullanılacaktır. Nitekim muhalefet İttihat ve Terakki'nin Yahudilere toprak vermek için çalıştığına dair ithamlarda bulunmuşlardır. Burada Yahudi karşıtlığı meselesine değinmek gerekir. Esasen Hristiyanlarla Yahudiler arasında Hz. İsa'nın öldürülmesi –ki Kur'an-ı kerim Hz. İsa'nın öldürülmediğini belirtir. “Allah'ın resulü Meryem oğlu İsa'yı öldürdük, dediler. Hâlbuki onu ne öldürdüler, ne de astılar; fakat (öldürdükleri) onlara İsa gibi gösterildi. Onun hakkında ihtilâfa düşenler bundan dolayı tam bir kararsızlık/şüphe içindedirler; bu hususta zanna uymak dışında hiçbir (sağlam) bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmediler. Bilâkis Allah onu (İsa'yı) kendine yüceltmıştır. Allah izzet ve hikmet sahibidir.” Nisâ, 157-158.- düşmanlığı vardır. Hristiyanlara göre Yahudiler peygamberlerinin katiliydi. Bu sebeple Yahudiler, Hristiyanlar tarafından sevilmezdi ve yine bu sebeple tarih boyu devam eden bir antisemitizm vardı. Antisemitizmin özellikle 1908 ihtilali sonrası Osmanlı Devleti ve Ortadoğu'da yaygınlaşmasına çalışan devlet Fransa idi. Fransa 1870 Alman yenilgisi ve 1871 yılındaki Paris Komünü sonrasında büyük bir toplumsal kriz yaşamış ve bu kriz ülkede Yahudi düşmanlığını yeniden canlandırmıştı. Böylece yayınlanan kitaplarla -ki bu kitapların Arapçaya çevrilmesini sağlayan ve sonraki aşamalarda Müslüman Araplara sirayet etmesini de sağlayan Fransa'dır- antisemitizm Ortadoğu'ya Fransa ve onun hamiliğindeki başta Maruniler olmak üzere Katolik Araplar kanalıyla girmeye başladı. Öte yandan Fransa tarafından desteklenen ve Hristiyan Araplarca kurulan Suriye Merkez Komitesi Osmanlı Devleti'nin Jön Türklerin Yahudi-Mason önderliğinin çabası sonucu parçalanacağına dair propagandaya başlamışlardı. Diğer taraftan Balkanlardaki Slav milliyetçiliğinin de temelinde dinsel etkiler olduğundan buralarda da antisemitizm etkili olacaktı. Özellikle Yahudilerin Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması için uğraşmaları bu dinsel ayrımı derinleştirmişti. Ayrıca ekonomik çıkarları itibariyle Yahudileri bir tehdit olarak gören Ermeni ve Rumlar da Yahudilere tepkiliydiler. Hepkon, H. (2012). *Jön Türkler ve Komplö Teorileri*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 63-70. Bu sebeplerden Yahudilerin Türk-Müslümanlara yakın olduğunu görürüz.

⁷⁷² Koloğlu, O. (2012a). *İttihatçılar ve Masonlar*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 13-66; Ayr. Bkz. Anduze, E. (2012). *Osmanlı Türkiye'sinde Masonluk 1908-1924*. (çev. C. Kapyalı). İstanbul: Sokak Kedisi/Omnia Yayınları; Akşin, S. (1996). *Türkiye'nin Yakın Tarihi*. Ankara: İmaj Yayınları, 46.

(Locaları kastederek) “(...)Orada Mason olarak toplanıyorduk. Zira içimizden birçoğu Masonluğa girmiştir ama gerçekte örgütlenmek için toplanıyorduk. Ayrıca üyelerimizden büyük bir kısmını bu localara almamız, Masonların üye yazımında çok dikkatli araştırma yapmalarından dolayı bize elek görevini üstlenerek hizmet etmelerindendi. (...) Esasen localar İtalyan Büyük Doğu’suna başvurmuşlardı. Gerektiği takdirde İtalyan elçiliğini harekete geçirmek vaadini almıştık. Farmasonluğun bizim için çok yararlı olan yardımı işte bu çerçevede gerçekleşmiştir.”

Nitekim Refik Bey hedefe ulaştıktan sonra Mason bağına devam ettirmemiştir. Masonluğa bakış açısı için Eşref Edip’ten nakledilen bir Talat Paşa yorumu şöyle:

(Mason olmayı çok arzuladığımdan Talat Paşa’nın aracılık etmesini rica ettim. Paşa:) “Ben onu akıllı bir adam sanırdım, bunun bir maskaralıktan başka bir şey olmadığını bilmez mi?” demiş. (Eşref Edip yine de Masonluğa girmiş ancak bir müddet geçtikten sonra Talat Paşa’ya hak vermiş.)⁷⁷³ Bu arada Eşref Edip İslamcı yayın organlarından Sebilürreşad’ı çıkarıcıların başta gelenlerindedir.

II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında Avrupalı devletler bazı endişeler taşımaktaydılar. Öncelikle kapitülasyonların kaldırılmasını istemiyorlardı. Hürriyet düşüncesi ve Panislamcı akımın yeniden canlandırılması Müslüman coğrafyalarda sömürge edinmiş özellikle Fransa ve İngiltere’yi endişelendiriyordu. Elbette bunları engellemek ve Osmanlı ülkesindeki diğer kimi çıkarlarını korumak için yeni dönemde idareyi sağlayan yöneticilerden yandaş edinmek istiyorlardı. Bu yüzden yukarıda zikrettiğimiz İttihat ve Terakki içindeki muhalefeti bir manivela olarak kullanacaklar; Arap ve Arnavutların bağımsızlık çalışmalarını destekleyeceklerdi. İttihat ve Terakki Avrupalı devletlerin taleplerinin ne olacağını az çok bildiğinden ve siyasi bir güç olması için Masonluktan istifade etmek maksadıyla İttihatçı Masonlar kanalıyla II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra bir Osmanlı Maşrık-ı Azamı (Büyük Doğusu) kurulması için faaliyetlere başladı. İngiliz Masonlar çok milliyetçi olduklarından (ki bu milliyetçi tavır aslında Masonluğun iddia ettiği evrenselliğe tamamen aykırıdır) bu faaliyete tamamen karşı çıktıkları için ilk önce Fransızlarla görüşüldü⁷⁷⁴. Fakat Fransızlar da buna yanaşmayınca yardım İtalyanlardan sağlandı. Böylece Şura-yı Ali-i Osmani kuruldu. Çoğunluğu sağlamak için de

⁷⁷³ Koloğlu, O. (2012b). *İslam Âleminde Masonluk*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 141, 148, 167.

⁷⁷⁴İskandinav Masonlar da karşı çıkmıştır.

içinde Talat Paşa, Mithat Şükrü, Cavit Bey ve Rıza Tevfik'in olduğu ileri gelenlere 33. Derece verildi. Böylece Osmanlı Devleti'nin yabancı Farmasonların bir sömürgesi haline gelmesi önlenmiş oldu. Fakat aynı sıralarda kurulan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ve İngiliz yanlısı olan Kıbrıslı Derviş Vahdeti tüm cemiyeti Masonlukla ve dinsizlikle itham ederek muhalefete başladı⁷⁷⁵. Hatta bu sıralarda ulemadan birçokları İttihat ve Terakki'nin laiklik veya Masonluk yönündeki bazı eğilimleri dolayısıyla cemiyete kuşku ile bakmaya başladılar⁷⁷⁶. Aslında bu muhalefetin sebeplerinden biri Osmanlı Hükümeti ve Hilafetine bağlı olan Mısırlı milliyetçilerin İngilizlerden kurtulmak istemelerine bir tepkiydi⁷⁷⁷. Nitekim bu muhalefet sonrası başlayacak 31 Mart Olayını “inkılab-ı şer’i” diyerek en çok destekleyen İngiltere olacaktı. 31 Mart ayaklanmasının bastırılması sonrası -aslında İtalyanlar da çok sıcak bakmasa da İttihatçılar bağımsızlıktan yana olunca onlar da pek karşı koyamadılar- 1909 yılı yazında Büyük Doğu kuruldu ve 1909-1912 arasında Üstad-ı Azamlığını Talat Bey yaptı. 1910 yılında İngiliz adalarındaki Mason otoriteleri Osmanlı Büyük Doğusu’nu düzmece olduğu gerekçesi ile tanımayı reddettiler⁷⁷⁸. Burada ilginç bir durum gözümüze çarpar. İngiltere'nin bu bağımsız Türk mason örgütlenmesine karşı çıktığı 1910 yılı kimi İttihatçı masonların İttihat ve Terakki'ye cephe almaya başladıkları bir yıldır. Bu isimlerden en büyüğü Rıza Tevfik'tir. Bu yıl partisinden istifa eden Rıza Tevfik bir yıl sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucularından olacaktır. Rıza Tevfik'in İttihat ve Terakki'ye yönelik tutumunun gelişimini anlatan bir makalede: “(Rıza Tevfik'in) *bu mücadelesinin boyutları daha sonra İttihatçıların mason localarından tasfiye*

⁷⁷⁵ Koloğlu, O. (2012b). a.g.e., 142-160.

⁷⁷⁶ Akşin, (2011). a.g.e., 194.

⁷⁷⁷ Masonluk bahsi ile alakalı yukarıda bahsettiğimiz Mısır milliyetçiliği örneğini biraz daha açalım: Mısır'da İngilizlerin işgali sonrasında çeşitli milli cemiyetler kurulmaya başlandı. Bunlardan birisi II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Osmanlı Devleti'nden resmîyet talep eden (BOA. DH.ŞFR; 405/87, 1324 07 29), Teşkilat-ı mahsusa bağlantılı ve adı Hüzbu'l-vatan ya da Hizb-i milli (BOA. HR.SYS; 2440/60, 1917 09 21) olarak da geçen cemiyet idi. Cemiyet Osmanlı arşivleri tarafından Osmanlı ve İslamcı olarak tanımlanmaktadır (BOA. DH.EUM.4.Şb; 7/40, 1334 10 12). Cemiyetin İttihat ve Terakki iktidarı sırasındaki lideri Muhammed Ferid Bey'dir. Muhammed Ferid Bey Mısır'da İngiliz hâkimiyetinin bertaraf edilmesi için ulusal ve uluslararası temelde faaliyet gösteren biridir. 1910 yılında Londra sefaretinden Sir Charles Harding bir iddiada bulunmuştur. Buna göre Muhammed Ferid Bey İttihat ve Terakki ile ilişki halindedir ve İstanbul Mason Locasına bağlı bir masondur. –Tarihin 1910 olması yukarıda anlattıklarımız çerçevesinde ayrıca ilginçtir- Bu masonluk iddiası üzerine Hariciye Vekâleti, Londra Sefaretine bir cevap göndererek bu iddiannın yalan olduğunu belirtmiştir (BOA. HR.SYS; 931/20, 1910 05 08). Söz konusu İngiliz iddiası Muhammed Ferid Bey'in Mısır'da toplayacağı Mısırlılar Milli Kongresinden sadece birkaç ay öncedir (BOA. HR.SYS; 931/34, 1910 09 23; BOA. HR.SYS; 931/35, 1910 09 26). Bu milli kongre ile İngiltere'nin Mısır hâkimiyetine yönelik tehdit oluşturduğu düşünülmüş olacak ki Londra Sefareti İngiliz Avam Kamarasında Muhammed Ferid Bey'in cezalandırılmasına dair bir tartışmayı rapor etmiştir (BOA. HR.SYS; 931/39, 1911 05 31). Bu örneklerde bize masonluk şayialarının halk üzerindeki olumsuz etkisi sebebiyle özellikle ortaya atıldığı fikrini düşündürmektedir.

⁷⁷⁸ Koloğlu, O. (2012b). a.g.e., 154-160, 174-180.

*edilmelerine kadar gider*⁷⁷⁹” şeklinde bir yorum vardır. Ortaylı, Rıza Tevfik’in Siyonizm’e de sempati duyan bir kimse olduğunu belirtir⁷⁸⁰. Tevfik, 1918 sonrası Milli Mücadele aleyhinde bulunacaktır. İşgallerin başladığı sıralarda söylediği bir nutuk çok ilgi çekicidir: “Anadolu direnişi bir blöftür. Avrupa medeniyeti Anadolu’yu bu zararlı haşerattan temizleyecektir. Hüküm galibindir. Medeniyeti temsil eden İngiltere gibi bir devlete itiraz etmek küstahlıktır⁷⁸¹.”

Osmanlı Büyük Doğu’sunun kurulması sonrası bir diğer ilginç gelişme İtalya’nın Trablusgarp’ı işgalidir. Bu noktada Mason İttihatçılar Büyük Doğu kanalıyla İtalyan Masonlarla iletişime geçerek onlara bu haksız işgalin engellenmesi için yardım talebinde bulunmuşlardır. İtalyan Maşrik-ı Azam’ı bir müddet oyaladıkları Türklere gerçek hissiyatını şöyle ifade edeceklerdir: “Ülkenin (İtalya’yı kastediyor) çıkarlarına ve saygınlığına karşı bir saldırı sayılabilecek hiçbir girişimde bulunamayacağız; ölümlerin ve yaralıların (İtalyanları kastediyor) ailelerine yardım ederek insancıl görevlerimizi yerine getirmekle yetineceğiz⁷⁸².” Burada Türk askerlerden ve katledilen Trablusgarplılardan bahsedilmemesi pek insancıl görünmemektedir. Yıllar sonra Mahmut Esat Bey Trablusgarp’ın Farmasonların oyunu ile yitirildiğini, İtalyan Farmasonların Türk Farmasonları oyuna getirdiğini yazacaktır⁷⁸³. İşte bu hadise bir kırılma noktası oldu. Ağustos 1911’den itibaren Selanik’teki Genç Kalemler dergisindeki çoğu Türkçü yazarlar Masonluğu yeren bir broşür yayınladılar: “Vatan, Yalnız Vatan.” O vakte kadar kesin bir Türkçülük yapmayan ve Osmanlılıktan taviz vermeyen İttihat ve Terakki kadrolarında milliyetçiliğe yöneliş başladı. Mason olmayan ve Trablusgarp’ta üstelik gönüllü olarak İtalya’ya karşı mücadele eden İslamcı Enver Paşa’nın yıldızı da bu evrelerde parlamıştır. İngiliz ve Fransız Masonlar gibi İtalyan Masonlar da milliyetçilik ve sömürgecilikten geri durmayınca İttihat ve Terakki buna alet olmak istememiş ve bağımsızlığını korumaya çalışmıştır. Tek suçu boyun eğmemek olduğu için de dış dünyadaki Masonlarca eleştirilecek Büyük Doğu’nun Masonluğun ana amaçlarından saptığına dair haberler yayınlanmaya başlanacaktır. Artık İttihat ve Terakki’nin Büyük Doğu’yu arka plana aldığını görürüz. Hatta 1911 yılının sonlarında İttihat ve Terakki Selanik Gizli

⁷⁷⁹ Tuncay, A. C. (Mart 1992). Bütük Üstad Rıza Tevfik. *Mimar Sinan Dergisi*. (83), 12.

⁷⁸⁰ Ortaylı, (2007).a.g.e., 213.

⁷⁸¹ İnternet: Özakman, T. (29 Mayıs 2014). Şu Çılgın Türkler. Web: <https://www.youtube.com/watch?v=Ik6swW6xQXU> adresinden 20 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.

⁷⁸² Iacovella, A. (1999). *Gönye ve Hilal İttihat Terakki ve Masonluk*. (çev. T. Altınova). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 54.

⁷⁸³ Bozkurt, M. E. (21 Teşrinievvel 1931), *Anadolu*. 1’den aktaran Aybars, E. (1995). Mahmut Esat Bozkurt ve Masonlar. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2(4-5), 251.

Kongresi'nde gizli cemiyetlere üyeliği reddeden bir karar alacaktır. Bu kararın içinde: “(...)adab-ı İslamiye ve milliye ve genel ve vatani çıkarlara zararlı cemiyetler(...)” ifadesinin kullanılması mühimdir. Hemen bir yıl sonra yani 1912'de de İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezini Selanik'ten İstanbul'a taşıyacaktı⁷⁸⁴. Aynı yıl İttihat ve Terakki'nin seçimlerde tam tasfiyeye uğradığı ve ilk Balkan Savaşı'nın kaybedildiği sıralarda İttihat ve Terakki 20-29 Ağustos'ta ilk kez açık bir kongre yaptı. Bu tarihe kadar Abdülhamit zamanında gizlilik elzem olduğundan cemiyet kendini dış dünyaya açmıyordu. Sonrasında özellikle Masonluk ithamları yüzünden ve muhalefetin ağır baskıları sebebi ile gizlilik devam etmek zorunda kaldı. Bu arada cemiyet-fırka ikilemi de çözülememiş oluyordu. İlk kez bu kongre ile cemiyet kendisinin bir siyasal parti olduğunu açıkladı. Fakat artık I. Dünya Savaşı'na doğru gidilmekte idi. Öte yandan bu kongrede başında Talat Paşa'nın bulunduğu “siyasal kanat”ın karşısına liderliğine Enver Paşa'nın yakıştırıldığı “askeri kanat” çıktı. Enver Paşa İstanbul'un tehlikeye düştüğü Ocak 1913'te Bab-ı Ali Baskını yaptı. Hürriyet ve İtilaf Hükümeti düşürüldü. Böylece İttihat ve Terakki'nin asker güdümlü ama Talat Paşa ve Cavit Bey'i dışlamayan iktidarı kuruldu⁷⁸⁵.

2.3.4. İttihat-Terakki'nin Dinî Düzenleme ve Söylemlerine Örnekler

2.3.4.1. İç siyasette İslamcılık

Yukarıda İttihat ve Terakki'nin masonluğundan bahsetmiştik. Türk masonları arasında bu dönemde Musevilerin etkinliği çok fazladır. Talat Paşa üstelik “üstad” olmasına karşın imajıyla kıyasladığımızda ilginç bir eyleme imza atar. Bu örnek aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin de her ne kadar vatandaşlarına muamelede Osmanlıcı olsa da stratejik kimi konularda İslami hassasiyete sahip olduğunu da gösterir. Abidin Nesimi bu örneği şöyle anlatır:

“1908 II. Meşrutiyetin ilanından sonra devlet emniyet teşkilatı Selaniklilerin özellikle de Karaso, Cavit, Nisim, Ruso, Metr Salem, Topal Samuel İzisel gibilerin eline geçti. Devlet emniyetinin Musevilerin eline geçmesinin sakıncalı olduğunu düşünen Talat Paşa devlet emniyet teşkilatının Müslümanların eline geçmesi gereğini duymuş,

⁷⁸⁴Landau, (2001). a.g.e., 113.

⁷⁸⁵Koloğlu, O. (2012b). a.g.e., 186-196.

bu suretle devlet emniyet teşkilatında yeni düzenlemeye gitmiştir. Bu düzenlemeyle emniyetin üst kademesine on üç Müslüman alınmıştır⁷⁸⁶.”

Bu hadise İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet sonrası İslami anlamda attığı ilk adımlardan birisidir. Ayrıca İslami Osmanlıcılığın da göstergelerindedir. Bu adımları ülke içinde daha niceleri takip etmiştir. Bu hususu örneklerle inceleyelim:

İttihat ve Terakki döneminde cemiyetle alakalı dinsel söylemlerden pek çok örnek bulunmaktadır. Örneğin Tasavvuf Mecmuası'nda üç tane hadis misal verilerek bunlar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni anlatıyor gibi nakledilmiştir ki bu hadisler şunlardır: “Ümmetimden bir topluluk Allah'ın emrini ikame ettikçe muhalifler onlara zarar veremez.” “Kıyamet kopuncaya kadar ümmetimden hakka arka çıkan bir topluluk olacaktır”. “Yüce Allah her asrın başında bu ümmet için dinlerini tecdit edecek birini gönderir⁷⁸⁷.” II. Meşrutiyetin ilanından sonra Jön Türk lider ve ideologları, İslam diniyle II. Meşrutiyet ilkesinin birbirine uygun düştüğüne değin Müslümanlar arasında propaganda yaptı. Buna göre 1908 Eylül'ünde, II. Meşrutiyetin ilân edildiği günün hemen ertesi sabahı, il halkına seslenen bir broşür yayınlandı. “İslamiyet ve II. Meşrutiyet” diye özel bir de bölümü bulunan broşürde, II. Meşrutiyet düzeninin ve milletvekili seçim sisteminin özü açıklanırken, II. Meşrutiyetin, İslam akidelerine uygunluğu ayrıntılı bir şekilde anlatılıyordu⁷⁸⁸. Bu çerçevede Musa Kazım Efendi “İslam'da Usul-ü Meşveret ve Hürriyet” isimli risalesinde eşitliğin olduğu kadar meşveret ve hürriyetin İslam dini içerisindeki yerini çeşitli ayetlerle de anlatır. Burada “(...)Vezaiif-i milleti deruhte edecek zevatın haiz olacağı en birinci meziyet takvadır. (...)Vezaiif-i milletten bir vazifeyi deruhte edecek kimsenin o vazifeye ait muamelatı haiz istikamet ve rüyetle müştehir erbab-ı iktidar ve liyakattan olması lazım(dır)” der ve Hz. Peygamberin meşveret ederek işi ehline verdiğini bu konuda salahiyet sahibi olmayanlara akrabası bile olsa geçit vermediğini anlatır. Sonra Hz. Muhammed'in devrini överken İslam'da olması gereken düzeni de sıralar:

“İşte tarih, tarih-i insaniyet! İşte asar asar-ı İslamiyet! Tetebbu ediniz, tetkik ileyiniz! Zerre kadar bir müsavatsızlık, zerre kadar bir adaletsizlik, zerre kadar bir istibdat nişanesi görmek mümkün mü? İslam'ın cins ve mezhep, din ve millet tefrik etmeyerek herkesi bir tuttuğuna herkesin hürriyet-i şahsiyelerini ve bütün hukuk-ı

⁷⁸⁶ Nesimi, A. (1977). *Yılların İçinden*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 110.

⁷⁸⁷ Kara, (2001). a.g.e., 45.

⁷⁸⁸ Petrosyan, (1974). a.g.e., 280.

*meşruasını tamamıyla bahşeylediğine delil mi istersiniz?” diye sorarak Hz. Ali devrinden bir örnek vererek sözlerini destekler. Risalesinin sonunda hürriyet, eşitlik, danışma usulü ve adalet hususlarının bundan bin üç yüz yıl önce bizzat Allah tarafından insanlara bahşedildiğini fakat Raşit halifelerden sonra iş başına gelenlerin bu hususiyetleri adeta gasp ettikleri ve halka vermediklerinden bahseder. II. Meşrutiyetin ilanı ile padişah kendisine Allah tarafından verilen sorumluluğun icabını yerine getirmiştir⁷⁸⁹. Mevaiz-i diniye’deki yazısında da “*Sadr-ı İslam’da teşkil eden hükümet-i İslamiye işte böyle hakiki ve ciddi olarak hürriyet ve müsavat üzerine tesis etmiş iken va-esafa ki bu meslek-i kavim muhafaza edilemedi*” diyerek yukarıdaki sözlerini destekler ve sonraki dönemlerde istibdadın yavaş yavaş hâkimiyet kurduğunu belirtir. Millet hâkimiyeti ile alakalı olarak da: “*Hâkimiyet-i milliye’nin tabii olduğuna delilimiz, hâkimiyetin kuvvetle ve kuvvetin bütün milletle kaim olacağı meselesidir. Kuvvet ise bütün ümmettedir, ümmetle kaimdir. Hatta idare-i mutlakada bile hükümferma olan yine hâkimiyet-i milliyedir. (...) Bunun bir emr-i şeri dahi olduğuna gelince: bu babda pek çok husus-u şeriye mevcuttur*” der. Ayrıca “*Mutlak idarede millet kuvvetini kendi aleyhinde kullanan bir zorbanın istibdat aleti, bir zalimin apaçık bir kuvveti olur. II. Meşrutiyet idaresinde ise millet kuvvetini kendi lehinde kullanır. Zulme, tecavüze meydan vermez*” diyerek II. Meşrutiyeti över⁷⁹⁰.*

Daha ilk kez 1909 yılında hacıların yolculukları esnasında II. Meşrutiyet yönetimin dinen uygunluğunu anlattıkları bir propaganda çalışmasına başlayan İttihatçılar daha sonraki yıllarda da bu politik anlayışın devamını öngördüler. Dinin potansiyel gücünün yanında Panislamcılığın yayılmacı bir yapıya sahip olması İttihat ve Terakki’nin politik duruşuyla örtüşmekteydi. Bu sebeple İttihat ve Terakki bir dönem mezhep ayrımını da göz ardı ederek örneğin 1910’da İran’daki Panislamizmi de destekledi. 1911’de Cavit Bey İslamcılığın etkili olabilmesi için Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda öğretmen ve mollaların eğitilmesi gerektiğini belirtti⁷⁹¹. İttihat ve Terakki’nin İslami bakış açısından daha önceki dönemlerde pek çok din âliminin parmak bastığı konular üzerinde durulmuştur. Örneğin 1912 tarihli İttihat ve Terakki’nin İki Çeşmelik Kulübünde verilen

⁷⁸⁹ Musa Kazım, (1324). *İslam’da Usul-ü Meşveret ve Hürriyet*. İstanbul, 3-13.

⁷⁹⁰ Musa Kazım. (1328). İstibdat, Hürriyet, hâkimiyet-i Milliye. *Mevaiz-i diniye*. a.g.r., 25-30.

⁷⁹¹ Landau, (2001). a.g.e., 113-118.

din derslerinin içeriğini incelediğimizde edep ve terbiye, ilim ve marifet⁷⁹² kavramları üzerinden İslamiyet'in anlatıldığını görürüz.

Yıl 1913'e geldiğinde İttihat ve Terakki'nin maddi ve manevi desteği ile kurulan Cemiyet-i Hayriye-yi İslamiye'ye rast geliriz. Bu cemiyet Türkler, Mısırlılar, Libyalılar, Tunuslular, Yemen ve Hicaz'dan Araplar ve Hindistanlılardan mürekkeptir. Kurucu üyelerden olan –Dürzi kökenli- Şekib Arslan hatıratında anlatırken “*amacın Türkler ve Araplar arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi olduğunu anladığından*” bu cemiyete katıldığını belirtir. Bu cemiyete Enver Paşa'nın amcası Halil Bey de dâhil olmuştur. Cemiyet İstanbul'da Cihan-ı İslam adında Türkçe, Arapça, Farsça ve Urduca yayınlanan bir dergi çıkarmış ve dergi I. Dünya Savaşı sırasında da yayınına devam etmiştir⁷⁹³. Bunun yanı sıra İttihat ve Terakki'nin kongre kararlarında ve programlarında, İslamcı tezler ve dinî davranışlar gittikçe artan bir önem kazanmıştır. 1908 tarihli ilk siyasî programında yalnız Kanun-i Esasi'ye olan bağlılık teyit edilmiştir(madde 1). 1909 tarihli değiştirilmiş programında bu yönde bir açıklama yoktur. 1913 programında ise, İslamcılık maarif alanında söz konusu edilmiştir. Siyasal hayatta uygulanması istenen dinî davranışlar asıl 1916 Kongresi'nde kararlaştırılmıştır⁷⁹⁴.

II. Meşrutiyet Dönemi İslamcıları laikliğe ve kavmiyetçiliğe sıcak bakmamaktaydılar. Ayrıca bu iki zihniyetin Osmanlı topraklarına Avrupalılar tarafından özellikle sokulduğu düşüncesi hâkimdi. Örneğin Sırat-ı müstakim'de el-Arap isimli gazetede çıkan ve tüm İslam âlemini birliğe davet eden “İttihad-ı İslam” isimli makaleden şunlar aktarılmıştı:

“İttihad-ı İslam'ı tesis etmek ve asar-ı fîliyesini göstermek bugün her zamandan ziyade farzdır. Çünkü bugün ayan-beyan zahir oldu ki âlem-i medeniyet dediğimiz âlem-i nasraniyet⁷⁹⁵ Memalik-i Osmaniye'de bir hükümet-i meşruta tesisinden hiç memnun olmadı. Yine bugün ayan-beyan zahir oldu ki âlem-i nasraniyet bin türlü hile ve desaisle, yapma medeniyet ve insaniyet şerbetleriyle Müslümanların arasında dini mühmil bir hale getirmeye din ile siyaset ayırıyor diyerek Müslümanları tasmime çalışıyor. Yine bugün ayan-beyan zahir oldu ki âlem-i nasraniyet Müslümanların

⁷⁹²Meviza: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyet-i Muhteremesine Mensub İki Çeşmelik Kulübü'nde Din Dersleri 1, Fezail-i ahlâk. (1328). İzmir: Mizanü'l-hukuk Matbaasında Tab' Olunmuştur.

⁷⁹³Landau, (2001). a.g.e., 108-109.

⁷⁹⁴Tunaya, (2007). a.g.e., 100.

⁷⁹⁵Hristiyanlık.

arasına kavmiyet ve cinsiyet gibi tezvir ile zahirde Cemiyet-i İslamiye'ye mensup münafikını alt ederek tefrika sokmaya çalışıyor⁷⁹⁶.”

İttihat ve Terakki ile “Laik Osmanlılık” meselesi de ayrı bir konudur. Çıkarılmış olduğu kanunlar sebebiyle diyebiliriz ki İttihat ve Terakki özellikle 1913’ten itibaren başlayan bir değişim sürecine girdi. Bunun bir neticesi olarak Yemen, Aden, Suriye ve Halep arazisine yayılmış büyük Arap Ayaklanması’nın çıktığı yıl olan 1916’daki kongresinden sonra laikleşme atılımları hız kazandı. Hatta bu esnada İslamcılar Türkçü fikir ve uygulamaları da artış gösterdiğinden İttihat ve Terakki’nin kararlarından rahatsız oldular⁷⁹⁷. Hâlbuki İttihatçılar bu yıllarda yaptıkları girişimlerle laikleşmeyi değil özüne inmek suretiyle İslamlaşmayı gerçekleştirdikleri kanaatindeydiler. Dönemin İslam Mecmuası yazıları bu gerçeği ortaya koymaktadır⁷⁹⁸. Bu yıllarda yapılan uygulamaları örnekleyelim: Mesela bu dönemde Şeyhülislamlıkla (Meşihat-ı Celile) Adliye Nezâreti arasında bir vazife bölümü yapılmıştır. Şeyhülislamlık dinin yayılması, itikatların düzeltilmesi, din işleriyle görevli memurların arttırılması, camilerin ve mescitlerin düzenlenmesi, Müslümanların Hilafet makamı ile bağlılıklarının kuvvetlendirilmesi gibi yalnız dini işlerle uğraşacaktır. Bunun yanında yargı alanına giren yetkileri alınacak, Şer’i Mahkemeleri de bütünü ile Adliye Nezâreti’ne bağlanacaktır. Musa Kazım’ın muhalefet ettiği mahkemelerin birleştirilmesi işini İttihatçıların istemesinin sebebi mahkemeleri birleştirerek ecnebi imtiyazlarını kaldırmaktır. Bu adli düzenleme için parti programının da tadili kararlaştırılmıştır. Nitekim bu durum, 1918 yılında, Mebusan Meclisi’nde müzakere edilmiş ve 12 Ağustos 1918’de Darülhikmet-i İslamiye (kısaca Darülhikme) müessesesi kanunu çıkarılmıştır. Bu yüksek dini müessese Şeyhülislamlığa bağlı ve ona, görevinde yardımcı olacaktır. Kısmi bir laiklik esası bu suretle gerçekleştirilmiştir. Fakat Darülhikme’nin Kongresi’ni topladığı 1918 yılında, İttihat ve Terakki son kongresiyle kendisini feshederek tarihe karışmıştır⁷⁹⁹. Kısacası İttihat ve Terakki Dini mahkemeleri dönemin Adalet Bakanlığının gözetiminde kontrol altında tutmak istemiştir. Bu hadiselerin gelişim sürecinde Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Partisi Kongre’sine tarihsel, toplumsal ve

⁷⁹⁶İttihad-ı İslam. (21 Recep 1328-10 Temmuz 1326). *Sırat-ı Müstakim*. 362-363.

⁷⁹⁷ Bu rahatsızlığa bir misal olarak şöyle bir örnek verilebilir. 1914-1916 yılları arasında şeyhülislamlık yapan Hayri Efendi ile Enver Paşa arasında hafif bir münakaşa olmuştur. Bu münakaşayı Türk geldi şöyle anlatır: “*Enver Paşa makam-ı meşihatın kazai işlerle iştigalden sarf-ı nazar ederek İslamiyet’i i’la edecek hususata hasr-ı eşgal eylesi daha faydeli olacağını söylemesi ile Hayri Efendi’nin canı sıkıldı. Müşarünileyh “Bu fikir hep Türkçülerin eser-i ilkaatıdır” diye Enver Paşa’ya münfeilane mukabelede bulundu.*” Türk geldi, (2010). a.g.e., 118-119.

⁷⁹⁸ Arai, M. (2011). *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 141-142.

⁷⁹⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz. Albayrak, (1973). a.g.e., 108-110; Tunaya, (2007). a.g.e., 100.

hukuki araştırmalara dayanan bir muhtıra sunarak, geleneksel şekliyle şeyhüislamliğın kaldırılmasını istemiştir. Hükümet daha 1916-1917 döneminde dinsel mahkemelerin yönetimini Adliye Nezâreti'ne ve dinsel okulların denetimini de Maarif Nezâreti'ne devir kararı aldığından dolayı bu istek parti önderlerince de kabul edilmiştir. Fakat İttihat ve Terakki hükümetinin bu şekildeki birçok reformu 1918 Mütarekesi'nden sonra yürürlükten kaldırılmıřtır⁸⁰⁰. İttihat ve Terakki medreseleri de dönemin Eğitim Bakanlığının kontrolü altında tutmak istemiştir. Bunlardan başka bütün tekke ve zaviyeleri denetleyecek bir "Meclis-i meşayih" kurulmuřtur⁸⁰¹.

İttihat ve Terakki döneminde Meclis'te çoğunlukların engellemesine takılabilecek yasalar muvakkat kanunlar çıkarmak suretiyle çözülmüştür. Bunlardan birisi "Hukuk-ı Aile Kararnamesi"dir. Böylece evlenme ve boşanmaya ait hükümler dinilikten arındırılmıştır. Bundan maksat aile hukukunu yazılı şekle koyarak bir an evvel şer'i mahkemeleri ilga etmek ve patrikhanelerin imtiyazlarını savaş koşullarından da yararlanarak kaldırmaktır. Bu kanun laik ve devrimci bir kanundur. Bu kanundan biraz bahsedelim: 25 Ekim 1917'de yürürlüğe giren Aile Hukuku Kararnamesi Müslim ve gayrimüslim herkes için bir medeni kanun niteliğinde idi. Dini nikâh ya da ayinler yadsınmadan resmi nikâhı zorunlu kılarak kadına boşanma hakkı veren bu kanun çok eşliliğin önüne geçiyordu. Böylece din adamlarının evlenme, boşanma, miras, vasiyet, velayet gibi konulardaki etkinliği ortadan kalkacaktı. Fakat bu kanun Müslim ve gayrimüslim otoritelerin itirazına uğradı. Kanunun yukarıda belirttiğimiz özellikleri İslamcıların Kur'an ve sünnete aykırıdır diye itiraz ettikleri hususlar idi. Gayrimüslimler de bu düzenlemenin cemaat mahkemelerini kapatması ve ellerinden giden bazı yetkiler sebebiyle bu kararnameye itiraz ettiler. 1919'da bu itirazlarını dile getirmişlerdir ki bu sırada işgal devletleri de kendilerine destek vermiştir. Zira onlar da bu kararnameden önce tek yanlı olarak kapitülasyonların kaldırılması ve kararname ile konsolosluk mahkemelerinin kapatılmasına karşıydılar. Bu yüzden padişah Vahdettin kararnameyi iptal edecektir⁸⁰².

Yukarıda andığımız şer'i Mahkemelerin Adliye Nezâretine bağlanması da biraz farklı olsa da geçici kanun anlayışıyla yapılacaktır. Nitekim bu konuda sadece kararname ile yetinilmemiş bir de kanun çıkarılmıştır. İttihat ve Terakki'nin aynı zamanda Padişah

⁸⁰⁰ Heyd, U. (2010). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*. (çev. G. Bozkurt). İstanbul: İçi Kültür Sanat Yayınları, 103-104.

⁸⁰¹ Arai, (2011). a.g.e., 141.

⁸⁰² Berkes, (2011). a.g.e., 460-461; Tiftikçi, (2011). a.g.e., 242-243; Tunaya, (2011). a.g.e., 468-469.

İrade-i Seniyelerini de bu politikaları içinde kullandıklarını belirtmek gerekir. II. Meşrutiyetin parlamento hayatı beş sene bile olmadığına göre, meclissiz yıllar da hesap edilince bu dönemlerde devletin yönetimi için geçici kanunlara başvurulması bir zorunluluk sayılabilir. Bununla beraber normal yasa yapma yolları da ihmal edilmemiştir. Laiklik prensibinin göz önüne alınması İttihat ve Terakki tarafından çoğulcu dönemden uzaklaştırıldığı 1913'ten sonraki yıllarda ve içinde İlmeyecilerin de yer aldığı III. Dönem Meclis çoğunluğuna pek başvurulmadan gerçekleştirilmiştir⁸⁰³. Fakat şunu da söylemeli ki İttihat ve Terakki laikliği bir devlet ilkesi olarak benimsememiştir. Nitekim yaptığı tüm yenilik hareketlerinin kaynağını hep “şeriat” teşkil etmiştir⁸⁰⁴. Belki de bu özelliğin bir tezahürü olarak 1913 Haziran'ında İttihat ve Terakki her türlü muhalefeti bastırırken solculuğu da yasaklamış, örgüt önderlerini Anadolu'ya sürmüştür⁸⁰⁵.

İttihat ve Terakki'nin İslamcı söylemlerinden bir diğer örneğe “Milli iktisat-Milli burjuvazi” oluşturmak istedikleri zaman rastlarız. Balkan Savaşları'ndan sonra başlatılan bu seferberlik çerçevesinde 1913-1914 yıllarında Rumlara uygulanan boykotta da İslamcılık etkilidir. Burada özellikle “Müslüman Türk” kadınlarına seslenen ve onların Rum dükkânlarına gitmekten vazgeçmelerini isteyen bir dizi çağrı söz konusudur⁸⁰⁶. Bu arada İttihat ve Terakki din reformu konusunu da değerlendirmiştir. Bu noktada İttihat ve Terakki'nin fikri önderlerinden Ziya Gökalp konuyu bir ilahiyat sorunu ya da dincilik, dinsizlik sorunu olmaktan çıkarmıştır. O dönemde devleti, dinin elinden koparmak mümkün değildi. Fakat her halde dini devletten koparma olanağı vardı. Bu düşünceye dayanarak Gökalp konuya başka bir açıdan yaklaştı. Sonuçta vardığı çözüm Atatürk dönemi din-devlet ayrımı çözümünün tersi olan bir çözüm olmakla birlikte, onu hazırlama yolunda atılmış bir adım oldu. Gökalp'in analizi, vaktiyle Namık Kemal'in din-devlet ilişkisi hakkındaki görüşünün tersine olan bir yönde yürümüştür. Ziya Gökalp'e göre taassup ile dinsizlik aslında bir madalyonun iki yüzü gibidir. Çünkü ikisi arasındaki çatışmalar dinin, toplum hayatındaki rolünü oynamamakta olduğunu gösterir. Ona göre dinsel inanç ve eylemler, vicdan işleri olmaktan çıkmış, buna karşılık hukuk işleri yasama

⁸⁰³ Zaten bu kararnemelerin çoğu tahsisat ve münakale konularıyla ilgili olmuştur. Gerçi bir mazeret sayılamaz. Fakat İttihatçıların bu yola girmelerinde yalnızca otoriterliği tercih etmelerinin etkisi olmadığı açıktır. Ne var ki, meclissiz hükümet etmeyi tercih ettikleri de bir sır değildir. Tunaya, (2011). a.g.e., 379, 468-469.

⁸⁰⁴ Göktürk, E. D. (2008). 1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri. *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce - Milliyetçilik*. (C.4). İstanbul: İletişim Yayınları, 108.

⁸⁰⁵ Tunçay, M. (2009). Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve II. Meşrutiyetin Birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 299.

⁸⁰⁶ Georgeon, (2013). a.g.e., 33-34; Kerimoğlu, (2006/Güz). a.g.m., 91-107.

güçlerinin yetki alanı dışında kalmıştır. Eğer İslam dininin yasama ve kişilerin yaşayışında bir rol oynama gücü varsa, bunların çağdaşlaşma çabalarında bir köstek değil, itici, ilerletici bir gücü olacaksa, bu ancak ahlakla hukukun, dinle devletin ayrılmasıyla olabilecektir. Din reformu sorunu, din işlerini vicdan alanına, buna karşılık şeriatın hukuksal yanını dünyasal yasama alanına ayırma sorunu olmuştur. Birinci iş diyanet işleri alanına, ikinci iş siyasal işler alanına girer. Gökalp'e göre, ancak böyle bir ayırım ile din hayatını toplumun kültürel, manevi birliğini sağlamada birleştirici ve yaratıcı bir güç olarak geliştirmek mümkün olacaktır⁸⁰⁷.

2.3.4.2. Dış siyasette İslamcılık

İttihat ve Terakki 1908 II. Meşrutiyetin ilanı sonrası tüm yabancı ülkeler ve komşularıyla iyi geçinmek niyetinde olduğunu ilan etti. Amacı içeride Osmanlılık ile Osmanlı birliğini temin etmek olduğu kadar dışarıda da sulhü sağlayarak hayal ettiği modernleşme atılımlarını yapabilmektir. Ancak aynı yıl daha önce de bahsettiğimiz gibi Bosna-hersek'in, Bulgaristan'ın ve Girit'in kaybı İttihatçılara dış politikada iyimser olmanın hatalı olabileceğini gösterdi. Öte yandan Trablusgarp Harbi sırasında Masonluğu kullanmak suretiyle İtalya'dan destek alınabileceği zannedilirken İtalyan Masonların milliyetçi bir tutumla ülkelerinin siyasetine karışmayarak İtalya'ya destek vermeleri İttihatçılar için ikinci bir hayal kırıklığı oldu. Bu döneme kadar Almanya'nın da talep ettiği Panislamist bir dış politika izlemekten içtinab ediliyordu. Zira dış politikada İslamcılık yapılması büyük devletleri düşman ilan etmek demektir. Bu sebeple İttihat ve Terakki'nin sözcülüğünü yapan yaygın organlarından dış politikada İslamcılık uygulanması talebine tepkiler içeren yazılar yayınlanarak mesaj verilmekteydi. Öte yandan İslamcı basında da Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne ve İslam'a yönelik olumsuz tutumu şiddetle eleştirilmekteydi⁸⁰⁸. Zira Batılı devletler için dış politikada ana mesele Şark meselesi idi. İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet'in ilanı ile Avrupalı devletlerin Türkleri Anadolu'dan atma emellerinin de ortadan kalkmasa bile en azından düşüş kaydedeceğini umut etmekteydi. Fakat böyle olmadı. İttihat ve Terakki açısından Balkan Savaşları durumun değişmesine sebep oldu. Bu tarihe kadar İngilizlerle dost olmak onların yakınlığını kazanabilmek için uğraş veren İttihat ve Terakki bu savaşta dostunun olmadığını büyük bir yıkım ve trajedi ile gördü. Her ne kadar dünyanın Avusturya-Macaristan ve Almanya ile İngiltere-Fransa-

⁸⁰⁷Berkes, (2011). a.g.e., 441-443.

⁸⁰⁸ Bir örneği için Bkz. Abdülaziz Çavuş, (4 Mart 1324). *Sebilürreşad*. (18), 215.

Rusya arasında ikiye bölündüğü I. Dünya Savaşı başlayıncaya kadar yine İngiliz desteği aransa da başarılı olunamayınca Almanya ile ortak hareket edilmek mecburiyetinde kalındı. Elbette Almanya da Osmanlı Devleti'nin Panislamizmi uygulamasını istemekteydi. Böylece İttihat ve Terakki Osmanlı Müslümanlarının üzerindeki halife otoritesini sağlamak ve seferberlik yapmak istedi. Dünya Savaşı başladıktan sonra Kasım 1914'de beş tane büyük fetva yayınlanarak tüm dünyadaki Müslümanlar büyük güçlere karşı inançlarını korumak için savaşmak üzere çağırıldı. Bu fetvalardan sonra Mehmet Reşat cihat ilan etti. Tüm Müslümanlar Fransa İngiltere ve Rusya'ya karşı bir ölüm kalım savaşına çağırıldı bu savaşın Hz. Muhammed'in ilan ettiği bir savaş gibi düşünülmesi gerektiği belirtildi⁸⁰⁹. İlan edilen Cihad-ı ekber çağırısı⁸¹⁰ çeşitli İslam coğrafyalarına iletildi⁸¹¹. Hatta daha önce de değindiğimiz gibi İttihat ve Terakki, Müslümanları Hristiyan esaretinden kurtaracak Cihad-ı ekbere, İran'daki Şii ve Caferilerin de katılmasını sağlamaya çalıştı⁸¹². 11 Kasım 1914'te V. Mehmet Reşat tarafından Başkumandan vekili Enver Paşa'nın da 12 Kasım 1914 tarihli takdimiyle "Beyanname-i hümayun" yayınlamıştır. Burada Padişah Mehmet Reşat:

"(...)Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri zalim bir idare altında inlettikleri milyonlarca ehl-i İslamın dinen ve kalben bağlı oldukları yüce hilafetimize karşı hiçbir vakit kötü fikir beslemekten geri kalmamışlardır ve bize yönelmiş olan her musibet ve felakete onlar sebep olmuşlardır.(...)Kahraman askerlerim: din-i mübinimize ve aziz vatanımıza kasteden düşmanlara açtığımız bu mübarek gaza ve cihat yolunda bir an azim ve sebetan fedakârlıktan ayrılmayınız. Düşmana aslanlar gibi saldırınız zira hem devletimizin hem de fetva-yı şerife ile cihad-ı ekbere davet ettiğim üç yüz milyon ehl-i İslam'ın hayat ve bekası sizlerin muzafferiyetine bağlıdır. Mescitlerde ve camilerde Kabetullah'ta Allah'ın huzuruna doğru içten bir coşku ile uzanan üç yüz milyon masum ve mazlum müminlerin kalpleri, dua ve temennileri sizinle beraberdir.(...)" demiştir.

Beyannamenin sonuna yazdığı takdimde Enver Paşa şöyle diyecektir:

"(...)başlarımızın ucunda peygamberimizin ve sahabelerin ruhları uçuyor. Şanlı babalarımız başlarımızın ucunda bizim ne yapacağımıza bakıyor. Eğer onların hakiki

⁸⁰⁹ Legrain, (2006). a.g.e., 79.

⁸¹⁰ Bkz. Birinci Dünya Savaşı İçin Verilen Fetva-yı Şerif (22 Teşrin-i Sani 1330/5 Aralık 1914). *Donanma Mecmuası*. 21-22 Numaralı Nüsha; Arşiv için Bkz. BOA. İ.MBH; 16/1332, 1332 Z 23.

⁸¹¹ Medine, Mekke, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Arnavutluk ve Bosna'daki Müslüman cemaatlere tebliğ edilmek üzere Fetva-yı şerif ve beyanname gönderildiğine dair Bkz. BOA. DH.EUM.KLU; 6/4, 1333 S 03. Basra'ya gönderildiğine dair Bkz. BOA. DH.ŞFR; 47/14, 1332 Z 26.

⁸¹² BOA. DH.ŞFR; 46/303, 1332 Z 23. Belge çevirisi için Bkz. Dipnot 662.

evlatları olduğumuzu göstermek, bizden sonra geleceklerin lanetlerinden kurtulmak istersek çalışalım, zincirler altında inleyen üç yüz milyon İslam ve eski vatandaşlarımız hep bizim muzafferiyetimize dua ediyor. Ölümden kimse kurtulamayacaktır. Ne mutlu ileri gidenlere, ne mutlu din ve vatan yolunda şehit olanlara... (...)⁸¹³”

Enver Paşa'nın hayatının bu uğurda hitam bulduğunu düşünecek olursak beyannamedeki bu takdiminin sadece bir propaganda metni olmadığı, gerçekten hissederek yazdığı anlaşılır. Nitekim Enver Paşa bir İslam Devleti kurmak maksadıyla I. Dünya Savaşı sonundaki yenilgi ile Türkistan'a geçmişti. Önceleri Bolşeviklerin kendisine tavır almaması için bir çeşit İslami Sosyalizm kavramı ortaya atmış, Bolşevik yanlısı gibi görünmüştü. Enver Paşa'nın buradaki faaliyetlerinden biri uzun zaman planlarını yaptığı bir İslam İhtilal Harekatı başlatmaktı. Eşine yazdığı mektuplardan anladığımız kadarıyla 1921'deki bu faaliyetlerin içinde Talat Paşa da vardı ve İslam İhtilal Cemiyetleri'ne göre İttihat ve Terakki'nin alacağı vaziyet çerçevesinde iç ve dış siyasetin belirlenmesi konusunda yazışmaktaydılar. Ancak Enver Paşa kurmayı istediği İslam Devleti sahası olarak Türkistan'a yönelip Basmacılık Hareketi'ne katılınca Rus ve Ermeniler tarafından bir çatışma esnasında şehit edilecekti⁸¹⁴.

I. Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa bir Harbiye Nazırı olarak sadece Müslüman askerlerin değil gayrimüslimlerin dini hassasiyete önem vermesini de istemiştir. Ocak 1914'te Tanin'deki bir nutkunda şunları söyler:

“Dinsiz bir ordunun hiçbir başarı kazanamayacağı bence kesinlikle bellidir. Görevini yapma konusunda askeri yüreklendiren ve her türlü özveriyi göze aldıratan etkenler arasında en etkili ve güçlüsü din ve tam inançtır. Ahlak temizliği ile yürek arıtulmasını buyuran din, askerlikte düzen ve dilek birliğini sağlayacak tinsel sebeplerdendir. Buna göre Müslüman olsun, Hristiyan olsun bütün askerlerin, dinsel hükümler ve farzlara son derece özen göstererek sarılmasını kesinlikle istiyorum. Üst

⁸¹³ Mehmet Reşat. (1914). Ordu ve Donanmada Beyanname-i Hümayun; Enver Paşa. Takdim. M. Babuçuoğlu (Hazırlayan). (Ocak-Şubat 2016). *İhtimal*. 14-17.

⁸¹⁴ Aksu, K. (2007). *İngiliz Belgelerinde Enver Paşa*. İstanbul: Çatı Yayınları, 107-117; Bardakçı, M. (2016). *Naciyem, Ruhum, Efendim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 293-294.

*rütbelilerin de kimseyi bu hususta kayırarak hareket etmemelerine özen göstermelerini kesinlikle salık veririm*⁸¹⁵.”

Bu dönemde Musa Kazım Efendi de “İslam’da Cihat⁸¹⁶” isimli risalesinde I. Dünya Savaşı sırasında İslam dünyasına yönelik başlatılan ve İslam’ı yok etmeye yönelik bu cengin Müslümanlar tarafından dikkatle tetkik edilmesi gerektiğini belirtir. Cihada katılan cümle sair Müslümanları takdir ederken tüm Müslümanları bu ölüm-kalım savaşında Osmanlı Halifesine biat etmeye davet eder.

İttihat ve Terakki’nin İslamcılığının bir örneği olarak Teşkilat-ı Mahsusa’ya da bakmak gerekir. Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri 1911 yılından itibaren yurt içinde ve yurt dışında teşkilatlanarak, karşı istihbarat ve propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. 5 Ağustos 1914 tarihinde resmî olarak kurulan teşkilatın⁸¹⁷ asıl işlevi ordunun görevini kolaylaştırmak, bilgi toplamak (istihbarat), düşmanı içinden çökertmek, kısaca gerilla hareketlerine girişmektir. Asıl kapsama gelince, iki ideolojik sütuna dayanır; İslamcılık ve Türkçülük.

⁸¹⁵ Bu ögüdü eleştiren Hüseyin Cahit anılarında Enver Paşa ile alakalı şunları yazar: “Şaşılması şeydir ki Enver, Türk ordusu içindeki Hristiyan askerlerin de dinsel hüküm ve gereklere son derece özen göstermelerini istiyordu. Türk ordusundaki Müslümanlar, Enver’in düşüncesine göre dinsel yargı ve gereklere son derece dikkat göstererek Hristiyanlarla savaşırken, her türlü özgeciyi göze alarak dövüşeceklerdi. Ya ordumuzun içindeki Hristiyan erler kime karşı bu görevi yapacaklardı? Askerlikte özverinin temelini din sağlayacaksa bir ordunun içinde Müslüman ve Hristiyan öğeleri bir araya toplamak kadar anlamsız bir şey olabilir miydi? Öte yandan yürürlüğe konan anayasa bütün Osmanlılara eşit siyasal ve toplumsal haklar tanımış değil miydi? Din ayrılığına ve temelinde dayalı bir ordu ile yurttaşlık hakkına dayalı bir toplum düzeni bir arada nasıl yürüyecekti?” Yalçın, (1976). a.g.e., 205-206.

⁸¹⁶“(…)İslam’ın hasm-ı canı ve bütün ehl-i İslam’ın cellad-ı bi-âmânı olan İngiltere, Rusya ve Fransa devletleri bugün Almanya ve Avusturya gibi dünyanın en büyük ve en kuvvetli iki devleti ile harbe girişmiş ve bütün kuvvetlerini bu iki devletin üzerine tevciye eylemiş ve za’ım-ı batılarınca bu iki devleti mağlup ettikten sonra hilafet-i İslamiyemizi dahi ortadan kaldırarak bütün cihana hâkim olmayı ve Müslümanları da mahvetmeyi taht-ı karara almış olduklarından ve hâlbuki âlem-i İslam’ın halas ve istikbalinin temini için bu üç devlet-i melune ile cenkleşerek bütün ehl-i İslam’ı bunların zulümlerinden kurtarmak imkânı da hâsıl olarak oldukça kuvvet ve kudret sahibi olan ne kadar İslam hükümeti ve ne kadar İslam milleti varsa cümlesine bu devletlere karşı balaya derç ettiğimiz ayat-ı celile-yi Kur’aniye’nin a’mak-i münifesi(meşhur derinliği) mucibince cihat farz olunduğundan bugün Halife-i İslam hazretleri bu üç devlet ile müstainen Billah-i Teâlâ (Allah’tan yardım dileyerek) cihadı ilan eylemiştir. Binaenaleyh ey Afgan’da, İran’da Fas’ta ve sair mahallerde bulunup da şu sırada mezkûr üç devlet-i leyime ile cenk ve cidale kendilerinden imkân hâsıl olan ümmet-i Muhammed! Asırlardan beri duçar olduğunuz esaretlerden, uğradığınız felaketlerden kurtulmak ve bu zalim düşmanlarımızdan intikam almak ve badehu kemal-i şan ü şerefle yaşamak ve cihat ile vuku bulan evamirü’l-hiyeyi (Allah’ın emirlerini) artık yerine getirmek zamanı hulul etmiş olduğundan şu müsait zamanı bir dakika fevt etmeyip hemen eser-i hazret-i halifeye iktifaen bu zalimlere karşı ilan-ı cihat ettiniz ki muayyininiz Allah ve rehberiniz Resulullah’tır.” Musa Kazım. (1333). *İslam’da Cihat*. Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Tarafından Meccanen İhda Olunur, 22-23.

⁸¹⁷ Bozkurt, A. (Güz 2014). I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915). *OTAM*, (36), 10.

Tunaya'nın anlatımıyla teşkilatın ünlü kurucularından birine göre, amaç ikilidir: ilki bütün İslamları bir bayrak altında toplayıcı Panislamizm; ikincisi Türk ırkını siyasi birlik (ya da birleşme) içinde bulundurucu Pantürkizm. Böylece Enver Paşa bir yandan Ali Emiri Efendi'nin İttihat ve Terakki programındaki Panislamizm'inden, diğer taraftan da Ziya Gökalp'in Pantürkizm'inden ilham almıştır. Buna göre: *“Her tarafa inanılır, becerikli adamlarımızı göndereceğiz. Gittikleri her yerde Cizvit papazları gibi inatla, ısrarla çalışacaklar. Hindistan'ı, Belucistan'ı, İran'ı, Afganistan'ı, Afrika'daki tüm Müslüman ülkeleri ayaklandıracağız. İslam dünyası (İstanbul'daki) halifenin emri altına girecek, ihtilaller, isyanlar birbirini izleyecek, İngiltere ve Fransa can alacak yerlerinden vurulacakları için feci duruma düşecekler”* şeklinde bir emel söz konusudur. Panislamizm yani İslamcılık politikası izlendiğini bir üye Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarında tasdik etmiştir⁸¹⁸. İttihat ve Terakki'nin özellikle Enver Paşa'nın İslam birliği konusundaki faaliyetleri ile ilgili Legrain Fransızca eserinde şöyle diyor:

“İslam birliği konusunda Enver Paşa 1916'da Berlin'de bir toplantıya katıldı. Bu toplantıya Afganlı, İran ve Kuzey Afrika ve Asyalı ulemalar katıldı. Bu toplantıda Osmanlı şeyhülislamının yeni bir cihat fetvası yayınlaması istendi. Fakat bu çağrı başarısız oldu. Benzer bir toplantı 1916-1917'de İstanbul'da yapıldı. Şeyhülislam 1914 fetvasının başarısız olması sebebiyle böyle büyük bir fetvayı ayağa düşürmemek için tekrardan yayınlamadı. Ayrıca dış İslam ülkelerinde halifenin statüsü Osmanlı'da olduğu kadar yukarıda değildi. Savaş sırasında Ekim 1917'de Osmanlı Devleti Stockholm'de bir toplantı daha yapsa da aynı konuda başarısız oldu.”

Legrain İttihatçıların bir diğer İslamcı projesini ise şöyle anlatıyor:

“(…) Ubeydullah Sindhi (adında bir kimse) Afganistan emirini ikna ederek bir seferlik yapmak böylece Hindistan'ın İngiliz hâkimiyetinden çıkarılarak özgürleşmesini istemektedir. 1916 yazında bu düşünceler çerçevesinde önde gelen âlimlerle tüm İslam dünyasını birleştirmek istediler. Bu dünya çapında olmakla birlikte hayali bir projedir. Bu proje çerçevesinde Mehmet Reşat İran şahı ve Afgan emirinin bir araya getirilmesi düşünülmüştür. Bu bağlamda önce Enver Paşa ile fikir birliği etmek ardından tüm coğrafyalardaki İslam önderleriyle bir araya gelerek bu üç İslami büyük önderin birlik halinde hareket etmesinin sağlanması gerçekleştirilecektir. Böylece önce ufak

⁸¹⁸ Tunaya, (2011). a.g.e., 344.

birleşmelerle sonradan büyük amaca ulaşılabacaktır. Bu sayede Medine, İstanbul, Tahran ve Kabil İslami görüşlerde ortak hareket eden bölgesel merkezler haline getirilecektir. Buna Triumvirlik denilmiştir. Böylece Medine merkezli bu proje hayata geçecektir. Fakat bu fikir İngiliz gizli servisi tarafından öğrenilmiştir. Ubeydullah da önce Kabil'e oradan Moskova'ya gider. 1923'de Ankara ve İstanbul'da bulunur. Mustafa Kemal'in modernleşme projesine destek verir. Sonrasında 30'lu yıllarda bir tez ile her müminin bir halife olduğunu belirtmiştir⁸¹⁹."

2.3.5. İttihat-Terakki Döneminde Eğitimde Dinî Etkiler

Said Halim'e göre Batı'ya öğrenci olarak gönderilen ya da sefarette bulunanlar geriye milli kimlikten yoksun ve Batı'nın –düşük- ahlakını benimseyerek dönmekteydiler. Bunların Osmanlı'ya döndüklerinde edindikleri mertebelerde sergiledikleri tutum halkın tepkisine sebep oldu. Tabii halkın bilgisizliğinden bu kesime duyulan tepki, bu kişilerin aldığı tahsile bağlanarak fen bilimlerine bir tepki oluşmasını beraberinde getirdi. Öte taraftan Osmanlı, eğitim-öğretim usullerinde ahlaki terbiyenin verilmesiyle teknik bilginin verilmesini aynı kavramlarmış gibi görme hatasına düştü. Eğitimde milli olmayan bir anlayışla sadece fen bilimleri okutularak nitelikli bir nesil yetiştirilebileceği zannı büyük bir hayaldi. Maddecilik, Hristiyanlık dininin verdiği sıkılık sebebiyle Avrupa'da vücut bulmuştur. Bu din ilerlemenin ve fennin en önemli engelleyicisi haline getirilmişti. Hâlbuki İslam bu anlayışın tam tersini kabul eder⁸²⁰. Müslümanlara ilim sahibi olmanın değerini hatırlatır⁸²¹. Fakat Osmanlı'da geriliğin sebeplerini kavrayamamış ve Avrupa'nın fikriyatını olduğu gibi kabul etmiş bir mütefekkir kesim şiddetle materyalizmi savunmuş, İslam'ın özünü anlayamadığından İslam'ı geriliğin baş mimarı ilan etmek gibi bir gaflete düşmüştür. Hatta kimi âlim ve aydınların ahlaksızlıkları ve cehaletleri dahi İslam'a bağlanmıştır. Hâlbuki bu süreçten çıkabilmenin yegâne yolu hakiki İslam'dan geçer. Siyasi ve idari yapımızı belirleyen yegâne güç sosyal yapımızdır. Aileden başlamak üzere toplum bozuk olduğu sürece ne yapılırsa yapılsın nitelikli bir siyasi ve idari işleyiş beklemek hayalcilik olur. *"Müktesebat-ı ilmiyemiz, ancak nekais-i ahlakiyemizden derece-i tehallüsümüz nisbetinde müfid olabilecektir"* diyerek ahlak sahibi olmanın ilim sahibi

⁸¹⁹ Legrain, (2006). a.g.e., 79-82.

⁸²⁰ "Akvam-ı İslamiye'nin selameti onların hakkıyla İslamlaşmalarında(dır)" diyen Said Halim'e göre İslam dini hem idealizmi hem de pozitivizmi ihtiva eder. Prens Mehmed Said Halim Paşa. (1337b). *İslamlaşmak*. (Sebilürreşad'da neşrolunduktan sonra ayrıca kitap halinde Tab' Olunmuştur.) Darülhilafe (İstanbul): Hukuk Matbaası, Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı, 4.

⁸²¹ "Nitekim Kuran-ı Kerim'de ilim etmekle ilgili pek çok ayet bulunmaktadır".

olmaktan çok daha önde geldiğini ilmin ahlaklı olmakla kıymetlenebileceğini söyleyerek aksi halde ilmin bizim kötü yanlarımızı ortaya çıkarıp zararımıza sebep olacağını belirtir⁸²².

“Biz yaşamak için yeme ve içmeye ne kadar muhtaç isek, ölmek için de Batı'nın terakkiyatına, ilim ve irfanına o derece muhtacız⁸²³” der Şemseddin Günaltay. Hâlbuki “Sima-yı vatan ilim yerine cehalet, faaliyet yerine atalet bulutlarıyla istila edil(miştir)⁸²⁴.”

Günaltay düşünün içten başladığını bunun bir çürümüşlüğe sebep olduğunu ve çıkan bir rüzgârla çöküşün kaçınılmaz olduğunu ifade eder. Diğer milletlerin arasındaki ayrılıklardan istifade ederek geçirdiğimiz sürede gaflet uykusuna yattık. Sefahat ve eğlence ile geçen yıllar sonucu böyle acı bir akıbet kaçınılmaz oldu. Günaltay'a göre bu kötü gidişin sebeplerini önce kendimizde aramalıyız. Hâlbuki bu tespiti yapamadığımız gibi kadercilik ederek insanımız kendi kendine atalet düşmüştür:

“Kabahati kendimize değil, kadere ve Allah'a buluyoruz. Düşünmüyoruz ki Allah bize irade vermiş, yaşamak için konulan fitrat kanunlarını anlayacak akıl ihsan etmiş ve kendi çalışmamızdan başka hiç kimseye dayanmamamızı, dayanamayacağımızı bildirmiş. Biz ise devamlı kader böyle imiş, takdire rızadan başka çare yoktur, nakaratını tekrarlayarak teselli buluyoruz⁸²⁵.”

Öte yandan toplumsal çöküşün sebebi ona göre terbiye usulündeki yanlışlıklardır. Bütün milletlerde uygulanan terbiye usulü ya onların yükselmelerine ya da inkırazına sebep olur. Bu zihniyetin böyle şekillenmesinde eğitimsizliğin rolü büyüktür. Aktif hayatında yoğun bir şekilde eğitim faaliyetlerinin içinde yer alan⁸²⁶ Şemseddin Günaltay bizde eğitim meselesinin hiçbir memlekette görülmemiş düzeyde ihmal edildiğini belirtir. Hâlbuki çocuklarına asil bir fikri eğitim verebilen bir millet istikbalin vakitsiz ortaya çıkan darbelerinden korkmaz. Ona göre eğitim ve öğretimde bir gaye, bir mefkûre gözetilmek

⁸²² Mehmed Sait Halim, (1332). *Buhran-ı içtimaiyemiz. –Müessirat-ı ecnebiye, Teşkilat-ı maziye, Esasat-ı içtimaiye, Müsavat, Şerait-i içtimaiye, Hürriyet-i nisvaniye-* İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, Matbaa-i Halik-ı Osmani Şirketi, 11-22.

⁸²³ Günaltay, M. Ş. (1998). *Zulmetten Nura*. Alak, M. (Editör). İstanbul: Furkan Yayınları, 303.

⁸²⁴ Günaltay, M. Ş. (Ağustos 1328). *Kanayan Yaralarımız. Sebilürreşad*. 8(206), 457.

⁸²⁵ Günaltay, (1998). a.g.e., 28-29,55.

⁸²⁶ İttihat ve Terakki dönemi faaliyetlerinden bahsedecek olursak: Lozan'daki Fen tahsilinin ardından 1910'da Midilli İdadisi Müdüriyetine, 1914'te İstanbul Gelenbevi Lisesi Müdüriyetine, 1915'te Darü'l-fünun Edebiyat Fakültesi Türk Tarihi ve Türk Medeniyeti Müderrisliğine, 1917'de Süleymaniye Medresesi Tarih-i Eryan Müderrisliğine getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. *TBMM Azası Mehmet Şemseddin'in Dosyası, Tercüme-i Hal Kâğıdı Örneği*, TBMM Genel Evrak ve Arşiv Müdürlüğü, No: 622.

icap eder. Kişi eğitim sayesinde, hayatın kıymetini, zamanın ehemmiyetini takdir ederek faydasız şeylerle ömrünü heba etmez. Millet hazinesine bir yük değil faydalı bir yar olur. Çocukların vatan mefhumu ile nitelikli yetiştirilmesi ve eğitiminde ise hükümet ve aile üzerine büyük sorumluluklar düşmektedir. Özellikle aile terbiyesi temeldir. Temel çürük olursa sonrasında ne kadar itina edilirse edilsin istenen sağlamlık temin edilemez. Çocukların eğitiminde hükümetin temel dayanağı olan öğretmenlerin niteliği ile alakalı söyledikleri de dikkate şayandır: “*Öğretmenliğin hususi bir meslek olduğu kabul edilmelidir. Rastgele bir okul diplomasına veya sathi bir imtihana dayanarak tayin edilen öğretmenlerden ihtisas beklemek abestir. Her bilen öğretmen olamaz. Bilmek başka, öğretmek de yine başkadır*⁸²⁷.”

Günaltay “İslami Eğitim” meselesine de değinir. Ona göre mevcut dini eğitim verebilecek olanlar modern eğitim metotları ve akli bilimlerden nispeten uzak olduğu için okullarımızda hem dini eğitimi verecek nitelikli personel, hem de kitap eksikliği söz konusudur. Ona göre okullarımızda fen tahsili gören gençlerimize İslam dini doğru bir şekilde aktarılsa idi bu öğrencilerin nazarında İslam yücelirdi. Hâlbuki bu konudaki aktarımlar hurafelerden öteye geçemediğinden yüksek tahsilli gençlerimiz arasında dini hissiyata yönelik bir lakaytlık başladı⁸²⁸. Şemseddin Günaltay medreselerin ıslah edilmesi ve yeniden ilmi gelişme ve ilerlemelerin sağlayıcısı durumuna gelmesi gerektiği görüşünü de ifade eder:

*“Medreseler hakiki birer darülrifan mevki-i zişer fenni muhafaza ettikleri müddetçe memleketin itilasına hadim sunuf-u mütefekkişeye menşe olmuşlar, bu unvana istihkakı kaybettikleri günden itibaren de bünyad-ı mevcudiyeti sarsan mezalim dimağların türemesine mahsus birer ataletin de derekesine sükût etmişlerdir*⁸²⁹.”

Bu fikirler çerçevesinde İttihat ve Terakki yönetimi eğitimde aktif bir anlayış takip etti. Örneğin Sıbyan mektepleri Abdülhamit döneminde kurulan iptidai mektepler sonrası “mekatib-i ibtidai” adını almıştı⁸³⁰. II. Meşrutiyet Döneminde yani İttihat ve Terakki zamanında ise ilköğretim, ilk kez olarak önem verilen bir eğitim kesimi oldu. Şimdiye kadar en çok yüksekokullara ve idadilerle sultanilere önem veren Maarif Bakanlığı yeni

⁸²⁷ Günaltay, (1998). a.g.e., 250-253, 257-271.

⁸²⁸ Günaltay, (1998). a.g.e., 277-282.

⁸²⁹ Günaltay, M. Ş. (Mart 1329). Medreselerin Islahı Hakkında İtiraf ve İşhadçılara. *Sebilürreşad*. 10(238), 64.

⁸³⁰ Baltacı, C. (2004). Mektep. *TDVİA*, (C.29). İstanbul, 7.

ilkokullar açmada Evkaf İdaresi'yle yarışır hale girdi. İlkokulların vilâyetlerde de çoğalmasıyla, ulusal bir eğitim politikası güdülmesinin temeli hazırlanmış oluyordu. Orta eğitim programlarına edebiyat, tarih, felsefe dersleri kondu. Darülfünunda yapılan ıslahat sonucunda sosyoloji, felsefe, Türk edebiyatı ve tarihi gibi ulusal inceleme dersleri kondu. Tanzimat'tan beri felsefeye karşı bir ilgi doğmuş olmakla birlikte, o zamana değin hiçbir yerde felsefe okutulmuyordu. II. Abdülhamit döneminde felsefeyle ilgilenmek materyalisttik, dehrîlik, zındıklık, conluk sayılırdı. Mülkiye okuluna felsefe konması girişimine karşı gençlerin inançlarını sarsacağı iddiasıyla karşı gelinmişti. Darülfünun ve öteki yüksekokullara psikoloji, felsefe, matematik, pedagoji, fizik, kimya, tıp alanlarında yetişecek öğretmen ve profesörler yetiştirmek üzere İsviçre ve Fransa'ya öğrenciler gönderildi⁸³¹. II. Meşrutiyet Döneminde ilk kez olarak toplum içinde muallim bir meslek adamı, bir yetiştirme uzmanı olarak tanınmaya başladı. Fakat bunların çoğunu da ordu yetiştirmiştir. 1908 Devrimi'nin ardından birçok subay, eğitim, politika, düşün ve edebiyat alanına geçmiştir. Bu bağlamda medreseler de ihmal edilmedi. İttihatçıların 1910'da medreseleri ıslaha başladıklarını görürüz. Bu düzenleme isteğinin 31 Mart sonrasına denk gelmesine dikkat edilmelidir. Bu ıslahat sürecinde medreseler genel İslamcı görüşe uygun olarak hem dini hem de modern eğitim veren kurumlar halinde yeniden canlandırılmaya çalışıldı, gruplandırıldı ve eğitim programlarına tarih, coğrafya, felsefe ve Türkçe gibi dersler konuldu. 1 Ekim 1914'te "İslah-ı Medaris Nizamnamesi" yürürlüğe girerek eğitim modernleştirildi ve taşra medreselerinin eğitim süresi beş yıla çıkarıldı. Bundan sonra medrese öğrenci ve mezunlarının sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır⁸³². II. Meşrutiyet Döneminde yeni okullar kurulması ve eğitimle alakalı atılan adımlar İslamcılar tarafından pek hoş karşılanmadı⁸³³. İslamcılar İslami temellerden birinin ortadan kalkması olarak yorumladıkları bu yeni okulların manevi bir yıkılışa sebep olduğu kanaatindeydiler. Onlara göre Balkan Savaşları bu yıkılışın bir sonucu idi. Böylece eğitimdeki etkinliklerini kaybeden medrese kökenliler Balkan yenilgisindeki moral çöküşte okulun ve öğretmenin büyük payı olduğunu yaydılar. Öte yandan ahlak ve din ilişkisini ele alan Ziya Gökalp dinin kişi üzerindeki etkisinin zayıflamasıyla bir ahlak çöküntüsünün olduğu kanaatindeydi⁸³⁴. Fakat ona göre bu meselenin çözümü dini eğitimi artırmakta değildir. Ahlâkını dinin emirlerine ve yasaklarına dayandıran bir toplumdaki ahlâk, onun deyimiyle

⁸³¹Berkes, (2011). a.g.e., 461.

⁸³²Tiftikçi, (2011). a.g.e., 241.

⁸³³Baltacı, (2004). a.g.m., 7.

⁸³⁴Ziya Gökalp'in 1915'te kaleme aldığı "Ahlak" isimli bir şiiri de bulunmaktadır.

züht⁸³⁵ ahlâkiyatıdır. Böyle bir ahlâk, bütün ahlâki değerlerini dinden alan toplum var oldukça olumlu bir rol oynayabilir. Fakat çağımızda ahlâk değerlerinin kaynağı artık din değildir⁸³⁶. Buna mukabil Gökalp'in düşüncelerinin tam tersini savunanlar II. Meşrutiyet Döneminde etkili idi. Örneğin Parlamento'da üye bulunan ve gelecekte TBMM Hükümeti'nde Şer'iyye Bakanı olan bir mebus, okullarda "sadece" Kur'an okutulmasını bile teklif edecekti. II. Meşrutiyet Döneminde Meşihat Dairesi sansürcü bir kurumdu. Bu sansür dairesinin eylemlerinden biri Hollandalı İslâm tarihçisi Reinhart Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından yapılan çevirisini yasaklaması oldu. Bu kitap sözü geçen dairenin yetkisine giren bir şeriat kitabı olmadığı halde, şeyhülislâm kabineye yaptığı baskı sonunda yasaklanması ve toplattırılması kararını çıkarttı. İlk Türkçe Kur'an çevirisi de daha basılmadan yasaklandı. Türkçe Kur'an yayımlanması da yasak edildi. Liselerde Darwin nazariyesinin okutulması da önlendi⁸³⁷. Bu diğer alanlarda olduğu gibi eğitimde de şeyhülislamın yetkilerinin artması demekti. Bu sebeple İttihat ve Terakki'de İslamcılar ve Batıcılardan başka etkinlik gösteren Ziya Gökalp bu sorunu çözmek için bir muhtıra yayımlayarak din ve din adamlarının alanını "diyanet" terimi ile sınırladı. Bunun gerektireceği değişiklik şeyhülİslamı politika dışına çıkarmak, şeriat mahkemelerini, evkaf idaresini ve nihayet bütün okulları Şeyhülislamlığın yetkesinden ayırmaktı.

Bu muhtıraya uyularak 1916'da başlayan başlıca reformlar şunlar oldu:

- Şeyhülislamlığın kabineden çıkarılması,
- Şeriat mahkemelerinin Şeyhülislamlıktan alınarak Adalet Bakanlığı'na bağlanması,
- Evkaf idaresinin Meşihat'ten ayrılarak devletin ayrı bir malî-ticarî dairesi halinde dinden tamamıyla ayrılması ve kabine üyelerinden birinin yönetimi altına konması; cami, medrese gibi bütün din kurumlarının malî işlerinin yeni kurulacak Evkaf Bakanlığı'na verilmesi,
- Bütün medreselerin Meşihat'ten alınarak Maarif Bakanlığı'na bağlanması.

Gökalp'in etkisiyle yeni bir tip şeyhülİslamlığa bağlı olarak eski kelâm bilimini, modern bir teoloji olarak geliştirmek amacıyla bir "Darü'l-hikmet-i İslamiye" adıyla İslam Felsefesi Okulu, "Medresetü'l-mütehassisîn" adı altında bir İslam Bilimleri Uzmanları

⁸³⁵ İbadetçilik.

⁸³⁶ Gökalp'in ahlak konulu bir makale örneği için Bkz. Gökalp, Z. (26 Haziran 1922). Muhasebe: Ahlakta Doğru. *Küçük Mecmua*. 1-4.

⁸³⁷ Berkes, (2011). a.g.e., 458.

Enstitüsü, bir de “Medresetü’l-kuzat” adı altında modern kadılar yetiştirecek okullar açılmasına girişildi. Bu yeni kurum ve enstitüler, Birinci I. Dünya Savaşı yılları ve Osmanlı Devleti’nin yıkılışı olayları arasında bir gelişme göstermeden ve herhangi bir katkıda bulunmadan kaybolup gitmişlerdir⁸³⁸.

2.3.6. İttihatçı-İslami Basına Bir Örnek: “İslam Mecmuası”

İttihat ve Terakki’nin maddi desteği ile çıkan dergi tahminen Şubat 1914’te yayımlanmaya başladı ve 30 Ekim 1918’e kadar faaliyetine devam etti. Derginin başlığının altında “dinli bir hayat, hayatlı bir din” yazmaktaydı. Buradan derginin amacının laikleşme değil İslamlaşma olduğu sonucu çıkabilir. İçerisinde Ziya Gökalp başta olmak üzere Musa Kazım, Şemseddin Günaltay, Musa Carullah, Şerafeddin Yaltkaya, Bursalı Mehmet Tahir, Ömer Seyfettin gibi isimlerin yazıları mevcuttur. İslam Mecmuası yöneticilerinin ortak bir özelliği vardı ki onlar geleneksel öğrenimin yanı sıra modern öğrenim de görmüşlerdi, dolayısıyla İslam’ı ve İslam dünyasının içinde bulunduğu koşulları bilgili bir biçimde inceleyebilirlerdi. İslam Mecmuası, özellikle ilk sayılarında, İslam’da reforma yönelik sözleri ile öne çıkıyordu. Dergideki yazılar temelde İslam dünyasının neden geri kaldığına cevap niteliğindedir. Özellikle hurafeye vurgu vardır. Geriliğin sebebi İslam’ın kendisinde değil uygulama biçimindedir. İlmi seviyenin düşmesi⁸³⁹, kör Batı taklitçiliği⁸⁴⁰ bunlardandır. Bu noktada Kırım ve Mısır uleması reformist özellikleri ile övülürken Osmanlı uleması ve ilahiyat öğrencileri muhafazakârlıkları sebebiyle yerilmiştir. Aynı zamanda İslam Mecmuası Kur’an-ı kerim’in bir çevirisini yayınlamıştır⁸⁴¹. İttihatçılar bu derginin neşriyatı ile Türklük ve İslamlık bahislerini harmanlayarak bir bütün haline getirmek hedefinde idiler. Buradaki modern İslam ile Türk milliyetçiliğine dair yazılar İttihat ve Terakki’nin İslamcı siyasetinin rotasını da tayin etmekteydi. Öte yandan İttihat ve Terakki’nin Türkçü elemanlarının İslamcılığın gelenekçi gidişini zamanın gereklerine göre ıslah ve uygulamak yoluna giderken İslam Mecmuası bu çevrenin yayın organı olmuştur. Bu yenilik eskileri daha da fazla kızdırmış, İslamcılık akımı mensuplarının tenkitlerini ve İttihatçılara karşı muhalefetlerini şiddetlendirmiştir⁸⁴². Bu derginin Musa Kazım tarafından

⁸³⁸Berkes, (2011). a.g.e., 453-459.

⁸³⁹ Ağaoğlu, A. (30 Rebiyülevvel 1332/14 Şubat 1329). İslam Âleminde Görülen İnhitatın Sebepleri. *İslam Mecmuası*. (2). 22-26.

⁸⁴⁰ Emirhan, F. (28 Rebiyülahir 1332/13 Mart 1330). Manasız Taklit. *İslam Mecmuası*. (4). 27-29; İzmir Mebusu Seyid. (13 Cemaziyelevvel 1332/27 Mart 1330). İttihat ve Taklit. *İslam Mecmuası*. (5). 5-10.

⁸⁴¹ Arai, (2011). a.g.e., 128-137.

⁸⁴² Tunaya, (2007). a.g.e., 101.

yazılan bir yazısında İslam dininin ilerlemeye engel değil bizzat çare olduğu belirtilirken hem bu konu hem de İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında içine düştüğü durumla alakalı şunlar yazılmıştır:

“(...) din-i İslam kadar ahlaki, içtimai, idari, siyasi esaslara istinat etmiş bir din daha mevcut olmadığı (...) (malumdur.) Fakat birçok asırlardan beri kabus-ı istibdadın âlem-i İslam üzerine üzerinde icra edegeldiği tahribat-ı müdhişe neticesi olarak ehl-i İslam'ın her yerde, her hususta akvam-ı saireden geri kalmış olması ve bu yüzden birçok hükümeti İslamiye'nin münkariz olmuş bulunması ve âlem-i İslam'a medar-ı teselli ve istinatgah olacak yalnız Osmanlı hükümeti kalmış ise de (onun da istibdat sebebiyle kötü bir derekeye düşmüş olması ve hükümeti kurtarmak için II. Meşrutiyet ilan edilmişse de) ilan-ı II. Meşrutiyeti müteakip zuhura gelen ihtirasat-ı dâhiliye ve Hâriciye sebebiyle memleketin her tarafından nifak ve şikâkın bütün dehşetiyle baş göstermesi ve bu ahval-i felaket-i iştimalin nihayet Balkanlar harbine sebebiyet vererek, devlet-i aliyenin hatır ve hayaline gelmeyen bir mağlubiyetle neticelenmesi din-i İslam aleyhinde bir takım efkâr-ı batılanın intişarına meydan vermiştir⁸⁴³.”

2.4. İTTİHAT-TERAKKİ'NİN İSLAMCILIĞI ÇERÇEVESİNDE ARAPLAR VE KÜRTLER

II. Meşrutiyetin ilanı sonrası getirilen eşitlik umulanın aksine birlik yerine ayrılmayı beraberinde getirdi. Nitekim Osmanlılık ile Osmanlı unsurlarının gönlünde gelişen milliyetçiliğin nasıl tevil edileceği bilinmemekteydi. Bu sebeple sadece gayrimüslimler değil İslam unsurların arasındaki vahdet de bozulmaya başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1326/1910 senesinde “Kardeşlere” hitaben ve merkezlerle kulüpte izah ve şerhedilmek üzere neşrettiği bir beyanname bu vaziyetin acılığını ortaya koymaktadır:

“Bugünkü miktarı sekiz yüz bini geçen cemiyet efradının Osmanlılık ve II. Meşrutiyet maksadını muhafazada hislerine düşen vatanî vazifeyi ifa etmeleri memleket dâhilini her türlü düşman ve tehlikeden korumağı kolaylaştırır. Osmanlı vahdet ve uhuvvetini parçalamak, buna vusul için hassaten İslam kavimler arasına milliyet dava ve gururlarını bir takım avampesendane isnatlar üzerine bina ederek unsurlar arasında

⁸⁴³ Şeyhülislam-ı esbak Musa Kazım. (16 Rebiyülevvel 1332/30 Kanun-i sani 1329). İslam ve Terakki. *İslam Mecmuası*. 1(1). 1-6.

suitefehhüm husulüne yardım etmek vatan ve millete düşman olan Osmanlıcılığın itilâsını çekemeyen bazı kimselerin başvuracakları yegâne melânet çaresidir. Cemiyet efradının böyle bir inhilâlin önüne geçmek için tarihî Osmanlılık rabitasını takviye eylemeğe çalışmaları, Müslüman Osmanlı kavimlere yüksek hilâfet makamının nîgehbanı olmalarıyla aralarında ufak bir teşettütün⁸⁴⁴ o makam üzerinde yapacağı tesirleri tefekküre herkesi sevk eylemeleri lâzımdır. Mebusan Meclisi'nde azasının miktarı yüz elliye baliğ olan İttihat ve Terakki ekseriyet fırkası da bu yolda yekvücut imiş gibi hareket etmeli. Müntehibî-saniler fırka müzakerelerinde ekseriyetle kararlaşan maddelerin mecliste ret ve cerhine kalkışılmaması için mebuslarına arada, sırada tavsiyede bulunmalı⁸⁴⁵.” Buna mukabil İslam ahalideki durumu iki örnekle inceleyelim:

2.4.1. İttihat-Terakki ve Araplar

2.4.1.1. II. Meşrutiyete kadar Arap Milliyetçiliği

Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyalarındaki hâkimiyeti 16. yüzyıldan itibaren başladı. Arapların bu evrede ümmetçi bir anlayışla hareket ettiğini söylemek mümkündür. Bu sıralarda Arapça sosyal hayatta ağırlığı olan bir dil idi. Daha sonraki yıllarda da Araplar arasında İslamiyet'in kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in dili olmasının da etkisiyle Arapçanın çok canlı bir şekilde varlığını koruduğunu görürüz. Bu durum Arap kimliğinin korunmasını da sağlayacaktır⁸⁴⁶. Osmanlı Devleti'nin özellikle son dönemlerinde Araplar kavmi necip olarak isimlendirilecek ve üstün görüleceklerdir⁸⁴⁷.

Osmanlı Devleti'nin laik bir anlayışla tüm dini cemaatlere belli ölçülerde kültürel serbestiyet tanınması millet sistemi çerçevesinden bakıldığında Müslümanların tek bir grup olarak değerlendirildiğini bu sebeple Arapların da Müslüman olmaları hasebiyle Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarının olduğunu görürüz. Ancak bu durum çıkarlarını Osmanlı'nın parçalanmasında gören Avrupalı devletlerin Şark Meselesini ortaya atmasıyla değişim göstermiş ve Arap dünyasının Osmanlı Devleti yönetimi ile bağları zayıflamaya

⁸⁴⁴ Dağılmanın.

⁸⁴⁵ İrtəm, (2004). a.g.e., 222-224.

⁸⁴⁶ Davişa, A. (2004). *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*. (çev. L. Yalçın). İstanbul: Literatür Yayınları, 14; Hourani, A. (2000). *Çağdaş Arap Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 17.

⁸⁴⁷ Günay, S. (2007). II: Abdülhamit Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 17(28). 85-97.

başlamıştır⁸⁴⁸. İlk evvel 1798’de Napolyon’un Mısır’ı işgal etmesiyle Avrupa nüfuzu Araplar üzerinde kendisini göstermeye başladı. İlk kez özgürlük, eşitlik, millet ve milliyet kavramları bu coğrafyalarda duyulmaya başlandı⁸⁴⁹. 1840’lı yıllardan itibaren ise Arap coğrafyasında Osmanlı yönetimine dair hoşnutsuzluklar başladı. 1860-1861’de Suriye Buhranı ortaya çıktı. Osmanlı Devleti bu meselenin büyümesini çeşitli manevralarla kısa süreli olarak önlese de uzun vadede pek başarılı olamadı⁸⁵⁰.

İbrahim el Yazıcı 1868’de Lübnan’da kaleme aldığı ünlü kasidesinde “*Uyan ey Arap ve kalk!*” der⁸⁵¹. Arap kültürel uyanışının önde gelen isimlerinden İbrahim el Yazıcı⁸⁵²’nin söz konusu çağrıda bulunduğu yerin Lübnan olması boşuna değildi. Nitekim Arap milliyetçiliğinin ilk örnekleri 1850’lerde Lübnan ve çevresinde görüldü. Fakat ilk evvel milliyetçilik hem ticaret yapan hem de eğitim etkileşimi sebebiyle Batı ülkeleriyle temasa geçen Hıristiyan Araplar arasında kendisini göstermeye başladı⁸⁵³. Bu Araplar Marunî Hıristiyanlardı⁸⁵⁴. Başta Şam olmak üzere İstanbul, Paris ve Kahire’de Arap reformistler örgütlenmeye başladılar. Bu hareket aydınları, Osmanlı subaylarını, şehirlerdeki elitleri, arazi sahiplerini ve yönetimde etkin olanlarla gazetecileri etkiledi⁸⁵⁵. Nitelim bu etki zaman içerisinde Müslüman Araplara da sirayet etti. Ancak Osmanlı Devleti ile Araplar arasındaki İslamiyet bağı sebebiyle Müslim ve gayrimüslim Arapların birlikte hareket etmesi biraz uzun sürecekti⁸⁵⁶.

1890’dan önce Arap aydınları arasında Osmanlıcı bir görünüm altında hareket edenler bulunmaktaydı. Bu isimlerin başını Selim Faris çeker. Faris, Osmanlı II. Meşrutiyet Fırkası ardından da Cemiyet-i Cedide-i Osmaniye adında örgütler kurdu ve Hürriyet adında bir gazete neşretti. Sonrasında ise Osmanlı Islahat Fırkası adında sözde bir parti kurdu. Faris’in amacı iki temele dayanıyordu. Birincisi Arap unsuru arasında

⁸⁴⁸ Kurşun, Z. (1992). *Yol ayrımında Türk-Arap İlişkileri*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 20.

⁸⁴⁹ Usta, İ. (Kış 2012). İbrahim el Yazıcı ve “en-Nahdatü’l-edebi’l-arabi”. *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 4(13). 21-22.

⁸⁵⁰ Ülman, H. (1966). *1860-1861 Suriye Buhranı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 54-94.

⁸⁵¹ İnternet: Kramer, M. Arab Nationalism: Mistaken Identity. Web: <http://www.martinkramer.org/sandbox/wp-content/uploads/2010/10/arabnationalism.pdf> adresinden 21 Ocak 2017 tarihinde alınmıştır.

⁸⁵² Bilgenoğlu, A. (2007). *Osmanlı Devleti’nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 55.

⁸⁵³ Metellus. (1957). *Le Nationalisme Arabe. Politique Étrangère*. 22(6). Paris: Centre d’Études de Politique Étrangère Paris 54 Rue de Varenne, 665.

⁸⁵⁴ Kramer, (İnternet) a.g.m., 179.

⁸⁵⁵ Legrain, (2006). a.g.e., 72.

⁸⁵⁶ Bilgenoğlu, (2007). a.g.e., 12.

başlayan ayrılık isteklerinin düşünce çerçevesini oluşturmak ve İngiltere'nin bu konudaki politikasını arzulama isteği; ikincisi ise Mason localarının faaliyeti dışında örgütsüz durumda bulunan muhalefet hareketini üst derece memurlar arasında yeniden düzenleme gayretidir. Bu münasebetle Osmanlı Devlet sistemini eleştiren yazılar yayımlandı. Bu sebeple Osmanlı Devleti onun yayın organının Osmanlı topraklarına girmesine yasak koysa da Times gazetesi ile beraber ülkeye Hürriyet Gazetesinin sokulduğu anlaşılınca bir de Times'a da yasak getirildi. Nitekim Osmanlı yönetimi bir darbe yapılması endişesindeydi. İttihat ve Terakki'nin 1890'ların sonlarındaki başlıca isimleri Ahmet Rıza ve Mizancı Murat, her ne kadar Faris de Osmanlı yönetimi muhalifi bir çizgi sergiliyor görünse de kendisine itibar etmemiş, Faris'in şahsi çıkarları peşinde koştuğunu düşünmüşlerdir. Aynı zamanda İttihat ve Terakki önderleri Faris'in Arap bağımsızlığı fikrini taşıdığı konusunda kuşku duymuşlardır. Öte yandan Faris 1897'de Beyrut şehri su imtiyazını alma sözü karşılığında Osmanlı Devleti'ne muhalefetten vazgeçmiştir.

İttihat ve Terakki ile bağları güçlü olan bir Arap örgütlenmesi Türk-Suriye Komitesidir. Kurucusu Beyrutlu Hristiyan Araplardan ve 1877-1878'de Osmanlı Mebusan Meclisi'nde vekillik yapmış Abdülhamit döneminde yurt dışına kaçarak oradan muhalefet etmiş bir kimse olan Halil Ganem'dir. Türkiye el-Fettat (Genç Türkiye) adında bir dergi çıkaran Ganem, Meşveret'in de yazar kadrosu arasındadır. Hristiyan olması hasebiyle haliyle İslamcı değil Osmanlıcı olan Ganem'in Osmanlıcılığını Hanioglu samimi bulur. Ganem, faaliyet sahası çerçevesinde Arap ayrılıkçılığına yer vermemiştir⁸⁵⁷. Bu örneklerden İttihat ve Terakki'nin sırf Sultan Abdülhamit'e karşı muhalefette güç kazanmak adına tüm muhalif çevrelerle ortak hareket etmediği, İttihatçıların, kişi ya da grupların devlet-millet aleyhtarı olmaması konusunu dikkate aldıkları sonucu çıkmaktadır.

2.4.1.2. 1908 sonrası Arap hareketlenmeleri, kopuş ve İttihat-Terakki

1908'de İstanbul'daki ilk Arap örgütlenmesi el-İkha el-Arabi el-Osmani adıyla kuruldu. Bu yapıya İttihat ve Terakki'den de destek verildi. Sultana sadakat gösteren bu cemiyet anayasanın korunmasını da benimsemekteydi. İttihat ve Terakki'nin bu oluşuma sıcak bakması ülkedeki etnik grupları bir araya getirerek eşitlemek emeli sebebiyleydi. Bu sebeple cemiyetin hedefi olan Arap coğrafyasının refahının artırılması ve Arapça eğitimin yaygınlaştırılması hoş karşılandı. Fakat 31 Mart Vakası sonrası İttihat ve Terakki yönetimi

⁸⁵⁷ Hanioglu, (1985). a.g.e., 93-112.

ilan ettiği sıkıyönetim çerçevesinde bu cemiyetin varlığına son verdi. Bundan sonra Araplar gizli örgütlenme yoluna gittiler. Fakat İttihat ve Terakki'nin bu konuda baskıcı davranmak konusunda ısrarcı olmadığını görüyoruz. Zira 1909 yaz aylarında İstanbul'da bu sefer ilk kez resmi olarak el-Müntediyyü'l-Edebi adıyla Arap edebiyatını ihya etmeyi hedefleyen bir cemiyet kuruldu. Arap entelektüelleri bir araya getiren bu cemiyette Müslüman ve Hristiyan Arapların bulunuyor olması Arapların dil ortaklığı üzerinde birleştiğini göstermektedir. 1915'te cemiyetin sekreterinin ihanetle suçlanması -nitekim cemiyet sekreteri vatana ihanet etmektedir- üzerine cemiyet kapatılacak ve Türk makamları cemiyetin yönetimini üzerine alacaktı⁸⁵⁸.

Açıkça Arap tarihinde ilk ata kabul edilen "Beni Kahtan"a vurgu yaparak Arap milliyetçiliği fikrini öne çıkaran ilk cemiyet ise 1909'un sonlarında kurulmuş olan el-Kahtaniyye Cemiyeti oldu⁸⁵⁹. Cemiyetin başını çeken isimlerden biri Mısır'a sonradan yerleşmiş Çerkez kökenli bir kimse olan Aziz Ali el-Mısri'dir⁸⁶⁰. Öğrenciliğinden itibaren Enver Paşa ile tanışık olan Aziz Ali'nin Bingazi'de Enver Paşa ve Mustafa Kemal ile birlikte faaliyet gösterdiği bilinir. Hatta Enver Paşa Balkan Savaşları'nın başlaması üzerine yurda dönerken Aziz Ali'ye Bingazi'de bir Arap Devleti kurulması görevini vermiş olsa da kendisi bir müddet içinde Sunisilerle bozuşup görevi yerine getirmeden geri dönmüştür. Kendisinin Enver Paşa'nın gücünün artışından rahatsızlık hatta kıskançlık duyduğunu ve görüşlerinin de şahsi çıkarları sebebiyle değiştiiğini Cemal Paşa şu sözlerle ifade eder:

"Nihayet Enver Paşa'nın Harbiye Nezâreti makamına geçmesi Aziz Ali Bey'i tamamen çıldırtmıştı. Hem kendisiyle sınıf arkadaşı olsun, hem ancak kendisi kadar çaba gösterip hizmet etsin de şimdi o Harbiye nazırı olsun ve kendisi hâlâ Erkânıharbiye binbaşılığında kalsın. Mademki Türklerle beraber çalışmakla yükselip ün kazanılmıyor... Yaşasın Arap ihtilalciliği!"⁸⁶¹

Bu cemiyetlerden başka II. Meşrutiyetin ilanı sonrası el-İhanü'l-Arabi ve'l-Osmani, eş-Şeyh Cezari Çemberi, el-La Merkeziye (Adem-i merkezîyet partisi), Cemiyet el-

⁸⁵⁸ Legrain, (2006). a.g.e., 73-74.

⁸⁵⁹ Kurşun, Z. (1992). a.g.e., 120.

⁸⁶⁰ Kayalı, H. (2003). *Jön Türkler ve Araplar-Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 210.

⁸⁶¹ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 74-77.

Arabiye el-Fatat, Cemiyet-i Beyrut el-İslahiyye, L'İrak et el-Ahd,⁸⁶² gibi çeşitli gizli ya da açık Arap örgütlenmeleri de tesis edildi. Bunların temel olarak Osmanlı Devleti'nden isteği Avusturya-Macaristan gibi iki uluslu bir monarşi oluşturup⁸⁶³ Arapçanın resmi dil olmasını sağlamaktı. Belki de bu istekler sebebiyle olacak daha 1910'da Suriye Valisi İsmail Bey Arapçanın din-i lisan olması sebebiyle lüzum üzere mektep ve medreselerde okutulduğu ve resmi lisan olmadığına ve Arapçanın resmi dil haline getirilmesinin Osmanlılık düşüncesini ortadan kaldıracağına dair beyanda⁸⁶⁴ bulunma ihtiyacı hissetmiştir. Bundan başka 1908-1914 arasındaki fikir hürriyeti çerçevesinde sadece Beyrut'ta 60 yeni gazete çıkarıldı. Paris'te ilk kez bir Arap kongresi tertip edildi. Haziran 1913'de Beyrutlular tarafından desteklenen bu oluşumun çoğunluğunu Suriyeliler oluştururken içinde Iraklılar ve ABD Arapları da vardı. Başlı çeken isimlerin en önde geleni Şerif Hüseyin idi. Adem-i merkezîyetçiği savundular. Suriyeli Araplar kadar Paris'teki Lübnanlılar da özerklik talebinde bulundu. Bu kongreye İttihat ve Terakki Mithat Şükrü'yü sekreter olarak göndermiş ve konuların müzakeresini istemiştir. Temmuz ortasında İttihat ve Terakki hükümeti Arapların hakları ve istekleri çerçevesinde bir anlaşma açıkladı. Hatta bu noktada İttihat ve Terakki tavizkar olmakla suçlanmaktadır. Zira istekler arasında Arapçanın resmi dil olması, askerliğin bölgesel olması ve Arap coğrafyalarında ıslahat yapılması gibi istekler söz konusudur⁸⁶⁵. Yanı sıra bu anlaşmada ilk ve orta öğretimin Arapça olması ve askerlik görevinin Araplar için kendi coğrafyalarında gerçekleştirilmesi bulunmaktaydı. Araplar en az üç bakanın Arap olması, bu bakanların Arap danışmanlarının olması talebinde idiler. Yine eğitimde yabancı entelektüellerin bölgelerine gelmesini talep ediyorlardı. Bu reformların iki ay içinde uygulanmaya başlanarak aynı şekilde devam etmesi ve sık sık istişare yapılması talep edilmiştir. Arap temsilcileri bu anlaşmanın Avrupalı devletlerin garantörlüğünde olmasını da talep etmişlerdi⁸⁶⁶. İttihat ve Terakki yönetimi her ne kadar bu istekleri büyük oranda karşılasa da I. Dünya Savaşı'nın çıkışıyla oluşan olağanüstü şartlar sebebiyle Arap ileri gelenleri İttihat ve Terakki yönetimini isteksizlikle suçlayıp kendi çıkarları icabı isyan edeceklerdi. Bu çerçevede İttihat ve Terakki Araplarla uzlaşma taraftarı idi. bunun bir örneği 1913'deki sadrazam

⁸⁶² Arap cemiyetleri ile alakalı daha geniş bilgi için Bkz. Tunaya, (1988). a.g.e., 599-613; Kürkcüoğlu, Ö. (1982). *Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları; Zeine, Z. (2003). *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*. İstanbul: Gelenek Yayınları.

⁸⁶³ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 74.

⁸⁶⁴ BOA. DH.MUI; 69/1, 1328 S 19 leaf 2. Belge çevirisi için Bkz. Ek-39.

⁸⁶⁵ Soy, B. (Yaz 2004). Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar. *Bilig.* (30), 173-202; Kurşun, (1992), a.g.e., 121.

⁸⁶⁶ Legrain, (2006). a.g.e., 72-77.

değişikliğidir. Öyle ki Feroz Ahmad İslamcılık politikasının bir gereği olarak İttihat ve Terakki'nin Arap asıllı Sait Halim Paşa'yı sadrazamlığa getirdiğinden bahseder. Bu davranış Arapları yatıştırıcı bir etki yaratmıştır. Ahmad bu konuyu şöyle değerlendirir:

“Sait Halim Paşa, Jön Türkler döneminin başta en uzun süre kalan Sadrazamı olacak ve görevi ancak Arap isyanından sonra bitecekti. Türk hükümetinin Türkleştirme siyaseti gütmekle suçlandığı bir dönemde, Sadrazamın, yazılarını yalnızca Fransızca ve Arapça yazan koyu bir İslamcı olması sadece bir rastlantı değildi. (...)İttihatçıların Araplara karşı izledikleri siyasetin sorumlusu olan ve daha önceleri Mekke Emiri'yle İttihatçıların arasındaki çatışmayı önleyen kişi Sait Halim Paşa'dır⁸⁶⁷.” Said Halim Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin merkezileşme politikasını da durduğunun bir göstergesidir⁸⁶⁸. Öte yandan Aralık 1914'te Cemal Paşa askerleri ile Süveyş'te düşmana karşı durmak ve Suriye'yi düzgün bir yönetime kavuşturmak için Şam'a gitti. Ama yabancılarla işbirliği yapan Arap liderleri yüzünden Süveyş'te başarılı olunamadı. Bu sebeple onlar vatana ihanet etmekten idam edildiler. Bu sırada 21 Ağustos 1915'te Beyrut'ta 11 kişi idam edildi ki bunlar Müslüman ve Hristiyanlardan oluşuyordu. 6 Mayıs 1916'da yine 4 Beyrutlu ve 7 Şamlı 17 Müslüman ve 4 Hristiyan olmak üzere vatana ihanet edenler idam edildi. 71 kişi de ömür boyu hapse çarptırıldı. Anadolu'daki birçok aile sürgün edildi. Cemal Paşa Fransa ve Rusya'nın Arap bölgelerini koparmak istediğini fark ettiğinden bu iki ülke ile müzakere etmek de istedi⁸⁶⁹. Kimi çevreler Arap isyanının çıkmasını İttihat ve Terakki'nin Türkleştirme politikalarına ve özellikle Cemal Paşa'nın Suriye'deki politikasına bağlarlar. Fakat bu pek ikna edici bir iddia değildir. Cemal Paşa'nın Suriye'ye gelmesinden çok önce 1914 Şubat'ında Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Abdullah, Sir Ronald Storrs aracılığıyla Lord Kitchener ile irtibat halindedir ve bu görüşmelerde İngiltere kendilerini Osmanlı Devleti'ne karşı destekleyeceğini açıkça belirtmektedir⁸⁷⁰. Öte yandan Cemal Paşa Arapları kaybetmek

⁸⁶⁷ Ahmad, (2010). a.g.e., 172-173. Said Halim Paşa, Hariciye Nezaretini bir oldu-bitti ile Halil Bey'e bıraktıktan sonra İttihat ve Terakki'ye karşı küskün bir tutum içine girmiş ve Nazırlar arasında da itibarı kalmamıştır. Buna ilâveten Hükümetin Hicrî (Arabi) takvimin yerine Efrencî (Gregoryen) takviminin kabulü için Meclis'e gönderdiği kanun tasarısının medreseden yetişme milletvekillerinin sert tepkisi ile karşılaşması İslamcı düşünce akımına eğilim duyan Said Hâlim Paşa'yı da tedirgin etmiştir. Onun istifasından sonra Halil Bey'in sadrazam olacağı söylentileri çıkarsa da, 4 Şubat 1917 Pazar günü, vezâret tevcihi ile Dâhiliye Nazırı Talât Bey sadrazam olmuştur. Birgüt, O., Edgü, F., Kaynaradağ, A., Mardin, Ş., Yücel, T. (Editörler). (1986). a.g.e., 61.

⁸⁶⁸ Georgeon, F. (2013). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*. (çev. A. Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 34.

⁸⁶⁹ Legrain, (2006). a.g.e., 78-79.

⁸⁷⁰ Kral Abdullah, (2006). *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?* (çev. H. Özkan). İstanbul: Klasik Yayınları, 70. Lawrance'ın yazdığına göre 1915 Ocak ayında gönüllü Arap birliklerini teftişe giden Enver ve Cemal

şöyle dursun kazanmak için çaba göstermiştir. Kendisi Araplara nasıl seslendiğini hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

“Efendiler! Bizim fırkamızın Araplar hakkında tatbik etmek istediği program o kadar geniştir ki, bunu siz tasavvur bile edemezsiniz. Mesela ben Arap ve Türk iki kavmin aynı Halifeye tabi müstakil millet halinde birleşmesini muzır görenlerden değilim. Bu gayeye varmak için çok çalışmak, aramızdaki din ve vatan haini müraileri tard ve def etmek ve düşman parası ile hareket eden alçakların içimizde yer bulmamasını temin eylemek icap eder. Size burasını söylemek isterim ki, İstanbul’da ve Türklerle meskûn İslam memleketlerinde bugün gördüğünüz Türklük cereyanı, Araplık cereyanına katiyen muhalif değildir. Pekâlâ, bilirsiniz ki, şimdiye kadar Osmanlı memleketlerinde Bulgarlık, Rumluk, Ermenilik cereyanları vardı. Şimdi buna Araplık cereyanı da ilave olundu. Türk kendisini unutmuş, hatta milliyetini telaffuz etmekten utanır olmuştu. Milli fikrin güçten düşmesi nihayet kati çöküşle neticelenebilirdi. Bundan ürken Türk gençliği takdire şayan bir uyanıklık ile ayaklandı. Türk’e Türklüğünü ve onun hudutsuz faziletlerini anlatmak için milli cihat ilan etti. (...) İşte bu cereyan, Osmanlı Hilafetinin kuvvetlerini toparlamasına yardım etti. Şimdi gördüğünüz ordumuz vücuda geldi. (...) asırlar boyunca dinimize düşman olanlar aleyhine cihat ilanından çekinmedik. Şimdi sizi temin ederim ki, Türklük cereyanı, Araplık cereyanının katiyen düşmanı değil; onun biraderi, hatta ayrılmaz refikidir. Türk genci, Arap’ın terakkisini, milli hukukuna sahip olmasını bütün canıyla ister. (...) siz ey Arap gençliğinin güzide mümessilleri, siz de aynı gayelerin temini için çalışınız. Arap illerinin istilası hırsıyla her nevi fesat ve hileyi mübah gören ecnebilere satılmış olan mahlûkların tezviratına inanmayınız. (...) Ben Türk ve Arap gençliğine hitaben şunu söylüyorum ki, bu iki millet birbirlerinden ayrıldıkları anda, her ikisi de yok olmaya mahkûmdur. İslam’ın bu iki güzide ve büyük unsuru arasında ihtilaf çıkması, İslam kudretinin son bulmasına yol açar ve nihayet umumi bir İslam esareti, kaçınılmaz bir hal alır⁸⁷¹.”

Bundan başka daha 1913’te İttihat ve Terakki yönetimi Arap bölgelerinde ıslahat yapmayı kabul etmiş ve ilk evvel işe dil serbestisi sağlama konusuyla başlamıştır. Osmanlı

Paşalara Medine’de Araplarca düzenlenmek istenen suikastı Emir Faysal önlemiş ve onların Şam’a geçmelerini sağlamıştır. Lawrence, T. E. (1962). Seven Pillars of Wisdom. Styled by Limpidsoft (pdf), 94-95.

⁸⁷¹ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 244-245.

Devleti'nin ilerleme ve yükselmesi sebep gösterilerek ahalisi Arapça konuşan yerlerde İbtidaiye ve İdadiye Mekteplerinde⁸⁷² ve açılacak Sultani ve Darulmualliminlerde⁸⁷³ Arapça tedrisat yapılması⁸⁷⁴, hudut boylarındaki askerlerin tayini ve sevkleriyle buralara atanacak memurların Arapça bilenlerden tayini, resmi yazışmaların dilinin Arapça olması⁸⁷⁵ bu hususlardandır. Dikkat edilirse tarih İttihat ve Terakki'nin Türkçülük yapmaya başladığı iddia edilen tarih yani 1913'tür. Arapların isyan etmelerinin temel sebeplerinden biri 1913 Bab-ı Ali Baskını sonrası adem-i merkezîyetçi olan ve kendisine yoğun destek verdikleri Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın artık iktidara gelemeyeceğinin anlaşılmasıydı. Bu sebeple 1914 yılına gelindiğinde kimi Arap cemiyetleri birbirlerine yazdıkları mektuplarda Arap karşıtı oldukları gerekçesiyle savaş esnasında Türklere yardım edilmemesini tembihlemekteydiler⁸⁷⁶.

Kral Abdullah, Arap isyanı ile alakalı olarak “*II. Meşrutiyetin ilanı sonrası iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin Türkleştirme siyaseti ve Muhammet'in şeraitinden sapmaları, dine hürmet etmemeleri sebebiyle Arapların adem-i merkezîyet fikrine doğru kaydıkları*”nı iddia eder. İfadesi velev ki gerçek olan İttihat ve Terakki'nin tutumu kendi istedikleri gibi olsa bir ayrılık talebi olmayacakmış gibidir. Fakat bu cümlelerin devamında “*esasen bu ayaklanma Kavalalı'nın ayaklanması sonrasındaki ikinci Arap ayaklanmasıdır*”⁸⁷⁷ diyerek kendisi ile çelişkiye düşer. Zira Kavalalı da ayrılmak emelinde idi fakat karşısındaki Osmanlı yönetimini İttihat ve Terakki'yi suçladığı gibi bir suçlama ile sanık koltuğuna oturtamamaktaydı. O zaman diyebiliriz ki Arapların ayrılık fikrinin temelinde kendilerine yönelik bir baskı ile karşılaşmalarına gerek olmadığı, ayrılmak bilincinin 19. yüzyıldan beri Arapların aklının bir köşesinde olduğu gerçeği ortadadır. Kısacası asıl mesele merkezîyetçilik politikalarına tepki duyulmasıdır. Bu sebeple Kral Abdullah da tıpkı babası için İngilizlerce söz verilen krallık vaatleriyle İttihat ve Terakki yönetimini kendince yaftalayarak hareketine meşruiyet kazandırmak istemiştir. Bunu babasının neden isyan

⁸⁷² BOA. MV; 231/236, 1331 N 02.

⁸⁷³ BOA. MF. MKT; 1190/74, 1331 Za 11.

⁸⁷⁴ “*Huzur-ı sami-i cenab-ı sadaretpenahiye; Hülâsa: ekser ahalisi arapça mütekellim vilayatta lisan-ı arabi ile icra-yı tedrisat olunmasına dair Meclis-i Vükela mazbatasının tebliği hakkında. Maruz-ı çakir-i kemineridir ki, ekser ahalisi arapça mütekellim bulunan vilayattaki makatipte lisan-ı arabi ile icra-yı tedrisat edilmesi hakkındaki meclis-i vükela mazbatası henüz Nezaret-i aciziye tebliğ buyurulmamış olduğu cihetle bir an evvel tebliği hususuna müsaade-i celile-i cenab-ı sadaretpenahileri şayan buyurulmak babında emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emrindir. Fi 14 Zilkade sene 331 ve fi 2 Teşrinievvel sene 329. Maarif-i Umumiye Nazırı.*” BOA. BEO; 4223/316719, 1331 Za 11.

⁸⁷⁵ BOA. MV; 231/72, 1331 Ca 09.

⁸⁷⁶ Tauber, E. (1993). *The Emergence of the Arab Movements*, London: Frank Cass, 134.

⁸⁷⁷ Kral Abdullah, (2006). a.g.e., 236.

ettiğine dair yazdığı bir beyannamedeki şu sözlerinden de görmekteyiz: “ehl-i İslam üzerine musallat olan İttihatçı komitacıların zulmü, işkencesi altında inleyen memleketlerden ayrılarak (...) mukaddes gayemize doğru ilerliyoruz⁸⁷⁸.” Bu esnada halifelik üzerine de bazı oyunlar dönmektedir. İlk kez 1915’te Rus büyükelçiliğinde çalışan eski bir mafya bir fikir ortaya attı. Buna göre İstanbul ulemasının desteklemesiyle İstanbul ya da Şam merkezli Vatikan’daki papalık makamının benzeri bir oluşum tesis etme kararı ortaya atıldı. Böylece bütün İslam dünyasını temsil edecek bir halifelik makamı kurulmuş olacaktı. Burada esasen Türk değil mümkünse Arap hatta Hz. Peygamberin sorundan gelen bir kimsenin halife yapılması istenmektedir. Bu projeyi Hint Ofisi’nin belirttiğine göre Mark Sykes raporunda yazdı. Bu sayede Kahire’de yeni bir halifenin ortaya çıkarılması projesi ortaya atıldı. Asıl maksat Kureyş soyundan bir halifenin çıkarılmasıydı. Bunun için Mark Sykes Şerif Hüseyin’i ikna etmeye çalıştı. Ekim 1914’de Lord Kitchener’in da umudu buydu. Nitekim bu sıralarda İngiltere de Osmanlı hilafetinin sona ermesi için projeler üretmekteydi. Seyyid Ali el-Mirghani’nin yazdığı bir kitapta bu proje anlatılmıştır. Hem peygamber soyundan geldiği hem de saygın bir kimse olduğu için Şerif Hüseyin’in halife yapılması fikri bu kitapta işlenmiştir. İngiltere bu projenin gizlilikle yürütülmesi halinde başarıya ulaşacağını bir anda ortaya çıkan Haşimi sorundan bu halifenin varlığını herkesin kabul edeceğini ve tüm Müslümanların bu halifeye biat ederek muhalefetin ortadan kalkacağını ümit etmektedir. Hint Ofisi bu görüşe karşı çıksa da Suudi ailesi bu fikirden memnun kalmıştır. Mustafa el-Maraghi isimli eski bir kadı da Mısır merkezli bir halifelik projesi geliştirmiştir⁸⁷⁹. İngiltere’nin ürettiği bu projeler Osmanlı istihbaratına da düşmekteydi⁸⁸⁰.

Şerif Hüseyin’in İngiltere ile oluşan güçlü bağları⁸⁸¹ İttihat ve Terakki yönetimine bariz bir şekilde cephe almasını beraberinde getirecektir. Daha 1910 yılı sonlarında bu çekişme kendisini gösterecektir. İttihat ve Terakki Hükümeti bir heyet göndererek Şerif Hüseyin’den Kanun-i Esasi’ye bağlılık göstermesini talep edince Hüseyin karşılık olarak Allah’ın şeriatinden başka hiçbir şey tanımayacağını söylemiştir⁸⁸². Şerif Hüseyin’in Osmanlı yönetimine olumsuz bir tavır takınan bölgesel bir güç olması, Hicaz Demiryolları projesine karşı çıkıyor bulunması gibi gerekçeler sebebiyle İttihat ve Terakki yönetimi

⁸⁷⁸ Fadlurresul, M. M. (1976). *Tahhîhü'l-Mesail Vehhabiliğin İç Yüzü*. (çev. F. Meyan). İstanbul: Berekat Yayınları, 402.

⁸⁷⁹ Legrain, (2006). a.g.e., 80-81.

⁸⁸⁰ BOA. DH.EUM.4.Şb; 7/32, 1334 L 07. Belge çevirisi için Bkz. Ek-40.

⁸⁸¹ Hülâgü, M. (1995). İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları. *OTAM*. (6), 139-154.

⁸⁸² Kral Abdullah, (2006). a.g.e., 26-28.

onun bölgesel gücünü ve etkinliğini kırmak için fırsat kollamıştır. Bu sebeple Medine'deki merkezi denetimini artırmıştır⁸⁸³. Denilebilir ki Şerif Hüseyin 1914'e kadar Osmanlı Devleti yönetimine karşı oğlu Abdullah da dâhil olmak üzere Arap milliyetçileri tarafından kışkırtılıyor olsa da olumsuz bir harekette bulunmadı⁸⁸⁴. Ancak savaşın başlaması sonrası İttihat ve Terakki hükümetinin İslami propagandasından tedirginlik duydu. Zira bu durum onun Arabistan'daki manevi gücünü zayıflatmaktaydı⁸⁸⁵. Üstelik İttihat ve Terakki Hicaz Demiryolları'nın Mekke'ye kadar ulaşmak üzere tamamlanmasını istiyordu. İşte bu noktada Şerif Hüseyin kendisiyle uzun zamandır ortak hareket etmek isteyen İngilizlerin desteğini almak istediğinde yukarıda bahsettiğimiz halifelik projesi hayata geçirilmek istenecekti. 1915'te Şerif Hüseyin, içinde tek bir Arap Devletinin kurulması isteğinin başı çektiği bir dizi talebi İngiltere'ye ulaştırdı. İngiltere karşılık olarak kesin bir cevap vermemiş olmasına karşın Sykes-Picot Anlaşmasını imzalamasından bir ay sonra 1916'da Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanacaktı⁸⁸⁶. Bu konuyu Cemal Paşa şöyle anlatır:

“Tems gazetesinin (...) makalesine göre, Şerif Hüseyin daha 1 Ocak 1916 tarihinden beri İngilizlerle anlaşmış ve isyan ilanı için uygun bir fırsatın çıkmasını beklemeye başlamıştı. Ben eğer o zamanlar bu gerçeği bilseydim, Şam'daki Şerif Faysal'ı da, Medine'deki Şerif Ali'yi de tutuklatır ve hatta Mekke'ye alelacele bir Türk fırkası göndererek Şerif Hüseyin ile diğer evlatlarını yakalayarak bu uğursuz ihtilali daha doğmadan boğmuş olurum. Ne yapayım ki, elimde bu hainlerin cürümlerini ispata yarayacak hiçbir maddi delil yoktu⁸⁸⁷.”

Hâlbuki başta İngilizler olmak üzere Fransız ve Ruslar Arap coğrafyalarında bir isyan çıkarabilmek için çok yönlü çalışmışlardı. Bu maksatla örneğin Halep vilayetinde Osmanlı Devleti'nin sonradan kapatma kararı verdiği ruhsatsız özel okullar açmanın⁸⁸⁸ yanında Arap aşiretlerini isyana teşvik ve tren yolu hatlarını tahrip için bölgeye Arapça bilen ajanlar göndermişlerdi⁸⁸⁹. İttihat ve Terakki bu isyana giden süreci elbette daha

⁸⁸³ Kayalı, (2003). a.g.e., 179.

⁸⁸⁴ Dawn, C. E. (1998). *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*. (çev. B. Aydın-T. Temiz). İstanbul: Yöneliş Yayınları, 16-22.

⁸⁸⁵ Kayalı, (1998). a.g.e., 198.

⁸⁸⁶ Armaoğlu, F. (2017). Hilafet'in Dış Cephesi. *Türk Siyasi Tarihi*. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 169-181.

⁸⁸⁷ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 292.

⁸⁸⁸ BOA. MF.MKT; 1224/84, 1335 C 12.

⁸⁸⁹ “Mısır fevkalade komiserliğinden makam-ı sadaret-i azimeye şifre hali; Arapçaya aşına bir İngiliz'in bugünlerde Maan cihetine gittiği istihbar olunup bunun bazı işari Arabani bi'l-itma' şimendüferi tahrip ve iştişaş tevliidi gibi mesviyati bulunacağı melhuz idüğü ve Halep'te yakında mahal-i asayiş-i vukuat zuhur

önceden gördü. Olası bir isyanı engellemek için bu tarihten biraz evvel Enver Paşa tarafından Teşkilat-ı Mahsusa kanalı ile özel olarak Kuşçubaşı Eşref, Mehmet Akif ve Paşa'nın başyaveri Mümtaz Bey gibi isimler Necid'e gitmek üzere görevlendirildi. Bu ekip Şerif Hüseyin'in olası bir hareketine karşı İbnisuud ve İbnürreşid gibi önemli Arap aileleri etkin hale getirmeye çalıştılar. Ancak bu girişim İngiliz destekli söz konusu ayaklanmayı engelleyemedi⁸⁹⁰. Ayaklanma üstelik I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ni zora düşürdü. 1917'de Osmanlı yönetimi Arap liderleri ile iletişim kurmaya çalıştı. Ancak pek bir sonuç elde edemedi. 1918'de de bütün Suriye Arapları isyan etti⁸⁹¹. Bu noktada Legrain Fransızca eserinde İttihat ve Terakki'nin Arapların tüm bu ayrılıkçı faaliyetlerine dair politikasını şu net ifadelerle özetler:

“Osmanlı yönetimi Arap isyanlarına ve tüm bu yapılan kötülöklere karşın ortak din, politika ve sosyal yapıya yönelik uygulamalarında onları devlet politikası olarak eşit görmeye devam etti⁸⁹².”

Buradan şu yorumu çıkarmak mümkündür. İttihat ve Terakki Arapların Müslüman olduğu kadar başta Hristiyanlık olmak üzere çeşitli din veya yönelimlere sahip bulduklarından bu coğrafyalarda da ilk evvel Osmanlıcı politikalar takip etmiştir. Buna mukabil ilk defa olarak Hristiyan Araplar kıvılcımı çok önceden çakılmış olan Arap milliyetçiliğini ateşleyeceklerdir. Böylece İttihat ve Terakki I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlıcı bir eğilim olmakla beraber bu savaş ile beraber ağırlıklı olarak İslamcılık üzerinde duracaktır. Fakat bu politika da pek fayda veremeyecek ülkenin Arap coğrafyaları çıkarılan isyanlar ile Osmanlı Devleti siyasi hâkimiyetinin dışına çıkacaktır. Şerif Hüseyin hayallerine ulaşamasa da başından beri kurguladığı isyan amacına ulaşacaktır:

"Biz Arap birliği gibi kutsal amacı, Mekke emirliğine tayin edildiğimiz zamandan beri takip ediyoruz. Bu emelin yerine getirilmesi için, Arap emirleriyle aramızda daima iyi ilişkiler kurmaya çalışmaktan geri kalmadık⁸⁹³."

edeceği dahi İngiliz müstahberanı tarafından söylenildiği müstahberattan ise de derece-i sıhhat ve mevsuku tayin olunamadığından her halde ba-hayret üzere bu talimatın lazım gelenlere tebliği maruzdur. Fi 26-27 Kanun-ı evvel sene 327.” BOA. BEO; 3988/299067, 1330 M 20.

⁸⁹⁰ Öztürkçü, (2016). a.g.e., 129 vd.

⁸⁹¹ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 234,292. Ayrıca Şerif Hüseyin'in neden isyan ettiğine dair iddiaları maddeler halinde görmek için Bkz. 298-300.

⁸⁹² Legrain, (2006). a.g.e., 85.

⁸⁹³ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 300.

Tüm bu iştaha karşın İngiltere gibi emperyalist bir ülkeden vaat edilen karşılığı göremeyen oğul Abdullah ise şu sözlerle pişmanlığını ifade edecektir:

“Eğer ben ve beraberimdekiler, Arap devrimi ve milliyetçi ayaklanmanın bu şekilde sona ereceğini bilseydik, hiçbir şekilde devrime karışmaz ve devrim taraftarlarıyla ilişkimizi keserdik. Bugün mukaddes bölgeler ne yazık ki yağma, hırsızlık, soygun, baskın ve kan dökücülükle geçimini sağlayan bir sülalenin eline geçmiş durumdadır⁸⁹⁴.”

2.4.2. İttihat-Terakki ve Kürtler

2.4.2.1. Kürtlerin menşei

Ortadoğu'nun yerli halklarından olan Kürtler⁸⁹⁵ Anadolu kökenli olmayıp ilk görüldükleri yerler Musul-Urumiye kısımlarıdır⁸⁹⁶. Nüfuslarının artmasıyla şimdiki Türkiye, İran, Irak ve Suriye havalisine yayılım göstermişlerdir. Kürtler, Ziya Gökalp'e göre beş kavme ayrılmıştır: Kırmanç, Zaza, Soran, Güran, Lur⁸⁹⁷. Fakat bugün çok daha net bir şekilde Zazaların Kürt olmadığı gerçeği konunun uzmanlarınca ifade edilmektedir⁸⁹⁸. Gökalp de Kürtlerin kendilerini nasıl ifade ettiklerine dair şu yorumu yapar: “Kurmançlar kendi kendilerine (Kürt) namını vermezler. (Biz Kurmancız) derler. Zazalara da (Dünbeli) derler. Zazalar kendilerine (Kird), Kurmaçlara (Kirdas) adını verirler⁸⁹⁹.” Kürtler 7. yüzyılda Sasani hâkimiyeti altında iken Müslüman olmuşlar, daha sonraki süreçlerde istilaya maruz kalan diğer tüm unsurlar gibi Moğol istilalarından olumsuz anlamda etkilenmişlerdir. Olumsuz olarak etkilendikleri bir diğer gelişme Osmanlı-İran arasındaki savaşlar dönemidir⁹⁰⁰. Rus oryantalist ve Kürdolog Bazil Nikitin, Kürtlerin İslam'ı seçmesinden sonraki dönemi üç ana başlığa ayırmaktadır:

⁸⁹⁴ Kral Abdullah, (2006). a.g.e., 153.

⁸⁹⁵ Lazarev, M. S., Mihoyan, Ş. X. (2001). *Kürdistan Tarihi*. (çev. İ. Kale). İstanbul: Avesta Yayınları, 9.

⁸⁹⁶ (Ahmed bin Yahya) El-Belazûrî. (2002). *Fütûhu'l-Buldan*. (çev. M. Fayda). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

⁸⁹⁷ Gökalp, Z. (2011). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 30.

⁸⁹⁸ Örneğin Tunceli Üniversitesi Zazaca Bölüm Başkanı Zülfü Selcan bu hususu ifade edenlerdendir. Ona göre Zazalarla Kürtler arasında bariz dil farklılığı vardır.

⁸⁹⁹ İnternet: Eröz, M. Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi. Web: www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/download/1023006229/1023005753 adresinden 12 Aralık 2016 tarihinde alınmıştır.

⁹⁰⁰ Burkay, K. (2015). *Neolitik Çağlardan I. Dünya Savaşına Kürtler ve Kürdistan*. İstanbul: Phoenix Yayınları, 285-288.

*“Birincisi 6-15. yüzyıllar arasını kapsayan Arap ve Moğol istilaların yaşandığı dönem. İkincisi 16. yüzyılın başından 19. yüzyıla kadar olan Kürtlerin İran ve Osmanlı Devletleri içerisinde, birkaç Kürt beyliğinin var olmasıyla birlikte, devletlerarası sınırların ve egemenliklerin net olarak görüldüğü dönem. Üçüncüsü ise, 19. yüzyıldan itibaren feodal beylerin ortadan kalkması, Jön-Türk ve İran devrimlerine kadar süren dönem⁹⁰¹.”*Nikitin’e göre Kürt ulusal hareketinin ilk filizleri bu üçüncü dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır.

2.4.2.2. İttihat-Terakki ve Kürt milli hareketlenmesi

Milli hareketlenmeler noktasında basın-yayın faaliyetleri göze çarpar. Kürtlerde basın gelişmeleri daha 19. Yüzyılın sonlarında başlar. Kürtçe dilini esas alan ilk Kürt gazetesi Kürdistan, 1898-1902 arasında yayınlanmıştır. Gazete Kürtlerin eğitim-öğretiminin güçlendirilmesi için yazılar yazmış, Kürtlerin yaşadığı bölgelerin Hıristiyanlarca Ermenistan yapılması tehlikesi sebebiyle Ermenilerden pek olumlu bahsedilmemiştir. Aynı zamanda gazete Osmanlı sınırları içinde bir Kürtçe yayın çıkarma talebinde bulunmuştur. Nitekim bu gazete Osmanlı Devleti sınırları dışında yayınlanmıştır. Bedirhan ailesinden Mikdat Mithat Bedirhan tarafından çıkarılan bu gazete ilk zamanlar Osmanlıcı bir çizgi takip ettiğinden İttihat ve Terakki tarafından da desteklenmiştir. Hatta gazete İttihat ve Terakki’nin yayın organlarından Osmanlı Gazetesi ile Avrupa’da aynı matbaada basılmıştır⁹⁰². Ermeni gazetelerinden Anahid Gazetesi 1900 yılında Kürdistan gazetesi için şöyle yazmıştır:

“Kürdistan’ın hemen her sayısının başyazısı, eğitimin önemi ve gerekliliği üzerine kaleme alınmış nasihatlerden oluşuyor. Bu makaleler, Kürt toplumuna heyecanla davette bulunuyor, cesaret veriyor ve onların kalbini kazanıyordu. Kürdistan gazetesi, olaylarla kanıtıyor ki, Kürtlerin cahilliğinin yegâne sebebi Türk devletidir. Çünkü karmaşık politik soruların çözümü için Kürtlerin cahil bırakılması Türklerin

⁹⁰¹İnternet: Paksoy, E. *Kürt Tarihi Üzerine*. Derin Düşünce Fikir Platformu, Web: <http://www.derindusunce.org/wp-content/uploads/2013/08/kurt-tarihi-uzerine.pdf> adresinden 10 Ocak 2017 tarihinde alınmıştır.

⁹⁰² Kurubaş, E. (2004). *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*. (C.1). Ankara: Nobel Basımevi, 15-16.

işine geliyor, bundan dolayı “Kürdistan”, Kürtleri uyanmaya ve haklı taleplerini devlete sunabilmek için eğitimi yaygınlaştırmaya çağırıyor⁹⁰³.”

Bu gazete söz konusu Kürt gazetesinin Kürt milliyetçiliği çerçevesinde Osmanlı Devleti karşıtı bir faaliyet yürüttüğünü ima etmektedir. II. Meşrutiyet Döneminin fikir hürriyeti çerçevesinde Osmanlı Devleti sınırları içinde de Kürt gazeteleri yayınlanma imkânına kavuşacaktır. Bunlardan ihtilalin hemen ardından kurulan ilk Kürt gazetesi Kürt Teavün ve Terakki Cemiyetinin çıkardığı aynı isimli gazetesidir. 1908-1909 arasında yayınlanmıştır. Burada Kürt cemiyetleşmesinden de bahsetmek gerekir. Kürtlerin ilk dernekleşme faaliyeti 1900 yılında açılan Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti ile hayata geçti. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ise 19 Eylül 1908 tarihinde kurulan ikinci cemiyettir. Bu cemiyetin kendi adıyla neşrettiği gazetenin temel özelliğini Ayhan Işık şöyle ifade eder:

“Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi (...) her ne kadar Osmanlıcı fikirleri ön planda olsa da kültürel milliyetçiliği (esas alan) ilk Kürt ulusal cemiyeti olarak tanımlanabilir⁹⁰⁴.”

İttihat ve Terakki'nin sağladığı II. Meşrutiyet'in fikir ve basın hürriyeti kapsamında başka Kürt yayınları da çıkarıldı. Örneğin yine 1908'de Şark ve Kürdistan Gazetesi ile Kürdistan Gazetesi, 1909'da Peyman Gazetesi, Amid-i Sevda, 1913'de Yekbûn (Birlik) Gazetesi, 1918'de Jîn (Yaşam) Gazetesi, II. Meşrutiyet Dönemi gazeteleridir. Bundan başka dergiler de mevcuttur. 1913 yılı içerisinde Abdullah Cevdet ve İsmail Hakkı Babanzade gibi isimlerin de yazıları bulunan ve Hevî Kürt Talebe Cemiyeti tarafından çıkarılan Rojî Kurd (Kürt Güneşi) Dergisi, Hetawi Kürd (Kürt Işığı) Dergisi, Yekbûn (Birlik) Dergisi, 1914'de Kürdistan Dergisi, Bangi Kürd (Kürt Seslenişi) Dergisi, 1918'de Jîn (Yaşam) Dergisi bunlara örnektir. Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi isimli kitapta Kürt basını için:

“(...)Kürtlerin çıkardıkları yayın organlarında(ki yayınlar) Kürt ulusçu kolektif hafızasının ilk nüvelerini oluşturur. (...)Bu yayınlar Kürt ulusçuluğu bilincini sağlamışlardır⁹⁰⁵” denilmektedir.

⁹⁰³ Issı, M. (Nisan 2013). Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902). *E-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi*. (9). 127-147.

⁹⁰⁴ Işık, A. (Ağustos-Eylül 2013). Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi (1908-1909). *Kürt Tarihi*. 45-49.

Osmanlı Devleti'nin Kürt bölgelerinde biri dinsel baskınlığı diğeri daha laik tutumuyla iki aile ön plandadır. Nihri Seyitleri ve Bedirhanlar. Her iki ailenin de Abdülhamit döneminde sultana muhalefet ettikleri ve bu noktada emellerine ulaşabilmek için İttihat ve Terakki yanlısı bir tutum sergiledikleri ve cemiyete katıldıkları görülür⁹⁰⁶. Hatta 1902 Jön Türk Kongresi'ne de katılmışlardır. Fakat bu kongrede özellikle Bedirhanlar adem-i merkeziyeti savunan Prens Sabahattin hareketine yönelmişlerdir. II. Meşrutiyetin ilanı sonrası 1908'de Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti –ki bu cemiyet II. Meşrutiyet sonrası İstanbul'da Nihri Şeyh Abdülkadir ve Emir Bedirhan tarafından kurulmuş ilk politik Kürt örgütü olup eğitim faaliyetleri ile uğraşmıştır-, 1912'de bir Kürt öğrenci cemiyeti olan Hevi (Umut) Cemiyeti –ki bu cemiyet de İttihat ve Terakki döneminden başlayarak Kürt milli fikirleri yaymaya çaba göstermiştir, Kürtlerin ayrı bir millet oldukları ve bu yüzden ayrı bir devlet kurmaları gerektiğine dair propaganda yapmıştır- gibi cemiyetler kurulmuştur⁹⁰⁷. Bunlardan başka Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti (1908), Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti (1910), Kürdistan Teşrik-i Mesai Cemiyeti (1912) gibi cemiyetler de kurulmuştur.

Kürtlerin İttihat ve Terakki dönemindeki faaliyetleri hakkındaki pek çok akademik çalışmanın ortak bir dili vardır. “*İttihat ve Terakki Türkçülük yapınca Kürtler de Kürtçülüğe yöneldiler*⁹⁰⁸.” Fakat bu iddiayı destekleyecek nitelikte çeşitli kaynak örnekleri sunulamamaktadır. Üstelik 1912'den sonra İttihat ve Terakki Türkçülük yaptığından Kürtlerin de Kürtçülüğe yöneldiği söylenirken Kürtlerin II. Meşrutiyetin çok öncesinden yayınlarının bulunduğu, 1908'den sonra da milli-kültürel faaliyetlerini çok yoğunlaştırdıkları gerçeği görmezden gelinmektedirler. 1908 ile beraber bol miktarda Kürt kulübü kurulmuştur. Örneğin Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti 1908-1909'da Bitlis, Muş, Diyarbakır, Musul, Hınıs, Erzurum ve Bağdat'ta kulüpler açmıştır. Halkın yoğun desteğinin olduğu bu kulüpler on binlerce üyeye sahip olmuştur⁹⁰⁹. Bunlar Türk Ocağı'nın açılmasından çok önceki faaliyetlerdir. Kürtlerin tüm yayın ve cemiyet faaliyetleri 1918'e kadar devam etmiştir. 1918 sonrasında da aktif bir şekilde ayrı bir devlet kurmak için çaba

⁹⁰⁵ Kaya, İ., Yalçın, E., Çakmakçı, G. Ş. (Nisan 2015). *Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi*. İstanbul: UKAM Yayınları, 1-37.

⁹⁰⁶ McDowall, D. (2004). *Modern Kürt Tarihi*. (çev. N. Domaniç). Ankara: Doruk Yayıncılık, 136-137.

⁹⁰⁷ Karlsson, I. (2008). *Bir Diplomatın Gözüyle Kürt Sorunu*. (çev. T. Kayaoğlu). İstanbul: Homer Yayınları, 43.

⁹⁰⁸ İttihat ve Terakki'nin hep Türkçü bir zihniyete sahip olduğuna dair tutarsız iddiaları çürüten bir makale olarak Bkz. Günay, N. (Mart 2014). İttihatçıların Türkleştirme Siyaseti ile İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler. *ATAM Dergisi*. (C.30). 88, 115-157.

⁹⁰⁹ Issı, M. (Nisan 2013). a.g.m., 127-130.

içine giren kesimler söz konusu olmuştur. Kürt Şerif Paşa bu çalışmaların başını çekenlerdendir. II. Meşrutiyet Döneminin özellikle ilk yıllarında herkes için olduğu kadar Kürtler için de sağlanan fikir serbestisi bize Kürtlerin nasıl bir Türkçülük sınırlamasına maruz kaldıkları sorusunu düşündürmektedir.

İttihat ve Terakki döneminde bazı Kürt ileri gelenleri hükümete ve Meclis-i Mebusan'a telgraflar göndererek bazı İslami görünümlü isteklerde bulunmuşlardır. Hukukun şeriata uygun hale getirilmesi, vergilerin şer'i hükümler gözetilerek düzenlenmesi ve Kürt bölgelerinde kadı ve müftülerin Şafi mezhebinden seçilmesi bu isteklerdendir. Asıl önemli olan İslami bir özellik katılan söz konusu isteklerin bir kısmının milliyetçi kimi hususlar içermesidir. Bunlardan birkaçı; beş Kürt kazasında resmi dilin Kürtçe olması, Kürt bölgelerinde eğitim dilinin Kürtçe olması ve Kürtlerin yaşadıkları bölgeye atanan tüm idari ve mülki personelin Kürtçe konuşması gibi isteklerdir⁹¹⁰. Müslüman Kürtlerin önderlerinin milli konulara ciddi bir şekilde eğildikleri görülür. Bu Kürt önderlerinden birisi Said-i Nursi'dir. İttihad-ı İslam'dan bahseden Said-i Nursi'nin aynı zamanda Kürtlere yönelik kavmiyetçi ifadeleri de bulunmaktadır. Asıl adı Said-i Kürdi olan Said-i Nursi "İki Mekteb-i Musibetin Şahadetnamesi Veya Divan-ı Harb-i Örfi: Ve Said-i Kürdi" adlı eserinin "Hatime" bölümünde:

"Ebna-i cinsime (Kürtleri kastediyor) burada birkaç söz söylemezsem bence bahs na-tamam kalır.

Ey Asuriler ve Keyanilerin cihangirlik zamanında pişdar, kahraman askerleri olan aslan Kürtler! Beş yüz senedir yattınız yeter artık uyanınız sabahdır. Yoksa sahra-ya vahşette vahşet ve gaflet sizi gâret⁹¹¹ edecektir. Hikmet-i ilahi denilen makine-i âlemin nizamı ve telgraf hattı gibi umum âleme mümted ve müteşaiib kanun-u nurani-i ilahinin müessisi olan "hikmet-i İlâhi" ufk-u ezelden engüşt-i kaderi kaldırmış size emrediyor ki tefrika ile katre katre müteferrik su gibi zayi olan hamiyet ve kuvvetinizi "fikir-i milliyet" ile tevhid ve meczederek zerratin cazibe-i cüz'iyeleri gibi bir "cazibe-i umumi-i milli" teşkili ile Kürt gibi bir kitle-i azimeyi küre gibi tedvir ederek, şems-i şevket-i İslamiye ve Osmaniyenin mevkibinde bir kevkeb-i münevver gibi cazibesine ittiba ile muvazene ve ahenk-i umumiyeyi muhafaza ediniz.

⁹¹⁰ Jwaideh, W. (2009). Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi. (çev. İ. Çeken ve A. Duman). İstanbul: İletişim Yayınları, 214.

⁹¹¹ Yağma.

(...)Hem de “Milliyet” denilen mazi derelerinde ve hal sahralarında ve istikbal dağlarından hayme-nişin olan -Rüstem-i zal- ve -Selahaddin Eyyubi- gibi Kürt dahi kahramanlarıyla bir çadırda oturan bir aile gibi herkesi başkasının haysiyet ve şerefi ile şereflendiren ve hissiyat-ı ulviyenin enmûzeci olan “fıkr-i milliyetiniz” size emr-i kat-i ile emrediyor ki ta her biriniz umum bir milletin makes-i hayatı ve hami-i saadeti ve umum milletin bir misal-i müşahhası olunuz. Şimdiki gibi bir şahıs değil, bir millet kadar büyüyeceksiniz. Zira maksadın büyümesi ile himmet de büyür. Ve “Hamiyet-i Milliye’nin” galeyanyla ahlak da tekemmül ve teali eder⁹¹²” der.

Said-i Nursi -üstelik İttihat-ı İslam’dan da bahsettiği- bu eserde çok açık bir şekilde Kürtleri Asurilerin mirasçısı saymakta ve kimliklerinin bilincinde olarak bir millet olmak için harekete geçmelerini istemektedir. Aynı yazıda II. Meşrutiyetin ilanının bir şans olduğundan bahsederek artık meclis imkânı olduğu için Kürtlerin bu durumdan istifade ederek kayıtsız kalmamalarını talep etmektedir. Bütün bunları sıralarken milli dile yani anadile de vurgu yapan Said-i Nursi dilleri etrafında birleşmelerini talep ettiği Kürtlere “...kılıçlarınızı fen ve sanat cevherinden yap(ın)” demektedir⁹¹³. Bu arada “Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti”nin on beş kurucu üyesinden biri de Said Nursi olmuştur⁹¹⁴.

Kürtlere benzer tavsiyelerde bulunan ve müstakil bir Kürt alfabesi oluşturulmasını elzem gören bir diğer isim Abdullah Cevdet’tir. Onun düşünce ve bu konudaki faaliyetlerini Şükrü Hanioglu: “Bu tavsiyelerin amacının, ise uzun vadede İmparatorluktan ayrılmak olduğu kuşkusuzdur⁹¹⁵” şeklinde yorumlar. Nitekim II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki’nin bölgede uyguladığı politikaları çıkarları itibariyle hoş bulmayan Kürt ileri gelenleri Rusya’nın da teşvik ve desteğiyle Balkan Savaşları’ndan sonra Bitlis isyanını çıkarmışlardır. Fakat isyan bastırılmış ve sorumlular cezalandırılmıştır. Bütün bu

⁹¹² Bediüzzaman, (1327-1909). *İki Mekteb-i Musibetin Şahadetnamesi veya Divan-ı Harb-i Örfi: ve Said-i Kürdi*. Tab’ı: Kürdizade Ahmed Ramiz. İstanbul: İkbâl-i Millet Matbaası, 44-48.

⁹¹³ İşin ilginç tarafı metnin orijinalinde açık bir şekilde “Kürtler” ifadesi geçiyor iken aynı eserin günümüz nesillerine aktarılması için Latin harfli olarak basılan bir baskısında (Bediüzzaman Said-i Nursi, (2009). *Risale-i Nur Külliyyatından İki Mekteb-i Musibetin Şahadetnamesi Veya Divan-ı Harb-i Örfi*. İstanbul: Sözler Neşriyat, 58-63.) Kürtlere dair tüm ifadeler “İslam” olarak değiştirilmiştir. “Asuriler” kelimesi ise “Asya orduları”na dönüştürülmüştür. Eserin bu bölümünde ağdalı anlaşılmayan kısımlar olduğu gibi aktarılırken anlaşılabilir yerler ya tahrif edilmiş ya da her nedense metinden çıkarılmıştır. Bu sebeple bu nüshadaki “Hatime” bölümü yanıltıcı olduğu kadar eksiktir. Ayrıca dikkati şayan bir nokta daha var ki eserin orijinalinin sonunda sadece Bediüzzaman Said-i Nursi denilirken Latin harfli baskısında bu adın üstüne Arapça olarak “el-baki, hüve’l-baki” eklenmiştir. Malum olduğu üzere “hüve’l-baki” “baki olan odur” demek olup “o”ndan kasıt Allah’tır.

⁹¹⁴ Mary F. Welt, (2006). *Bediüzzaman Said Nursi / Entelektüel Biyografisi*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 198.

⁹¹⁵ Hanioglu, (1981). a.g.e., 317.

faaliyetlere mukabil İttihat ve Terakki'nin doğu vilayetleri için özel bir siyaseti oldu. Çıkar gruplarının hoşuna gitmeyen doğudaki İttihat ve Terakki politikalarının neler olduğunu özetleyelim:

Valilere geniş yetkiler verildi, terör örgütlerine katılmış memurlar azledildi, düzenli olarak bölgede Müslüman nüfusun artırılması için muhacirler bu bölgeye yerleştirildi. Bölgede propaganda faaliyetlerine ağırlık verilerek, basın yolu ile de halk etkilenmeye çalışıldı. Bu faaliyetlerin organizasyonu ve hayata geçirilmesi ile ilgili olarak da, gazeteler çıkarıldı. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin paramiliter bir kuruluşu olan ve etkisini Cumhuriyet Türkiye'sine kadar taşıyacak olan Teşkilat-ı Mahsusa örgütü de görevlendirildi. Teşkilat-ı Mahsusa için bölgedeki Müslüman ahaliden ve Müslüman gönüllü mahkumlardan müfrezeler oluşturularak, o dönemde prestijini artırmış olan Ermeni çetelerinin, Müslüman halka yaptığı zulümler engellenmeye çalışıldı. İttihat ve Terakki Fırkası, bölgesel politikalarını yalnız asayiş meselesi üzerine kurmayıp bölge için eğitim, ziraat, imar ve sağlık gibi alanlarda da ciddî çalışmalar başlattı. Hayata geçirilen bu projeler içinde Erzurum'da bir hastanenin açılması, Van'da medrese açılması, yolların onarılması gibi örnekler gösterilebilir. Doğu vilayetlerinde uygulanan karakteristik politikaların diğer bir yansıması da Hamidiye ve Aşiret Alayları idi. Müslüman Kürt ahaliden teşkil edilen bu alaylar sayesinde doğu vilayetleri Osmanlı idaresine bağlı kalması sağlanacak, bölgesel güvenlik için de elde hazır kuvvet bulundurulmuş olacağından, bunların sonucunda merkezî otoritenin tesisi sağlanmış olacaktı. İttihat ve Terakki Fırkası, bölgede Kürtlere büyük önem vermekteydi. Çünkü İngiltere ve Rusya'nın Kürtlerle ilgili planları bulunmakta idi. Kaderlerini Türklerle birleştirmiş olan bu Müslüman unsurun koparılması her şeyin sonu olabilirdi. Birtakım kişi ve grupların, yapılan propagandaların etkisi ile Osmanlı Devleti'nin aleyhine birtakım bölücü faaliyetler içine girmiş olmalarına rağmen İttihat ve Terakki'nin Kürt politikası başarılı oldu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra doğu vilayetlerinin bütünlüğü korunmuş ise bunda İttihat ve Terakki'nin uyguladığı politikaların büyük katkısı oldu. Bu politikalar Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasında da etkili olacaktı⁹¹⁶.

⁹¹⁶ Aydoğan, E. (2005). *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 367-369.

III. BÖLÜM İTTİHAT-TERAKKİ VE TÜRKÇÜLÜK

3.1. TÜRKÇÜLÜĞÜN TARİHÇESİ

Bu bölümümüze milliyetçiliğin tanımı ile başlayalım:

“Belirli bir coğrafyada ortak kültürel ve/veya etnik kökene sahip toplulukların siyasî ve tarihî meşruiyetiyle yüceltilmesini hedefleyen siyasal, sosyal, kültürel, dinî düşünce ve yaklaşımlarla ideolojik anlamda millî devletin güçlenmesini en önemli hedef sayan anlayışa milliyetçilik denir. Milliyetçilik kavramının 1789 Fransız İhtilâli'nin ardından geliştiği kabul edilir⁹¹⁷.”

Millet kavramı Kur'an-ı Kerim'de geçmektedir. *“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli ve en üstününüz O'ndan en çok korkunuzdur. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdar olandır⁹¹⁸.”* Bu ayet ile dinen kavmiyetin varlığı tescil edilmekteydi. Fakat İslam coğrafyalarında önemli olan ümmetti. Bu sebeple milliyetçilik fikri ümmet fikrinin karşısında yer aldığından fikir adamlarınca sıcak karşılanmadı. Birkaç yüzyıl öncesinde İslam coğrafyalarındaki millet bilincinin ortaya çıkışı daha ziyade sömürülmeye karşı bir başkaldırı şeklinde kendisini gösterdi.

Osmanlı dönemindeki milliyetçilik ise hem Avrupa'dan hem de nispeten diğer İslam coğrafyalarından farklı bir gelişme seyri takip etti. Tezimizin diğer bölümlerinde Osmanlı anasırının kimilerinin milliyetçiliklerine değinmiş idik. Bu milliyetçiliklerde temel hedef ayrı bir devlet kurmaktı. Bu örneklerin aksine Türk milliyetçiliği ayrı bir devlet kurmak fikrinden doğmayıp, önce ben de varım diyebilmek için doğmuş sonra da mevcut devlet dolayısıyla vatanın elden gitmesine karşı koymak amacıyla, bir zorunlulukla halk tabanında destek bulmuş bir akımdı. Yani Osmanlı'da Türk milliyetçiliğinin iç değil daha ziyade dış dinamiklerin etkisiyle oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu akım ilk önce dil ve kültür ağırlıklı bir Türklük bilinci ile inşa edilecek ve 19. yüzyılda ortaya çıkmakla birlikte 20. yüzyılın başlarında bir siyasi akım olarak uygulamaya konulacaktır. Bu

⁹¹⁷ Özcan, A. (2005). Milliyetçilik. *TDVİA*, (C.30). İstanbul, 84.

⁹¹⁸ Hucurat Suresi 49(13). Kur'an-ı Kerim. (Elmalılı Hamdi Yazır Meali)

yönüyle aynı dönemlerdeki milliyetçilik akımlarıyla kıyasladığımız vakit Türk milliyetçiliği kendisini en geç gösteren akımlardan biridir diyebiliriz.

Türklük bir etnik kimlik, Türkçülük ise Türk siyasi milliyetçiliğinin ifadesidir. Nitekim milliyetçilik ileride bu iki terimin de yerini tutmaya başladı. Milliyetçilik ifadesi daha çok Cumhuriyet Türkiye'sinde geçer⁹¹⁹. Türk kimliğinin oluşum başlangıcını teşkil eden zaman için genel kabul Fransız ihtilali sonrası olsa da farklı kanaatler de vardır. Örneğin İbrahim Kafesoğlu Orhun Kitabelerindeki özelliklerle “Türk Budunu” yani kavmine ve Türk kavmiyetine yönelik çeşitli hususlara vurgu yaptığından Türk milliyetçiliğinin bu dönemde kendini gösterdiğini düşünmüştür⁹²⁰. Örneğin Göktürk Hakanı Bilge Kağan'ın oğlu tarafından onun ölümü sonrası dikilen kitabede “*Ey Türk Milleti, üstte gök yıkılmaz altta yer delinmezse devletini, töreni kim bozabilir?*” denilmekteydi⁹²¹. Buna göre Türklerde milli şuurun ilk belirtisine 8. yüzyılda rastlanır diyebiliriz. Selçuklular döneminde de milli algının gelişimi devam etti. Örneğin Türkistanlı Şeyh Ahmet Yesevi'nin müritlerinden Yunus Emre 13. yüzyılda Anadolu'da ilahileriyle milletimizin ruhuna Türklük şuru aşıladı. Moğol istilası sonrası ise Anadolu'da yerleşik hayata geçmiş olan Türklerde milli şuur zayıfladı ve Fars kültürü ile Farsça ağırlık kazanmaya başladı. Hatta bu duruma bir tepki olarak Karamanoğlu Mehmet Bey 1277'de “*divanda, dergâhta, bergâhta, mecliste ve meydanda*” Türkçe'den başka dil kullanılmasını yasak etti. Zaman içinde Osmanlı'da da Arap ve Fars edebiyatı ile adetleri benimsendi⁹²². Osmanlı'da Arap ve Fars etkisini özellikle edebiyatta görmek mümkündür. Tüm divan edebiyatçıları bilir ki 15-16. yüzyıla kadar dönemin şiirlerinin dili anlaşılırdır. 16. yüzyıldan itibaren kullanılan dil sadece Türkçe bilen bir kimse tarafından anlaşılabilir. Zira dil büyük oranda Fars kültürünün etkisi altındadır. Yanı sıra Arapça da etkilidir. Bu yüzyıl Osmanlı uygarlığının kendine özgü nitelikleriyle ulaştığı zirve noktadır. Bu noktadan itibaren milli kültürden uzaklaşma ve bozulma başlar. Bu tesirden Said Halim Paşa da bahseder⁹²³. Namık Kemal, 1882'de yayın sayısının ve okuyucu kitlesinin Tanzimat'a oranla arttığını ve son on yıl içinde gazete okuyan kadınların sayısının dahi “yüz kat” arttığını belirttiği bir mektupta şöyle yazmıştır: “*Bugün esnaf ve uşaklar bile gazete okuyorlar ya da okuyabilenlerden*

⁹¹⁹ Karpat, (2005). a.g.e., 574.

⁹²⁰ Kafesoğlu, İ. (1999). *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 19.

⁹²¹ Kafesoğlu, İ. (1983). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 120.

⁹²² Öyle ki Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu Enderun Mektebi'nden yetişen idareciler zümresi Türkleri “etrak-i bi-idrak” terimiyle hakir görmüşlerdir. “Türk” tabiri kaba, köylü anlamında kullanılır olmuştur. Bu anlayış özellikle 19. yüzyıl başlarından itibaren ağırlık kazanmıştır. Kuran, (E.) (1997). a.g.e., 204-205. 244.

⁹²³ Prens Mehmed Said Halim Paşa. (1337b). a.g.r., 18.

dinliyorlar. Ayrıntısız bile olsa, devlet işleri, yurtseverlik, medeni erdemler, askerlik başarıları ve savaş olayları hakkında bilgiler ediniyorlar.” Namık Kemal’in bu yorumuna mukabil bu dönem basınında milli kimlik oluşturacak haberler değil daha ziyade popüler fen yazıları hâkimdir. Türklüğü tesis edecek bir etkiden bahsedilemez⁹²⁴. İstanbul’daki İngiliz Büyükelçiliği Baş Çevirmeni Maurice Fitzmaurice’in İngiliz Dışişleri Bakanlığına yazdığı 1906-1907 tarihli raporunda dönemin Türk basınından bahsederken bu durumdan bahsedilmektedir. Buna göre *“bir milyon mil karelik toprağı kaplayan imparatorluktaki bütün basın 4 günlük gazete ve iki haftalık dergidir. Bunlar çok süslü Arapça ve Farsça kelimelerle doludur”*⁹²⁵.

1897’de Türkler dönemin “Osmanlı” isimli gazetesinde Tunalı Hilmi tarafından yazılan bir yazıda şöyle tanımlanmaktaydı: *“Türkler(...) geriye kalan bu millet de açtır, çıplaktır, zulümdededir. Muti, sabırlı ve hâlî ve müteenni olan bu kavm bazılarınca miskin ve pek tembeldir. Türkler hakikat-i halde büyüklerimizden birinin dediğı gibi tüfek içindeki kurşun gibi yerlerinden zor çıkarlar, çıktıktan sonra da gidebildikleri kadar giderler”*⁹²⁶. Bu yazıda Arapların, Arnavutların hatta Kürtlerin ve Lazların dahi kıyamda bulduklarından bahisle bunların Müslüman olmasına karşın isyan etmeleri sorgulanıyordu. Bu yazı sonrasında Tunalı Hilmi Osmanlılık ile Türklüğü bir tuttuğunu ifade ettiğı yazılar kaleme almaya başlayacaktı⁹²⁷. Milliyetçilik yüzyılı olan 19. yüzyıldan 20. yüzyıla girildiğı halde Osmanlı’daki çeşitli ulusların milli ideolojileri yanında, Türkler en sona kalmıştı. Panslavizm, Panhelenizm, Pancermenizm, Siyonizm ve türlü akımlar bu milliyetçi oluşumları desteklerken⁹²⁸ Türkler Ziya Gökalp’in deyimiyle *“Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat”* geçirmekteydiler⁹²⁹.

Osmanlı tebaası diğer milletlerdeki milli hareketlenmeler Türk milletine mensup kimi aydınlar tarafından görülmüş ve özellikle Tanzimat sonrasındaki fikir akımlarından birisi olarak Türkçülük belirginleşmeye başlamıştır. Türk Milleti’nin geri kalmasından

⁹²⁴ Berkes, (2011). a.g.e., 368.

⁹²⁵ Uğurlu, (Editör). (2005b). *Türkiye’nin Parçalaması ve İngiliz Politikası (1900-1920)*. İstanbul: Örgün Yayınları, 164-165.

⁹²⁶ Tunalı Hilmi. (1 Aralık 1897). Makam-ı Akdes Cenab-ı Hilafetpenahiye. No:1. *Osmanlı*. 2.

⁹²⁷ Hanioglu, (1985). a.g.e., 632.

⁹²⁸ Bu desteklerin tabi bir neticesi olarak gayrimüslimlerin milliyetçilik hareketleri ile devletten ayrılmaya başlamaları ve Türklerin uğradığı baskı ve zulüm Osmanlılık anlayışına rağmen devlette Türk unsuruna ağırlık vermeyi beraberinde getirdi. Öyle ki daha 1862’de Hariciye Nazırı Ali Paşa ülkedeki çeşitli milletlerin gayelerini, birbirlerine ters düşen menfaatlerini gördükten sonra ülkede birleştiricilik görevini yapacak unsurun bilhassa Türkler olduğuna işaret etmişti. Sarıay, (2008). a.g.e., 48.

⁹²⁹ O kadar ki milli marşları bile yoktu. 1908 Temmuz’unda Hürriyetin ilanını Fransız Milli Marşı’nı (Marsailles) çalarak Selanik’te kutlamışlardı. Tunaya, (2011). a.g.e., 379.

rahatsız olan ve milletini ileriye taşımak isteyen edebiyatçı ve fikir adamları bu noktada Türk kimliğini vurgulama ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu sebeple Türkçülük ilk evvel siyasi değil ilmi bir mahfil teşkil etti⁹³⁰.

3.2. İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİNDE “TÜRKÇÜLÜK”

Milliyetçi harekete katkı sağlayan üç ayrı unsur vardır. Bunlardan biri Abdülhamit döneminden kalma eski Türkçülerdir. Veled Çelebi, Necip Asım, Mehmet Emin gibi Türk kültürü için çaba gösteren isimler bunlardandır. İkinci olarak 1908 sonrasında Selanik’te oluşan milliyetçi çevrelerdir. Bunlar Selanikli olduklarından Batılı fikir akımlarına oldukça açıktılar ve Jön Türklere bağlıydılar. Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Ali Canip gibi kişiler dil ve edebiyat milliyetçiliğine yönelmişlerdi. 1912’de Selanik’in Yunanlılar tarafından işgali sonrası İstanbul’da bir araya gelerek milliyetçilik akımına güç verdiler. Son olarak da Rusya’dan gelen Türkler vardı. Çar’ın Rusya’daki Müslümanların bütün yayın organlarını etkisiz kılan ve kamuoyunun oluşmasını engelleyen 1907-1908 gerici baskı hareketinden sonra Kırım, Tatar, Azeri Türklerinden aydınlar Osmanlı’ya gelmiş Jön Türklerce de çok iyi karşılanmışlardı. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade Hüseyinzade Ali... vs. bunlardandı. Bu kimseler kurulan göçmen örgütleri sonrası gazete ve dergi çıkarmaya başladılar. Böylece doğrudan ya da dolaylı olarak Türk Milli Hareketini desteklediler⁹³¹. Bu saydığımız isimlerden Ziya Gökalp⁹³² ve

⁹³⁰ Akçura, (1998). a.g.e., 23.

⁹³¹ Georgion, F. (1999). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. (çev. A. Er). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 61.

⁹³² Ziya Gökalp Türk milliyetçiliğini sistemleştiren kişidir. Uriel Heyd Ziya Gökalp’in Türkçülüğünün sadece siyasal bir program olarak kalmayarak tam bir yaşam felsefesine dönüşmeyi esas alan Alman milliyetçiliğine benzediğini belirtir. Ona göre bu benzerliğin temel nedeni her iki ülkedeki siyasi ve toplumsal koşulların Batı Avrupa’dan farklı olmasıdır. 19. yüzyılın başlarında Batı Avrupalı milletlerin oluşturulmasında en önemli rolü oynayan zengin orta sınıf Almanya’da olduğu gibi Türkiye’de de gelişmemiştir. Gökalp ve arkadaşları Batılı tarzda bir burjuvazi temsilcisi olmayıp Batı düşüncesinden etkilenmiş aydın, gazeteci, yazar ve memurlardan oluşan küçük bir kesimdir. Türkiye’de Batılı anlamda bir aristokrasi ya da dinsel örgüt hiç olmadığından saray ve din adamlarına karşı koyan bu grup üyeleri kendilerini geleceğin milli devletinin önderleri saymaktaydılar. Bu işi gerçekleştirmede ordu ile iş birliği içine girdiler. Bu ittifak için milliyetçilik siyasal gücün yolunu açtı ve onların dış savaşlarında Türk halk kitlelerinin desteğini kazanma çabalarını başarıya ulaştırdı. Heyd, (2010). a.g.e., 178-181. 1895’de İttihat ve Terakki üyesi olan Ziya Gökalp 1908’de cemiyetin Diyarbakır temsilcisi oldu. İnalçık, H. (Mart 1996). Ziya Gökalp. *Türk Yurdu Dergisi*. (103), 3. (Halil İnalçık’ın bu makalesinde Ziya Gökalp’in cemiyete üyelik tarihi 1885 şeklinde yanlış olarak yazılmıştır.) 1913’de İstanbul’a gelen ve İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi olan Gökalp burada Türk Yurdu ve Muallim dergilerinde yazdı ve meşhur eserlerini kaleme almaya başladı. Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 298-305. Gökalp esasen önceleri Türk milliyetçisi değil Osmanlılığı hedefleyen bir anlayıştaydı. Osmanlı Devleti’nde uygulanacak bu siyaset ile tıpkı Amerikan milletinin oluşturulması gibi yeni bir milletin oluşturulacağı kanaatindeydi. 1909’da Selanik İttihat ve Terakki Kongresi’ne Diyarbakır bölge üyesi olarak gelmesi sonrası İttihatçı bir yayın olan “Genç Kalemler” grubuna katıldı. Burada Ömer Seyfettin ve Hüseyinzade Ali Turan’ın da etkisiyle Türkçü kişiliği

Yusuf Akçura⁹³³'yı yakından inceleyelim:

Ziya Gökalp'e göre Türkçülük çeşitli vesilelerle zaman içinde oluşum değişim ve gelişim göstermiştir. Örneğin ona göre ilk Türkçülük "Türkseverlik" adı altında Avrupa'da

oluşmaya başladı. Böylece Osmanlı milliyetçiliğini terk etti. Gökalp, Z. (1976). *Makaleler I –Diyarbakir, Peyman, Volkan Gazetelerindeki Yazılar-*. Beysanoğlu, Ş. (Hazırlayan). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 54-57. İttihat ve Terakki Cemiyeti imparatorlukta bütün kültürel hareketler üzerinde etkisini göstermek istiyordu. Ziya Gökalp de bu noktada bir "irtibat adamı" rolü üstlenmiştir. Alangu, T. (1968). Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı. İstanbul: May Yayınları, 428. İttihat ve Terakki, Ziya Gökalp'i Selanik Merkezi Gençlik Bürosu şefliğine getirdi. Bu esnada Gökalp'in gençlik için hedeflerini şu maddelerle özetlemek mümkündür: Türk olmak, Türkçülük ülküsüyle yetişmek, kişisel ve ulusal bir ahlaka sahip olmak, yaşamını belirli bir düşünceye adanmak, düşüncede bir iş bölümü yapmak, yetiştirdiği gençlere iş bulmak, gençleri üç konuda yetiştirmek: 1-devlet adamı, 2-öğretmen ve din adamı, 3-yazar ve eser sahibi (Basının başına getirmek için), ahlak ve düşünce bakımından yetişmiş gençlerin bir kulübe gidip gelmelerini sağlamak, örgütçü olanları İttihat ve Terakki Cemiyetinin başına getirmek, gençleri Avrupalı propagandasından korumak, teknik bilgilere yatkın olanları Avrupa'da öğrenime göndermek, bilim adamı yeteneği gösterenleri, Türkiye'de ulusal incelemeler yaptırarak profesörlüğe yükseltmek. Şapolyo, E. B. (1974). *Ziya Gökalp İttihatı Terakki ve II. Meşrutiyet Tarihi*. Ankara: İnkılap ve Aka Yayınları, 108.

⁹³³ Yusuf Akçura 1908'de İhtilal sonrası Osmanlı Devleti topraklarına geldiğinde fikir adamlarının sadece Batıcılar, Osmanlılığı savunanlar ve İslamcılardan oluştuğunu gördü. Zira bu esnada Türkçülük henüz filiz halindeydi. Hiçbir fikir adamınca ya da basın-yayın organında bu fikir savunulmamaktaydı. Türkman, S. (2003). Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp. Erzurum Atatürk üniversitesi Atatürk Dergisi. 3(4). 141; Georgion, F. (1999). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. (çev. A. Er). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 60. Harbiye'de öğrenciyken Sosyal Darwinizme ilgi duyan Akçura, 1925'de Materyalist Tarih (Akçuraoğlu, Y. (Şubat 1341/1925). Tarihi Görüşe Dair. Türk Yurdu. 1(5). 356-357.) anlayışını benimsediğini açıkça yazdı. Kuran, E. (1987). Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği. *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri 11-12 Mart 1985*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 46. Görüşlerini de buna göre temellendirecekti. Öncelikle Yusuf Akçura Pantürkizm akımının babası sayılır. 1904'te Mısır'da yazdığı Üç Tarz-ı Siyaset makalesinden sonra Meşrutiyetin ilanına kadar kökeni itibarıyla Rusya Türklüğünün faydasına çalışmıştı. Akçura'ya göre Pantürkçü birlik esas olarak 20. yüzyılın başlangıcında Osmanlı Devleti'nin Avrupa güçleri karşısındaki konumundan ve son dönemindeki etnik bileşiminden kaynaklanan siyasal/tarihsel bir zorunluluktur. Özdoğan, G. G. (2001). *Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931- 1946)*. (çev. İ. Kaplan). İstanbul: İletişim Yayınları, 26. Ancak ona göre bu anlayış İttihat ve Terakki'nin varlığı boyunca böyle devam edecekti. 1919'da Türkçülüğü "Demokratik Türkçülük" ve "Emperyalist Türkçülük" olarak ikiye ayırdığında artık bu akımı benimsediğini söylemek mümkün olamaz. Hatta öyle ki 1920'den sonra Rusya Türklerinden bahseden bir yazısı hemen hemen yok gibidir. Aydın, S. (1993). *Modernleşme ve Milliyetçilik*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 219. Akçura'nın İttihat ve Terakki ile ilişkilerine baktığımızda onun cemiyette aktif olmadığını görürüz. Hatta o Ziya Gökalp'in aksine İttihat ve Terakki içinde yer almadı. Temel sebep ise İttihat ve Terakki'nin takip ettiği Osmanlılık politikasıydı. Hatta cemiyete girmesi için kendisine ettirilerek istenen yeminin içinde Osmanlı ve İslam ifadelerinin geçmesi sebebiyle ant içmeyi reddettiği bilinir. Yusuf Akçura hem İttihat ve Terakki'ye girmemiş olması hem de Pantürkizm'i 1917 gibi terk etmesi sonrası vatana bağlı milliyetçilik noktasında hareket eden Atatürk Cumhuriyeti döneminde milli politikaların oluşturulmasında öne çıkan bir isim olacaktır. Aydın, (1993). a.g.e., 219. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin askeri merkezli yapılanmasından da rahatsızdı. Hatta bu yüzden 1912'de İttihat ve Terakki'ye muhalif Milli Meşrutiyet Fırkası kurucuları arasında yer alacaktı. Ancak İttihat ve Terakki'ye açıkça muhalefet etmedi. Zira geride kalan bütün fikirlerde özellikle Milli iktisat konusunda İttihatçılarla aynı çizgidedir. Bu yüzden Akçura'nın İttihat ve Terakki'ye ihtiyatlı bir tutum içinde olduğunu söylemek mümkündür. Georgion, (1999). a.g.e., 60-65. Bundan başka İttihat ve Terakki'nin kimi uygulama ve kararlarını desteklediğini de görürüz. Örneğin Pantürkist görüşleri sebebiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas harekâtını destekledi. Aydın, (1993). a.g.e., 217. Öte yandan savaş esnasında İttihat ve Terakki'nin de destek ve onayıyla "Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar Halklarının Haklarını Koruma Komitesi" kuruldu. Bu sıralarda Enver Paşa'nın görevlendirmesi ile bu komitenin başındaki isimlerden olarak Akçura ve arkadaşları yurt dışına gönderilerek içinde Avusturya-Macaristan, Almanya ve İsviçre'nin de olduğu kimi ülkelerde çeşitli temaslarda bulundular. Akçura bu görevi sevinçle karşıladı. Amaç Rusya Türklerini Rus boyunduruğundan kurtarmaktı. Hatta Türk Yurdu Dergisi dahi bu maksatla çıkarılmaya başlandı. Temir, A. (1987). *Yusuf Akçura*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 47-56.

Türk el sanatlarına yönelik hayranlıkla başlamıştır. Türk eserlerinin evlerde sergilenmesi bir statü göstergesi gibidir. Bundan başka Avrupa ülkelerinde Türkoloji çalışmaları ile büyük Türk tarihi kanıtlarıyla ortaya konulmaya başlanmıştır. İttihat ve Terakki dönemi sonrasında yazdığı eserinde “*Türkçülük, Türk milletini yükseltmek demektir. (...)O halde, millet nedir? Millet, ne ırka, ne kavme, ne coğrafyaya, ne siyasete, ne de iradeye bağlı bir topluluk değildir. Millet, dil, din, ahlak ve bütün güzel sanatlar bakımından ortak olan yani aynı eğitimi almış bulunan kitlilerden oluşan bir topluluktur. (...) Türk köylüsü onu “dili dilime uyan, dini dinime uyan” diyerek tarif eder*” der⁹³⁴. Gökalp’e göre “*Türk olmak için yalnız Türk kanı taşımak Türk ırkından olmak kâfi değildir. Türk olmak için her şeyden evvel Türk harsı ile terbiye görmek ve Türk mefkûresi için çalışmak şarttır. Bu şartları haiz olmayanlara kanca ve ırkça Türk olsalar bile Türk unvanı veremeyiz*⁹³⁵.” Demek ki Türk olabilmek için bir mefkûreye ihtiyaç vardır. Ziya Gökalp mefkûrenin de tanımını yapmıştır: “*İçtimaiyat ilmine göre mefkûre istikbalde vasıl olacağımız gaye, bir hedef demek değildir. Mefkûre, müstesna anlarda yaşanabilen bir hayat tarzıdır. Bu müstesna anlar cemiyetin buhranlı dakikalarıdır. (...)Bu galeyanlı anlarda fertler son derece fedakâr oluyor. (Bu fedakârlıklar fertlerde nice kahramanlıklara, ümitvar numunelere sebep olur. Bu haller insanlara mutluluk verir.) İşte insanların bu galeyanlı anlarda yaşadığı bu tatlı saadet hayatına mefkûre denir. Demek ki mefkûre buhran zamanlarında, şiddetli bir halde yaşanan cemiyet hayatıdır. Başka vakitlerde yaşanan hayatlar ise ferdi hayatlardır*⁹³⁶.” Buna göre Gökalp’in anlayışıyla mefkûre fertlerin zor zamanlarda şahsi çıkarlarını bir kenara bırakarak ortak milli amaçlarda buluşmalarıdır. Onun bu mefkûre tanımı Milli Mücadele Dönemindeki Müdafaa-i hukuk ruhunun temeli niteliğindedir. Gökalp milliyetçilik ile halkçılık arasındaki farkı da tanımlamıştır. Buna göre: “*Halkçılıkla milletçilik, aynı fikrin yani müsavat mefkûresinin iki türlü tecellisinden ibarettir. Cemiyetlerin dâhilî müsavatına “halkçılık”, harici müsavatına “milletçilik” namları verilir*⁹³⁷.” Siyasette mesleğimiz halkçılık, harsta mesleğimiz Türkçülüktür diyen Gökalp’e göre Türkçülük ve halkçılık ayrılmaz bir bütündür. Gökalp halkçılığın tanımını şöyle yapar:

⁹³⁴ Gökalp’e göre Osmanlı Devleti içindeki ilk büyük Türkçü Ahmet Vefik Paşa’dır. O kullandığı ürünlerin dahi Türk malı olmasına özel itina göstermiştir. Gökalp’e göre ikinci büyük isim Tanzimat döneminin büyük Türkçülerinden Şıpa Kahramanı Süleyman Paşa’dır ki onun hem askeri hem de ilmi yönü çok kuvvetlidir. Ardından Hüseyinzade Ali, Gaspıralı İsmail ve Mehmet Emin gibi birçok önemli ismi anan Gökalp, Türkçülük noktasında İdam Gazetesinin de kıymetine değinir. Gökalp, (2010a). a.g.e., 13-22.

⁹³⁵ Gökalp, Z. (1980). *Makaleler IX –Yeni Gün, Yeni Türkiye, Cumhuriyet Gazetesindeki Yazılar-*. Beysanoğlu, Ş. (Hazırlayan). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 33.

⁹³⁶ Gökalp, Z. (24 Temmuz 1922). Muhasebe: Mefkure Nedir?. *Küçük Mecmua*. (8). 1-6.

⁹³⁷ Gökalp, Z. (1918). Milliyetçilik. *Yeni Mecmua*. 2(33), 123.

“Halkçılığın esası, cemiyet içinde (sekiye, kast, ocak, sınıf) diye bir takım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakaların bulunmamasıdır. (...) Halkçılık ayırıcı zümreler yerine cemiyetin fertlerini birbirine sıkı rabitalarla birleştiren meslek zümrelerinin kaim olmasına çalışıyor⁹³⁸.”

“Bir cemiyetin dahilinde birtakım tabakaların yahut sınıfların bulunması, dâhili müsavatin bulunmadığını gösterir. Binaenaleyh, halkçılığın gayesi tabaka ve sınıf farklarını kaldırarak cemiyetin birbirinden farklı zümrelerini yalnız işbölümünün doğurduğu meslek zümrelerine hasretmektir. Yani halkçılık felsefesini bu düsturda icmal eder: Sınıf yok, meslek var⁹³⁹.”

Ziya Gökalp'in sınıf farkını kabul etmeyen anlayışı esasen İttihat ve Terakki'nin de anlayışını göstermektedir. Nitekim İttihatçılar bir aristokrat sınıfa mensup ya da yönetici üst düzey ailelerden gelme kimseler değildirlir. II. Meşrutiyetin ilk yıllarını düşünecek olursak İttihat ve Terakki bu sebeple ve tecrübesizlik ve gençliğinin de verdiği etkiyle devleti yönetme sorumluluğunu üzerine alamamıştır. Bu noktada halka dönerek onlara seslenmiş ve onların temsilcisi olduğunu her daim vurgulayarak siyasi temsil noktasındaki meşruiyet zeminini halkın üzerine oturtmaya çalışmıştır. Bu yönüyle sınıfçılık kabul edilmediğinden Gökalp de bu hususa vurgu yapacaktır. Ziya Gökalp'in bu noktada ideali milli devleti inşa edebilmektir. Buna göre milli devlete geçişin aşamaları vardır. Evvelen aşiretler devlete dönüşür. Önce kavmi devlet sonra imparatorluk ve sonra milli devlet oluşur. Milli devletin oluşumunda silahların icadı büyük bir yer tutar. Hükümdar halkı birleştirir ve düzenli ve güçlü bir ordu kurar. Ayrıca matbaa da milli Devletin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Matbaa bilginin yayılması ve milli duyguların güçlenmesinde etkilidir. Ardından milli bir devlette sosyal iş bölümünü görürüz. Fertler bu sayede müspet ilime yönelirken diğer taraftan kendi temsil güçlerini oluşturacak meşruti sistemi kuracaklardır⁹⁴⁰. Gökalp bu yorumuyla İttihat ve Terakki döneminde kurulan devlet sisteminin milli bir devlete doğru dönüşümünü sistematik olarak izah etmiştir. Bu çerçevede Ziya Gökalp, imparatorluğun içindeki Türklerden başka toplumları, millet yapan ne varsa onları Türklere de kazandırmak gerektiği fikrindeydi. *“Osmanlı ülkesinde şuursuz bir hayat geçiren Türkleri”* kurtarmak yolunda hareket noktası buydu. Bu andan itibaren İttihatçı yöntemi Ziya Gökalp Bey *“Türkleştirecektir”*. Birinci dönemde Osmanlı Türkleri

⁹³⁸ Gökalp, Z. (1918). Halkçılık. *Yeni Mecmua*. (32), 104.

⁹³⁹ Gökalp, Z. (1918). Milliyetçilik ve Beynelmilliyetçilik. *Yeni Mecmua*. (35), 162.

⁹⁴⁰ Gökalp, Z. (1918). Milliyetçilik. *Yeni Mecmua*. 2(33), 122-123.

kalkındırılacaktı. İkinci dönemde yitirilen Rumeli'den ve yitirilecek Arap vilayetlerinden sonra "irredenta" politikasıyla Anadolu'nun kuzeyi ve doğusundan itibaren gidilebilecek yere, Hazar ötelere kadar Türkçülük fikrinin sonuçlarına varılacaktı. Turan böyle doğacaktı⁹⁴¹. Gökalp işe önce Türk milletinin kendisini nasıl tanımladığını anlatarak başlamıştır: *"İstanbullular kendilerine "şehri" adını veriyor, taşralılarsa coğrafi yakınlığına göre Arnavut, Arap, Kürt, Laz diyorlardı. Rumeli halkı genellikle Arnavut'tu. Karadeniz kıyısında yalnız Lazlar, Doğu Anadolu'da yalnız Kürtler yaşıyordu. Böyle coğrafyayı temel alan kavim adı bulamayanlar da övünecek şeylerini daha parlak gördüğü kavimlerin birine, gönüllü yazılıyordu. Böylece, Türk asıllı olan birçok genç Arnavutlukla, Araplıkla ya da Kürtlükle övünüyorlardı. Türklükle övünen tek bir kişi yoktu. "Türk" sözcüğünü, ayıplı sıfat gibi, kimse üzerine almıyordu. "Türk", Doğu Anadolu'da "Kızılbaş", İstanbul'da "kaba ve köylü" anlamlarına geliyordu⁹⁴²."* Gökalp bu noktada millet ve medeniyet tanımlarına değinir: "Medeniyet, müspet ilimle, usuller, fenniyat gibi milletler arasında müşterek olan zihniyetlerin heyet-i mecmuasıdır. Milli hars milliyetin lisanı ile beraber kendine mahsus olan dini, ahlaki, bedii duyguların mecmuudur. Milletler, medeniyet itibariyle tecanüse⁹⁴³ doğru gidiyorlar. Fakat hars itibariyle birbirinden uzaklaşıyorlar. O halde beynelmilliyeti medeniyette, milliyeti ise harsta aramak lazımdır." "(...)Millet, şahsiyetini uzun müddet kaybettikten sonra tekrar ihyaya çalışan bir kavim demektir. (...) Türk kavmi İslam ümmetinden Selçuklu ve Osmanlı saltanatlarından mukaddem idi. Müşterek İran medeniyetine dâhil olmadan kendine mahsus kavmi bir medeniyete malik idi. İran medeniyeti ile ümmet ve saltanat teşkilatları Türklerin birçok kavmi müesseselerini izale etti. Fakat aynı zamanda Türklerin millet haline gelmesini temin etti. Tanzimat'ın milli harsa ehemmiyet vermeksizin Avrupa medeniyetine mukallidane bir incizap göstermesi de milli duygularımıza az çok zarar verdi. Fakat bir taraftan da bizi İran medeniyeti ile ümmet ve saltanat ruhlarının tesiratından kurtardı. Bugün Osmanlı Devleti asri bir devlet şekline girer, din milli lisana nakledilir, Avrupa medeniyeti içinde bir Türk harsı teşekkül ederse Türklerin de milli hayatı başlamış demektir⁹⁴⁴." Gökalp buna göre millet oluşumunda önce harsi bir uyanışın olması gerektiği kanaatindedir. Ardından siyasi hareket gelir ki bunu son aşamada uygulanacak iktisadi program takip eder. Elbette söz konusu iktisadi program milli olmalıdır. Örneğin bu konuda kapitülasyonların kaldırılması sonrası İttihat ve Terakki için yaptığı bir yorum

⁹⁴¹ Tunaya, (2011). a.g.e., 385-386.

⁹⁴² Gökalp, (2010b). a.g.e., 39-40.

⁹⁴³ Tek cinsli olma durumu.

⁹⁴⁴ Gökalp, Z. (Haziran 1333/1917). Millet Nedir? *İçtimaiyat Mecmuası*. (3), 148-155.

şöyledir: “*Harici ve dâhili kapitülasyonların ilgası bu imtiyazları da ref ettiğiinden bugün Türkiye'nin siyasi nokta-i nazardan tamamıyla demokratik yani halkçı bir cemiyet olduğunu iddia edebiliriz*⁹⁴⁵.” Harsi, siyasi ve iktisadi sürecin takibi, sonrasında sistematik Türkçülüğü oluşturmaktadır. Ona göre Türkçülük programının ilk maddesi ise dilde Türkçülüğü sağlayacak olan Lisani Türkçülüktür. Konuşma dilini yazı dili haline getirmek gerektiğini, halkın kabul ettiği ve suni olmayan bütün kelimelerin milli kabul edilmesi gerektiğini ancak Türkçe muadili olan Arapça ve Farsça kelimelerin atılması lazım geldiğini söyler⁹⁴⁶. Ona göre dil, din gibi milletin yaratıcı etki gösteren temel değerlerindedir. Kültür-medeniyet bütünleşmesinin milletimiz adına gerçekleşebilmesi için aydınların dili olan Osmanlıca ile halkın Türkçesi bir arada gidemeyeceğinden halkın Türkçesi esas alınmalıdır⁹⁴⁷. Öte yandan lisani ve harsi müesseseler milli mefkûreyi besleyecek menkıbeleri ve hamle kuvvetlerini tarihlerinde ve mazilerinde bulacaklardır. Bu arayış da Türkçüleri İslamiyet'ten daha evvele, İslamiyet'ten önceki Türklüğe götürebilir⁹⁴⁸.

Akçura'ya göre ise millet: “*ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı, sosyal vicdanında birlik ve beraberlik meydana gelmiş insan toplumdur*⁹⁴⁹.” Akçura'nın Türkçülüğü de bu anlayış temelli oluştu. Yanı sıra onun Türkçülüğü Rusya, İstanbul ve Fransa'da karşılaştığı insanlar, etkilendiği akımlar ve bulunduğu ortamlar çerçevesinde şekillendi⁹⁵⁰. Yanı sıra bazı fikir adamlarından etkilendi. Cemaleddin Afgani bunların başında gelmektedir⁹⁵¹. Akçura'nın Türkleri birleştirmek ideali olarak özetleyebileceğimiz Türkçülük fikri şu esaslar üzerine kuruludur:

⁹⁴⁵ Gökalp, Z. (1918). Halkçılık. *Yeni Mecmua*. (32), 104.

⁹⁴⁶ Fakat Ziya Gökalp ileri milliyetçi olduğu halde, “Arapçanın Türkler için bir ilim dili olduğunu ve terimlerin oradan alınması gerektiğini” de söylemiştir. Ülken, (1979). a.g.e., 82.

⁹⁴⁷ Gökalp, (2010a). a.g.e., 113-133.

⁹⁴⁸ Tunaya, (2011). a.g.e., 385-386.

⁹⁴⁹ Akçura, Y. (1976). *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültürü Yayınları, 35.

⁹⁵⁰ Bu konuda Enver Ziya Karal şunları söyler: “*Yusuf'un Rusya ortamından almış olduğu etkinin duygusal ve fikrîsel yönleri olduğu anlaşılmaktadır. Harp Okulu öğrenciliği sırasında, tatil aylarını geçirmek üzere, Rusya'ya gittiğini söyler. Orada Orta Asya Türklüğü ile temasa gelir, Başkurdistan bozkırlarında dolaşır, çadır hayatı yaşar; kımız içer. Sözün kısası, kuzey Türklüğünün sosyal yaşamını, düşünce akımlarını inceler. Aynı zamanda, ünlü Türk bilginleri ile de görüşür. Yusuf'un bu temaslardan edindiği fikir şudur: Osmanlı Türk aydınları, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Türklerin (Kuzey Türkleri) genellikle, dil ve tarih konularıyla ilgilenmektedir. Yusuf bunu yetersiz görmekte, çağdaş fikir akımlarının ve bu akımların önderlerinin de bilinmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Böylece, Osmanlı Türklüğü ile Kuzey Türklüğü arasında bir duygu ve düşünce köprüsünün kurulmasını istemektedir.*” Enver Ziya Karal'ın yazdığı önsözden, Akçura, (1998). a.g.e., 4.

⁹⁵¹ Akçura, Y. (2001). *Yeni Türk Devletinin Öncüleri -1928 Yılı Yazıları-*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 62.

- 1- Milli varlıklarını korumuş milletler arasında Türk varlığı,
- 2- Osmanlılık fikrinin gerçekleşemeyeceğinin anlaşılması,
- 3- Milliyetlerin milli birliğe 19. asrın mahsulü olarak can vermesi⁹⁵².

Akçura'yı en çok etkileyen akımlardan birisi kültürel Türkçülüktü. Bu kültür, dil ve tarih alanlarıyla sınırlı bir milliyetçilik anlayışıydı⁹⁵³. Bu anlayışın etkisiyle Osmanlı Devleti topraklarında yeni yeni başlayan Türkçülüğü ve Türklerin içinde bulunduğu durumu kendisi şu şekilde izah eder:

“Her ne kadar, garbın tesiriyle Türkler arasında milliyet fikirleri girmeye başlamış ise de, bu vaka henüz pek yenidir. Türklük fikirleri, Türk edebiyatı, Türkleri birleştirmek hayali henüz yeni doğmuş bir çocuktur. İslamiyet'te gördüğümüz o kuvvetli teşkilattan, o pür hayat ve pür heyecan hissiyattan, hulâsa sağlam bir ittihadı meydana getirebilecek madde ve hazırlıktan hemen hiç birisi Türklükte yoktur. Bugün ekseri Türkler mazilerini unutmuş bir halde bulunuyorlar⁹⁵⁴.”

Akçura Osmanlıcılığın uygulanmasının mümkün olamayacağını, İslamcılık ve Türkçülüğün hangisinin uygulanması gerektiği sorusunun cevabını ise okuyucuya bıraktığı Üç Tarz-ı Siyaset'te Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunda ilk kez Türkçülük idealinden bahseden bir fikir adamıdır. Gayrimilli ve gayrimüslim faaliyetlerin arttığı ve ülke idaresinde bu grubun önemli söz sahibi olduğu bir dönemde, Akçura'ya göre ülkenin kurtuluşu için milliyet unsuru çok önemlidir. O, milliyetçilik paydasında birleşmenin ülkeyi hem ekonomik alanda hem de siyasi bağımsızlık alanında düzlüğe çıkaracağına inanıyordu⁹⁵⁵. Türk birliği siyasetini yürütmenin fayda ve zararlarını şu şekilde analiz ediyor:

“Türk birliği siyasetindeki faydalara gelince, Osmanlı ülkelerindeki Türkler hem dinî, hem ırkî bağlar ile pek sıkı, yalnız dinî olmaktan sıkı birleşecek ve esasen Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş sair Müslim unsurlar daha ziyade Türklüğü benimseyecek ve henüz hiç benimsememiş unsurlar da Türkleştirilebilecekti.

⁹⁵² Uslu, M. (1989). Yusuf Akçura ve Üç Tarz- ı Siyaset. *Türk Yurdu*. 10(24). Ankara, 40.

⁹⁵³ Georgion, (1999). a.g.e., 27.

⁹⁵⁴ Akçura, (1998). a.g.e., 33-34.

⁹⁵⁵ Çakmak, O.-Yücel, A. (2002). *Yusuf Akçura*. Ankara: Alternatif Yayınları, 139.

“Lâkin asıl büyük fayda; dilleri, ırkları, âdetleri ve hatta ekseriyetinin dinleri bile bir olan ve Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa’nın şarkına yayılmış bulunan Türklerin birleşmesine ve böylece diğer büyük milliyetler arasında varlığını muhafaza edebilecek büyük bir siyasi milliyet teşkil eylemelerine hizmet edilecek ve işbu büyük toplulukta Türk toplumlarının en güçlü ve en medenileşmiş olduğu için Osmanlı Devleti en mühim rolü oynayacaktı. Son vakaların fikre getirdiği uzakça bir istikbalde, meydana gelecek beyazlar ve sarılar âlemi arasında bir Türklük cihanı husule gelecek ve bu orta dünyada Osmanlı Devleti, şimdi Japonya’nın sarılar âleminde yapmak istediği vazifeyi üzerine alacaktı.

Bu faydalara mukabil, Osmanlı ülkelerinde meskûn, Müslim olup da Türk olmayan ve Türkleştirilmesi de mümkün bulunmayan kavimlerin Osmanlı Devleti elinden çıkması ve İslamiyet’in Türk ve Türk olmayan kısımlarına ayrılarak, artık Osmanlı Devleti’nin Türk olmayan Müslümanlar ile ciddî bir münasebeti kalmaması mahzurları vardır⁹⁵⁶.

Türkçülüğün iç engelleri ona göre İslamcılıktan daha fazlaydı. Çünkü hem Türkçülük daha yeni yeni doğmakta hem de Türkler büyük oranda geçmişlerini unutmuş bulunmaktaydılar. Dış engeller ise daha azdı, zira bu fikriyata en çok karşı çıkacak devlet, topraklarında önemli bir Türk nüfus barındıran Rusya’ydı. Öte yandan Rusya’nın hilafına olacağından bu politikayı diğer büyük devletlerin desteklemesi dahi söz konusuydu.

3.2.1. Jön Türkler ve Türkçülük

Daha önce de değindiğimiz üzere Jön Türklerin başlangıçta belirli bir siyasi düşünceleri yoktu. Siyasi yazılar, genellikle çağdışı olduğu iddia edilen rejimden şikâyet veya Fransız ihtilalinin insanlığın önünde açtığı yeni ufuklar ile böyle bir değişikliğin Osmanlı Devleti’nde de gerçekleşmesinin zorunluluğundan başka bir hususa değinmiyordu. Bu sebeple devletin en büyük meselesinin milliyetçilik olduğunu düşünen Jön Türkler, Namık Kemal’in Osmanlı vatanseverliği şemsiyesi altında toplanarak Osmanlıcılığı benimsemişlerdi. Fakat bu Osmanlıcılık etnik kimlikleri yadsıyordu. Osmanlıcılık bir üst kimlik olup vatan kavramı dahi bir etnik grubun oturduğu yer için

⁹⁵⁶Akçura, (1998). a.g.e., 33-34.

kullanılıyordu⁹⁵⁷. II. Meşrutiyet zamanını düşünecek olursak 1908 ihtilali milli bir hareket değildi. Müslim-gayrimüslim tüm unsurların içerisinde yer aldığı bir “Osmanlı” hareketi idi. Bu sebeple Jön Türkler Türkçülüğü bir ideoloji olarak benimsemiş değillerdi. Hatta ihtilalden çok öncelerde dahi cemiyet bu sıralarda kendisini Türk örgütü olarak tanımlayanlara karşı bunu reddeden cevaplar vermişti. Bunlardan birisi şöyleydi:

“...Evvela söyleyelim ki: sahib-i mektubun bize Türk hitabını tevcih etmeye hakkı yoktur. Cemiyetimiz bugün on bini müteceviz azaya maliktir. Bu aza meyanında Arap, Türk, Arnavut, Kürt, Ermeni, Laz, Rum, Yahudi, Dürzi ve ilh. din ve kavimlerine mensup pek çok efrat vardır. Hatta heyet-i tahririyemiz meyanında aslen ve neslen Türk olmayan zevat dahi mevcuttur. Binaenaleyh biz Avrupalılar gibi Türk hükümeti tanımıyoruz. (...)”⁹⁵⁸

Daha önce de kendisine atıfta bulunduğumuz 2 Haziran 1906 tarihinde Bulgaristan’da Kızanlık Şubesine yazılan mektupta:

“(...)bir Ermeni gelir de “Yahu ben Osmanlıyım, Osmanlılığı severim” derse, yol budur, der onu ikaza çalışırız. Biz, gayrimüslim bir Osmanlıyı Cemiyetimize alırsak ancak bazı şart dâhilinde alabiliriz. Cemiyetimiz halis bir Türk cemiyetidir. İslamlığa ve Türklüğe düşman olanların hiçbir vakit fikrine tebaiyet etmeyecektir⁹⁵⁹” denilmekteydi. Yani buradaki vurgudan kasıt gayrimüslimlerin cemiyete girmek isteyenlerinden Türklüğe ve İslam’a düşman olmamalarını talep etmektir. Hatta diyebiliriz ki İttihat ve Terakki ilk aşamalarda siyasi milliyetçiliklerin tümüne karşı idi. Başka bir deyişle Abdülhamit sonrası İttihatçılar, Türk milliyetçiliği de dâhil, siyasal anlamdaki her milliyetçiliği imparatorluğa karşı bir ihanet sayma görüşüne de mirasçı olmuşlardı. Merkezî devlet, milletlerin birleşmesini gerçekleştirecek, ekonomik kalkınma ve eğitim yoluyla kaynaşmalarını sağlayacak bir güçte olmalıydı. Bundan ötürü, Türk milliyetçiliği fikrini Batı’da ileri sürenler arasında tanınan Yahudi asıllı Lumley Davids, Leon Cahun, Arminius Vambery gibi ve yine İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni desteklemede Emmanuel Karasu, daha sonra Moiz Kohen, Avram Galanti gibi yerli Yahudiler olduğu halde İttihatçıların iktidara geçişinden umutlanan Siyonistlerin Filistin’in Yahudi yurdu olarak tanıtılması isteklerine

⁹⁵⁷ Hanioğlu, (1985). a.g.e., 626-627.

⁹⁵⁸ Bir Arnavut, Arnavutluk’tan (1 Kanunu sani 1901-9 Ramazan 1318). *Osmanlı*. (75), 8’den aktaran Hanioğlu, (1985). a.g.e., 629.

⁹⁵⁹ Kuran, (2012). a.g.e., 414-415.

İttihatçılar, özellikle de Cemal Paşa, II. Abdülhamit'in yaptığından daha şiddetli bir olumsuz tepki göstermişlerdi. Bunun başlıca nedeni, durup dururken başlarına bir de Yahudi milliyetçiliği derdi çıkarmak istememeleriydi⁹⁶⁰.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra, 16 Ağustos 1909'da yeni "Cemiyetler Kanunu"⁹⁶¹ ve 27 Eylül'de "Eşkiyalığı ve İsyanı Önlemeye Dair Kanun" yayınlandı. Daha önce de değindiğimiz bu kanunlardan ilki etnik veya milli gruplara dayanan ya da onların adını taşıyan siyasi derneklerin kurulmasına yasak getiriyordu. Hemen akabinde Rumeli'deki Rum, Bulgar ve diğer azınlık dernekleri kapatıldı. İkinci kanun ise ordudan çıkacak özel "takip müfrezeleri"nin kurulmasına imkân tanıyor, ayrıca silahlı grupların Balkan komitacılarının silahsızlandırılması ve başlarının ezilmesi için güçlü tedbirlerin alınmasını öngörüyordu. Komitacı faaliyetleri hakkında yetkililere bilgi vermeyenler ve izinsiz silah taşıyanlar için ağır cezalar kondu. Son nokta olarak da 1 Kasım 1909'da ilk defa gayrimüslimlerin askere alınması yolunda adımlar atıldı⁹⁶². Bunların hepsine daha önce değinmiştik. Kısacası II. Meşrutiyeti ikinci kez ilan ettikleri halde Türkler Osmanlılık fikrine bağlı kaldılar. Fakat kimseyi tatmin etmeyen Osmanlılık milli bir ideal olacak güçte ve nitelikte değildi. Osmanlılar "hâkimiyet-i siyasiye" yoluyla kendilerine bağlı sandıkları milletleri esasen çoktan kaybetmişlerdi ama yine de ısrarla bu ilkeye bağlıydılar. Kapitülasyonların yanında bu da ayrı bir baskı sistemi kuruyordu⁹⁶³.

Yalçın anılarında İttihatçıların II. Meşrutiyetin yarattığı tılsımlı etkiyle tüm sorunların çözüleceği her türlü baskı ve zorlamanın ve adaletsizliğin son bulacağı böylece azınlıkların katıksız bir Türk yurtseveri olacaklarına inandıklarını söyler ve şöyle devam eder:

"II. Meşrutiyetin biz Türklerde ve Türk gazeteciliğinde ilk yarattığı sonuç Türklüğü boğmak ve Osmanlıcılığı yaratmak olmuştur. "Osmanlı" sözü hiçbir zaman, zorbalık devrinde bile II. Meşrutiyetten sonraki kadar değer bulmamıştı. Abdülhamit zamanında arada sırada Türk sözünü ağza alma imkânı vardı. (Ben) Türkçeyi ve Türklüğü savunmaktan geri durmamıştım. Ama II. Meşrutiyet gelir gelmez olaylar bizi Türk olduğumuzu unutmış görünmeye götürdü. (Çünkü) Biz Türk sözünü ortaya atarsak

⁹⁶⁰Berkes, (2011). a.g.e., 407-408.

⁹⁶¹ Cemiyetler Kanunu metni için Bkz. Cemiyetler Kanunu. (7 Şaban 1327/10 Ağustos 1325). Cemiyetler Kanunu. *Takvim-i vakayi*. (310), 11-12.

⁹⁶²Lewis, (2008). a.g.e., 294-295.

⁹⁶³Tunaya, (2011). a.g.e., 380.

hepsi ulusçuluk iddiasına kalkacaktı. (...) İttihat ve Terakki Cemiyeti yalnız katıksız Türklerce kurulmamıştı. (...) Onun için cemiyet ilk günlerde Türklüğün üstünlüğü siyasasını tutamazdı. Müslümanların Hristiyanlara üstünlüğü savını da gütmeye olanak yoktu⁹⁶⁴.”

3.2.2. İttihat-Terakki'nin Türkçülüğüne Giden Aşamalar

3.2.2.1. II. Meşrutiyetin ilanına kadarki gelişmeler

Şükrü Hanioglu: “Başta Ahmet Rıza Bey⁹⁶⁵ olmak üzere 1902 sonrasında Terakki ve İttihat Cemiyetini oluşturan kadro son amaç olarak İmparatorluğun Avrupa’dakilere benzer bir ulus-devlet haline gelmesini arzuluyorlardı” der⁹⁶⁶. Nitekim 1906’da Türk birliği ile alakalı bir İttihat ve Terakki görüşü vardı. Ancak bu birliğin hayata geçmesinin mümkün olamayacağını bilmekteydiler:

“Afrika'nın şimali bir ucundan diğer ucuna kadar hep Müslümanla meskun. Adriyatik denizinden Çin hududuna kadar olan memleketler baştan aşağı yalnız bir din ile mütedeyyin değil, bir lisan ile de mütekellim Türk cinsi ile meşguldür. Afrika ve Hindistan'dan sarfınazar yalnız Türk cinsinden olanlar ittihat etseler dünyanın en şevketli hükümetini teşkile muktedir olurlar. Hal böyle iken ittihadın şimdiye kadar husule gelmemesine sebep nedir? Bu suale verilecek cevap, cehalet ve kayıtsızlıktan başka ne olabilir? Cehalet ittihada mani olmasa bile bimerkez insanlardan yayılacak i'kadin kuvveti pek mahdut olur⁹⁶⁷.”

Bu sebeple İttihat ve Terakki 1908 ihtilali sonrası daha önce geniş bir şekilde üzerinde durduğumuz üzere Osmanlı milliyetçisi yapmıştır. İttihat ve Terakki'nin daha milli bir tutum sergilemesi sürecinin ise çeşitli aşamaları vardır. Bunlardan biri II. Meşrutiyetin ilanı sonrasındaki seçim meselesidir. Öncelikle bu sıralarda Türklerin programı diye bir şey yoktur. İttihat ve Terakki'nin programı Türklerin programı yerine

⁹⁶⁴ Yalçın, (1976). a.g.e., 23-40.

⁹⁶⁵ Ahmet Rıza Bey'in İttihat ve Terakki üzerindeki etkinliği 1908'de II. Meşrutiyetten sonra duruldu, 1910'da da Merkez Komitesi'nden dışlandı. Bu gelişmede 31 Mart'ın etkisi vardı. 1912'de Ayan Meclisi'ne giren Ahmet Rıza burada İttihat ve Terakki'yi eleştirmeye başladı. 1913'te ise taraflar arasındaki ipler tamamen koptu.

⁹⁶⁶ Hanioglu, (1985). a.g.e., 201.

⁹⁶⁷ Merdümün Çeşm-i İftiharımız Şehzade-i Uluyiyet Şiarımız Efendimiz Hazretlerine Maruzat-ı Çakeranemizdir. (Başlığı altında Paris:22 Eylül 1906 Mektubu). (74). (1 Mart Efrenci 906). *İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezinin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopya Defteri*. 114-115.

gececektir. Zira Yunanlılar, Bulgarlar, Ermeniler, hatta Arnavutlar ve Arapların kısa ya da uzun süredir ulusal bir sürece girmiş buldukları bu dönemde, Türk milliyetçiliğinden oluşumunu tamamlamış bir hareket olarak söz etmek mümkün görünmüyor⁹⁶⁸. Yapılacak seçimlerde Rumlar çok etkili çalışmışlardır. İyi organize olduklarından seçmen sayısını fazla göstermişlerdir. Bu sebeple resmi dillerden biri olarak Rumcanın kabulünü ve meclis sandalyelerinin dörtte birinin kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Benzer talepler Taşnak Ermenilerinden de gelmiştir. Hatta bu kesimler II. Meşrutiyet sonrasında adem-i merkeziyetçi bir sisteme geçilmesini talep etmiştir.

Sina Akşin: *“biliyoruz ki İttihatçılar hürriyetin ilanından önce ve hemen sonra Türkçülüklerini saklamaya çalıştılar. Ancak bu Türkçülükleri kısa zamanda ortaya çıktı”* der ve Hüseyin Cahit’in kimi yazılarından örnekler verir. Bunlardan birisinde Yalçın, seçimlerdeki Rumların tavırlarını eleştirmektedir. Adalar belediyesi azalarının hepsinin Rum çıkmasını *“Kınalıada’da birçok Ermeni, Heybeli ve Büyükkada’da birçok Türk olduğu halde içlerinden bir tanesi bile aza olamamıştı”* sözünü nakleder. Bu ifadeden İttihat ve Terakki’nin her zaman Türkçü olduğunu çıkarmak biraz güçtür. Zira anılan tek unsur Türkler olmayıp Ermenilerin de seçimlere ilgisizliği eleştirilmektedir. Burada Yalçın’ın nüfusa göre eşit temsil usulünü benimsediği anlaşılır. Öte yandan Hüseyin Cahit 1908 seçimlerinde tüm Osmanlı vatandaşlarının yukarıdaki kardeşlik havasının yerine olumsuz ve ayrıştırıcı bir tavır takınan Rum matbuatını eleştirmiştir⁹⁶⁹. Yanı sıra Tanin Gazetesi de kendi çıkarlarını gözeten ve İttihat ve Terakki aleyhine çalışan Patrikhanenin⁹⁷⁰ İstanbul seçimlerindeki yaklaşımını eleştirir. Patrikhane İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden üç mebus hakkı isterken Tanin aynı zamanda İttihat ve Terakki’nin de görüşü olan iki mebusla sayının sınırlı tutulması gerektiğinden bahseder. Bu esnada kendisi de mebusluğa aday olan Hüseyin Cahit Yalçın, makalelerinde seçimde *“istibdat ve zulümle pençeleşen İttihat ve Terakki Cemiyeti etrafında birleşmenin gerekliliğine”* değinmiş, bu sebeple cemiyetin istediği sayıda mebus çıkaramamasının *“hamiyetsizlik sıfatından başka bir şeyle tavsif olunamayacağını”* yazmıştır⁹⁷¹. Rum cemaatinin Osmanlı’dan kopan kısımlarda Yunanistan’ın lehine çalışmalar yapmaları da İttihatçıların Rumlara yönelik olumlu

⁹⁶⁸ Georgeon, (2013). a.g.e., 23.

⁹⁶⁹ Yalçın, H. C. (14 Teşrin-i Evvel 1324/1 Şevval 1326). Siyasat: Rum Matbuatı. *Tanin Gazetesi*. 1.

⁹⁷⁰ İttihat ve Terakki bu esnada patrikliğin de etkisini yakından gördüğünden Türk milleti adına onun modernleştirilmesi ve bilinçlendirilmesi için gayrimüslimlerin dini mercilerinin üstlendiği rolün bir benzerini üstlendi. Georgeon, (2013). a.g.e., 32.

⁹⁷¹ Yalçın, H. C. (25 Teşrin-i Sâni 1324/8 Aralık 1908). Siyasat: İstanbul İntihabadı Başlıyor. *Tanin Gazetesi*, 1; Yalçın, H. C. (27 Teşrin-i Sâni 1324/10 Aralık 1908). Siyasat: İttihadın Lüzumu. *Tanin Gazetesi*, 1. Yalçın ayrıca bu yazılarında seçim dolayısıyla Rumlarla yakın ilişkiler kuran Ahrar Fırkasını da eleştirmiştir.

tutumlarını baltalayan bir diğer meseleydi. 1913 yılındaki bir örnek bu noktada çok ilginçtir. Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Devleti'nden koparılan Midilli adasının Hristiyan ahalisi Yunanistan'a gönüllü olarak bir zırhlı hediye etmek isterler. Bu zırhlının yararına sigara kâğıdı satışı işine başlarlar. Fakat satış yaptıkları yer İzmir ve çevresidir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki İzmir Vilayet Merkezi Katib-i Umumisi tarafından Tasvir-i efkâr gazetesi başyazarı Yunus Nadi Bey'e İzmir ahalisine bu kâğıtların alınmaması ve görüldüğü yerde toplanması ile alakalı gazetede yayınlaması için bir yazı gönderilir⁹⁷².

Balkan uluslarının genel durumu Rumlarınkinden farksızdır. II. Meşrutiyet ilan edildikten sadece iki ay sonra tüm Osmanlı Devleti'ni saran geniş çaplı ve keyfi grevler başladı. Bu grevlerden Selanik merkezli olanı özellikle Rumeli Demiryolu işçilerinin işlerini bırakmalarından dolayı payitahtla bağlantının kesilmesi anlamına gelmekteydi. Balkanlara yayılan diğer grevler de yine yönetim için can sıkıcıydı. Bu konuya çözüm bulmak isteyen İttihat ve Terakki Balkan milliyetçi burjuvazisi ve sosyal demokratları ile anlaşma yoluna gitti. Fakat bu kesimin işçi istekleri gibi sunulan ancak çoğu siyasi olan istekleri⁹⁷³ gayet ağırdı. Hatta bu –veya buna benzer- talepleri o sırada Avrupa'da hemen hemen hiçbir hükümet karşılayamazdı. Ancak buna karşın İttihat ve Terakki daha Ağustos 1908'de üstelik bu isteklerin bir kısmını da tatmin edecek bir program yayınlamıştı. Buna göre: halk egemenliği esas alınmalı, eyaletlere geniş özerklik verilmeli, ilköğretim herkesin anadilinde yapılmalı, askerlik hizmeti herkes için zorunlu olmalıydı. Bu maddeler bir iyi niyet göstergesi olmasına karşın söz konusu Balkanlı önderler bu mutabakat çabası ile dalga geçtiler. İttihatçıları kastederek hep bir gizli düşman havası basında kendine yer bulurken özellikle Bulgar matbuatı tarafından –tıpkı Arnavut önderlerin aynı yıllarda söyledikleri gibi- “barutlarınızı kuru tutun” propagandası yapıldı⁹⁷⁴. İttihatçılara programlarını uygulama şansı verilmedi. Bulgar hükümeti Avusturya-Macaristan'la

⁹⁷²Bkz. Belge-13.

⁹⁷³ Bu talepler şöyledir: 1. Osmanlı Devleti'ndeki milliyetler için kendi geleceklerini belirleme hakkı. 2. Genel, doğrudan, eşit ve gizli oy verme.3. Köy toplulukları ve bölgeler için tam özerklik.4. İşçilere dernek ve sendika kurma hakkı. 5. Vicdan ve inanç özgürlüğü. 6. Okullarda laik eğitim ve öğrenimin herkesin milli dilinde olması. 6. Sürekli ordu yerine bir halk milisi kurulması. 7. Aynı vergilerin kaldırılması ve müterakki bir gelir vergisinin konulması. Adanır, F. (1995). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun İle Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923 –Türkiye'de Sosyalizmin Oluşmasında ve Gelişmesinde Etnik ve Dinsel Toplulukların (Makedon, Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermeni Anasının) Rolü*. Tunçay, M-Zürcher, E. J. (Derleyenler). (çev. M. Tunçay). İstanbul: İletişim Yayınları, 59.

⁹⁷⁴ Benzer talepler 1909 Temmuz'unda yayınlanan Cemiyet-i Yunaniye Nizamnamesi'nde de geçer. Tunaya, (1988). a.g.e., 518.

hareket ederek bağımsızlık sorununu yeni Türk rejimini gözden düşürmek için bir silah olarak kullandı ve Ekim 1908’de bağımsızlığını ilan etti. Diğer taraftan Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilirken, Girit’i de Yunanistan işgal etti. Bu gelişmeler Balkanlardaki ulusal sorunun çözümünü eski şekli olan yerli Müslüman halkların siyasal geleceklerini yok etme ve Türkleri Balkanlardan sökü� çıkarma şekline dönüştü ve Balkan Savaşları’nın de kıvılcımlarından birini oluşturdu⁹⁷⁵.

Bu konuda Cemal Paşa şunları söyler:

“Bizi, “Türk siyaseti” yapmış olmakla itham edenlere pek kesin bir dille bildiririm ki, biz Türk siyaseti değil; Osmanlı topluluğu siyaseti yaptık. Eğer “adem-i merkezîyetle idare” prensibini kabul etseydik, İttihat ve Terakki Cemiyeti o zaman “Türk siyaseti” yapmaya mecbur olacak ve özerkliğe kavuşan bütün memleketler arasında, yalnızca Türklerin oturdukları vilayetlerde Türkler için özerklik vermeye kalkacaktık. Dolayısıyla, “adem-i merkezîyetle idare” taraftarlarının Türk unsuruna mensup olanları, gerçekte Türk siyaseti takip edeceklerdi. Bizler ise, Osmanlı topluluğu siyaseti takip ettiğimizden dolayı, merkezin yani İmparatorluk hükümetinin vilayetler üzerindeki nüfuzunu azaltmamakla beraber, mahalli idarelere geniş yetkiler vermeyi ve orduyu ikiye bölmemeyi esas ilke edindik⁹⁷⁶.”

Öte yandan İttihat ve Terakki’nin hep Türkçü olduğu iddialarına mukabil İttihatçıların Türkçü-Turancı kanadının en önemli isimlerinden Bahaeddin Şakir dahi uygulanan ve başarısız olunan Osmanlıcılık siyaseti sonrası ne yapılacağı ile alakalı olarak ilk aşamada net bir karara sahip değildir. Sadece Türkler üzerine kurulacak bir yönetim sisteminin faydalı olup-olmayacağı konusunu sorgulamaktadır:

“Acaba İslam olmayan unsurlar bu ittifakı kabul edecekler mi? On senelik bir tecrübe kabul etmeyeceklerini gösteriyor. Bir memleketin hayat ve istikbaline ait meselelerde boş ümitler beslemek caiz olmayacağından, bu hakikati şimdiden göz önüne getirmek ve teşkilatın faydalarını ve istikbalini ona göre muhakeme etmek lazımdır. Her şeyden evvel tetkik etmek lazımdır ki acaba yalnız Türklerden mürekkep bir teşkilat

⁹⁷⁵ Adanır, F. (1995). a.g.m., 33-72.

⁹⁷⁶ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 373.

içeride yapmak istediğini yapmaya ve Avrupa ahrarı ve siyasileri arasında emniyet ve teveccüh kazanmaya muvaffak olabilir mi⁹⁷⁷?”

Payitahta baktığımız zaman da durum pek parlak değildi. Örneğin daha önce de üzerinde durduğumuz gibi gayrimüslim vekillerin Osmanlıcılığı şaibeliydi. Öyle ki Rum vekiller Osmanlı Devleti'nde Osmanlı, Yunanistan'da Yunanlı olmaktaydılar. Rum vekil Boşo Efendi meşhur: “*Ben artık Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım*” sözünü bu sıralarda söyleyecekti. İşte bu tip durumlara tepki gösteren Müslümanlar İslamcı ve Türkçü görüşe doğru kayacaklardı⁹⁷⁸. Bu Türk-İslamcı görüşlerin en meşhur örneği bu sıralarda görülecekti. Tanin ile Rumlar arasındaki söz konusu seçim gerilimi yüzünden tartışmalar artacaktı. Rum matbuatının şiddetli hücumları karşısında Hüseyin Cahit Bey “Millet-i hâkime⁹⁷⁹” isimli bir yazı kaleme alacaktı⁹⁸⁰. Yalçın bu yazıda temel olarak Türk Milletinin yönetimdeki asıl söz sahibi olan millet olduğunu belirtti. Fakat bunu yaparken İslamiyet vurgusu da yaparak diğer Müslümanların da haklarını savundu. Bu yazı cemiyet tarafından

⁹⁷⁷ Aydoğan, Eyyüboğlu, (2004). a.g.e., 203-204.

⁹⁷⁸ Shaw, S. J.- Shaw, E. K. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (C.2). İstanbul: E Yayınları, 335.

⁹⁷⁹ İlber Ortaylı'ya göre Osmanlı Devleti içerisinde temel dört farklı millet bulunmaktadır. Bunlar Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi milletleridir. Bunlardan Müslüman Milleti “Millet-i hâkime”dir. Ortaylı, İ. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi. *Türkler*. (C. 10). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 218. Bu kavramın sistematiği ilk kez Tanzimat döneminde gelişme göstermiştir. “Millet-i hâkime” prensibi milliyetçilik sebebiyle parçalanma tehdidi altındaki Osmanlı Devleti'nin parlamenter yönetiminde, İttihat ve Terakki açısından bir hayat-memat meselesi olarak görülen temsil sorunu içinde Türk unsurunun ön planda tutulması için bir siyaset pratiği olarak düşünülmüş ve uygulanmaya çalışılmıştır. Yetim, F. (Aralık 2008). II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: “Millet-i Hâkime” Düşüncesi ve Etkileri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (18), 71-84.

⁹⁸⁰“(…) Millet-i hâkime olan Türkler bütün tebaaları için cins ve mezhep hususunda hürriyeti tamme bahş ve ita ve bunu taahhüt etmekle kendi mevcudiyet-i hayatiyelerini bile tehlikeye koymuşlardır. (...) İstikbalde anâsır-ı Osmaniye'nin muhadenet (kardeşlik) ve ittihadı hakkında ne kadar kuvvetli ümitler beslersek besleyelim, bugün bir vaka-i hakikiye şeklinde binlerce misali, delâili ile gözümüzün önünde durduğu için muhakkak olarak biliyoruz ki, bu devletin bekasını Müslim unsur kadar isteyen yoktur. (...) Demek oluyor ki biz Müslim unsur, memleketin şu halinde hayatımızı kurtarmak istersek hüküm ve nüfuzu kendi elimizde tutmalıyız ve anâsır-ı saireye bunu kaptırmamalıyız. (...) Parlamentoda gayrimüslim unsurlar gerek adeden, gerek adeden olmayıp da bizim aramızdaki tefrikaya nispeten bize faik zuhur edecek olursa ne yapacağız? Meclis-i Mebusan'ı mı dağıtacağız? (...) Gayrimüslimler de Müslimler kadar hukuka nail olacaktır, demek acaba bu memleket Rum memleketi yahut Ermeni memleketi yahut Bulgar memleketi olacak demek midir? Hayır, bu memleket Türk memleketi olacaktır. Osmanlı namı altında hep birleşeceğiz. Fakat devletin şekli hiçbir zaman Türk milletinin menfaat-i mahsusası haricinde tahavvüle uğramayacak, Müslim unsurun menafi-i hayatiyesi hilâfında hareket olunmayacaktır. (...) Farz edelim ki, Osmanlı parlamentosunda ekseriyet mutlaka Rumlarda bulunsun ve Girit'in Yunanistan'a ilhakı meselesi müzakereye konulsun. Bunu tecviz etmeye hatta Yanya taraflarından da arazi terk etmeye kalkmayacak Rum mebuslarının miktarı, insaf idilsin, acaba kaç baliğ olur? Bu memleketi Türkler zapt etti. Fethetmek için yaptıkları fedakârlıklar tarihin en hayretbahş sayfalarını, en parlak mefahirini teşkil eder... Türklerin elveyim ziri idarelerinde bulunan memalikte asırlardan beri devam etmiş hukuku tarihiyeleri hukuku fatihaneleri var. Bu memleketi anasır-ı gayrimüslimeden hiçbirinin menfaati-i mahsusasına baziçe (oyuncak) yapamazlar. (...) (Gayrimüslimler) Türklüğü yıkacak, hükümetin rengini Türk ve Müslim hükümeti olmaktan çıkaracak emelleri kalplerinden, eğer varsa, silmeye kendilerinde cesaret görmeli; ondan sonra bizim agüşu muhadenetimize bilahavf ve endişe atılmalıdırlar. (...) Ne denirse densin, memlekette mille-i hâkime Türklerdir ve Türkler olacaklardır.” Akşin, (2011). a.g.e., 265-267.

vakitsiz bulundu, gayrimüslimlerin olduğu kadar Türk olmayan diğer Müslim unsurların da tepkisini çekti. Hâlbuki Yalçın bu yazıda kurucu millet olan Türk milletinin hakları gözetilmeden sırf eşitlik adına ona ait haklar gaspedilemez demeye çalıştı. Niyeti böyle olsa da bu metin Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyen kimileri tarafından etkili bir gerekçe olarak kullanıldı.

1910 yılına geldiğimizde Balkanlıların yukarıda anlattığımız tutumu ve içerideki gelişmeler İttihat ve Terakki'nin gelecek vizyonunu da şekillendirecekti. Örneğin bu yıl ortak dilin Osmanlıca olması ve herkesin askerliğe kabulüne dair çalışmalarının gayrimüslimlerce akamete uğratılması İttihat ve Terakki'nin canını sıkıyordu. Nitekim bu taleplerle yapılmaya çalışılan milliyetçilikten çok “merkezileşme” istediği. Bu aşamada Ağustos 1910 yılında Manastır'daki İngiliz konsolos vekili Talat Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik “gizli meclis”inde yaptığı iddia edilen bir konuşmayı şu sözlerle dile getirmiştir:

“II. Meşrutiyet kurallarınca, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin⁹⁸¹ eşitliğinin teyit edildiğini biliyorsunuz, ama hepiniz bunun gerçekleştirilmesinin imkânsız bir ideal olduğunun da farkındasınız. Şeriat, tüm geçmişimiz, yüzbinlerce Müslümanın hisleri ve hatta kendilerini Osmanlılaştırmak için yapılmış tüm girişimlere inatla karşı çıkmış olan gayrimüslimlerin hisleri de, hakiki bir eşitliğin sağlanması önünde aşılmaz bir engeldir. Bizler gayrimüslimleri sadık birer Osmanlı haline getirmekte başarısız olan girişimlerde bulduk. Balkanlarda küçük bağımsız devletler, Makedonya'da yaşayanlar arasında ayrılıkçı fikirler yayma gayretinde oldukları sürece de tüm bu girişimlerin başarısız olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla İmparatorluğu Osmanlılaştırma hedefimizi başarana kadar eşitlik söz konusu olamaz. Bu da Balkan devletlerinin tahrik ve propagandasına son verdikten sonra ancak başarabileceğimizi şimdiden dile getirme cesareti gösterebildiğim uzun ve zorlu görevdir⁹⁸².”

1911 yılına geldiğimizde Trablusgarp savaşını görüyoruz. Celal Bayar bu dönem İttihat ve Terakki politikasını şöyle özetler:

⁹⁸¹ Lewis'in kitabında gayrimüslim ifadesi yerine gâvur kelimesini kullanmak tercih edilmiştir.

⁹⁸² Birkaç gün sonra yazılan bu yorumda İngiliz Büyükelçisi Sir Gerald Lowther, Sir Edward Grey'e şöyle diyordu: “Cemiyet'in, Türk olmayan tüm unsurları sevimli ve anayasal yollarla Osmanlılaştırma fikrinden tamamen vazgeçmiş olduğu bir süredir herkesin malumudur. Onlara göre “Osmanlı” açıkça “Türk” anlamına geliyor ve hâlihazırdaki “Osmanlılaştırma” politikası Türk olmayan unsurların bir Türk havanında dövülmesi demek oluyor.” Lewis, (2008). a.g.e., 295-296.

“Trablus savaşında İttihat ve Terakki Hükümeti’nin gözettiği maksat şerefli bir sulh yapmak ve Afrika’da Osmanlıcılığın fiili hâkimiyetini devam ettirmektir. Gerek bir vasıta ile İtalya tarafından gerek büyük devletler tarafından yapılan çeşitli şekildeki teşebbüslere bu suretle cevap verilmiş ve başlangıçtaki görüş asla değiştirilmemiştir”⁹⁸³.”

Trablusgarp savaşı sırasında Masonluk bahsini anlatırken değindiğimiz üzere İttihatçı Masonlar, Mason kardeşliğini kullanarak bu işgali bertaraf etmeye çalışsalar da bu konuda umdukları yardımı alamayınca yeni bir kırılma daha yaşanmıştır. Bu tarihten itibaren milletler üstü evrensellik iddiaları geriye itilirken savaş esnasında gösterdiği yararlılıklar itibariyle öne çıkan bir isim olan Türk-İslamcı Enver Paşa İttihat ve Terakki yönetiminin başını çeken isimlerden biri olmaya başlayacaktır. Böylece Türkçülük faaliyetleri de başlayacaktır. Türk milliyetçiliği temelli başlıca dernek ve dergiler 1911 ortası yani Trablusgarp savaşının çıkışıyla Balkan Savaşları’nın başlangıcı arasında kurulur⁹⁸⁴. Ancak aynı sıralarda İttihat ve Terakki’nin kesin olarak Türkçülük yaptığını söylemek yine de mümkün değildir. Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey 1911 yılında *“(İttihat ve Terakki Hükümeti), Osmanlıları Türkleştirmek suretiyle yahut başka bir surette, bütün kavmiyetlerini unutturarak bir kavim haline getirmek üzere teşebbüslerde bulunmak ve bu suretle icraatta bulunmayı bu memleket için bir mazarrat (kötülük) bir tehlike telakki eder”* demektedir⁹⁸⁵. Hatta 1912’de bile İttihat ve Terakki muhaliflerinden Hasan Vasfi nam-ı diğer Hasan Amca tarafından Talat Paşa’nın emeli onun dilinden şöyle naklediliyordu: *“(Ben) içeride Osmanlıcılığın tealisine engel olanları ezdim, şimdi dışardaki mâniaları ezmeye gidiyorum”⁹⁸⁶.*”

Bu yıllarda kimi yayımların da etkisi ile Türkçülük işlenmeye başladı. Tekin Alp Fransızca *“Ulusal Bir Ruh Arayışındaki Türkler”* isimli makalesini Ağustos 1912’de yayımladı. Tekin Alp bu makalesinde, Selanik ve İstanbul’da hüküm süren milliyetçi kaynaşmayı anlatmakta ve *“ölü doğan Osmanlıcılık”*a değinmekteydi⁹⁸⁷. Bu sıralarda Osmanlı toprakları içinde Türk kimliğine dayalı milli yapılanmalar da oluşmaya başladı.

⁹⁸³ Bayar, C. (1966). *Ben de Yazdım – Milli Mücadeleye Gidiş-*. (C.3). İstanbul: Baha Yayınları, 776.

⁹⁸⁴ Georgeon, (2013). a.g.e., 27.

⁹⁸⁵ Tunaya, (1988). a.g.e., 43.

⁹⁸⁶ Hasan Amca, (1989). *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü 1908-1918*. İstanbul: Arba Yayınları, 116.

⁹⁸⁷ François Georgeon: *“Selanik’teyken Türk milliyetçiliği davasını, en aşın biçimi olan Turancılık da dâhil olmak üzere benimsemiş Seresli bir Yahudi olan Tekin Alp çok ilginç bir kişiliktir. Bu örnek, dış destekten yoksun Selanik Yahudi burjuvazisinin çıkarlarının Türklerin çıkarlarıyla aynı yönde olduğunu gösteriyor”* der. Georgeon, (2013). a.g.e., 27-29.

Türk Ocağı bunlardan biriydi. Ancak bu tip faaliyetler diğer Osmanlı unsurları arasında çok öncesinden köklemişti. Türk Ocağı faaliyete başladığı sırada Arapların el-Ahail'ül-Arabî, el Müntediyü'l-edebi, Kürtlerin Hivi, Hipoy, Arnavutların Başkim, Çerkezlerin Çerkez Teavün cemiyetleri bulunmaktaydı. Rumların ilk kurulan gayrimüslim cemiyet olan Etnik-i eterya başta olmak üzere bir sürü cemiyetleri çoktan faaliyet halinde olduğu gibi, 1887'de Cenevre'de Hınçak ve 1890'da Tiflis'te Taşnak cemiyetlerinin dışında 1800'lü yıllardan başlamak üzere Ermenilerin Osmanlı Devleti topraklarında otuza yakın cemiyeti bulunmakta ve Yahudilerin Makabi Cemiyeti de çalışmakta idi⁹⁸⁸. Bu konuda Türklerin de faal hale gelmesini Cemal Paşa şu sözlerle anlatır:

“Türk gençliği, benliğini anlamış olan ve kendi topluluğunun ilerlemesi için mücadeleye kalkan muhtelif Osmanlı unsurları arasında yalnız Türklerin lidersiz ve kimsesiz kalmış olduğunu takdir ederek Türkün ilim, irfan ve erdem bakımından yükselmesini sağlamaya çalışmıştır. Bunu, İttihat ve Terakki önlemek yetkisine sahip olmadığı gibi, adem-i merkezîyetle idare taraftarlarının da önlemek isteyeceklerini zannetmiyorum⁹⁸⁹.”

3.2.2.2. Balkan Savaşları'ndan sonraki durum

Bir diğer önemli dönemeç Balkan Savaşlarıdır. Balkan Savaşları öncesinde kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti ile alakalı Celal Bayar: *“(...)Umumi tutumlarından memleketi idare tarzlarından anlaşılıyor ki, Muhtar Paşa Hükümeti “Türklük esas olmamak üzere bir çeşit Osmanlıcılık” ve kendilerine göre “adem-i merkezîyet” taraflısı idi⁹⁹⁰*” der. Ancak bu savaşların sonundan itibaren Tanzimat ve Osmanlıcılık politikaları tartışılmaya başlanacaktır. Örneğin Habil Adem olarak da bilinen Arnavut kökenli İsmail Pelister'in Profesör Vayt müstear adıyla yazdığı “Muharebeden Sonra Hilafet Siyaseti ve Türklük Siyaseti” isimli risalesinde Balkan Savaşları'ndan sonra bile Hilafet ve Türklüğün merkezinin İstanbul olduğundan ve Avrupa devletlerinin hayatlarını İstanbul hükümetinin mahvolmasında gördüklerinden dolayı onu tahrif etmek istedikleri fark edilmelidir denir. Bu zaviyeden bakıldığında Tanzimat politikaları yanlıştır ve bugünkü başarısızlığın

⁹⁸⁸ Orkun, (1977). a.g.e., 102; Külekçi, C. (2010). Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 Yılları Arası). *İstem*. 8(15). 143-157; Ünal, (1998). a.g.e., 178-179.

⁹⁸⁹ Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 373-374.

⁹⁹⁰ Bayar, (1966). a.g.e., (C.3). 758.

müsebbibidir: “*Tanzimatı Türk paşaları değil belki -hayatîyetleri İstanbul’un zayıflamasına bağlı olan- Avrupa diplomatları ihzar etmiştir*⁹⁹¹.”

Bu savaşların toplumsal hafızalarda edindiği yer sadece eski Osmanlı vatandaşlarından oluşan birkaç küçük devletin Osmanlı Devleti’ni mağlup etmesi değildir. Savaşlar esnasında bir kısmına daha önceden değindiğimiz zulümler söz konusuydu. 1912 yılı sonlarından itibaren arşiv belgelerine de yansıdığı üzere sadece Balkanlarda değil başta Edirne ve Tekirdağ olmak üzere Doğu Trakya’da Rum ve Bulgar eşkıyalarıyla Bulgar askerlerinin⁹⁹² Türk-Müslim ahaliye karşı katliam, gasp ve soygun, yaralama, ırza geçme ve hakaret etme...vs. gibi hadiselerle dolu onlarca kayıt⁹⁹³ bu dönem Osmanlı Türklerinin hafızalarına kazındı. Basın bu konuda ciddi rol oynamıştır. İlk Balkan Savaşı sırasında bölge Müslümanlarının çektikleri Osmanlı basınına pek yansımazken ikinci savaş öncesi ve sırasında bu hadiseler ve hatta bu konuda Avrupalı devletlerin sağır ve dilsizi oynadıkları bilgisi Osmanlı vatandaşlarına aktarılmaya başlanır. Örneğin dönem basınından bir haberde Kalkış’ın düşmesi sonrası burayı işgal eden Bulgarların buradaki tüm Müslümanları katlettiği yazılarak hükümete seslenilmiştir: “*Hükümetimiz şimdiye kadar gösterdiği tennide*⁹⁹⁴ *hala devam edebilecek mi? Bu mezalime karşı sükut edecek mi? İşte mühim bir sual. Biz gay-i mesul bir Osmanlı hissiyle buna bila-tereddüt hayır cevabını veririz*⁹⁹⁵.” Bu etkilerin de bir tepkisi olarak o vakte kadar ben varım diyemeyen Türkler Balkan Harbi sonunda milletleşme platformuna erişebilecektir. Milliyetçilik akımı artık bir iç dinamik niteliği kazanacaktır. Balkan Harbi’nin Türk milliyetçiliğine etkisi Türkçüler tarafından olumlu bir gelişme olarak karşılanacaktır.

İttihat ve Terakki’nin milliyetçi uyanış fikri çevresinde harekete geçmesi kimi milli cemiyetlerin kurulmasında görülmüştür. Talat Paşa Trablusgarp Harbi sırasında Müzaheret-i Milliye⁹⁹⁶ Cemiyet’ini kurmuştu. Daha sonra bu cemiyetin faaliyetleri genişletilerek Balkan Harbi sırasında, 1 Şubat 1913’te Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kurulmuştu. Kurucuları arasında Enver, Cemal ve Talat Paşaların yanı sıra, Sait Halim Paşa ve Cavit Bey bulunmaktaydı.

⁹⁹¹ Profesör Vayt, (1331). *Muharebeden Sonra Hilafet Siyaseti ve Türklük Siyaseti*. (Mütercimi: Habil Adem). Şems Matbaası. 3-6’dan nakleden Kara, İ. (2003). *İslam Siyaset Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risaleleri II. Meşrutiyet Dönemi*. (C.3). İstanbul: Klasik Yayınları, 32.

⁹⁹² Sadece çeteciler değil devlet görevlisi Bulgar askerlerinin de bu eylemlere katıldıkları dönemin Osmanlı Basınında da geniş yer bulmuştur. Bir örneği için Bkz. Trakya. (7 Haziran 1329/ 28 Temmuz 1913). *İkdam*.

⁹⁹³ 1328 Teşrin-i evvel/Teşrin-i sani aylarına ait BOA. Emniyet-i umumiye, 3. Şube Cetvellerine bakılabilir.

⁹⁹⁴ Yavaş hareket etme.

⁹⁹⁵ Siyasiyat: Bulgarların Mezalim-i Cedidesi. (26 Haziran 1329/9 Temmuz 1913). *Tanin Gazetesi*. 1.

⁹⁹⁶ Milli yardım.

Padişah Mehmet Reşat'ın da kurucular içinde yer aldığı bu yarı askeri kuruluşun amacı⁹⁹⁷, bütün ülkeyi harbe seferber etmek ve hükümetin savaşı sürdürmesine yardım etmektir⁹⁹⁸. Balkan Harbi, Gökalp'in deyimiyle, bir "milli mefkûre"nin somutlaşma koşullarını hazırlamıştır ve ülkenin Türk aydınlarını adeta oybirliğine yaklaştırmıştır. Çünkü Trablusgarp Savaşı'nın bittiği anda Balkanlıların -büyük devletlerin de yardımıyla- Türklere saldırması Ehl-i Salip ruhunun 20. yüzyıl başındaki ortaya çıkışı sayılmıştır. Fakat fikir akımları arasında milliyetçiliği en fazla geliştirenler İttihatçılar olmuştur⁹⁹⁹. Feroz Ahmad, "1913 Mayıs'ında (...) Türk milliyetçiliğinin tohumunun o günlerde atıldığını görmek mümkündür; ancak eldeki çağdaş belgeler, kök salması için daha hayli zaman geçmesi gerektiğini ortaya koymaktadır"¹⁰⁰⁰ der. Habil Adem yukarıda andığımız risalesinde "milliyet" açısından o günkü durumu şöyle tasvir ediyor:

"Türkiye milliyetin ne olduğunu bilmiyordu. Türkiye mütefekkirleri, kendilerini tahkir ediyorlardı. Bütün bu Türkiye insanları bağıryorlardı ki "biz adam değiliz ve insan olamayız." Sonra bütün bu tezahürat gösteriyordu ki Türkiye bir yoldadır: Şark maneviyatı ile başlayan ve garp maneviyatı ile nihayetlenen bir yoldadır ki mayası olan birincisine ne kadar yaklaşmış ise gayesi olan diğerinden de o kadar uzaklaşmıştır. İşte böyle bir Türkiye'da dâhi yetişemez idi. Bir dâhinin yetişmesi için bu pejmürde re's-i tefekkürünün yeni bir iman ile istilacı lazım idi ki bu da Türkiye'daki hükümet nazariyesinin tebdili demektir! Eğer Türkiye muhitinde bir Türklük resmîyeti başlar ise bu taze maneviyat inkişaf ederek Türkiye'yi kurtarabilir"¹⁰⁰¹.

Bu sebeple Balkan Savaşları'ndan sonra, Osmanlılık siyasetinin yerine, İslamcılık ve milliyetçilik getirilmeye başlanmıştır¹⁰⁰². Fakat İttihat ve Terakki Osmanlılık konusundaki

⁹⁹⁷ Cemiyet nizamnamesinin ilk maddesinde şöyle belirtilmiştir. "İşbu cemiyet memalik-i mütemeddine-i sairede olduğu gibi terbiye-i milliye ve sıhhat-i umumiyeye ihtimam ile milletin seviye-i fikriye ve faaliyet-i hayatiyesini inkişaf ve takviye ettirecek ve bütün milleti hayat-ı mesaiye alıştırarak ve led-i'l-hâce meydan-ı harbe koşabilecek kuvveti, idmanı, inşirahı verecek esbab-ı terbiyeyi tehiye ve temin etmek ve âlâm ve mesaib-i harbin teskinine muavenet ve milletin refah ve saadet-i haline alâ-kadr-i'l-inkân gayret eylemeğe mükelleftir." Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Nizamname-i Esasisi. (1330). Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 3.

⁹⁹⁸ Tunaya, (1988). a.g.e., 448-449. Talat Paşa ayrıca 2 Aralık 1918'de Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti'ni kurdurdu.

⁹⁹⁹ Akkan, A. (Eylül 1991). İlk Büyük Üstadımız Mehmet Talat Paşa (1874-1921). *Mimar Sinan Dergisi*. İstanbul: (81), 13-14; Tunaya, (2011). a.g.e., 380.

¹⁰⁰⁰ Ahmad, (2010). a.g.e., 169-170.

¹⁰⁰¹ Profesör Vayt, (1331). a.g.r.17'den nakleden Kara, (2003). a.g.e., (C.3.). 32.

¹⁰⁰² 1913'ten sonra, İttihat ve Terakki parlamentoya ve siyasi hayata sürekli hâkim olduğu için, her iki yönde de İlimiyecilerle diyaloga girmiştir. Önce, ortaya bir dinde reform meselesi atılmıştır. Türkçü cephe, bizzat çıkardığı

kesin tavrını milliyetçilik için göstermedi. Türk milliyetçiliğine de yer vermekle birlikte milliyetçiliği partinin temel doktrini olarak almadı¹⁰⁰³. Bu milliyetçiliğin de Türk milliyetçiliği değil, Turancı bir milliyetçilik olduğu ileri sürülürse de ikisinin arasındaki fark, kesin olarak belirlenmiş değildir. Önemli olan, yeni bir ideolojik formülün getirilmesinden çok, izlenen siyasette bir değişiklik yapılmış olmasıdır. Artık, Arnavutların, Rumların ve Slavların gönlünü almak gerekliliği kendiliğinden ortadan kalkmış; iş, Ermenilerle Arapları yatıştırmaya kalmıştı. İdeolojik bütünü meydana getiren üç öge, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Milliyetçilik -ki hiçbiri tanımlanmamıştı- eskisi gibi geçerliydi. Değişen bir şey varsa, o da bu bütüne katkı oranlarıydı. Türklerin sayıca devletin en önemli ögesi haline gelmeleri, milliyetçiliğe daha fazla önem verilmesi zorunluluğunu doğurmuştu. Balkan Harbi döneminin koşulları içinde milliyetçiliğin ideolojik işlevi özellikle İttihatçılar tarafından -Ziya Gökalp'in önderliğinde- bir imparatorluğu yıkılmaktan kurtaracak kadar güçlü ve etkin bir tedbir olarak görülecekti¹⁰⁰⁴.

Anadolu'daki Ermeni ayaklanmaları ve I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı dönemi de Türk Milliyetçiliğini derinden etkilemiştir. Ziya Gökalp'in bu dönemde kâfirlere karşı cihat anlayışıyla Türk halk kitlelerini ayağa kaldırmak ve birleştirmek için yazmış olduğu birçok vatansever şiiri bulunmaktadır¹⁰⁰⁵. Habil Adem aynı risalesinin "Yeni Türkiye" kısmında Balkan Savaşları sonrası yeni şartlarda Osmanlı Devleti'nin (yazarın kullanımıyla Türkiye'nin) nasıl bir siyaset takip etmesi gerektiğini şöyle anlatır:

"Eski Türkiye'nin siyaseti beynelmileliyet esası üzerine kurulu idi. Ağırlıklı olarak Rumeli asıllı diplomatların yürüttüğü ve Avrupa'yı taklidi öne çıkaran Tanzimat siyasetinde ise belirginlik yoktur fakat yüzü Avrupa'ya dönük olduğu için Asya'yı, Anadolu'yu unutmamıştır. Yeni bir hükümet ve yeni bir idari inkılapla ortaya çıkacak olan Yeni Türkiye "Avrupa, anasır ve Tanzimat" hattından "milliyet ve İslamiyet" hattına intikal etmelidir, yeni "Türk-İslam" diplomasisinin siyasetini de Asya teşkil edecektir. Bu Türk siyasetinin de istinatgâhları Avrupa olacaktır. Rusya kuvvetli bir Asya Türkiyesi istemez fakat böyle bir siyaset Almanlar tarafından kabul görecektir. Bu konudaki Rus-Alman menfaat çatışması

İslâm Mecmuası ile firkanın İslamcı ideolojisini saptamak yoluna, yeni bir İslamcılık yorumuna gitmiştir. (Daha geniş bilgiyi bir önceki bölümümüzde vermiştik.) Tunaya, (2011). a.g.e., 378-379.

¹⁰⁰³Berkes, (2011). a.g.e., 406.

¹⁰⁰⁴ Tunaya, (2011). a.g.e., 385; Ahmad, (2010). a.g.e., 187. Zaten ilk ortaya çıktığı zamandaki görece ilericiliği daha sonrasında burjuvazinin ihtiyaçlarının gerisinde kaldığından İslamcılığın genel olarak I. Dünya Savaşı'ndan sonra önemini kaybettiğini ve burjuva milliyetçiliğinin bu akımın önüne geçmeye başladığını söyleyebiliriz. Tiftikçi, (2011). a.g.e., 22.

¹⁰⁰⁵ Heyd, (2010). a.g.e., 113.

ile Türk-İslam politikasından memnun kalmayacak olan İngiltere'nin Anadolu'nun Ruslaşmasına göz yumma ihtimalinin olmayışı Türkiye'ye zaman kazandıracaktır¹⁰⁰⁶.”

Balkan Savaşları'nın bir kırılma noktası olmasında iktisadi bir boyut da bulunuyor. Nitekim Ziya Gökalp hükümetin Balkan Savaşları sonrası muhacirlerin iskânına önem vermesinin sebeplerinden birini iktisadi gelişme ihtiyacına bağlıyor. Memlekette iş bölümünü hükümetin düzenleyemeyeceğini bu sürecin nüfus potansiyelinin artmasıyla ancak başarıya ulaşabileceğini söyleyerek şunları ekliyor:

“Hükümet muhacir meselesine çok önem vermekle iki gaye takip ediyor. Birincisi millettaşlarımızı zalimlerin elinden kurtarmak, ikincisi memleketimizde içtimai kesafeti artırmaktır. Bugün hariçte Balkan devletlerinin zulmü altında bir milyondan ziyade Türk var. Bunların anavatanda toplanmaları, milletimizin içtimai hacmini artıracaktır¹⁰⁰⁷.”

Böylece Türk-İslamcı görüşler yıllar içerisinde savunulur hale gelecektir. Daha önce de değindiğimiz üzere Osmanlıca merkezli eğitim sistemini oturtmaya çalışan İttihat ve Terakki mahalli dilleri de yasaklamamıştı. Her ne kadar Türkçülük 1913 ve sonrasında etkinliğini artırsa da 1913 programının eğitimle ilgili bölümü 1908 ve 1909 programlarından pek farklı değildir. 1913 programı, yerel dillerde eğitimi şöyle güvenceye alıyordu: *“Mekâtib-i iptidâiye-i umumiye ve tâliyede Türkçe'nin yalnız lisan olarak tedrisi mecburi olmakla beraber her mahallin ana lisanı lisan-ı tedris olacaktır¹⁰⁰⁸.*” Bu da göstermektedir ki söz konusu Türkçülük Türk olmayan diğer unsurların dilleri ve kültürlerine baskı yapmak ya da onları yok etmek merkezli değildir. Aynı durumu 1908, 1912 ve 1914 Meclislerinin seçimlerindeki milletvekilleri dağılımında da görürüz. Nitekim meclislerde nüfus potansiyelinin üstüne çıkan bir Türk-Müslüman baskısının olmadığı görülür. Aşağıdaki tabloya bakıldığında bu durum gayet net ortaya çıkmaktadır¹⁰⁰⁹. Üstelik bu tabloda 1914 seçimlerinde Türk vekil sayısı bir

¹⁰⁰⁶ Profesör Vayt, (1331). a.g.r., 39-68'den nakleden Kara, (2003). a.g.e., 32.

¹⁰⁰⁷ Gökalp, Z. (1980). İktisadi Adem-i Merkeziyet. *Makaleler IX –Yeni Gün, Yeni Türkiye, Cumhuriyet Gazetesindeki Yazılar-*. (Editör). Şevket Beysanoğlu. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 146.

¹⁰⁰⁸ Arai, (2011). a.g.e., 77; Ayrıca Bkz. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Program ve Nizamnamesidir*. (1330-1332). a.g.n.

¹⁰⁰⁹

Yıl	Toplam	Türk	Arap	Arnavut	Rum	Ermeni	Musevi	Slav
1908	288	147	60	27	26	14	4	10
1912	284	157	68	18	15	13	4	9
1914	259	144	84	-	13	14	4	-

Ahmad, (2011). a.g.e., 188-189. Bu arada parlamento ile parlamento dışı milliyetçilik tutumları aynı nitelikte değildir. Çokuluslu bir parlamentoda milliyetçi eleştiriler ve hücumlar genellikle Türklere gelmemiştir. Balkanlılar bu konuda şampiyondur. Parlamento dışında ise her türüyle -siyasal ekonomik, sosyal- Türk

öncekine oranla azalmıştır. Arapların gönlünü almak için olsa gerek Arap vekiller sayısı en çok artış gösteren etnik gruptur. Gayrimüslim vekillerin sayılarında ciddi farklar görülmemektedir. Arnavut ve Slav vekillerin son seçimde olmamalarının sebebi bu anasırın topraklarının elden çıkmasındandır.

İttihat ve Terakki 1916 Kongresi'nde önemli kimi konular üzerinde durdu. Kongre, laikliğe doğru temelli bir adım atmıştı. Şeyhülislamlık¹⁰¹⁰ örgütü düzenleniyor, elinden yargı yetkisi alınıyor, medreselerin ıslahı isteniyordu. Ayrıca tüm mahkemelerin, yargı kuvvetinin tekeline sahip kılınan Adliye Nezâreti'ne bağlanması öngörülüyordu. Tüm okullar da Maarif Nezâreti'ne bağlanıyordu. Evkaf Nezâreti'ne bağlı olan öğretim müesseseleri de bunların dışında tutulmuyordu. Tunaya: *“Bu yönüyle bu kongredeki rapordan çıkarılabilecek en önemli sonuç artık İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcı ve liberal olmaktan çıkıp, Türkçü ve devletçi bir tutuma girmiş olmasıdır¹⁰¹¹”* der. Burada bir hususa dikkat etmek gerekir. Yukarıda İttihat ve Terakki'nin Balkan Savaşları sonrasında özellikle Ermeni ve Arap unsurları küstürmemek maksadıyla Türkçü bir eğilim sergilemekten özellikle kaçındığından bahsetmiştik. Bu kongre bu noktada önemli bir hadisedir. Zira Kongre 28 Eylül 1916'da gerçekleştirildi. Demek ki artık bu unsurları küstürmemenin bir kıymeti harbiyesi kalmamış. Bu gelişmenin bir öncesine baktığımızda bu politika değişikliğinin sebebi hemen kendisini gösterir. Nitekim kongre Haziran 1916 tarihli Arap ayaklanmasına bir tepki niteliğindedir diye düşünmek mümkündür. 1915 yılında Sevk ve İskân Kanununun çıkarıldığını da düşünecek olursak İttihat ve Terakki'nin artık Türk unsurundan başka elinde kimsenin kalmadığı gerçeği ortaya çıkar. Bu sebeple bu tarihten itibaren Türkçülük yapmak, esasen yapılabilecek tek politik manevradır. Buna rağmen İttihat ve Terakki bu saatten sonra dahi kendisini Türkçü olarak tanımlamaz. Bu da kendi içinde bir açmaz gibi görünmektedir. Bu durum bize İttihat ve Terakki'nin son ana kadar Osmanlı Devleti'nin kaybettiği coğrafyaları geri almak idealinin aklının bir köşesinde olduğu fikrini de düşündürmektedir. Yine de milli bir yapılanmanın teşkiline çaba harcamaktan da geri durmamıştır. Bu hususun örneklerinden birisi Kasım ayı 1915 yılına ait bir arşiv belgesidir. Zira bu kadar geç bir tarihte bile “Osmanlıcılık” ile alakası olmayan

milliyetçiliği yayınların konusu olmuştur. Milli iktisat, milli coğrafya, milli tarih, milli edebiyat, milli müzecilik, milli filmcilik gibi müesseselerin kuruluşları her fırsatta müjdelenmektedir. Haliç'te bir römorkörün denize indirilişi bile bir heyecan yaratmaktadır. Bu bakımdan parlamento dışı yayınlar bu akımın gelişmesinde çok daha büyük rol oynamışlardır. Tunaya, (2011). a.g.e., 381-382.

¹⁰¹⁰ Meşihat-ı İslamiye.

¹⁰¹¹ Tunaya, (2011). a.g.e., 294-296.

bazı şehir kasaba ve köylerin isimlerinin değiştirilmesi gereğinden¹⁰¹² bahsedilmektedir. Türklük vurgusu yapılmamaktadır.

1916 Kongresi'nde ayrıca İttihat ve Terakki, İslamiyet ile muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için çabalamak noktasındaki kanaatini açıkça belli etmiş ve hep tartışılan bu iki kanaatin birbiriyle çelişmediğini açıkça ortaya koymuştur. Ziya Gökalp aynı tarihli bir makalesinde bu konuyu şöyle anlatır: “*Bu seneki İttihat ve Terakki Kongresi, icra ettiği ilmi münakaşa neticesinde, fırkanın hususi rendine teşhis ettiren samimi bir kanaat izhar etti. Bu kanaatin ruhu, İslamiyet’le medeniyet-i asriyenin tamamıyla kabil-i itilaf olduğuna itimattır.* (Bu konuda İttihat ve Terakki ne Avrupa mutaassıpları ne de medrese mutaassıpları gibi düşünmektedir. Cemiyet bu değerlerden birini diğerine feda etmeyeceğini ifade etmiştir.)¹⁰¹³” İttihat ve Terakki’nin son programının temel özellikleri şöyledir: İhtilalci ve inkılapçı, demokrat-Meşrutiyetçi, iktisatta liberalist, hilafetçi ve Panislamist, Türkçü ve ulusçu, uygarlıkta Batıcı, kültürde ulusçu¹⁰¹⁴.

İttihat ve Terakki için ilk zamanlar II. Meşrutiyetin akıbeti devletin akıbetiyle eşit görülmüş hatta kendi varlıklarının devamını II. Meşrutiyetin temel güvencesi olarak gördüklerinden rejimin varlığı temel hassasiyetlerden birisi olmuştur. Bu sebeple kendilerine yönelik eleştirileri II. Meşrutiyete yönelik eleştiriler olarak algılamış ve gerektiğinde bu eleştirileri ufak ya da büyük muhalefet boyutuna geldiğinde ya sulh yoluyla anlaşarak ya da şiddet kullanarak çözmek eğiliminde olmuşlardır. Yani mesele bir şekilde çözüme ulaşabilmektir. İlk zamanlar Osmanlıcılığa bağlı kalan ancak Türklüklerini de unutmadıklarını açıkça ifade eden İttihatçılar zaman içinde bahsettiğimiz etki-tepkiler sebebiyle Türkçülüğe doğru yöneleceklerdir. İşte bu noktada II. Meşrutiyete bağlılık meselesi soru işareti oluşturacaktır. Takip edilecek Türkçü siyaset ile II. Meşrutiyet rejimi çelişmeye başlayacaktır. Zira bu sistemde Türklerin parlamentoda azınlık halinde gelmeleri ya da baskın çoğunluğu oluşturamamaları ihtimali vardır. Türkçülük siyasetinin takip edildiği dönemlerde İttihat ve Terakki’nin II. Meşrutiyetçiliğinin sebatkârlığı bu sebeple tartışmalıdır diyebiliriz. Zira İttihatçılar için mesele vatan ve millet meselesidir. Amaç bu

¹⁰¹² BOA. DH.UMVM; 123/150, 1333 Z 21; BOA. DH.İ.UM.EK; 96/99, 1333 Z 29.

¹⁰¹³ Gökalp, Z. (27 Teşrin-i evvel 1332). İttihat ve Terakki Kongresi I. *İslam Mecmuası*. (48).

¹⁰¹⁴ Şapolyo, E. B. (1974). *Ziya Gökalp İttihatı Terakki ve II. Meşrutiyet Tarihi*. Ankara: İnkılap ve Aka Yayınları, 95.

iken araç geride kalan her şeydir¹⁰¹⁵. İttihatçıların bu anlayışına mukabil denemeye başladıkları Türkçülük fikriyatıyla alakalı muhaliflerinden aldıkları eleştirilerden biri Almanya üzerindedir. İttihat ve Terakki muhaliflerinden Hasan Amca: “*Almanya bir yandan siyaset ve askerlik alanında Türkiye’yi avucunun içine alırken bir yandan da şu veya bu şekilde büyülediği Osmanlı fikir adamları, şairlerinin kanalıyla Panislamizm ve Panturanizmi Büyük Almanya’yı yaratma yolunda “Made in Germany” damgasını taşıyan iki silâh olarak kullanmışlardır*” der¹⁰¹⁶. Hâlbuki İttihatçıların büyük devletleri kullanarak uygulamaya çalıştığı bir tür dengeleme siyaseti ile alakalı aynı muhalif kanat benzer bir durumda kalsa daha da fazlasını yapabileceğine dair emareler sunmaktadır. Örneğin İttihat ve Terakki’yi aynı hususta eleştiren Basri Bey kendi kitabında bu kez savaş galiplerinin güdümünde benzeri bir hareketi onaylar bir tavır takınmıştır. Bu durumu Orhan Koloğlu “*İttihat ve Terakki’nin Alman destekli Turancılığa kalkışmasını yermiş olan bir kişi (bu noktada bize) tutarlı bir fikir sahibi olmadığını düşündürüyor*” der¹⁰¹⁷. I. Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde Darülfünunda hocalık yapan ve birbirlerinden farklı ideolojik görüşler içerisinde bulunan İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Ali Ayni’nin bu konuda ortak bir yorumları bulunmaktadır. Bu yorum da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bir taktik olarak Almanya’yla ittifak kurup İngiliz ve Fransızların Arap eyaletleri üzerindeki emellerini boşa çıkarması, böylece bir süre için de olsa da devletin dağılma sürecini ertelemesidir¹⁰¹⁸.

¹⁰¹⁵ Feroz Ahmad’ın aktardığına göre İttihatçıların bu noktada parlamentoya neden ihtiyaç duydukları ile alakalı İngilizler şu iddiadadır: “*Onu (Meclisi), itaatkâr bir makine haline getirmek imkânına sahip olduklarından, (İttihatçılar) bir şey kaybetmeyecekleri gibi, Anayasa ilkelerine saygı göstermekle kazançları olacaktır. Anayasa ilkelerine bağlılıkları, İttihatçıların var oluş nedenleriydi ve Abdülhamid istibdadına karşı kullandıkları başlıca silahtı. Devrimi anlamsız kılmak yerine, meşruti idare biçimini, özellikle çeşitli unsurlardan meydana gelen Doğu ülkeleri için geçerli biricik hükümet şekliyle, yani akıllı bir despotizmle bağdaştırma yoluna gitmeyi tercih etmişlerdi.*” Ahmad, (2010). a.g.e., 176.

¹⁰¹⁶ Hasan Amca, (1989). a.g.e., 184-185.

¹⁰¹⁷ Koloğlu, O. (2015). *Üç İttihatçı: Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 272.

¹⁰¹⁸ Öncü, Ayşe. (2007). Akademisyenler: Üniversite Reformu Söyleminde Batı. *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce. Modernleşme ve Batıcılık*. (C. 3). Bora, T., Gültekingil, M. (Editör). İstanbul: İletişim Yayınları, 524

3.3. İTTİHAT-TERAKKİ DÖNEMİNDEKİ TÜRKÇÜ KURULUŞLAR

3.3.1. Türk Derneği

18 Ocak 1908’de kurulan bu dernek¹⁰¹⁹ Osmanlı Devleti’nde Türk milliyetçiliğini ilke olarak kurulan ilk cemiyetti ve Osmanlı sınırları içindeki ve dışındaki Türkleri bir araya getirdi¹⁰²⁰. Necip Asım derneğin kuruluşunu şöyle anlatır:

“(1908’de) *Aradan çok geçmedi “Türk Derneği” teşekkül etti. (...) İttihat ve Terakki siyasi faaliyete geçmiş, herkes ona yaranmak için işi siyasete dökmüştü. Türk Derneği’ni önce Darülfünun’da kurmuştuk. Oradan (soğuk muamele) gördük, hepimiz parasızdık yersiz kalmıştık. Müftüoğlu Hikmet bize Yeni Gazete idarehanesinde bir barınacak yer buldu. Fakat orası da bir siyaset ocağı olduğu için işlerine gelemedik¹⁰²¹.*” Bu ifadeler de göstermektedir ki Osmanlı Devleti’ndeki ilk sistemli Türkçü oluşumlar İttihat ve Terakki’ye yaranmak için de para kazanmak gibi bir çıkar için de tesis edilmiş değildir. Bin bir türlü zorlukla mücadele edilmiştir. Yusuf Akçura, daha okul hayatından hatırladığı bazı Türkçüleri, yani Necip Asım Bey ile Veled Çelebi Efendi’yi ziyaret ederek siyasal olmayan, sırf kültürel amaçlı bir Türk Cemiyeti kurulmasını teklif etti ve kendilerinin bu yolda rehber olmalarını rica etti. Böyle başlayan ilk girişim yılın sonlarına doğru Mülkiye Mektebi Müdürü Celal Bey’in odasında yapılan bir toplantıda Türk Derneği adlı bir bilimsel cemiyet halinde örgütlenmiştir. Bu cemiyetin tüzüğü 25 Aralık 1908 tarih ve “Türk Derneği Nizamnamesi” adı ile basılmıştır¹⁰²². Cemiyetin amacını açıklayan Tüzüğünün 2. maddesinde şöyle deniliyor:

“Cemiyetin amacı, Türk diye anılan bütün Türk kavimlerinin tarihteki ve gelecekteki eserlerini, işlerini, durumlarını ve coğrafyasını öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin eski eserlerini, tarihini, dillerini, halk ve aydınlarının edebiyatını, etnografi ve etnolojisini, sosyal durumlarını ve medeniyetlerini, Türk ülkelerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp

¹⁰¹⁹ Tunaya, (1988). a.g.e., 414.

¹⁰²⁰ Arai, (2011). a.g.e., 23-24.

¹⁰²¹ Orkun, (1977). a.g.e., 95.

¹⁰²² Akçura, Y. (2006). *Türkçülük*. İstanbul: Toker Yayınları, 174.

dağıtmak ve dilimizin açık, sade, güzel, ilim dili olabilecek şekilde geniş ve medeniyete elverişli bir düzeye gelmesine çalışmak, yazısını ona göre incelemektir¹⁰²³.”

Demek ki dernek, en azından başlangıçta ve kısmen, Akçura'nın 1904 tarihli makalesindeki (Üç Tarz-ı Siyaset) “Türklerin birliği” (Tevhid-i Etrak) fikrini benimsiyordu¹⁰²⁴. Bu yönüyle dernek Türkçülük için değil Türkoloji için kurulmuştu. Türk Derneği Nizamnamesinin 4. Maddesinde ise “Cemiyetin gayesine hizmet etmek isteyen herkes, hangi din, ırk ve uyruktan olursa olsun, merkez yönetim kuruluna sözlü ve yazılı başvurduğu takdirde, onun girişine cemiyetin iki üyesinin tavsiyesi ve yönetim kurulunun onayı ile karar verilir” denilmektedir. Bu madde, içerisinde İttihatçıların da olduğu bu derneğe mensup Türkçülerin ırkçı olmadıklarının göstergesidir. Nitekim dernekte Yusuf Akçura, İttihat ve Terakki dönemi Maarif nazırlarından Emrullah Efendi, yine İttihatçı Bursalı Tahir Bey, eski İttihatçılardan Rıza Tevfik Bey gibi isimlerin yanı sıra Agop Boyacıyan ve Antuan Tangır Efendiler gibi Türk olmayan başka Osmanlılar da vardır¹⁰²⁵. Enver Paşa'nın dayısı Halil Bey'in de sık sık ziyarette bulunduğu dernek, içerisinde Bursalı Tahir Bey'in “Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri” eseri de dâhil pek çok broşür basmış, aynı zamanda “Türk Derneği” adıyla bir dergi çıkarmıştır. Dergi çok uzun ömürlü olmasa da daha sonraki Türk Yurdu Dergisinin öncüsü olacaktır. Kuruluşundan sonra, V. Gordlevski gibi yabancı Türkologlar da derneğe katılmış ve dergiye yazı vermişlerdir¹⁰²⁶. Öte yandan derneğin 1912'de faaliyetlerinin bitmesi ile alakalı Akçura'nın eserinde dernek ileri gelenlerinin yurt dışı görevleri¹⁰²⁷ sebep gösterilse de Tunaya esasen fikir ayrılıklarının etkili olduğu iddiasındadır¹⁰²⁸. Türk Derneği'nin kapanmasından yaklaşık bir yıl sonra 1913'te Encümen-i Daniş örneğine göre ve “Memlekette hakiki usul ve ihtisas üzerine müessis ilmi bir cereyan vücuda getirmek maksadını temin etmek üzere” denilerek Türk Bilgi Derneği adında yeni bir dernek kuruldu¹⁰²⁹. Emrullah Efendi'nin başkanlığında kurulan bu derneğin kadrosu Türk Derneğinden sayıca daha çok ve güçlüdür. Bu dernek altı sayı yayınlanan Bilgi Mecmuası isminde bir dergi çıkardı¹⁰³⁰. Dernek Türkiyat, İslamiyat, Hayatiyat, Felsefe ve İçtimaiyat, Riyaziyat ve Maddiyat, Türkçülük gibi şubeleri

¹⁰²³ Temir, (1987). a.g.e., 41-42.

¹⁰²⁴ Arai, (2011). a.g.e., 25.

¹⁰²⁵ Akçura, (2006). a.g.e., 172-173.

¹⁰²⁶ Arai, (2011). a.g.e., 26.

¹⁰²⁷ Akçura, (2006). a.g.e., 174.

¹⁰²⁸ Tunaya, (1988). a.g.e., 415.

¹⁰²⁹ Özden, M. (1994). *Türk Yurdu Dergisi ve İkinci II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Akımı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 13.

¹⁰³⁰ Karaer, İ. (1992). *Türk Ocakları*. Ankara: Sistem Ofset Yayınları, 5.

ihativa eden bir akademi özelliği göstermiştir¹⁰³¹. Aynı yıl kurulan bir diğer yapı Türk Gücü Cemiyeti'dir.

3.3.2. Genç Kalemler Dergisi

II. Meşrutiyetin ilanı sonrası (1909-1910) çıkarılan Genç Kalemler Dergisi denince akla “yeni lisan” gelir. Zira dergi yazılarında ağırlıklı olarak bu konuyu işlemiştir. Burada dilimizin Osmanlıca değil Türkçe olduğu, Osmanlıca isimli bir dilin esasen olmadığı, dilimizde Arapça ve Farsça kökenli ve milletimiz tarafından benimsenerek kullanılan kelimeler olduğundan bahsetmişlerdir¹⁰³². Yani Genç Kalemler dilde Türkçülüğün önderleriydi¹⁰³³. Genç Kalemler'in birinci ciltteki başyazarı ve derginin yazı işleri müdürü Nesimi Sarım Merkez-i Umuminin kâtibiydi. Yanı sıra yazarlar arasında Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin de bulunmaktaydı. Bütün bunlar, Genç Kalemler ile Jön Türkler, daha doğrusu İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiyi açıkça göstermektedir. Aralarındaki ilişki yalnızca resmi nitelikte değildi. Genç Kalemler'in yöneticileri, yalnızca bir dergi yayınlamanın “yeni lisan”ı yaygınlaştırmak için yeterli olmadığına inanıyorlardı. Belki de Ziya Gökalp'in aracılığıyla, bir heyet oluşturular, heyetin başında Enver Paşa bulunuyordu. Bu heyet, önemli saydığı pek çok Batı eserini, örneğin Spencer, Fouillée, Taine vb. yazarların eserlerini yeni lisanla tercüme etti. Ayrıca, yeni lisanı yaymanın en etkili yolu olarak okullarda öğretilmesini tasarladılar. Belki de İttihat ve Terakki'nin politik nüfuzunu kullanarak, Selanik'te dört okuma kitabı ve iki imla kitabı yayınladılar, Maarif Nezâreti'nin izniyle bunları okullarda kullandırdılar¹⁰³⁴. Hatta Ali Canip Bey anılarında Selanik'teki İttihat ve Terakki Merkez-i umumisinde kendilerine ayrılmış bir oda olduğunu yazmıştır¹⁰³⁵.

Genç Kalemler'in önde gelen yazarları hemen her gün bir İttihat ve Terakki Cemiyeti kulübünde buluşup, edebiyat ve felsefe konularını tartışırlardı. Bu tartışmaların sonuçları yalnızca Genç Kalemlerde yazı olarak değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki Mektebi'nde konferans olarak da görülüyordu. Bu konferanslar, gerçekte, İttihat ve Terakki'nin Ziya Gökalp'e verdiği önemli görevlerden biriydi. Nitekim bu sıralarda İttihat

¹⁰³¹ Orkun, (1977). a.g.e., 97.

¹⁰³² Birkaç örneği için Kazım Nami. Türkçe mi Osmanlıca mı?. *Genç kalemler*. (C.1). (4-12). 132-136; Ali Canip. Sanat ve Edebiyat: Milli Lisan ve Milli Edebiyat. *Genç kalemler*. (C.2). (3). 47-52.

¹⁰³³ Sarımay, (2008). a.g.e., 113.

¹⁰³⁴ Arai, (2011). a.g.e., 50, 75-76.

¹⁰³⁵ Yöntem, A. C. (12 Nisan 1962). Mehmet Ali Tevfik Bey. *Yakın Tarihimiz*. 1(7). 197.

ve Terakki'ye muhalif bir parti söz konusu idi. Bu koşullarda, görevlerinin önemini kavrayabilecek, toplumda ve zihniyette bir devrim yapabilecek yeterlikte gençlerin yetiştirilmesi onlar için önemliydi. Bu acil görev Gökalp'e verilmiş, o da, Gençlik İşleri'nin yöneticisi olarak gençliğe ulaşmaya çalışmıştı. Gökalp ve Genç Kalemler'in önde gelen diğer yazarları bu amaçla İttihat ve Terakki Mektebi'nde konferans vermişlerdi¹⁰³⁶. Muhittin Birgen Ziya Gökalp'in dergideki fonksiyonu ile alakalı şöyle yazar:

“En evvel Türklüğü ve Türkçeyi yeni bir takım formüllerle ifade eden bu adam, etrafında birkaç genç alıp bunlarla birlikte “Genç Kalemler” diye bir mecmua çıkardı ve bu mecmuada hem ameli, hem de nazari bir Türkçülük hareketi uyandırdı¹⁰³⁷.”

Her ne kadar Birgen böyle söylese de Yusuf Akçura bu merkezlerde saf bir Türkçülük yapıldığını onaylamaz.

3.3.3. Türk Yurdu Dergisi

Her sayıda “Türklerin faidesine çalışır” ifadesiyle maksadını belirten ve ilk sayısından itibaren büyük rağbet gören Türk Yurdu Dergisi, Türk Yurdu Cemiyetince kurulmuştur. Bu cemiyet 18 Ağustos 1327 (31 Ağustos 1911)'de İstanbul'da kuruldu. Kurucu ve yöneticileri: Şair Mehmet Emin, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzade Ali, Dr. Âkil Muhtar, Yusuf Akçura Beylerdir. Öğrencilere yardım etmek maksadıyla kurulan bu cemiyet Türk Yurdu Dergisini çıkardı ancak cemiyetin tüm üyeleri Türk Ocağına geçince bu dergi de Türk Ocağına devredildi¹⁰³⁸. Bu cemiyet yurt dışındaki Türklere de örnek olmuş, kimi Avrupa ülkelerine eğitim maksadıyla giden Türk gençleri Lozan, Cenevre, Paris, Berlin gibi şehirlerde Türklük Esasi'na dayanan Türk Yurdu adı altında dernekler kurmuşlardır¹⁰³⁹. Burada Türk gençlerinin ulaştığı milli bilinci göstermesi bakımından ilginç bir durum da söz konusudur. 1911 senesi 15 Nisan'ında Cenevre'de Müslüman Osmanlı talebeleri arasında samimiyet ve dayanışmayı kuvvetlendirmek amacıyla on Türk genci bir araya gelerek, burada “Osmanlı Kütüphanesi” adıyla bir cemiyet kurmuşlardır. Çok geçmeden cemiyetteki Türkler cemiyet isminde geçen Osmanlı lafzını tartışmaya açarlar. Yapılan konuşmalarda tüm Müslim-gayrimüslim anasının önce

¹⁰³⁶ Arai, (2011). a.g.e., 76-77.

¹⁰³⁷ Birgen, M. (2006). *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Ne İdi?* (C.1). İstanbul: Kitap Yayınları, 361.

¹⁰³⁸ Tunaya, (1988). a.g.e., 415-416.

¹⁰³⁹ Sarıay, (2008). a.g.e., 118-119.

kendi kimliklerini vurguladıkları sonra Osmanlı Devleti toprakları içine geldiklerinde Osmanlı olduklarını da söyleyerek bu kimlikten bir takım maddi manevi faydalar elde ettiklerini vurgularlar. Onlara göre Türk olmasına karşın Türk kimliğine vurgu yapmayan ve kendini sadece Osmanlı olarak tanımlayan tek unsur Türklerdir. “*Kuvvetlenelim. (...) Her şeyden evvel Türkünüz, derece-i taliyede Osmanlıyız, diğerleri ile beraberiz diyelim*” şeklinde geçen konuşmalar sonucunda bu gençler 21 Teşrinievvel 1911’de cemiyetin adını Türk Yurdu olarak değiştirmiş bu hususu cemiyet nizamnamesinin birinci maddesine koymuşlardır¹⁰⁴⁰. Türk Yurdu Dergisi birkaç dönemde çıkmış olup bunlardan ilki 1911-1918 arasındadır. Bu süreçte derginin müdürlüğünü yapanlardan biri olan Yusuf Akçura derginin izleyeceği programla ilgili şu maddeleri sıralamıştır:

1. Dergi, Türk ırkının mümkün olduğu kadar çoğunluğu tarafından okunup anlanacak bir şekilde yazılacaktır. Bundan dolayı, dili sade olacaktır. Türklüğün çoğunluğuna faydalı konular seçilecektir. Karışık konular bile kolay anlatılmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte aydın düşünce sahiplerinin zevki ve yararlanması göz önünde tutulacaktır.
2. Dergi bütün Türklerce kabul edilecek bir ideal ortaya çıkarmaya çalışacaktır.
3. Dergide, Türklerin tanışmalarına, ekonomi ve ahlakta yükselmelerine, ilim ve teknikte zenginleşmelerine hizmet eden konular çoğunlukta olacak, siyaset bunlardan sonra gelecektir.
4. Türklerin birbirleriyle tanışmaları için, Türk dünyasının her yerinde olup biten, özellikle kardeşler arasında sevindirici veya üzücü olan olaylar ile Türk dünyasının ötesinde berisinde ortaya çıkan fikir akımları anlatılacaktır. Türk ırkının çeşitli kavimlerinde doğan edebiyat ürünleri, ırkın bütün fertlerine duyurulacaktır.
5. Dergi, Osmanlı Devleti’nin iç politikasından söz ederken, hiç bir siyasal partiden yana olmayacak, ancak Türklüğün, Türk unsurunun siyasal ve iktisadî çıkarlarını savunacaktır. Türk unsurunun çıkarlarını savunurken, öteki azınlıklar arasında anlaşmazlıklar doğmasından kaçınılacaktır.
6. Dergi, Osmanlı Türkleri arasında Türk milli ruhunun gelişmesi ve desteklenmesine, idealsizlikten doğan tembellik ve kötümserliğin ortadan kaldırılmasına çalışacaktır. Çoğunlukla hiç bir dayanağı olmayan, abartılmış Batı korkusundan da bu milleti kurtarmaya elinden geldiği kadar uğraşacaktır.

¹⁰⁴⁰ Orkun, (1977). a.g.e., 105-106.

7. Derginin devletlerarası düzeydeki asıl amacı, Türk dünyasının çıkarlarını savunmaktır¹⁰⁴¹.”

Türk Yurdu dergisi millet, milliyet, Türkçülük, İslamcılık, eğitim ve yanı sıra pek çok siyasi ve sosyal mevzuyu konu alan yazılar yayınlamıştır. Konumuz çerçevesinde bunlardan bazılarını örnekleyelim: Sadi Maksudi derginin ilk sayısında “*insanların en büyük emeli millet düşüncesi olmalıdır*” der. Ona göre hedefleri olmayan bir toplum dağınık olacağından güçsüz düşmeye mahkûmdur: “*İnsan emelsiz yaşayamadığı gibi milletlerin faaliyet ve terakkileri hatta bekaları için bir büyük “emel-i milli” (idéal national) lazımdır. Bundan başka bir millet yaşayamaz, yaşasa da terakki edemez. Emelsiz bir millet, ruhsuz bir ceset gibidir*¹⁰⁴².” Sadi Maksudi gibi derginin bu dönem yazarlarının üzerinde durdukları en önemli konulardan biri mefkûre meselesidir. Benzer çizgilerdeki yazıları Ahmet Ağaoğlu da yazmıştır. İlk sayılarda bir milli mefkûre olması gerektiğine vurgu yaptığı “Türk Amili” başlığıyla birkaç makalesi bulunan Ağaoğlu yazdığı “Türk Medeniyeti Tarihi isimli” makalesiyle yabancılarca Türk milletine isnat edilenleri yine yabancı âlimlerin yazdıklarından yararlanarak açığa kavuşturmaya çalışır¹⁰⁴³. Ağaoğlu’na göre Türkçülüğün hedefi şöyledir:

“*Şu emel ve gaye bir taraftan Türkleri cehalet belasından halas ederek seviye-i irfanlarını yükseltmek, Türklüğü anlatmak, diğer taraftan Türk ırkına mensup kimseleri hissiyat ve efkâr-ı kavmiye ile mütehassis ve mütefekkir olarak kendi mevcudiyetlerini muhafaza ve müdafaya ve kendi nevilerinin terakki ve tealisine çalışmaya sevk etmekten ibarettir*¹⁰⁴⁴.”

Millet ve milliyetçilik konusunda yazan Akçura’nın Türk Yurdu dergisinin ilk on bir sayısında yayınlanan “Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold’a göre Cengiz Han” isimli makaleler grubu da millet bilincinin oluşmasında önemli bir yer tutar. Bu makalelerde Türk tarihine yabancıların olumsuz bakış açısıyla değil kendi öz Türk benliğimizle bakmamız gerektiğini söyler. Ancak bu şekilde tarihe milliyetçi bir anlayışla bakılabilir. Aynı yazıda “*Türk hanlarının hepsi vahşi orduların korkunç başbuğlarından*

¹⁰⁴¹ Akçura, (2006). a.g.e., 175-176.

¹⁰⁴² Can Bey. (Sonradan üzerine yazılmış tarih 18 Ağustos 1327/1911). Milli Emeller II. *Türk Yurdu*. (1). 33-36.

¹⁰⁴³ Ahmet Agayef, A. (16 Mayıs 1329). Türk Medeniyeti Tarihi 1. *Türk Yurdu*. (4/40). 531.

¹⁰⁴⁴ Agayef, A. (1912). Türk Amili -4-. *Türk Yurdu*. 1(5). 138-139.

mi ibaret idiler” sorusunu sorarak Türk tarihinin medeniyetin dışına itilerek işlendiği tarihsel anlatımı eleştirir¹⁰⁴⁵.

Fuad Köprülü makalesinde Türkçülükten murat edilenin ne olduğunu şöyle izah eder: *“Biz ne hayalperver, ne mürteci, ne iftirakçı, ne de İslamiyet veya Osmanlılık düşmanınız. Maksudumuz şimdiye kadar muhtelif vesilelerle tekrar ettiğimiz veçhile Türklük, İslamlık ve Osmanlılığın mütesaniden tealisini temin etmektir. Hayat-ı medeniyeye birkaç asırdan beri hakkıyla karışmamış, ihtiyacat-ı asriyeye tamamen vukuf kesbetmemiş bir kitleyi yani büyük Türk milletini bugünkü beşeriyet-i mütemeddinenin faaliyetine teşrik edeceği, insanlığa yeni bir kemiyet bahşedeceği için bu mesai aynı zamanda pek necip ve insanidir¹⁰⁴⁶.”*

Türk Yurdu’nda Türkçülük din ile uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Örneğin Ağaoğlu Türkçülük ve İslamcılık akımlarının birlikte hareket etmesi lazım geldiğini ifade eder. Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır:

“Biz bütün Müslümanların veyahut bütün Türklerin ittihat ve ittifak ederek siyasi bir kitle-i vahide teşkil edecekleri hülyasına düşenlerden değiliz. “İslamiyet cereyanı” dediğimizde İslamiyet’e mahsus medeniyetin ihya, tecdid ve tesisini “Türklük cereyanı” dediğimizde dahi Türklere mahsus yani Türk rengi ile renklenmiş, Türk ruhu ile ruhlanmış, Türk boyuna, Türk tarz-ı maişetine göre biçilmiş, tesis edilmiş bir medeniyeti nazara alıyoruz¹⁰⁴⁷.”

Diğer bir makalesinde bu konuya bir açıklık getirir. İslamcılar en çok kavmiyet konusunda Türkçülerle ters düştüğünden bu konuyu da yorumlar. Bu yönüyle İslamiyet’in güçlü olması onu oluşturan anasının güçlü olmasıyla mümkün olacağından Türk milliyetine hizmet etmenin İslamiyet’e hizmet etmek demek olacağını belirtir. Ağaoğlu kabileciliğin İslam dini tarafından yasaklandığını belirtirken bu durumun milliyetçilik noktasında olmadığını yazılarında sık sık tekrar etmiştir¹⁰⁴⁸.

¹⁰⁴⁵ Akçuraoğlu, Y. (Sonradan üzerine yazılmış tarih 18 Ağustos 1327/1911). “Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold’a Göre Cengiz Han. *Türk Yurdu*. (11). 19-20.

¹⁰⁴⁶ Köprülü, (1999). a.g.m., 702.

¹⁰⁴⁷ Agayef, A. (1912). Türk Amili -5-. *Türk Yurdu*. 1(7). 195-198.

¹⁰⁴⁸ Bir örneği için Bkz. Agayef, A. Cevaba Cevap. (5 Eylül 1329/18 Eylül 1913). *Türk Yurdu*. 4(24). 438.

3.3.4. Türk Ocağı Cemiyeti

Askeri Tıbbiye öğrencilerinin 1911’de yazdıkları bir mektup üzere ön ayak olmasıyla başlayan Türk Ocağı’nın kuruluşu Türk Yurdu’nun yayınlanmaya başlamasından birkaç ay sonraya tekabül eder¹⁰⁴⁹. Zira hükümetçe resmi kayıt ve tescil tarihi 22 Mart 1912 ise de bu derneğin fiili kuruluşu bir yıl önce başlayıp, nizamnamesi ise ancak 1913’te basılmıştır¹⁰⁵⁰. Bu öğrencilerin Yusuf Akçura’ya yazdığı mektup¹⁰⁵¹ dönemin Türk gençlerinin milliyetçiliğinin ırkçılık boyutunda olmayıp, Türk milletinin geri kalmışlığının önüne geçmek, onu geliştirmek, yükseltmek gibi yüce emellere sahip olduğunu göstermektedir. Bu öğrenciler bu noktada kendilerini de bu milletin bir parçası olarak sorumlu addetmektedirler. Bu noktada da Akçura’dan milli bir faaliyet inşa etmeyi istediklerini söyleyerek ondan kılavuzluk talep ederler. Nitekim bu faaliyetler II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında uygulanan Osmanlıcılık düşüncesinin yol açtığı kimlik bunalımına karşı gelişen Türkçülük akımının bir sonucu¹⁰⁵²dur. Aslında bu örnek yönetimden tabana doğru değil, tabandan yönetime doğru milliyetçi bir etkinin olduğunu göstermektedir. İttihat ve Terakki’nin Osmanlıcı bir politika takip ettiği sıralarda sayısı yüzlerle ifade edilen okumuş gençlerin bir Türk oluşumu istemeleri ve yanı sıra aynı dönemde başta İkdam ve Tanin olmak üzere yayın organlarında Türkçü yazıların yazılmaya başlanması İttihatçı yönetimin bu konuda etken değil edilgen olduğunun kanıtıdır. Üstelik bu gençler Türk Ocağı’nı tesis etmezden önce Dr. Fuat Sabit’in başkanlığında yaptıkları bir toplantıda “(...)gayeyi tehlikeye düşürmemek için siyasetten

¹⁰⁴⁹ Akçura, (2006). a.g.e., 176-178.

¹⁰⁵⁰ Temir, (1987). a.g.e., 43.

¹⁰⁵¹ Mektup şöyledir: “(Yusuf Akçura’ya hitaben) *Efendimiz, Türk ırkının eğitimine ve okullarına hizmet ederek, sosyal geleceğini temin amacı ile toplanmış 190 tıbbiyeli adına zat-ı alilerine başyuruyoruz. Amacımız, sunacağımız şeyler hakkındaki üstün ve yüksek fikirlerinizi öğrenmektir.*” Bu şekilde başlayan mektup “*Türk kavminin düşüşe geçtiğini*” söyleyerek, buna “*Bizden öncekiler gibi kayıtsız kalamayacağımızı*” belirttikten sonra, “*Hayatın sürekli bir mücadele ve bu mücadelede başarının da en büyük şartının eğitim ve okullarda başarıya ulaşmak*” olduğunu yineliyordu. Daha sonra bu tıbbiyeli gençler, kendilerinin “*Evrin kanununa uyma fikrinde ısrarlı*” olacaklarını açıklayarak “*Tarım, ticaret ve sanayi ile kazanılmış bir sosyal egemenliği, kuru bir siyasal egemenliğe tercih ettiklerini*” açıklıyorlar ve bu fikirlerini şöyle bir dilekle tamamlıyorlardı: “*Gelecek kuşaklarımız, miskinliği günah, çalışmayı ibadet bilsin! Girişimci, kuvvetli ve zenginlik sahibi olsun!*” Bu emellerinin gerçekleşmesi için, “*Her türlü parti kavgasının üstünde her tür siyaset dağdağalarının dışında yeni bir akımın doğması*”nı gerekli görüyorlar ve bu akımı doğurmak için de Donanma Cemiyeti kadar geniş, milli ve sosyal bir cemiyet meydana getirmek istiyorlardı. Bu cemiyet, gelecekte Anadolu’da, Rumeli’de ve hatta Türk bulunan diğer ülkelerde şubeler açacak, tarım, ticaret ve sanayi okulları kuracaktı. Bu cemiyet tanınmış ve yetkili kişilerin önderliğinde idare edilecekti. Mektup şöyle bitiyordu: “*Böyle bir cemiyetin temel taşlarını, yüksekokullara devam eden Türk gençliğinin maddî manevî fedakârlıklarıyla atacağız. Bu konudaki üstün ve sanatçı görüşlerinizi öğrenmek istediğimizi bildirir, ilmî ve fiilî işbirliğinde bulunmanızı ısrarla dileriz efendimiz. 190 Tıbbiyeli Türk evladı.*” Akçura, (2006). a.g.e., 177-178. Türk ocağı kurulurken katılım gösteren öğrencilerin sayısı dört yüze yakındır.

¹⁰⁵² Sarıay, Y. (2012). Türk Ocağı. *TDVİA*, (C.41). İstanbul, 545.

çekinmek...¹⁰⁵³” konusunda hemfikir olmuşlardır. Bu yönüyle Türk Ocağı her ne kadar İttihat ve Terakki’den özellikle manevi bir destek olsa da bu siyasi oluşum da dâhil tüm Türk milletinin fikri yapısını şekillendiren etken bir kurumdur. Nitekim bu sıralarda okumuş kesim harici geniş Türk halk kitlelerinde milliyetçilik kavramı yoktur. Bu yorumumuzu destekleyen bir hadise söz konusudur. Ocağı kurmak için mebusları da ziyaret eden mektep öğrencileri İttihat ve Terakki’nin bir mebusunun da kapısını çalmışlardır. Mebus bu gençlerin ne yapmak istediklerini bir müddet dinledikten sonra onları bu onurlu eylemlerinden ötürü takdir etmiştir. *“Ancak”* der *“böyle bir faaliyeti yürütmek ciddi mali destek ister. Sakın ola ki ihtiyaç duyduğumuz zamanlarda Türk milletinin katılacağı bir yardım kampanyası yaparız hayali kurmayın. Çünkü Türk milleti için milliyetçilik henüz bir ihtiyaç değildir¹⁰⁵⁴.”* Bu yorum sürecin çok güzel bir özetidir. Zira İttihat ve Terakki Türkçülük yapsa dahi bunu destekleyecek bir halk kitlesinin olmadığını farkındadır. Milliyetçilik halk tabanında Türkçülük adıyla destek bulamaz. Buna mukabil Türk Ocakları’nın kurulması İttihat ve Terakki’den bilinmiş ve cemiyet bu sebeple Türkçü olduğu yönünde eleştirilmiştir. Bunun üzerine Cemal Paşa şu yorumda bulunur:

“İstanbul’da II. Meşrutiyetin ilanıya beraber el-Ahail’ül-Arabî, Çerkez Teaviün Cemiyeti, Kürt Kulübü, Arnavut Kulübü vesaire gibi birçok milli kuruluşlar meydana geldiği sırada, bir de “Türk Ocağı” açılmış olması, neden dolayı İttihat ve Terakki Hükümetinin Türkçü olmasını gerektirsin¹⁰⁵⁵?”

¹⁰⁵³ Öte yandan böyle bir yapının tesis edileceğini öğrenen İttihat ve Terakki bunu tasvip ve teşvik etmiş, kimi toplantılara mebus düzeyinde katılım göstermiş hatta Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Hüseyin Cahit, Ocağa maddi yardımlarda bulunarak destek olmuşlardır. Orkun, (1977). a.g.e., 100-103.

¹⁰⁵⁴Orkun, (1977). a.g.e., 103.

¹⁰⁵⁵ Cemal Paşa bu konudaki sözlerine şöyle devam eder: *“Ben kendi hesabıma her şeyden önce Osmanlı’yım, fakat ondan sonra Türk olduğumu hiç unutmam ve bu unsurun, Osmanlı İmparatorluğunun temel taşı olduğuna tamamiyle inanırım. Osmanlı İmparatorluğunun ilim ve medeniyet bakımından yükselmesi, Osmanlı topluluğunu kuvvetlendirir ve Osmanlı İmparatorluğunu güçlendirir. Çünkü esasen Osmanlı İmparatorluğu, Türk’tür. Buna örnek aranırsa, bugünkü üzücü durumumuzu gösterebilirim. İşte Araplar bağımsızlık elde edebilmek emeliyle ayaklandılar, ne duruma düştüler? Bunu yukarıda izah ettim. Mısır, Osmanlı topluluğundan ayrılır ayrılmaz İngiliz himayesi altına girdi. Gençleri, bu himayeden kurtulmak için ayaklanınca İngilizlerin kahredici vuruşları altında ezildiler. Fransızlar, Suriye’nin sahil kısımlarıyla Cebel-i Lübnan’ı yeterli görmeyerek iç kısımlarını da işgalleri altına almak istiyorlar. Buralarda Osmanlıcılıktan söz eden var mı? Bilakis, “Elhamdülillah Osmanlıcılıktan kurtulduk” sözleri bu devletin birçok nimetlerinden faydalanmış olan hainlerin ağzından düşmüyor. Fakat Türk’ün mübarek yurdu olan Anadolu’dan yükselen Türk sedası yine “Osmanlı İmparatorluğu” şarkısını söylüyor. Türk’ün ufacak bir yuvası olan Batı Türkiye’nin necip evladı, Osmanlı namını canını dişine takarak devam ettirmeye çalışıyor. O halde Osmanlı topluluğunu güçlendirmek isteyenlere ihtar ederiz ki, onların en büyük görevleri Türk’ü yükseltmek, Türk’ü yaşatmak, Türk’ü çoğaltmaktır.”* Cemal Paşa, (2012). a.g.e., 374-375.

Cemiyetin genel yapısına, fikir ve etkilerine bakalım: Kurucuları arasında tıp öğrencilerinin yanı sıra Mehmet Emin, Ahmet Ferit, Yusuf Akçura, Mehmet Ali Tevfik, Emin Bülent, Fuat Sabit ve Ahmet Ağaoğlu vardır¹⁰⁵⁶. Türk Ocağı'nın kuruluşunu ilk başkanı olan Mehmet Emin Bey o dönemin siyasi şartları içinde şöyle tasvir eder:

“Yüzyılların yığdığı felakete Balkan muharebesinin felaketi de katılmıştı. Türk'ün ıstırapı haykırıyordu. Bu haykıran sese koşanlar oldu. Bunlar bu sesin üstüne bir çatı kurdular. Burası Türk'ün ıstırapının mabedi ve bu ıstırap bizim dinimiz olsun dediler¹⁰⁵⁷.”

Türk Ocağı Türkçülük düşüncesinin halka yayılmasını amaçlamıştır. Yayınladığı 1912 nizamnamesinde bu emel şöyle ifade edilir: *“Cemiyetin maksadı, akvam-ı İslamiye'nin bir rükn-ü mühimi olan Türklerin milli terbiye ve ilmi, içtimai, iktisadi seviyelerinin terakki ve ilâstıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır¹⁰⁵⁸.”* Türk Ocaklarının ilk başkanlarından ve Türk milliyetçiliğini “gönül fütühatçılığı” olarak değerlendiren Hamdullah Suphi, Türk Ocaklarını şöyle tanımlar:

“Türk Ocağı, milli hudutların haricinde fiili hiçbir yayılma sahası kabul etmemiş ve etmeyecektir. Türk Ocağı, harsi ve içtimai bir hareketi temsil eder. Türk Ocağı'nın temsil ettiği harsi ve içtimai milliyetçilik silahsızdır. Silahlarımız var, fakat (bu silahlar) kalplerimiz(dir.) Ocak kurulduğu günden beri milliyetçi, halkçı, garpçı ve inkılâpçı bir fikir cereyanının membaı olmuştur. Nihayet doğan son büyük inkılâbın gönüllü askerlerini yetiştirmiştir¹⁰⁵⁹.”

Milli duygulardan kaynaklanan milliyetçilik fikrini heyecan ve telkin yoluyla uyandırmak ve canlı tutmak isteyen Ocak'ta, sistemli faaliyetler çerçevesinde yapılan konferanslar, sohbetler, müsamereler, konserler ve serbest dersler sayesinde ülkede Türkçülük ve Türk milliyetçiliği bilincine sahip geniş bir kadro ortaya çıktı¹⁰⁶⁰. Eğitim, kültür, sanat, iktisat ve yayın faaliyetleriyle Türk milletine bilinçlenmesi noktasında adeta

¹⁰⁵⁶ Arai, (2011). a.g.e., 115.

¹⁰⁵⁷ Tevetoğlu, F. (15 Ağustos-15 Eylül 1939). Milli Şairimiz Mehmet Emin Yurdakul 1-2. *Kopuz*. (5-6). 172-178/209-215'den aktaran Bayraktutan, (1996). a.g.e.,91.

¹⁰⁵⁸ Sarıay, (2008). a.g.e., 152.

¹⁰⁵⁹ Tanrıöver, H. S. (1987). *Dağ Yolu*. Tevetoğlu, F. (Editör). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 10-11.

¹⁰⁶⁰ Sarıay, (2012). a.g.m., 546.

kılavuzluk eden Türk Ocakları yanı sıra Türk milletine sevgiye dayalı birlik ve beraberlik ruhu aşlamıştır.

“Türk Ocakları, Türk vatanında yeni imanı, yeni medeniyeti, hayat aşkını, zevki, refahı, ümran ve intizamı, medresenin mezhep ihtilaflarıyla parçaladığı bütün Türkler arasında, kardeşliği, birliği vaz ve telkin eden mabetlerdir. Türk Ocakları, ölmüş bir medeniyetin, ayaklarımıza dolaşan, yollarımızın üstüne yıkılan bütün enkazı arasında, hakikate, ışığa, yani yeni medeniyete doğru geçitleri gösteren bir rehberlik vazifesini üzerine almıştır¹⁰⁶¹.”

Türk Ocakları yalnızca İttihat ve Terakki dönemi Türkçülük fikirlerini şekillendirmemiş, Atatürk dönemi “Çağdaş Türkiye Düşüncesi”nin halk arasında yayılmasına da çalışmıştır¹⁰⁶².

3.4. İTTİHAT-TERAKKİ’NİN MİLLİ UYGULAMALARINA ÖRNEKLER

İttihat ve Terakki’nin milliyetçi hassasiyetine mukabil tam manasıyla Türkçülük yapmadığını hatta İslamcılığın daha baskın geldiğini gizli yazışmalarında İngilizler tespit etmişlerdir. Bunlardan birinde şunlar rapor edilmiştir:

“İttihat ve Terakki hükümetinin büsbütün Türklük siyasetine sülük eylemiş olmasını muvakkat¹⁰⁶³ ve zahiri¹⁰⁶⁴ bir hal gibi telakki eylemelidir. İttihat ve Terakki hükümeti bugünkü zevahire rağmen¹⁰⁶⁵ Türklük siyaseti uğrunda İslamiyet siyasetinden sarf-ı nazar edemez ve etmeyecektir. Türkiye hiçbir vakit, İslamiyet’in merkezi olmak itibariyle haiz olduğu vaziyeti yalnız Türk âleminin merkezi olmak için tercih edemez¹⁰⁶⁶.”

Dolayısıyla İngilizlerin İttihat ve Terakki’nin İslamcılığının Türkçülüğüne baskın geldiğine dair tespiti özellikle 1916’ya kadar pek su götürmemektedir. Fakat İngilizlerin iddia ettiğinin aksine Cemiyetin çok samimi eylemleri söz konusudur. İttihat ve

¹⁰⁶¹ Tanrıöver, (1987). a.g.e., 116.

¹⁰⁶² Hacıoğlu, Y. (1993). *Türk Ocakları Yeniden Kuruluyor*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 4.

¹⁰⁶³ Geçici.

¹⁰⁶⁴ İçten olmayan, yapmacık.

¹⁰⁶⁵ Dışarıdan öyle görünmesine karşın.

¹⁰⁶⁶ *Karargâh-ı Umumi İkinci Şube, İstihbarat-ı Siyasiye Ceridesi*, (5 Teşrinievvel 1334). Numara: 197’den aktaran Tunaya, (2011). a.g.e., 750-753.

Terakki'nin Türkçülük kavramına en yakın durduğu dönem 1916 sonrasıdır. Bunun da bir zorunluluk olarak nasıl doğduğunu başka çarenin nasıl kalmadığını Falih Rıfkı Atay şöyle anlatıyor:

“(İttihatçılar) *Artık varları yokları ile Türklüğün kurtuluşu üzerine eğilmek, elde kalan vatani bir milli yurt olarak yoğurmak ve kurtarmak zamanı geldiğini görmüşlerdi. (...)Eskiden millet deyince Rumeli Türklüğünü anlardık. (...)Anadolu İstanbul'dan adam süreceğimiz veya Arnavutluk'ta, Yemen'de yeniden on binlerce adam öldürmemiz (kaybedilen Türk nüfusu kastediyor) gerektiği zaman hatıra gelirdi. Araplar da yerlerinden oynadıklarına göre Türklüğün son vatani artık oydu*¹⁰⁶⁷.”

İttihat ve Terakki'de 1916'dan sonra yine resmi bir politika haline gelmemiş olsa da daha Türkçü bir eğilim öne çıkacaktır. Talat Paşa 1917'de yaptığı bir konuşmada Türkçülük etmekten başka çarelerinin kalmadığını belirtecektir. İttihat ve Terakki'nin anlayışının değişim gösterdiği bu sürece bir örnek verelim:

1916'da Enver Paşa'nın emriyle Osmanlı Genç Dernekleri kurulmuştur. Başına Alman Subay Heinrich Leonhard Emanuel von Hoff genel müfettiş olarak atanmıştır. Bu organizasyonun amacı, 12 ve 20 yaş arası tüm Müslim ve gayrimüslim erkek Osmanlıları ulus ve yurt sevgisini tam olarak aldıkları bir anlayışla, yetenekli, çalışkan, sağlıklı, güçlü, dürüst, ahlaklı ve itaatkar olan genç bir nesil yetiştirmek için bir araya getirmektir. 1917'de İttihat ve Terakki Cemiyeti, Dr. Bahaaddin Şakir'in talimatı ile “milletin eğitimi politik değil milli bir meseledir” görüşünden hareketle siyasi faaliyetler yürüttüğünü düşündüğü bu organizasyonun bütün faaliyetlerini Cemiyete bağlayarak von Hoff'u Almanya'ya göndermiştir¹⁰⁶⁸. İttihat ve Terakki'nin Türklüğü ayağa kaldırmaya çalıştığından Türkçülük olduğu kadar milliyetçilik çerçevesinde anılacak anlayış ve faaliyetlerinin birkaçına değinelim:

¹⁰⁶⁷ Atay, (2013). a.g.e., 87.

¹⁰⁶⁸ İnternet: Gencer, M. von Hoff, Heinrich Leonhard Emanuel. Web: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/ZXUVVWLWOIHLKOGENGB4AZJG5SR7C55N> adresinden 03 Aralık 2016 tarihinde alınmıştır.

3.4.1. İttihatçılar ve Vatan Mefhumu

Türk Yurdu’nda yazan Mehmet Ali Tevfik’e göre vatan sevgisi sadece üst tabakadaki kimselerin, aydınların, bir fikri gibidir ve halka yeterince nüfuz edememiştir:

“(…) Bir memlekette vatanın mevcudiyeti, bir münevver ekalliyetin değil, kahir bir ekseriyetin samim-i ruhunda bu nâmda bir his beslemesi ile tahakkuk eder. (...) İnsan kitleleri, büyük dimağlarda yetişen mefkûreleri telkin ve ilka tarikiyle almaya muhtaçtırlar. Mefkûrelerin en lâhutî ve feyizkârı olan vatan, birkaç müstesna mefkûrenin darü’l-istihzarında vücuda geldikten sonra halka aşılmalıdır.” Tevfik aynı makalede Türk milleti ve özelde Türk gençlerinin vatan kavramını da sorgular:

“Avrupa’da vatan-millet mefhumları bundan asırlarca zaman evvel tesis etti. (...) biz Türklerde asıl manasıyla bir “vatan” bir “manevi yurt” mefhumu (bulunmamaktadır.) Gençlerimizde memlekete karşı lakayt var. Her gün daha sarıh daha gaddar bir ayanlıkla göze çarpan bu bigânelik çoklarına akim tesirler ilka etti. (...) Gençlerin inkılabı, memlekete, mukaddes mefkûrelere karşı adeta istihfafkarane bir lakayt ile bakması müzmin ve itiraf olunamaz bir maluliyetin manidar nişanesidir” der ve gençlerin özellikle yüksek tahsil yapanlarının bu değerleri gülünç bulmasına, temel milli hislerden mahrum bulunmasına, yanı sıra edebi bir derinliğe de sahip bulunmamalarına, zihni bir atalet içinde millet ve vatan kavramlarından habersiz bulduklarına işaret eder¹⁰⁶⁹.

Dönemin Türkçülerinin vatan kavramına bakışı çok hassastır. Bu durum İttihatçılar için de geçerlidir. İttihat ve Terakki’nin yayın organı olan Şura-yı ümmet’in ilk sayısında bu dergi için “vatanın mevcut musibetlerine ve tüm Osmanlıların hürriyet ve saadetine çalışmak için kurulmuş bir cemiyetin yayın organıdır¹⁰⁷⁰” denilmekteydi. Aynı sayıda İttihat ve Terakki’nin tüm Osmanlı unsurlarını vatanperverlik merkezinde samimi bir birliktelik tesis etmeleri için çabalayacağı vurgulanmaktaydı.

İttihatçılardan Kazım Nami 1911-1912 gibi yazdığı “Terbiye-yi Vataniyede İlk Adım” isimli risalesinde hakkın haklıya teslim edilmesi, suçluların cezalandırılması, herkesin işini hakkıyla yapmasını sağlayan bir denetim sistemi getirilmesini meşruti yönetimin başarısına bağlayarak terbiye-yi vataniye için çalışmanın kıymetine dair bazı

¹⁰⁶⁹ Tevfik, M. A. (18 Teşrinievvel 1328/31 Ekim 1912). Yine Manevi Yurt. *Türk Yurdu*. 3(1). 5-11.

¹⁰⁷⁰ Bkz. 10 Nisan 1902 tarihli Şura-yı Ümmet Dergisinin ilk sayfası.

telkinlerde bulunur: “*Nimet zahmetsiz olamaz. Nasıl hürriyeti istihsal için can telef ettikse, şimdi de bu nimetleri elde etmek için kuvvet, akıl ve fikret sarf edelim. Terbiye-yi vataniyemize himmet eyleyelim. Çalışan bir milletin atisi her vakit parlak ve emindir*¹⁰⁷¹.”

Ağustos 1912’de İttihat ve Terakki’ye yönelik şiddetli eleştiriler karşısında kürsüye çıkan Cavit Bey: “*İttihat ve Terakki tehlike zamanında vatani terk eden hainlerden değildir*¹⁰⁷²” diyerek vatani terk etmeyi hainlik olarak görmüştür. Benzer bir vatan vurgusunu Sabah gazetesinde bir yazısı yayınlanan Talat Paşa da yapar: “*Vatanını benimsemiş, milletin saadet ve terakkisini en büyük emel ittihaz etmiş olanlar hayat endişesiyle vatan ve milletten ayrılarak Avrupa’ya kaçmazlar*¹⁰⁷³.” İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin vatan aşkı yabancıların da gözünden kaçmamıştır. Alman komutan Friedrich Kreß von Kressenstein Cemal Paşa için “*tam bir Müslüman ve Türk vatanperveri*¹⁰⁷⁴” yorumunu yapar. İttihat ve Terakki’nin adem-i merkezियete sıcak bakmaması ve Osmanlılık şemsiyesi altında herkesi birleştirmeye çalışması hatta bu görüşün kafi gelmeyeceğini anladığında İslam coğrafyalarında İslamcı bir anlayışla hareket etmesi de vatanın bütünlüğü için yapılmış eylemlerdendir. Ocak 1913’te Arap isteklerini içeren bir layihayı reddeden İttihat ve Terakki hükümetinin bu eylemini destekler nitelikte Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey’in bir tebliği vardır. O bu tebliğde bu konuya vatanın muhafazası noktasından baktıklarını özetle şöyle ifade eder:

(...) *Bugün en ziyade nazar-ı dikkate alınacak ve ehemmiyetle düşünülecek nokta tehlike-i haziranın refiyle vatan-ı muazzemizimizin muhafazası maddesi olup bu hususta mukteza-yı diyanet ve hamiyet olarak efrad-ı millete terettüp eden vazife dahi her suretle muavenet ve müzaheretten ibaret bulunduğundan bir taraftan ıslahat-ı mutasavverinin temin ve tesirii hakkındaki azm-ı hükümete dair efkâr-ı umumiyenin tatmini için ileri gelenlere münasip suretle tefhimâtta bulunmakla beraber diğer cihetten dahi ahalinin muhafaza-i vatan gayesine temas eden maksadı hükümeti teshil ve teyit emrindeki muavenete teşvik(...)*¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷¹ Kazım Nami, (1327). *Terbiye-yi Vataniyede İlk Adım*. Selanik, 3-47.

¹⁰⁷² Bayur, (1991). a.g.e., (C.2/K.1). 297.

¹⁰⁷³ Talat Paşa, (13 Temmuz 1328/26 Temmuz 1912). *Sabah*.

¹⁰⁷⁴ Erden, A. F. (1954). *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*. İstanbul: Dünya Yayınları, 161.

¹⁰⁷⁵ Bayur, (1991). a.g.e., (C.2/K.3). 218.

3.4.1.1. Anadoluculuk/Memleketçilik ve Türkiyecilik

Memleketçilik II. Meşrutiyet'in Osmanlıcılık, İslamcılık, Turancılık şeklinde üç yaygın ideolojisine tepki olarak Mütareke döneminde doğan hareketlerden biri idi. Bu hareketin ilk tohumu Türk Ocağı içinde büyük Türkçülüğe karşı küçük Türkçülük veya Türkiyecilik¹⁰⁷⁶ şeklinde 1917'de atıldı. Ondan iki yıl sonra Mülkiye sıralarında (1919) Anadolu'yu Türk kültürünün gerçek kaynağı gibi gören yeni bir cereyan doğdu. Bu harekete ilk önyak olan Mükrimin Halil oldu. İslam tarihine yönelmiş olan araştırma şevki birden bire Anadolu tarihine çevrildi. Fakat milliyet anlayışında iki görüş daha başlangıçta birbirinden ayrılmaya başladı. Bunlardan biri Anadolu'yu doğacak kültürün kaynağı ve hedefi olarak gören kültürcü Anadoluculuktur. İkincisi ona siyasi ve fiili bir şekil vermek isteyen ideolojik Anadoluculuktur. Bu ikincisi Monroe'nun "Amerika Amerikalıdır" düsturunu örnek alıyordu. Anadoluculuk düşüncesine göre Türk tarihi bir bütündü. Osmanlı Türkü, Selçuklu Türkü şeklindeki ayırımlar manasızdı. Türkistan coğrafyasından gelen atalarımız Anadolu, Rumeli, Suriye, Irak'ı vatan tuttuklarından tarihimizin adı Anadolu Tarihi idi¹⁰⁷⁷.

II. Meşrutiyet Döneminde vatan kavramı üzerinden tartışılan mevzulardan birisi Türkiyecilik meselesidir. Bu konuda İttihatçı Ziya Gökalp'in görüşlerine özetleyerek yer verelim. Yeni Mecmua'da yazdığı bir yazıya: "*Türk kelimesiyle Türkiyeli kelimesi arasında büyük fark vardır. Her Türkiyeli Türk değildir, aynı zamanda her Türk de Türkiyeli değildir*" cümleleriyle başlayan Gökalp bu konuda Alman ittifadı öncesindeki Almancılıkla Prusyalılığı örnek olarak gösterir: "Bugünkü Almanya yerinde Alman ittifadından evvel kuvvetli bir Prusya devletiyle beraber muhtelif derecelerde birçok küçük Alman devletleri vardı. Nasıl ki bugün Türk âlemi de yavaş yavaş o zamanki Almanya'ya benzemektedir. Bugünkü Türkiye, o zamanki Prusya'ya benzediği gibi yeni teşekkül etmekte olan küçük Türk devletleri de o zamanki küçük Alman devletlerine benzetilebilir. O halde, o zamanki Prusyalılık, bugünkü Türkçülüğün aynı olduğu gibi, o zamanki Almancılık da bugünkü Türkiyeciliğin aynıdır" diyen Gökalp, Almancılık cereyanı başlamamış, Prusyalılar yalnız Prusyalılık, Bavyeralılar, yalnız Bavyeracılık, Saksonyalılar yalnız Saksonyalılık gayelerini takip etmiş olsaydılar, bugünkü yüksek Alman harsı ve büyük Alman devleti oluşamazdı şeklinde bir yorum yapar. Yani ona göre

¹⁰⁷⁶ Türkiyecilik adıyla yazılmış bir makaleye örnek olarak Bkz. Celal Nuri, (8 Temmuz 1334/1918). Türkiyecilik. *Âti*. (189).

¹⁰⁷⁷ Ülken, (1979). a.g.e., 470-475.

Prusya'yı Prusya yapan Almancılık mefkûresidir. Konuya Türkiye üzerinden şöyle devam eder:

"Fihakika bizde de Türkiyecilik katiyen, ihmali caiz olmayan mübrem bir vazifedir. Memleketimiz yüz binlerce yardımcı elin cansiperane ihtimamlarına muhtaç. Bu inkârı mümkün olmayan bedihî bir hakikattir. Fakat bu vazifenin ve gayenin ayrı adı, ayrı bir hususiyeti vardır. Buna Türkiyecilik denildiği gibi vatancılık namı da verilebilir. Namık Kemal'lerin, Tevfik Fikret'lerin mefkûresi olan vatanperverlik işte bu maksada müteveccih idi. Fakat Türkçüler bu hususî gayeyi mukaddes tanımakla beraber buna bir de Türkçülük namıyla umumî bir mefkûre ilâve ettiler. (...) Genç Türkler yalnız Türkiyeci idiler. Türkçüler Türkiye ile beraber Türkçülüğü de düşünenlerdir. Türkçülüğün birinci işi devlet, ümmet, millet kelimelerinin farklarını meydana koymak oldu. Devlet tabiiyette, ümmet dinde, millet harsta müşterek olan fertlerin mecmuudur. Bu suretle bizim Türkiye Devletine, İslam ümmetine, Türk milletine mensup olduğumuz anlaşıldı, içtimaiyat ilmi bize tam cemiyetin milletten ibaret olduğunu, milletin de aynı harsa malik fertlerin mecmuu bulunduğunu gösterdi. O halde bizim de milletimizin hududu ne devletin, ne ümmetin, ne de ırkın hudutlarıyla mahdut değildir. Millet bu zümrelerden büsbütün başka bir şeydi; yani harsî bir zümreden ibaretti. Harsın zahiri alâmetleri ise lisan ile din olduğu için, milletimizin Türkçe konuşan Müslümanlardan mürekkep olduğu meydana çıktı. Türkçülerin ilmî usullerle vasıl olduğu bu tarifi, Anadolu köylüleri asırlardan beri millî selikalarıyla bulmuşlardı¹⁰⁷⁸."

3.4.2. İttihat-Terakki ve Dış Türkler İlişkisi

Akçura'ya göre 1900'lü yılların başlarında Osmanlı Devleti'nin dışındaki Türk coğrafyalarında ırka müstenit siyasî bir millet türetmek fikri henüz pek turfandadır, pek az yaygındır¹⁰⁷⁹. Gökalp, *"Türkçülük, milletin tarifini yapınca Anadolu'dan itibaren bütün Azerbaycanlıların, Kırmıllıların, Kazanlıların, Türkmenlerin, Sartların, Özbeklerin, Kırgızların, Kaşgarlıların ilâahirihî bizim gibi Türkçe konuştuğunu ve bizim gibi Müslüman olduğunu nazara alarak bunların hepsini Türk milletine dâhil addetti¹⁰⁸⁰"* der.

¹⁰⁷⁸ Gökalp, Z. (4 Temmuz 1918). Türkçülük ve Türkiyecilik. *Yeni Mecmua*. 2(51), 482.

¹⁰⁷⁹ Akçura, (1998). a.g.e., 24

¹⁰⁸⁰ Devamında: "Yalnız bu muhtelif Türk şubeleri birbirinden uzak kaldıkları için yazı lisanları ve edebiyatları müşterek değildi. O halde her şeyden evvel İstanbul'da halk tarafından konuşulan Türkçeyi ve bu Türkçeye istinaden teşekkül edecek edebiyatı bütün bu Türk şubelerine kabul ettirmek lâzım geliyordu. Bu

Rusya'daki Müslüman Türkler 1905'ten 1917'ye kadar faaliyetlerinde çoğunlukla etnik değil dini milliyetçilik merkezli hareket ettiler¹⁰⁸¹. Rusya'ya karşı ayaklanmalar ve Şubat 1905'de Bakü'de Ermenilerle olan çatışmalar sonrası Türklerin milli benliklerinin gelişmesi başladı. Bu esnada Kafkas Türkleri ile İttihat ve Terakki temasa geçtiler. İttihat ve Terakki'nin Kafkas Türk ve Müslümanları için hazırladıkları çalışma programında en çok öne çıkan hususlar ittihat etmeleri tıpkı İttihat ve Terakki gibi cemiyetler tesis etmeleri ve zenginleşmeye gayret etmeleridir¹⁰⁸². Özellikle 1906 yılının başlarında Kırım, Kafkasya, Girit, Bosna, genel olarak Rusya Müslümanlarının İttihat ve Terakki ile iletişime geçenlerinin önemli bir kısmı bölgelerindeki devletler ya da başta Ermeniler olmak üzere çeşitli milletlerin zulmü altında inlediklerinden bu hallerine İttihat ve Terakki'nin çare bulacağı ümidiyle mektuplar yazarlar. Bu mektuplara Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Beyler yazdıkları cevaplarda onlara bazı tavsiyelerde bulunurlar. Önce bu insanlara kendilerini ilmi olarak geliştirmeleri gerektiğini sonra durumlarını Avrupalı devletlere sık sık mektuplar yazarak ifade etmeleri gerektiğini belirtirler. İttihatçılar ilk zamanlar bu şekilde bir sonuç alınabileceği kanaatindedirler. Sonradan sadece ilmi olarak değil düşmanlarına galip gelebilmek için teçhizat eksikliklerini gidererek güçlenmeleri tavsiyesinde bulunurlar. 1906'nın sonlarında ise hem Avrupa ile alakalı kanaatler değişir hem de daha önce sadece İslam vurgusu yapılan bu kimseler için kimlik vurgusu yapılır ve bu vaziyetten kurtulmanın bir yolu olarak Türk kimliği altında bir ittihattan bahsedilir:

“İslamlar yalnız Kafkasya'da değil, her yerde mağdurdur. “Hak demek kuvvet demektir” sözünü düsturül'amel edinen ve bu sebeple kuvvetten başka hiçbir şeye riayet etmeyen Hıristiyanlar zayıf gördükleri Müslümanları her yerde eziyorlar. (...) Afrika'nın şimali bir uçtan diğer uca kadar hep Müslümanla meskûn. Adriyatik denizinden Çin hududuna kadar olan memleketler baştan aşağı yalnız bir din ile mütedeyyin değil, bir lisan ile de mütekellim Türk cinsiyle meşguldür. Afrika ve Hindistan'dan sarfı nazar yalnız Türk cinsinden olanlar ittihat etseler dünyanın en

fikir muhtelif Türk şubelerine mensup münevverler tarafından kabul edildiği için Türkçülüğün ilk şiarı oldu.” Gökalp, Z. (4 Temmuz 1918). a.g.m., 482.

¹⁰⁸¹ Kocaoğlu, T. (2002). Rus İhtilalleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991). *Türkler*. Güzel, H. C. (Editör). (C.18). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 741-759.

¹⁰⁸² Bayur, (1991). a.g.e., (C.2-K.4). 85-87.

şevketli hükümetini teşkile muktedir olurlar. Hal böyle iken ittihadın şimdiye kadar husule gelememesine sebep nedir¹⁰⁸³?”

Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir beylerin son cümlelerinde sordukları sorudan Türk birliği meselesinin o sıralarda en azından siyasi platformda pek tartışılmadığı gerçeği ortaya çıkıyor. Aynı zamanda böyle bir birliğe ihtiyaç duyulmasının sebeplerinden birisinin Türkleri ve bu coğrafyalardaki Müslümanları düştükleri zulümden kurtarmak emeli olduğu anlaşılıyor. Bu amacın ileriki yıllarda İttihat ve Terakki siyasetine de yansığını görürüz. Daha önce değindiğimiz Enver Paşa'nın işin başını çektiği “Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar Halklarının Haklarını Koruma Komitesi” isimli cemiyet bu maksatla kurulacaktır. Nitekim Türk Yurdu bir haberinde “*Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar Halklarının Haklarını Koruma Komitesi'nin gittiği yerlerde (...) mazlum Türklerin Rusya boyunduruğundan tahlisini mütefekkirlerimiz ile beraber bitaraf hükümetlerin de efkar-ı umumiyesinden talep ediyorlar¹⁰⁸⁴*” diye yazarak komitenin amacını ortaya koymuştur. Öte yandan Osmanlı Türkçüleri tarafından ilk Türkçü fikirler de 1900'lerin başlarında tartışılmaya da başlanır. Fakat bu sıralardaki Türkçü anlayışın sadece Osmanlı tarihinden ibaret olduğu anlaşılıyor. Akçura bu konuyu eleştirmiştir:

“Türk gazetesinin ismini işittiğim zaman, (siyasetinin) Türklük siyaseti olacağını zanneylemiştim. Lâkin gördüm ki, “hukuku muhafaza” olunacak, zihinleri temizlenecek, fikirleri sevindirilecek Türk, sandığım gibi şimdi bile Hanbalık'tan, Karadağ'a, Timur Yarımadasından Karalar İline kadar Asya, Avrupa ve Afrika'nın mühim birer kısmını kaplayan büyük ırkın efradından herhangi bir Türk olmayıp, ancak Osmanlı Devleti tebaası olan bir Garp Türküdür. (Bu Türk, tarihi) ancak miladi on dördüncü asırdan beri –ve Fransız membalarına nazaran- biliyor ve binaenaleyh, şu zamanda aynı devletin tebaası olup Müslim veya gayrimüslim ve fakat diğer cinsten bulunan cemaatler ve haricî milletlere karşı yalnız onların “hukukunu muhafaza” etmek istiyor. Türk için Türklüğün askerî, siyasî ve medenî geçmişi yalnız Hüdavendigârlardan, Fatihlerden, Selimlerden, İbn-i Kemallerden, Nefilerden, Bakilerden, Evliya

¹⁰⁸³ Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti adına Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Beyler, Paris, 22 Eylül 1906. Kuran, (2012). a.g.e., 413-420.

¹⁰⁸⁴ Türk ve Tatar Heyeti (31 Şubat 1331/1915). *Türk Yurdu*. 10(9). 142-144.

Çelebilerden, teşekkül ediyor; Oğuzlara, Cengizlere, Timurlara, Uluğ Beylere, Farabilere, İbn-i Sinalara, Taftazani ve Nevâîlere kadar varamıyor¹⁰⁸⁵.”

Uzak gelecekteki geniş bir sahaya yayılan Türkçü emellerle alakalı Ziya Gökalp şunları söylüyor:

“İhtimal ki bizde de, istikbalde, Türkçülüğün iktisadi ve siyasî merhaleleri başlayacaktır. Fakat bugün Türkçülüğün yegâne gayesi harsî birlikten ibarettir. Binaenaleyh, bugün hiçbir Türkçü, Kafkas Azerbaycan’ını, Kırım’ı yahut diğer bir Türk ülkesini memleketimize ilhak tasavvurunda değildir. Türkçülerin bu ülkeler hakkındaki temennisi bunların müstakil devletler halini alarak tam bir istiklâle nail olmalarıdır. (...) açık bir surette görüyoruz ki bu Türk şubelerinden hiç birisi, yalnız kendi kuvvetiyle İstediklerini istihsal edecek hale henüz gelmemiştir. (...) Binaenaleyh bu memleketlere medeniyet götürecek muallimlerin, mühendislerin, doktorların değil, fakat hürriyet ve istiklâl götürecek gönüllü zabıtların, askerlerin gitmesi vaciptir. Millettaşlarımıza yüksek bir medeniyet götüremezsek, hiç olmazsa onlara Çanakkale müdafaasını temin eden ordu teşkilâtını götürebiliriz¹⁰⁸⁶.”

3.4.2.1. Turan

Fin-Macar, Samoyed, Tunguz, Moğol ve Türk alt kollarından oluşan “Turan” kavramı¹⁰⁸⁷ bir terim olarak ilk defa Macarlar arasında 1839’da Türk kavimlerine kök araştırma yolu olarak kullanıldı. Dolayısıyla “Turancılık”, Turan ırkı olarak anılan Ural-Altay ve Fin-Macar karşımı olan halkların birliğini savunan ideolojik ve siyasal bir terim olarak Macar siyasal kimliğini tehdit eden Pancermenizm ve Panslavizm’e tepki anlamında Macaristan’da doğdu. Fakat Budapeşte’de Turan cemiyeti ancak 1911’de kuruldu. Türkiye’nin umumi fikir havası ise bu yeni kavramın girmesine uzun zaman elverişli olmadı¹⁰⁸⁸. Bu görüş özellikle Balkan Savaşları’ndan sonra etkinlik gösterdi. Tekin Alp, Almanca çıkan bir kitabında bunu şöyle belirtir: “*Selanik ve Rumeli’nin kaybindan sonra Türklerin yüzü Turan’a çevrildi.*” Bu akım Tekin Alp’in yanı sıra Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp gibi Türk milliyetçilerinin aracılığıyla yayıldı. Bu bir gelecek devlet idealiydi.

¹⁰⁸⁵ Akçura, (1998). a.g.e., 34-35.

¹⁰⁸⁶ Gökalp, Z. (4 Temmuz 1918). a.g.m., 482.

¹⁰⁸⁷ İngiliz Gizli Servisi (MI5)’e Göre Turanlılar ve Panturanizm. (1999). (çev. Ş. Durgun, G. Bayraktar). İstanbul: Yesevi Yayınları, 24 vd.

¹⁰⁸⁸ Ülken, (1979). a.g.e., 204-205.

Örneğin Tekin Alp Türklerin coğrafi yayılmasına karşılık gelen Küçük Turan ve Türklerin kardeşleri Fin ve Macarlarla birliğini gerçekleştirecek Büyük Turan ayrımı yapıyordu. Şevket Süreyya Aydemir ise şu tanımla Turan'ı haritalandırıyor:

“(Türklerin) memleketi birdir. Adı: Turan... biz hepimiz Turanlıyız. Turan'ın sınırları geniştir. Sarı Deniz'den, Çin ülkesinden Tuna'ya kadar gider. Şu önümüzde akan Aras; başı ve sonu Türk ülkesinde olan bir ırmağımızdır. Hazar Denizi Turan'ın bir iç denizidir. Sonra Karadeniz, Marmara, doğuda Aral gölü, Baykal gölü hülusa doğuda ve batıda alabildiğine uzanan ovalar, dağlar, yaylalar hep bizimdir. Şimdi bu ülkeler birer birer kurtarılacaktır. Kurtulan yurtlarda yeni Türk devletleri doğacaktır. Sonra bunlar birleşecektir¹⁰⁸⁹.”

Ziya Gökalp ise Kızıl Elma şiirinde şöyle diyordu:

“Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan,

Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan”

Fakat Osmanlı Türkçülerinin bu anlayışına nazaran Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura gibi Rusya'dan göçen Türkler Turancılığa hiç yönelmediler¹⁰⁹⁰. Osmanlı Türklerinin görevi, Ziya Gökalp'e göre, büyük bir Türk Devletinin kurulmasıydı. Çağdaş Türk tarihinin karizması bu olacaktı ve insanları, kumandanları devlet adamları bu Turan İlhanlığından çıkacaktı¹⁰⁹¹. Bu ilhanlığın özellikleri ve emelini Ömer Seyfettin “Bir devletin tabii hudutları dağlar ve ırmaklar değildir, istinat ettiği milletin lisani ve dini sınırlarıdır” alt başlığıyla yazdığı bir risalesinde şöyle ifade eder:

“Osmanlıların hakanı ve bütün Müslümanların halifesi olan zat bütün arz üzerindeki Türklere hükmettiği vakit hakanlıktan çıkacak, hakanlar hakanı yani “ilhan” namını alacaktır. Dünyadaki bütün Müslüman Türklere teşekkül eden Turan hükümeti dindaşları olan Arapların, Farsların, Berberilerin Hristiyanlar tarafından esir ve perişan edilmelerine müsaade etmediği gibi kendi de onların milliyet ve hürriyetlerine asla dokunmayacaktır. Turan Devletinin muazzam ilhanı bütün

¹⁰⁸⁹ Aydemir, Ş. S. (2014). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Yayınları, 115.

¹⁰⁹⁰ Georgion, (1999). a.g.e., 50; Tekin-Alp. (1915). *Türkismus und Pantürkismus*. Weimar, 15'den aktaran Berkes, (2011). a.g.e., 419.

¹⁰⁹¹ Tunaya, (2011). a.g.e., 389-390.

dünyadaki Müslümanların da halifesi olacak, Türk milleti gibi her Müslüman milletin milliyet ve istiklaline, milli ve dini medeniyetinin tekâmülüne çalışacaktır¹⁰⁹².”

Turan'ı İran üzerinden hedefleyen anlayışlar da söz konusuydu. Örneğin Habil Adem olarak da bilinen Arnavut kökenli İsmail Pelister, Profesör Vayt müstear adıyla yazdığı Muharebeden Sonra Hilafet Siyaseti ve Türklük Siyaseti risalesinin Müslüman İran bahsinde Turan'ın hedefini şöyle anlatıyordu: *"(...) İstikbalin yegâne hakikisi olan Turan imparatorluğu İran üzerinden teessüs edecektir. Kafkasya emniyetli bir yol olamaz. Türklerin birleşecekleri bir kıta olan Bahr-i Hazar-ı Cenubî bir Macaristan'a benzer: Bu kıta behemehal kat'u istila ed(il)ecektir. Zira cereyanın önündedir¹⁰⁹³".*

Turancılık Türkiye'de yapılması tasarlanan Yeni Hayat uyarlamalarından çok daha cazip gelmiş, özellikle bazı kumandanlar arasında bu fikir benimsenmişti. Türkçülerin tanımına göre Turan'ı kurmak yeni bir dünya yaratmaktır. Bu dünyanın temel taşı millet gerçeği olacaktır. Çünkü millet bölünmez bir bütündür. Ağaoğlu Ahmet Bey'e göre de "gayr-i kabil-i taksimdir." Bazı İttihatçılara göre Turan, aslında yeni bir "vatan-ı umumi" olacaktır. Fakat etnik, milli ve çoğulcu bir altyapıya dayanması gerekiyordu. Bu konuda Ziya Gökalp Turan (ya da Turan İlhanlığı) kavramını sistemli ve tutarlı bir hale getirecektir. Enver Paşa'nın bu tutumuna karşın bazı fikir adamlarınca İttihat ve Terakki'nin Turan konusunda eleştirildiğini görüyoruz. Bu isimlerden birisi olan Mehmet Akif Ersoy, İttihat ve Terakki'nin savaşta başarısız olduğunun kesinleştiği Aralık 1918'de:

"Hürriyeti aldık! dediler, gaybe inandık; "Eyvah, bu baziçede bizler yine yandık!" Cemiyete bir fırka dedik, tefrika çıktı; Sapsağlam iken milletin erkânını yıktı. "Turan İli" namıyla bir efsane edindik; "Efsane, fakat gaye!" deyip az mı didindik? Kaç yurda veda etmedik artık bu uğurda? Elverdi gidenler, acıyın eldeki yurda!¹⁰⁹⁴ diye yazar ve bu şiirde Dünya Savaşı'nın sonunda İttihat ve Terakki'yi kavmiyetçilik yaptığı gerekçesiyle suçlar. Fakat bir başka yazısında adeta bir itirafta bulunur. Yine Dünya Savaşı'nın sonunda Sebilürreşad'da yazdığı bir makalede Müslüman unsurların ileri gelenleri ile bir araya gelerek, acı bir akıbete sebep olacağı için kavmiyetçiliğin yapılmaması konusunda onlara telkinde bulduklarını söyler. Bu Müslüman önderlere cahil ahaliyi bu konuda kıskırtmak yerine Hilafet-i İslamiye ve Saltanat-ı Osmaniye'nin sancağı altında bu unsurların ilim,

¹⁰⁹² Seyfettin, Ö. (1330). *Yarınki Turan Devleti*. İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi-Kader Matbaası, 19.

¹⁰⁹³ Profesör Vayt, (1331). a.g.r.17'den nakleden Kara, (2003). a.g.e., (C.3). 356..

¹⁰⁹⁴ Ersoy, M. A. (2009). Gölgele. a.g.e., 446-447.

irfan, ticaret ve sanatta ileri gitmeleri için çalışmalarını bu konuda kendilerinin de yardımcı olacağını söylediğini anlatır. Fakat ona göre bu beyhude bir çırpıdır. Bu konuyu Akif şöyle anlatır: “*Heyhat! Bu teklif hiçbirinin işine gelmedi. Çünkü siyasi teklifler gibi kavliyat ile yürüyecek takımdan değildi, fiiliyata, (...) mücahedeye, (...) fedakârlığa muhtaç idi. Çünkü burada izah edemeyeceğimiz birçok esbab-ı hafiye mevcut idi*¹⁰⁹⁵.” Açıklamasını böyle yapan Akif, bu gizli sebeplerin neler olduğunu yazısında belirtmez. Bir başka deyişle Mehmet Akif Ersoy bu yazısında kavmiyetçiliğin bütün İslam unsurları arasında geri döndürülemez bir ilerleme kaydettiğini ve buna engel olmanın o dönemlerde bile mümkün olamayacağını bildiğini itiraf eder. Üstelik bu itirafı yazdığı tarih İttihat ve Terakki’yi eleştirdiği yukarıdaki şiiri yazdığı tarihle neredeyse aynıdır¹⁰⁹⁶.

3.4.2.2. Ziya Gökalp’in Turan tezi

Turan, Gökalp’e göre tüm Türklerin müşterek vatanıdır. Milli dilleri İstanbul Türkçesi olan bu geniş toplum, Batı uygarlığı içinde, blok halinde bir Türk milletini oluşturacaktır. O zaman Osmanlılar başı çekmelerine rağmen Kırgızlar, Özbekler, Kıpçaklar gibi bir milli kesim, şube adını alacaklardır. Bu büyük milletin vatanı da Turan olacaktır. Bu vatanın siyasi hudutları, dilleri ve kültürleri nereye kadar uzanırsa oraya kadar yayılacaktır. Böylece Turan çok geniş sınırlara sahip nüfusu fevkalade kalabalık bir devlet olacaktır¹⁰⁹⁷:

¹⁰⁹⁵ Ersoy, M. A. (12 Kanunu evvel 1334-8 Rebiyülevvel 1337). Köy Hocası. *Sebilürreşad*. 382(15), 331-332.

¹⁰⁹⁶ Mehmet Akif Ersoy’un İttihat ve Terakki’yi eleştirdiği yazıların yanında cemiyeti eleştirdiği iddia edilen yazılar da bulunmaktadır. Örneğin Hakkın Sesleri (Ersoy, M. A. (2009). Hakkın Sesleri. a.g.e., 203-206.) şiirinde geçen “üç beyinsiz kafanın derdine üç milyon halk” (Buradaki üç milyon rakamı tüm Balkanlar’daki 3.242.000 kişilik İslam ahalidir. Bkz. McCarty, (1998). a.g.e., 144.) ifadesinde geçen “üç beyinsizden” İttihat ve Terakki’nin önde gelen “üç paşa”sı olduğunu ima eden yazılar bulunmaktadır.(Bkz. Öztürkçü, İ. Hakkın Sesleri veya Mehmet Akif Ersoy’a göre Balkan Harbinin Sebep ve Sonuçları. (2011). *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi 2011-2012 Akademik Yılı Açılışı ve Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli birlik ve Bütünlük Sempozyumu 12-14 Ekim 2011 Bildiriler Kitabı*. Oral, E. (Editör). İstanbul, 48-49.) Ancak kronolojik olarak bu bir hatadır. Şiir Arnavutluk’un -baba ocağının-, artık Osmanlı toprağı olmaktan çıkışını anlatır ki bu tarih 28 Kasım 1912’dir. Balkan Savaşları İttihat ve Terakki’nin tam iktidarı öncesinde başlamıştır. Bab-ı Ali Baskını 1913 Ocak ayının sonunda olmuşken, şiir aynı yıl Mart ayının başında yazılmıştır. Bu esnada Enver-Cemal ve Talat Paşalar ise henüz nazır değildirlere. Talat Paşa, 13 Haziran 1913 tarihinde Dâhiliye Nazırlığına, Enver Paşa 5 Ocak 1914 tarihinde Harbiye nazırlığına, Cemal Paşa ise 26 Şubat 1914’te Nafia Nazırlığına gelecektir. Yani bir aylık iktidarında savaşın tüm sorumluluğu İttihatçılara yüklenemez durumdadır. Zaten söz konusu şiire bakıldığında üç beyinsiz kafadan kastın Osmanlılara Rumeli’de zulmeden Balkan milletlerinin kastedildiği anlaşılır. Hatta Akif bu şiirde kavmiyetçilik etmesinin onun mahvına sebep olduğundan Arnavutları da eleştirir. Onların bu durumunun İslam ümmetine ders olması gerektiğinden bahseder.

¹⁰⁹⁷ Tunaya, (2011). a.g.e., 389-390.

“Türk bir ulusun adıdır. Ulus, kendine özgü kültürü olan bir topluluk demektir. (...) Türkçülüğün uzak ülküsü ise Turan’dır. Turan, kimilerinin sanıldığı gibi, Türklerden başka Moğolları, Tonguzları, Finuvaları, Macarları da içine alan bir kavimler karışımı değildir. Bu topluluğa, bilim dilinde Ural-Altay topluluğu denir. Bununla birlikte, bu sonuncu topluluğa bağlı kavimlerin dilleri arasında bir akrabalık olduğu da daha kanıtlanamamıştır. (...) “Turan” sözcüğü “Turlar” yani “Türkler” demek olduğu için yalnızca Türkleri içeren birliğin adıdır. Türkçülerin uzak ülküsü “Turan” adı altında birleşen Oğuzları, Tatarları, Kırgızları, Özbekleri, Yakutları dilde, edebiyatta, kültürde birleştirmektedir. (Buna göre) Türkçülüğü ülküsünün büyüklüğü noktasından üç dereceye ayırabiliriz.

1. Türkiyecilik
2. Oğuzculuk ya da Türkmencilik
3. Turancılık

Bugün gerçeklik sahasında Türkiyecilik var ancak (...) “kızıl elma” gerçeklik alanında değil hayal alanındadır.(Turanlılar) yalnız Türkçe konuşan uluslardır. Buna göre Turan İran’ın bir parçası değil, bütün Türk illerini içine alan Türk birliğidir¹⁰⁹⁸.”

Siyasi Turan’a o günkü koşullar içerisinde karşı çıkan Gökalp’in mevcut aşamada Harsî Turan’a sıcak baktığını görürüz:

“Türkler’de henüz bu harsî vahdet mevcut olmadığı gibi, bütün Türk şubelerinin bir devlet idaresinde birleşmesine, bugünkü coğrafi ve siyasi ahval ve şerait de müsait değildir. Binaenaleyh, bugün tasavvur edilebilecek Türk ittihadı yalnız harsî bir vahdetten ibaret olabilir. Yani bugün bilfiil takip edilebilecek bir mefkûre, ancak, harsî Turan’dır¹⁰⁹⁹.”

1918 yılında Turan’ı kurma olasılığı belirdiğinde Gökalp bu aşamada Rusya’daki Türklerin ne yapması gerektiğini açıklar. Ona göre Rusya’daki Türkler önce ulusal bağımsızlıklarına kavuşmalıdır. Sonra birer devlet haline gelmelidir yahut da Ziya Gökalp’in deyimiyle bağımsız hükümetler kurmalıdırlar. Daha sonra ikincil devlet halinde kalmak suretiyle büyük bir devletin kurucuları olmalıdırlar. Birinci aşamada hükümetlerin

¹⁰⁹⁸ Gökalp, (2010a). a.g.e., 31-35.

¹⁰⁹⁹ Gökalp, Z. (1918). Turan Nedir? *Yeni Mecmua*. 2(31). 82.

kuruluşu aşağıdan yukarı olacaktır. (...) Her hükümetin görevlendirdiği temsilcilerden oluşacak kongrede mutlak surette emirlerine boyun eğilecek bir başkan seçilecektir. Turan İlhanlığının başkanı olacak bu kişiye “Sahipkiran” denilecektir. Bu da Timurlenk’e zamanın aydınları ve büyükleri tarafından verilen unvandır ve Türk töresidir. “Sahipkiran” aynı zamanda başkumandan da olacaktır. Çünkü bu dağınıklık döneminden Türkleri askeri bir hareket kurtarabilir. Başkan yenilikçi, ilerici ve aynı zamanda bir kurtarıcı olarak kabul edilmelidir ve Türklük idealinin temsilcisidir. Belki günün birinde değişebilir fakat görevi başında amiri ve ortağı olmayacaktır. Gökalp asıl meseleye, Sahipkiran’ın nasıl ortaya çıkabileceğine İttihatçı bir davranışla bakmaktadır. Sahipkiran Rusya Türkleri arasından çıkabileceği gibi, Osmanlı ülkesinden de gönderilebilir. Başkanlar başkanının yerini almasıyla federasyon (Turan) kurulmuş olacaktır. Ama eğer onun Osmanlılar tarafından gönderilmesi gerekirse ufukta Enver Paşa görünmektedir. Zaten Gökalp dizelerinde onun kutlayıcı portresini çizmiştir: *“Bugün halk da senin gibi mübeşşer, Yalnız sana vazih ona mübhemdir. Semalardan gelen gizli hak sesi “Türkler artık kurtuluyor” müjdesi¹¹⁰⁰.”*

Fakat 1918 Osmanlı Devleti’nin yenilgi yılıdır. Enver Paşa 1922’de şehit olacak Gökalp’in fikirleri de zaman içerisinde “Uzak Türkçülükten” “Yakın Türkçülüğe” doğru kayacaktır. Öte yandan Enver Paşa’nın emelinin bir “Turan Devleti” kurmak olmadığı anlaşılıyor. Enver Paşa daha ziyade bir İslam Devleti vücuda getirmek emelinde idi. Dünya Savaşı sonrası Kafkaslar ve Türkistan havalisine gitmesinin sebebi Kuzey Afrika’nın, Balkanların ve son olarak Arap coğrafyalarının elden çıkışı sonrası bu devleti kurabilmede Osmanlı Devleti’nin hinterlandında kalan tek İslam coğrafyasının buralar olmasından

¹¹⁰⁰ Gökalp söz konusu yapıyı Selçukname’deki Oğuz Han kuralına dayandırmıştır. Şöyle ki: İntihap ve itaat (seçim ve boyun eğme). Ne var ki boyun eğme tutsaklık değildir. Hükümet reisini seçkinler ve bilgelerin, kısaca halkı manen ve maddeten temsil edebilecek kişilerin seçmesi gerekir ve ona kesin boyun eğme şarttır. Burada, Gökalp çok az değindiği sosyal sınıflar gerçeğini ele alır. Kurulacak hükümetlerin şekilleri (Cumhuriyet, II. Meşrutiyet, sultanlık) bir yana bunlar hiçbir zaman sosyal sınıflar arası kavga yaratmamalıdır. Gökalp bu noktada yeni hükümetin siyasetinden çok ekonomisiyle ilgilecektir. Türkler yabancıların muzır cereyanlarına kapılmadıkları için tamamen Türkçü ve ulusal kaynaklı bir doktrin uygulamalıdır. Bu da tesanütçülük (dayanışmacılık, solidarisme) olacaktır. Tesanütçülük hakkındaki bilgilerde Gökalp kendine özgü bir tutumdur ve mülkiyet sorununu ele almıştır. Ona göre kişisel ve sosyal mülkiyetlerarası bir mülkiyet anlayışı Türklere özgüdür ve her iki mülkiyet uyum halindedir. Osmanlı Arazi Hukuku’na göre bu mülkiyet şekli aynı zamanda üretim araçlarını da kapsar. Her iki mülkiyet şekli birbiriyle karışım halinde olduklarına göre, Bolşevik uygulamalarına ve kan dökmeye gerek kalmayacaktır. Çünkü “gerçek milletçiler nazarında kolektif vicdanın istediği müsavat mefkûresiyle, -sosyal işbölümünün zorunlu kıldığı hürriyet mefkûresi, uyum halindedir. Siyaset planından birdenbire iktisat planına atlayan Ziya Gökalp burada bir istekte bulunur: *“Rusya’daki bütün Türk şubelerinden, ifrat ve tefritten ictinab ederek, bütün halkı memnun edecek olan bu tesanütçülük mesleğini takip etmelerini rica ederiz.”* Böylece Türkler, Rus dünyasındaki sosyalizm cereyanına (Bolşeviklik anlamında) kapılarak, lüzumsuz kardeşkanı dökmekten kurtulacaklardır. İkinci dönemde bağımsız hükümetler Turan devletinin inşasına başlayacaklardır. Tunaya, (2011). a.g.e., 389-393.

kaynaklanmaktaydı. Yine bu sebepten Anadolu ile iletişimini hiç koparmayacak ve Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı Milli Mücadeleyi yakından takip edecekti¹¹⁰¹.

3.4.2.3. Turan tezi ve dış devletler

Akçura: *“Türkçülüğün teşekkülünde, Osmanlılarla Almanların münasebetinin artmasının, Alman lisanını ve bhusus Almanların tarih ve lisan ilimleri hakkındaki tetkikatını Türk gençlerinin bilir olmasının hayli tesiri olmuştur sanıyorum¹¹⁰²”* der. Turan tezi Alman ve İngiliz yöneticilerinin savaş jeopolitiğine uyuyordu. Hatta Alman genelkurmayı, Almanların Doğu cephesindeki yükünü azaltmak için, Osmanlıların Kafkasya üzerinden harekete geçmesini istemişti. Bu tür jeopolitiğin bir cilvesi olarak, İngilizler (ve Fransızlar) da aynı kanıdaydılar. Türklerin gözlerini Orta Asya'ya çevirmek ve İslamcılık politikasını Arap dünyasından dışarı atmak; bütün bunlar emperyalizmlerine çok uygun düşüyordu¹¹⁰³. Akçura bu tezin hayata geçirilmesindeki dış engelleri İslamiyet siyasetine nispetle daha az bulur. Çünkü Hıristiyan devletlerden yalnız birisinin, Rusya'nın Müslüman Türk tebaası vardır. Bu yönüyle menfaatleri gereği, Türklerin birleşmemesine çalışacak yalnız bu devlettir. Başka Hıristiyan devletlere gelince, ihtimal ki bazıları, Rusya menfaatlerine zararlı olduğu için, bu siyaseti desteklerler bile¹¹⁰⁴.”

Turancılık, İslamcılık gibi bir yayılma ideolojisi olduğundan, Batı cephesinde tam anlamıyla gerileyen Jön Türklerin ruhsal gereksinimlerine uygun düşüyordu. Bir yandan Rusya, öbür yandan Fransa ve İngiltere'yle savaşa girilmesi, her iki fikir akımına da güç kazandırdı. Her ikisi de din kardeşlerini Hıristiyan devletlerin boyunduruğundan kurtarmak amacını güdüyordu. 1900'lerin başlarında şekillenen Turancılık tezleri 1914'te Anadolu Türklerinin çevresinde biçimlenen bir Türk milliyetçiliğinin tohumlarını attı. Bu tohumlar Turancılıkla Osmanlıcılığın hayalden başka bir şey olmadığını anlaşılması ve Birinci I. Dünya Savaşı'nın birbirini izleyen yenilgileri neticesinde filizlenecekti.

Hep tartışılan I. Dünya Savaşı'na girilmesi mevzuunda Türkçülüğün önemli bir yer tuttuğunu Halide Edip (Adivar) I. Dünya Savaşı için söylediği şu sözlerle ortaya koyar: *“İşte azim ve uzun bir hazırlıktan sonra yapacağımız bu halâs muharebesini bugün yapmak*

¹¹⁰¹ Bu konuda daha geniş bilgi edinmek için Bkz. Bardakçı, M. (2015). *Enver*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 293 vd.; Bardakçı, (2016). a.g.e., 337'ye kadarki mektuplarda.

¹¹⁰² Akçura, (1998). a.g.e., 23.

¹¹⁰³ Tunaya, (2011). a.g.e., 345.

¹¹⁰⁴ Akçura, (1998). a.g.e., 34-35.

için zaman önümüze bir fırsat açtı. Askeri hazırlığın ve vesaitin en medeni ve fennisiyle mücehhez iki devlet, Almanya ve Avusturya, Moskof'a harp açtılar. Onların başka düşmanları da olduğundan Moskofların galebe ihtimalini azaltmak için bu iki büyük devletle müttefiklik silâha sarıldık. Bu Almanlığa yardım etmek ve buna mukabil Türk'e büyük Türk ittihadını başlatmak, medenî ve çalışkan Türklerle dolu mamur Türk ülkeleri kazandırmak için oldu¹¹⁰⁵."

Benzer bir yorumda bulunan diğer bir kişi Yusuf Akçura'dır: *"Türkçüler nazarında bu son Osmanlı-İtilaf-ı müselles harbinin hususî bir mahiyeti vardır, bu harpte Osmanlı orduları, Devlet-i Osmaniye'nin hayat ve istiklâline suyu-i kast eden düşmanlara karşı vatanlarını müdafaa etmekle kalmıyorlar; aynı zamanda imparatorluk haricinde kalan Türk ve Müslüman kardeşlerini mahrumiyet ve esaret altından kurtarmak hareket-i tarihiyesine de başlamış oluyorlar. Türkçülerce Cihan Harbinin en mühim hususiyeti, Türklerin, Müslümanların necatı¹¹⁰⁶ cereyan-ı tarihiyesine bir mebde-i fiilî¹¹⁰⁷ olmasıdır. Bu harpte Osmanlı Hükümet ve milleti Türklerin kurtarılması, Müslümanların tahlisi şiarını açıktan açığa söyleyebildi. Bu ehemmiyet-i azîmeyi haiz bir vakıadır¹¹⁰⁸."*

Bu hususu 25 Aralık 1919'da bir raporunda yazan Mr. Ryan konuyu İngiltere adına şöyle değerlendirmektedir:

"(...)Milliyetçiler şimdi iki yol kullanıyor: Milliyetçi ol, çünkü İslam'ı kurtaracak tek yol odur. İslam'a sadık ol, çünkü senin milli varlığını kurtaracak tek yol odur. Bazı kuvvetler ezilebilirse de milliyetçilik ve Bolşeviklik ezilemez. Bu fikirlerin her ikisi de İslam dünyasındaki İngiliz hâkimiyetini mahvedebilir. Biz, gerçek ideali din gibi davranacak çıkarıcı bir grubu idareci olarak getirmeye çalışacağız. Panislamizmi ezemeyiz, bu tıpkı Batı'daki milliyetçilik gibidir. Bizim şimdiki amacımız bölmek, arkadaş gibi davranıp kazanmak ve sonra hükmetmek olmalıdır¹¹⁰⁹." Ryan Anadolu adına bu emellerine ulaşamayacaktır.

¹¹⁰⁵ Halide Edip, (11 Aralık 1914/28 Teşrin Sani 1330). Halas Muharebesi. *Tanin Gazetesi*. 1.

¹¹⁰⁶ Kurtuluşu.

¹¹⁰⁷ Başlangıç.

¹¹⁰⁸ Akçura, Y. (25 Kânunu evvel 1330/7 Ocak 1915). Türk Dünyasında: Cihan Harbi ve Türkler. *Türk Yurdu*. 7(2). 2428.

¹¹⁰⁹ Ulubelen, (2009). a.g.e., 201.

3.4.3. Milli İktisat Meselesi

3.4.3.1. Cavit Bey ve liberalizm

İttihat ve Terakki'nin iktisadi düzenlemelerinde öne çıkan ilk isim Cavit Bey'dir. Cavit Bey İttihat ve Terakki iktidarında 1918'e kadar aralıklarla Maliye Nazırı olmuş, toplamda dört yıla yakın bu görevi ifa etmiştir. Liberalizmin önde gelen savunucularından olan ve bakanlık yaptığı dönemlerde bu iktisadi anlayışı tatbika çalışan Cavit Bey, iktisadi gelişmenin olabilmesi için hürriyeti çok kıymetli görmekte, hürriyeti sağlamak için de devlet müdahalesine karşı çıkmaktaydı¹¹¹⁰. İktisadi gelişmenin gerçekleşebilmesi için milli bir bankanın kurulmasının zorunlu olduğu kanaatiyle 1917'de kurulan İtibar-ı Milli Bankası'nın kurucuları arasında yer aldı. Bankanın yaptığı düzenleme gereği bankanın hisse senetleri yalnız Osmanlı tebaası tarafından alınabilecek ve iletişim de Türkçe olacaktır¹¹¹¹. Bu kararlar İttihat ve Terakki'nin bu yıllarda dahi Osmanlıcılık politikasının bir tezahürü niteliğindedir. II. Meşrutiyet ikliminde 1908-1914 arasında yayımlanan bir sosyal bilim dergisi olan *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nın Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayb ile birlikte kurucularından biri Cavit Bey olmuş ve bu dergide makaleleri yayınlanmıştır¹¹¹². Burada yazdığı yazılardan genel görüşleri ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nde sanayinin tesisi için para, teknoloji ve işgücünün yokluğundan haberdar olan Cavit Bey Osmanlı'nın zengin kaynaklara sahip olduğu kanaatindedir. Bu sebeple ona göre yerli ve yabancı sermaye sahipleri bu kaynakları işletmek, piyasaya sürmek ve naklini gerçekleştirmek gibi faaliyetler içerisinde olmalıdırlar. Bu noktada başta bayındırlık olmak üzere çeşitli alanlarda özellikle yabancı sermayeye ayrıcalıklar verilebilir. Fakat bu ayrıcalıkların devlet çıkarlarına zarar vermemesi ve ülke içindeki küçük işletmelerin bu yabancıların eline geçmemesi gerekmektedir. Cavit Bey Dünya çapında bir iktisadi anlayışla serbest ticareti desteklemekte olduğundan şirketlerin kurulmasına önem vermiştir. Fakat Osmanlı Devleti adına bu noktada bir sorun vardır ki tüm dış ticaret, ihracat ve ithalat yabancıların elindedir¹¹¹³. Buna bilgi ve sermaye eksikliği de dâhil edilmelidir.

¹¹¹⁰Karaman, D.(2001). *Cavid Bey ve Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. Ankara: Liberte Yayınları, 3-14.

¹¹¹¹Eroğlu, E.(2008).*İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 75-77.

¹¹¹² Erdoğan, A. (Ocak 2014). II. Meşrutiyet'in Evrimci Dergisi: *Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. *Sosyoloji Dergisi*.3(28). 74.

¹¹¹³Karaman, (2001). a.g.e.,16-28.

3.4.3.2. Ziya Gökalp ve milli iktisat

Dönem Türkçüleri iktisadi açıdan farklı kanaatlerde idiler. Örneğin Ahmet Ağaoğlu liberalizmi savunurken¹¹¹⁴ Osmanlı Devleti'nin ve Türklerin kurtuluşunu milli bir burjuva sınıfının doğuşunda gören Yusuf Akçura milli iktisadın inşa edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Esasen Türkçü aydınların geride kalanlarının tamamı milli iktisat hedefindeydi. Bu aydınlara göre her türlü iktisadi faaliyetin gayrimüslim ve yabancıların kontrolünde olan Osmanlı Devleti'nde, Devletin ve milletin güçlü olabilmesi için Müslüman Türk unsurun girişimci olması, ticaret, bankacılık ve sanayi ile uğraşması ve böylece güçlü bir orta tabaka yaratılması gerekmekteydi. Türk unsurun iktisadi hayatın içine çekilmesi konusunda fikir birliği içinde olan Türkçü aydınlar, ancak bu konuda uygulanacak politikada farklı anlayışlar sergilemişlerdi¹¹¹⁵. Milli bir burjuva yaratılması gerektiği kanaatiyle milli iktisat projesini İttihat ve Terakki adına sistemleştirecek kişi Ziya Gökalp oldu. İktisadi hem bir ilim hem de bir sanat olarak kabul eden Gökalp bu alanı üç aşamalı olarak ele alır: Aile iktisadı, şehir iktisadı ve milli iktisat. Ona göre önce merkezi gücü elinde tutan mutlakiyet ve teşebbüs serbestisi sağlayan hürriyetin olması aşamalı bir şekilde aile ve şehir iktisadını ortadan kaldırarak milli iktisadı tesis ederler. Milli iktisat, bir takım sosyal engeller sebebiyle bu safhaya ulaşamayan milletleri iktisat ilminin yol göstericiliğiyle bu safhaya ulaştıracak çareleri bulmaya çalışır¹¹¹⁶. Milli iktisadı anlamak için milleti anlamak gerektiğini milletin de bir bütün halinde sosyal yapı olduğunu söyleyen Gökalp'e göre sosyal hayatta bir cemiyetin tamamen bağımsız olabilmesi için sosyal yapıyı oluşturan tabakaların birbirleriyle tamamen uyumlu olması gerekir. Ona göre bu tabakalar, ortak duygulardan doğan dayanışma, iş bölümünden doğan dayanışma ve bu dayanışmaları iç ve dış taarruzlara karşı müdafaa ve muhafaza eden teşkilattır. Bu noktada Türk milliyetinin millet olabilmesi için ortak duygular sebebiyle Türk unsurlara dayanması, İslamiyet'i milli lisana aktarması ve iş bölümünde örnek alması için Avrupalı milletler gibi hareket etmesi gerekmektedir¹¹¹⁷. Bu noktada Türk milli iktisadının tesis edilmesini elzem gören Gökalp'e göre: *"Türklerle gayri Türkler arasında müşterek bir*

¹¹¹⁴ Türköne, M. (1989). Ağaoğlu'ndan Medeniyet Dersleri. *Türkiye Günlüğü*. (2). Ankara, 38.

¹¹¹⁵ Sarımay, (2008). a.g.e., 229-230.

¹¹¹⁶ Gökalp, Z. (28 Mart 1332/1917). Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbaredir?2. *İktisadiyat Mecmuası*. 1(7). 1-2.

¹¹¹⁷ Gökalp, Z. (8 Şubat 1331/1916). Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbaredir?1. *İktisadiyat Mecmuası*. 1(1). 3.

vicdan yoktu. Türkler gayrimüslimlerin siyasi, gayrimüslimler de Türklerin iktisadi tufeylidirler¹¹¹⁸.” Gökalp, Türklerin iktisadi geriliğini tarihsel açıdan şöyle anlatmaktadır:

“Türkler ulusallığı var olan ulus devletle aynı anlamda saydıkları için toplumsal ve ekonomik varlıklarının soysuzlaştığını bilmiyorlardı. Ekonomik ve toplumsal egemenlikler başka uyruklara geçtiği sırada Türk, bir şey yitirdiğini anlayamıyordu. Çünkü ona göre, yalnız Osmanlı ulusunu oluşturan sınıflar vardı. Kendisinin kimi sınıflardan, isterse bu sınıflar zamanımızda en önemli tabakaları oluştursun, çıkarılmasına hiç önem vermiyordu. Ülkede ekonomi ve fenle ilgili sınıfların varlığını yeterli görerek, kendinin bunların dışında kalmasında bir sakınca göremiyordu. İşte bu gidişle, Anadolu’da bile halk ya da ahali olarak bir Türklük kalmadı. Türkler, memur ve çiftçi sınıflarıyla sınırlı kaldılar. Memurlar da bir türlü zihinsel çiftçi demek olduğu için Türklük, toplumsal anlamıyla çiftçilik demek oldu¹¹¹⁹.”

Cemiyetteki tabakaların dayanışmasını devlet sağlayacağından milli iktisat Devletin şekliyle alakalıdır. Devletin şekillerinden yola çıkarak milli iktisadın Medine, saltanat ve millet iktisadi olmak üzere üç örneği bulunur. Gökalp’e göre millet iktisadi asri devletlerin iktisadıdır. Bu sebeple bizim milli iktisadımız millet iktisadi şeklinde olmalıdır. Bunun için her türlü iktisadi işlem ve ilişkileri düzenleyen bir Milli İktisat Nezâreti teşkil edilmelidir. Gökalp’in bu noktada örneği Almanya’dır:

“Almanya’da milletin mizacına muvafık bir milli iktisat olduğu içindir ki orada harp zamanında birçok iktisadi güçlülere dâhiyane çareler bulunabildi. Türkiye’nin istikbali milli iktisattaki derece-i muvaffakiyetine tabidir¹¹²⁰.” Her ne kadar Avrupalı bir devlet örneği verse de Gökalp Avrupa’nın çürük olduğunu, gayrimüslimlerin de uzun zamandır devam ettirdikleri sistemlerinin, ilmi alt yapı ile donanmış yeni bir sistem kuran Türklerin sistemi karşısında çok güçlü kalamayacağını kısacası Türklerin kuracağı milli iktisat sisteminin çok daha güçlü olacağını ifade eder¹¹²¹. Ziya Gökalp’in üzerinde durduğu

¹¹¹⁸ Gökalp, Z. (1977). *Makaleler 4*. Tuncor, F. R. (Editör). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 65.

¹¹¹⁹ Gökalp, (2010b). a.g.e., 13.

¹¹²⁰ Gökalp, Z. (8 Mart 1333/1918). Türklerde Milli İktisat Devreleri. *İktisadiyat Mecmuası*. 2(44-48). 1-2.

¹¹²¹ “Müslim olmayan vatandaşlarımızın iktisadî içtimaî hayat itibariyle bizden daha müsait vaziyette olduklarını söylemiştik. Bu fikir tamamıyla doğru değildir. Onlar ancak yeni hayata ait iktisadiyat ve içtimaiyatta daha kabiliyetlidirler. Biz yeni hayata girmek için yeni ilimlerin ve yeni felsefenin meşalelerine müracaat edeceğimiz için hayatın bütün safhalarında ittihaz eyleyeceğimiz meslekler daha asrî olacaktır. Meselâ biz iktisadiyatta küçük sanatlara tenezzül etmeyecek, doğrudan doğruya fabrikacılığa teşebbüs edeceğiz. Denizlere hâkim olmak için ticaret gemilerinin en mükemmeline malik olacağız, içtimaî hayatımız esasına müstenit olmayacak, hür iradelerin mahsulü olan teavün ve teazut esaslarına istinat edecek. Medeni

bir diğerk husus Fransız solidarizminden etkilenererek ortaya koyduğu Tesanütçölüktür. Ahlakın, siyasetin, iktisat ve hukukun temelini tesanüt¹¹²² sayan doktrin olan tesanütçölük Gökalp'e göre iktisadi Türkçölüğün temelidir. Bu temel vatani ve medeni ahlak olmak üzere iki esasa dayanır. Milli dayanışmayı güçlendirmek için bunlardan başka bir de mesleki ahlaka ihtiyaç vardır¹¹²³. Gökalp bu anlayışla milli çıkarları fert çıkarlarının üstünde tutar. Tesanütçölük içtimai halkçılıktır¹¹²⁴.

3.4.3.3. İttihat-Terakki dönemi sosyalizmi

Osmanlı Devleti'nde Sosyalizm hareketi daha ziyade başta Selanik olmak üzere Balkanlar'da gelişmişti¹¹²⁵. Sosyalizm özgürlük ortamında tesis edilebileceğinden bu koşul Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanına kadar gerçekleşmedi. II. Meşrutiyet sonrasında ise (İşritakçi) Hüseyin Hilmi'nin önderliğinde küçük bir kitle tarafından İstanbul'da savunulmaya başlandı. Hüseyin Hilmi, Baha Tevfik'le tanışması sonrası 1910'da yayınladığı programa göre sosyalist olmaktan çok liberal bir özellik gösteren ve hiçbir zaman Mebusan Meclisi'ne giremeyen Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurdu. Bu noktada fırkanın halkla irtibatını sağlamak için İslami öğeler kullandığını görürüz¹¹²⁶. Hüseyin Hilmi 1910'da "İştirak¹¹²⁷" isimli bir dergi yayımlamaya başladı. Bu derginin yazarlarından Karesi mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi İttihat ve Terakki'nin mebusudur. Hüseyin Hilmi ve çevresi kendi bağımsızlığını korumaya devam etse de ihtimaldir ki Osmanlı Sosyalist Fırkası kuruluşu sonrası Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na dâhil olmuştur¹¹²⁸. Öte taraftan Batıcıların bir kolu olan Servet-i fûnun ve Ulûm-u İçtimaiye dergileri etrafında toplanan pozitivistler, üreticilikten sosyalizme kadar ilerlediler. Fakat aynı hareket zaman

hayatın her safhasında en yeni nazariyelerden, hakikatlerden istifade edeceğiz. Onlar Avrupa hayatının tereddütsüz mukabilidirler. Biz yukarıda anlattığımız gibi yeni bir medeniyet hayatı ibda edeceğiz. Hakiki kıymetleri arayacak, bulacak ve terviç edeceğiz. O halde içtimaiyatta öteki vatandaşlarımızın bizden daha müsait bulunduğu yalancı bir hakikatmiş. Yeni hayat başkalarını parlak ve bizi sönük gösteren bu gibi yalancı hakikatlerin foyalarını meydana koyacak. Gösterecek ki Avrupa medeniyetleri çürük, hatta müteaffin esaslar üzerine istinat etmiştir. Bu medeniyetler inkıraza, izmihlale mahkûmdur." Gökalp, (26 Temmuz 1327/1911). a.g.m., 140-141.

¹¹²² Bu kavram "dayanışma" ve "solidarite" olarak da geçer.

¹¹²³ Bolay, S. H. (1990). *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 247.

¹¹²⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz. Toprak Z. (Bahar 1977). II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık. Toplum ve Bilim Dergisi. (1), 92-123.

¹¹²⁵ Tevetoğlu, F. (1967). *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler: 1910-1960*. Ankara: Ayyıldız Yayınları, 14.

¹¹²⁶ Tunçay, M. (2000). *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 33.

¹¹²⁷ Hüseyin Hilmi bu derginin kapatılması sonrası "Sosyalist" ve "Medeniyet" isimli gazeteleri çıkardı.

¹¹²⁸ Tunçay, M. (1985). Osmanlı Devleti'nde Sol Akımlar ve Partiler, *TCTA*. (C.6). İstanbul: İletişim Yayınları, 1446; Tunçay, M. (1985). Hüseyin Hilmi Çevresi ve Osmanlı Sosyalist Fırkası. *TCTA*. (C.6). İstanbul: İletişim Yayınları, 1450-1452.

içinde daha cesur bir adımla materyalizm şeklini aldı. Mensupları bu kelimeyi, Batı felsefesinin yeni bir çığırını halinde yaydılar. Onlar bütün hakikati Batıda görüyor, Doğuya ve geçmişe bakmaya lüzum görmüyorlardı. Bunun için Batıcılıkta pozitivistlerden daha radikaldiler. Nitekim aralarında yetişen Ethem Nejad, Suphi Ethem, Refik Nevzat gibi sosyalistler, daha ileri bir hizip kurmaya çalıştılar. Bu dönemde kurulan bir diğer örgütlenme Doktor Rıza Bey'in Sosyal Demokrat Partisi idi. Henüz büyük bir endüstrisi, yeteri kadar işçisi, işçi sendikası ve teşkilatı olmayan bir memlekette sosyalist düşünce biraz erken ve hayali olduğundan bu ilk denemeler kuvvetli hiçbir iz bırakmadan kaybolmuştur¹¹²⁹. İlk zamanlar İttihat ve Terakki'nin sosyalizm fikrine karşı olumsuz bir tavrı olmadığı, hoşgörülü bir tavır içinde bulunduğu belirtilebilir. Bunun bir nedeninin İttihatçıların kendi sol kanatlarını ürkütmemek olduğu düşünülebilir. Ama cemiyet sosyalizmden çok bir çeşit sosyal adaleti savunmakta ve sosyalistlerle ideolojik bir paralelliği bulunmamaktadır. Öte yandan Osmanlı Sosyalist Fırkası, muhalif olarak İttihat ve Terakki'yi önce klasik II. Meşrutiyetçi açıdan örneğin iktidarının tekeli ve istibdatçı olduğu, hürriyete düşman olduğu gibi söylemlerle onu diğer muhaliflerden farksız bir biçimde eleştirmiştir. Fırkanın sosyalist açıdan eleştirileri ise ikinci planda kalmıştır. Çünkü kadrosu yetersizdir ve başta reisi olmak üzere sosyalizm bilgisi mebuslara oranla çok yetersiz kalmıştır. İşlediği en belirgin tema soyut biçimde "içtimai 10 Temmuz'un" gerçekleştirilmesidir ve işçilerin grev yapmaya çağrılmasıdır. İttihat ve Terakki'nin Fırkaya karşı tutumu da bir hayli sert olmuştur. Sosyalist kulüpleri, sosyalistleri savunan veya onların organı olan gazeteler kapatılmış, sendika kurulması yasaklanmış, dernek biçiminde kurulan sendikalar da kapatılmıştır. Fırkanın reis ve yöneticileri de tutuklanmıştır. Ancak, bu tepkilerin tümünün Sosyalist Fırka'ya karşı olmadığını belirtmek gerekir¹¹³⁰. Nitekim bu kanunlar tüm cemiyetleri kapsamaktaydı. Kısacası bu dönem sosyalist hareketleri hem cılız kalmıştır hem de toplum tarafından genel kabul görmüş değildir. Bunda sanayileşme sürecine girmeksizin Batı ile entegrasyonun başlamasından dolayı işçi örgütlenmesinin Batı normlarından farklı olması¹¹³¹ da önemli bir yer tutar.

¹¹²⁹ Ülken, (1979). a.g.e., 201-202.

¹¹³⁰ Tunaya, (1988). a.g.e., 250-251.

¹¹³¹ Tunçay, M. (Kış 1988). Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Sendikal Gelişmeler: İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye Amele Cemiyeti. *Toplum ve Bilim*. (40), 141-142.

3.4.3.4. İttihat-Terakki'nin iktisat anlayışının dönüşümü

Jön Türklerin 1890'ların sonlarındaki dergilerinde iktisadi temalar neredeyse hiç yok gibidir. Bu iktisadi fikir eksikliğinin Jön Türklerin karakteristik bir unsuru ve uzun zaman telafi edemedikleri bir eksikliğini teşkil ettiğini söyleyen Şerif Mardin bu hususu Jön Türk yayın organı Şura-yı ümmet'te çıkan ifadelerle: “Ölüyoruz, ölüme doğru yuvarlanıyoruz. Bunun esbabını araştırmadık. Yalnız mersiyelerle vakit geçirdik” şeklinde aktarmış ve bu makalede okuyuculardan iktisadi konulara eğilmelerinin istendiğini, hatta bu istek neticesinde çok olumlu dönüşler alındığını¹¹³² belirtmiştir.

İttihatçılar fikren ayrılmazdan önceki en belirgin Jön Türk iktisadi fikri Teşebbüs-ü şahsi'ydi. Bu anlayış Prens Sabahattin ile özdeşleşmişti. Her ne kadar İttihat ve Terakki ve Prens Sabahattin iki farklı cenahta yer alıyorlarmış gibi görünse de İttihat ve Terakki II. Meşrutiyetin ilanından sonra girişimci bireyi teşvik için teşebbüs-ü şahsiyi egemen kılmaya çalıştı, liberalizmi tesis etmeye gayret gösterdi. Buna göre devlet iktisadi hayata müdahale etmeyecek sadece iktisadın güçlenebilmesi için ihtiyaç sahiplerinin beklentilerini hayata geçirip onları teşvik edecek, altyapı ve adalet sistemini düzenlemekle yetinecekti. Bu durum 1912'ye kadar yani tezimizde geniş bir şekilde yer verdiğimiz gibi İttihat ve Terakki'nin fikri dönüşümünün temeli olan iç ve dış siyasi olayların cereyanına kadar böyle devam etti. Fakat bu tarihe gelindiğinde liberal politikaların yararlı olmayıp aksine zarar verdiği anlaşıldı. Nitekim ekonominin liberalleşmesi Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyenlerin elini güçlendirmiş yanı sıra Osmanlı ticaretini zaten elinde bulunduran yabancıların ve gayrimüslimlerin gücünü daha da artırmıştı. Bu evrede loncalar kaldırıldığından Müslüman zanaatkârlar fakir düşerek işlerinden olmuşlardı. İşte bu noktada Türk milliyetçiliği denilebilir ki iktisadi liberalizme bir tepki olarak ortaya çıktı¹¹³³. İttihatçılar, taşradan gelen ve Osmanlı kozmopolitizmine karşı bir hareket olarak, milli bir burjuvazi yaratma çabası içine girerek, yabancı sermaye ve onun işbirlikçisi komprador burjuvazinin gücünü kırmaya çalıştı¹¹³⁴. Kara Kemal ve beraberindekiler özellikle I. Dünya Savaşı Esnasında kooperatifçilik ve esnaf örgütlenmelerinde etkili

¹¹³² Mardin, Ş. (1962). *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838- 1918)*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 55.

¹¹³³ Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum: 1908-1950: Milli İktisat- Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1-4; Bağış, A. İ. (1999). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları. *Osmanlı Ansiklopedisi*. (C.3). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 547.

¹¹³⁴ Timur, H. (1964). *İktisadi Düşünceler Tarihi –Eskiçağlardan Günümüze-*. İzmir: İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 72.

oldular. Bunun için 1910 yılında Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi yayınlandı. Kapitülasyonlar nedeniyle küçük esnafın yok olması ve onun yerini alacak milli bir sanayi kolunun olmaması ülkeyi yabancı mallarıyla doldurup Avrupalıları güçlendirmekteydi. 1914 sonrası Teşvik-i Sanayi Kanunu ile şirketleşme ve Türk tüccarının güçlendirilmesi gerçekleştirilmeye başlandı¹¹³⁵. İttihat ve Terakki'nin milli burjuvazi oluşturmak için çabaladığı ve buna bağlı olarak yolsuzlukla suçlandığı evre bu sıralardır. Bu noktada esnafa yönelik yazılar yazılmaya başlandığını görürüz. Esnaf için el birliği edilmesi gerektiğine işaret eden bir yazısında Gökalp Avrupa malları nedeniyle işlerinden olan Uzunçarşı esnafına seslenmiştir. Bu yazısında güç birliği etmelerinin hem kendilerini batmaktan kurtaracağını hem de kooperatifleşip fabrika kurmaları suretiyle fabrikanın sermayesine iştirak ettikleri için umumi kârından istifade edeceklerinden pek çok yönüyle kazançlı çıkacaklarını ifade etmiştir. Elbette bu usul genel bir değerlendirmedir:

“Uzun Çarşı hakkında söylediğimiz ticaret usulü; sair işlerde de tatbik edilebilir. Mesela bakkallık, saraçlık, bakırcılık, tuhaftiyecilik ve sair sanatlardan fazla kazanmak için bir taşla iki kuş vurmak usulüne teşebbüs etmelidir. Zira müteferrik ve fert sermayesiyle idare edilmek istenilen dükkânlar yaşayamaz. Ticaret umumileşiyor¹¹³⁶.”

İttihat ve Terakki adına 1912-1914 arasının bir geçiş evresi olduğunu söyleyebiliriz. Yanı sıra unutulmamalıdır ki 1913'e kadar İttihat ve Terakki'nin iktidarı bir denetleme iktidarındır. 1914'e kadarki evre iktisadi tartışmaların yapıldığı neyin nasıl yapılması gerektiği ile ilgili kafa yorulduğu bir evre olacaktır. Başka bir deyişle İttihat ve Terakki iktisat politikaları 1914'e kadar azalarak da olsa liberal bir eğilim takip edecektir. Bu sebeple yukarıda Ziya Gökalp'in milli iktisada dair önerilerinin Birinci I. Dünya Savaşı yıllarına rastlayan yazılar olduğunu görmekteyiz. Tüm bu süreci İttihat ve Terakki adına kimi örneklerine kısaca değinelim:

İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyetin ilanı sonrası Şura-yı ümmet gazetesinde 6 Ekim 1908'de yayımlanan ve büyük ölçüde Ahrar Fırkası'nın programından esinlenen programında (Ahrar'ın programında yer almayan) köylüler için arazi sahiplerinin kanunen mahfuz olan tasarruf hakları korunmak şartıyla toprak sahibi olmaları ve az faizle borç alabilmeleri öngörülüyordu. Köylüye toprak verilmesi meselesi İttihat ve Terakki'nin

¹¹³⁵ Elmacı, (2005). a.g.e., 206-208.

¹¹³⁶ Gökalp, Z. (17 Nisan 1330 Perşembe). Ticaretin İstikbali: 1 Fazla Kazanç. *Türk Sözü Dergisi*. 1(2).

henüz toprak sahipleri sınıfının etki alanının dışında olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Zira topraksız ya da, az topraklı köylüye, toprak verilmesi konusu İttihat ve Terakki programlarında bir daha hiç söz konusu edilmeyecektir. Bu ayan sınıfının İttihat ve Terakki üzerindeki etkisini gösterdiği kadar İttihat ve Terakki için de bir mecburiyet gibidir. Nitekim aksi halde İttihat ve Terakki'nin taşrada herhangi bir biçimde desteklenmesi beklenemezdi¹¹³⁷. Öte yandan İttihat ve Terakki döneminde toprak meselesinin ele alındığını ve ziraatın geliştirilmesi için İttihatçı yayın organlarında yazılar yazılmaya başlandığını da görürüz. Bu yazılardan biri olarak Türk Sözü'nde şöyle denilmektedir:

“Memleketimizin servet membalarından en mühim en feyizlisi şüphesiz ki ziraattır. Henüz iptidai bir hâlde bulunan ticaret ve sanatlarımızın inkişafını da, ham maddelerini hazırlayacak olan ziraat temin edecektir. Ahalimizin yüzde doksanı çiftçi, devlet gelirinin üçte ikisi çiftçi sırtına yükletilmiş vergidir. Memleketimiz yine buna, çiftçi toprağı olmasına rağmen evladını besleyemiyor. Her sene Rusya, Romanya, Bulgaristan ve hatta Amerika'dan on milyon liralık buğday, un satın alıyoruz. İtalya'nın soğanı, Rusya'nın sütü, Balkanların peyniri sade İstanbul'a değil Anadolu içlerine kadar nüfuz ediyor. Hâlbuki bizim vaktiyle dünyaları beslemiş topraklarımız var. Biz fisebilillâh ziraatımızın terakkisine ve bu hususta umûm-ı millet efradına yol göstermeye çalışacağız¹¹³⁸”.

İttihat ve Terakki 1913 ve 1916 Nizamnamelerinin iktisadi kısmının on beş ve on yedinci maddeden itibaren olan bölümlerinde çiftçiye kredi verilmesinin kolaylaştırılması, çiftçinin korunması ve ziraat sendikalarının kurulması, aşar ve ağnam vergilerinin

¹¹³⁷1908 Programında ayrıca çalışma koşulları ile ilgili maddede hiçbir şey söylenmiyor, iktisadi ilerlemenin gerçekleşmesi ve amele-patron ilişkilerini düzenleyecek kanunların var olması gerektiğine değiniliyordu. İttihat ve Terakki'nin her Heyet-i merkeziyesinde birkaç kişi kalkınma sorunlarıyla görevli olacaktı. Bu kişiler şunları yapacaktı: a) halkın şahsî teşebbüsünü çeşitli yollardan uyandırmak ve teşvik etmek, b) buna imkân olmayan yerlerde bizzat işe girişmek, c) bu arada eğitimin önemini unutmamak, gece dersleri, okullar açmak, muktedir öğretmenler bulmak, ticaret, tarım, ziraat odalarını teşvik etmek, ç) yarışma açarak halkın anlayabileceği, yurttaşlık, eğitim ve kalkınma bilgileri veren kitaplar hazırlamak, d) her meslek ve sanatta uzmanların yetişmesi için çalışmak, liyakat gösterenleri Avrupa'ya, “vesair mahallere” göndermek. Hükümete yaptırılacak “terakkiyat” iki tedbirde toplanıyordu: Her alandaki gelişme için hemen yegâne vasıta olan geniş yetkilerin (tevsi-i mezuniyet) valilere verilmesi ve vilayetleri aşan işlerde hükümete mebuslar aracılığıyla ve mebuslara da Cemiyet aracılığıyla etki yapılması. Bu maddeler bölücülüğe kayma ihtimalinin bulunmadığı yerlerde İttihat ve Terakki'nin, Sabahattinci tezlere çok yakın olduğunu gösterir. Akşın, (2011). a.g.e., s. 171-173.

¹¹³⁸Faik, (22 Mayıs 1330 Perşembe), Esnaf İçin Terakki Yolları: 2, Çiftçi Loncaları. *Türk Sözü Dergisi*. 1(7).

düzenlenmesi gerekliliği ile alakalı olarak vizyon geliştirilmiştir¹¹³⁹. Ziraat ve ticaretin gelişmesinde demiryolları ve su kaynakları önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim özellikle Osmanlı demiryolları, Padişah tarafından imtiyazlar verilmek suretiyle yabancı, bilgi, teknik ve sermayesinin bir eseri olmuştu¹¹⁴⁰. Bu sebeple büyük devletlerin bu iki hususa ziyadesiyle kıymet verdiklerini görmekteyiz. Örneğin İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği Baş çevirmeni Maurice Fitzmaurice İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'in Özel Sekreteri William Tyrrell'a 25 Ağustos 1908'e şöyle bir yazı yazar:

“Hükümette çalışan ve kendisini Ermeni millî örgütünden tanıdığım bir Ermeni'ye (Ben o zamanlar Birecik'te Ermeniler için çalışıyordum) Willcock'un Mezopotamya konusundaki planlarını anlattım. Sir Willcock'un planlarını ona verdim. Eğer Mezopotamya'da demiryollarından sonra sulama tesislerini de yaparsak, Musul'da her istediğimizi el de etmek şansına sahip olacağız. Ümit ederim ki, halkımız bu kadar uzun yıllar soğukta bekledikten sonra eline geçirdiği bir altın fırsatı kaçırmayacaktır. Demir şimdi sıcaktır onu biz şimdi elde edebiliriz, ilerde soğuyacaktır¹¹⁴¹”.

Bu yazıdan da anlaşılacağı üzere ayrılıkçı gayrimüslimlerle büyük devletler demiryolları ve güzergâhlarının yanında sulak arazi ile alakalı olarak da Osmanlı Devleti'nin aleyhine ortak çalışmaktadırlar. İttihat ve Terakki yönetimi bu duruma ya çok geç farkına vardığından ya da eyleme geçmek için ancak fırsat bulduğundan birkaç yıl sonra tepki verecek ve bir takım millî tedbirler alacaktır. Örneğin demiryollarındaki görevlilerin çoğunu ecnebler oluşturduğundan bu hatların emin ellere verilmesi ve muamelat-ı dâhiliyesinde Türkçe kullanılması için komisyon teşkili¹¹⁴² talep edilecek, Talat Paşa tarafından aşiret saldırılarından kaynaklı güvenlik gerekçesiyle demiryolu güzergâhında Türk muhacirlerin iskân edilmelerinin temini istenecek¹¹⁴³, yol inşaatıyla

¹¹³⁹ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Program ve Nizamnamesidir. (1330-1332). a.g.n., 8-11; Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir. (1332). a.g.n., 5-7.

¹¹⁴⁰ Karal, (2000). a.g.e., (C.5), 469.

¹¹⁴¹ Türkiye'nin Parçalaması ve İngiliz Politikası (1900-1920) İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri. (2005). Uğurlu, A. (Editör). İstanbul: Örgün Yayınları, 113.

¹¹⁴² BOA. MV; 199/18, 1333 Za 13. Belge çevirisi için Bkz. Ek-41.

¹¹⁴³ “Babıali Dâhiliye Nezareti: İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, Urfa mutasarrıflığına: 2 Haziran sene 332 Şimendifer güzergâhının isti'marı hakkında yazılan şifreye cevaben makam-ı livadan mevrud 18 Mayıs sene 332 tarihli şifrede güzergâhta iskan edilecek ahalinin (özel isim) aşiretinin tecevüzatından hıyanet edilmesi lüzumu bildiriliyordu. Ahiren de aynı aşiretin hat boyunda iskânı terviç ediliyor. Bu aşiretin tahrir-i mazarratıyla iskân ve ıslahı hakkındaki muamele bilahare bildirilecektir. Ol emirde hat güzergâhının aşiretten tecridiyle oralarda Türk muhacirlerin iskân edilmeleri esbabının te'mil ve te'mini lazımdır. Haziran sene 332. Nazır Talat” BOA. DH.ŞFR; 65/65, 1334 Ş 20.

amele taburlarında, devlete sadakati olmayan gayrimüslim unsurların istihdam edilmemeleri¹¹⁴⁴ karara bağlanacaktır. Dikkat edilirse bu eylemlerin hepsi I. Dünya Savaşı başladıktan sonra yani 1914'ten sonradır. Daha önce de söylediğimiz gibi 1914 bir iktisadi kırılma noktasıdır. Bu iktisat konusundaki milli dönüşümü özellikle imtiyazlar nokta-i nazarından inceleyelim:

3.4.3.4.1. İmtiyazlar meselesi

1914'e kadar İttihat ve Terakki'nin liberal iktisat anlayışı azalarak kaybolursa da bu yıla gelinceye kadar yabancı sermayeye karşı inişli çıkışlı bir iktisadi anlayış içerisinde elinden geldiğince direnmiş olduğunu görürüz. Özellikle imtiyazlar meseleleri bunun en belirgin örneğidir. Osmanlı Devleti'ne yapılan yabancı yatırımlar, kazanç elde etmek amacıyla başka, ülkeyi daha iyi sömürebilmek, bir de kaçınılmaz sayılan “hasta adam”ın ölümünde mirasta pay sahibi olabilmek için toprağa çakılmış birer mülkiyet kazığı olmak hedefini gütmekteydi¹¹⁴⁵. Bu sebeple İttihat ve Terakki döneminde de büyük Avrupalı devletler imtiyaz pastasından pay alabilmek için çok çaba sarf ettiler. Talep edilen ayrıcalıklardan birisi Lynch Meselesi idi.

Lynch Meselesi II. Mahmut döneminde verilmeye başlanan Fırat ve Dicle nehirlerindeki bir vapur işletme hakkı idi¹¹⁴⁶. II. Meşrutiyetin ilanı sonrası Fırat nehrinde gemi işleten Hamidiye Şirketi ile aynı işi yapan İngiliz Lynch Şirketi'nin yeni bir düzenlemeyle 75 sene süreyle ve yüzde ellişer payla birleştirilmesi gündeme geldi. Bu imtiyazı –Hüseyin Cahit başta olmak üzere- kimi İttihatçılar desteklerken -Mahmut Şevket Paşa başta olmak üzere- kimileri kesin olarak karşı çıktı. Bu esnada Mahmut Şevket Paşa Almancılık ve İttihat ve Terakki'yi devirmeyi istemekle suçlandı. Öte yandan Alman emperyalizminin Bağdat demiryolu ile kazanmış olduğu nüfuzu Hindistan dolayısıyla çok daha yakın tehlike olan İngiliz emperyalizmi ile dengelemek anlamına gelecek olan bu

¹¹⁴⁴ “Van vilayetinden alınan telgrafnamede Ermenilerde seferberliğe karşı büyük bir şevk ve gayret gösterildiği cihetle bunların asker edilerek yol inşaatında istihdamları muvafık olmayacağı bildiriliyor. Yol inşaatında ve umumiyetle hidemat-ı gayrimüslimede istihdam olunacak milel-i gayrimüslime efradın sadakatlerinden rumlar gibi şüphe edilenlere mahsus olup hükümete sadakat gösterenlere şumulü olmadığından bunların niyet-i muayyenede kitaata tevzii ve gayrimüslim anasır İslam misüllü izin verilmesi ve ihtiyaç-ı vesaiye göre teşkil kılınacak amele taburlarında da hükümete karşı mahall-i sadakat hissiyata vesile teşkil edecek derecede anasırca nispetisizlik yapılması ve bu babda vilayet-i mezkura ve diğer icap eden valilere bilahare itası” BOA. DH.EUM.2.Şb; 47/32, 1336 R 06 leaf 19.

¹¹⁴⁵ Akşin, (2011). a.g.e., s. 43-44.

¹¹⁴⁶ Gazel, A. A. (2001). II. Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Erzurum. (18). 259.

imtiyaz meselesi Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti tarafından onaylanarak meclisten bu konuda güvenoyu istendi. Meclisi'n güvenoyunu vermesine karşın Hüseyin Hilmi Paşa istifa etti ve yerine gelen Hakkı Paşa kabinesi de Lynch imtiyazını vermedi. Bu konuda Akşin şöyle bir yorum yapar:

“Lynch işinin İttihat ve Terakki'nin İngiltere ile olan ilişkilerde bir dönüm noktası teşkil ettiği, bundan böyle İngilizlerin kesin olarak olumsuz bir tavır içine girdikleri söylenebilir. İhtimal bundan sonra II. Meşrutiyet hükümetlerinin karşılaştıkları aksiliklerde (iç isyanlar, dış savaşlar) İngiliz parmağını ya da İngiltere'nin edilgin husumetini aramak uygun olur¹¹⁴⁷.”

1914'e kadar öne çıkan diğer imtiyaz taleplerinden biri Chester Projesi idi. 1800'lü yılların son yarısından itibaren gündeme gelen bu proje Doğu Anadolu'da maden ve petrol güzergâhlarına uzanan bir demiryolu hattı inşasını öngörüyordu. 1911'de tekrar gündeme gelen bu projeyi İttihat ve Terakki'ye muhalif yayın organlarından Servet-i fûnun *“gerçekleşmesi halinde memleketimiz için fevkalade büyük bir iktisadi fayda sağlayacağından üçüncü senesinde II. Meşrutiyetin en büyük muvaffakiyeti olarak adlandırılması lazım geldiği¹¹⁴⁸”*ni yazıyordu. Hâlbuki bu projeye mebusların çoğu sıcak bakmadı hatta Mebusan Meclisi reisi Ahmet Rıza Bey projenin ertelenerek hayata geçmemesini sağlamak için oylamalar yaptı¹¹⁴⁹. Bu noktada Osmanlı yönetimi Chester'in hayata geçmesi konusunda kesin bir olumlu neticeye varmadığı gibi kestirip atmamıştır da. Nitekim konu zaman içinde özellikle Trablusgarp, sonrasında da Balkan Savaşları döneminde rafa kalkmış II. Meşrutiyet Dönemi boyunca da tekrar gündeme gelmemiştir¹¹⁵⁰. Bu projenin hayata geçirilememesinde Bağdat demiryollarından aldığı imtiyazların zedelenmesinden korkan Almanya'nın da etkisi vardır¹¹⁵¹.

Bu evrede adı geçen imtiyazlardan birisi de Bağdat demiryollarıdır. Esasen İttihat ve Terakki Abdülhamit karşıtı olduğundan, Abdülhamit de Almanya'ya Bağdat demiryolu

¹¹⁴⁷ Akşin, (2011). a.g.e., s. 272-274.

¹¹⁴⁸ Çestir Projesi. (6 Cemaziyelevvel 1329/5 Mayıs 1911). *Servet-i fûnun*. (1039), 578.

¹¹⁴⁹ *MMZC*, (9 Teşrin-i sani 1327/1911). Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 4, 105. İnikad, 19, 35; *MMZC*, (13 Teşrin-i sani 1327/1911). Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 4, 105. İnikad, 20, 45-59.

¹¹⁵⁰ Bu konuda Bkz. Can, B. B. (2006). *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; Semiz, Y. (1994). *Türk Amerikan Münasebetleri Işığında Chester Demiryolu Projesi - 1909/1926-*. Konya: Saray Yayınları.

¹¹⁵¹ Yalçın, H. C. (24 Zilhicce 1328/20 ağustos 1911). Siyaset: Şimendifer Politikası. *Tanin Gazetesi*. 1.

imtiyazı¹¹⁵² başta olmak üzere İttihatçıların eleştirdiği kimi imtiyazlar verdiği için II. Meşrutiyetin ilk yıllarında Almanya'ya sıcak bakmıyorlardı. Hatta İngiltere ve Fransa'ya yönelik bir sempati vardı. Bu sebeple Meşrutî dönemde Bağdat demiryolları meselesini yine gündeme getireceklerdi. Ancak şartlar İttihatçıları da Almanlara yakınlaştırdı. Tezimizin önceki kısımlarında üzerinde durduğumuz 1910 borçlanması bu konuda önemli bir yere sahiptir. Nitekim Cavit Bey İngiltere ve Fransa'dan almayı umduğu istikrazı bu iki devletten alamamış olmanın hayal kırıklığı içindeyken borcu Almanlar verdiler. Bu hadise sonrası İttihatçıların da Abdülhamit gibi Almanya'ya yakın bir politika takip ettiklerini görürüz. Hatta denilebilir ki Türk milli iktisadi anlayışı Alman romantizmi ve iktisat anlayışından esinlenmiştir¹¹⁵³. Her ne kadar böyle olsa da Almanya ile bu yakınlık milli meseleler söz konusu olduğunda değişim gösterir.

İttihat ve Terakki 1913'te tam iktidarını tesis etti. Aynı yıl yayınladığı nizamnamesinin ikinci maddesinde şöyle deniliyordu:

“Madde 2: İttihat ve Terakki Fırkası, siyaset-i iktisadiye-yi maliyenin istiklalini müşkülata koyan ahitlere taalluk eden imtiyazat ve istisnaat-ı maliye ve iktisadiyeyi ref'e çalışacağı gibi alelumum kapitülasyonların dahi kaldırılması icabatını istikmal etmeyi en mukaddes gaye addeder¹¹⁵⁴.”

Bu maddenin siyasi kısım içinde ikinci madde olarak yazılması İttihat ve Terakki'nin konuyu ne kadar ciddiyle ele aldığına göstergesidir. İttihat ve Terakki bu gelişmeyi hayata geçirebilmek için fırsat kollayacaktır. Nitekim 1914'e geldiğimizde memlekete tam olarak hâkim olan ve daha milli bir görünüm arz eden fırka, 9 Eylül 1914'de içtimai halkçılığın da zorunlu bir neticesi olarak tüm kapitülasyonları kaldırma kararı alacaktır. Esasen kapitülasyonların kaldırılmasından biraz önce Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'ne borç vermeyecekleri tehdidinde bulunmaktaydılar. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, 9 Şubat 1914'de Türkleri kastederek “biz onlara para vermeyiz” diyordu¹¹⁵⁵. Fakat bu tehditlere karşın İttihat ve Terakki kapitülasyonları yine de kaldırdı. Bu kararı müttefiki olmasına karşın Almanya kabul etmemiştir. İttihat ve Terakki yönetimi

¹¹⁵²Abdülhamit döneminde Alman imparatorunun ziyaretiyle 1899'da Konya-Bağdad-Basra Demiryolu imtiyazı, prensip itibarıyla, Almanlara verilmiş ve kati mukavelename 5/3/1903 tarihinde imza edilmiştir. Kuran, (2012). a.g.e., 211

¹¹⁵³Toprak, (1995). a.g.e., 6-7.

¹¹⁵⁴Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Program ve Nizamnamesidir. (1330-1332). a.g.n., 1.

¹¹⁵⁵Ulubelen, (2009). a.g.e., 150.

ısrarla bu devlete kaldırma kararını onaylatmaya çalışmış 17 Kasım 1917’de de bunu başarmıştır¹¹⁵⁶. Aynı karar çerçevesinde Düyun-u umumiye faaliyetleri durdurulacak, yabancı şirketler denetim altına alınarak bir kısmı millileştirilecektir¹¹⁵⁷. Kapitülasyonların kaldırılması halk bazında ciddi destek görmüştür. İlk sayfasında Anadolu’nun üzerindeki kapitülasyon canavarının başta Talat Paşa olmak üzere İttihatçılarca nasıl öldürüldüğünü karikatürize eden Tasvir-i efkâr¹¹⁵⁸ bu başarıyı şöyle aktarır:

“Dört asırdan beri her gün biraz daha ağırlaşarak bir uzvumuzu daha bağlayarak nihayet (...) devleti kılmıdanamaz bir hale getiren zincir-i esaret demir bir pençenin vurduğu bir darbe ile dün kırıldı, parçalandı. Millet istiklal-i hakikiye, devlet serbesti-i harekete nail oldu. Âlem-i siyasete hür ve müstakil yeni bir Türkiye doğdu¹¹⁵⁹.”

Aynı gün bir diğer yazısında: “Kapitülasyonların ilgası demek Osmanlıcılığın istiklal-i hakikisini iktisap eylemek demektir” diyerek halk tarafından bu olayın nasıl kutlandığını, “binlerce kişilik muazzam-ı aliler Donanma-i Osmani-i Muavenet-i Milliye Cemiyeti önünde medid-i tezahüratta bulunuyorlar” cümlesiyle genel olarak İstanbul ve çevresinde ne büyük kalabalıklarla kutlamalar yapıldığını belirtip, Talat ve Cemal Paşaların konakları önünde de binlerce kişinin bir araya gelerek coşkulu nümâyişler yaptığını yazar¹¹⁶⁰. Bu haberler bir milli bilincin oluşmakta olduğunun da göstergesidir. İkdâm “Kapitülasyonların kaldırıldığı günün hükümet tarafından bir iydi-milli¹¹⁶¹ olarak kutlanması hususu karara bağlanmıştır” diyerek bu günün Türkler için bir büyük bayram olduğunu yazmıştır¹¹⁶². Dolayısıyla İkdâm konuyu Türklük temelinde milli bir mesele olarak görmüştür. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla yukarıda anlattığımız milli iktisat anlayışı tesanütçülük kavramıyla pekiştirilerek uygulanma fırsatı bulacak şirketleşmelerde Türkçenin kullanımı ve Türklerin sayısı artırılmaya çalışılacaktır¹¹⁶³. Kapitülasyonların kaldırılması sonrası bu kararı protesto eden konsolosların elinden yargı yetkisi de alınmış,

¹¹⁵⁶ 3 Mart 1918’de Rusya’ya 12 Mart 1918’de Avusturya Macaristan’a da kabul ettirmiştir. Elmacı, M. E. (2005). *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Homer Yayınları, 149-165.

¹¹⁵⁷ Toprak, (1995). a.g.e., 7.

¹¹⁵⁸ Bkz. Belge-14.

¹¹⁵⁹ Siyaset: İstiklal-i Hakiki. (27 Ağustos 1330/10 Eylül 1914). *Tasvir-i efkâr*. 2.

¹¹⁶⁰ Dünkü ve Bugünkü Şenlikler –Osmanlılar İstiklal-i Hakikilerini Tes’id Ediyorlar-. (27 Ağustos 1330/10 Eylül 1914). *Tasvir-i efkâr*. 4-5.

¹¹⁶¹ Milli bayram.

¹¹⁶² Kapitülasyonlara Dair. (30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914). *İkdâm*. (6307). 1.

¹¹⁶³ Parvus gibi kişiler Osmanlı topraklarındaki Düyun-u umumiye ve Reji gibi kurumların Osmanlı’yı sömürdüklerini dile getireceklerdir.

ardından dini imtiyazları da kaldırmak maksadıyla yukarıda tafsilatlı bir şekilde anlattığımız Hukuk-ı Aile Nizamnamesi çıkarılarak cemaat liderlerinin yargı yetkisi de sonlandırılıp, tek bir hukuki sistem oluşturulmaya çalışılmıştır¹¹⁶⁴. Her ne kadar I. Dünya Savaşı'nın bitiminde kapitülasyonlara yönelik eylemler akim kalmış olsa da milli mücadele sürecinde Mustafa Kemal Paşa tarafından titizlikle ele alınıp Lozan'da kaldırılarak kesin bir neticeye varılacaktır. Bu noktada İttihat ve Terakki'nin bu iktisadi eylemi gelecek yıllara ışık tutmuştur diyebiliriz.

3.5. MİLLİYETÇİLİK BAĞLAMINDA BİR ÖRNEK: İTTİHAT-TERAKKİ VE ARNAVUTLAR

3.5.1. Arnavutlarda Milliyetçiliğin Oluşumu

Köken olarak İlliryyalılara dayanan Arnavutların bulunduğu Balkan coğrafyasına 15. yüzyılda Osmanlı hâkimiyeti yerleşti. Arnavutlar bu vakitten itibaren Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında altı yüz yıl kadar yaşadılar¹¹⁶⁵. Ancak Osmanlı Devleti'nin buraya yerleşmesi ani bir şekilde olmadı ve gayrimüslimler zorla bir İslamlaşma politikasına tabi tutulmadı. Burada uzun süreli kalmak isteyen Osmanlıların hâkimiyeti sonrası Arnavutluk siyasi, kültürel ve etnik bakımdan değişti ve bölge canlandı¹¹⁶⁶.

Osmanlılar Arnavutların kültürel varlığını yok etmedikleri gibi onların kültürel varlıklarının gelişmesine imkân sağladılar. Pek çok Arnavut Osmanlı bürokrasisinde önemli mevkilere yükseldi. Ayrıca Kapıkulu askerleri arasında da Arnavutlar önemli bir yere sahip oldu. Yanı sıra Osmanlı Devleti baskı yapmamasına rağmen İslamiyet kısa sürede Arnavutlar arasında yayılım gösterdi¹¹⁶⁷. Dolayısıyla Arnavutlar 19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı Devleti'ne en azından kayda değer diyebileceğimiz bir problem teşkil etmediler. 19. yüzyılda ise diğer Balkan milletlerinin dini alt yapıya sahip milliyetçi faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte onlardan da esinlenerek ama onlardan daha geç bir

¹¹⁶⁴ Elmacı, (2005). a.g.e., 206-208.

¹¹⁶⁵ Bozboru, N. (2006a). Arnavutların Kökeni. O. Karatay-B. Gökdağ (Editörler). *Balkanlar El Kitabı*. (C.1). Ankara: Vadi Yayınları, 261,265, 268; Değerli, E. S. (2013). Türkiye-Arnavutluk İlişkileri. Z. İskefiyeli vd. (Editörler). *Türk Tarihinde Balkanlar*. (C.2). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 1113-1114.

¹¹⁶⁶ Pamuk, B. (2006). Osmanlı Döneminde Arnavutluk. O. Karatay-B. Gökdağ (Editörler). *Balkanlar El Kitabı*. (C.1). Ankara: Vadi Yayınları, 347.

¹¹⁶⁷ Değerli, (2013). a.g.m., 1114.

tarihte milli kaynaşmalara başladılar¹¹⁶⁸. Avusturya-Macaristan ve İtalya gibi devletler de Balkanlardaki etkinliklerini artırmak için bu hareketleri destekledi¹¹⁶⁹. Yakın tarihe bakacak olursak 1833'te II. Mahmut'un merkezileşme çalışmalarına tepki olarak Kolonya ve Dibra'da, 1834-35'de Berat'ta, 1836-39'da Avlonya'da, 1837-45'de Kosova, Dibra ve Pollog'da, 1847'de Berat ve çevresinde Arnavut isyanları oldu. Bu tarihlerin bir önemi vardır. Arnavut-Osmanlı birlikteliğini tahrip eden iki kırılma noktası söz konusudur. İlk olarak 1826'da Yeniçeri ocağı lağvedildi. Yeniçerilerin içinde Arnavutlar önemli bir yer tutuyordu. Bu Arnavutlar ocak ortadan kalkınca Arnavutluk bölgesine giderek içten içe halkı Osmanlı'ya karşı kıskırtmaktaydılar. Aynı zamanda bu Arnavutlar Bektaşî idi. Bektaşî Arnavutlar bu tepki sebebiyle sonrasında milliyetçi Arnavutları ve padişaha muhalif İttihatçıları da destekleyecekti. İkinci husus ise Tanzimat'ın ilanıdır. Arnavutluk'ta büyük aileler dolayısıyla toprak ağaları vardı. Bunlar Tanzimat reformlarından hoşnut olmadılar. Öte yandan Tanzimat halk için de bir iyileşme sağlamadı. Ayrıca Tanzimat'ın getirdiği yeni yönetim ve adalet anlayışı gayrimüslimlerin ruhani liderlerinin sivil alandaki otoritelerine son verirken bu cemaatlerin kültürel ve etnik ortaklığına dayanan bir bağımsızlaşma hareketini de başlattı. Üstelik bu süreci tanzim edenlerin başını büyük oranda sivil otoritesini kaybeden ve toprağa bağlı bir özgürleşme talep eden dini cemaat önderleri çekti. Fakat Arnavutlar dinsel açıdan çeşitli idiler. Katolik ve Ortodoks Arnavutlarda kiliselerden başlayan uyanış hemen temel bulurken Müslüman Arnavutlar – ayrılık ve isyan hareketlerinin başladığı ilk zamanlarda- Osmanlı yanlısı idiler. Bu toplumsal fikir çatışması yeni fikirlerin ortaya atılmasına dolayısıyla son dönem Arnavut aydınlarının ve milliyetçilerinin ortaya çıkmasına sebep oldu¹¹⁷⁰. Balkan milletlerinin Balkan topraklarını paylaşma ve kendi büyük devletlerini kurma hayallerine kapıldıkları bir evre olan 1877'de Arnavutlar Osmanlı Devleti Arnavut topraklarını koruyamazsa Arnavut bölgelerinin birleştirilerek kendilerinin yönetimine bırakılmasına dair Babıali'ye bir muhtıra sundular. Bu talep neticelenmeden 93 Harbi çıktı ve Arnavutlar Osmanlı Devleti'nin yanında savaştılar. Arnavutlarda milliyet duygusu özellikle 1878 senesinde belirmiştir denebilir. Zira bu sıralarda Arnavutları kendi dillerinde okutup yazdırmak suretiyle onları uyandırmak üzere Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye adında bir cemiyet

¹¹⁶⁸ Bozbora, N. (2006b). Arnavutların Milliyetçiliğinin Gelişimi. O. Karatay-B. Gökdağ (Editörler). *Balkanlar El Kitabı*. (C.1). Ankara: Vadi Yayınları, 568.

¹¹⁶⁹ Değerli, (2013). a.g.m., 1115.

¹¹⁷⁰ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). İnternet: http://www.enver-hoxha.net/content/content_shqip/librat/librat-eh_historie_e_shqipërisë-II.htm adresinden 19.03.2016 tarihinde alınmıştır. 117-123, 134-140; Fshazi, F. (Mart 2008). 2. II. Meşrutiyet ve Arnavutluk'taki Osmanlı Algısı: Arnavutlarla Osmanlı'nın Düşman Olduğu "O An". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (38), 165-169.

kuruldu¹¹⁷¹. Arnavutluk bölgesinin güneyinde yaşayan Ortodoks Arnavutlar Panhelenizmi destekledi. Megali ideaya hizmet ederek topraklarında Yunan okullarının açılması için çaba gösterdi. Öte yandan Panislamist Müslüman kesim de bulunmaktaydı. Arnavutların milliyetçi kanadı bütün Arnavutları tek bir çatı altında toplamak istediklerinden bu ayrıma karşı çıkmışlardır¹¹⁷².

Arnavutluk meselesi 1890'larda Berlin Anlaşmasında Sultanın Balkan milletleri ile alakalı yapması talep edilen reformların gündeme gelmesi ile yeniden canlandı. Arnavutlar bu reformlar neticesinde tehdiye maruz kalacakları söylemi ile Abdülhamit'ten bazı taleplerde bulundular ki yine burada muhafazakâr ve milliyetçiler ayrı ayrı kanaatlerde idi¹¹⁷³. Bu sıralarda (1895) Meşveret'te çıkan bir haber ilginçtir:

“(...)İşkodra Vilayeti dâhilinde kâin “Mirdita” nam hususi kazanın silahlarını hükümet toplamaya kalkıştı. Bu kaza ahalisi kâmilen Arnavut Katolik'tir. Herifler bu sırada vatanlarının hayatı demek olan silahlarını hiç teslim ederler mi? Kanun-i Esasi mevki-i icraya koymadıkça ve vatani her bir tehlikeden muhafazaya kâfil bir hükümet teessüs etmedikçe Arnavutluk'un hiçbir tarafından silah teslim olunmayacaktır(...)”¹¹⁷⁴

93 Harbi sonrası Berlin Kongresi kararları arasında bulunan Arnavutluk'un bazı bölgelerinin Karadağ'a verilmesi maddesine karşı çıkan Arnavutlar¹¹⁷⁵, Bâbîâli'nin desteğiyle –II. Abdülhamit özellikle ikiye ayrılan Arnavutların milliyetçi kanadına karşılık muhafazakâr¹¹⁷⁶ grubu desteklemiştir- Prizren'de Arnavut Milletinin Haklarını Müdafaa Cemiyeti'ni kurdular (13 Haziran 1878). Sonradan Arnavutluk Krallığı'nın kuruluşunda önemli rol oynayan bu cemiyet Yanya, İşkodra, Manastır ve Kosova vilâyetlerini elde tutabilmek için önceleri Osmanlı merkezî idaresinin desteğiyle dağlılara ve Yunanlılara karşı mücadele etti. Fakat 1881'de otonom bir Arnavutluk fikrini geliştirmeye çalışması üzerine Babıali tarafından gönderilen bir ordu ile dağıtıldı¹¹⁷⁷. Böylece Prizren Birliğinin milliyetçi kesimi dağıtılırken muhafazakâr kesimi Abdülhamit tarafından çeşitli

¹¹⁷¹ Ergin, (1977). a.g.e., (C. III-IV). 1293-1294.

¹¹⁷² *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 143-144.

¹¹⁷³ Bozbora, N. (2006b). a.g.m., 574-578.

¹¹⁷⁴ T.M. Arnavutluk'tan. (27 Muharrem 1313-8 Temmuz 108). *Meşveret*. 14(27), 5'den aktaran Hanioglu, (1985). a.g.e., 627.

¹¹⁷⁵ Bu dönemdeki Arnavutluk tarihi ile alakalı olarak gelişmeleri daha detaylı incelemek için Bkz. Külçe, S. (1944). *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*. İzmir: Ticaret Matbaası.

¹¹⁷⁶ Müslüman Arnavutlardan devlete bağlılığını 1911'de dahi bildirenler vardır. Preşova ahalisi bunlardandır. BOA. BEO; 3914/293518, 1329 B 09.

¹¹⁷⁷ Bilge, M. (1991). Arnavutluk. *TDVİA*, (C.3). İstanbul, 386.

makamlarla taltif edildi. Hatta Abdülhamit Arnavutlara genel olarak –bazen gereğinden çok fazla- yumuşak bir tutum sergileyerek¹¹⁷⁸ onların bağımsızlık hareketlerini ortadan kaldırmaya çalıştı. Büyük devletler de henüz kendi aralarında anlaşmamış olduklarından bu sorun rafa kalktı.

Prizren Birliğine son verilmesi sonrası Abdülhamit Arnavutların bağlılığını yeniden pekiştirmek için buradaki Türk garnizonlarının sayısı ve gücünü düşük tutmuş, kimi bölgelerde vergiden muafiyet getirirken askerliği de gönüllülük Esasi'na bağlamış, merkezi reformlarına ara vererek bazı ayrıcalıklar tanımış ve kimi yerlerde Türk devlet görevlilerinin yerel işlere karışmalarını sınırlı tutmuştur. Yine Arnavut milliyetçiliğine destek veren Bektaşılığı zayıflatmak için din adamları eliyle bölgede çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bir de kanun dışı eylemlere girişenlere rütbe ve nişan vererek onları eylemlerinden vazgeçirmeye çalışması olumlu netice vereceği yerde bölgede yozlaşma ve kargaşanın artmasına bu yüzden halkın şikâyetlerine sebep olmuştur¹¹⁷⁹. Prizren Birliği sonrası 1899-1900'de daha önce yapılan isyanlardan çok daha büyük ve kesin sonuç alınacak bir ayaklanma çıkarmaksızın bir devlet kurulamayacağı fikrinin işlendiği İpek Birliği toplandı. Bu toplantı sonrası çıkan isyan hareketi 1900'de Osmanlı Devleti tarafından bastırıldı¹¹⁸⁰. 1908 Reval Görüşmelerinin getirdiği yeni reform kararlarıyla Arnavut meselesi farklı bir seyir takip edecekti.

3.5.2. Arnavut Milliyetçiliğinde Fikir Adamlarının Tesiri

Tanzimat sonrası gelişen süreçle birlikte Arnavut dil ve kültürü de gelişti. Esasen Arnavutça alfabe hazırlıkları Tanzimat'tan öncelere dayanır. Yukarıda andığımız isyanlar bittikten sonra Arnavut milli uyanışı başladı. Bu çerçevede bir alfabe çalışması başlatan ve milli okulların açılması gerektiğini savunan Romanya'da yaşayan Naum Vekilharcı ve İtalya'da yaşayan Jeronim de Rada gibi Arnavut ileri gelenleri toplumu yönlendirmeye başladılar¹¹⁸¹. Sonrasında başta –üstelik Abdülhamit tarafından çeşitli idari görevlere getirilmiş olan¹¹⁸²- Şemseddin Sami (Fraşeri)¹¹⁸³ olmak üzere –ileri gelen Arnavutlar

¹¹⁷⁸ Ramsaur, (2011). a.g.e., 104. Ayrıca Abdülhamit Arnavutlar tarafından İslam'ın Avrupa'daki direği olarak bilinirdi.

¹¹⁷⁹ Bozbora, N. (2006b). a.g.m., 577.

¹¹⁸⁰ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 333-343.

¹¹⁸¹ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 134-140.

¹¹⁸² Uçman, A. (2010). Şemseddin Sami. *TDVİA*, (C.38). İstanbul, 520.

¹¹⁸³ Şemseddin Sami 1800'lü yılların sonlarında Türkçe için de dil ve edebiyat konusunda çeşitli edebiyat gazete ve yayınlarında uzun süre görüşlerini beyan ettiği makaleler yazmıştır. Bir örneği ile alakalı bir

Arnavut dil ve edebiyatına yönelik çalışmalar yapmaya başladılar ve bu kültürel gelişme neticesinde Osmanlı'dan özellikle 1871 ve 1876'da Arnavutça eğitim taleplerinde bulundular¹¹⁸⁴. Arnavut milliyetçiliğini tesis eden fikir adamlarının kimler olduğuna ve neler yaptığına kısaca bakacak olursak:

Şemseddin Sami 1899 tarihli “Arnavutluk Ne İdi, Nedir ve Ne Olacak?”¹¹⁸⁵ isimli eserinde “Osmanlı olmak Arnavut da olmak demektir¹¹⁸⁶” der. Aynı eserde Osmanlı Devleti'nin Arnavutlara dilini zorla öğrettiği, ağır vergiler aldığı, hor gördüğü düşüncesindedir. Arnavutların kendi alfabe ve okullarına sahip olmasına izin vermediğini söylemektedir. Ona göre fakirlik, cahillik ve iyi bir yönetimin olmaması Osmanlı'nın yönetim özellikleridir. Arnavutluk'un esas düşmanının Osmanlı Devleti olduğunu söyler. Çünkü Osmanlı çok düşmüş durumdadır kurtuluşu yoktur ve Arnavutlar kendi başının çaresine bakmalı ve ayrılmalıdır. Arnavutlar her daim silahlı olup ayrı bir devlet kurmak için fırsat kollamalıdır. Yeni kurulacak Arnavutluk 15 kişilik bir heyet tarafından başında bir başkan ve başkan yardımcısının olduğu bir rejimle yönetilmelidir. Demokratik ve laik bir sistem oluşturulmalıdır¹¹⁸⁷. Ayrı devlet kurmak konusunda bu kadar istekli olan Fraşeri ailesinden Şemseddin Sami'nin ağabeyi Abdül Fraşeri'nin 1890'da İtalya Devlet Başkanı Francesco Crispi'ye gönderdiği mektup ise çok düşündürücüdür. Zira bu mektupta ayrı bir devlet kurmak için İtalya'dan yardım talep edilmekte ve daha da kötüsü Arnavutlar Doğu Sorunu'nun ihdas edicilerinin saflarındadır mesajı verilmekte ve bu uğurda Arnavutların ölümü göze aldığı söylenmektedir:

“Şüphesiz ki siz majestelerimiz İtalya için beslediğiniz sevginin hakiki bir örneği atalarınızın toprakları olan Arnavutluk için de geçerlidir; akabinde Arnavutluk'un gayeleri ve durumu, Arnavutların istekleri ve duyguları sizin için önemsiz olmamalı. Arnavutluk ölüm ile hayat, diriliş ile parçalanma arasındadır. Neticede Balkanlı milletlerin arasında Arnavutluk en çok bağımsızlığı hak eden millettir. Eğer ki Avrupa Arnavutluk'un akıbetini göz önüne almazsa, Doğu Sorunu çözülmeyecektir. Zira

çalışma için Bkz. Doğramacıoğlu, H. (2010). Şemseddin Sami'nin Kaleminden Dil ve Edebiyat Meseleleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (V. 3). 252-258. Ayrıca Fraşeri ailesinden pek çok fert aktif bir şekilde Arnavut milliyetçiliği için çalışmıştır.

¹¹⁸⁴ Arnavut milli bilincinin oluşturulmasında Arnavut dili ve alfabesi üzerine yapılan çalışmalar önemli bir siyasal işleve sahiptir. Bozbora, N. (2006b). a.g.m., 569.

¹¹⁸⁵ Arnavutçası: Shqipëria, Ç'ka Çenë, Ç'është e Ç'do të Bëhet?

¹¹⁸⁶ Buxhovi, J. (2010). *Nga Shqipëria Osmane te Shqipëria Evropiane*. Prishtinë: Shtëpia Botuese Faik Konica, 135.

¹¹⁸⁷ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 344-348.

Arnavutluk Balkanlarda çok mühim bir yerde bulunmaktadır. Arnavutlar ellerinde silahlarla ölmeye hazırlar fakat milletlere bölünmeyi ve kültürünü kaybetmeyi göze alamazlar¹¹⁸⁸.”

Diğer bir Arnavut ileri geleni İbrahim Temo idi. İttihat ve Terakki'nin kurucularından İbrahim Temo'dan “Arnavutluk Tarihi”nde şöyle bahsediliyor:

“İbrahim Temo (Starova) cemiyette nüfuzunu arttırmak istemenin yanında bu cemiyeti kullanarak Arnavutluk'un isteklerini ve hedeflerini gerçekleştirmeye niyet etti. Amacı monarşinin içinde bir parlamento kurulmasını sağlayarak Arnavutların siyasi, sosyal ve kültürel emellerinin gerçekleştirilmesini sağlamaktı¹¹⁸⁹.”

Bir diğer Arnavut önder Avlonyalı İsmail Kemali Bey'dir. Jön Türklerden olan İsmail Kemali Bey monarşiyi değiştirmek için fikirlerini açıklayınca önce Abdülhamit tarafından başkentten uzaklaştırılmak istense de sonradan Sultan onu yanına çekmek için çeşitli mevkiler verdi. Arnavut milli hareketine destek veren İsmail Kemali Bey¹¹⁹⁰ aynı zamanda 1908 ihtilali öncesinde İttihatçılardandır¹¹⁹¹. Buxhovi'nin iddiasına göre ona ilk zamanlar İttihat ve Terakki'nin liderliği teklif edilse de o bunu kabul etmedi ama cemiyeti destekleyeceğini söyledi¹¹⁹². Fakat 1902 Jön Türk Kongresi'nde Hoca Kadri ve Cafer Erebar gibi diğer Arnavut ileri gelenleriyle birlikte Prens Sabahattin'in safında yer aldı¹¹⁹³. Buradan da anlaşılacağı üzere adem-i merkeziyeti savunan İsmail Kemali Bey bir kültürel

¹¹⁸⁸ Buxhovi, (2010). a.g.e., 141.

¹¹⁸⁹ Kitap ayrıca İbrahim Temo'nun Ortodoks Arnavutlar ve Ortodoks Ulahların aralarında bir irtibat kurulması taraftarı olduğunu yazar. Zira bu iki kesim Balkanlarda kilise ve okul itibarıyla Sırp ve Bulgarların etkinliklerinin ortadan kaldırılması için çalışıyorlardı. O, aynı emele sahip bu iki kesimin ortak hareket etmesinin aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyetini daha da güçlendireceği kanaatindeydi. Buxhovi, (2010). a.g.e., 130, 133-134. Nitekim bu sıralarda Ulahlar'ın Selanik, Yanya ve Manastır ahhalilerinin Bükreş'te Makid ve Romano adlı bir cemiyet kurmaları, Makedonya'da bulunan bilumum Ulahların Basarabya ve Avusturya'nın Transikranya cihetlerinde birleştirilmesi ve Naşo isimli bir kimsenin riyaseti altında Albanu adlı Arnavut Komitesi'nin kurulması gibi faaliyetler söz konusudur. BOA. BEO; 388/29048, 1311 L 13.

¹¹⁹⁰ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 349-350.

¹¹⁹¹ Hanioglu, M. Ş. (2001). Jön Türkler. *TDVİA*, (C.23). İstanbul, 586.

¹¹⁹² Buxhovi, (2010). a.g.e., 133-134.

¹¹⁹³ Çelik, B. (2004). *İttihatçılar ve Arnavutlar –II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu-*. İstanbul: Buke Yayınları, 94; Karal, (2000).a.g.e., (C.4). 245.

otonomi istemekteydi¹¹⁹⁴. İsmail Kemali Bey 1912’de¹¹⁹⁵ Arnavutluk’un kurucularından birisi olacaktı¹¹⁹⁶.

1908 Ağustos’undan itibaren az sonra anacağımız Arnavut kulüplerin vasıtasıyla Arnavutluk sahasında Arnavut okulları açılmaya, Arnavutlara ait olmayan okullarda Arnavutça dilinin ders olarak okutulmasına başlandı hatta bu kulüplerin bazıları okula dönüştürüldü¹¹⁹⁷. Yetişkinler için akşam kursları düzenlendi. Bu okulların kitapları yurt dışından gelmekteydi. Daha önceki yıllarda Osmanlı Devleti Arnavut ve Roman lisanlarının okutulması ve bu dillerin yayılması için Makedonya ve Arnavutluk’a izinsiz kitaplar girip, Romanya’da bir edebiyat cemiyeti, Yanya’da bir okul Selanik’te de Romanya konsolosunun himayesi altında bir mektep açılmak istendiğini haber alıp buna devletçe engel olunması için istihbarat faaliyeti yürütmüştü¹¹⁹⁸. II. Meşrutiyetle beraber özellikle ilk bir iki yıl bu konuda ciddi bir serbestiyetin olduğu anlaşılmakta. Örneğin bu serbest ortamda Arnavut okulları açıldıktan sonra alfabe gerektiğinden Manastır Kulübü önderliğinde Arnavut entelektüeller Kasım 1908’de bir araya getirildi ve yapılan kongrede İstanbul’da Arnavutlarca oluşturulan alfabe esas alınarak Latin alfabesine geçme kararı alındı. Ancak Osmanlı yönetimi tarafından özellikle 1910 yılından itibaren çeşitli gerekçelerle sınırlamaların konulduğu belgeler görüyoruz. Nitekim bu dönemlerde İttihat ve Terakki döneminde İslam akidesine aykırı ya da Arnavutları isyan için kıskırtan Arnavutça yayınların okutulması ya da memlekete sokulmasının yasak olduğuna dair arşiv belgesi örnekleri göze çarpmaktadır¹¹⁹⁹.

¹¹⁹⁴ 1902’de Arnavut asıllı Gika isimli bir Romanyalı, özerk bir Arnavutluk ilan etse de halk tarafından pek dikkate alınmadı. Müfid Şemsi. (1995). *El-Hakku Ya’lû Velâ Yu’lâ Aleyh -Şemsi Paşa, Arnavutluk, İttihat ve Terakki-*. Galitekin, A. N. (Editör). İstanbul: Şehir Yayınları, 17.

¹¹⁹⁵ Sabah Gazetesi bu yıl Veçerna Pošta Gazetesine dayanarak İsmail Kemali Bey’in şöyle bir beyanatta bulunduğunu yazmıştır: “*Türkler uslanacak gibi görünmediklerinden Türklerden gayri anasır için çare-i selamet silaha sarılmak üzere aralarında ittihaz husule getirmekten ibarettir. Hükümet-i Osmaniyyenin nüfuzu nihayet bulmak üzeredir. Arnavutlar, Bulgarlar, Rumlar bu mesut hadiseye karşı lazım gelen suret-i kabulü ihzar etmelidirler. Genç Türkler Türkiye’nin en büyük düşmanlarıdır*”. Arnavutluk Ahvali. (7 Zilhicce 1329/24 Mayıs 1912). *Sabah Gazetesi*. 2.

¹¹⁹⁶ İsmail Kemali Bey’e göre medeni seviyenin yükselmesi için eğitim gereklidir. Arnavutça eserlerin okutulduğu Arnavut okullarının açılması gereklidir. 1907 yılında Yunanlılarla bir anlaşma yapmış olsa da bu anlaşma Arnavut milliyetçileri tarafından kabul görmedi. *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 349-352.

¹¹⁹⁷ Bu esnada Müslüman ya da Ortodoks kimi din adamları Arnavutlara milli okullara değil kendi dini okullarına Arnavutların getirilmesi için telkinde bulunuyorlardı. Fakat Arnavutlara bunun bir tesiri olmadı. *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 420-421.

¹¹⁹⁸ BOA. DH.MKT; 1404/88, 1304 C 20. Belge çevirisi için Bkz. Ek-42.

¹¹⁹⁹ “*İstanbul Polis Müdüriyetine; Eskirop namındaki gazetenin efrenci Mayıs’ın on ikisi tarihli nüshasında Makedonya Yunan komitesinin Arnavutları mukavemete devam eylemeleri için teşcii bir fıkra münderiç olmasına binaen mezkur gazetenin Memailik-i Osmaniye’ye men-i duhulüne Matbuat Kanununun 35. Maddesine tevfiikan Meclis-i Mahsus-ı Vükelaca karar verildiği 3 Mayıs sene 326 tarhili ve 551 numarolu*

II. Meşrutiyetle birlikte gelişen olaylar ve öne çıkan Arnavutlar hakkında değerlendirebileceğimiz bir diğer önemli konu seçimlerde Arnavutların durumudur. 1908 seçimlerinde Arnavutluk'tan başta İsmail Kemali, Necip Draga, Hasan Piriştina gibi isimlerin içinde olduğu 26 Arnavut vekil seçildi. İsmail Kemali diğer 25 vekilin başına geçerek sol görüş taraftarı oldu ve hep birlikte adem-i merkeziyeti savunan Ahrar Fırkası'na geçiş yaptılar¹²⁰⁰. Ahrar'ın adem-i merkeziyetçiliği, Arnavutlara çok uygun geldiği gibi bu fırkanın arkasındaki İngiliz gölgesi de ilerideki bağımsız ya da özerk Arnavutluk için bir teminat olarak görülüyordu¹²⁰¹.

3.5.3. İttihat ve Terakki Yönetiminde Arnavutlar

Arnavut milliyetçiliği hareketlerinin başlangıcı ile Jön Türk faaliyetleri aynı dönemlere rastlar. Her iki kesim de II. Abdülhamit muhalefetine yer aldığından İttihat ve Terakki ile Arnavut aydınları iletişim halinde olup bu tarih 1860'lara kadar gider. Hatta Avusturya Dışişleri bakanı Ehrantal'a göre Jön Türk İhtilalinin en önemli yapı taşı Arnavutlar oldu¹²⁰². 4 Aralık 1897'de Yunanistan'la yapılan barış anlaşması ile 1767'de etkinliğini kaybetmiş olan Sırp-Ortodoks kilisesi yeniden faal hale geldi. Yanı sıra Bulgarlar Dibra ve Manastır'da etkinlik kurdular. Osmanlı Devleti Üsküp'te bir Sırp Metropoliti kurdu ve aynı zamanda Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerinde Sırp okullarının açılması iznini verdi. Bu gelişmeler Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan'ın aralarının bozulmasına sebep olduğu kadar bu durumdan zarar göreceğini düşünen Arnavutların da hoşnutsuzluğunu beraberinde getirdi. Böylece –bu siyasi manevralarla kiliseler meselesini tanzim eden Abdülhamit olduğu için- Arnavutlar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti birbirlerine daha çok yakınlaştılar¹²⁰³. İki cenahı birbirine yakınlaştıran bir diğer konu Makedonya meselesinin özerklikle sonuçlanması idi. Nitekim Makedonya hem Arnavutların yaşadığı yer hem de İttihat ve Terakki'nin merkezi konumundaydı¹²⁰⁴. Ayrı bir devlet kurmak isteyen Arnavutlar İttihat ve Terakki'yi bir vasıta ve fırsat olarak görmüş ve bu cemiyete dâhil olmuşlardır. Hâlbuki cemiyetin tek bir amacı vardır o da Kanun-i

tezkire-i sami ile tebliğ buyurulmuş olduğundan olveçhile men-i duhule dikkat ve itina olunması Dahiliye Nezaret-i Celilesine fi 6 Mayıs sene 326 tarih ve 122 numarolu tezkire-i umumiyesinde tebliğ ve işar buyurulmağla mucibince ifa-yı muktezası beyan olunur. 11 Mayıs sene 326. BOA. DH.EUM.THR; 34/15, 1328 Ca 14.

¹²⁰⁰ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 422-427.

¹²⁰¹ Akşin, (2011). a.g.e., 207.

¹²⁰² Shpuza, G. (1999). Arnavutlar ve JönTürk Devrimi. *Osmanlı II*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 465; Çelik, (2004). a.g.e., 89-90.

¹²⁰³ Buxhovi, (2010). a.g.e., 131-132.

¹²⁰⁴ Bozbora, (1997). a.g.e., 235.

Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymak ve merkezi yönetimi güçlendirmektir. Cemiyetin 1902'deki Kongresi'ne başta İsmail Kemali Bey olmak üzere Arnavutlar da katıldılar ve burada isteklerini söyleyerek, milli tanınma, dil serbestliği ve kendilerine ait okul talebinde bulundular. 1908 Devrimine kadar Arnavutların İttihat ve Terakki içindeki etkisi çok yoktu. Jön Türkler 1907'de bir isyan neticesi ihtilal yapmak için anlaşmaya vardı. Bu mutabakat sonrası 1908'de Osmanlı Devleti Avusturya Macaristan'a İttihat ve Terakki'nin etkinlik sahasındaki Manastır, Kosova oradan Selanik'e ulaşan bir demiryolu hattı için ihale verdi. Bu durumdan Arnavutlar ve Makedonlar rahatsız olunca İttihat ve Terakki Arnavutlara hürriyet, eşitlik, adalet ve kardeşlik sözü vererek onları kendi safına çekti. Ardından İttihat ve Terakki'nin komite binaları Balkanlarda daha çok yayılım gösterdi. Bu beraberlik, 1908'de Arnavutların 3 ve 6 Temmuz 1908'de Frizovik İsyanını çıkarmasına sebep oldu ki bu isyan II. Meşrutiyetin ilanına gidecek gelişmelerin başlangıcını oluşturacaktı¹²⁰⁵. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Müslüman Arnavutlardan Jön Türkleri destekleyenler bu yardımları karşılığında Jön Türklerden onların eski imtiyazlarına riayet etmeleri, silahlarının ellerinden alınmaması ve Abdülhamit'in tahtta kalmasını sağlamalarını talep etmişlerdir¹²⁰⁶. Nitekim Arnavutlar Abdülhamit'i İslam'ın direği olarak görmekteydiler. Fakat bağımsızlık isteyenleri monarşiye oranla II. Meşrutiyetin işlerini kolaylaştıracağını bilmekteydiler.

Arnavutça "Arnavutluk Tarihi" isimli kitap yukarıda anlattıklarımıza karşılık İttihat ve Terakki'nin çok açık bir şekilde Osmanlıcılık fikrini uygulayacağını belirttiğini ve milliyetçiliği kesin olarak reddettiğini yazar. Bu yüzden "İttihatçılar Türkçe'nin ortak dil olmasını istedi" derken kitap bunun bir asimilasyon olduğunu iddia etmektedir¹²⁰⁷. Aynı husustan Filibeli Ahmet Hilmi de bahsetmektedir. Ona göre Osmanlılaşmak Arnavut ve Arapların korktuğu bir şeydir. Zira onlar için Osmanlı terimi artık Türk ifadesiyle aynı şeyi ifade etmektedir. Bu sebeple Osmanlılaşmayı Türkleşmek olarak gördüklerinden buna karşı çıkmışlardır¹²⁰⁸. II. Meşrutiyet ilan edildiği günlerde Arnavut Kombi Gazetesi Arnavutlar ve İttihatçıların emellerinin farklı olduğunu Arnavutların niyetinin bir devlet

¹²⁰⁵ Shpuza, (1999). a.g.e., 469; Çelik, (2004). a.g.e., 103; *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 409-414.

¹²⁰⁶ Çelik, (2004). a.g.e., 106.

¹²⁰⁷ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 414, 438. Aynı düşünce ve yorumu dönemin pek çok Arnavut ileri geleninde de görmek mümkündür. Bunlardan Avlonyalı Ekrem Bey'in hatıratında "(...)Türk tarafınca ulvi Osmanlıcılık ülküsü (yani Türkleştirme)..." ifadesi geçmektedir. Avlonyalı Ekrem Bey. (2006). *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar 1885-1912*. (çev. A. Dirim). İstanbul: İletişim Yayınları, 223.

¹²⁰⁸ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (16 Temmuz 1327). a.g.m., 2.

kurmak, İttihatçıların niyetinin Türkiye'ye can vermek olduğunu yazar¹²⁰⁹. Bu mevzu “Arnavutluk Tarihi”nde şöyle anlatılır:

“İttihat ve Terakki milliyetçiliğe izin vermediğinden Arnavut milliyetçi hareketlerine kesin olarak ve hemen karşı çıktı. Bu sebeple ihtilalden sonra İttihat ve Terakki Arnavut topraklarında bazı komiteler açarak bunların başına Arnavutlar getirdi. Fakat bu komitelerdeki Arnavutlar Arnavut milliyetçiliği yaptılar. İttihatçılar Arnavut milliyetçilerini kendi saflarına çekmek için onları kendileriyle ortak hareket etmeye davet ettiler. Buna karşılık Arnavut milliyetçileri kendi dillerinde eğitim ve okul açılması talebinde bulundular. Aynı sıralarda Şemseddin Sami'nin yeğeni Mithat Fraşeri'nin gazetesi Liria'(Hürriyet)da İttihat ve Terakki'nin Arnavutlara haklarını vermediğini söyleyerek “sakın silahlarınızı bırakmayın” diye yazmaktaydı. Bu sebeple iki cenah arasındaki gerginlikler gittikçe artmaktaydı¹²¹⁰.”

Bu metindeki açık ifadelerle mukabil ülke içinde muhalefet adına bambaşka yorumlar yapılmaktaydı. Örneğin Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Arnavutların ellerinden silahlarının alınması ile alakalı olarak İttihat ve Terakki'yi eleştirmiştir. Abdülhamit döneminde on altı yıl şeyhülislamlık yapmış olan İttihatçılara muhalif isimlerden Cemaleddin Efendi bu konuda şu iddiadadır:

“İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisine karşı olma istidadında bulunan her kuvvetin kırılması ve yok edilmesi tarafını tuttuğundan, bunlar içinde; kuvvetli bir mevkie sahip olmaları ve içtimai teşkilatları sebebiyle en mühim olarak Arnavutları görüyor ve Cemiyetin merkezi olan Selanik de manen Arnavutluk'un tehdidi altında bulunuyordu. Gerçi II. Meşrutiyet'in ilanı esnasında vatanın kurtuluşu için Arnavutların birçoğunun verimli çalışmaları görülmüş ise de, bu millet Anadolu halkı gibi yaradılıştan sakin ve her emre itaatli olmayıp, içlerinde aydın fikirli olanların ikazı ile yavaş yavaş hakikatleri anlayarak, memleketlerinin menfaati için lüzumunda birlikte hareket etme kabiliyet ve istidadında olduklarından, Cemiyet bunlara boyun eğdirmek ve istediği yolda kullanabilmek için ilk önce ellerindeki silahların alınmasına lüzum gördü¹²¹¹.”

¹²⁰⁹ 1910 yılında Mebusan Meclisinde Talat Paşa “Arnavut diye ayrı bir millet yoktur” deyince Arnavut vekilleri “var efendim var” diye karşılık vermişlerdir. *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 414, 438.

¹²¹⁰ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 414-415.

¹²¹¹ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi. (1978). *Siyasi Hatıralar 1908-1913*. (sad. Z. Engin). İstanbul, 59.

Hükümetin silahsızlanmayı sağlamak için çıkardığı “Çeteler Kanunu” ile Arnavutların elindeki silahların toplanmaya başlanmasıyla muhalefet ve yabancı basın bunu İttihat ve Terakki’nin “Türkleştirme” politikası olduğunu iddia ederek feryat kopardılar¹²¹². Esasen İttihat ve Terakki etnik unsurların milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerini önleyerek onları kendince doğru yol olan Osmanlıcılığa döndürebileceğini umuyordu. Bu sebeple cemiyet etnik hareketlenmelere uzun zaman mülayimane bir tavırla yaklaşmıştır. Örneğin İbrahim Temo’nun Arnavut komitelerine fiili yardımda bulunması, onlar adına otonomi temalarını işleyen beyannameler hazırlaması ve kongrelere iştirak etmesi gayet normal karşılandığı gibi bu, Arnavutlar üzerindeki güçlü nüfuzun bir tezahürü olarak karşılanıyordu. Fakat İttihat ve Terakki’nin bu gayet geniş Osmanlıcı yaklaşımlarına karşılık Arnavutlar, cemiyeti bir Türk örgütü olarak kabul ettiklerine dair mektuplar¹²¹³ yazarak mukabele ediyorlardı. Nitekim Arnavut komiteleri kendileri ile Jön Türkler arasında önemli farklar bulunduğunu ve bu kimseler hakkında “bu partinin yönü geçmişin karanlıklarına doğru umutsuz bir atılımdır. Kaba kuvvet bizim elimizden gidiyor, onu muhafaza edelim, hile ile ona sahip çikalım” şeklinde bir kanaate sahiptirler¹²¹⁴. İttihat ve Terakki’nin ilk yıllarında yaptığı Osmanlıcılık Arnavutlara muamelesinde de kendisini göstermiştir. Arnavutlar daha önceden de anlattığımız gibi özellikle Abdülhamit döneminde bazı ödevlerden muaf tutulmuşlardı. İttihat ve Terakki ödevler konusunda eşitlik getirince bu onların huzursuzluğuna sebep oldu. Kanun-i Esasi’yi kabul ettikten sonra vergilendirme ve askerlikte de eşitliğin gelmesi Arnavutlar için hayal kırıklığına sebep olduğundan kandırıldıklarını düşünüyorlardı. Avlonyalı Ekrem Bey Arnavutların İttihat ve Terakki’ye nasıl baktığını anlatırken aslında Arnavutların kendilerine sağlanan imtiyazları almaya devam edememelerinin hoşnutsuzluğunu da itiraf etmiş oluyordu:

“(…)Arnavutlar artık hükümete inanmıyorlardı ve artık Jön Türklerin adını dahi duymak istemiyorlardı. Jön Türkler, Arnavutların, sultanlar tarafından 300 yıl zarfında güçlkle tesis edilmiş olan imparatorluğa bağlılığını üç yıl içinde yok etmişlerdi. Jön Türklerin Arnavutluk’ta yaktığı nefret ateşi, küllerin altında için için yanmaya devam

¹²¹² Karal, (2000). a.g.e., (C.4). 136.

¹²¹³ Bu mektuplara Merkez Yayın Organı karşılık olarak kendisinin bir Türk örgütü olduğunu reddeden cevaplar vermiştir. Bir örneği için Bkz. Bir Arnavut, Arnavutluk’tan (1 Kanunu sani 1901-9 Ramazan 1318). *Osmanlı*. (75), 8’den aktaran Hanioğlu, (1985). a.g.e., 629.

¹²¹⁴ Hanioğlu, (1985). a.g.e., 628-630.

ediyordu. En aptalca bir söylenti bile, yeni bir isyanı tutuşturabilecek kıvılcıma dönüşebiliyordu¹²¹⁵.”

Burada şu bilgiyi nakletmeliyiz. Arnavutluk'ta büyük toprak sahipleri daha ziyade –kendisinden gördükleri ihsanın da etkisi ile olsa gerek- nispeten Abdülhamit'e yakındılar. Fakat şu kesindi ki Jön Türkleri hiç sevmemekteydiler. Avlonyalı Ekrem Bey de bu ailelerden birinden gelmektedir¹²¹⁶.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sadrazamlığı sırasında çıkan isyanlarda Paşa, Arnavutların daha önceki haklarının ellerinden alınmasına kızdıklarını söylemektedir¹²¹⁷. Nitekim bu konudaki huzursuzluk üzerine Müslüman Arnavutların elinden silahları toplandı. Böylece isyanlar başladı. İttihat ve Terakki bu isyanları şiddetle bastırdı. Öte yandan Hristiyan Arnavutların da sonradan silahlarını toplasa da bunların Osmanlı'ya karşı Karadağlıların safına geçmesi ve Avusturyalıların bunları koruması sebebiyle silahlarını onlara iade etti. Bu durum Katolik Arnavutlar olan malisörlerin zihniyetini değiştirmedigi gibi sadece Müslüman Arnavutların kızgınlığına sebep oldu. Malisörler de Balkan Harbinde Karadağlılarla bir olup Osmanlı Devleti'ne karşı silah kullandı¹²¹⁸. Bu konuda Tahsin Ünal şunları söyler:

“İttihatçılarca, Arnavutların Osmanlı lehine olarak bu devletlerarasında bir denge unsuru olduğu düşünülmedi. Mahalli özelliklerine hiç ehemmiyet verilmeden hareket edildi. İsyana iştirak etsin etmesin bütün Arnavutların silahları ellerinden alındı. Bu durum; onları Sırp, Karadağ, Bulgar ve Yunanlılara karşı silahsız bırakılmalarına zemin hazırladı Balkan Harbi'nde de Arnavutluk'un elimizden çıkmasına başlıca sebep oldu¹²¹⁹.”

İttihat ve Terakki Balkanlarda silahları neden toplamak mecburiyetinde kaldığını ve Arnavutluk meselesindeki tutumunu değerlendirelim:

¹²¹⁵ Avlonyalı Ekrem Bey. (2006). a.g.e., 280.

¹²¹⁶ Bu konu ile alakalı detaylı bilgi için Bkz. Fshazi, (Mart 2008). a.g.m., 170-177.

¹²¹⁷ Uçarol, R. (1976). *Gazi Muhtar Paşa Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 377–378.

¹²¹⁸ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi. (1978). a.g.e., 60-61; Uçarol, (1976). a.g.e., 376.

¹²¹⁹ Ünal, (1998). a.g.e., 488–489.

3.5.3.1 Arnavut dili ve alfabesi meselesi

Ahmed Rıza Bey'in cemiyette etkin olduğu dönemlerde İbrahim Temo Bey'e "Arkadaşım efendim" diyerek başladığı bir mektubu vardır. Ahmet Rıza Bey bu mektubunda Müslüman Arnavut gençlerinin Hristiyan Arnavutlara karşı tahsillerini arttırmaları ve kendi lisanlarında eğitim görmeleri gerektiğini söyler. Aksi halde Osmanlı Devleti ile Arnavutlar arasında dini bir birliktelik kalmayacağı gibi tüm münasebetler çıkara dayanır. Bunun engellenmesi gereklidir. Ahmet Rıza mektubunda Arnavutluk'un selametini milli mekteplerde gördüğünü söylemektedir. Ancak o, bu mekteplerde nitelikli bir tahsil verilmesi ve özellikle Arnavutlarla Türklerin birleşmeleri gerektiğine dair lüzumu işleyen bir eğitim programının işlenmesinin ve çocukların buraya gerekirse zorla getirilmesinin taraftarıdır. Komiteler bu işle uğraşmanın yanında vilayet idare ve belediyelere kendi adamlarını seçtirmeye çalışmalıdır. Mektepler ancak bu idari destekle ıslah olur der ve buna hizmet için Arnavut komiteleriyle birleşmeye hazır olduklarını ifade eder¹²²⁰. Nitekim Hristiyan Arnavutlar ile Müslüman Arnavutlar arasında 20. yüzyılın başında eğitim açısından önemli bir fark vardır¹²²¹.

¹²²⁰ "(...)Arnavutların Türklere muhabbet, mecburiyeti ve dört yüz elli yıldan beri ne kadar hizmet gördükleri malumdur. Ancak Arnavutluk'ta bir milyondan ziyade Hristiyan var. Hristiyan evladı, Rum, İtalyan ve Sırp mekteplerinde okuyor, Girit'te ve sair adalarda olduğu gibi, Arnavutluk'ta da İslam evladı Hristiyanlara nispetle cahil kalıyor. Bir kavmin bekası, biliyorsunuz ki, velediyle değil, ilim ve hüneriyle kaimdir. Ve kuvvet bugün tabancada, bıçakta değil, maariftedir. Bu kuvvet hangi fırkada ziyade ise ekseriyetin o fırkaya yani İslâm Arnavutların bir batın sonra Hristiyan Arnavutlara tâbi olacakları şüphesizdir. İçlerinde İslâm bulunduğu için, Avrupa devletleri şimdi Arnavutlara tesahup etmiyorlar, İslam unsurunun kuvveti azalırsa, onları da Bulgarlar, Rumlar gibi himaye ederler. Bu himayenin Osmanlı ittihadı lehine olmayacağı aşikâr.

Bu inkiyad-ı mecburi ihtimal ki Arnavut milliyetine haleb getirtmez. Lâkin Arnavutlar Osmanlılara rapteden zincir-i diyanetin hükmü kalmaz. Ravabıt-ı kalbiyenin yerine diğer milletler de olduğu gibi menafi-i siyasiye ve tüccariye kaim olur. Menfaat hangi tarafta ise o tarafa meyiletmek lazım gelir. Osmanlılardan ayrı bir Arnavutluk'un devam ve bekası acaba mümkün müdür? Eğer Arnavut gençleri, Arnavut lisanını, edebiyatını muhafaza, yani muamelât-ı resmîyede, ticariyede hasılı her işte bu lisanı istimal edebilirlerse bu mümkündür. Yukarıda zikrettiğim mekteplerden çıkan gençler, acaba Arnavutça biliyorlar mı? Hristiyan takımı, lisanı millînin tamimini arzu ediyor mu? Bundan böyle, dünyada küçük milletlerin münferiden bir hükümet teşkil etmeleri kabil değildir. Yunan gibi, muntazam lisanı, edebiyatı ve kendine mahsus bir tarihi olan milletler bile yalnız yaşamada güçlük çekiyorlar.

(...)Arnavutluk'un selâmetini, ancak millî mekteplerde görüyorum. Tahriratınızda, siz de bu cihete bihakkin ehemmiyet veriyorsunuz. Bu halde komitelerin en mühim vezâifini memleketlerin de maarifin tamimi için hususi ve millî mektepler kûşat etmek ve ahaliye bu hakikati ve Türklerle ittihadın lüzumunu anlatarak çocukları cebren okutmaktır.

Komitelerin yapabilecekleri bir şey daha varsa, o da vilâyet idare ve belediye meclislerine kendi adamlarını intihap ettirmeğe çalışmaktır. Tehdit ve icabına göre taltif ederek kaymakamları ve mutasarrıfları ele alabilirler. Ve bu suretle mektepleri ıslaha muvaffak olurlar.

Bu mektubumu Zoti Naci Efendiye gösteriniz. Bu fikre hizmet için Arnavut komiteleriyle ittihada hazır olduğumuzu söyleyiniz. Arnavut ahval ve harekâtına dair Meşverete malûmat veriniz. Arnavutlarla bir iş görmek mümkün ise, orada kalınız(...)" Kuran, (2012). a.g.e., 549-550.

¹²²¹ Çelik, (2004). a.g.e., 316.

Arnavutça ile alakalı çalışmalar bu sıralarda yoğunluk kazanmıştır. Tartışmaların merkezinde olan konulardan birisi Arnavut alfabesinin oluşturulması meselesidir ki bu konu Arnavutlar arasında ciddi tartışmalara sebep olmuştur. Arnavut milliyetinde bulunmakla beraber mutaassıp Müslümanlar Arap harfiyle ve yine Müslüman olmakla beraber Bektaşî tarikatına mensup, garp ve bilhassa Yunan kültürlerine borçlu bulunanlar (Rum)¹²²² ve Hıristiyan (Katolik) dininde olanlar da Latin Esasi'na dayanan yeni alfabe ile Arnavutça tedrisatı iltizam ve müdafaa ediyorlardı¹²²³. Rum ve Latin alfabesine göre öğrenim gören Arnavut öğrencilerin milli kimliklerini kaybetmeye başladıklarının görünmesi üzerine Arnavut Alfabesi hazırlıkları başladı. Bu konudaki ilk belirgin çalışmaları 1879'da Şemseddin Sami Latin harflerini esas alarak yaptı¹²²⁴. Osmanlı Devleti'nde önemli görevlerde bulunan kimi şahıslar Arnavutların bu emellerine ulaşmasına sıcak bakmışlardır. Örneğin 1870'de açılan Darülfünun-u Osmaninin ilk müdürü Hoca Tahsin Efendi Arnavutça eğitimi destekleyen yazılar yazmıştır. Hatta Arnavutları yeni harf icadında haklı göstermek için çabalamıştır¹²²⁵.

II. Meşrutiyetin ilanı sonrası kulüp kurma ve basın konularında geniş bir hürriyetin sağlandığını görüyoruz. Örneğin Arnavut topraklarında milli dilin yayılması ve eğitim dili haline gelmesini amaçlayan milliyetçilik kulüpleri açılmaya başladı. Bu kulüplerin İstanbul ve Selanik'tekilerini ele geçiren İttihat ve Terakki bu kulüpler vasıtasıyla diğerleri ile iletişim kurmak istese de başarılı olamadı. İçerisinde İstanbul'un da olduğu pek çok merkezde açılan bu kulüplerin sayısı kısa zamanda kırkı aştı. İhtilal sonrası İttihat ve Terakki bu kulüplerin Arnavut eğitim-kültür faaliyetlerini engellemediği gibi desteklerde de bulundu. İttihat ve Terakki'nin bu mülayim tutumuna mukabil Arnavutların kimileri bu tutumu ilginç karşılayan yorumlarda bulunmuşlardır. Örneğin İstanbul'daki Arnavut Başkim kulübüne mensup olan Avlonyalı Ekrem Bey: "(...)Türk veya Jön Türk (İttihatçı)

¹²²²Müfid Şemsi. (1995). a.g.e., 21.

¹²²³Ergin, (1977). a.g.e.,(C. III-IV). 1293-1294.

¹²²⁴Müfid Şemsi. (1995). a.g.e., 21.

¹²²⁵"*Akvamı mütemeddenin kâffesi kendi lisanlarını yazıp okumakla medeniyete nail olmuş ve kendi lisanlarını yazıp okumayan akvam zulmet-i cehil ve vahşette kalmıştır. Arnavutlar dahi şimdiye kadar kendi lisanlarını yazıp okumadıklarından böyle bir halde kalıp 3000 seneden beri elsine-i ecnebiye ile istihsali medeniyet uğrunda dahi beyhude giderek hiç bir faide görmemişlerdir. İşte bu hali görenler bu lisanın okunup yazılması lüzumunu dahi anlamakla işbu cemiyetin teşkiline ihtiyaç görüyorlar.*" "*Besalet ve şecaatleri tahsin kerde-i yar ü ağyar olan Arnavut kavminin vakit ve zaman ilcaatiyle uğraşmış olduğu bunca felâketlerden henüz yakayı kurtarmaksızın şu cemiyeti celile-yi tesis (Cemiyeti İlmiyye-i Arnavudiyye'yi kastediyor) ve hususen - hemen hiç yoktan gibi - harfler icad ve ittihaz buyurmaları fezail ve kemalât cihetlerinde dahi bütün cihana tekaddüm yolunu tuttuklarına birer burhanı kati'dir.*" Ergin, (1977). a.g.e., (C. III-IV). 1293-1294.

olarak saydığımız bu “büyük adamlar¹²²⁶” hiç beklenmedik bir şekilde övgüye değer bir yurtseverce coşkuyla bizi mükemmel desteklediler. Devlet memuru (idim) ve bu hareketin itici gücüydim. (...)Kesin olan Jön Türk makamlarının bundan haberdar olduklarıydı. Ancak bir kez bile rahatsız edilmedim. Bir kez bile uyarılmadım¹²²⁷” diyordu.

İttihat ve Terakki 31 Mart Vakası sonrası ise Arnavut okullarının kapatılması ve Arnavutçanın Arap harfleri ile yazılması talebindeydi. Arap alfabesine karşı çıkan Arnavut kulüpleri silahlanma taraftarı oldular. Böylece zor duruma düşen İttihat ve Terakki Dibra’da bir kongre topladı ve burada Arnavutlardan milliyetçi düşüncelerden vazgeçmeleri talebinde bulundu ve onlara Osmanlılık fikrini kabul ettirmeye çalıştı. Bu kanaat kabul görmedi ve kongre başarısız oldu. Üstelik Eylül 1909’da geniş çaplı bir Arnavut isyanı çıktı. Bu isyancılar Arnavutluk bölgesindeki tüm okullarda –yabancı okulları da dâhil- Arnavutça okutulmasını, Arnavutların kendi bölgelerinde askerlik yapmaları ve vergi sisteminin değiştirilmesi talebinde bulundular¹²²⁸. Eylül 1909’da aynı emelleri hayata geçirmek için Arnavutlarca Elbasan¹²²⁹ Kongresi toplandı¹²³⁰. Bundan başka Arnavut kulüplerin de desteği ile Arnavutluk’ta 1912’ye kadar 35’ten fazla Arnavutça gazete çıkarılmaya başlandı. Yanı sıra Mısır, Sofya ve Boston¹²³¹’da da Arnavutça gazeteler yayımlandı. Esasen İttihat ve Terakki Osmanlılık düşüncesinin bir tezahürü olarak tüm kesimlere aynı mesafede yaklaşmaktaydı. Tekçi bir anlayışının olmadığını yayın organlarından dahi görmek mümkündür. Zira İttihat ve Terakki’nin pek çok farklı akıma göre çıkarmış olduğu yayınlar içinde belirli bir Osmanlı unsurunun sorunlarını dile getiren dergilerden Arnavudluk (Albania), Hürriyet (Londra), İttihad Gazetesi, Kashf al-Niqab, Kürdistan, Türkiya’l-Fetat gibi yayınları bulunmaktaydı¹²³². Fakat bu serbestiyet içerisinde Arnavutça gazetelerin anti-Osmanlıcı yayınları sebebiyle 1910-12 yılları arasında büyük Arnavut isyanları çıktı¹²³³.

¹²²⁶ Hatıranın orijinalinde bu ifade “büyük balıklar” olarak geçmektedir.

¹²²⁷ Avlonyalı Ekrem Bey. (2006). a.g.e., 241-242.

¹²²⁸ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 429-432.

¹²²⁹ Elbasan’da ayrıca Kuzey Arnavutluk halkını isyana tahrik edecek makaleler yayımlayan Tomori isimli bir gazete yayımlanmaktaydı. BOA. DH.SYS; 59/9, 1329 R 02.

¹²³⁰ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 432-436.

¹²³¹ Boston’da etkinlik gösteren Arnavutlar bulunmaktaydı ki bunlardan birisi Faik Konitza’dır. Konitza Boston’da Arnavut istiklaline yönelik mitingler düzenlemiştir. *Sabah Gazetesi*. (Haber). (5 Aralık 1912/25 Zilhicce 1330). 2.

¹²³² Hanioğlu, (2001). a.g.m., 587.

¹²³³ Sönmez, B. İ. (2007). *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 93; *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 416-419.

3.5.3.2. II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut isyanları ve bağımsızlık

Kemal Karpat:

“Balkan aydınları arasında ulusal bilincin ortaya çıkması, Osmanlı yönetimiyle ilgili olarak kendini, dinsel dışlayıcılık ve İslam’la ilişkili her şeyin reddedilmesi açısından gösterdi. Gelişen Balkan ulusçuluğunun negatif kutbu İslam ve Osmanlı Türklüğü, pozitif kutbu ise kendi etnik kültürleriydi. Aydınlar, kendi ulusal gruplarının kültür ve dil özellikleri üzerinde durarak gruplarının ulusal bilinçlerini vurguluyorlardı¹²³⁴” der.

Arnavutluk milliyetçiliği de bu zeminde gelişmiştir. Önemli olan ortak kimlik “Arnavut”luktur. Milliyetçiler de kimlik inşasını buna göre yapmışlardır. Zira Arnavutların dini kimliklerinde çoğunluğu Müslümanlar oluşturmaktadır.

Bozbor’a göre Arnavut ayrılıkçı hareketi muhafazakâr bir harekettir:

“...Arnavut ulusçu hareketi Osmanlı Devlet yapısının modernleştirilmesi girişimlerine karşı muhafazakâr hareketler içinde değerlendirilebilir. Bu yönüyle, Arnavut Ulusçuluğunun, ayrılıkçı-ulusçu bir hareket olmaktan çok özerklik yanlısı bir hareket olarak ortaya çıkmış olması önemlidir¹²³⁵.”

Arnavutluk meselesini 1900’lerin başında yeniden canlandıran Makedonya meselesidir. Buradaki milliyetçiliğin artış göstermesi ve büyük devletlerin Osmanlı Devleti’ne bölgede ıslahat yapması konusunda baskılarda bulunması neticesinde bölgede çeteleşmenin yoğunlaşması burada gerginliğe sebep olmaktadır¹²³⁶. Özellikle Avusturya ve Rusya’nın baskıları sebebiyle yapılan reformlar sadece Hristiyanları kapsıyor ve onların hayat şartlarını iyileştiriyordu. Ayrıca bölgede Hristiyanlar gizlice silahlandırılırken Arnavutların silahsızlandırılması talep ediliyordu¹²³⁷. Daha önce de değindiğimiz üzere 1902 Jön Türk Kongresi’ne katılan İbrahim Temo, Hoca Kadri, Cafer Erebar ve İsmail

¹²³⁴ Karpat, K. (2004). *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (çev. R. Boztemur). İstanbul: İmge Yayınları, 78.

¹²³⁵ Bozbor’a, N. (1997). *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*. İstanbul: Boyut Yayınları, 20.

¹²³⁶ Karal, (2000). a.g.e., (C.4). 244.

¹²³⁷ Bozbor’a, (1997). a.g.e., 238-244.

Kemal gibi Arnavut liderleri -adem-i merkeziyeti savundukları için- Prens Sabahattin yanlısı bir tutum izlediler ki bu sonraki süreçte İbrahim Temo ve İsmail Kemali'nin İttihat ve Terakki'den dışlanmalarının sebebini oluşturdu¹²³⁸.

1905 yılından sonra Arnavutluk'ta milliyetçi ve özerklik yanlıları harekete geçti. İsmail Kemali Bey'in kardeşi buralarda propaganda yaptı fakat Müslüman Arnavutlar Sultan'ı desteklediğinden Hristiyanlara da çok etkili olamadı. Bu süreç 1907 ortalarında kuzeyli ve güneyli Arnavutların ortak bir hareket başlatma çabalarıyla devam etti ki bu konuda artık büyük devletlerin ilgisini çekmeye başladılar. Hatta Arnavutlar aynı yıl düzenlenen II. Jön Türk Kongresi'ne daha önce de değindiğimiz üzere delege göndermediler. II. Meşrutiyetin ilanında ortak hareket edilse de İttihat ve Terakki ile Arnavutlar arasında kurulan ittifak, ihtilalden kısa bir süre sonra bozuldu. Nitekim İttihatçıların kurduğu anayasal meşruti yönetim Arnavutların beklentilerini karşılamaktan uzaktı. Hristiyan Arnavutların bir kısmı anayasayı memnuniyetle karşılarken aynı memnuniyeti Müslüman Arnavutlarda görmek pek mümkün değildi. 31 Mart Olayındaki Arnavut etkisi de bu konuda birtakım ipuçları vermektedir. 31 Mart hadisesi sonrası Abdülhamit'in gitmesi Müslüman Arnavutları Osmanlı yönetiminden nispeten soğuturken milliyetçiler onları kendi saflarına çekmeye başladılar. Bu tarihten itibaren Arnavut hareketi kesin olarak ayrılıkçı-milliyetçi bir harekete dönüştü¹²³⁹. Hâlbuki Osmanlı yönetimi Arnavut isyanlarının başladığı 1908'de dahi Arnavutluk'ta bir isyan olmayacağına dair güven içinde idi¹²⁴⁰. Hatta aynı yıl devlet Arnavut kökenlilere en stratejik kurumlardan "Emniyet" in üst kademelerinde yer verecek kadar onlara güvenmekteydi. Yukarıda Talat Paşa'nın II. Meşrutiyetin ilanı sonrası Musevilerin egemen olduğu emniyet teşkilatına on üç Müslüman aldığından bahsetmiş idik. Bunlardan birisi Arnavut kökenli olan ve Habil Adem takma adını kullanan Naci İsmail Pelister'dir¹²⁴¹. Tabi Talat Paşa'nın söz konusu atamada Türk değil Müslüman kökenli olanları tercih etmesi özellikle konu başlığımız çerçevesinde İttihat ve Terakki için iddia edilen "Türkleştirme" söylemini bize sorgulatmaktadır.

¹²³⁸ Çelik, (2004). a.g.e., 94.

¹²³⁹ Akşin, (1998). a.g.e., 114; Bozboru, (1997). a.g.e., 253-276; Çelik, (2004). a.g.e., 102-106.

¹²⁴⁰ "Babiali daire-i, Umur-u Dâhiliye Mektubi Kalemi; Kosova vilayetinden mevrud şifre telgrafnamedir: 24 Cemaziyelevvel sene 1324 tarihli telgrafname ile arz olunan ahvalden maada ehyevm Arnavutluk'ta isyan bulunmadığı ve İtalya'nın teşvikatta bulunduğu emare mevcut olmadığı 29 Cemaziyelevvel sene 1324 tarihli telgrafname-i nezaretpenahilerine cevaben maruzdur. Fi I Teşrinievvel sene 1324. Vali Mehmet Hadi." BOA. DH.MKT; 2645/33, 1326 L 08.

¹²⁴¹ Nesimi, (1977). a.g.e., 110.

Arnavutların İttihat ve Terakki yönetimine tavır alması özellikle 31 Mart Olayı sonrasında ilan edilen sıkıyönetimle başlar. Nitekim bu çerçevede Matbuat Kanunu, İçtimaat-ı Umumiye Kanunu, Serseri ve Mazanna-ı Su-i Eşhas Kanunu, Anasır-ı Gayrimüslimenin Kuralları Hakkında Kanun, Çeteler Kanunu, Cemiyetler Kanunu gibi kanunlar çıkarılarak dernek kurmak ve toplantı yapmakla alakalı -120. Madde- bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Bu düzenleme devletin bütünlüğünü bozma, meşruti rejimi başkalaştırma (tağyir), Kanun-i Esasi'ye aykırı hareket etme ve ayrılıkçı siyaset gütmeye yönelik cemiyetler ile her türlü gizli dernekleşmeyi yasaklamıştır. Aslında yapılmak istenen anayasal düzenin sağlanması olsa da Arnavutlar buna –özellikle Cemiyetler ve Çeteler Kanunu'na- sıcak bakmamıştır. 1910'da Cemiyetler Kanununa dayanarak Arnavut kulüpleri kapatılmıştır. Arnavutlar Çeteler Kanunu'nun da Arnavut direnişinin engellenmesi için çıkarıldığı görüşündedirler. Nitekim zamanla Arnavutça devlet okullarının programından çıkarılıp Arnavutça eğitim veren okullar kapatılmıştır. Bu da isyanların çıkış noktasını oluşturacaktır¹²⁴². Öte yandan bu kanunların uygulama şekli bu sıralarda özellikle Talat Paşa'ya yönelik ağır eleştirilere sebep olmuştur. İttihatçıları desteklememesine rağmen Filibeli Ahmet Hilmi bu eleştirilere şiddetle karşı çıkar ve üzerinde pek düşünülmeyen merkez-taşra iletişimsizliği konusuna vurgu yapar. Filibeli Ahmet Hilmi, Talat Paşa'nın eleştirilerin de etkisi ile istifası üzerine yazdığı makalelerinde meselenin sadece bir hükümet idare etme meselesi olmadığını belirtir. Durumun bu hale gelmesi karşısında “*insaf edin*” der ve doğru bir analiz yapılması gerektiğini söyler. Bu dönemde Çeteler Kanunu, Kilise ve Mektepler Kanunu gibi kanunlar çıkarılıp silahlar toplatılmak istenmiştir. Fakat bunları uygulayacak kitlenin işi doğru yapmadığından, beceriksiz olduklarından, bu kanunları uygulamada bir takım engelleyici iç ve dış sebepler çıkmasından dolayı başarısızlığın kaçınılmaz olduğundan hatta işlerin daha kötüye gittiğinden bahseder. Yeni kabineyi kuracak Hilmi Paşa'dan da aynı süreci devraldığı için pek bir şey beklememek gerektiğini söyler¹²⁴³.

Arnavutların İttihat ve Terakki'ye tavır almasına başka hususların da etki ettiği iddia edilir. Örneğin babası Şemsi Paşa İttihat ve Terakki fedailerinden birisi tarafından öldürülen Müfid Şemsi'nin iddiasına göre yeni rejim birçok tecrübesiz ve dirayetsiz yöneticiyi sırf İttihatçı oldukları için Arnavutluk'a göndermiş, bunların yanlış uygulamaları

¹²⁴² Çelik, (2004). a.g.e., 353; Sönmez, (2007). a.g.e., 134-144.

¹²⁴³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (3 Şubat 1326). İcmal-i Siyasi. *Hikmet*. (45), 1-2; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (10 Şubat 1326). Siyaset-i Dâhiliye ve Siyaset-i Hariciyemiz. *Hikmet*. (45), 1-2.

da Arnavutların tepkisine yol açmıştır¹²⁴⁴. İttihat ve Terakki muhalifi Şeyhülislam Cemaleddin Efendi de “(Arnavutluk isyanlarının) hükümet memurlarının yanlış tedbir ve harekâtı ve bazı tarafların teşvikleri neticesi olduğu”nu yazar¹²⁴⁵.

14 Kasım 1909’da Meclisin ikinci devresi başlarken, bazı Arnavut ve Arap mebuslarının Meclis içinde faaliyette bulunmak üzere, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası adı altında gruplaştıkları görülüyor. Önce Berat Mebusu İsmail Kemal’in, sonra da Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa’nın başkan oldukları göze çarpıyor. Fırkaya bağlı Rum, hatta Ermeni mebuslardan söz edilmekteyse de, bunlar yöneticiler arasında yer almamaktadırlar. Fırkanın faaliyeti parlamenter bir grup olmaktan öteye pek gidememiş, yalnız Rize ve Basra’da örgüt kurabilmiştir¹²⁴⁶. Ayrıca bu Arnavut mebuslar Arnavut dilinin kabul edilmesini ve Rum, Ermeni, Bulgarlar gibi ayrı bir millet olarak tanınmayı talep etmişlerdir¹²⁴⁷. 1909 yılında Osmanlı Hükümeti’nin halktan eski vergi borçlarını istemesi ve mükellefleri askere çağırması üzerine Arnavutlarda ayaklanma hareketleri başlayacaktır. Fakat bu sıralarda Arnavut mebuslar ve Ayan üyeleri ayrı bir devlet kurmak niyetinde olmadıklarını ve Meşrutî Osmanlı yönetimi içinde yaşamak istediklerini yazdıkları bir beyanname neşrederler. Fakat yine de halk askerlik ve hurufat meseleleri yüzünden isyanına devam edecektir¹²⁴⁸. Özellikle 31 Mart olayı sırasında bir belirsizlik olduğu görülür. Nitekim bu ayaklanmayı destekleyen Arnavutlar olduğu kadar¹²⁴⁹ bu isyanın bastırılmasında rol oynayan Arnavutlar da olacaktır¹²⁵⁰. Yabancı basın bu isyanlarda Osmanlı Devleti’ni gaddarane bir tutum sergilemekle itham etmiştir. Bu sebeple bu dönemde yazılan yalan haberlere karşı Osmanlı yönetimi tekziplerde bulunmak zorunda kalmıştır¹²⁵¹. Bu kaynaşmalara yönelik destekler isyanları artıracaktır. Dış desteklerin yanı sıra içeride de üstelik dini destekler söz konusu olacaktır. Örneğin 1909’daki isyan hareketlerinde Prizrenli Melami Şeyhi Hacı Abdullah b. Mürtaza’nın Arnavutluk’u II.

¹²⁴⁴ Müfid Şemsi. (1995). a.g.e., 106-111. Bu konuda yazılmış bir makale için Bkz. Arnavutluk. (13 Eylül 1912/1 Zilkade 1330). *İkdam*. 1.

¹²⁴⁵ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi. (1978). a.g.e., 57-58.

¹²⁴⁶ Akşin, (1998). a.g.e., 281.

¹²⁴⁷ Sönmez, (2007). a.g.e., 108.

¹²⁴⁸ Müfid Şemsi. (1995). a.g.e., 20-22.

¹²⁴⁹ Değerli, (2013). a.g.m., 1115.

¹²⁵⁰ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 429.

¹²⁵¹ Bu gazetelerden bazıları: Novye Vremya, Neue Freie Press, Kolnische Zeitung gazeteleri ile Morning Post’tur. BOA. DH.MUİ; 107/44, 1328 C 25; BOA. DH.SYS; 57/32, 1329 Ş 17.

Meşrutiyet aleyhine isyana teşvik etmekte olduğundan cezalandırıldığı bilgisi kayıtlara düşülmüştü¹²⁵².

1910 yılında Osmanlı yönetimi Selanik'te Arnavut Maarif Kulübü'nün kuruluşuna onay verdi¹²⁵³. Fakat bu isyan hareketlerini engellemedi. Arnavut isyanlarının en geniş çaplıları 1910 yılından itibaren çıktı ki 1910 ve 1911 yıllarında üç yerde isyan patlak verdi. İlki Mart 1910'da oldu. Osmanlı Devleti bu isyanı zar zor bastırdı. İttihatçılar bu isyanı bastırmak için Avusturya-Macaristan ve Rusya başta olmak üzere büyük devletlerden destek aldılar. Ancak Viyana yaptığı yardım sonrası Osmanlı yönetiminden Arnavutluk'ta fazla ilerlememesini istedi¹²⁵⁴. 1910'dan itibaren İsmail Kemali Bey ayrı bir devlet kuralım çağrısında bulundu. Ayrı ayrı isyanlar yerine bir tane ve büyük bir isyan ile neticeye ulaşmayı teklif etti. Bunun üzerine gizli komiteleşme başladı, Türk cephanelerine saldırıldı, dışarıdan silah satın alınmaya başlandı ve böylece 1911 baharında yeni bir isyan patlak verdi. Padişah bir anlaşma yapmak istese de Arnavutlar yanaşmadılar. Ardından İsmail Kemali Bey önderliğinde içinde ayrı bir devlet kurmanın da bulunduğu çeşitli istekler içeren taleplerde bulundular. Bu istekleri büyük devletlere de gönderdiler. Osmanlı Devleti bu isteklerin bir kısmını kabul etse de Arnavut isyancılar isyanın bitmesi için tüm taleplerinin karşılanmasını istedi. Fakat sonradan anlaşmaya razı oldular ve emellerine ulaşamadılar¹²⁵⁵.

¹²⁵² BOA. DH.MUİ; 18/17, 1327 N 18.

¹²⁵³ BOA. DH.İD; 126/6, 1328 Za 13.

¹²⁵⁴ İsyancıların ileri gelenlerinden biri İsa Boletini idi. *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 438-446. Bu isyanda oktruva, maarif ve temettü gibi yeni ve şeriat dışı vergiler rol oynadı. Ayrıca, Arnavut aydınları da Kasım 1908'de Manastır'daki Ulusal Kongrelerinde okullarda Arnavutça eğitim yönündeki isteklerinin tatmin edilemeyeceğinden şikâyetçiydiler. 1910 yılının Mart ayı sonlarında Kosova Umumî Meclisi, belediyece alınan duhuliye vergisini değiştirip, bir tarife düzenlemişti. Buna karşı Priştine ve Volçetrin halkından 1000 kadarı 31 Mart 1910 günü silahlı bir toplantı yapmışlardı. Eski gelenek üzerine, kendilerine bir nasihatçi heyet gönderilmiş, fakat taleplerinin çok geniş olduğu anlaşılmıştı. Sonra, bir adım daha arttırmışlar ve 70. Alay Kumandanı Rüştü Bey öldürülmüş, İpek Mutassırırifi ve Kumandanı Erkân-ı Harp Binbaşı İsmail Hakkı yaralanmıştı. Bunun üzerine, Şevket Turgut Paşa komutasında 30 taburu bulan bir kuvvetle isyanın bastırılmasına girişildi. İsyan bastırıldıça, halkın silahları toplanıyor ve derebeyi kalelerindeki mazgallar pencere haline getiriliyordu. Silah toplama işi Trakya'ya değin yayıldı ve özellikle Bulgarların şikâyetlerine yol açtı. Bunlar, Türklere silah toplanmadığından şikâyet ediyorlardı. Hüseyin Cahit, Arnavutluk'ta, yeni yönetimin sakal ve yumurtadan vergi alacağı yolunda söylentiler dolaştırıldığına işaret ettikten sonra, Necip Draga, Hasan Müfit, İsmail Kemal gibi Arnavut mebusların ayaklanmayı memur zulmüne bağladıklarını, isyanın gaddarca bastırıldığından şikâyet ettiklerini anlatıyor. Akşin, (1998). a.g.e., 291; Çelik, (2004). a.g.e., 371-372.

¹²⁵⁵ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 446-463. Anlaşmanın öne çıkan maddeleri şöyledir:

1. Merkezin ve bütün Arnavutluk'taki yerli yönetimlerin II. Meşrutiyete uygunsuz davranışlarının sona erdirileceğinin inançlanması. Kanun-i Esasi ile elde edilmiş ve kanun ve adaletle törümlenmiş bütün din, örf ve geleneklere saygı gösterilmesi.
2. İmparatorluğun öbür öğeleri gibi ve onlarınkine eş haklarla Arnavutların ulusal varlığının tanınması.
3. Mebus seçiminde kimsenin baskıda bulunmaması.

1910-1911¹²⁵⁶ isyanlarında Arnavutluk İsyanına katılan bazı kişiler cezalandırılmış¹²⁵⁷, kimileri –ki bunlar birkaç kişidir- idam edilmiş¹²⁵⁸, ancak bu hadisede fazla gözaltına alınan olmamıştır¹²⁵⁹. Bir müddet sonra da isyan hareketlerine karışanlar affedilmişlerdir¹²⁶⁰. Bu affetme şekli Abdülhamit dönemini hatırlatmaktadır. Fakat isyanlara mukabil bu yumuşak tutum dahi özellikle Arnavut kaynaklarında “hükümetin şiddetle karşılık vermesi” olarak yorumlanmıştır. İlk Malisör yani Katolik Arnavutlar arasında gelişen bu isyan hareketlerine güneyli Müslüman ve Ortodoks Arnavutlar destek vermeye çekinse de bu durum 1911 isyanında değişecektir¹²⁶¹. Bu isyanlarda Osmanlı Devleti yönetimi tarafından İslami etki de kullanılmaya çalışılmıştır. Örneğin 1911 Malisör İsyanında İşkodra valisi Bedri Paşa'nın elinde yeterli bir kuvvet olmadığı için, tek çare olarak, isyancıların büyük çoğunluğunun Katolik olmasından yararlanılarak isyancı Malisörler kâfir ve Osmanlı Devleti'nin düşmanı ilan edilmiş ve Müslümanlar cihada çağrılarak, silahlandırılmışlardır. Ancak Osmanlıların Arnavutlar arasındaki din farkından yararlanma girişimlerinin olumsuz bir sonuç vermiş, vali tarafından kendilerine silah verilen Müslüman Arnavutların, isyancılarla daha ilk temaslarında onlara katıldıklarını dile getirmişlerdir¹²⁶². Yani Müslüman Arnavutlar da Katolik Arnavutlarla birlikte hareket etmişlerdir. Arnavutların bu isyanı Mart ile Ağustos ayları arasına tekabül eder. Osmanlı hükümeti 3 Ağustos 1911'de Malisörlerin elindeki silahlarının alınmaması ve ilköğretimde mahalli dille eğitim yapılması¹²⁶³ kararlarını alarak geri adım atınca bu hareketler biraz duruldu. Ancak Arnavutlar vazgeçmek niyetinde değillerdi.

-
4. Okul ve dil bakımından özgürlük olması.
 5. Yönetimde Arnavut geleneklerine saygı gösteren bir merkeziyetsizlik kurulması.
 6. Vali ve büyük işyaların yetenekli olması ve elden geldiği kadar Arnavut dil ve göreneklerini bilenlerden seçilmeleri, öbür işyaların ve yargıların hep Arnavut olması.
 7. İşyarlık süresi önceden saptanılmış bir uz kişinin, Sultanın oruntağı olarak genel müfettiş sıfatıyla Arnavutluk'a gönderilmesi.
 8. Daire ve okullarda resmî dil olan Türkçe ile birlikte yerli dilin kullanılması.
 9. Barış zamanında herkesin askerliğini bulunduğu bölgede yapması.
 10. Daha önceden başka yerlere ayrılmamış gelirlerin yerlerinde seçilmesi.
 11. Yanmış ve yıkılmış evlerin yapılması için para verilmesi ve önlem alınması. Toplanmış silâhların, silâhlar üzerine olan tüzüklere saygı göstermeleri şartıyla iyelerine geri verilmesi. Bayur, (1991). (C.2-K.1). a.g.e., 41-42.

¹²⁵⁶ 1911'de Malisörler yani Katolik Arnavutlar isyan etmiştir. BOA. MV; 154/62, 1329 B 13.

¹²⁵⁷ BOA. DH.MUİ; 80/27, 1328 C 14.

¹²⁵⁸ BOA. İ.HB; 67/1328, 1328 Za 07.

¹²⁵⁹ BOA. DH.MUİ; 80/7, 1328 Ş 16.

¹²⁶⁰ BOA. MV; 154/99, 1329 B 25. Belge çevirisi için Bkz. Ek-43; Andonyan, A. (2002). Balkan Savaşı. (çev. Z. Biberyan). İstanbul: Aras Yayınları, 174.

¹²⁶¹ Bozboru, (2006b). a.g.m., 584.

¹²⁶² Çelik, (2004). a.g.e., 405.

¹²⁶³ BOA. HR.SYS; 149/9, 1911 08 03.

Arnavutlar İttihat ve Terakki iktidarına karşı ordu içindeki Türk subaylar arasında gelişen ve Hürriyet ve İtilaf ile yakınlığı bulunan “Halaskar Zabitan” hareketini ve bu hareketin İstanbul’da gerçekleştirdiği iktidar değişimini de destekledi. Ancak bu desteklerinde iktidar değişimi, yönetimin iyileştirilmesi ve Meclisin dağılması gibi konularda Arnavut isyancılarla hemfikir olan Halaskar-ı Zabitancılar Arnavutluk’un özerkliği talebini tanımaktan kaçındılar. Arnavutların desteği ile gerçekleşen iktidar değişimi sonrası yeni kabineyi kuran Gazi Ahmet Muhtar Paşa’ya Meclisin istifası konusunda baskı yapan Arnavutlar, bu konuda amaçlarına ulaşmakla kalmadı aynı zamanda Arnavutluk’un özerkliği için Babıali’ye memorandumlar göndermeye başladı. Bu durum Arnavut isyancıların artık Halaskar-ı zabitan hareketi içindeki Türk subaylarla işbirliği yapmayı bıraktıklarının da bir kanıtı oldu¹²⁶⁴. Öte yandan 1912 seçimleri öncesinde Arnavutlar İttihat ve Terakki Cemiyeti tekrar başa geçerse eşkıyanın faaliyete geçeceğini iddia ettiler. Böyle de olursa Avrupalı devletler Osmanlı Devleti’ne müdahale edeceklerdi¹²⁶⁵. Seçimler öncesindeki bu tip tehditler İttihat ve Terakki’nin hoşuna gitmedi.

1912 seçiminin sonucunda İttihat ve Terakki, İsmail Kemal Bey, Hasan Bey, Basri Bey gibi önde gelen Arnavut liderlerin meclise yeniden gelmelerini engelledi. Ancak seçimlerde yapılan baskı ve zorlamalar, Arnavutların İttihatçı hükümete karşı tepkilerini arttırdı. Kosova bölgesinde Hasan Priştina, Necip Draga ve diğer Arnavut siyasi liderleri yayınladıkları beynamede, hükümete karşı açıkça mücadele bayrağı açarak, hemşerilerini ayaklanmaya çağırdılar¹²⁶⁶. Muhalifler, seçimlerde baskı yapıldığını, hileye başvurulduğunu ve Anayasa’nın çiğnenmiş olduğunu ileri sürerek bir yandan kamuoyu oluşturmaya çalışmışlar, diğer yandan da Arnavutları ayaklandırma ve ordu içinde yandaş kazanma çabası içine girmişlerdir. Ordu içinde destek bulma gayreti Halaskar Zabitan hareketi ile amacına ulaşmış, Arnavutları ayaklandırma girişimi de Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Arnavut mebusları tarafından yönlendirilmiştir. İsyanlarda ama özellikle 1912 isyanında Arnavut ileri gelenleri ve reislerinin kendi çıkarlarını korumak ve çeşitli ayrıcalıklar elde etmek amacıyla Arnavutları kışkırttığına dair o dönemde yayınlanan haberler bulunmaktadır¹²⁶⁷. 1911-1912’de İttihatçılar Osmanlılık görüşünde ısrar edip aynı politikaları devam ettirince Arnavut bağımsızlığına gidecek yolu açan 1912 tarihli son

¹²⁶⁴ Bozbora, (2006b). a.g.m., 585.

¹²⁶⁵ Avrupa ile Tehdit. (30 Eylül 1912/18 Zilhicce 1329). *Tercüman-ı Hakikat*. 1.

¹²⁶⁶ Bu konu ile alakalı Bkz. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi. (1978). a.g.e., 76.

¹²⁶⁷ Arnavutluk Ahvali. (1 Ağustos 1912/17 Zilhicce 1329). *Tercüman-ı Hakikat*. 1.

büyük Arnavut isyanı çıktı¹²⁶⁸. Bu isyan önce malisorlar tarafından başlatılsa da Haziran ayında Müslümanlar da bu isyana katıldı¹²⁶⁹. Hasan Priştina 1912 Arnavut isyanına dair yazdığı hatırasında isyan etmelerinin sebebini Jön Türklerin barbar yönetimini ortadan kaldırmak olduğunu söyler. Bu hatıradaki İttihat ve Terakki'yi hep zulüm etmekle suçlar. Ancak bu suçlamayı örnekleyememektedir. Tek söylediği İttihat ve Terakki'nin Abdülhamit'ten daha sıkı bir yönetim kurduğu yönündedir. Amaç isyan ile kurtuluş ideali etrafında Arnavutlara birlik çağrısı yapmaktır¹²⁷⁰. İsyân neticesinde Arnavutlar başta özerklik olmak üzere pek çok hakka sahip oldular. Fakat Arnavutlara verilen bu tavizler yatıştırıcı yerine alevlendirici bir etki yarattı. İslahat programı daha da genişletildi¹²⁷¹. Esasen bu sıralarda Babıali Arnavutluk'un muhtariyetinden yana idi¹²⁷². Hâlbuki Arnavutlar bununla yetinmeyeceklerdi. Onlar başından beri devlet kurmak niyetiyle isyan halindeydiler. Ekrem Bey: *“Jön Türkler (daha öncesinde) Arnavutluk ve Makedonya'ya özerklik vermiş olsalardı devletin Avrupa'daki ömrünü birkaç sene daha uzatabilirlerdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki hükümranlığını böyle de kurtaramazlardı”* derken bunu kastetmekteydi. Zira *“bunun için artık çok geçti”¹²⁷³*. Nitekim bu yılın sonunda Arnavutlar Balkan Savaşı'ndan da istifade ederek kendi devletlerini ilan ettiler.

Özetleyecek olursak Arnavut ulusçuluğu başlangıçta yurt dışındaki Hristiyan Arnavutların öncülüğünde doğmuş, zamanla Müslüman Arnavut burjuva ve aydınlarının da arasında yayılmış daha sonra özerk veya bağımsız bir Arnavutluk konusunda derebeylerinin de desteği ile amacına ulaşmıştır¹²⁷⁴.

3.5.3.3. Arnavutluk meselesi ve İttihat-Terakki ilişkisinin II. Meşrutiyet dönemindeki yansımaları

Arnavutlardan bahseden İttihat ve Terakki yanlılarından birisi olarak Ömer Kani'ye bakalım. Onun risalesini yazmasından birkaç ay sonra Arnavutluk bağımsız olacaktır ama o 1912 başlarında risalesini yazarken Arnavutların mevcut hallerinden çok memnun

¹²⁶⁸ *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 464-484.

¹²⁶⁹ Çelik, (2004). a.g.e., 447.

¹²⁷⁰ Priştina, H. (2009). *Një Shkurtim Kujtimesh Mbi Kryengritjen Shqiptare Të Vitit 1912*. Pristinë: Rrokullia, 27.

¹²⁷¹ Çelik, (2004). a.g.e., 447-448.

¹²⁷² Sırbistan ve Arnavutluk. (1 Aralık 1912/21 Zilhicce 1330). *Sabah Gazetesi*. 1.

¹²⁷³ Avlonyalı Ekrem Bey. (2006). a.g.e., 229.

¹²⁷⁴ Çelik, (2004). a.g.e., 354.

olduğunu belirtir. Ömer Kani aslında yazdıklarıyla halkın arasına nifak girmesinin herkesi kötülüğe sürükleyeceğine dair okuyucuya telkinde bulunmaktadır:

“Arnavutlar memnun değillermiş. Çok tuhaf! Daha dün birkaç Arnavut’tan sordum. İşte söyledikleri: “Halimize bin şükür kan davası yok. Sokakta, tarlalarda, dağlarda silah taşıyan yok. Hangi taş arkasından bir kurşun vızlayacak korkusu yok. Bazı meylerin başına bir sürü silahşor toplanıp köyleri basması, davalarını gasp etmesi yok. Herkes rahat rahat işinde, gücünde, kazancında. Buna da memnun değiliz dersek Allah’tan bela mı isteyelim? Nasıl? Hakikaten çok tuhaf değil mi? Eğer bazı bu asil beyler memnun değillerse onları yahut tevvabını memnun etmek için elmas yürekli Arnavut kardeşlerimizin tekrar eski dertlerini mi tazeleyelim¹²⁷⁵?”

Esasen Ömer Kani’nin bu iyimserliği dönemin Osmanlı basını için de geçerlidir. Çoğunluğu Müslüman olan Arnavutlara ne olursa olsun kötü bir tavır takınmamak gerektiği işlenmiştir¹²⁷⁶. Bunlardan birisi Tanin Gazetesinde geçen bir makaledir.

“(…)Arnavutluk hakkında muhalifler o kadar yalan yanlış beyanda bulunuyorlar ki Devlet-i Aliyye-yi Osmaniye’nin ve Hilafet-i İslamiye’nin Rumeli’de en metin bir kalesi ve düşman-ı Hâriciyeye karşı en kuvvetli istinatgahı olan Arnavutluk’un vatan aleyhinde bir harekete sebebiyet verebileceklerini işte ecnebilerin zihnine soktular. Biz bu hesapta tamamıyla yanılmakta olduklarını temin edebiliriz. Arnavutlar gerek kendilerinin gerek bu Devlet-i Osmaniye ve İslamiye’nin mazarrına kaçmayacaklardır ve kaçmazlar. Arnavutlar hamiyet-i milliye ve İslamiyelerini şimdiye kadar binlerce defa ispat etmişlerdir. Binaenaleyh harici düşmanlarımız dâhilde beş on muhalif kavmiyetleri Arnavut olmasına bakarak bütün Arnavutları onlar gibi addederlerse pek hata ederler¹²⁷⁷.”

¹²⁷⁵ Herkesin bir şeyler söylemesine kızan Ömer Kani “illallah” diyor. “Artık yeter! Bu insafsız dedikodular hangi membalardan çıktığı ap-aşık görünen bu dedikodular seline kendilerini kaptırıp elhamdülillah ümitsiz değilse bile halimizin icabatından dolayı oldukça çetin harici ve dâhili müşkülâtımız sırasında vehimlerine kapılıp (...) yara içindeki cism-i vatani bir kat daha yaralamasalar ne olurdu? Onlar da vatandaş değil midirler?” diye sorar. “Onlar da bizim gibi vatanın üzülecekleri karşısında mustarip olmuyorlar mı?” der. “Yoksa adam sende bu vatanın dirileceği yok, bu milletin adam olacağı yok demek dillerine kolay mı geliyor?” diyerek konuyu tamamlar. Ömer Kani, (1 Şubat sene 1327).a.g.r., 9.

¹²⁷⁶ Bir örneği için Bkz. Ferit Vakkas. (5 Aralık 1912/25 Zilhicce 1330). Arnavutluk’a Dair. *Tercüman-ı Hakikat*. 1.

¹²⁷⁷ Siyasat: Balkan Tehlikesi. (20 Kanun-i sani 1327/2 Şubat 1912). *Tanin Gazetesi*. 1.

Arnavutlar bu tür makalelerde yazılanlara göre hem Osmanlı Devleti'ne hem de halifelige gönülden bağlıdır. Muhalif basın illa ki birisi suçlanacaksa bunun Osmanlı yönetimi olduğu kanaatindedir. Özellikle Mehmet Sait Paşa'nın sadrazamlığı esnasındaki Arnavutluk meselesindeki yönetimi topa tutulmuştur¹²⁷⁸. Aynı yayın organları bir önceki yönetim olan İbrahim Hakkı Paşa kabinesini de aynı ifadelerle suçlamışlardır¹²⁷⁹. Tabii bu esnada sırf İttihat ve Terakki'ye muhalif olduğu ve onun zora düşmesi veya varlığının ortadan kalkmasını sağlayabileceği düşüncesi ile Arnavutları isyanlarında destekleyenler vardır. Örneğin Rıza Nur "*Arnavutlar devleti İttihatçılardan kurtarmak için isyan ettiler*"¹²⁸⁰ diyebilecektir.

Arnavutluk meselesine değinenlerden bir diğeri İshak Sükûti'dir. O, İttihat ve Terakki'nin yayın organı Osmanlı gazetesinde yazdığı "Arnavutlar ve Kürtler" isimli makalesinde o dönemde bu iki unsurun ayrı milli amaçlar peşinde koşmamalarını, beraberce Türklere katılarak yekvücut olmaları ve özel isteklerini bir yana bırakmaları gerektiğini yazmıştır. Zira bu iki unsur biri doğuda diğeri batıda Osmanlı Devleti'nin istinatgâhıdır. Sükûti bu yazısında Arnavutların tarihi ve Osmanlı'ya katkılarını anlatır ve bağımsız bir Arnavut devleti kurulması isteğine dair bilgi verir. Fakat burada her iki unsur için de başkaldırmak yerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanında yer almaları gerektiğini tavsiye eder. Ona göre aksi halde onlar da Bosna-Hersek'in akıbetine maruz kalacaklardır¹²⁸¹.

İshak Sükûti'nin söylediklerine benzer bir durum ortaya çıkacaktır da. Arnavutların bağımsızlıklarını kazanmalarından bir yıl sonra Tanin, 1913'te Arnavut Deba Gazetesinin bir yazısını aynen tercüme etmiştir. Arnavutların aslında hem Arnavut olmadığı hem de zorla İslamlaştırıldığını söyleyen gazete Arnavutların atalarının dinine geçmesi gerektiğini söyleyerek Avusturya-Macaristan'ın o sıralarda zorla yaptığı din-mezhep değiştirme işini makul görmek gerektiğini iddia etmiştir¹²⁸². Öte yandan Osmanlı koruyucu şemsiyesinden

¹²⁷⁸ Arnavutluk Ahvali. (25 Ağustos 1912/12 Zilhicce 1329). *İkdam*. 3.

¹²⁷⁹ Arnavutluk. (13 Eylül 1912/1 Zilkade 1330). *İkdam*. 1.

¹²⁸⁰ Rıza Nur. (1991). *Hayat ve Hatıratım - Rıza Nur Kendini Anlatıyor-* (C.1). İstanbul: İşaret Yayınları, 377-378.

¹²⁸¹ Sükûti, İ. (1 Kanun-i sani 1900/Şaban 1317). Arnavutlar ve Kürtler. *Osmanlı*.

¹²⁸² "*Balkan Devletlerinden yeni şubelerinin ırk ve dinleri hakkında teminat istemesi meselesi mevzubahis oluyor. Bu pek doğru bir şey ise de talep edilen teminat hakk-ı hâkimiyet-i devleti haleldar etmemeli ve başkalarına bir hakk-ı müdahale vermemelidir. Diğer taraftan bu teminatın bir mukabili de vardır ki o da Arnavutluk'ta kalacak olan ahalinin kaffesi için tam ve kat'i bir hürriyet-i diniye temin etmektir. Arnavutluktan bahs olunduğu zaman her vakit şurası tahattur edilmelidir ki **Arnavutların büyük bir kısmı cebren Müslüman ve Arnavut yapılmıştır.** Bu son zamanlarda hele Abdülhamit devrinde hükümetin bütün*

de mahrum kalan Arnavutluk, I. Dünya Savaşı başladıktan sonra İtalya, Yunanistan ve Sırbistan tarafından paylaşılarak işgal edilecek, 1920'ye kadar özellikle İtalyan işgaline maruz kalacaktır¹²⁸³.

Arnavutluk meselesine Mehmet Akif de değinmiştir. 1913'te kaleme aldığı Hakkın Sesleri'nde kendisinde büyük hayal kırıklığı yaratan Arnavutluk isyanı sonrası Ersoy, Arnavutluk'un yanıp yakılmakta olduğunu söyleyerek şu dizeleri yazar: *“Arnavutlar size ibret olacakken, hala, Ne bu şûride siyaset, ne bu fasid da'va? Görmüyor gittiği yanlış yolu, zannım, çoğunuz ... Size rehberlik eden haydudu artık kovunuz! Bunu benden duydunuz, ben ki, evet, Arnavudum ... Başka bir şey diyemem ... İşte perişan yurdum¹²⁸⁴!”*

Arnavutlara sitem eden isimlerden bir diğeri Babanzade İsmail Hakkı'dır. Bir makalesinde İslam tarihinde, bir İslam kavminin bir İslam Devletine isyan etmişliğinin ilk kez görüldüğünü dolayısıyla İslam tarihinde Arnavutluk meselesinin bir ilk olduğunu belirterek *“çünkü”* der ve şu sözlerle devam eder:

“Arnavutluk kavmi bir İslam kavmidir. Tarih-i İslam bir kavmin milliyet namına istiklal bayrağı açtığına misal gösteremiyor. Şarkta her türlü isyanlar her türlü harpler vukua gelmiş fakat hiçbir zaman milliyet namı altında bir harp ve isyan görülmemiştir. Şimdiye kadar Müslümanlar kendilerine hükmedenlerin milliyetine bakmamışlar yalnız Müslüman mı değil mi ona dikkat etmişlerdir¹²⁸⁵.”

Arnavutların milliyetçiliğinden şikâyet eden ve sırf milliyetçiliğin bir tezahürü olarak İttihat ve Terakki'yi suçlayanları eleştiren bir diğer isim kendisi de Arnavut olan Leskovikli Mehmet Rauf'tur:

“Bir kere inkılaptan önce Osmanlı'yı teşkil eden milletlerin nasıl bir siyasi vaziyette bulduklarını düşünmek kutsal inkılabımızın bu bakış açısından büyük

*kuvveti ahaliyi Arnavutlaştırmaya matuf idi. Bugünkü Rumeli'de Osmanlı hükümeti mütederris olmuştur(ders almıştır) ve ahali hakk-ı hürriyetini iktisap etmiştir. Pek tabidir ki **cebren Arnavutlaştırılan ve Müslüman edilen kimseler de pederlerinin dinine avdet etsinler!** Bu tabii hareketin Viyana'da cebri bir tebdil-i mezhep suretinde telakki ve hal-i hazır milli ve diniyeyi muhafaza bahanesi ile men edilmemesi lazımdır!”* Arnavutluk'un İstikbali –Milliyetlerinden Sonra Dinleri de Gidiyor- (2 Cemaziyelevvel 1331/26 Mart 1329). *Tanin Gazetesi*, 1.

¹²⁸³ Şimşir, B. N. (2001). *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri*. Ankara: ASAM Yayınları, 17.

¹²⁸⁴ Ersoy, M. A. (2009). Hakkın Sesleri. a.g.e., 203-206.

¹²⁸⁵ Babanzade İsmail Hakkı.(21 Nisan 1329/4 Mayıs 1913). Siyasat: Osmanlılık İçinde Arnavutluk. *Tanin Gazetesi*. 1.

önemini takdir için kâfidir. Sair milletlerden kesinlikle mensubu olmakla övündüğüm ve Devlet-i Ebed-Müddet-i Osmaniyyeye olan aşırı bağlılığı (...) olan Arnavutlar arasında bile bir takım milli cemiyetler teşekkül ederek önemli bir kitlesinin devletten ayrılmak gibi yanlış girişimlerde bulunduğu büyük bir üzüntü ile görüldü. Bu halin devamından doğması pek ziyade muhtemel olan zararlı sonuçları takdir etmek kolaydır yalnız şurasını ilaveye lüzum görürüm ki bil fiil efkâr-ı milliyeye uygun olarak yalnızca Devlet-i Osmaniyyenin beka ve devamına hizmet ettiği için İttihat ve Terakki Cemiyeti muhteremesinin varlığından şikâyet edenler çok garip görülmekte idi¹²⁸⁶.”

İttihat ve Terakki'nin azılı muhaliflerinden Avlonyalı Ekrem Bey hatıratının bir sayfasında İttihatçılarla alakalı şöyle bir itirafta bulunur:

“Bugün o zamanları düşündüğümde teslim etmem gerekir ki “Jön Türk baskısı” hakkında yaptığımız propagandalar her zaman gerçeği yansıtmıyordu. Türk makamları tarafından geçmişte yapılmış ve o günlerde de yapılmakta olan irili ufaklı hataların intikamını alıyorduk. Ancak bu hatalarda biz Arnavutların da hatırı sayılır bir payı vardı! Aslında asırlardan bu yana Osmanlı Devleti'ndeki halklar içinde imtiyazlı olmamıza rağmen, kültürel-milliyetçi örgütler sıralamasında “en sonuncu” sırada bulunmamızın hayal kırıklığını ve acısını dışa vuruyorduk aslında. Peki bunun suçlusu sadece Türkler miydi¹²⁸⁷?”

Üstelik İttihat ve Terakki karşıtı bir kimse tarafından yapılan bu yorum Arnavutluk meselesinin ve İttihatçıların her şeye rağmen olumlu tutumunun adeta tek başına kısa bir özeti gibidir. Öte yandan Arnavutlar burada sadece kendi geri kalmışlıklarını ayaklanmalarına sebep göstermektedirler lakin devletin en geri kalmış unsuru Türklerdir.

Burada İttihat ve Terakki'yi Osmanlı Devleti'ne tâbi tüm unsurlara ortak muamele edememesi noktasında eleştirenler vardır. Zira başta Rumlar olmak üzere diğer unsurlara kendi dillerinde eğitim hakkı verilirken “sadece Arnavutların kendi dillerinde eğitim yapmaları yasaktı” iddiası vardır. Bu iddiaya göre “bu ikilik ayrışmayı artırmıştır”. Öncelikle Türkçe harici yerel dillerle eğitim yapmak hakkı bölge bölge de olsa Abdülhamit zamanında da vardı. Özellikle de Arnavutluk'ta. İhtilalden sonra da şehir ve köylerde

¹²⁸⁶ Leskovikli, (2013). a.g.e., s. 11.

¹²⁸⁷ Avlonyalı Ekrem Bey. (2006). a.g.e., 242.

Arnavut okulları kurularak ana dilde eğitim serbestliği tam manada başladı. Bu durum Arnavutların memnun olup desteklediği bir husustu. Zira ihtilalin Arnavutları özerk yapacağına dair bir umut vardı. Fakat İttihat ve Terakki'nin niyeti herkesi kendi başına bırakıp adem-i merkeziyet getirmek değildi. Bu sebeple İttihat ve Terakki üstelik yerel dilleri de yadsımsızın ortak eğitim dilinin Türkçe olmasına çalışmış ama yoğun muhalefet nedeni ile bunda başarılı olamamıştır. Böylece başta Rumca olmak üzere Türkçeden ayrı bir dile resmi hakların verilmesi, daha önce de değindiğimiz üzere 1911'de olmuştur. Arnavutluk'taki isyanlarsa 1908'de başlamıştır ve zaten 1912'de de bağımsız olacaklardır. Araplara bile bu hakkın verilmesi 20 Nisan 1913'te olacaktır¹²⁸⁸. Dolayısıyla dil meselesi zaten ayrılmak isteyen Arnavutlarca sadece bir gerekçe olarak kullanıldığından, bu iddia kendi kendisini çürütmektedir.

İttihat ve Terakki önceleri herkese eşit mesafede kalarak hakları olduğu kadar ödevleri de eşitlemek için çaba sarf etti. Fakat hem daha önceki konularda diğer unsurların yaptıklarını anlatırken andığımız hem de Arnavutluk kaynaklarında da geçtiği üzere kendine ayrı bir millet statüsü verilmesini talep edenler, hakların verilmesinden memnun olup daha fazlasını isterken ödevler konusunda o kadar istekli olmadılar. Örneğin vergi vermek ve askere gitmekle alakalı sıkıntılar vardı¹²⁸⁹. İsyânların önemli bir kısmı bu hoşnutsuzluk sebebiyle çıkmıştır. Öte yandan İttihat ve Terakki açısından ülkenin dâhili ve harici şartları ve ekonomik dar boğaz onun yönetim dengesini sarsmıştır. Bir de buna tecrübesizlik de eklenince coğrafyalara göre tutarsız uygulamalar kaçınılmaz olmuştur. Dış baskılarsa bu tutarsızlığın daha da fazla artış göstermesine sebeptir. Silahların toplattırılması ve iadesi süreci buna bir örnektir.

Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimlerin hamisi olan büyük devletler 19. yüzyıl boyunca olduğu gibi 20. yüzyılda da anasır-ı muhtelifenin fikri gelişimi ve ayrılması için büyük çaba sarf etmiş, Osmanlı'yı onların kopuşlarını hızlandıracak reformlar yapması noktasında hep sıkıştırmışlardı. Uzun geçmişte özellikle Müslüman Arnavutları bu şekilde savunan bir devlet yoktu. Dış devletler Arnavut milliyetçiliğini ancak son zamanlarında

¹²⁸⁸ “*Ekseriya ahalisi lisan-ı Arabi ile mütekellim bulunan vilayette lisan-ı mezkûr ile muharrer istidanamelerin kabulü ve muhakemede istintak ve muhakemenin suret-i cereyanı ile ilamatının keyfiyet-i tanzimi ve mekatipte tedrisatın suret-i icrası ve teferruatı hakkında irade-i seniyye*” *Düstur*. (1329). 2. Tertip, (C.5). 318-319.

¹²⁸⁹ Örneğin Manastır Cakova'da bulunan Arnavutlar vergi vermeyip, askere gitmeyip bir de silahlarını teslim etmeyeceklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki yönetimi buraya bir askeri birlik gönderdiyse de pek başarılı olamamıştır. *Historia e Shqipërisë*. (V.II). a.g.e., 429.

destekleyeceklerdi. Özellikle isyanlar sırasında. İtalya¹²⁹⁰, Karadağ¹²⁹¹, Yunanistan¹²⁹², Avusturya-Macaristan¹²⁹³ ve Romanya¹²⁹⁴ gibi ülkelerin ve bu ülkelerde cemiyetleşen Arnavutların Arnavut milliyetçi oluşumlarına silah yardımı da dâhil olmak üzere açık desteklerde buldukları bilgisini içeren çok sayıda arşiv belgesi vardır. İttihat ve Terakki yönetimi isyan hareketlerine kimi zaman nasihat heyetleri ile engel olmak istese de başarılı olamayacaktır. Bu sebeple isyancılara müdahalelerde bulununca da bu işten çeşitli çıkarlar uman kimilerince Arnavutlara bölgelerinde yapılan propagandalarla kopuş daha da hızlanacaktır.

Hâsılı Arnavut milliyetçiliği elbette dış desteklerin de etkisi ile çökmekte olan bir devletten kendilerini kurtarmak ve yükümlülüklerden kaçınmak, ödevleri uygulamamak için bir çıkış noktası gibi görülmüştür denebilir. Maalesef bu uğurda dini ortaklığın, ümmet birlikteliğinin de Osmanlılık fikrinin de olumlu bir etkisi olamamış, dönemin ana akımı olan milliyetçilik, din ve kavim kardeşliğini yenmiştir. Bu İslamcılığın da Balkanlardaki çöküşü demek olup I. Dünya Savaşı sırasındaki gelişmeler de bu çöküşü tüm devlet genelinde perçinleyecektir. “Türkçülük yaptıkları” suçlamalarına maruz kalan İttihatçılar çok önceleri doğan Arnavut milliyetçiliğinden çok sonra hatta onların bağımsızlığını aldığı sıralarda Türkçü olarak nitelendirilen faaliyetlere üstelik resmi olmaksızın destekler vermişlerdir. Yukarıda anlattığımız gibi 1911-1912 sıralarında ilk milliyetçi büyük kurumlar kurulmaya başlanacaktır. Bu kurumlar da her hangi bir etnisiteye ya da dini cemaate karşı düşmanlık eder bir görünümde değillerdir. O esnada sadece Türkler için mümkün olamamış olan milletleşme mefhumunu hayata geçirmek için kültürel faaliyetler yürüten yapılar niteliğindedir ve her ne kadar şahsi destekler olsa da büyük oranda İttihat ve Terakki'den bağımsız kurulmuş yapılardır.

Bu noktada Ziya Gökalp'in bir anısı ve yorumunu aktaralım:

¹²⁹⁰ BOA. A.}MKT.MHM; 735/39, 1329 C 01; BOA. İ.HUS; 96/1320, 1320 M 25; Çelik, (2004). a.g.e., 404-408; BOA. HR.SYS; 141/22, 1911 10 07.

¹²⁹¹ BOA. DH.SYS; 69/1, 1329 Za 11; Hall, R. C. (2003). *Balkan Savaşları 1912–1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*. (çev. M. T. Akad). İstanbul: Homer Yayınları, 12.

¹²⁹² BOA. HR.SYS; 199/79, 1908 12 06; BOA. DH.SYS; 69/1, 1329 Za 11; BOA. HR.SYS; 146/1, 1911 06 14.

¹²⁹³ Ferit Vakkas. (4 Aralık 1912/24 Zilhicce 1330). Arnavutluk'a Dair. *Tercüman-ı Hakikat*. 2; BOA. A.}MKT.MHM; 608/10, 1330 S 04.

¹²⁹⁴ BOA. MF.MKT; 362/30, 1315 S 28; BOA. Y.A.HUS; 398/84, 1317 Ra 19; BOA. İ.HUS; 96/1320, 1320 M 25; BOA. HR.SYS; 119/14, 1909 10 22; BOA. HR.SYS; 141/21, 1911 08 09.

“Bundan on yedi on sekiz yıl önce¹²⁹⁵, bir okula girmek üzere, ilk kez olarak İstanbul’a gelmişim. Daha sonra siyaset dünyasında tanınmış biri olan Arnavut doktor, bana şu sözleri söylemişti: “Biz Arnavutlar, baskıyı yıkmak için Türklere yardıma hazırız. Ama bilmelisiniz ki, bizim gözümüzde bir Abdülhamit baskısı yok, bir Türk baskısı var. Bugünkü yönetimden sorumlu olan, doğrudan Türklendir. Eğer bu zalim hükümete son vermezseniz, biz tüfeklerimizi size teslim eden kişi (olmayacağız), sizin göğsünüze çevireceğiz.” O zamandan beri dikkat ettim. Arnavut gençleri Türklerin gelişmeye yetenekleri olmadığıyla, Türklerle yaşam ortaklığı ederlerse kendilerinin de yok olacağıyla ilgili mantık yürüterek, ulusallık duygusunu yayıyorlardı. Bu düşünce aşulamaları, yalnız Arnavut gençlere yönelik değildi Arap ve Kürt gençlerine de bu düşünceyi aşulamaya çalışıyorlar, hatta Türklerin soysuz ve barbar olduğuna, Türkleri bile inandırmaya çabıyorlardı. O zaman, zaten Türk sanını kabul eden bir kişi yok gibiydi¹²⁹⁶.”

¹²⁹⁵ Ziya Gökalp bu yazıyı 1913’de kaleme almış, makaleleri 1918’de kitap olarak yayınlanmıştır. Buna göre tarih 1800’lerin son yıllarına tekabül etmektedir.

¹²⁹⁶ Gökalp, Z. (2010b). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul: Akvaryum Yayınları, 39.

IV. BÖLÜM

İTTİHAT-TERAKKİ VE BATICILIK

4.1. BATI, BATILILAŞMA, BATICILIK KAVRAMLARININ GELİŞİMİ

Batı ya da Garp sözcüğü doğusu hariç tüm Avrupa ve 18. yüzyılla birlikte ona hem irksal hem de kültürel bağlarla bağlı olan ABD ve Avustralya'yı içine alacak biçimde kullanılmaktadır. Bugün bu sözcüğün kapsamı Yeni Zelanda ve ekonomik gücü ve endüstriyel ve siyasi bağlarıyla bu merkeze katılan Japonya'yı da içerecek biçimde genişletilmektedir¹²⁹⁷. Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan süreçte Batı'nın gelişmişliğine erişebilmek için hayata geçirilen, siyasi, sosyal ve kültürel hareketleri ifade eden Batılılaşma ya da Garplılaşma tabiri ise Osmanlı Devleti'nde özellikle 18. yüzyıldan itibaren "teceddüt" veya "ıslahat", "Tanzimat", "asrilik" ve "asrileşme"; Cumhuriyet Türkiye'sinde de özellikle "muasırlaşma", "muasır medeniyetlerin üstüne çıkma" ve sonrasında "çağdaşlaşma" kavramlarıyla tanımlanacaktır¹²⁹⁸. Şerif Mardin'e göre Batıcılık tanımı şöyledir: "*Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikrîsel birleşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşım*". "*Batıcılık görüşü bazen ılımlı bir biçimde ortaya çıkmışken bazen köktenci bir şekilde geleneksel kültür öğelerimizi eleştiren ve karşısına çıkan boyutlar kazanmıştır*"¹²⁹⁹. Garpcılık adı da özelde II. Meşrutiyet Döneminde¹³⁰⁰ kullanılacaktır. Çünkü daha önceki Batılılaşma hareketlerinin özel bir adı yokken bu dönemin yenileşme taraftarlarına Garpcılar denilmiştir¹³⁰¹. Yani Batıcılık bir fikir akımı olarak II. Meşrutiyet Döneminde şekillenmiştir¹³⁰² hatta dallara ayrılmıştır¹³⁰³.

Batılılaşma kavramı Osmanlı Devleti'ndeki en eski düşünce akımlarındandır. III. Ahmet zamanına kadar gider. İlk kez askeri alandaki mağlubiyetler sebebiyle bu alanda

¹²⁹⁷ Sander, (2009). a.g.e., 70.

¹²⁹⁸ Hanioglu, M. Ş. (1992). Batılılaşma. *TDVİA*, (C.5). İstanbul, 148.

¹²⁹⁹ Mardin, (2004a). a.g.e., 9.

¹³⁰⁰ Kullanılan bir diğer terim Avrupacılıktır. Buna Batılılaşma veya çağdaş medeniyet seviyesine erişme hareketi de diyebiliriz. Bu çeşitli terimlerin bazı farkları vardır. Avrupacılık kelimesinin anlamı oldukça dardır. Çünkü çağdaş medeniyet seviyesinde olan Amerika, Japonya, Avrupa'yı aşmaktadır. Fakat Batılılaşma (eski tabiriyle Garplılaşma) ikisini yaklaştırır. Ülken, (1979). a.g.e., 200.

¹³⁰¹ Hanioglu, M. Ş. (1985). Batıcılık. *TCTA*. (C.5). İstanbul: İletişim Yayınları, 1382.

¹³⁰² Buna mukabil Tunaya, Jön Türk yenileşme isteklerini kastederek "*Garplılaşma fikri Meşrutiyetle birlikte serdedilmiş(düzenlenmiş) değildir, ona mukaddemdir(üstün/evvel)*" der. Tunaya, T. Z. (2009). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler(1876-1938) –Birinci Kitap Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi(1876-1918)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 181.

¹³⁰³ Gündüz, M. (2007). *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları*, Ankara: Lotus Yayınları, 35; Ülken, (1979). a.g.e., 203.

Batılılaşma hareketleriyle kendisini gösterdi. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde Batılılaşmanın en önemli evresi Lale Devri'nde Batı'nın askeri teknolojisinin savaştaki rolü ve savaşın sonucunu kısmen Tanrı'ya bırakma şeklindeki köklü inanç tartışıldı. Zamanla (1780'lerde) bunun karşısında savaşta en çok teknolojinin sonuç vereceği görüşü belirdi. Bir kısım ulema arasında da gerilemeyi "din bütünlüğünü"nin yitirilmesine bağlayan farklı görüşler ortaya çıktı¹³⁰⁴. III. Selim zamanında kurulan askeri eğitim kurumlarında modern bilimlerle yakından iletişime geçilmiş olması¹³⁰⁵, bir Batılılaşma sürecinin başlamasından çok askeri amaçlı hedeflere erişebilmek için Batı bilimiyle iletişimden ibaret görünmektedir. İleriki yıllarda Batı'yla temas bir kültür bunalımına yol açtı ki bu Tanzimat ve sonrasındaki genel fikrî atmosfer içinde kendisini gösterdi¹³⁰⁶. Bu dönemi Yunus Nadi şöyle yorumlar:

"Tanzimat'ı tatbik ederken, biz hayatı, hakikati ve anasır-ı kavmiyeyi büsbütün gözden kaçırdık. Zannettik ki, Avrupa'yı taklit etmekle, Avrupa'dan yapılmış, bitmiş kanunları, hazırlanıp tamam olmuş teşkilatı ödünç almak ile o kanunlar, o teşkilat bizim vatanımızda kendi memleketlerindeki semeratı verecektir. Biz ne tarihi, ne ananeyi, ne memleketimizin teşkilat-ı hususiyesini, ve ne de kavmimizin halet-i ruhiyesini hesaba katmadık. İşte diğer kusurların müvellidi olan bu esas kusurdur ki, Tanzimat'ın, teceddüdatın bizde hayata intikalini adem-i muvaffakiyete mahkum etti. Tanzimatçılık bize yalnız idare ve siyasette değil, hayat-ı milliyemizin bütün şubasında, mesela edebiyatta, gazetecilikte, hayat-ı umumiye ve içtimaiyede dahi aynı derecede, belki daha ziyade meşum olmuştur¹³⁰⁷."

III. Selim döneminden itibaren kurulan sürekli elçilikler sayesinde Batı'da görevlendirilen Osmanlı Hâriciye memurları tarafından Avrupa ile alakalı ilk sistematik değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Osmanlı için Batı'nın genel bir model olarak kullanılmasına dayanan Tanzimat teklifleri¹³⁰⁸ de buradan kaynaklandı. Tanzimat'ın Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi kurucularıyla Batı'nın günlük kültürü etkin bir biçimde Osmanlı Devleti'ne girmeye başladı. Padişah Abdülmecit zamanında yoğunlaşan bu körü körüne Batılılaşma süreci bu dönemde alınan dış borçlar, borçların

¹³⁰⁴Mardin, (2004a). a.g.e., 10.

¹³⁰⁵Armaoğlu, (2007). a.g.e., 93.

¹³⁰⁶Kutluer, İ. (1992). Batılılaşma. TDVİA, (C.5). İstanbul, 153.

¹³⁰⁷Yunus Nadi. (27 Şubat 1328/12 Mart 1913). Tanzimatçılığın İflası. *Tasvir-i eskâr*. 1.

¹³⁰⁸Davison, (1997). a.g.e., 13-58.

lükse harcanması memur maaşlarının dahi ödenememesine halkın tepkisine ve fiiliyata geçemese de 1859'da Kuleli Vakası'na sebep oldu. Halk tarafından ülke içindeki mali durumun kötüleşmesi Batılılaşma olarak görülmeye başlandı¹³⁰⁹. Bu Avrupaileşme 1860'lardan itibaren Tanzimatçılara karşı Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğinde sistematik eleştirilere sebep oldu ki bu yüzeysel Batılılığı tenkit eden eleştiriciler grubuna daha önce de değindiğimiz üzere Yeni Osmanlılar adı verildi. Burada Namık Kemal'in "Avrupa Şark'ı Bilmez" başlığıyla neşrettiği bir yazıya bakalım. Namık Kemal bu yazısında Batıcılık kompleksinden bahseder: "*Biz şimdiye kadar Avrupa dillerinde Şark'a dair okunmaya değer bir kitap görmedik*" diyen Namık Kemal "*Şark'ın hallerini öğrenmek isteyenler ne şekilde maksatlarına ulaşabilsinler?*" diye sorar. d'Ohsson veya Hammer gibi önemli tarihçilerin Osmanlı Tarihi hakkında tek yanlı ve yalan yanlış yazdıklarını söyler. Özellikle Hammer, Fatih'i Cengiz'den zalim göstermektedir. Ona göre bütün bu tarihimizle alakalı olumsuz kanaatler Avrupa'da yayılmaktadır. Bunun önüne geçilmesinin yegâne yolu onların dilini o derece öğrenmektir ki bu iddialara yüksek bir edebi seviye ile cevap verilebilsin. Namık Kemal'e göre Avrupa kamuoyu böyle bir bilgi birikimine sahip kimseleri dinler ve kısa sürede aleyhimize olan durum tersine döner. Ancak maalesef ki bugün iki kelime Fransızca bilinmesi kâfi derecede dil bilirlilik sayılmaktadır¹³¹⁰.

4.1.1. Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma Gerekçeleri ve Süreç

Osmanlı siyasi ve toplum yapısı ilişkilerinin genel hatlarına kısaca değinmek Batılılaşmanın sürecini daha iyi anlamamızı sağlar. Dini olmaktan çok geleneksel bir devlet sistemine sahip bulunan Osmanlı'da baskın bir yöneten-yönetilen ilişkisi bulunmaktaydı. Buna göre padişahıtan başlayan piramidin bir altında ona bağlı askerler, onun altında din ve ilim adamları, onun altında zanaatkârlar, son katta ise reaya bulunmaktaydı. Bu piramide göre padişah mülkiyeti elinde tutmaktaydı. Bu durum bireyseliği ortadan kaldırmaktaydı. Hatta bu sebeple müsadere sistemi¹³¹¹ uygulanabildiğinden baskın kamu mülkiyeti sebebiyle bireysel zenginleşme de söz konusu

¹³⁰⁹ Sultan Abdülmecit dönemi Batılılaşması konusunda daha geniş bilgi için Bkz. Şahin, Ö. (2013). *Sultan I. Abdülmecit ve Batılılaşma Sürecine Katkıları (1839-1861)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

¹³¹⁰ Namık Kemal, (16 Rebiyülahir 1389/10 Haziran 1328). *Avrupa Şarkı Bilmez. İbret Gazetesi*. 4.

¹³¹¹ Müsadere sistemi II. Mahmut döneminde kaldırılacaktır. Modernleşmenin Osmanlı Devleti'nde yerleşmesi için ilk büyük adımları atan II. Mahmut'un bu sistemi kaldırmayı modernleşmenin bir ayağı olarak değerlendirmesi ayrıca ilgi çekicidir.

değildi. Halk yaşayabilmek için devletle ortak hareket etmek mecburiyetinde idi. Bu durum Osmanlı'da milli bir burjuvazinin oluşmasını engellemişti. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde Avrupalı devletlerin Müslüman olmayanları zenginleştirerek ortaya çıkardıkları bir komprador burjuvazi oluşmuştu ki bunlar da çıkarlarını Osmanlı Devleti'nin zayıflamasında görmekteydiler. Komprador burjuvazisini temsil eden anasırda zaten mevcut olan “millet” karakteri daha da netleşirken “Osmanlı” olan “Türk” bu karakteri oluşturamamış, ümmet anlayışını aşamamıştı. Hâlbuki Avrupa'daki içtimai ve iktisadi yapı bunun tam tersi bir biçimde oluşmaktaydı. Osmanlı'da güç, hükümdar ve bürokraside iken Avrupa'da birey temelli sosyo-iktisadi bir yapı şekillenmekteydi. Özel teşebbüs liberalizmi hâkim kılarken bireysel bir toplum yapısı bireyin çıkarları ve rekabeti Batı'nın rejimini de biçimlendirmekteydi. Pederşahi Osmanlı'da ise ilişkiler hep bir üst makama bağlıydı. Padişah-kul, baba-evlat, hoca-talebe¹³¹²...vs. gibi. Padişah-kul ilişkisi Fransız ihtilaliyle şekillenen birey temelli anayasa anlayışının diğer ülkelerde ve özelde Osmanlı'da yayılmasıyla sorgulanır hale gelecekti. Özellikle Jön Türkler bu noktada en etkili muhalif grup olacaktı. Batı iklimi içinde çalışmış olan Jön Türkler Batı fikirlerinin Osmanlı, daha sonra Türk toplumuna taşıyıcıları olacaklardı¹³¹³.

Baba-evlat ilişkisi ile alakalı Said Halim Paşa'nın anlattığı örneği aktarmıştık. Bu geleneksel Osmanlı aile ilişkilerinin de sarsıntıya uğraması demektir. Hoca-talebe ilişkisinde de sorgulayıcı ve muhalefet edebilen talebe anlayışı ile beraber daha önceki dar düşünce kalıplarının dışına çıkılmaya başlanacaktı. Bütün bu değişimlerin ana çıkış noktası Batı'da eğitim görmüş Osmanlı gençleri idi. Bu gençler Batılılaşma kavramını ortaya çıkarıcılar olmasa da bu kavramın asıl şekillendiricileri de olacaklardı.

Yeni Osmanlılar başta Tasvir-i efkâr olmak üzere basın aracılığıyla Osmanlı aydınları arasında siyasi bilinçlenmeyi başlattılar. Esasen ilk Garpcılar aynı zamanda da Osmanlıcıydılar¹³¹⁴. Böylece özellikle II. Abdülhamit döneminde hem bu padişahın Batı'yı model almasından hem de bu yıllarda yabancı dil bilenlerin sayısının artmasından dolayı Batı fikirleri iyice anlaşılmaya başlandı. Fakat bu dönem kuşağının özellikle İttihat ve Terakki yönetiminin Batıcılığı güçlülükle bir sayması eski dinsel değerlerin ancak milli

¹³¹² Bkz. Berkes, (2011). a.g.e., 24-40; Ülken, (1979). a.g.e., 33-46; Mardin, (2004a). a.g.e., 97-98; Mardin, Ş. (2004b). a.g.e. 84-86.

¹³¹³ Tunaya, (2010). a.g.e., 65-66.

¹³¹⁴ Ülken, (1979). a.g.e., 264.

gücün artması oranında önemli olduğu kanısını yerleştirdi¹³¹⁵. II. Meşrutiyet Dönemi 1700'lerden beri izlenilen değişme çizgisinde yani modernleşme tartışmalarında son savaşın verileceği bir dönem oldu¹³¹⁶.

Osmanlı'da Batılılaşma konusunu iktisaden ayrıca şu noktadan da değerlendirmelidir: 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ile İngiliz malları %5 gibi düşük bir gümrük vergisi ile Osmanlı pazarına hâkim oldular. Osmanlı Devleti'nde burjuva sınıfı olmadığından kapitalist bir sistem de bulunmamaktaydı. İngiltere'ye Mısır sorununun Osmanlı Devleti lehine çözülmesinde bir kart olarak verilen bu tavizle Mısır'ın güçsüz düşeceği hesaplansa da zayıf durumdaki Osmanlı üretim yapısı asıl darbeyi alan taraf oldu. Daha sonra başka devletlere de verilen bu hak çerçevesinde Osmanlı imalat sanayii, lonca sistemi ve esnafı 40-50 yıl içinde dağıldı. Böylece işinden olan veya fakir düşen geniş halk kitleleri dağıtılan yeniçerilerle birlikte¹³¹⁷ bu duruma düşülmesini Batıya şiddetli tavize bağlayarak İslamcı-Doğucu çevrelere doğru yaklaşma gösterdi¹³¹⁸. Bu kitlenin yanında Tanzimat dönemi bürokrasisinde mevki edinmeye çalışan küçük bir kitle de yer almıştır. Bu ikinci kitle de makam edinmede Batılı kapitalist düzenin Osmanlı'da işleyen çarkını bozmamakla şahsi çıkarlarını büyük oranda aynı mecrada görür olacaktı. Namık Kemal başta olmak üzere Yeni Osmanlılar da Tanzimat paşalarının Batı bağımlısı yönlerini ve bu bağlamda gelişen sathi Batı taklitçiliğini eleştireceklerdi. Daha 1861'de Abdülmecid'in saltanatının sonuna doğru bürokrasinin Hâriciye Nazırlığına kök salmış olan reformist-Batıcı kanadı hükümete ve hatta bizzat Sultana meydan okumaya başlamıştı. Daha sonra Abdülaziz'in mutlakiyeti geri getirme çabalarıyla karşı karşıya kalınca, bürokrasi ve aydınlar arasındaki müttefikleri modernliği bir ideoloji hâline getirdiler ve devletin bekasını sağlayabilecek tek araç olarak desteklediler. Ne var ki, bürokrasi Sultanın desteği olmadan, gücünü meşru kılamazdı, onun için Mithat Paşa 1876 Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan'a dayanarak halkı hem meşruiyetin hem iktidarın kaynağı saydı. Böylece topluma veya millete medeniyet, modernlik ve bir ölçüde iktidardan -hayalî de olsa- bir pay vermek için Müslim ve gayrimüslim eşrafın desteğini kazanmaya çalıştı. Cevap olarak Sultan, özellikle Abdülhamid, İslam'ın ve geleneğin erdemlerini savunarak ve orta sınıf

¹³¹⁵ Mardin, (2004a). a.g.e., 11-16.

¹³¹⁶ Berkes, (2011). a.g.e., 406.

¹³¹⁷ İşinden olan yeniçerilerin Arnavutluk milliyetçiliği oluşumuna etkisini de anlatmıştık.

¹³¹⁸ Bu konu ile alakalı geniş bilgi için Bkz. Küçükömer, İ. (2007). *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*. Ankara: Bağlam Yayınları, (kitabın tamamı ama özellikle 108-115).

temsilcilerine ekonomik, idarî ve eğitsel teşvik ve imtiyazlar (nişan ve maaş) sağlayarak aynı toplumun desteğini aradı¹³¹⁹.

Bu noktada Garpcılar, Batılılaşma metodunu tespiti çalışacaklardı. “Avrupa medeniyetinden neler almalıyız?” sorusuna ortak bir cevap veremeseler de Garpcıların amacı kısaca şöyle özetlenebilir: Batı’nın ekonomik ve sosyal hayatını almak, bunun yanında Osmanlı toplumunu ilim ve teknik bakımlardan teçhiz etmek. Fakat İkinci Meşrutiyet’in fikir cereyanlarını daimi bir çatışma halinde bırakmış olan büyük bir mesele bu şekilde çözülmüş olmuyordu: “Batı’nın ahlakıyatı (manevi taraflarını) da almaya mecburiyet var mıdır?” Bu takdirde İslami ahlak prensipleri terkedilmiş ve Osmanlı Devleti’nin gayesi topyekûn inkâr edilmiş olacaktı. Kaldı ki Batı’nın, teknik ileriliği her ne kadar söz götürmezse de ahlakının “sukut içinde olduğu saklanamaz”. Garpcılar da bu önemli meseleyi çözmeye zorunluydular. Bu bakımdan birlik arz etmemişlerdir¹³²⁰. Bu yönüyle Meşrutiyet zamanında Garpcılık cereyanı adını almış olan fikirler en fazla ve sürekli olarak İctihad Dergisinde ve kısmen de başka dergilerde ortaya atıldılar¹³²¹. Bu dergide yazanların bir kısmı kökten Batılılaşmayı isterken diğer bir kısmı daha ılımlı idi.

¹³¹⁹ Kısaca Abdülhamid tahta geldiğinde, klasik Osmanlı Devleti, İslâm kurulu düzeni ve özellikle Anadolu’nun toplumsal yapısı temel değişikliklere uğramıştı. Bu dönüşümün siyasi ve sosyal etkileri, artan okuryazarlık, sosyal mobilité ve dış dünyaya açılma da dikkate alınarak basın tarafından büyütüldü ve popülerize edildi ve böylece gözle görülmeyen fakat hep var olan değişiklikler kurumsallaştırıldı. Eski adlar Müslümanlar tarafından alınarak yeni anlamlar kazandı: geleneksel olarak gayrimüslim dinî cemaatler için kullanılan millet tabiri Müslüman toplum-milleti tanımlamak için kullanılmaya başladı. Eskiden dinleri ve etnik kökenleri ne olursa olsun bütün Osmanlı uyrukları için kullanılan Osmanlı kimliği bir Müslüman kimliği olarak görülmeye başladı; “Türk sıfatı” ise belirli bir etnik grubun üyelerinden ziyade devlet ve siyasi gücü elinde tutan bütün Müslümanlara uygulanır oldu. Karpat, (2005). a.g.e., 663.

¹³²⁰ Garpcılar arasında esaslı bir fikir beraberliğinden ve uygunluğundan bahsedilemez. Garpcılar Osmanlı toplumunun bütün bir gerileme tablosunun büyük bir açıklıkla çizmişlerdir. Aydınlar baş sorumlulardır: “Kendisine nur verilmeyenden nur istemeye hakkımız yoktur.” Garpcılar iyimserdirler: “Yıkılış uçurumunun kenarındaki bu tek İslam devletinin” kalkınabileceğine inanmışlardır. Ancak ilim gerileme sebeplerini ortaya çıkarabilir ve ortadan kaldırabilir. Çektiklerimizi Avrupalı olmadığımız için çekiyoruz diyen Garpcılara göre Osmanlı Devleti için tek kurtuluş yolu vardır, o da “Bu yüzyılın fikir ve ihtiyaçlarına uygun medeni devlet ve millet halini almaktır, yani ilmi manasıyla “Garplılaşmaktır”. Garpcılara göre Batı dost değildir, merhametsizdir, karşısındakinin zaafından faydalanmak ister. Fakat bütün hodbinliğine rağmen Batı (Avrupa ve Amerika olarak) Asya’ya nazaran fevkalade muazzam ekonomik ve sosyal ileriliklere sahiptir. Batı medeniyeti fert veya toplum halinde yaşamak için en refahlı, en sağlam, en heyecanlı vasıtaları bulmak, bugün ve yarın için hayattan maddi ve manevi en büyük faydayı çıkarabilmektir. Her türlü fikri ilerlemeler, sanat harikaları, yaratışlar, icatlar Avrupa (Batı) medeniyetinin eseridir. Bu sebeple o dünyaya hâkimdir. Şu halde Batı demek üstünlük demek, kuvvet demektir. Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki münasebete gelince, bu kuvvetli ile zayıf, bilgi ile bilgisizlik arasındaki ilgidir. Öyleyse Garpcılara göre Osmanlı Devleti bütün varlığı ile Batı’ya gitmelidir. “Nur ondadır”. Ona gitmek mecburidir. “Çünkü ikinci bir medeniyet yoktur”. Fakat unutulmamalı ki, Batılılaşmak şursuz bir taklit değildir. Tunaya, (2010). a.g.e., 68-71.

¹³²¹ Batıcılık, Serveti Fünun, İctihad, Yeni Mecmua gibi pozitivist cereyanlara dayanıyordu. Bu yeni çığırın başlıca karakteri, modern felsefe açısından Doğuyu aydınlatmak ve onun değerlerini yeni metafiziğe göre meydana çıkarmaktı. Ülken, (1979). a.g.e., 371.

Ahmet Rıza, Kılıçzade Hakkı, Tevfik Fikret, Mustafa Asım, Mahmut Sadık gibi Batıcı düşüncedeki yazarların yazdığı bu derginin en önde gelen isimleri Abdullah Cevdet¹³²²,

Celal Nuri İleri¹³²³ idi.

¹³²² Arapkirli olan Jön Türk Abdullah Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye mezunudur. Dindar bir aileden geliyor olmasına karşın mektepteki biyolojik materyalizmden etkilendi ve bu akımın önde gelen savunucularından biri oldu. Okuldan mezuniyeti sonrası cemiyetin genişlemesi için çabaladı. Ziya Gökalp'in cemiyete kaydını sağladı. Ahmet Rıza ve Mizancı Murat ile yakın ilişki içinde olduğu gibi Mizan, Meşveret ve Mechveret Supplément Français gibi dergilerde ya imzasız ya da "Bir Kürt" takma adıyla yazılar yazdı. İttihat ve Terakki'nin Mizancı Murat ve Ahmet Rıza kanadı olarak ikiye ayrılması sırasında Ahmet Rıza safında yer aldı. Basın faaliyetleriyle de yakından ilgilenen Cevdet, Sultan Abdülhamit'in halifelığının düşürülmesi konusunda en aktif şekilde yazıp çizenlerden biri oldu. Fakat çıkardığı Osmanlı gazetesinin mali darlığa düşmesi sonrası yazı yazmaması karşılığında Abdülhamit'in güdümüne girip ondan tahsisat aldı. Bu tahsisatı Cemiyetle paylaşmakta cimrilik edince Cemiyet üyeleri tarafından şahsi davrandığı için dışlandı. Bu süreçte Abdülhamit'in aleyhine de yazmaya devam ettiğinden tahsisatı kesilince Ahmet Rıza ve ekibinden yardım istese de bir ceza olarak onlardan yardım göremedi. 1904'te İctihad Mecmuasını çıkarmaya başladı. Hanoğlu, M. Ş. (1988). Abdullah Cevdet. *TDVİA*, (C.1). İstanbul, 90-93. Abdullah Cevdet daha önce de belirttiğimiz üzere 1889'da dört arkadaşıyla sonradan İttihat ve Terakki adını alacak olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'ni kurdu. Yayınladığı dergi İctihad'ı Mısır'da çıkarmaya başladığı zaman olan 1905'ten itibaren Prens Sabahattin'in saflarında yer almaya başladı. Yazdığı tüm dönemler boyunca dini açıdan çok ciddi eleştirilere maruz kalacak ya makale ve risaleler kaleme aldı ya da çeviriler yaptı. Meşrutiyetin ilanından iki yıl sonra ülkeye döndü. Bu tarihten itibaren kendisi gibi ya da kendisine benzer düşünenlerle bu dergi etrafında birleşti. Dini hisleri rencide ettiğinden özellikle 1913'te İctihad dergisi pek çok kez kapatıldı. 1912'den itibaren İttihatçılarla arasını düzeltmek için çabaladı ve dergisini hükümet desteğinde çıkardı. Fakat yine de hükümeti eleştirmekten geri durmadı. Dergi yazarları Balkan Savaşları'ndan sonra Batılılaşmak konusunda ihtilafa düştüler. Abdullah Cevdet "Tam Garpçılar" Celal Nuri "Kısmi Garpçılar" cephelerinde başı çekti. Bundan başka siyasi hayata aktif olarak da dâhil olmaya çalışan Abdullah Cevdet, İbrahim Temo ile birlikte Osmanlı Demokrat Fırkasını kurdu. 1915'te dergisi tamamen kapatılan Abdullah Cevdet, 1918 sonrası basın faaliyetlerine bu sefer Batıcı değil siyasi bir eğilimle devam etti. Ona ait basın İttihat ve Terakki muhalefetine başını çekti. Kurucuları arasında yer aldığı İngiliz Muhipleri Cemiyetinin ilk nizamname taslağını yaptı ve İngiliz destekli Kürt Teali Cemiyetinde de aktif rol oynadı. Daha geniş bilgi için Bkz. Hanoğlu, Ş. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

¹³²³ Aslında hukuk tahsili almış olan Celal Nuri İleri hukuktan ziyade gazetecilik alanında faaliyet gösterdi. 1909'da başladığı gazetecilik mesleğine 1911'de Le Jeune Turc dergisinde devam etti. 1914'te Abdullah Cevdet ile olan fikri çatışma sebebiyle İctihad Dergisinden ayrıldı. Celal Nuri Balkan Savaşları sonrasında bu dergide Şîme-i husumet(Bkz. İleri, C. N. (9 Kanunu sani 1329). Şîme-i Husumet. (88). *İctihat.*) isimli bir makale kaleme almıştı. Batılı devletlerin nasıl düşmanlık ettiklerini işlediği bu makalesinde bu devletlere düşmanlık göstermeyi onaylamıştı. Karşılık olarak Abdullah Cevdet Şîme-i Muhabbet(Bkz. Cevdet, A. (16 Kanunu sani 1329). Şîme-i Muhabbet. (89). *İctihat.*)' i yazdı. Celal Bey'in yazdıklarının tam tersini işleyen Cevdet: "Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa Medeniyetidir. Bunu gülüyle dikeniyile isticnâs(Cinsine benzetme, bir tür taklit) etmeye mecburuz" demiştir. Bu sebeple bu iki ismin yolları kesin bir şekilde ayrılmıştır. Siyaset, hukuk, tarih, din, seyahat, dil ve edebiyat alanlarında çok sayıda makale ve kitap yayınlamış olan Celal Nuri(Duymaz, R. (1993). Celal Nuri İleri -II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devrinin tanınmış gazetecisi, fikir ve siyaset adamı-. *TDVİA*, (C.7). İstanbul, 242-245.)'nin ilerleme ve gelişmeyi sağlamada her türlü fikri, siyasi ya da iktisadi eğilime sıcak bakabildiğini gözlemliyoruz. Batıcı olmasına mukabil Batı sömürüsüne karşı sosyalizmi caiz bulması bu bağlamda değerlendirilebilir. Celal Nuri "1327 senesinde Selânik'te Münakid İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır", (Celal Nuri, (1327). *1327 Senesinde Selânik'te Münakid İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır*. İstanbul: Müşretkü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası Babıali Civarında-Ebussuud Caddesinde Numara, 1-58.) isimli yazıyı kaleme almıştır. Bu muhtırada Osmanlı Devleti'nin durumunu, Avrupa'daki gelişmeleri takip edemeyişimizi, Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini ve bu noktada ilmi, iktisadi ve bayındırlık konusundaki geriliğimizi anlatmıştır. Ayrıca bir yandan kapitülasyonları eleştirirken diğer yandan Avrupalılaşma, hükümetlerin olması gereken vasıfları ve Jön Türk hükümetinin görevleri konularını yapıcı eleştirilerle işlemiştir. Celal Nuri

4.2. İTTİHAT-TERAKKİ'NİN BATICILIK ANLAYIŞI

4.2.1. II. Meşrutiyetin İlanı Öncesinde Batıcılık Fikri

Jön Türkler eğitim hayatları boyunca devlete hizmet etme ve onu kurtarma düşüncesi ile zihinleri şekillenmiş entelektüel Osmanlı kitlelerinden oluşmaktaydı. Bu gençler daha önce de üzerinde durduğumuz gibi devletin kurtarılmasında herkesin hakkının kendine teslim edildiği bir özgürlükler sistemi yani anayasal bir yönelimin elzem olduğunu düşündüklerinden anayasanın tekrar yürürlüğe konulduğu Meşrutî sistemi hayata geçirmede hemfikirdiler. Bu bağlamda da Osmanlıcılık düşüncesini tesis etmeye çalışmışlardı. Fakat devletin kurtarılmasında ikinci adım demek olan ilerlemenin sağlanmasında nasıl bir yenileşme formülünün kullanılacağı konusu büyük bir soru işareti idi. Terakkiyi sağlayacak Batılılaşma nasıl olacaktı? Kökten ve tamamen Batı sitemine entegre olarak mı, yoksa ilmi anlamda Batı'yı esas alarak mı yenileşme sağlanacaktı? Bu ihtilaf İttihat ve Terakki siyasi dönemine de yansyacaktı. Daha önce farklı aşamalardan geçen Batılılaşmak düşüncesi ilk kez Jön Türkler tarafından siyasi bir sorun olarak ele alındı¹³²⁴. Jön Türklerin bazı fikirleri halkın giyim-kuşamlarının eskiliğinden, her Osmanlı unsurunun başka bir demode özelliğinin olmasından onların dağınıklığını beğenmediklerini göstermekteydi. Sezai “*Memalik-i Osmaniye’de olmayan din, bulunmayan kavim, görülmeyen cins-i insani yok gibidir*” diyerek başladığı yazısında bu durumu hicvetmekteydi¹³²⁵. Öte yandan Jön Türkler ahlaksız bir giyim tarzını ya da toplum düzenini de asla hoş karşılamıyorlardı. Hüseyin Cahit Yalçın genç bir delikanlı iken yazdığı Nadide isimli romanının sekizinci bölümünde şunları söylüyordu:

Bey’in İttihat ve Terakki ile ilişkisi İttihat ve Terakki yönetimi sırasında olumlu bir çizgidedir. Öyle ki Celal Bey cemiyete açık destek vermiştir. Ancak eleştirmekten de çekinmemiştir. Trablusgarp Harbi ile İtalyanların işgali sırasında Sait Paşa hükümetini şiddetle eleştiren yazıları sebebiyle gazetesi kısa süreliğine kapatılsa da (Haydar Kemal, (1331). *Tarih-i istikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 13.) daha sonraki yıllarda da İttihat ve Terakki’ye bir kurtuluş ümidi olarak baktığını ifade ettiği yazılar yazacaktır. (Birkaç örneği için Bkz. Celal Nuri, (1330). *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*. İstanbul: Matbaa-i İctihad, 152-157; Celal Nuri, (1331a). *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye-Mukadderat-ı Tarihiye*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 150-160.) Dünya Savaşı’nın bitimi ile birlikte eleştirilerine devam edecektir. Fakat İttihat ve Terakki’yi yerden yere vuran kitlenin içerisinde yer almayacaktır. Bir makalesinde İttihat ve Terakki’nin halkla bütünleşmesinin mümkün olmadığını, cemiyetin bir programının, dolayısıyla temel bir fikrinin olmadığını belirterek, şahısların etkinliğiyle kurulan bu fırkanın şahıs egemenliğinde kaldığını söyler. Celal Nuri, (13 Teşrin evvel 1334/1918). *Saltanat, Hükümet, Millet, Cemiyet-i Düvel, Fırkalar, İstikbâlimiz. Âti*. (276), 2. Yine yazdığı başka yazılarda (Celal Nuri, (17 Ağustos 1335/1919). *İttihat ve Terakki Zihniyeti*. (578), *İleri*. 1-2; Celal Nuri, (18 Eylül 1335/1919). *İttihat ve Terakki. İleri*. (607), 1-2; Celal Nuri, (2 Teşrin evvel 1335/1919). *Esbak ve Sabık İdareler. İleri*. (621), 1-2.) İttihat ve Terakki’nin muhalefete izin vermediği ve müstebit olduğu ithamında bulunur.

¹³²⁴ Mardin, (2012b). a.g.e., 226.

¹³²⁵ Sezai, (17 Nisan 1904). *Akvam-ı Osmaniye. Şura-yı Ümmet*. 1-2.

“(…) Hele bazı Avrupa kentlerinde kol kola gezmekte olan İslam erkek ve kadınlarının durumu, yüreğinde küçücük bir İslamlık duygusu bulunanları hüüngür hüüngür ağlatacak derecededir. Sanki uygarlık sözcüğü, ahlak bozukluğu ile anlamdaş mıdır? İnsan bu durumları görünce elinde olmaksızın neredesin ey bizim eski yabanıllığımız demekten kendini alamıyor. Çok yazık!.. Avrupalılar uygarlık kılığı altına saklanarak bizim ulusal ahlakımızı yıkıp yok ediyorlar. Biz de ilgisiz davranıyoruz ne yazık¹³²⁶!”

İşlediğimiz bölümlerde üzerinde geniş bir şekilde durduğumuz gibi Ahmet Rıza ve Mizancı Murat İttihat ve Terakki'nin Batıcı düşüncelerinin ilk uygulayıcılarıydılar. Bunlardan Mizancı Murat İslami yönü daha ağır basan bir yorumlama ile Batı'yı bir bütün olarak değerlendirmeyerek siyasi yapıyı düzenlemede onu bir araç olarak görmüştü. Bu sebeple kültürel ve ilmi boyutu noktasında Batı'yı bir bütün olarak değerlendirmemişti. Ahmet Rıza kanadında ise Batı tarzı Osmanlı mekteplerinde verilen eğitim çerçevesinde pozitivizmin ve biyolojik materyalizmin etkisi neticesi Fransız düşünce tarzına göre bir Batıcı görüş hâkimdi¹³²⁷. Fakat daha önce de değindiğimiz üzere İslam'ın halk üzerindeki etkisini bildiğinden Ahmet Rıza görüşlerini İslami referanslara dayandırarak anlatmaktaydı. Bu yönleriyle Mizancı Murat Muhafazakâr Batıcı, Ahmet Rıza Radikal Batıcıdır denilebilir¹³²⁸. Kısacası Jön Türkler modernleşmeyi hedefleseler bile İslami yönü hiçbir zaman yadsımamaktaydılar. Buna mukabil Jön Türkler içerisinde bir kesim dini anlamda yeterince bilgi sahibi olmadığının da bilincindeydi. Bu konuda Hüseyin Cahit Yalçın şunları söyler:

“İçtenlikle söylemek gerekir ki Müslüman dininin ve şeriatın ne demek olduğunu hiçbirimiz bilmiyorduk. Müslüman dini üzerine okullarda öğretmenler bir parçacık ne öğretmişlerse, ondan başka kimsede temelli bir bilgi yoktu. Kur'an'daki yargılara dayanan gerçek Müslümanlıkla din bilginlerinin yaydıkları Müslümanlık arasındaki derin uçurumun kimse ayırımında değildi. Ben bunu ancak son yıllarda, bomboş vakitlerim arasında Kur'an'ı uzun uzun karıştırmalar sonucunda öğrendim¹³²⁹.”

¹³²⁶ Hüseyin Cahit. (1308). *Nadide*. Maarif Nezaret-i Celilesinin Ruhsatıyla Tab Olunmuştur. İstanbul: Alem Matbaası-Ahmet İhsan ve Şürekası.

¹³²⁷ Hanioglu, (1985). a.g.e., 40-42.

¹³²⁸ Bu konudaki bir çalışma için Bkz. Söğütlü, İ. (2010). Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11(1), 1-28.

¹³²⁹ Yalçın, (1976). a.g.e., 121.

Öte tarafta Jön Türklerden İslami algıyı değerlendirenler vardı ki onlar da din ve medeniyet algısını uzlaştırmak ve İslam'ı geri kalmışlığın müsebbibi gösterenlere reddiyeleriyle karşı koymak emelindeydiler. Balkanlardaki Jön Türk gazetelerinden Balkan'da çıkan "Din ile Medeniyet Kavgası" isimli bir yazıda toplumda bilimselliği dolayısıyla medeni şartları hâkim kılabilmek için dinin etkisi üzerinde durulmaktaydı. Bir Mısır gazetesi olan el-Müeyyed'den nakledilen yazıya: "Avrupa'da din ile medeniyet arasında çok kavgalar oldu. Bu kavgalarda (...) medeniyet taraftarları bu din taraftarlarını yenmeye başladı" denilerek başlanmış ve: "Biz medeniyet taraftarlarının itirazatını biliyoruz ve bunlara karşı cevabımız şudur:" denilerek şu cümleler sıralanmıştı:

"Din-i İslam'ın onların kavlince faidesi olsa da olmasa da eskiliğini saklamak, taklide, nümayişe inanmamak, din işlerinde ulum-ı kavaniyeye değil, kelim-i ilmi delillerine inanmak ile o medeniyet taraftarlarının olmasa ya canımızdan eminiz. (...) (Şunları ifade etmek isteriz):

Birincisi: Avrupa medeniyeti taraftarlarının İslamiyet aleyhindeki isnadâtı İslamiyet'e hiçbir vakit isnat olamaz. O isnadat-ı kabîha¹³³⁰ ancak İslam için bazı kesânın¹³³¹ ahval ve ihtilafına matuf olabilir.

İkincisi: Avrupa medeniyeti (!)¹³³² tarafından alem-i İslam'a atılmak istenen belalara karşı çare-i necat¹³³³ birdir. O da İslam taklidi değil halis Müslüman olmaklığımızdır¹³³⁴."

Bu yönüyle dini-kültürel kimliğini koruyarak modernleşmek lazım geldiğini düşünen ancak bu konuda önlerinde bir örnek bulunmayanlar için 1904-1905 yıllarında cereyan eden Rus-Japon Savaşı adeta bir kilometre taşı oldu. Nitekim bu savaşın sonunda ilginç bir gelişme olmuş Japonlar Rusları yenmişti. İşte tam bu noktada İttihatçılar için Japonların gelişim seyri incelenmeye değer bulunarak örnek alınmaya başlandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1906 yılında şu görüşte idi: "(...)Japonlar gibi biz de Frenklerin fûnündaki terakkiyatını öğrenmek ve yalnız bu kısmı(n) memleketimizde tatbik edildiğini görmek isteriz. Yoksa ahlak ve adalet cihetiyle Müslüman elbette ve elbette Frenklere kat

¹³³⁰ Çirkin isnat.

¹³³¹ Kimselerin.

¹³³² Ünlem yazının Osmanlıca aslına aittir.

¹³³³ Kurtuluş çaresi.

¹³³⁴ Din ile Medeniyet Kavgası. (6 Teşrin-i evvel 1322). *Balkan Gazetesi*. 1.

be kat menaif¹³³⁵ tirlir¹³³⁶.” Japon örneğinin¹³³⁷ siyasi hayata yansımada temel şahsiyet Ziya Gökalp olacaktır. Onun bu noktada düşüncelerinin sistemleşmiş şekli 1918’de “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” eserinde vücut bulacaktır.

4.2.2. 1908 Sonrası İttihat-Terakki’nin Batıcılık Anlayışı

İttihat, Osmanlı birliği, terakki ise aydınlanma demektir¹³³⁸. Bu aydınlanma çağdaş uygarlığın eğitim ve teknik araçlarıyla donanarak ilerleme manasına gelmekteydi. Bunun için, geriliğin nedenlerini ortadan kaldırmak, bu geriliğin nedenlerini besleyen siyasi rejimi değiştirmek gerekliydi. Bu, ya bireylerin özel girişimlerinin ekonomik hayatı canlandırmasıyla ya da devletin ekonomik kalkınma işlevini benimsemesi ile olabilirdi. Bu iki amacın gerçekleştirilmesine elverişli olacak koşulların bulunması için imparatorluk içindeki milletlerde bağımsızlaşma ya da ayrılma eğilimlerinin bulunmaması, Osmanlı Devleti’nin uluslararası düzende bütünlüğünün güvence altına alınmış olması ve devlet ve din ilişkilerinin yeni bir düzene sokulması, gerekli olan önkoşullar olacaktır. Bu sonuncu koşulun gerçekleşebilmesi için, “milletlerin siyasi nitelikte birer birlik olarak değil, ancak kültür niteliğinde birer varlık olarak kalması için hepsinin din ve Kilise’den bağımsızlaşması, devletin de dinden tamamıyla ayrılması” gerekirdi. Toplumsal ilerleme için de bazı elverişli önkoşulların bulunması, bunların da II. Abdülhamit rejiminin anladığı anlamda Batılılaşmanın yol açtığı sömürgeleşme koşullarından farklı koşullar olması gerekirdi.¹³³⁹ İşte bu gerekçelerinde etkisiyle olmuş olacak ki İttihat ve Terakki 1908 öncesi olduğu gibi sonrasında da ilk evvel Laik Osmanlılık fikrini uygulayacaktı. II. Meşrutiyetin ilanı sonrası bu anlayışla Osmanlı vatandaşlarına fikir hürriyetinin verilmesi ile basında büyük bir serbestiyet oluştu. Fakat yıllarca devlet merkezli sistemin

¹³³⁵ “Menaif” “dağların sivri tepeleri” demek olup burada “yukarıdadırlar, zirvededirler” denilmek istenmiş olabilir.

¹³³⁶ Bulgaristan’da Kazanlık’da İbrahim Rahmi Efendizade Hayri Efendiye. (14). (1 Mart Efrenci 906). *İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezinin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopya Defteri*. 27.

¹³³⁷ Bu konuda Erol Güngör şunları söyler: “Japonya misali birçoğumuzun modern teknolojiyi hiçbir manevi değişmeye lüzum kalmadan alabileceğimizi düşünmesine yol açmaktadır. Aslında hiçbir manevi değişmeye lüzum kalmadan denirken burada kastedilen şey daha ziyade din ve ahlak değerleridir. Japonlar kendilerini değiştirmediler. Geleneklerine karşı ilgi ve saygılarını kaybetmediler. Bunların hepsi doğrudur. Fakat yine de modern teknolojiye sahip olmanın gerektirdiği değişmeler vardır ve bunlar gerçekten bazı manevi, sosyal ve kültürel unsur ve unsur komplekslerinin atılıp yerlerine yenisinin alınması şeklinde tecelli eder. Şu halde Avrupa’dan bilgi ve teknik almak şeklindeki klasik iddianın sosyolojik bakımdan yanlış olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu tezin büsbütün yanlış olduğunu söylemek de doğru değildir.” Güngör, E. (1992). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 15-16.

¹³³⁸ Bu mecazi tanım sebebiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu kelimeleri kullandığına daha önce işaret etmiştik.

¹³³⁹ Berkes, (2011). a.g.e., 405-406.

oluşturduğu fikri bastırılmışlık açlığı bir anda patlayıverdi ve bu durum çok çeşitli fikir akımlarının ya ilk kez ortaya atılmasına ya da Osmanlı toprakları içerisinde de konuşulmaya başlamasına zemin hazırladı. İslamcılık, Türkçülük ve Avrupacılık fikirlerini işleyen halkın anlayabileceği dilde yazılmış dergilerin yanında fertçilik-toplumculuk, sosyalizm-kapitalizm, hürriyetçilik-devletçilik, evrimcilik-devrimcilik, hatta kolektivizm, anarşizm ve komünizm fikirleri de işlenmeye başlandı¹³⁴⁰. Fakat Cemiyetin Osmanlı Devleti'ne çizdiği rota belliydi. İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılık anlayışının temelinde barışa duyduğu ihtiyaç yatmaktaydı. Bu barış sadece süslü bir kelime değil ulaşılması için üzerinde uzun zaman uğraş verilen bir amaç idi. Zira barış demek zaman kazanmak demektir. İttihat ve Terakki'nin zamana ihtiyacı vardı. Talat Paşa bunu Kuşçubaşı Eşref'e "süreye gereksinimimiz var" diyerek vurgulamıştır. Bahsedilen süre öyle bir iki yıl değil, onlarca yıldır. Zira Talat Paşa'nın süreyi istemesinden murat ettiği devletin bütün aygıt ve kurumları ile yeniden örgütlenmesi içindir:

"Batı Avrupa'daki hızlı gelişmeleri görüp de, Osmanlı ülkesinin geriliğini bu yöredeki sanayi ülkeleriyle karşılaştıranlar ıslahat önerilerini "Batılılaşma" diye tanımladığımız yönde geliştiriyorlardı. Devletin yönetiminde etkili olan genç aydınlar bu Batılılaşma hareketinin başını çekmekteydiler. Bunlar Osmanlıların geri kalmışlığının temel nedeni olarak ekonomik geriliği görüyorlar, ekonomik alanda atılımların yapılabilmesi için Batı'da olduğu gibi sanayileşme ve ticaretin geliştirilmesi yönünde bir dizi girişimin gerçekleştirilmesini tek çözüm yolu kabul ediyorlardı. Kapitalist bir toplum olmak bunların idealiydi. Bu idealin yaşama geçirilmesi halinde hem siyasal özgürlükler ileri toplumlar düzeyine çıkarılabilecek, yani demokrasi işletilebilecek, hem de iktisadi güçsüzlüğün getirdiği bir dizi sorunun üstesinden gelinebilecekti. İttihat ve Terakki temel düşünceleri itibarıyla buna inanıyordu¹³⁴¹."

İktisadın gelişmişliğinin ülkenin gelişmesi ile paralel olduğunu Talat Paşa şu sözlerle ifade etmişti: "Bir devletin yönetiminde gelişme ve yenileşme, onun siyasi ve iktisadi bağımsızlığına bağlıdır¹³⁴²." 1913 sonrası İttihat ve Terakki içerisinde ağırlığı büyüyen ordunun karşısına sivilleri koyabilmek yani Babıâli baskınında öne sürülen

¹³⁴⁰ Ülken, (1979). a.g.e., 135.

¹³⁴¹ Bu noktada Talat Paşa, içinde yaşadığı toplumun Batılı anlamda sivil bir toplum olmadığını hissetmesine rağmen gene de sivil kökleri olan bir örgüte dayanmayı düşlemiş, yapabildiği kadar yaşama geçirmiştir. Çavdar,(1995). a.g.e., 295-296, 510.

¹³⁴² Talat Paşa. (2013). a.g.e., 14.

“ahali”yi de katabilmek için Talat Paşa cemiyetin dünya görüşü paralelinde yan örgütlerin oluşturulmasına ağırlık vermiş, ülke içi iktisat konusuyla ilgilenmeyi bütünüyle Kara Kemal Bey’e bırakmıştır. Daha sonra da değineceğimiz üzere Kara Kemal Bey esnaf ve zanaatkârları Osmanlının eski toplumsal yapısının gereklerine uyumlu bir biçimde, âhilik kurumunun genel ilkelerini çağdaşlaştırarak, etkin bir şekilde örgütlemiştir¹³⁴³. Dış iktisadi düzende hangi gelişmeler olduğunu daha önceki bölümlerimizde değerlendirmiştik.

II. Meşrutiyet Döneminde Batı medeniyetinin ne Hristiyan ne de Müslüman olan dini temellere dayanmayan bir yücelikte olduğuna dair bir akım da ortaya çıkmaya başladı. Bu yeni Batıcılık görüşünün ilk manifestosu da Arapçılığa karşı çıkar bir mahiyette idi ki bu cenahın başını Hüseyin Cahit Yalçın çekmekteydi. Tarik gazetesinde o zamanlarda yazdığı bir yazıyı şöyle aktarıyor:

“Basınımızda Arapları tutma eğilimi iyice güçlüydü. Türkçe mi yazacaksınız? Arapça öğreneceksiniz. Dinimizi mi bileceksiniz? Araplardan ve Arapça öğreneceksiniz. Bu bende başkaldırma duyguları uyandırıyor. Öteki yanda bir Batı dünyası vardı ki bugün bütün uygarlık değerlerinin temsilcisiydi. Yaşam, özgürlük, gerçek sezgisi, sanat ve zenginlik hep oradaydı. Bugün dünya demek insanlık demek hep Batı demektir. Biz, çevremiz Çin seddi ile kapatılmışçasına uygarlığın bütün ışıklarına, eylemlerine, seslerine karşı gözlerimizi, kulaklarımızı, ruhumuzu kapamış uyuşukluk içinde boyunduruk altında yaşıyorduk. Uygarlık mı? Onu Araplar yaptı. Bilim mi? O Arapların kitaplarında. Yaşam mı? O bizde. Ahlâk, erdem mi? O bizde. (...) Ama bütün bu Arap’ın uygarlığından biliminden gerçek bile olsa bize ne? (...) Bu şark kültürü, İslam uygarlığı, Arap bilimleri, (iddiaları) ülkeyi uyuşturmak, onu yanı başımızdaki Batının yaşam seline atılmaktan alıkoymak için kullanılan zehirli bir madde gibi her yazıda her nedenle çevreye yayılmak istenirdi. Ülkenin üstündeki kalın kara bilgisizlik başka bir de bu durumumuzu beğenmek Avrupa’yı küçük görmek gibi katmerli bir aymazlığımız da vardı¹³⁴⁴.”

İttihat ve Terakki temelde Batılılaşma/Garplılaşma hareketini olumlu karşılayıp özellikle hukuk düzeninde Batılılaşma yolundaki cereyanı hızlandırmışsa da çok radikal bir tavır içine girmemiştir. Mesela Mecelle Komisyonu böyle radikal bir sonuç

¹³⁴³ Çavdar,(1995). a.g.e., 303.

¹³⁴⁴ Yalçın, H. C. (1975). *Edebiyat Anıları*. Mutluay, R. (Editör). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 90.

gerçekleştirmemiş, Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ise telifçi yani uzlaştırmacı bir karakter arz etmiştir. Ziya Gökalp'in "yeni hayat" ve muasırlaşma fikri, Batılılaşma düşüncelerinden etkilenmekle beraber telifçi pek çok özellik taşımaktadır¹³⁴⁵.

"Batı Yılları"nda İttihat ve Terakki'nin genel karakterini anlatırken İttihatçıların Batı medeniyetçisi oldukları için Farmasonlukla yaftalandıklarını belirten Falih Rıfkı bundan başka şunları söyler:

"İttihat ve Terakki birbirine alabildiğine aykırı iki takım, Batılı partici veya Makedonyalı komiteci takımı olmaktan sonuna kadar kurtulamamıştır. İki takımın da ortaklaşa vasfi faziletli ve namuslu olmak, vatan fedaileri olmaktı. Muhalifleri arasında belki birçok meselelerde onlardan haklı olanlar çıkmıştır. Ama bu vasıfları, hiçbir zaman, o vakit İttihatçılığın temsil ettiği ilericilik ve milliyetçiliğe, daha sonra Atatürkçülüğün temsil ettiği ilericilik ve milliyetçiliğe karşı koyanlarda bulamazsınız¹³⁴⁶."

4.2.2.1. İttihat-Terakki'ye yakın isimlerin ve İttihatçıların Batılılaşmak kavramı üzerinden temel görüşleri

4.2.2.1.1. Taklit/Taklitçilik

İttihatçılar her ne kadar muhalifleri tarafından hep taklitçilikle suçlanmış olsa da İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin görüşlerinden anladığımız kadarıyla cemiyetin modernleşme noktasında en çok rahatsız olduğu konulardan birisi taklitçiliktir. İttihat ve Terakki cemiyetinin önde gelen isimlerinden Bahaeddin Şakir'in bu konudaki fikirleri şöyledir:

"Otuz kırk sene evvel Japonya bizden çok geri ve bin kere daha mutaasıp bir heyet ve Batıl fikirlerinde bizden daha ziyade ısrar eden bir millet iken halini ıslah etmeyi mantıken ve cidden isteyerek bugün en kuvvetli devletler sırasına geçti. Vatanının mukaddes haklarını büyük bir metanet ve intizamla müdafaa ediyor. Eğer o da bizde olduğu gibi sathi taklitçilikle iktifa ederek ordularını talim ve manevradan mahrum ve filolarını limanlarda çürümeğe mahkûm etse ve geçen hatalardan ibret

¹³⁴⁵ Hanioglu, (1992). a.g.m., 150.

¹³⁴⁶ Atay, (2013). a.g.e., 86, 90.

*almasaydı acaba Japon namı coğrafi bir tabirden başka bir şeye delalet eder miydi?*¹³⁴⁷”

Taklitçilik meselesini ele alanlardan bir diğeri Mehmet Akif Ersoy’dur. Akif’e göre İslam dünyasının ilerleyebilmesi için İslam’dan vazgeçmeksizin Batı örnek alınmalıdır. Fakat bu şekli bir örnek olmamalıdır. Ona göre Avrupa’nın her yaptığına hayran olunması beceremediğimiz bir taklitçiliğe soyunmamız ve bunu da yapamadığımız gibi kendi geçmişimize yabancılaşmamız bir diğeri ciddi sıkıntımızdır¹³⁴⁸. Çünkü Osmanlı’nın çöküşünün başlıca nedeni taklitçiliktir: “*Dini taklit, dünyası taklit, âdatı taklit, kıyafeti taklit, selamı taklit, kelamı taklit, hülasa her şeyi taklit bir milletin efradı da insan taklidi demektir ki kabil değil, hakiki bir heyet-i içtimaiye vücuda getiremez; binaenaleyh yaşayamaz*¹³⁴⁹” diyerek taklitçilik meselesine değinmiştir.

Japonya’nın Rusya’yı yenmesi ile Garphılaşıma meselesinde başlayan Japonya örneğinin tartışılması konusunu 1908 sonrası en çok öne çıkaranlardan biri Mehmet Akif’tir. Hatta bu sebeple 1908-1918 yılları arasında Batı’yı taklit etmeye karşı koyan İslamcı bir anlayış görüyoruz¹³⁵⁰.

Taklitçiliği Said Halim Paşa da eleştirecektir. Said Halim Paşa “Mukallitliklerimiz” isimli risalesinde Garp milletlerinin çalışkanlıklarının, eğitim usullerinin ve fedakârane vatanperverliklerinin örnek alınması gerektiğini düşünse de taklitçilik yapılmasını eleştirir. Başka milletlerin özellikle Batı’nın pek çok zahmet çekerek elde ettiği birikimi olduğu gibi almak cazip görünse de “(*...)*garbın tarz-ı tefekküratı ve ahval-i ruhiyesi ile şarkın tarz-ı tefekküratı ve ahval-i ruhiyesi(*...)*” arasındaki farktan dolayı -umulan tam aksi olsa da böyle bir istifadeye kalkışmak çok tehlikelidir¹³⁵¹.

Buhran-ı Fikrimiz isimli risalesinde memleketi kurtarmak için yurtdışına tahsile gönderilip kimliksizleşerek geri dönen, yönetim kademelerine yerleştikten sonra alternatifsiz olan, herkesi ve her şeyi hakir gören, önemli bir düşünsel birikimi veya önerisi olmayan ve kurtuluşu milletin kendisi gibi olmasında gören mütefekkirleri eleştirir. Said

¹³⁴⁷ Aydoğan, Eyyüboğlu, (2004). a.g.e., 183.

¹³⁴⁸ Ersoy, M. A. Mukallidliği de Yapamıyoruz. (17 Eylül 1325-15 Ramazan 1327). 56(3), *Sırat-ı Müstakim*. 54-55; Ersoy, M. A. (2009). Fatih Kürsüsünde. a.g.e., 232.

¹³⁴⁹ Ersoy, M. A. Tefsir-i şerif. (23 Ramazan 1330-23 Ağustos 1328). 209(9), *Sırat-ı Müstakim*. 4.

¹³⁵⁰ Mardin, (2004a). a.g.e., 16-17.

¹³⁵¹ Prens Said Halim Paşa. (1326). *Mukallitliklerimiz*. Dersaadet (İstanbul): Araks Matbaası, 1-6.

Halim Paşa'ya göre Batı hayranlığı sebebiyle memleketimizde bir “fikir hayatı” bulunmamaktadır. Edebiyatımızın bile şahsiyetsiz olduğundan ve Türklükle alakalı pek bir şey bulunmadığından bahseder. Bununla birlikte Batı'nın gelişmişliğinden aldıklarımızı millileştirerek almak kaydıyla istifade edilmesinin önemine değinir. Osmanlı İslam anasının içtimai ve siyasi kanaatlerinin dininden doğmasından mütevellit İslam'a saygı duyulması gereğine temas eder¹³⁵². Bu konudaki bir diğer tespiti şöyledir:

“Bir Kant'ın yahut bir Spencer'in ahlakiyatına inanan, bununla beraber içtimaiyatta Fransızların, siyasiyatta İngilizlerin tarz-ı telakkiyesini kabul eden bir Müslüman ne kadar mütebahhir âlim olursa olsun, ne yaptığını bilmeyen bir kimseden başka bir şey değildir¹³⁵³.”

Abdullah Cevdet, İmparatorluğun Batılılaşması gereğine işaret eden pek çok Osmanlı aydınından farklı olarak bu olguyu basit bir taklit düzeyinde kalmamak şartıyla yalnızca Avrupa tekniğinin uygulanması kadar basit görmüyor ve kültürel olarak da bu olgunun gerçekleştirilmesi gereğini ileri sürüyordu:

“(...)Fransa esbak Hâriciye nazırı Hanotaux'nun bir sözü var : “Hayat-ı umumiyeye karışmak temayülünü izhar ettiği günden beri Türkiye, Avrupalılaşmak ihtiyacını hissetmekten hali kalmadı. Fakat milliyetini gaib etmekten başka bir şeye dest-res olamadı.” Hanotaux'nun şu fıkrasında büyük bir hassa-i isabet vardır. Biz Avrupa'nın muasır medeniyetini almak ile Avrupa'yı taklit etmek arasındaki farkı iyi görmüyoruz¹³⁵⁴.”

Celal Nuri Bey de 1327'te İttihat ve Terakki Kongresi'nde sunduğu muhtıradaki *“Binaenaleyh Avrupalılaşmak tabirinden Avrupa ahlak ve âdâtının aynıyla kopya edilmesi lüzumu anlaşılmasın¹³⁵⁵!”* diyerek taklitçiliğe karşı çıkar. Celal Nuri Balkan Savaşları'ndan sonra bu görüşlerinde daha da keskin hale gelir. Daha önce de değindiğimiz gibi “Şime-i husumet” makalesinde bu savaşların etkisiyle Avrupalı devletlere düşmanlık boyutunda olan hislerini yazacaktır. Yazdığı diğer kimi eserlerde de milli ahlakımızı olabilecek en üst

¹³⁵² Prens Mehmed Said Halim Paşa. (1337a). *Buhran-ı Fikrimiz*. İkinci Tab, Darülhilafe (İstanbul): Hukuk Matbaası, Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı, 1-15.

¹³⁵³ Prens Mehmed Said Halim Paşa. (1337b). a.g.r., 5.

¹³⁵⁴ Hanioğlu, (1981). a.g.e., 360-361.

¹³⁵⁵ Celal Nuri, (1327). a.g.r., 31.

düzeyde muhafaza etmemiz gerektiğini ve Avrupa medeniyetinin de sadece teknik yönlerini almamız lüzumunu belirtir¹³⁵⁶.

4.2.2.1.2. Memuriyet meselesi

İktisadi sefalet ve gerilik meselesi Garpcıları çok ürküten bir konudur. Siyasi gelişme ilk evvel iktisadi gelişme ile başlar düşüncesinden hareketle Garpcılar Osmanlı Devleti'nin iktisadi konumunun güçlenmesi konusunda da fikir beyan etmişlerdir. Bu bağlamda değerlendirilen bir başlık memuriyet konusudur. Sultan Mahmut öncesi idari yapıda feodal düzen egemendi. Bu vakte geldiğimizde artık sistem bozulduğundan Sultan Mahmut kendisine bağlı güçlü bir idari teşkilatlanma ve merkezleşmeye gitmişti. Çevresine topladığı bürokrat kesimin alanında bilgi sahibi kimselerden seçilmesine gayret edilmişti. Bu bürokratlar kendilerini atayan padişahın salahiyyeti altında kimselerdi. İdari mevcudiyetleri kendilerini atayanın teveccühü ile sınırlı idi. Her gelen hükümdar kendi kadrosunu oluşturuyordu. Bu da bir önceki dönemde yapılmaya başlanan yeniliklerin akim kalmasına sebep olmaktaydı. Zamanla bu memur kesimin birbirine intikal ettirdiği en önemli davranış biçimi itaatin yanında rekabetin verdiği bencillik ve hasetlik gibi özellikler idi. Mevcut bilgileri de memuriyetlerinin düzeyinde kalmakta idi. Dolayısıyla bunlar yeterli fikri birikime sahip olmadıklarından ilk zamanlar Fransa başta olmak üzere Batı'nın kurumlarını olduğu gibi almayı yenilik saydılar. Bu da Said Halim'e göre umulan müspet neticeleri vermediği gibi zarara sebep oldu¹³⁵⁷. Türk-İslam ahalinin okumuş kesiminin geleceğini meslek dalı itibarıyla memuriyette gördüğü anlayış özellikle Prens Sabahattin'in bürokrasiye yönelik eleştirisine sebeptir. Memuriyeti Tanzimat devrinin bir ürünü olarak gören Sabahattin, bu konuda özetle şunları söylemiştir:

“Türkiye'nin sosyal geleceği memur adayı olan aydınların çoğalmasına değil; üretim işlerini girişimleriyle ilerleterek sosyal bünyemizi değiştirecek kişilerin yetişmesine bağlı!(...) Memurluk ise düşünsel analiz ve girişim, özgürlük ve hissi sorumluluk gibi bir devlet adamı için zorunlu olan vasıfların gelişmesine değil, tam tersine yok olmasına neden olduğu için, bu yol kamusal hayatta da oldukça yetersiz adamlar yetiştiren bir ortam yaratmaktadır. Bu yetersizliği yönetimdeki acimiz ve

¹³⁵⁶ Celal Nuri, (1331a). a.g.e., 66-69. Yalnız şunu da ifade etmek gerekir ki Celal Nuri'nin Dünya Savaşı sonrası yazılarında Amerika için açık açık “onu taklit etmeliyiz” ifadeleri sık sık geçer. Bir örneği için bkz. Celal Nuri, (8 Haziran 1338/1922). Amerikalılığa Temessüf. *Yarın Mecmuası*. (33), 138.

¹³⁵⁷ Mehmed Sait Halim, (1332). a.g.r., 8-10.

doğurduğu bitmeyen musibetler göstermekte!(...) Subaylar, hâkimler, mülkiye ve öğretim alanındaki memurların ülkemizdeki statüleri birbirlerinin aynı. Bunlar siyasetle ilgilenmesin demek; ülkenin sevk ve idaresi onların eline düşmesin demektir. Hâlbuki kamusal hayatın özel hayata tahakkümü üzerine kurulu olan cemaatçi bir ülkede bu sevk ve idare zorunlu olarak memur sınıfı eline düşüyor. Kamusal hayatın uğursuz tahakkümünden doğan ezilmeler, suiistimaller ve buhranlar ise yine zorunlu olarak çeşitli tepkiler ortaya çıkarmakta ve sosyal yaşamda köklü hiçbir değişim sağlamayan aralıksız siyasi mücadelelere meydan vermekte! Bu mücadelelere doğal olarak ordu da karışır; çünkü memur sınıfı içinde özellikle harp için düzenlenmiş kısım odur¹³⁵⁸”.

Bu yorum İttihat ve Terakki'nin zaman içinde militarist bir doğrultuda yönlenmesinin sebeplerinden biri olarak güzel de bir açıklama niteliğindedir. Osmanlı Devleti'nde İslam ahalinin memur olmak konusundaki sevdasını kritik ettiği bir yazısında gittiği ya da bildiği çeşitli ülkelerdeki durumu anlatan Abdullah Cevdet, Avrupa'dan Afrika'ya, Habeşistan'dan Şangay'a kadar gezdiğinden bahsetmektedir. Buralarda yaşamak korkusu göstermeyen özellikle Rum kökenlilerin aktif bir şekilde iyi gelir getiren işlerde çalışıp kimilerinin milyoner olduklarını bu konuda Türklerin aynı ataklığı sergileyemediğini söyler. Yazısında can alıcı birkaç cümle olarak da şöyle der:

“Yaşamak korkusuna müptela milletlerin şübbanı¹³⁵⁹ payitahttan çıkmaktan titrer, Babiali'de filan kalemde altı yüz yahut bin kuruş maaşa mülazemet¹³⁶⁰ eder. Fakat şübbanı böyle olan bir milletin hükümeti de layenkati¹³⁶¹ istikraz akdeder. Sonra yılan dişi kalemler bir muharrir kalkar: “Türkiye bir memlekettir ki memurun ekiliyor istikraz biçiliyor!” der¹³⁶².”

Aynı isimli makalesini daha önce risale olarak bastıran Abdullah Cevdet burada her şeyi hükümetten beklemenin insanların kendi irade ve teşebbüsünü adeta unutturduğunu söyleyerek şu tespiti yapmaktadır:

““Memuriyetperestlik” diye tercüme etmek istediğimiz fonctionnarisme hangi millette ifrat dereceye varmışsa o milletin istiklâli verem olmuş demektir. Zira milletler

¹³⁵⁸ Prens Sabahattin. (2002). a.g.e., 20.

¹³⁵⁹ Delikanlılar.

¹³⁶⁰ Bağlanır.

¹³⁶¹ Durmaksızın.

¹³⁶² Cevdet, A. (15 Teşrin-i sani 1327). Yaşamak Korkusu. *İçtihad*. (35), 911-915.

fertlerin içtimandan hâsıl olduğu gibi bir milletin kıymet-i hakikiyesi olan seciye-i milliyesi de kendisini teşkil eden fertlerin temayül-ü tabiiilerinden, “kuvvâ-i mahsule”sinden vücutpezîr olur. Şübbanı birkaç yüz kuruş maaş ile faaliyet-i hayatiyesini tahdit ve vukuf etmeye düşkün olan bir millet hürriyetin lezzetini duymamıştır ve hürriyeti ihtimam-ı layıkla muhafaza edemeyecektir¹³⁶³.”

Şemseddin Günaltay’ın gelecekte hangi mesleği seçeceklerine dair soru sorulan bir İngiliz ve bir de Müslüman gencin cevaplarından verdiği örnek şöyledir:

“İngiliz genci kudret-i şahsiyesinin inkişafına daha müsait olan mesalik-i hareyi birer birer sayarken İslam gencinin ağzında vesayet altında yaşanacak mesleklerin isimleri işitilir. İngiliz genci müstemlekelerden birine giderek orada hayatın her türlü sadamatına¹³⁶⁴ göğüs germek suretiyle ve sırf kendi gayret ve azmiyle iktisab-ı servet etmek planlarını düşünürken İslam genci kendisini bir memuriyete kayıracak bir mektebe kabul ettirecek hami aramakla meşgul olur¹³⁶⁵.”

İktisat politikası olarak diğer Türkçüler gibi Alman menşeli Milli iktisat anlayışını benimseyen ve bu noktada milli burjuvazinin oluşması gerektiğinden¹³⁶⁶ bahseden Yusuf Akçura da “Türk’ün yapabileceği en güzel meslek askerlik yahut memurluktur” nazarıyla bakılması anlayışının kırılması lazım geldiğini söylemiştir¹³⁶⁷. Böylece oluşan milli burjuvazi ona göre ulus-devletin de temelidir. Ülkede güçlü bir hükümet kurulamıyor olmasını değerlendiren Gökalp’e göre de Türkler ekonomik sınıflara dayanırsa, hükümet çok güçlü olur. Çünkü tüccar, sanatkâr, iş adamı sırf kendi yararı için hükümet ve memur sınıfına dayanırsa, hükümet her zaman zayıf kalır. Gökalp’e göre bunun nedeni işten çıkarılan memurun iş başına geçmek, iş başındaki memurun daha yüksek bir konuma yükselmek için, hep hükümeti düşürmeye çalışmasıdır. Ayrıca ona göre ulusal ülküden yoksunluk, Türkleri ulusal ekonomisinden yoksun ettiği gibi, dilin yalınlaşmasına, güzel sanatlarda ulusal biçimlerin doğmasına da engel olmuştur. Ulusal bir ülkü olmadığı için de şimdiye dek Türk ahlakı bireyle ve aileyle sınırlı kalmıştır. Dayanışma, yurtseverlik ve

¹³⁶³ (Doktor) Cevdet, A. (1326). *Yaşamak Korkusu*. Naşiri: Arnuvut Gazetesi Müdürü Derviş Hima. İstanbul: Matbaa-i Cihan, 15-18.

¹³⁶⁴ Belalar.

¹³⁶⁵ Günaltay, M. Ş. (Temmuz 1330). İçtimai İnhitatin Sebebini Usul-i Terbiyede Aramalıdır. *Sebilürreşad*. 12(305), 330.

¹³⁶⁶ Eröz, M. (1987). Yusuf Akçura’nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri. *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri (11-12 Mart 1985)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 55-56.

¹³⁶⁷ Akçuraoğlu, Y. (17 Nisan 1330-30 Nisan 1914). 1329 Senesinde Türk Dünyası. *Türk Yurdu*, 5-6(63). 262.

özveri duyguları ile köy ve kasaba çevrelerini aşamamış, ümmet ülküsü çok geniş, aile ülküsü çok dar olduğu için Türk ruhu özveri ve esirgemezlik duygularına dayanak yeri olarak, yaşayan, sağlam ahlaksal bir ruhsallığa yabancı kalmıştır. Ekonomik, dinsel ve siyasal kurumlarımızın çözülmesi ve dağılması, bunun sonuçlarıdır¹³⁶⁸.

İttihat-Terakki'nin memurlar ile alakalı düzenlemeleri

Kanun-i Esasi de dâhil olmak üzere Batı'dan iktibas ederek yapılan kanunlarımızın sadece bir kopya olduğunu halka nüfuz edemediği gibi toplumun değerleriyle de uyuşmadığını belirten Celal Nuri Bey şöyle söylüyor:

“Bizi bir taraftan Şark, diğer taraftan Garp çekiyor: İki cami arasında bînamaz kalmışız. Bir elimizi istikbal çekmiş bırakmak istemiyor, diğer taraftan mazi olanca kuvvetiyle tutmuş hareketimize mani oluyor. Hülâsa ya zamanımızdan uzak, atide yaşıyoruz yahut maziden, mezardan, harabattan ayrılamıyoruz; kurtulamıyoruz, asrımızın, zamanımızın hayatını imar etmiyoruz¹³⁶⁹.”

Bu noktada Celal Nuri ve beraberindeki Batıcılar bir taklitten ibaret kaldığı ve halkı anlamak ve ona nüfuz etmek noktasında eksik olduğundan Kanun-i Esasi'nin değiştirilmesi gerektiğini söylemiş ve bu konuda İttihat ve Terakki yönetimini etkisiz bularak eleştirmişlerdir¹³⁷⁰. Ancak İttihat ve Terakki açısından durum bunun tersidir. II. Meşrutiyetin ilanı sonrası Kamil Paşa Hükümetinin kurulmasından on gün sonra programını yayınlayan hükümet Osmanlı Devleti'ni çağdaş merkezi bir devlete dönüştürmek gibi bir niyetle maliye örgütü, Nezâretler, ordu ve donanmayı yeniden düzenleyeceğini ve gereksiz memurların emekliye ayrılacaklarını ilan etti. II. Meşrutiyet memurlar için maaş ve terfi getirecekmiş gibi algılanmıştı. Oysa tam tersine, yeni düzende memurluk bir disipline sokuldu ve zorlaştırıldı. Özellikle bürokrasinin üst kademelerinde yer alanların maaşlarına azaltmak kaydıyla düzenlemeler getirildi¹³⁷¹. 31 Mart Olayı

¹³⁶⁸Gökalp, (2010b). a.g.e., 14.

¹³⁶⁹ Celal Nuri. (1331b). *Havayic-i Kanuniyemiz*. İstanbul: Matbaa-i içtihad, 7.

¹³⁷⁰ Tunaya, (2009). a.g.e., 195-196.

¹³⁷¹ Babıali, bütün memurların işe gelmeleri ve zamanında işbaşı yapmalarını istedi. Memuriyete atanma, çok kez yapılacak bir işle tamamen ilgisiz olarak, şu ya da bu nedenle kayırlamak istenen kimselere “ekmek kapısı” sağlamak istediğinin, ya da ihtiyacının bir sonucuydu. Bu yüzden gereğinden çok fazla memur oluşu ve üstelik bunların birçoğunun eğitim ve ehliyetten yoksun olmaları bir tasfiyeyi gerektiriyordu. Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki'nin temsil ettiği mektepli egemenliğinin bir sözcüsü olarak, 30-40 kuruş maaş alıp bir iki yıldır memur olan ve idadi mezunu olmayan memurlara, “başka meslek” tavsie edilmesini önermekteydi. Bu ihtiyatlı tasfiye görünüşünün yanında, Kamil Paşa hükümetinin programı, memurların ve

sonrası çıkarılan Tensikat kanunu¹³⁷² ile “iş yapmadığı tespit edilen” pek çok memur işten çıkarıldı. Ancak sonradan hükümet basın tarafından (özellikle Tanin) çok eleştirildiğinden bu kanunu askıya almak zorunda kaldı¹³⁷³. Bundan başka Memurin-i Mülkiye Mazuliyet Maaşları Hakkında Kanun (7.8.1325), Memurin-i Mülkiyenin Tekaüt ve İstifa Kanunu (11.8.1325), Devairce İcra Edilecek Tensikat ve Teşkilattan Dolayı Hariçte Kalacak Memurine Verilecek Maaşat Hakkında İrade-i Seniye (1.8.1324), Dersaadet Polis Memurlarından Açığa Çıkarılanlarla Vilayat Kapı Kethüdarlarına Verilecek Maaş Hallında Kanun (3.8.1325) gibi kanuni düzenlemeler yapıldı¹³⁷⁴. Bu süreçte yapılan yüksek maaşlara yönelik azaltım ulemaya da uygulandığından ulema İttihat ve Terakki’ye cephe almaya başlayacaktı. Bu durumda İslamcılardan bir kesimin İttihat ve Terakki’ye muhalefetini başlatacaktı. Kılıçzade Hakkı Bey Pek Uyanık Bir Uyku isimli makalesinde memurlarla alakalı düzenlemelerden şöyle bahseder: “*Diğer devair ve Nezâretlerde olduğu gibi Daire-i mualla-yı meşihatte dahi tasfiye ve tensikat-ı kâmile icra ve hala dava-yı şeriye umuru ber-sürat ve katiyyet ve adaletle rüyet olunacaktır*¹³⁷⁵.” Öte yandan kimi Batıcılardan da İttihat ve Terakki’nin bu uygulamasına tepkiler olmuştur. Bazı yazarlar bu tarihten itibaren memurların görevinden alınması veya yerinden olması şeklinde artış gösteren bu süreç yüzünden hiçbir memurun mevkiinden emin olamadığı ve memurluğun ciddi bir meslek olmaktan çıktığı iddiasıyla İttihat ve Terakki’yi eleştirmişlerdir¹³⁷⁶. Esasen İttihat ve Terakki’nin niyeti memurluğu ihya etmek değildi mümkünse teşebbüs-ü şahsiyi sağlamaktı. Özellikle I. Dünya Savaşı esnasında özel girişimcinin yokluğu meselesi ciddi

nispetsiz maaşların azaltılmasını öngörüyordu. Hükümet, açığa çıkarılan bir memurun o devrin koşullarında hiçbir işe giremeyeceğini ve işin insanlık yönü bir yana siyasi bakımdan II. Meşrutiyet için bunun tehlikeli olabileceğini hesaplamamış görünüyordu. Başka şeyler de vardı. Yüksek rütbeli subayların, maaştan başka birtakım ek paralar aldıkları belli olmuştu, buna son vermek yoluna gidildi. Askeri okullarda hatırların zadedân (soylular) sınıfları kaldırıldı ve ilmiyede de zadedânlığın kaldırılması yolunda birtakım adımlar atıldı. Maliyede işine son verilenler arasında 15 yaşında gümrük müfettişi olmuş olan Ebulhüda’nın torunu vardı. En çok göze batan ayrıcalıklardan biri de, İstanbulluların askerlik yapmamasıydı. Buna Mart 1909’dan başlayarak son verildi ve Hıristiyanların askere alınacaklarına dair haberler çıktı. Bedel (para) vererek askerlik yapmama imkânının da ortadan kaldırılması isteniyordu. Daha önce de geniş bir şekilde değerlendirdiğimiz üzere 7 Ağustos 1909’da çıkarılan kanunla, bunlar sağlandı. Öte yandan, nazırların maaşları da ayarlandı. Sadrazam 40.000, Şeyhülislam 30.000, Nazırlar da 25.000 kuruş alacaklardı. Ama basında bunu da çok bulanlar oldu ve 1296 Kararnamesi’ndeki 20.000 kuruşa dönülmesi önerildi. Nazırlık, para kazanma yolu olmamalıydı. Fakat 100 kuruşun bir altın lira olduğu düşünülür ve örneğin bugünkü altın paranın değeriyle çarpılırsa ne büyük paraların söz konusu olduğu anlaşılır. Nitekim bütçeye çekidüzen vermek için Fransa’dan getirilmiş olan M. Laurent, bütçeyi istediği gibi 2 milyona indirememiş, ancak 4 milyondan 3 milyona indirebilmişti. Bu arada ünlü devlet adamı olan bazı paşaların gayrimenkullerinin vergilerini düşük takdir ettikten başka, vergi borçlarını da yıllarca ödememeleri, Mebusan’da pek sert saldırılara konu olacaktı. Akşin, (2011). a.g.e., 148-151.

¹³⁷² BOA. İ.KAN; 6/1327, 1327 C 12.

¹³⁷³ Tunaya, (1988). a.g.e., (C.1). 189.

¹³⁷⁴ Akşin, (2011). a.g.e., 230-231.

¹³⁷⁵ Kılıçzade Hakkı. (5 Mart 1329). Pek Uyanık Bir Uyku. *İçtihad*. (57), 1263.

¹³⁷⁶ Bir örneği için Bkz. Celal Nuri, (11 Mart 1335/1919). Hükümetle Birlikte İdarenin Değişmesi. *İleri*. (40-42), 1-2.

bir sıkıntı oluşturdu. 1916 Kongresi'nde Kara Kemal Bey bu konudaki gözlemlerini şöyle anlatmıştır:

“İğneden ipliğe kadar her şeyi dışardan ithal etmeye mahkûm bir devlet, un, bulgur, zeytin, şeker, gaz, kahve gibi zaruri maddeleri de, kendisi üretemiyordu. Buğdayı bile, kısmen Anadolu'dan, kısmen de dışardan (Ukrayna ve Romanya) sağlamak zorundaydı. Savaş yılları, fiyatları sıçrama halinde yükseltmişti¹³⁷⁷. Kırk paralık ekmek birdenbire 60 paraya çıkmıştı. Yalnız İstanbul'un günlük un ihtiyacı 25.000 çuvaldı ve ancak 8.000 çuval un sağlanabiliyordu. Bunları da getirebilme araçları çok yetersizdi. Açlık her evin kapısını çalıyordu. Üstelik memleketin iktisadiyatı unsur-ı aslisinin (yani Türklerin) elinde değildi. İstanbul'da zahire ticareti Rumların elinde kalmıştı. Değirmenler de onlardaydı.”

Bu sebeple bazı kanunlar çıkarılsa da¹³⁷⁸ bu yeterli görülmemekle, Kara Kemal ve arkadaşları Talat Paşa'nın bilgisi dâhilinde esnaf cemiyetleri ve kooperatifler kurularak, Anadolu'da bir milli tüccar kitlesi oluşturulmaya çalıştı ki bu sayede Anadolu Milli Mahsulat, Milli Kantariye ve Ekmekçiler Şirketleri oluşturuldu. Hristiyanlar bütün bu çalışmaların dışında tutuldu. I. Dünya Savaşı'nın bitiminde bu faaliyetler kişisel bir kazanç elde etme yolu imiş gibi çeşitli ağır eleştirilere sebep olmuş özellikle Enver Paşa ve Kara Kemal bu konuda itham edilmişlerdir¹³⁷⁹. Enver Paşa'nın büyük bir koruya sahip bir çiftlik aldığı dedikodusu hakkında buraya davet edildiğinde bir şato bulacağını umarak heyecanla çiftliği görmeye giden Hüseyin Cahit şunları söyler:

“(...)görüncüye şaşkınlık içinde kaldım. Gülmek istiyordum. (...)önemsiz, basit, konfordan yoksun, döşeme bakımından süsten ve değerden yoksun bir yapıydı. (...) O temiz karakteri, yüksek onur ve şeref duygusu, sınırsız yurtseverliğiyle Enver'in yetkilerini kötüye kullanmasına asla olasılık tanımam¹³⁸⁰.”

¹³⁷⁷ Bu sebeple İstanbul dâhilinde Vurgunculuğu Önleme Komisyonu (Men-i ihtikâr) kuruldu. Bu komisyon manifaturadan zengin olmaya çalışan tüccara engel olmuştur.

¹³⁷⁸ Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-ı Muvakkat (7 Eylül 1914), İaşe Kanun-ı Muvakkati (10 Temmuz 1916), Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu (2 Nisan 1917), ihtikârın Men'i hakkında Kanun-ı Muvakkat ve Zeyl Kanunu, Kanun-ı Muvakkat (26 Nisan ve 18 Haziran 1917), İaşe-i Umumiye Kararnamesi ve Kanunu (18 Ağustos 1333 ve 4 Nisan 1918), İaşe Nezareti Hakkında Kararname (24 Temmuz 1918).

¹³⁷⁹ Tunaya, (2011). a.g.e., 408-411.

¹³⁸⁰ Yalçın, (1976). a.g.e., 206.

Aynı Hüseyin Cahit'in yeri geldiğinde eleştiriler de yönelttiği İttihat ve Terakki ile alakalı kanaatleri ise şöyledir:

“İttihat ve Terakki'nin arkasından rahmet okuyabilir miyiz? Ben buna hiç duraksamadan evet derim. İttihat ve Terakki bu ülkede bir ulusal onur, bir yurtseverlik, bir ülkü okulu oldu. (...) (O ülkeyi teslim aldığında) ne yönetim vardı, ne ordu, ne maliye. Ülke bütünüyle Avrupa'nın söz geçerliğine tutsaktı. İttihat ve Terakki kapitülasyonları kaldırarak ülkenin siyasal, parasal ve adaletle ilgili bağımsızlığını sağlamayı amaç bildi. Avrupa'ya boyun eğmedi. Balkan bozgununa karşın, I. Dünya Savaşı'nın kahraman ve özveri sahibi ordusunu yaratmayı başardı. Yönetimde rüşveti büyük ölçüde kaldırdı ve bir düzen sağladı. Bir bütçe yapabilmek, düzenli aylık vermek, ödemeleri vaktinde yapmak, ilk kez İttihat ve Terakki'nin kurduğu bir gelenektir¹³⁸¹.”

4.2.2.1.3. Meclisin işleyişi

Osmanlı Devleti'nde yönetim sisteminin nasıl olması ile alakalı olarak Abdullah Cevdet şunları söyler:

“Anasır-ı muhtelifeyi ve itikadat-ı mütebayine ashabını tevhit edecek revabıt bir hanedan-ı saltanat değildir. Belki o anasır-ı muhtelifenin menafı ve saadet-i müşterekeleridir. Bu ise her unsurun, her ehl-i kitabın Türkiye İmparatorluğu hâkimiyetine, Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan vasıtalarıyla iştirak etmeleriyle olur. Başka türlü mümkün değil, olmaz. Bizim içtihadımız bu merkezdedir.(...) İçtihad-ı sahîh budur, hakikat budur¹³⁸².”

Sahîh olan içtihat bu olsa da uygulama böyle olamamıştır. Konuyu Said Halim Paşa tüm yönleriyle değerlendirmiştir. II. Meşrutiyet öncesi dönemden bahsederken istibdadın kaldırılmasının gereğine değinen Said Halim buna mukabil sonrasında kurulan parlamentarizmin haddinden fazla güçlü olmasını yadırgamaktadır. Öte yandan Avrupa'da milletvekilliği partiler eliyle kurulmuştur, bizde ise milletvekilleri parti kurduğundan bu sistemin yanlış işlemede etkili olmuştur. Üstelik bu yapı Avrupa'dan birebir alınan anayasa ve kanunlarla desteklendiğinden ona göre süreç tehlikeli bir hal alacaktır. Zira Osmanlı'da kurulan mevcut parlamenter yapı ancak güçlü bir milli birliğin olduğu millet

¹³⁸¹ Yalçın, (1976). a.g.e., 247-248.

¹³⁸² Cevdet, A. (Teşrinî evvel 1906). Hanedan-ı Osmanî. *İçtihad*. (2), 219.

ve devlet düzeninde harika işler. Mevcut düzende ise kötü oluşumlarla karşılaşmak kaçınılmazdır. Dolayısıyla Said Halim Paşa Osmanlı'da "milliyet" kavramının en azından Avrupa'da olduğu gibi bir bilinçte algılanmadığını söylemektedir. (Bunu söylediğinde tarih 1910-1911'dir.) Bu bağlamda Said Halim Paşa'nın değindiği konulardan birisi ortak memleket menfaatleri, manevi ve fikri değerleri yüceltmede fırka rekabetinin olması gerektiği meselesidir. Avrupa'da çok güzel işleyen bu sistem Osmanlı'da birbirine her konuda muhalif, hep buğz eden çatışan çekişen fırkaların varlığı sebebiyle ilerlemeyi sağlamayacağı gibi gelişimi engelleyecektir. Nitekim bu durum devlet sistemini yıpratmaktan başka bir işe yaramamıştır. Meclisteki vekillerin milli kimlik algısının farklılığı buna sebep olmaktadır. Ecebilerce de desteklenen bu süreçte kendi kimliklerini Osmanlılıkta değil farklı isimler altında şekillendiren vekiller şikâyet ettikleri ve olumsuz tutumlarındaki temel gerekçeleri olan istibdadın ortadan kalkması sonrasında oluşan II. Meşrutiyetin serbestiyet ortamında neden şikâyet edeceklerini bilememişlerdir. Kendi kavmiyetlerine yönelik emeller ve şahsi menfaatleri adeta kargaşaya düşmüştür. Çünkü onların iddia ettiği gibi memleketimizde Habsburglular veya Romanovlar ülkesindeki gibi milli rekabetler ya da ırki nefretler yoktur¹³⁸³. Meclisle alakalı fikir beyan edenlerden bir diğeri Musa Kâzım Efendi'dir. O, Meclis'te çok partinin olması gerektiğini savunanları tenkit ederken meşrutî idarenin karar ve uygulama mekanizması yerine icranın maksat ve neticelerini, maslahatı öne çıkarıyor ve şöyle diyor: "(...)Maksat adaleti muhafaza etmek (...), vâridât-ı devleti israf ve tebzirden kurtararak mahall-i layıkına sarf etmek" ise bunun için Meclis'in birçok fırkaya ayrılması gerekmez. Ona göre meşrutî idarede münakaşa ve münazara lazımdır fakat bu lüzum da fırkaların birden fazla olmasını gerekli kılmaz. Aksine Meclis'in birden fazla partiye bölünmesi, bu fırkaların birbirlerine karşı düşmanlık göstermeleri, her vesileden istifade ederek sürekli hükümete hücum etmeleri, icraata mâni olmaları ve nihayet hükümetin içte ve dıştaki haysiyetini, gücünü kırmaları gibi sonuçlar doğurur. Netice olarak "bu lüzuma kail olmak akl u mantıktan, hikmet ü maslahattan tegafülden başka bir şey değildir"¹³⁸⁴.

¹³⁸³ Prens Said Halim Paşa. (1326). a.g.r.,7-23.

¹³⁸⁴ Kara, (2001). a.g.e., 215.

4.3. İTTİHAT-TERAKKİ'NİN BATICI POLİTİKALARI

4.3.1. İttihatçıların Batıcılık Çerçevesinde Eğitim Anlayışına Örnekler

Eğitim konusunu tezimizin birinci bölümünde değerlendirmiştik. Burada İttihatçıların eğitim anlayışının modernist yönlerinin neler olduğu üzerinde duralım: Osmanlı Devleti ümmet sistemi üzerine kuruluydu. Devletin çeşitli sorunlarını çözmek için her şeyden evvel bir millet sisteminin olması gerekliydi. Esasen ayrı cinsten devlet unsurları arasında daha önce de değindiğimiz milliyet şuuru mevcut idi. Fakat İttihat ve Terakki yönetimi milli bir sistem üzerine siyaset yapamazdı. Öte yandan hâkim unsur olan Türklerin sırf ümmet ruhunu ve imparatorluk birliğini bozmamak için bu şuuru geciktirmesinin de faydası yoktu.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nizamname-i dâhilisinden başka bir de nizamname-i esasisi vardı. Nizamname-i esasi'nin ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci maddelerinde cemiyetin maksatları şöyle izah ediliyordu:

"Her hususta sebab-i muvaffakiyet olan ahlak-ı hasene-i milliyeyi takviye, ulum ve maarif ve terakkiyat-ı medeniye-i hazırayı, adet-ı kavmiye ve ihtiyacat-ı mevkiyemize tatbikan Memalik-i Osmaniye'de neşir ve tamime çalışmak(...)"¹³⁸⁵

Cemiyetin 31 Ekim-13 Kasım 1910 tarihleri arasında Selanik'te yaptığı yıllık kongrede de, en önemli sorunlar eğitim konusunda ortaya çıkmıştı. Örgüt gece derslerine ve yeni okullar kurmaya devam etme kararı almış, bu arada öğretmen yokluğu da söz konusu edilmiş, Selanik ve İzmir'deki "İttihat ve Terakki Mektepleri"nin öğretmen okulu haline çevrilmesi kararlaştırılmıştı. Bu toplantıda ayrıca şimdiye kadar açılmış olan okulların varlıklarını devam ettirebilmeleri için "maarif onluğu" adı altında bir "Millî Yardım Sandığı"nın kurulması da kararlaştırılmıştı¹³⁸⁶. Bu bağlamda öğretmen yetiştirmek meselesi önemle ele alındı. Geçmişini değerlendirirken "Maarifte Islahat" başlıklı makalesinde, "Muallim Mecmuası" mevcut Darülmualimin ve Darülmualimatlarla ilgili Doktor Nazım Bey'in Maarif Nezâretine geldikten sonra komisyonlar teşkil ederek

¹³⁸⁵ Aydoğan, Eyyüboğlu. (2004). a.g.e., 24.

¹³⁸⁶Ergün, (1996). a.g.e., 266.

maarifte yapılması icap eden ciddi ıslahatlara büyük ehemmiyet verildiğini belirtmiştir¹³⁸⁷. Bu önemi gösterir nitelikte 1916 Kongresi Program ve nizamnamesinin “kısım-ı maarif” bölümünün sondan ikinci maddesi bu hususa yöneliktir:

“*Madde 41: Darümuallimin ve Darümuallimatlar ile bilumum mekatib-i taliye muhassasatının devlet bütçesine nakli ve idarelerinin doğrudan doğruya Maarif Nezâretine raptı hakkında madde-i kanuniye tanzimi teklif olunacaktır*¹³⁸⁸.”

Cemiyetin 1913'teki siyasi programından anlaşılacağı üzere¹³⁸⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eğitim görüşleri, 1908-1914 arasında oldukça geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Bu dönemde Eğitim Bakanlığı yapanların çoğu bu Cemiyetin aktif üyeleri olduklarından, hatta Cemiyetin programlarındaki eğitim kısımlarını kendileri yazdıklarından, görev başında oldukları zaman bu faaliyetleri özellikle gerçekleştirmeye çalışmışlardır¹³⁹⁰.

II. Meşrutiyet zamanının yani İttihat ve Terakki döneminin eğitim denilince öne çıkan iki ismi bulunmaktadır. Bunlar Maarif Nazırı Emrullah Efendi¹³⁹¹ ve Mustafa Satı el-Husri¹³⁹² dir. Şimdi bu iki isme ve öne çıkan özelliklerine kısaca değinelim:

¹³⁸⁷ Maarif Şuunu, Maarifte Islahat. (1919). *Muallim Mecmuası*. 25(3), 868-869'den aktaran Karagöz, S., Duman, T. (Aralık 2014). 1908-1928 Yılları Arası Süreli Yayınlarda Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Öneriler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 7(35), 584.

¹³⁸⁸ *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*. (1332). a.g.n., 10-11.

¹³⁸⁹ Buna göre;

- İlköğretim programı, ibtidâî ve rüşdî okullar birleştirilerek yapılacaktı,
- Okul programlarına her yörenin özelliklerini içeren ziraat, ticaret ve sanat dersleri konacaktı,
- İstanbul'da bir “Dârümuallimîn-i Âli” kurulacaktı. Vilâyetlerdeki öğretmen okulları ve idadilerin sayısı da arttırılacaktı,
- Bu okullarda dinî ve bedenî eğitime özel bir önem verilecekti,
- İlk ve ortaöğretimde “meslekî muallimin” kurulacak; öğretmenlerin atanma, görevden alma ve ilerleme biçimleri hakkında bir yasa tasarısı hazırlanacaktı,
- Bir “Encümen-i Dâniş” kurulacak, ayrıca bir telif ve tercüme eserleri komisyonu oluşturulacak, okul kitaplarının hazırlanmasına çalışılacaktı,
- İstanbul'da bir “Kütüphane-i Milli” kurulmasına çalışılacaktı,
- Medreseler düzeltilecek; köylerdeki özel ve cami okullarının idaresi için Evkaf Nezareti'nde bir “Maarif Şubesi” kurulması önerilecekti,
- Orta ve yükseköğretimde yabancı uzmanlardan yararlanılacaktı.

¹³⁹⁰ Ergün, (1996). a.g.e., 266-267.

¹³⁹¹ Emrullah Efendi II. Meşrutiyet Döneminde iki kez Maarif Nazırlığı yapmıştır. Tanzimat sonrası medeniyetçiler olarak bilinen ve Osmanlı-İslam gelenekleri ile harmanlanmış bir Osmanlıcılığı hedefleyenlerdendir. Fikirleri itibarıyla dengelidir. Bu görüşleri çerçevesinde Batılılaşmayı mümkün gören bir eğitim anlayışına sahiptir. Eğitimde Fransız ekolünü esas alır. Ziya Gökalp de Emrullah Efendi'den etkilenen fikir adamlarındandır. Ülken, (1979). a.g.e., 200.

4.3.1.1. Emrullah Efendi ve Satı Bey

Emrullah Efendi Batılı düşünceleri çerçevesinde eğitimde yenileşmenin yükseköğretimden başlanmasının icap ettiğini, zira her alanda gelişmelerin yukarıdan aşağıya doğru uygulanmasının daha uygun olacağını, dolayısıyla Osmanlı maarifinin en önde gelen meselesinin Darülfünun olduğunu ileri sürmüştür. Eğitimde “Tûbâ ağacı nazariyesi” adıyla anılan bu görüş Emrullah Efendi’nin ortaya attığı bir nazariye olarak Osmanlı eğitimcileri ve içtimaiyatçıları tarafından uzun süre tartışılmıştır. Onun düşüncesine göre ilköğretimin yaygınlaştırılması için en az üç neslin geçmesi gerekir. Oysa yüksek tahsil alanındaki ıslahatın beklemeye tahammülü yoktur. Çünkü ülkenin kalkınması ve ilerlemesi için yüksek tahsil seviyesinde iyi yetişmiş gençlere ihtiyaç vardır. Fakat Emrullah Efendi uygulamada karşılaşılan çeşitli engeller yüzünden bu düşüncesini gerçekleştirememiş ve imkânlar ölçüsünde ilköğretimi teşkilatlandırarak işe başlamak zorunda kalmıştır. Bununla beraber Darülfünunda önemli sayılacak bazı ıslahatları yine Emrullah Efendi yapmış, 8 Nisan 1328 (21 Nisan 1912) tarihinde neşredilen nizamname ile Darülfünunun şube sayısı üçten beşe çıkarılmıştır. Ulûm-i Âliye-i Dinîye şubesinin adı Ulûm-ı Şeriyye olarak değiştirilmiş ve her şubede okutulacak dersler bazı esaslara bağlanmıştır¹³⁹³.

Emrullah Efendi’nin Tûbâ ağacı nazariyesi’ne karşılık Satı Bey “Maarif Islahatı Hakkında” başlığı ile 1909’da Maarif Nazırı Emrullah Efendi’ye bir dilekçe sundu. Bu dilekçede Satı Bey, maarifin bütün şubeleri arasında şiddetli bir irtibatın var olduğunu dolayısıyla maarifin hiçbir şubesinin ve eğitim öğretimin hiçbir derecesinin diğerlerinden ayrı olarak düzeltilmesi veya geliştirilmesinin mümkün olmadığını savundu. Zira “yükseköğretimin ilerlemesi ve gelişmesi onların öğrencisini yetiştirmekte olan ilk ve orta öğretimin ilerlemesine ve gelişmesine bağlıdır” şeklinde eğitimde reforma ilişkin görüşlerini net bir biçimde açıkladı. Kısacası Satı Bey yenileşmenin mümkün olabilmesi

¹³⁹² Eğitimde Batıcı fikirlere sahip olan Satı Bey Arap asıllı Osmanlı eğitimcisi ve Arap milliyetçisidir. Osmanlı Devleti’nin çeşitli vilayetlerinde öğretmenlik ve kaymakamlık gibi görevler yaptı. Manastır’da kaldığı yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleriyle beraber çalıştı, ancak cemiyete üye olmadı. O da İttihatçılar gibi II. Abdülhamid rejiminin sona erdirilmesi ve II. Meşrutiyet idaresinin yeniden kurulması gerektiğine inanıyordu. II. Meşrutiyetin ilanını destekledi. Eylül 1908’de Dârülmualimin-i İbtidâiyye, Kasım’da Dârülmualimin-i Âliye müdürlüğüne tayin edildi. İttihat ve Terakki dönemi boyunca çeşitli yurt dışı gezileri yaparak eğitimle alakalı veriler toplayan Satı Bey’e göre toplumların geri kalması veya ilerlemesinin din ve milliyetle ilgisinin yoktu. Geri kalmanın en önemli sebebi taassup ve bilgisizlik idi. II. Meşrutiyet Döneminde açıkça Osmanlılık fikrini savunan Satı Bey, Birinci Dünya Savaşı’nın bitimi sonrası Arap milliyetçiliğine soyundu. Buzpınar, Ş. T. (2009). Satı el-Husri. *TDVİA*, (C.36). İstanbul, 176-178.

¹³⁹³ Kazıcı, Z. (1995). Emrullah Efendi. *TDVİA*, (C.11). İstanbul, 165-166.

için Emrullah Efendi'nin tersine ilköğrenime önem vermekteydi. Bu nedenle "Pedagoji bilmemekle" itham ettiği Nazırla olan görüş ayrılıkları ayyuka çıktı ve bu düşünceleri aynı zamanda onun Darülmüallimîn'den istifa etmesine sebep oldu. Tartışma ise Satı Bey Türkiye'den ayrılıncaya kadar devam etti¹³⁹⁴.

4.3.1.2. Harflerle alakalı düzenlemeler ve önemi

Harfler konusu Osmanlı Devleti zamanında eğitim başlığı çerçevesinde tartışılan bir diğer konudur. Arap alfabesi ile Türkçenin sayıları itibariyle sesli harf konusundaki uyumsuzluk başlıca tartışma konusudur. Bu durum yazı dilini de sıkıntıya sokmaktadır. Bu sebeple Osmanlıca alfabenin ıslahı ya da tamamen değiştirilerek yeni harflere geçilmesi konusu tartışılacaktır. Arap harflerinin Türkçe yazımdaki yetersizliğini ilk vurgulayan kişi, XVII. yüzyılda Kâtip Çelebi olmuştur¹³⁹⁵. 1869'da aynı yetersizliği vurgulayan Mustafa Celalettin Paşa Latin harflerine geçilmesini savunmuştur¹³⁹⁶. Paşa'nın bu eserini dikkatle okuyacak isimlerden birisi gelecekte Harf İnkılabını gerçekleştirecek olan Mustafa Kemal Atatürk olacaktır. II. Meşrutiyet Döneminde ise bu konuda ilk yazıp çizen isimlerden olan Celal Nuri şunları söyler:

"Hurufatımız berbattır. Bu harflerle bir işimizi göremeyiz. Bunlar nâkâfidir. Harflerimizin noksanından, bir işe yaramadığından, gayr-ı amelî bulunduğundan burada bahsetmeyeceğiz. Yalnız şurasını söyleyeceğiz ki bu harfleri ve bunlarla yazılmış ibarâtı avam suhuletle öğrenemiyor. Bunlar gayr-ı tabii şeylerdir. Bu hal terakkiyata mani oluyor. Ahalide tahsil ve tenevvür hahişini söndürüyor. Anın için hurûfu ıslâh gibi boş, vâhi tedabire müracaat edeceğimize bir saat evvel, kemal-i cesaretle Latin harflerini kabul etmeliyiz¹³⁹⁷."

Bu konu Batıcılar arasında yoğun tartışmalara sebep olmuştur. Örneğin Japonya'nın harflerini değiştirmeden de gelişme gösterebildiğini düşünen Satı Bey harflerin değiştirilmesinin karşısındadır. Satı Bey bu konuda şunları söyler:

¹³⁹⁴ Polat, M, Arabacı, İ. B. (2015). Emrullah Efendi ve Satı Bey'den Günümüze: Eğitimde Yenileşme Sorunsalı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (21), 35-43.

¹³⁹⁵ Arıkan, Z. (1990). Latin Harfleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 2(5), 2.

¹³⁹⁶ Mustafa Celalettin Paşa, (2014). a.g.e., 30.

¹³⁹⁷ Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, (C. 2-K.4). Ankara: TTK Yayınları, 453.

“Fihakika elifbamızın pek zor ve kusurlu olduğu inkâr kabul etmez hakikatlerdendir. Fakat acaba elifbamızın bu zorluğu adem-i terakkimizin esbabı arasında hakikaten ehemmiyetli bir mevki sahibi midir? Bizim gibi uzun bir mazi-yi edebiyeye malik bir milletin birden bire yeni bir alfabe kabul etmesi mümkün ve caiz midir? Nihayet elifbamızı ıslah ederek kolaylaştırmak kabil değil midir¹³⁹⁸?”

Konuya İttihat ve Terakki açısından bakacak olursak Arnavutlar, Kürtler gibi etnik grupların Latin alfabesine geçişi yönetimin en sert şekilde karşı çıktığı düşüncelerden birisi idi. Ancak gerek II. Meşrutiyet öncesi verdikleri sözler ve gerekse İmparatorluk unsurları üzerinde baskı yapmadıklarını göstermek için yönetim Latin alfabesine bu unsurların geçişini teşvik eden yayınlara izin veriyor ancak hiçbir unsuru Latin harflerini kullanmaya zorlamadığını bildiriyordu. Enver Paşa'nın bu konuda açıklamaları bulunmaktadır¹³⁹⁹. Latin harflerine geçilmesi gerektiği ile alakalı yazanlardan bir diğeri Kılıçzade Hakkı'dır. II. Meşrutiyet Döneminde keskin bir dille bu geçişi savunmuştur. Fakat konu Talat Paşa ile aralarında küçük bir münakaşa geçmesine sebep olmuştur. Yıllar sonra Kılıçzade bu anısını yazmıştır. Buna göre Paşa Kılıçzade için kendisinin cesur biri olduğunu ancak harfler konusuna daha önce tembih ettiği gibi artık girmemesi gerektiğini “softaları başıma üşüştürüyorsun” diye çıkışarak ifade etmiştir. Kılıçzade onlarla ilmi bir tartışma ortamı talep edince de bu sorunla uğraşmak istemediğini kendisinin bu konuda yazmaya ısrar etmesi halinde dergiyi kapacağını söylemiştir¹⁴⁰⁰. Bu konuşma hükümetin zaten bulanık olan ortamda daha fazla sorun istemediğinin göstergesidir. Kimi düşünürler ise Osmanlıca alfabenin ıslah edilmesi konusunda hemfikirdirler. Bu konuda en çok Sebilürreşat'ta çeşitli yazılar kaleme alınmıştır. Bu yazıları yazanlardan Milaslı İsmail Hakkı yeni bir alfabe usulü ortaya çıkarmıştır. Buna göre kelimelerin içine her gerektiğince vuayel¹⁴⁰¹ konulmaktadır. Buna benzer bir yazı usûlü 1914-1918 Genel Savaşı sırasında Enver Paşa tarafından ortaya atılacak ve orduda kullanılmasına teşebbüs edilecektir¹⁴⁰². Bu yazı sistemi harflerin bitişik olmak yerine ayrı ayrı yazılması Esasi'na dayanan “huruf-ı munfasıla” sistemidir. I. Dünya Savaşı öncesinde kullanılmaya başlanan bu sistem “Ordu Elifbası”, “Hatt-ı Cedid”, “Enver Paşa Yazısı”, “Enverî Yazı” isimleriyle de anılır. Fakat bu sistem, yazımda Arap harf sistematğine uymadığından dolayı okunmasında zorluklar yaşanmış ve

¹³⁹⁸ Satı (Bey). (11 Nisan 1329). Elifba Meselesi. *İçtihad*. (61), 1327-1329.

¹³⁹⁹ Hanioglu, (1981). a.g.e., 318.

¹⁴⁰⁰ Kılıçzade Hakkı (1 Temmuz 1923). İzmir İktisat Kongresinde Harfler Meselesi II. *İçtihad*. (155), 3196.

¹⁴⁰¹ Fr. Sesli harf.

¹⁴⁰² Bayur, (1991). a.g.e., (C. 2-K.4), 454-455.

haberleşmeyi zora sokmuş olmasından ötürü bir müddet sonra kullanılmamaya başlanmıştır¹⁴⁰³. İmla kurallarını bizzat Enver Paşa'nın icat ettiği ve imlanın haricinde sesli harfler de ilave edilen bu ıslahat, harf inkılabının on dört sene öncesinde bugün kullandığımız Latin Alfabesinde uygulanan “kelimelerin okunduğu gibi yazılmaları” kuralının temelini teşkil edecektir¹⁴⁰⁴.

4.3.1.3. Medreselerin ıslahı meselesi

İçtihat dergisinde verilen rakamlara göre 1914'te yalnız İstanbul'da 178 medrese vardı. Bunlarda 7.000 öğrenci yaşıyordu. Buna karşılık Üniversitenin İlahiyat ve Edebiyat fakültelerinde 348, Fen fakültesinde 200, Hukuk fakültesinde 2.119 öğrenci vardı. Üniversitenin bu en önemli üç fakültesindeki öğrenci sayısı, medrese öğrencilerinin sayısının yarısı kadar bile değildi. Medrese öğrencilerinin çoğunluğunun ortalama yaşı 35'ti. 40-45 yaşları arasında olan çok sayıda öğrenci vardı. Medreseler büyük bir işsiz ve asker kaçağı yuvası olmuşlardı. Medreseleri bu durumdan çıkarmak, öğretim programlarına modern bilimleri sokmak gerekliydi. Ayrıca, aydın kafalı din adamları yetiştirilmeliydi. Bunlar İslam'ın sanat, ticaret ve dünya kazançlarını teşvik eden akli yanlarını öğrencilerine öğretmeliydiler¹⁴⁰⁵.

Kılıçzade Hakkı Bey medreselerin programlarından bahsederken “*falan imamın vaz ettiği kavaide göre*” şekillendiğini belirtmiş ve “*Çünkü ulema-i etrakın muharrici Fatih ve Süleymaniye medreseleri olup, hâlbuki fûnun-ı müsbete ve nazariyat-ı cedide-i hukukiye bu medreselerin henüz kapılarından bile duhule cüreyyab olamamıştır*¹⁴⁰⁶” diye yazmıştır. Böylece medreselerin ilmi anlamda içler acısı bir halde olduğunu belirtmiştir.

Satı Bey'e göre Tanzimatçıların en çok üzerinde durdukları mesele mektep-medrese ikiliğidir. O, Tanzimatçılar medreselerin ıslah edilmediğinden şikâyetçidirler demiştir. Ardından bu ıslah işinin lüzumuna katılmış, fakat eskiden bunu yapmak fırsatının daha çok olduğunu söylemiş, “*Tanzimat mektep açacak ve ikilik yaratacak yerde,*

¹⁴⁰³ Ülkütaşır, M. Ş. (2000). *Atatürk ve Harf Devrimi*. Ankara: TDK Yayınları, 26; Canbolat, M. (1991). Arap Yazılı Türk Alfabesinin Gelişmesi. (Bir diğer makale olarak) *Tartışmalar ve Açıklamalar Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 49-55-57.

¹⁴⁰⁴ Bardakçı, M. (07 Aralık 2014). Harf Devrimi'nden 14 Sene Önce Yapılan İmlâ Devrimi Girişimi: Enver Paşa Yazısı. *HaberTürk*.

¹⁴⁰⁵ Berkes, (2011). a.g.e., 439.

¹⁴⁰⁶ Kılıçzade Hakkı, (1332a). *Ne İstiyoruz? İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harb*. (İkinci Tabı). Dersaadet: Matbaa-i Şems, 20.

medreseleri ıslah etmeliydi” fikrini ele almıştır. Bunun için Batı bilgilerini okutan okulların açılış tarihlerini inceleyerek, bu okullardan hiçbirinden vazgeçilemezdi; onların yerine medreselere “*Bazı fen dersleri koyarak*” mesele halledilemezdi sonucuna varmıştır ve Tanzimat’ın doğurduğu ikiliğin zaruri ve tabii olduğunu, kanunlar ve mahkemelerdeki ikiliğin de aynı suretle bir zaruret olduğunu söylemiştir. Nitekim Emrullah Efendi Fransız maarif sisteminden mülhem bir maarif planını (Esbab-ı mucibe mazbatası) kurmuştur ki bu Tanzimat’tan beri gelen zihniyete uymuştur¹⁴⁰⁷. Medreselerde yapılan ıslahatı da yakından takip eden ve 1910’daki ilk ıslahat hareketinde önemli rolü bulunan Emrullah Efendi düzenlenen törende yaptığı konuşmada gerek bakanlık gerekse hükümet olarak bu gibi müspet faaliyetleri samimiyetle destekleyeceklerini, böyle bir ıslahatın ulema tarafından gerçekleştirilmesini takdirle karşıladıklarını belirtmiştir¹⁴⁰⁸.

Eski Osmanlı geleneğinde medrese bir din kurumu değil, bir devlet kurumuydu ve başlıca fonksiyonu hukuk eğitimi vermektir. II. Mahmut döneminden itibaren mektep-medrese ikiliğinin oluşması ile medrese dinsel kesimin temeli olarak görülmeye başlandı. Bu Avrupa’daki din-devlet ayırımına benzer bir ayırımdır. Bu ayırım ileriki yıllarda artarak devam etti. II. Meşrutiyet Döneminde mektep lehine bir modernleşme olmasıyla da daha karışık bir hal aldı. Bu dönemde Batıcıların istekleri netti. Kılıçzade Hakkı Bey bir makalesinde “Ne istiyoruz?” diye sorup cevabı da yine kendisi vermişti: “*İstediğimiz basit olduğu kadar hakkımızdır. Biz dünya ve ahiret işlerinin birbirinden ayrıldığını istiyoruz*”¹⁴⁰⁹. Bu örneklerin haricinde eğitim mevzuunda kanaatlerini geniş bir şekilde çeşitli risalelerle anlatan Şeyhülislam Musa Kazım’ın özellikle medreselerde dil meselesi ile alakalı sözlerine de dikkat çekmelidir. Nitekim medreselerin ıslahı çerçevesinde Musa Kazım Efendi, Müslümanların yabancı dilleri öğrenmeleri gerektiğinden hatta bu dillerin medreselerde öğretilmesi gerektiğinden bahsetmiştir¹⁴¹⁰. Bütün bu yorumların da desteğiyle

¹⁴⁰⁷ Ülken, (1979). a.g.e., 200-202.

¹⁴⁰⁸ Kazıcı, Z. (1995). a.g.m., 165-166.

¹⁴⁰⁹ Kılıçzade Hakkı, (1332a). a.g.m., 19.

¹⁴¹⁰ “...*Farz edelim bizim dinimize mahsus olan lisan Arapçadır. Peki, ne demek isteniyor? Madem diyanet-i İslamiyeye mahsus lisan Arapçadır, hesabü’-d-diyane başka lisan tekellüm etmeyeceğiz mi? “Etmeyeceğiz” deniyorsa o halde biz asemm (sağır) olduk. Bunu hangi akıl hangi mantık kabul eder? Hangi ayet, hangi hadis bunu söyler? İşte Türkçe ne ise Fransızca da, İngilizce de odur. O da Arapçanın gayri bir lisandır. Türkçe caiz oluyor da İngilizce neden caiz olmasın. Kezalik camide Türkçe lisanla ders okunuyor. Günah oluyor mu? Hayır. Peki, Fransızca söylesek ne olur? Arapçaya nispetle Türkçe ne ise, Fransızca da odur. Fransızca da başka bir şey mi? Şu halde, neden medresede ecnebi bir lisan tahsil edilmesin? “Türkler Müslüman olmuşlar, Türkçe iyi olmuş” denirse, içinde Müslüman olmayan da çok. İşte Çin bütün Türk’tür. Hâlbuki ekserisi müşriktir. (...)dil meselesini dine karıştırmamalı. Din başka, lisan başka, bunları tefrik emeli. Çünkü hem ayıptır, hem de gülünç oluruz. Burada taassup, ızhar-ı cehaletten başka bir şey değildir.”*

II. Meşrutiyet Dönemindeki dini aydınlanma çerçevesinde İslam'ın bir akıl ve tabiat dini olarak değerlendirilmesiyle birlikte medrese eğitiminin içerisine modern bilimlerin konulmasıyla bu kurumlar gerici ve gelenekçi olmaktan çıkabilecekti. Farklı düşüncelerden gelen bu ortak görüşün etkisi altında 1909'dan başlayarak medreseleri modernleştirme işine girildi. Bu çerçevede Medaris-i İlmiye Nizamnamesi¹⁴¹¹ yayınlandı. Medrese talebeliği on iki yıl ile sınırlandırıldı. Ayrıca Harbiye Nezâreti asker kaçaklarının peşine düşerek medreseleri bunlardan ayıklamaya çalıştı¹⁴¹². Pilot bölge olarak, en eski medreselerden olan Fatih Medresesi seçildi. Bundan sonra medresede fizik, kimya, astronomi, hendese, coğrafya okutulacağı, modern medresenin ilerleme yolunu açacağı belirtildi. İçtihad Dergisi bile, medreselerin ıslah edilemeyeceği yollu kampanyasını bir süre durdurdu. Meşihat dairesinin ileri gelen üyelerinden biri medreseleri daha yüksek eğitim kurumları, bir çeşit üniversite yapacak bir proje bile hazırlamıştı. Bu “Medrese üniversitesinde” dört fakülte bulunacaktı:

- a) Şer'î Bilimler Fakültesi: Bunda tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve ahlâk bölümleri bulunacaktı.
- b) Hikmet Fakültesi: Bunda felsefe, matematik ve tabiat bilimleri bölümleri bulunacaktı.
- c) Tarih Fakültesi: Bunda genel ve İslam tarihleri ve siyer¹⁴¹³ okutulacaktı.
- d) Diş Fakültesi: Bunda Arapça, Farsça ve Türkçe okutulacaktı.

Tıp fakültesi müstesna, bu Medrese Üniversitesi, Maarif Bakanlığı'na bağlı olan Darülfünun karşılığı olarak Şeyhülislamlığa bağlı bir İslam üniversitesi oluyordu. İçinde hukuk, Roma hukuku gibi konular olmamak üzere, vaktiyle kurulması düşünülen ve Şeyhülislamlığın yıkmayı başardığı Tanzimat Darülfünununun İslamlaştırılmış bir türü

Musa Kazım. (Eylül 1325). Kütüb-ü Kelâmiyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre İslah ve Te'lifi, Beyne'l-Müslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın İslahı 2. *Sırat-ı müstakim*. 3(54). 23.

¹⁴¹¹ Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (16 Safer 1328 / 13 Şubat 1325). *Düstur*. (1330). Tertîb-i Sâni. (C.2). Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 127-138.

¹⁴¹² II. Meşrutiyet Döneminde medreselerde yapılan en önemli değişiklik, kuşkusuz medreselerin temizlenmesi, bir düzen ve disiplin altına alınmasıydı. Bunu da ancak -asker kaçaklarını bu kurumlardan temizlemek suretiyle- ordu yapmıştı. İnternet: Ergün, M. (1982). II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 30(1-2), 59-89.

¹⁴¹³ Hz. Peygamberin hayatı ve ashabının tarihi.

oluyordu¹⁴¹⁴. Öte yandan yukarıda andığımız nizamname önceleri ödenek yetersizliğinden sonraları ise kimi öğrencilerin savaşa kimilerinin memleketlerine gitmesi sebebiyle Balkan Savaşları'nın başlamasıyla uygulanamaz oldu. Yeterince öğrenci kalmaması ıslahat çalışmalarını da durdurdu. Ödenek yetersizliği I. Dünya Savaşı sırasında da etkili olmaya devam etti. Yine de hükümet bu aralıkta yeni medreseler açmış ve 1 Ekim 1914'te de İstanbul Medreseleri için Islah-ı Medaris Nizamnamesi adıyla bir tasarı yayınlamıştır¹⁴¹⁵.

4.3.2. İttihatçılar ve Batıcı Sosyal Hayat Düzenlemeleri

4.3.2.1. Kadınlar

1908 Devrimi'nin açtığı tartışma döneminde ilk önce Batıcılar, devrimin getirdiği söz özgürlüğü sayesinde, kadınların toplumdaki durumu, peçe ve çarşaf sorunlarını, kadınların eğitimi ve toplumsal hayatta rol almaları sorunlarını açıkça ve alabildiğine eleştiri konusu yapmışlardı. Bu konu üzerinde tartışmalı çok sayıda yazı yayımlandı. Bu yayınlarda verilen başlıca yargılar şunlardı: *“Türk toplumunun geriliğinin başlıca nedeni kadınların durumunun aşağılığıdır; bunun sorumlusu da dindir. Bu durumun sürüp gitmesini sağlayan da din adamlarıdır.”* Kimileri ise din değil taassup yüzünden bu duruma gelindiğini söylemekteydi. Bu çerçevede Abdullah Cevdet başta olmak üzere Batıcılar ve kadın yazarlar çeşitli yazılar kaleme aldılar ve 1908 öncesinde başlasa da özellikle İhtilal sonrası kadın ve aile müessesesi de çok yönlü boyutlarıyla tartışıldı. Kadın ve erkeğe eşit haklar ve eşit eğitim verilmesinin yanında toplumsal reformu gerçekleştirebilmek için ailenin yeniden şekillendirilmesi gerektiği gibi yargılar öne çıktı. Peki, Osmanlı Devleti'nde kadının yeri ne idi? Başlığımızı bu sorunun cevabıyla başlatalım.

4.3.2.1.1. 1908'e kadar Osmanlı'da kadının statüsü

Kadınlar meselesi yenileşme hareketlerinin en mühim konularındandır. Patrona Halil İsyanı sonrası hayatını kaybeden Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya karşı oluşan muhalefetin nirengi noktası Batı kaynaklı yenileşme hareketlerinin kadınların ahlakını

¹⁴¹⁴ Herkese umut verici gözükken bu girişim, gerçekte güçlenmiş olan Şeyhülislamlığın yetkesini eğitim sisteminin hiç değilse bir bölgesine genişletmesi demektir. Şeyhülislamlık, II. Mahmut, Tanzimat ve II. Abdülhamit dönemlerinde bile sahip olmadığı bir yetki kazanmaktaydı. Yalnız eylem alanında değil, düşün alanında da yeni yetkilerle donanmış üstün bir otorite olmaya başlamıştı. Berkes, (2011). a.g.e., 456-457.

¹⁴¹⁵ Ergün, (10.06.2017). a.g.m., 83-89.

bozduğu gerekçesi idi. Hatta halk Batılılaşmayı ahlaki çöküntüyle bir tuttuğundan 19. ve 20. yüzyıllarda yenileşmeye karşı muhalefetin temelindeki ideolojiyi bu anlayış oluşturdu¹⁴¹⁶.

Osmanlı Devleti'nin kapsadığı toplum özdeşlikten ve türdeşlikten yoksundu. Rumeli'deki kadınla Anadolu'daki aynı gelenekler tablosu içinde değildi. Müslüman olmayan azınlıklar için sorun çözülmüştü. Asıl sorun, Türk-İslam toplumları içinde zorluklar doğurmuştur. Osmanlı'da Türk kadınının durumu ufak tefek değişiklik görmekle birlikte genel olarak kentlerde örtülülük ve erkekle temassızlık, köylerde ise köye yabancı olanlar karşısında bulunulmadıkça az çok açıklık ve serbestlik durumudur. Bu sebeple ancak zengin ailelerin kızları okur ve tek eşle evlenirdi. Abdülhamit döneminde bu kesimden kızların yabancı dil bilirliği artarak ivme kazandı. Zengin ve aydın aileler dışında kızlar hem bilgisiz kalır ve çocukların yetişmesi bakımından bu yön çok zararlı olur, hem de kentlerde bahçeli ev ve konakları olmayanların eş ve kızları pek az hava ve güneş alabildiklerinden veremle türlü hastalıklar çok yaygın bulunurdu. Bu kızlar çocuklarını da yüksek bir kültürle yetiştiremezlerdi. Bundan başka Osmanlı'da esarete dayalı halayık âdeti vardı. Bu kimseler siyah veya Çerkez kızlarından olurdu. Son dönemlerde erkek esir pek kalmamıştır. II. Meşrutiyetin ilanı ile beraber esaret kalkmıştır¹⁴¹⁷.

4.3.2.1.2. II. Meşrutiyet Dönemi Batıcılarının “kadın” meselesine bakışı

İlim ve edep dairesinde kadınlar meselesini konuşmaktan çekinmeyelim diyen Celal Nuri kadınlar konusunu şöyle anlatıyor: “*Kadınlarımızın ahval-i içtimaiye, hissiye, ruhiye, fikriye ve ahlakiyelerini tetkike biraz alışalım. Milletın nıfs-ı diğeri nevima bir muhtazır hayatı emrar ediyor.*” Bu hayatta neşenin, hevesin, arzusun bulunmadığını belirten Celal Nuri bu durumun kadınların hislerini ve kabiliyetlerini de öldürdüğünü ifade ediyor¹⁴¹⁸. Bu çerçevede “Kadınlarımız” isimli bir eser yazan Celal Nuri burada kadının toplumdaki sosyal ve hukukî durumunu incelemiştir. Celal Nuri'ye göre kadın Osmanlı toplumunda ikinci plana itilmiştir. Bunun sebebi İslam dini değil bizim Müslümanlık anlayışımızdır. Celal Nuri kadınların erken yaşta evlenmesine, çok evliliğe, resmî memur önünde kıyılmayan nikâhlara şiddetle karşı çıkmaktadır. Yine ona göre Osmanlılarda

¹⁴¹⁶ Mardin, (2004). a.g.e., 68-69.

¹⁴¹⁷ Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, (C. 1-K.2). Ankara: TTK Yayınları, 45-49, 55-57; Tunaya, (1988). a.g.e., (C.1). 476.

¹⁴¹⁸ Celal Nuri, (1331a). a.g.e., 254.

uygulanan boşanma usulleri değiştirilmeli, ancak mahkeme kararıyla yapılan boşanmalar geçerli sayılmalıdır¹⁴¹⁹. Celal Nuri bir diğer eserinde kadınların erkeklerle birlikte onunla ortak hakları paylaştığı ve bu durumun erkekler tarafından da kabul gördüğü bir düzen içinde ilerlemenin mümkün olabileceğini söylemiş, “*Garp, asırlardan beri bu gaye-i emele doğru gidiyor. Hâlbuki bizde kadınlar başka, erkekler başka bir âlem teşkil eder, biri diğerini tanımaz, biri diğeriyle münasebette değildir*” diyerek bu durumu eleştirmiştir:

“Eskiden kadınların zincirbend olarak tutulmaları mümkün idi. Mesai-i umumiyede cemiyet-i hakikiye-yi beşeriyede lüzumları yok zannedilirdi. Bunların meşhiyat-ı nıfsaniye-yi itfadan ve bazı umur-ı hasisede istihdam, daha doğrusu istimalden başka bir role sahip olamayacakları fikri umumiyet kesbetmiş idi. Maetteşekkür ahval pek çok değişmiş ve ilmen, fikren olsun kadının mevkii tezahür etmiştir.”

Celal Nuri bunları dedikten sonra hal böyle iken eski usulde diretilecek olursa cemiyetin kangren olacağını söyler. Ona göre böyle bir olumsuz tutum ne kadim İslam’a ve ne de Türk adetlerine uygun değildir:

“Böyle ileri bir zamanda kurun-u mütekaddime örf ve âdâtının muhafazası kabul olmayacağından, cemiyetimiz içten içe tefessüh edecektir veya etmektedir. Kadın şimdi içinde kıvrandığı kuyud-u tazyikiye ile ne validelik, mürebbilik, ne de zevcelik, refik-i hayatlık vazifesini ifa edebiliyor. Türk kadınları cemiyet-i beşeriyenin âzây-ı mehcûresidir. Kadının sun’u iştiraki olmadan bir cemiyet ilerleyemez, Kadınsız bir cemiyet dilsiz bir adama benzer. Kadınları talimden, taallümden, mesâi-i muhtelifeye iştirakten, terakkiyat ve tekemmülâta karışmaktan men edecek ne naklî, ne aklî bir delilimiz yoktur. Yavaş yavaş bu örf-ü kurun-u vustâilikten çıkmak, gürültüsüz, patırtısız, rezaletsiz çıkmak çarelerini düşünmez ve bulmaz isek biz Türkler ve Müslümanlar cemiyetçe müzmahil oluruz. Avrupa’nın o ağza alınmaz rezâili bize nüfuz eder ve kadınlarımız onların bâr-ı girânı altında hüviyetlerini, şahsiyetlerini kaybederler¹⁴²⁰.”

¹⁴¹⁹ Duymaz, (1993). a.g.m., 244.

¹⁴²⁰ Celal Nuri, (1331a). a.g.r., 249-251.

Kendi kendine cevap verdiği bir ankette kadınlar konusunu Abdullah Cevdet de anlatıyor. Feminizm, seçme ve seçilme hakkı, mirasta ve her türlü hakta erkeklerle eşitlik konularında şunları söylüyor:

“(...) (Kadınların en büyük vazifesi iyi ana olmaktır.) *Bu vazife-i tabiiyeyi ihmal ettirecek her hareket ve terakki hem kadın hem cemiyet için ziyandır. (...)İyi, tam ana olmak için kadın her nev’i istiklâl, fikri, maişî, ailevî istiklâl malik bulunmalıdır. (...)kadınların da intihab etmelerini ve intihap olunmalarını ve harp ilân etmek salahiyetini teb’id edecek makamlarda bulunmalarını isterim. (...) Kadın zevcini kemâl-i hürriyet ve selâmet-i fikirle intihap etmeli ve intihabatında yanılmış olduğu zaman bed talih bir ailenin cehennemini idare mecburiyetinde bulunmaksızın bunu çâk ve mesut diğer bir aile tesis edebilmekte hür bir erkek kadar hür ve muhtar olmalıdır. “Feminizm” bunları ister, akl-ı selim ile bunları ister, bu itibar ile ben tamamen feministim. Bu hürriyetlere malik olmayan bir kadın hiçbir zaman halayıklık, cariyelik menzilesinden yukarı çıkamaz. Halayık ise uşaktan başka bir şey doğuramaz... Kadınlar ailevî haklarda, mirasta ve sairde erkeklerle tamamen müsavi olmalıdır. (...)”*

Bu yorumu sonrası erkeklerin çok eşliliği ile alakalı olarak da cevap veriyor:

(Doğru değildir) (...) Aynı zamanda birden ziyade zevcesi bulunmuş bir aile reisi evlatları ve zevceleri tarafından ekseriya kin-alud bir kayıtsızlıktan başka bir hisle ihata olunamaz. Bir babadan ve başka başka ortak analardan doğma evlatların hiçbir zaman hakiki ve samimi kardeşlik hiss-i mukabiliyle mütehassıs olma(z)¹⁴²¹.”

Bir başka yazısında ise kadının toplum yaşantısındaki kıymetli rolünü şu sözlerle anlatıyor:

“Ailede ve binnetice cemiyette kadının gerek menfi gerek müspet rolünün ehemmiyeti o derece büyüktür ki kadınların içtimai mevkii ve mukadderatı, mensup oldukları kavimlerin ve hükümetlerinin içtimai mevkii ve mukadderatını tahmin ve tayin için sahih ve şayan-ı itimat bir miayyar¹⁴²² olarak alınabilir¹⁴²³.”

¹⁴²¹ Hanioglu, (1981). a.g.e., 308-309.

¹⁴²² Ayar kelimesinden, ayar makyası.

Kılıçzade Hakkı Bey, İctihad dergisinde “Pek Uyanık Bir Uyku” isimli din karşıtı olmayan ve o dönem Osmanlısında çok ses getiren makalesinin adını sonradan “Rüya” olarak değiştirerek risalesine koymuştur. Burada kadınlarla alakalı şunları söylemektedir:

“Kadınlar vatanın en büyük velinimetini add edilip kendilerine o yolda muamele edilecek ise de kadınlarımız dahi bunlardan şımırıp kabarmayacaklar ve bilakis bu gibi muamelât-ı insaniyetkârâneye lâyık olan mütemeddin ve zarif mahlûka! olduklarını ispat edeceklerdir.

Hanımlarımız için diğer mekâtibten maada bir de Tıbbiye mektebi küşad edilerek arzu eden kızlarımız orada tababet tahsil edecekleri gibi diğer hanım kızlar ve hanımlara da orada hilâl-i ahmer hidematı için hasta bakıcılığı ve hususat-ı saire teallüm ve tedris edilecektir¹⁴²⁴.”

Bundan başka Türkçü yazarlar da kadın konusunu ele almıştır. Bunlardan Selahattin Asım Türk kadınının soysuzlaşması tehlikesinden bahsetmiştir. “Karışmak” terimini kullanan yazar:

“(…) kadın, terbiye ve idare, vazife ve faaliyet noktasından, cemiyetten hariç kaldıkça ister içtimaen ve dimağen olsun, ister iktisaden, serveten, zevcelik ve analıktan, içtimai ve medeni fertlikten evvel karılık ve dişilik daha doğrusu bunların mahsulesi olarak karışmak mahiyetini haiz bulunur. Bu sosyolojide bir hakikattir” der.

Ona göre aile cemiyetin esasıdır. Erkek de kadın da aile kurmakla üzerlerine aldıkları sorumluluklar sayesinde hayvani yönleri törpülenerek insanlaşırlar. Aksi halde kadın bir zevk ve şehvet aracına dönüşür¹⁴²⁵.

4.3.2.1.3. İctihat-Terakki'nin “kadın” meselesindeki tutumu

Jön Türklerin ileri gelenleri Tanzimat soyluları sınıfından değil, taşradan geldiklerinden kadınların süregelen koşullarının modernleşmenin gereksinimlerine

¹⁴²³ Cevdet, A. (29 Mart 1340). İçtimai Hayatta Kadın. Söz. 7. Abdullah Cevdet bu tarihten on üç sene evvelki düşüncesini burada nakletmiştir.

¹⁴²⁴ Kılıçzade Hakkı, (1332b). Rüya. İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harb. (İkinci Tabı). Dersaadet: Matbaa-i Şems, 68-70.

¹⁴²⁵ Selahaddin Asım, (t.y.). Türk Kadınlığının Tereddidi yahut Karışmak. İstanbul: Resimli Kitap Matbaası, (özellikle) 10-11.

uymadığı kanaatinde idiler. Cahil anneler, yetiştirdikleri çocuklarına Türk toplum hareketlendiricilerinin kendilerinden bekledikleri ahlaki niteliği veremiyorlardı. Bu Balkan Savaşı ve Türklerin uğradığı yenilgiden çıkan sonuçtu. Böylece kadınların özgürlüğe kavuşması ilkesi yeni köktencilerin onayını aldı ve 19. yüzyıl boyunca halktan kopmuş üst sınıf çevrelerinde hiçbir engelle karşılaşmadan ilerledi. Fakat denge hassastı ve Jön Türkler sorunların arttığı devirlerde kadınlara ilişkin taşra değerlerine geri çekilebiliyorlardı¹⁴²⁶.

Jön Türklerin siyasi anlamda ete kemiğe bürünmüş şekli olan İttihat ve Terakki, kadının geleneksel kelepçelerden kurtulması için, Türkçülük ideolojisinden yararlanmıştı. Öteki, siyasî partiler, soruna onun kadar önem vermemişlerdir. Ne var ki, kadının doğal özgürlüklere sahip olduğu görüşü, Kanun-i Esasi'ye rağmen, İslamcı cephe tarafından engellenmiştir¹⁴²⁷. Nitekim kadın konusu toplumun tepkilerinde de hep sivrilen başlık olmuştur. 31 Mart'ta isyancıların taleplerinden biri “şeriat isteriz, İslam kadınları Beyoğlu'na gitmesinler” idi¹⁴²⁸. 31 Mart olayından sonraki yıllarda Türkiye'de din reformu sorunu, dinsizlik ve taassup başlıkları altında toplanacak iki zıt kesime ayrılmıştı. Hükümetten ve parlamentodan bağımsız bir tutumu olan Meşihat makamı, dinsizlik olaylarına karşı savaş açmıştı. 1910'da Ramazan'da oruç yiyenlerin yakalanması, şiddetle cezalandırılması için polis müdürlerine genelge gönderiyordu. Sırat-ı müstakim dergisinin sayfaları, hükümet dairelerinde açıkça oruç yendiği, okul pikniklerinde içki içildiği, kadınların erkeklerin bulunduğu yerlerdeki yakışsız giyimleri gibi olaylarla ilgili havadislerle doludur. Bu dergi, Meşihatın kadınlar için dince makbul bir giyim kararlaştırmasını istiyordu. Hükümet polis aracılığıyla bu giyimi uygulamalıydı. Oysa hükümet Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya öğrenci gönderiyor, -bu kesimin düşüncesiyle- dinsizliğin yayılmasına kendisi hizmet ediyordu¹⁴²⁹. Muhalefet-iktidar çekişmelerinin fırtınalar yarattığı 1911 yılında, kadınların ortada dolaşmaları, İstanbul Muhafızlığınca ceza tehdidiyle, sınırlandı. Gazeteler, bu konuyu ele aldıkları için kapatıldı¹⁴³⁰. Buna mukabil II. Meşrutiyet Döneminde hürriyetperver meşrutiyetçi kadınların yetiştirilmesini hedefleyen ve uygulayıcı ve öğreticilerinin kadınlardan oluştuğu “terbiye-i medeniye” projesi öne çıktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, yeni rejimin sadık takipçilerini yetiştirmeye

¹⁴²⁶ Mardin, (2004). a.g.e., 74-76.

¹⁴²⁷ Tunaya, (1988). a.g.e., (C.1). 476-477.

¹⁴²⁸ Bayur, (1991). a.g.e., (C. 1-K.2). 185.

¹⁴²⁹ Berkes, (2011). a.g.e., 440.

¹⁴³⁰ Tunaya, (1988). a.g.e., (C.1). 476-477. Celal Nuri Bey'in yukarıda da andığımız kimi eserlerinde kadınlara eş hak verilmesi ve yaşayışta erkek-kadın ayrılığının kaldırılması konusu ele aldığından bu kitaplar hükümetçe toplatılmıştır. Sebilürreşad'ın da bu münasebetle ağır saldırıları vardır. Bayur, (1991). a.g.e., (C. 2-K.4). 440.

önem vermiş, yeni neslin mimarı olacak kadınların eğitimi konusunu da özellikle tartışmaya açtı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yetkili ağızlarından Selanik Mebusu Mehmed Cavid de İhtilalin ardından Selanik'te çıkarılmaya başlanan bir Jön Türk Dergisi olan “Kadın”ın ilk sayısında “nesl-i müstakbel”i (gelecek nesli) yetiştirecek olmalarıyla ilgili olarak kadınların önemine dikkat çekti. Kadınları “esas” (birincil) okulları “feri” (ikincil) olarak gören politik söylemi dile getirdi. Kadınlar, uzun zamandır ihmal edilmişti ve yeni yönetim adına Mehmed Cavid, artık bunun böyle olmayacağını belirterek eğitim meselesine büyük önem verdiklerinin altını çizdi. İttihat ve Terakki'nin iktidarı döneminde de bunun nasıl olacağı tartışıldı¹⁴³¹. Konuya II. Meşrutiyet Dönemi kadınları açısından bakacak olursak; 1908 ihtilali sırasında okumuş kadınlar arasında Fransızca bilmek Batı edebiyatına en azından aşina olmak bir kriter olarak görünmektedir. Bu yön Batılılaşmayı kolaylaştırıyordu, ancak bu sınıf devrime uygun bir ortam yaratmakla birlikte devrim yapacak güçte değildi, çünkü kütle ile ilgi ve bağlantısı pek azdı¹⁴³². Öte yandan kimi yazarların Fransızcadan çevirdiği romanlarla Batı yaşayış, görüş ve anlayış biçimlerini halka ve hele henüz Fransızca bilmeyen yüksek sınıf kadınlarına tanıtanlar olmaktadır. Dolayısıyla, bu durum hiç olmazsa büyük kentlerde o günkü sosyal durumu beğenmeyen ve Batı yaşayışını özleyen kalabalık bir kadın ve erkek külesinin ortaya çıkmasına yardım etti¹⁴³³. Böylece kadınlar arasında birikimli olanların sayılarının artmasıyla birlikte cemiyetleşmeler hız kazandı. Bu noktada İttihat ve Terakki'nin de teşvikkâr olduğunu görürüz¹⁴³⁴. 1905’de Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti ilk kadın cemiyeti olma özelliği gösteriyordu. II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte çok çeşitli cemiyetler kuruldu. Bunları örneklersek; İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi (1908), Teâli-i Nisvan Cemiyeti (1908), Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi (1908), Osmanlı Cemiyeti Hayriye-i Nisvaniye (1909), Mamulât-ı Dâhiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi (1909), Esirgeme Derneği (1909), Teâli-i Vatan-ı Osmanlı Hanımlar Cemiyeti (1910), Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti (1913), Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (1913), Asker

¹⁴³¹ Denman, F. K. (2009). *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*. İstanbul: Libra Yayınları, 207-208.

¹⁴³² Bu yüzden devrim olup büsbütün başka tabakalardan kimseler iş başına geçince bu takım âdeta açıkta ve havada kalır. İntibak yavaş yavaş ve en çok yeni sivrilenlerle eski aile kızlarının evlenmeleri sayesinde olacaktır. Bayur, (1991). a.g.e., (C. 1-K.2). 45-49.

¹⁴³³ Bayur, (1991). a.g.e., (C. 1-K.2). 14.

¹⁴³⁴ İttihatçı Şeyhülislam Musa Kazım da bu konuda destekleyici olarak şunları söylemekteydi: “Kadınlarımızın kendilerine mahsus bir yerde toplanıp da müsamere etmeleri yani sohbette bulunmaları edebi, dini, felsefi, ahlaki, iktisadi... meseleler hakkında araştırmaları, bu yolda konuşmalar yapmaları ve bu gibi meselelerden haberdar olmayan kadınları böyle yüksek konulardan haberdar etmeleri şüphe yok ki maslahat ve hikmete uygundur.” Şeyhülislam Musa Kazım Efendi. (2002). *Külliyyat Dini ve İçtimai Makaleler*. Koca, F. (Editör). Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 325.

Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti (1915), Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi (1916), Cemiyet-i Hayriye ve Hilâl-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti de bulunmaktadır. Bu cemiyetlerin bir bölümü doğrudan doğruya, kadın haklarının savunulması amacına dayandırılmıştır. Bir bölümü de olayların zorlamasına uyularak, yardım kurumları olarak ortaya çıkmışlardır. Bu kadın cemiyetleri Balkan Savaşları'ndan sonra ivme kazanan bir hızla çalışmalar yapmış, sosyal dayanışma, kadınların okuması, meslek edinmesi, bilgilendirilmeleri gibi hususlarda çoğu zaman kadınların gönüllü olarak yaptıkları öğretmenliklerle etkili faaliyetler yürütmüşlerdir¹⁴³⁵.

İttihatçılara yakın kimi Batıcılara göre, kadınların özgürleşmesi ve cinsler arasında eşitlik Batılılaşmanın sonucu değildi. Kuşkusuz kadınlar iş sahibi olmaları için yüreklendiriliyordu, ancak işin türü Müslümanların benimsedikleri düşüncelere uygun olarak sınırlandırılmıştı. Avrupalılar gibi olmaları beklenmiyordu. Peçe yerine şapka takmamalıydılar, edebe aykırı kıyafetler içinde dans etmemeliydiler. Kadınların özgürleşmesi, İslam'ın hurafeler yüzünden kaybolan asli hakikatin yeniden elde edilmesi konusunun bir parçası sayılıyordu¹⁴³⁶. Örneğin İttihatçılardan Hüseyin Cahit Yalçın Nadide romanında şöyle diyordu:

“Çünkü o cevherin¹⁴³⁷ sahibi olan hanımların dirseklere kadar açık kolları, yalnızca ince bir tülle örtülü (!) çıplak göğüsleri, açık yüzleri bir yana zihinlerde yer eden “uygarlık” sözünü kötüye kullanmaları, o namus değerini tehlikeye atan makineli tüfekler kadar dehşetlidir. Ne yapalım ki kızların çoğunluğu bunu analarından öğreniyorlar¹⁴³⁸.”

Dolayısıyla İttihatçıların kadınlar konusunda mutaassıp bir yönü de bulunmaktaydı. Örneğin Enver Paşa kızlarını Boğaz'da güneşlenirken gördüğü bir kumandanı Çanakkale'de yerinden almıştır. 1917'de hükümetin teşkil ettiği bir komite kadın eteklerinin uygun boyu üzerinde ciddi bir tartışmaya girmiştir.

Kadın konusu muhalefetin temelindeki ideolojiyi teşkil ediyordu evet ama bazen üst sınıflar bile bu görüşü paylaşmaktan kaçınmıyordu. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin ciddi

¹⁴³⁵ Tunaya, (1988). a.g.e., (C.1). 476-483.

¹⁴³⁶ Arai, (2011). a.g.e., 140-141.

¹⁴³⁷ Namus.

¹⁴³⁸ Hüseyin Cahit, (1308). a.g.e., 8. Bölüm.

tehlikelerle karşı karşıya olduğu zamanlarda İttihat ve Terakki kadınlara ilişkin bütün ilerici eğilimlerini durduracaktı¹⁴³⁹. Nitekim muhalefet için kadın başlığı dinle iç içe bir boyuta sahip olduğundan şiddetli eleştiriler sebebiyle İttihat ve Terakki bu konuda çok keskin hareket edemiyordu. Bu muhalif seslerden bir örnek üzerinde duralım:

Ahmet Şirani “Allah’a isyan ettiği”ni iddia ettiği ve tüm yazılarında kendisine ağır ithamlarda bulunduğu İttihat ve Terakki’yi kadın konusunda yerden yere vurmıştır. Ona göre kadınlarda ahlaki bir düşüklük vardır ve bunun müsebbibi İttihat ve Terakki, merkezi de Türk Ocağı’dır. Türk Ocağı’nı suçlamasının sebebi Türk kadınının ilk defa Türk Ocağı sahnelerinde konser vermesidir¹⁴⁴⁰. Yayınladığı İslami görünümlü İ’tisam Dergisi’ndeki bir yazısında şunları yazmıştır:

“Nasıl ki bizden çoklarımız kendi gözlerimizle gördük. Yani Türk cinsinden olan Müslüman mahdurelerin¹⁴⁴¹ postahane ve maliye dairelerinde elbise-i nefise-i libas donanmış, süslenmiş, erkek vezayifi icra edip, yüzleri açık yani yaşmaksız bir halde kendilerine müracaat eden her hafs ü ahvalden olan zükurları¹⁴⁴² görüp işlerini tesviye etmekte olduklarını müşahede edeceklerdir¹⁴⁴³.”

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere çalışma hayatında bulunan ve edepleriyle çalıştıkları anlaşılan kızlar sadece yüzleri açık olduğu için¹⁴⁴⁴ Ahmet Şirani tarafından sanki kötü bir iş yapıyorlarmış gibi anlatılmıştır. Tüm makale soyut bir ahlaksızlıktan bahsetmekte olup bu ahlaksızlığı örneklendirememiştir. Fakat aynı dergi işgallerin başladığı zamanlarda sanki güllük gülistanlık bir hayat yaşanıyormuş havasındadır. Müslümanlara sadece dini tavsiyeler vermektedir. Yanı sıra İttihat ve Terakki’ye aslan

¹⁴³⁹ Mardin, (2004). a.g.e., 68-69.

¹⁴⁴⁰ Üstelik bu konseri veren kadın kapalı bir kadındır. Atay, (2013). a.g.e., 89.

¹⁴⁴¹ Kapalı kız.

¹⁴⁴² Erkekleri.

¹⁴⁴³ Ahmet Şirani, (13 Mart 1919/13 Mart 1335). Kadınlığın Hayat-ı İçtimaiyesine İndirilen Darbeler II. *İ’tisam*.34-37.

¹⁴⁴⁴ Bu şişirilmiş eleştiriler yanıtmasın. Bu dönemde gerçekten büyük ölçüde bir kadın özgürlüğü yolu açıldığını sanmamak gerekir. İstanbul, Selanik, İzmir gibi şehirler dışında kadınlar hâlâ çarşaf ve peçe altındaydılar. Türk halkının büyük çoğunluğu olan köylü arasında kadın zaten hiçbir zaman çarşaf ve peçe giymemiştir. Görülen olaylar sadece İstanbul’da Kadınlar dünyası, Mehasin, Kadın, Demet gibi az ömürlü resimli kadın dergileri, bunlarda moda ilânlarının gözükmemesi, bu dergilerde kadın yazarların daha çok edebiyat niteliğinde yazılarının çıkmasıdır. Bazı şehir kadınları İslam, Avrupa ve Rus kadın kıyafetlerinin karışımı bir sokak kıyafeti geliştiriyordu. Peçe hâlâ yerinde durmakla birlikte, yüzü saklamaktan çok bir süs olarak kullanılıyordu. Avrupa kadın kıyafetlerinde görülen yandan düğmeli botlar, çoraplar, eldivenler burada burada görülüyordu. Bununla birlikte, asıl halkın kadınları başkentte bile hala kalın siyah çarşaf içindeydi. Ancak Birinci Dünya Savaşı geldiği zaman bu kütlenin kadınları iş hayatına girmek zorunda kalmıştır. Berkes, (2011). a.g.e., 445.

kesilen *İ'tisam* Dergisi 1919'da işgalcilere karşı aynı keskin dili kullanmamaktadır. Hatta aksine "Milletler Layık Oldukları Hükümete Sahip Olurlar" başlığıyla yazıları bulunmaktadır¹⁴⁴⁵. Bundan da beteri Ahmet Şirani İzmir'in işgalinden birkaç ay sonraki bir yazısının sonunda şöyle demektedir: "(...) *Eğer manda kabulüne mesai-i şeriyye bulunsa idi bir devletin mandasını kabul etmek ehven-i şer olurdu ve o devlet de ancak İngiliz devleti olabilirdi*¹⁴⁴⁶." Yine de tüm bu muhalefete karşın İttihat ve Terakki, kadınlığın özgürlüğe kavuşması için büyük çaba sarf etmiştir. İktidarda yalnız kaldığı dönemde başardığı en önemli işlerden biri bu olmuştur. Önce, İttihatçı yazarların yoğun bir kampanya açtıkları gerçektir. Türkçüler, İslamcı kuralları yeni yorumlardan geçirerek ve "İçtimaî Usul-ü Fıkh" kapısı açarak, reform yollarını açmışlardır. Örneğin "cevaz" yolu ile çok kadınla evlenmenin önlenebileceğini ileri sürmüşlerdir. "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", "Münâkehât ve Müfârekât"¹⁴⁴⁷ Kararnamesiyle de, kadını gelenek zincirlerinden kurtarmaya çalışmışlardır. Ne var ki Sanayii Nefise¹⁴⁴⁸ Resim sınıfı öğrencilerinin kadın model kullanmalarına, tiyatro piyeslerine bile karışan İlmîyeci barajını aşmak kolay olmamıştır. Böylece bütün engellemelere rağmen İttihat ve Terakki, belirli bir ölçüde laikleşme yolunu açmıştır. Yargının Şeyhülislamlıktan ayrılarak "münhasıran"¹⁴⁴⁹ Adliye Nezâretine" bağlanması bu alanda büyük bir yenilik olmuştur. Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ndeki "umumî derslerin" kadınlara da açık bulundurulması kararı verilebilmiştir¹⁴⁵⁰. Bundan başka kadınlar için okullar, belli bir biçimde artmaya başlamıştı. Kadınlar için ev işleri, çocuk bakımı konularında bazı gece kursları açıldı. 1911'de ilk kız lisesi açıldı. 1913'te hastabakıcı kursu açıldı; eğitimli ebelerin sayısı artmaya başladı. Bazı genç bayanlar kız sanat okullarında sekreterlik eğitimine girmeye başladılar. Törenlerde, sergilerde, 1907'de kurulmuş olan Kızılay çalışmalarında kadınlar görev almaya başladılar. Çok sayıda işçi kadın, özellikle Birinci I. Dünya Savaşı yıllarında dikiş, dokuma ve tütün yapım evlerinde işçi olarak çalışmaya başladılar. Kadın öğretmen yetiştirme alanında da ilerlemeler oluyordu. Kadınlar arasında ulusal ölçüde tanınan kişiler yetişiyordu. Bunların başında, yazar olarak ün kazanan Halide Edip gelir. Yukarıda andığımız üzere Selanik ve İstanbul'da kadın dernekleri kuruldu. Adı, kadın haklarını savunma anlamına gelen

¹⁴⁴⁵ Ali Rıza, (6 Mart 1919/6 Mart 1335). Milletler Layık Oldukları Hükümete Sahip Olurlar (Bu yazının ileriki sayılarda devamı da vardır). *İ'tisam*. 23-25.

¹⁴⁴⁶ Ahmet Şirani, (21 Ağustos 1919/21 Ağustos 1335). Hilafet-i İslamiye ve İstiklal-i Siyasi. *İ'tisam*.386-387.

¹⁴⁴⁷Nikâh ve boşanma.

¹⁴⁴⁸Güzel Sanatlar.

¹⁴⁴⁹Yalnızca.

¹⁴⁵⁰ Tunaya, (1988). a.g.e., (C.1). 478-479.

Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti feminizm akımını başlatan Kadınlar Dünyası¹⁴⁵¹ adlı bir de dergi çıkarıyordu. Fakat kadınlar hala kocalarıyla bile lokanta ve gazinolara gidemezlerdi. Tramvaylarda, vapurlarda kadınlara mahsus perde çekili bölümlerde otururlardı. Bir erkek, tanıdığı bir kadına sokakta selam veremez, durup konuşamazdı. Kadınlar için değil, erkekler için bile henüz plaj yoktu. Okullarda jimnastik eğitimi kapalı yerlerde yapılır, dizlere ve dirseklere kadar uzanan fanilalar giyilirdi. Yalnız kadınlara mahsus konferans ve konser verildiği olurdu. Kızların üniversite ve yüksekokullara girmesi¹⁴⁵² ancak I. Dünya Savaşı zamanında başladı. Fakat o zaman bile bir süre dersanelerde perdeyle ayrılan bölmede otururlardı. Bazen de onlara ayrı ders verilirdi¹⁴⁵³.

4.3.2.1.4. II. Meşrutiyet Döneminde öne çıkan “kadın” konulu tartışmalar ve İttihat-Terakki

Tesettür meselesi

Musa Kazım tesettürü şöyle tanımlıyor:

“Dinimizde emrolunan şeylerden biri de namuslu Müslüman kadınların mahremlerinin dışındaki kimselerden tesettür etmeleridir ki, o da saçları da dâhil olduğu halde, vücutlarını zinetten uzak bir şey ile şehveti çekmeyecek bir örtü ile örtmekten ibarettir¹⁴⁵⁴.”

Ancak taassup işi bu kadarda bırakmamıştır. Kentlerde ve hele İstanbul’da 20. yüzyılın ilk yirmi yılına kadar kadının, ne kadar örtülü olursa olsun erkeklerle bir arada oturup görüşmesi yasaktı ve bu durum o kadını lekelemeye yeterdi. Sokakta, şeraitin açık olmasına izin verdiği yüzünü de örtmek zorundaydı. Abdülhamit döneminde kadın, kocası ve oğlu da olsa, bir erkekle birlikte arabaya binemezdi. Bu kesim Hz. Ayşe ve Hz. Fatıma’nın erkeklerin bulunduğu ortamda bulunabildikleri konuşabildikleri söylendiğinde

¹⁴⁵¹ Kadınlar Dünyası dergisi II. Meşrutiyet Döneminde özellikle kadın giyim kuşamı ve örtünmesi ile alakalı tartışmalarda temel olarak giysilerin kadınların dışarıda daha rahat çalışabilecekleri hale getirilmesi ve çarşafın modernleştirilmesine odaklanmıştır. Aksoy, M. (2005). *Başörtüsü, Türban Batılılaşma-Modernleşme, Laikleşme ve Örtünme*. İstanbul: Kitap Yayınları, 66-72.

¹⁴⁵² Bu konuda Musa Kazım Efendi olumlu düşüncelere sahip değildir. Bir genç kızın liseyi bitirdikten sonra eğitim almasını doğru bulmaz. Ona göre yüksek tahsil alması bir kızın en birinci vazifesi olan evlenmek ve çocuk yapmaktan onu alıkoyar. Bu durum da insanlığa ihanetle birdir. Ancak şu da vardır ki evlendikten ve çocuklarını yetiştirdikten sonra eğitim almayı talep eden kadınların bu davranışını çok yerinde bulur ve onları takdir eder. Musa Kazım Efendi. (2002). a.g.e., 321-322.

¹⁴⁵³ Berkes, (2011). a.g.e., 445-446.

¹⁴⁵⁴ Musa Kazım Efendi. (2002). a.g.e., 318.

onların Müslümanların anası olarak böyle bir hakkının olduğunu söylerlerdi. Mevlana'nın insanlar yasak olanlara ilgi duyar, kişinin emeli kötüyse onu bu tip baskılarla engelleyemezsiniz. Ancak iyi huylu bir kadın da asla harama bakmaz şeklinde özetleyebileceğimiz sözlerini de çeşitli gerekçelerle reddederlerdi¹⁴⁵⁵. Bu sebeple tesettür meselesi II. Meşrutiyet Döneminin kadınlarla alakalı önde gelen tartışma başlıklarındandır. Nitekim kadın çalışma hayatına girmeye başladıktan sonra tesettür üzerine giydiği ferace bir süslenme ve güzelleşme aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır¹⁴⁵⁶. Kimi Batıcılar örneğin Celal Nuri kadınların örtünmesine değilse de en azından o dönemdeki örtünme biçimlerine karşıdır. Kadınlarla alakalı olarak özellikle İslamcıların fikirlerini reddeden görüşler ileri sürmeye gayret eden Celal Nuri'nin bu fikirleri kısmen Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne ve daha ziyade Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilen hukuk inkılâplarına tesir edecektir¹⁴⁵⁷. Abdullah Cevdet'e göre *“tesettürün İslamiyet'le alâkası (felc-i nisf-ı tulânî) hastalığının bedenle sertanın uzviyetle alâkası gibidir. (...) Tesettür vasıtasıyla kadın bir defa bir nesne (obje) menzilesine indirildikten sonra bunların taaddüdüne¹⁴⁵⁸ yol kendiliğinden açılır¹⁴⁵⁹.”* Kılıçzade Hakkı Bey “Rüya”sında *“Kadınlar kesinlikle tesettür etmeyecekler”* diyerek bu konuya başlayıp şunları söylemektedir:

“Kadınlar diledikleri tarz ve biçimde telebbüs¹⁴⁶⁰ edip yalnız israf etmeyeceklerdir. Polisler, softalar ve suret-i mahsusada arabacı makalesi kesan ile evbaşanın kadınların telebbüslerine, çarşaf ve peçelerine kat'iyen müdahaleye hak ve selâhiyetleri olamayacağı gibi ba'dema Şeyhülislam Efendiler hazeratı dahi çarşafı, dair makaleler imlâ ve imza etmeyeceklerdir. Polis, kadınlar işine ancak ve ancak münasebetsiz ve âdâb-ı umumiyeyi muhil ahvalde müdahale ve fakat işbu vazife-i kanuniyelerini kemal-i nezaketle ifa edeceklerdir. Erkekler kadınların ehemmiyetini takdir edüb onlara hürmet ve riayet edecek ve hele hiç kimse dünyanın memleketimizden maada hiçbir yerinde mevcut olmayan kadınlara, karşı harfendazlık ve taşkınlık rezaletine devamı cüret edemeyip yollarda, vapurlarda, tramvay ve sair merakibberiyeye ve bahriyede hanımlara kemal-i ihtiramla yol verecekleri gibi şayet bir

¹⁴⁵⁵ Bayur, (1991). a.g.e., (C. 1-K.2). 45-49.

¹⁴⁵⁶ Aksoy, (2005). a.g.e., 66.

¹⁴⁵⁷ Duymaz, (1993). a.g.m., 244.

¹⁴⁵⁸ Çok eşliliği kastediyor.

¹⁴⁵⁹ Hanioğlu, (1981). a.g.e., 308-309.

¹⁴⁶⁰ Giyinmek, örtünmek.

kadın ayakta kalmış ise derhal ona yerlerini vermeğe müsaraat edip bu suretle vazife-i insaniyet ve hissiyat-ı âciz nevazilerini izhar edeceklerdir¹⁴⁶¹.”

Musa Kazım bu kanaatte değildir. Bir şeyhülislam olarak bu tartışmaların karşı tarafında yer almıştır. Ona göre tesettür olmalıdır ve sebebi şöyledir:

“Kadınlar yaratılış bakımından nazik ve erkeklerin taarruzlarına hedef olduklarından, onlar hakkında yabancılardan tesettür kendileri için büyük bir nimet büyük bir şefkat eseridir. Çünkü bütün güzelliği ile bir kadının bilhassa genç ve güzel bir kadının şehvetli bakışlara kendisini arz etmesi ve özellikle bütün şehvi kuvvetlerin insan bedeni üzerinde tam bir dehşet ve şiddetle hüküm sürdüğü böyle bir zamanda erkeklerle hem de kendisi ile gayri meşru müasebetlerde bulunmak arzusuna son derece mağlup ve düşkün olan erkeklerle sohbette bulunması onun kadınlık değerini noksanlaştırmaktan başka bir sonuç vermez¹⁴⁶².”

Musa Kazım Efendi’ye göre Kanun-i Esasi çok önemli olsa da şeriat anayasanın da üstündedir. Örtünmenin şer’i oluşu ona meşruiyetini sağlar. Bu kaideye riayet edilmemesi toplum içinde büyük karışıklıklar yarattığı gibi, İslam dinine hakaret de sayılabilir. Hatta tesettüre riayetsizlik Anayasa’ya da aykırıdır. Zira Kanun-i Esasi’nin 4. ve 13. maddeleri gereğince Osmanlı Devleti’nin resmî dini İslam’dır. İcra organı (Padişah ve Hükümet heyeti) dinin koruyucusu ve emirlerinin yerine getiricisidirler. Şeriatın emrettiği şeylerden biri de muhadderat-ı İslamiye’nin (Müslüman kadınlarının), kendilerine mahrem olan kimseler karşısında örtünmeleridir. Yani saçları da dâhil, bütün vücutlarını süslü olmayan bir şeyle, şehvet çekmeyecek bir elbise ile örtmekten ibarettir. İcra organı bu hükme riayeti sağlamaya mecburdur. Nitekim hem Şeyhülislamlık hem de icraî ve sivil bir otorite olan İstanbul Muhafızlığı müştereken harekete geçmişlerdir. Kadınlar örtülü gezinmeye, alışveriş bahanesiyle her yere girip çıkmamaya niyet etmelidirler. Aile reisleri bu hususta dikkatli bulunmalıdırlar. Eğer, kadınlar İslam adabına ve millî terbiyeye aykırı hareket ederlerse, haklarında gayet şiddetli kanun müeyyideleri tatbik edilecektir¹⁴⁶³. Nitekim 1914 Ocak ayı sonlarında sıkıyönetime dayanan Merkez Komutanlığı bir beyanname

¹⁴⁶¹ Kılıçzade Hakkı, (1332b). a.g.r., 68-70.

¹⁴⁶² Musa Kazım Efendi. (2002). a.g.e., 319.

¹⁴⁶³ Tunaya, (2007). a.g.e., 94. Tunaya’ya göre İslamcı cephenin sosyal hayata müdahale vasıtalarından en önemlisi olan kadınların örtünmesi, hürriyetleri sınırlayan bir kaide sayılmıştır.

yayınlayarak “tesettüre riayet etmeyen kadınların ve velilerinin tecziye” edileceğini bildirecektir¹⁴⁶⁴.

Pasaport, kadın-erkek eşitliği, çok eşle evlilik konuları

Osmanlı Devleti, Birinci I. Dünya Savaşı içinde bocalarken, Osmanlı parlamentosunda kadınların yalnız başına, kocalarından izin almadan, ülke dışına çıkıp çıkamayacaklarını tartışmıştır. Pasaport kanunu tartışmalarında Ayan ve Mebusan üyeleri ikiye ayrılmıştır. Örneğin Ayan Meclisi’nde, Reşit Akif Paşa’ya göre sağlık ve ihtiyaç bakımından kadınlar yabancı ülkelere örtünerek ve tedavi için gidebilmeliydiler. Mütarekede sadrazam olacak Salih Paşa’nın ise böyle bir davranışı aklı almıyordu. Ahmet Rıza Bey alay ederek “Harem ağasını da beraber götürsün, millî ahlak pasaportla korunmaz” diyordu. Bu tartışmalar sonunda “evli kadınların eşlerinden izin almadıkça pasaport verilmez” kaydı kaldırılmıştır. Mebusan Meclisi daha tutucudur. Ağaoğlu Ahmet Bey bile, Ayan’ın kararını “aile esaslarını ihlâl edici” nitelikte bulmuştur. Sadrazam Sait Halim Paşa, bu serbestliğe muhalif olduğunun tutanaklara geçirilmesini ısrarla istemiştir. Buna karşılık “ziraat mükellefiyeti” kanununda, on dört yaşındaki kızların da ekim ve nadas yapmak üzere, hükümetçe mükellef tutulabileceği kabul edilmiştir¹⁴⁶⁵. Mustafa Sabri Efendi hükümet dairelerine kadın memurların alınması konusunu tartışan bir yazısında, İslamiyet’te kadınla erkeğin eşit olduğu yollu daha aydın kafalı İslamcılarının iddialarının asılsız olduğunu, İslamiyet’te kadın ile erkeğin asla eşit olmadığını ileri sürmüştür. Mustafa Sabri, İkdam gazetesinde, İslamlıkta kadınların durumunun aşağı olduğu yollu inancın doğru olmadığını yazan bir yazara çatarak şöyle demiştir: “İslam dininin böyle yalancı şahitlere ihtiyacı yoktur. Bu yazarın yok dediği şey vardır. Yanlış dediği şey doğrudur. Ehliyetsiz bazı kişiler İslamlığı savunmaya kalkarak İslamlıktaki bu gibi büyük kuralların varlığını inkâr ediyorlar. Gerçeği bükerek düşmanların görüşlerine uydurmaya ve böylece onların görüşlerini kabul etmeye kalkışmak İslamlığa hizmet değil, ihanettir”. İslamlıkta kadınların da boşanma hakkı olduğu iddiasına karşı Mustafa Sabri, “Hayır, bu da yalan!” demiştir. Mehmet Akif, Ferit Vecdi’nin kitabının çevirisine yazdığı önsözde bu kadınlık sorununun Avrupalıları taklit etmek hevesiyle Müslümanlar arasında yayıldığını kaydeder. Hamisi olan Sait Halim Paşa da şöyle der: “Kadınların özgürlüğü fikrine esir olan kişiler, Batı’da kadının erkekten üstün durumda olması sayesinde o uygarlığın salt

¹⁴⁶⁴Bayur, (1991). a.g.e., (C. 2-K.4). 450-451.

¹⁴⁶⁵ Ek bir bilgi olarak bu dönemde, Osmanlı’daki kız okulları olan “İnas Rüşdiyeleri”nin sayısı 116 idi. Tunaya, (1988). a.g.e., (C.1). 478-479.

özgürlük eseri olduğunu sanıyorlar. Tarihin bize öğrettiği gerçeklerden biri, uygarlıkların çok kez kadınlar saltanatı, kadınlara salt özgürlük tanınması yüzünden çöktüğüdür¹⁴⁶⁶.”

Taaddüd-i zevcat yani çok kadınla evlenme meselesi de, II. Meşrutiyet’in sosyal hayatını fazlasıyla meşgul etmiş meselelerden birisidir. İslamcılara göre, çok kadınla evlilik ki şer’an dörtten fazla olamaz, ne insanlığa, ne medeniyete, ne de anayasaya aykırıdır. Zira taaddüd-i zevcat birçok bakımlardan lüzumludur. Evlilik, maksada dayanır: Tenasül¹⁴⁶⁷ ve iffeti muhafaza. Taaddüd-i zevcat her ikisini de gerçekleştirir. Sonra, nüfusun artmasına âmil olur. Kocaların, başka kadınlarla gayri meşru münasebetlerini önler. Nihayet, insanlar çeşitliliği severler. Bu onların tabiatında vardır¹⁴⁶⁸. Bu konuyu Musa Kazım şu sözlerle destekler:

(...) kadınların hayız ve gebelik gibi durumlara maruz bulunmaları ve adet görmekten kesilme yaşına varıp nesilden kesilmeleri de taddüd-i zevcat meselesi için erkeklere bir hak vermektedir. Keşke müteaddit hanımları idare etmeye muktedir adamlar olsa da nesil yetiştirme tarlaları olan birçok kadınlar evlerde işlevsiz kalıp da kocamasalar¹⁴⁶⁹.”

Ünlü fakih ve din bilginlerinden Mecelle muallimi Mustafa Asım Efendi ise bu tartışmaların çetinleşmesinden çok önce Haziran 1913’de bu kadın davasını ele almış ve onu çok geri, fakat öbür hocalara nispeten belki ileri bir anlayışla çözümlenmeğe kalkışmıştır. Ona göre her erkeğin bir kaç kadın almak hakkı sınırlandırılmalı ve meselâ belirli ölçüde zengin olmayan bir adam ancak tek kadın alabilmeli ve erkeklerin alabilecekleri kadınların sayısı zenginlik derecelerine göre ayarlanmalıdır. Aynı hocaya göre boşanma işinde de erkeğin her hakka sahip olması ve kadının hiç bir hakkı olmaması yönü de değiştirilmelidir¹⁴⁷⁰. Konuya Batıcıların bakış açısı elbette ki bu yorumların tam tersi istikamettir. Örneğin Kılıçzade Hakkı Bey “Rüya”sında evlilikle alakalı şunları söylemektedir:

“Kızlar ve kadınlar (...) velileri refakatlerinde oldukları halde gerek yaşlı ve âlim erkekler ve gerek hemsin ve küfüvleri olan namuslu ve terbiyeli delikanlıları ile

¹⁴⁶⁶Berkes, (2011). a.g.e., 447.

¹⁴⁶⁷ Nesli sürdürme.

¹⁴⁶⁸ Tunaya, (2007). a.g.e., 94-95.

¹⁴⁶⁹ Musa Kazım Efendi. (2002). a.g.e., 327.

¹⁴⁷⁰ Bayur, (1991). a.g.e., (C. 2-K.4). 450.

edibâne görüşüp hayat-ı umumiye karışacaklar ve bu suretle sây-ü-âmel-i millî ve vatanî hususunda hisselerine isabet eden kısmını icra edeceklerdir. İşte bu suretle herkes için gördüğü, tetkik ettiği, beğendiği ve intihap ettiği kız veyahut kadın ile teehhül etmek ve suhuleti vücuda gelmiş olacağından geçimsizlik ve hane dirliksizliği mümkün merteye ortadan kalkarak şeriat-ı Muhammediye'nin bahş-ü-ihsan buyurduğu hakk-ı talakın ibtizailen istimaline mahal kalmayıp ancak yalnız zaruri ve elzem olduğu zaman istimal edilecektir. Bu suretle hanımlarımız için azab-ı efgân olan o mahut görücülük âdeti gayr-i mergubesine dahi hitam verilmiş olacaktır¹⁴⁷¹. ”

Kadınlarla alakalı ileri sürülen düşünceler sebebiyle İçtihad (ve kapalı olduğu sırada “Cehd” adı altında çıkan nüshası) ve keza “Kadın Dünyası Dergisi”, “Şaka Dergisi”, ahlaka aykırı yayın yaptıkları ve “hissiyât-ı İslamiyyeyi rencide” ettikleri ileri sürülerek kapatılmışlardır. Yusuf Hikmet Bayur hükümetin böyle bir yol izlemesini Enver Paşa'nın İslamcılığına bağlamaktadır. Öte yandan İçtihad ve Sebilürreşad dergileri arasında kadın hakları üzerinde çetin tartışmalar olurken Türkçüler genel olarak ses çıkarmamış¹⁴⁷² ve kadın haklarını açıkça savunmaya çalışmamışlardır. Türk Yurdu bu konu ile ilgili hiç bir şey yazmasa da kadınların sosyal ve ekonomik faaliyetleri hakkında ara sıra haberler vermekle onların bu yolda çalışmalarını beğendiğini göstermiştir. Keza Türk Ocakları'na devam eden kadınlar orada bir sosyal yaşayışın başlangıcını kurmuşlardır. Dolayısıyla Türkçüler nazarî tartışmalara karışmamakla birlikte, uzlaştırıcı olmuş, pek ufak ölçüde ve dar muhitte de olsa kadınlara gereken mevkiin verilmesi işine fiili bir adım attırmışlardır¹⁴⁷³.

¹⁴⁷¹ Kılıçzade Hakkı, (1332b). a.g.r., 68-70.

¹⁴⁷²Bu konuda en ciddi ve yapıcı analizin ve olumlu çözümün Ziya Gökalp'le başladığını görürüz. Gökalp, kadınlığın özgürlüğü sorununun üç açısını ayırır:

- Kadınların toplumsal hayata, özellikle ekonomik hayata ve serbest mesleklere katılması sorunu,
- Erkek ve kadına sağlanan eğitim fırsatlarında eşitliğin sağlanması sorunu,
- Evlence, boşanma ve miras hukukunda kadınlara eşitlik sağlayacak adalet reformları sorunu.

Bu üç yönde eşitliğin sağlanması için ekonomik, eğitsel ve hukuksal reformların gerçekleşmesi gerekirdi. Ziya Gökalp'in bu görüşünden başlayan milliyetçilik akımı yazarlarının bu konuyu işleyen yayımları İslamcılık görüşü yanlıları arasında öyle şiddetli bir fırtına yarattı ki, Batıcılara karşı olan yazıları bunun yanında ılımlı bir meltem gibi kalır. Berkes, (2011). a.g.e., 448. Ayrıca Ziya Gökalp örtünmenin bir alışkanlık haline geldiği ve buna devam etmenin kadına hakaret olacağı görüşünde idi. Yine Ziya Gökalp'e göre kadının sosyal hayattaki etkinliğinin artması için eğitim-öğretim görmesi gerekirdi. Geleneksel toplum yapısında kadının hem statü, hem de hukuk açısından erkeğe denk olmamasını, tesettüre, peçeye bürünmesini, yabancı kültürlerin ve sosyal yapıların tesirine bağlamıştır. Aksoy, (2005). a.g.e., 83.

¹⁴⁷³Bayur, (1991). a.g.e., (C. 2-K.4). 450-451.

4.3.2.2. Avrupalılık ve “âdâb-ı muaşeret” tartışmaları

Âdâb-ı muaşeret en genel anlamda insanların birbirleriyle ve içerisinde buldukları toplumla olan münasebetlerini belirleyen sosyal normlar manzumesi olarak tanımlanabilir. Kelime anlamı itibariyle âdâb-ı muaşeret “iyi geçinmenin yolları” demektir. Kavramın Fransızcası olan “savoir vivre” “yaşamayı bilmek” anlamına gelir. İbrahim Hilmi 1910’da yazdığı bir âdâb-ı muaşeret kitabına “yaşamayı bilmek” başlığıyla yazdığı önsözde “*insanların en çok muhtaç olduğu fakat en az bildiği şey yaşamaktır. İnsan her suretle yaşayabilir. Fakat insanca medeni bir şekilde yaşamayı bilmek en müşkül bir iştir. Fransızlar geçinmek yaşamak demek değildir derler. Âdâb-ı muaşerete riayet etmeyen terbiye-yi içtimaiyeye mazhar olamayan bir millet de yaşıyor addolunamaz*” der¹⁴⁷⁴. Bu yönüyle Batı merkezli âdâb-ı muaşeret kuralları modernleşmenin nirengi noktası olan II. Mahmut döneminden itibaren ivme kazanmıştır¹⁴⁷⁵. O vakte kadar saray içerisinde kalan Batı tarzı yaşayış şekli yavaş yavaş dışarıya taşmaya, halk tarafından da benimsenmeye başlanmıştır. Özellikle İstanbul’da Avrupakârî müesseseler, terziler, mobilya satan dükkânlar, daha ziyade Kırım Harbi’nden sonra İstanbul’da Müslüman halkın rağbet ettiği yerler olmaya başlamıştır. Bu durum kimi eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Batılılaşma karşıtı olmasa da Cevdet Paşa böyle bir değişime eleştiriyle yaklaşanlardandır. Kırım Harbi sonrası Avrupa’yı takliden takip edilen moda kıyafet ve mücevher konusunda adeta bir yarış olmuş hatta saray kadınları aldıkları mücevherler için borçlanmaya başlamışlardır. Bu yönüyle Cevdet Paşa İstanbul’da başlayan yeni ve israflı hayatı eleştirir¹⁴⁷⁶. Fakat bu eleştiriler hatta daha şiddetli yadırgamalara karşın Batı merkezli yaşam şekli Osmanlı’da yayılım göstermeye devam edecektir. Böylece âdâb-ı muaşerete alakalı bilgiler içeren kaynaklar ve yaşam tarzının nasıl olması gerektiğine dair görüşler özellikle II. Meşrutiyet Döneminde ilgi çekecektir. Yanı sıra Batıcılar mevcut modernleşmeyi yeterli görmediklerinden öğrenilmesi gereken kural ve kaidelere riayet konusunda eleştireldiler. Bunlardan Celal Nuri Bey şöyle bir tespitte bulunur:

“Bizde cemiyet henüz yoktur. Birbirimizi tanımıyoruz. Kadınlar başka, erkekler başka bir âlem teşkil ediyor. Cemiyet hayatınınun zaruriyatından olan incelik, terbiye,

¹⁴⁷⁴ Yaşar, F. T. (Mart 2013). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçişte Âdâb-ı Muaşeret. *Toplumsal Tarih*. (231), 51.

¹⁴⁷⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz. Işın, E. (2006). Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâşeret. *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.

¹⁴⁷⁶ Tanpınar, A. H. (1988). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Yayınları, 131-133.

yemeğe, içmeğe, giyinmeye edilecek itina, nezaket, hoş sohbetlik, hatta nüktedanlık gibi hasâisin bizde de peyda olması cidden arzu olunur. Teârûf, mesâil-i hayatiyye içinde büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Teehhül ancak ve ancak buna istinat edebilir.” (...)

“Biz, bu (...) usul-ü maişet ve muaşeret ile acaba Avrupa'nın muvacehesinde idame-i mevcudiyet edebilir miyiz? Bu hulul ve nüfuz arasında eski usûl ve âdâtımızı, kurun-u vustâdan mevrus an'anâtımızı muhafaza ve vikayeye devam mümkün olur mu? Buna pek imkân veremem. Ecanibe karşı Fatih zamanından kalan esliha ile harp edemeyeceğimiz gibi, hayatta da, o köhnemiş usûl-ü muaşeret ve maişet ile muntazam Avrupa'ya karşı müdafaa-i nefis edemeyiz¹⁴⁷⁷.”

Bu konuda eser kaleme almış isimlerden biri Lütfi Simavi'dir. Sultan Reşat'ın başmabeyncisi olan Lütfi Simavi 1911 yılında yazdığı âdâb-ı muaşeret üzerine olan risalesinde toplumun modernleşmenin bir sonucu olarak uyması gereken esaslarından bahseder. Fakat bunu yaparken tam bir Batıcı zihniyetiyle kestirip atmaz. Ceddimize ait güzel hasletler, gelenek ve göreneklerle harmanlayarak yaptığı anlatımda geçmiş hayat ile geleceğin düzenine adeta bir terkip yapar. Böylece uzlaştırıcı bir yol ortaya koyar ve bu usulle toplumun yeniden şekillendirilmesi idealinde rol oynar¹⁴⁷⁸. Bir diğer çalışma Fransızca ve terbiye-i bedeniye muallimi Hasan Bahri'ye aittir. “*Terbiye beşikten, zarafet gençlikten başlamalıdır*” sözleriyle başladığı 1912 yılına ait “Centilmen” isimli resimli risalesinde insanın toplumdaki hareketlerini düzenlemek adına olan yeme, içme ve selamlaşma da dâhil her şeyden bahsetmiş ve genel olarak alafranga âdâb-ı muaşereti anlatmıştır¹⁴⁷⁹. Bu konudaki en kapsamlı çalışmayı Abdullah Cevdet yapmıştır. Abdullah Cevdet “Mükemmel ve Resimli Âdâb-ı Muaşeret Rehberi” isimli kitabında aile içi ilişkiler, sokağa çıkma, selamlaşma, selamlama, yeme-içme, kadın erkek tanışması, alkışlama, ziyarete gidiş, ziyarette dikkat edilecekler, ziyaret süresi, ziyaretten dönüş, bayramlar, çocuk baloları, musiki matinerlerinde yapılacaklar, konferans, bahçe partileri, at yarışları, akşam çıkmaları, yemek salonunda olması gereken davranış şekilleri, doğru oturuş şekilleri, müzikli-danslı suareler, tiyatro, kartvizitler ve nasıl olmaları gerektiği; yılbaşı, teşekkür, akraba...vs. ziyaretleri, cemiyetimizde kadının yeri, genç kızlar ve terbiyesi, mükemmel erkek-hakiki centilmen tasviri, kıyafetler, küçük ve büyük rütbeli zabıtlar,

¹⁴⁷⁷ Celal Nuri, (1331a). a.g.r., 261, 265.

¹⁴⁷⁸ Lütfi Simavi (1327). *Usul ve Âdâb-ı Muaşeret*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye-Süleymaniye, 1-56.

¹⁴⁷⁹ Hasan Bahri, (1328). *Centilmen, Âdâb-ı Muaşeret, Merasim-i Zerafet, Usul-ü Mekelle ve Seyahatten Bahis Bir Eserdir*. Tevsi'i-i Tıbaat Matbaası, 1-45.

zenginlere ait âdâb-ı muaşeret şekilleri, mesleklere göre evlilikler, izdivaç talebi, nişanlanmalar, bu etkinliklerdeki ziyafetler, düğün hediyeleri, yazılı ya da sözlü olarak tebliğ-i meramın muhtelif tarzları, cenaze merasimleri, sokakta toplu bulunmak, komşuluk adabı, dişler, tırnaklar gibi başlıklarda ayrıntılı bir şekilde Avrupa usulüne göre âdâb-ı muaşeretle alakalı bilgiler vermiştir¹⁴⁸⁰. Bu bilgiler Abdullah Cevdet'in II. Meşrutiyet Dönemindeki görüşlerinin bir bütün hale getirilmiş bir şeklidir¹⁴⁸¹.

Fakat II. Meşrutiyet Dönemindeki bu çalışmaların hepsi Osmanlı entelektüellerinden tanıdıkça Batı medeniyetine merak duyanlara seslenir nitelikte olduğundan Osmanlı Devleti'nde dar bir çevreye hitap etmekteydi. Bu çevre tarafından bu kurallara riayet medeni dünyanın bir parçası olmak demektir. Yanı sıra 1889-1918 yılları arasında âdâb-ı muaşeret başlığı altında yayımlanan kitapların birçoğu topluma yeni bir hayat tarzı benimseterek değişim başlatmaktan ziyade hâlihazırda başlamış olan değişim ve dönüşümün istenmeyen yöne ya da yönlere savrulmasını önleme çabası gibi görünmektedir. Ayrıca Avrupa medeniyeti karşısında alınacak tavır ve izlenecek yol âdâb-ı muaşeret yazarlarının en önemli gündemidir¹⁴⁸².

¹⁴⁸⁰ Abdullah Cevdet, (1927). *Mükemmel ve Resimli Âdâb-ı Muaşeret Rehberi*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1-511.

¹⁴⁸¹ Ayrıca Cumhuriyet döneminde halka bedava olarak dağıtılan bu kitap erken dönem Cumhuriyet Türkiye'sinin şekillenmesinde etkili olacaktır.

¹⁴⁸² Yaşar, F. T. (Mart 2013). Geç Dönem Osmanlı Âdâb-ı Muaşeret Literatürü. *Toplumsal Tarih*. (231), 52-59.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'ni 19. yüzyıldan itibaren kurtarmak maksadıyla yapılan tek şey cephe savaşları vermekten ibaret değildi. Osmanlı Devleti'nin siyasi-askeri kanadı gibi münevver kesimi de bir savaş verdi. Bu kesim devletin kurtarılabilmesi için sonradan akım haline gelecek çeşitli fikirler ortaya attılar. Bu fikir akımları zaman içerisinde alt kolları olmakla birlikte temelde dört ana damar etrafında şekillendi. Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık... Bu dört fikir akımı II. Meşrutiyet Döneminin çalkantılı sürecinde ciddi biçimde tartışılacaktı.

Din, mezhep, ırk gibi ayrılıkları göz önünde bulundurmaksızın tüm Osmanlı vatandaşlarını eşit gören, anayasal güvence çerçevesinde onları hak ve ödevler konusunda eşitleyerek devlete bağlılıklarını artırmayı hedefleyen anlayışa Osmanlıcılık denilmekteydi. II. Mahmut döneminden itibaren uygulanmaya başlanarak zaman içerisinde geniş bir kitle tarafından sahiplenilen bu anlayış esasen diğer akımların gelecekte temsilcisi olacak herkesin fikri alt yapısını oluşturmaktaydı. Tıpkı bir ağacın gövdesinden fışkıran dallar gibi Osmanlıcılık merkezinden yola çıkanlar da kendi anlayışları çerçevesinde başka fikri kollara doğru yönelim göstereceklerdi. 19. yüzyıl içerisinde doğan Yeni Osmanlılar ve onların takipçisi Jön Türk hareketinin de temel çıkış noktası Osmanlıcılık olacaktı. Bu çerçevede Jön Türk hareketinin temsilcileri Meşrutiyet'in ilanı ve anayasal düzene geçilmesi için fikri-siyasi bir mücadele vereceklerdi.

Bir diğer akım İslamcılık idi. İslamcılık, Müslüman coğrafyaların eğitim, bilim, sanayii, ekonomi gibi konu başlıklarında geri kalmışlığının yanında siyasal anlamda özellikle Hristiyanların gücü altında ezilmesinden hicap duyan İslami münevver kesim tarafından İslam dünyasının kurtarılması için ortaya atılan bir kurtuluş rotasıydı. Bu çerçevede İslamcılık özellikle II. Meşrutiyet Döneminde çeşitli boyutlarıyla tartışıldı. Bu tartışmalar İslamcılığı üç başlık altında toplamaktaydı: Tüm Müslümanların birbirlerine gönül bağlılığı duyması, birbirleri için üzüldü birbirleri için sevinebilmeleri ve birbirlerinin çeşitli sıkıntılarda yardımlarına koşmaları için iletişimin güçlendirilmesini amaçlayan Sosyal İslamcılık; tüm Müslümanları siyasi olmaksızın sadece dini çerçevede mezhep farkı gözetmeden birleştiren Mezhebi İttihad-ı İslam ve dünyada siyasal anlamda Müslüman hâkimiyetini tesis etmek isteyen bir tasavvur olan Siyasi İslamcılık alt kolları özellikle 20. yüzyılın ilk yıllarında tartışılan temel başlıklardı. II. Meşrutiyet Döneminde siyasi

birleştiriciliği sağlayabilecek temel ülke olan Osmanlı Devleti'nin başta ekonomik olmak üzere her alanda yeterince güçlü olamaması ve özellikle İngiltere ve Rusya'nın İslamcılık politikasını kendi çıkarlarına ters bulması sebebiyle Siyasi İslamcılığın hayata geçirilebilmesi pek mümkün görünmemekteydi. Öte yandan İslam dünyası mezhepsel ayrılıkları derinden yaşadığı için Mezhebi İttihad-ı İslam'ın tatbiki de zor bir ihtimal olarak gözüküyor idi. Geriye kalan Sosyal İslamcılığın hem siyasi bir yönünün bulunmaması dolayısıyla bir dış kuvvet tarafından engellenilmeyecek olması, hem de Osmanlıcılık görüşünün hayata geçirilmesinde bir alt basamak olarak değerlendirilmesinden mütevellit bu anlayış II. Meşrutiyet Döneminin ilk yıllarının temel argümanlarından olacaktı. Fakat yıllar içerisinde hem Mezhebi İttihad-ı İslam hem de Siyasi İslamcılık da işletilecekti. II. Meşrutiyet Döneminde öne çıkan İslamcılar Mehmet Akif Ersoy, Said Halim Paşa, Mehmet Şemseddin Günaltay ve Musa Kazım gibi isimler idi. Bu fikir adamları siyasi bir yönü bulsun ya da bulunmasın İslam dünyasının elbette Osmanlı Devleti'nin öncülüğünde kurtuluşunun sağlanması ve Müslümanların ödevleri ile alakalı olarak çok sayıda yazdı ya da faaliyette bulundular. Bu isimler Modernist İslamcılar olarak anılmaktaydılar. Dönemin ulema kesimi ise bu isimlerin tam tersine daha geleneksel bir İslamcı damara sahiptiler. Bu sebeple İslamcılar arasında bu iki kesim özellikle II. Meşrutiyet Döneminde bazen çok şiddetlenen hatta siyasi hayatta büyük gerginlik ya da kırılmalara sebep olan çatışmalar yaşadılar.

II. Meşrutiyet Döneminin diğer bir fikir akımı Türkçülük idi. Türkçülük kavramının menşei esasen bıraktıkları eserlerden Türklerin tarih sahnesinde ilk görüldükleri zamanlardan başlatmak mümkündür. Ancak siyasi bir terim olarak bu akım daha ziyade 19. yüzyıldaki milliyetçilik rüzgârı altında Tanzimat Döneminde şekillendi ve zaman içerisinde de genişleme gösterdi. Osmanlı Devleti zamanında şekillenen Türkçülük hareketi evvelen siyasi değil ilmi bir boyutta idi. Bu çerçevede dil, tarih ve eğitim konuları öne çıkmaktaydı. Türkçülük hareketi II. Meşrutiyet Döneminde bu merkezin çevresinde siyasi bir yön de kazandı. Bu dönemde Meşrutiyet'in verdiği fikir serbestliğinin de etkisiyle çok sayıda dergi ve gazete gibi yayınlar çıkarılmaya ve dernekler kurulmaya başlandı. Genç Kalemler ve Türk Yurdu dergileri ile Türk Derneği, Türk Ocağı Cemiyeti gibi kuruluşlar bunlardandı. Bu dergi ve kuruluşlar kültürel milliyetçiliği hedefleyip, siyasi görünmekten uzak durdular. Bu sebeple üzerlerinde her hangi bir partinin kanatları altında varlık gösteriyormuş gibi bir imajın oluşmaması konusunda hassas davrandılar. Bu dönemde Türkçülüğün özellikle iki büyük temsilcisi öne çıkmaktaydı. Ziya Gökalp ve

Yusuf Akçura. Zaman içerisinde görüşleri değişip farklı formlara girmekle beraber bu iki ismin Türkçülüğünün temel ayrımı Gökalp'in daha ziyade kültürel milliyetçiliğe Akçura'nın ise kültürel milliyetçiliği de önemsemekle beraber ırk temelli bir anlayışa dayanması idi. Yanı sıra Ziya Gökalp, Yusuf Akçura'ya oranla daha İslami bir damara sahipti. Bu iki isim siyasi, iktisadi, sosyal...vs. tüm alanlarda Türk Milletinin ve Osmanlı Devleti'nin ihyası için neler yapılması gerektiği ile alakalı yoğun uğraş verdiler.

Başlangıç tarihini Lale Devri'ne kadar indirgeyebileceğimiz eski akımlardan bir diğeri Batıcılık idi. Garpçılık olarak da bilinen bu akım Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine karşı yaptığı savaşlarda başarısız olmaya başlamasıyla belirginleşti. Ardından Avrupa'nın güçlenmesi ve özellikle 19. yüzyıldaki Sanayii Devrimi sonrası iki ayrı kutbu temsil eden bu kesimler arasındaki uçurumun derinleşmesiyle Batı'nın üstünlüğünün ağırlığının derinden hissedilmesi bu akımın güçlenmesini beraberinde getirdi. II. Meşrutiyet Döneminde diğ er üç akımın temsilcilerinin ortak noktalarından biri Batı'nın örnek alınarak yenileşme sağlanması gerekliliği oldu. Bu dönemde Batıcılık düşüncesinin temsilcilerinin önde gelenleri Abdullah Cevdet ve Celal Nuri İleri idi. Bu iki isim temelde tamamen Batılılar gibi olmayı hedefleyenler yani "Tam Batıcılar" ile Batı Medeniyetinin sadece ilmi boyutuyla örnek alınması gerektiğini savunan "Kısmi Batıcılar" olmak üzere iki kesimin temsilciliğinde başı çektiler. Cevdet ve İleri'nin yanı sıra II. Meşrutiyet Dönemi tüm Batıcıları yönetim sisteminden kadın haklarına varıncaya kadar çok çeşitli başlıklar üzerinde fikirlerini yazıp savundular. Bütün bu fikir akımları ve onların temsilcilerinin II. Meşrutiyet dönemindeki muhatapları siyasi erkin başı konumdaki İttihat ve Terakki Cemiyeti idi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1889 yılında kurulmakla birlikte 1906 yılından sonra şekillenmeye başlamış, 1908'de İhtilalin hayata geçmesi ile biraz daha dönüşüm yaşamış, en son kertede 1913 yılından itibaren tam manasıyla fırka özelliği göstererek kendini bulmuş bir cemiyet idi. İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından sonra her ne kadar egemen parti durumunda olsa da kendi içinden çıkan iktidarlara sahip olmadığını belirtmeliyiz. Bu yönüyle 1913'e kadar İttihat ve Terakki'nin yönetim sistemi bir tür "denetleme iktidarı" oldu. 1913'ten itibaren ise "tam iktidar" sürecine geçildi ve bu süreç 1918'de I. Dünya Savaşında İttifak devletleri saflarının İtilaf devletlerine yenilgisi neticesinde partinin kendisini feshetmesiyle sona erdi. Bu cemiyet, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde devleti kurtarmak isteyen taşra kökenli ama çok iyi eğitilmiş gençlerin

bir araya gelmesi ile oluştu. İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri, hayatları tehdit ve tehlikelerle geçen kimseler olduklarından onlardan derin felsefi düşüncüler beklemek pek doğru olamaz. Ülke içindeki yenilik uygulayıcıları istisnaları olmakla birlikte dış dünyayı tanımaktan nispeten uzak, uzun vadeli vizyon geliştirmek noktasında deneyimsiz kimselerdir. Bu sebeple onların iktidara gelişleri sonrası Osmanlı Devleti'nde uyguladıkları fiillerin fikri alt yapısı dışarıdan ithaldir. Burada da sorun yaptıkları uygulamaların halk tarafından ne kadar benimseneceği sorunudur. Yanı sıra ortaya konulan vizyonu benimsediklerini beyan edenlerin cemiyetle ilişkisidir. Nitekim cemiyet içerisine dâhil olanların bir kısmının Osmanlı Devleti ile alakalı niyetleri olumlu değildi. Temel amaç II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiydi ve Jön Türk faaliyetlerine katılan kimi çevrelerin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile dostane münasebetlerinin son durağı taht değişikliğine kadardı. Bu sebeple bir cemiyet olarak İttihat ve Terakki çok fazla dönüşüm geçirdi ve söz konusu kitle zaman içerisinde cemiyetten ayıklanarak milli-dini hassasiyeti olanlar iktidarda kaldı. Bu kadar dönüşüm geçiren, önce komite sonra parti olan, ilk kurucularının dahi muhalefet ettiği ve gitgide askeri yönü ağır basan bu cemiyetin geçirdiği fikri dönüşüm de kolay olmadı. Öncelikle İttihat ve Terakki'nin kendi ruhunu tam manasıyla bulabilmesinin önünde duran çeşitli engel ya da eksiklikleri ortadan kaldırması gerekmektedir. Evvelen cemiyetin bir programının olmaması büyük bir eksiklikti. İhtilal öncesi tek bir hedef vardı o da II. Abdülhamit'i devirmektir. Ancak bundan sonra ne yapılacağı meçhuldü. Belki de bu sebeple İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra bir politik manevra imiş gibi II. Abdülhamit'in hayata geçirdiği tüm siyasi eylemlerin tam tersini yaptı. II. Abdülhamit, Balkanlardaki Kiliseler Sorununu canlı tutmaktaydı, İttihat ve Terakki bu sorunu çözdü. II. Abdülhamit Alman yanlısı bir politika takip ediyordu, İttihat ve Terakki özellikle ilk birkaç yıl Almanya'nın yerine İngiltere'yi koymaya çalıştı. II. Abdülhamit Araplar ve Arnavutlara çeşitli imtiyazlar vererek onları yanına çekerken, İttihat ve Terakki tüm bu imtiyazları kaldırdı. Vatandaş statüsü verdiği halkın arasında hiçbir ayırım gözetmeksizin eşitlik talep etti. II. Abdülhamit Siyasi İslamcılık tatbikine çalışırken, İttihat ve Terakki özellikle 1911 ila 1913'e kadar resmi boyutta bundan mümkün mertebe kaçındı ve Sosyal İslamcılığın yanında laik bir tutum sergiledi. II. Abdülhamit bir baskı sistemi kurmuşken, II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra İttihat ve Terakki tam bir fikir hürriyetini tesise çalıştı. II. Abdülhamit ülke içinde ayrı devlet kurmak için faaliyet gösterenleri çeşitli cezalara çarptırıp onları sürgün ederken ya da kaçmalarına vesile olurken, İttihat ve Terakki ülke içindeki tüm milliyetçilikleri azdıracak bu kimselerin, "kardeşliği" vurgulamak adına Osmanlı Devleti'ne geri

dönüşlerine izin verdi. II. Abdülhamit zamanında basın hürriyetinden söz edilemezken, İttihat ve Terakki ile gazetecilikten anlamayanların dahi basınla ilgilendiği bir meşrutî-hürriyet evresi başladı. Bu örnekleri artırmak mümkündür. Fakat burada şu soruyu sormamız gerekir. II. Meşrutiyet'in ilanı öncesi bir programı olmasa da İttihat ve Terakki'nin yapmayı planladığı bir şey yok mudur ve bu eylemler sadece eski yönetime zıt gitmek maksadıyla mı yapılmıştır?

İttihat ve Terakki için II. Meşrutiyet öncesi tek bir plan vardı. Kanun-i Esasi dairesinde II. Meşrutiyet'i ilan ederek anayasada belirlenen ve güçlü merkezî bir devlet anlayışıyla II. Mahmut'un ruhunda şekil bulmuş Osmanlıcılığı yeniden tesis etmek...

Tüm unsurlara hiçbir imtiyaz tanımaksızın eşit çerçevede haklarını teslim etmek...

Bunun da vatandaşlık bağı çerçevesinde yapıldığını düşünecek olursak her bir vatandaşın yerine getirmesi gereken sorumlulukları da onlara yüklemek yani ödevlerde de eşitlik sağlamak...

Tüm bunları yaparken dini anlamda ayırım gözetilmediğini vurgulamak adına Osmanlıcılığı laik bir sisteme oturtmak...

Osmanlı Devleti otarşik bir devlet olmadığından Avrupalı büyük devletlerle iyi geçinmek...

İttihat ve Terakki İhtilal sonrası bu sistemi hayata geçirmesi halinde İttihad-ı anasır'ın mümkün olabileceğini ve devletin kurtarılacağını düşünmekteydi. Samimane bir şekilde bu biçimde belirlediği vizyonunu bir denetleme iktidarı kurmuş olmasına karşın hemen tatbik başlandı. Kaynağı anayasa idi. Tüm Osmanlı unsurlarının yeniden ilanı için ortak bir paydada buluşarak can-hıraş mücadele verdiği anayasa...

Kanun-i Esasi resmi dilde Türkçe vurgusu yaptığından Osmanlıcılık kimliği dâhilinde İttihat ve Terakki de eğitim dilinin Osmanlıca olmasına çalıştı. Ortak dili Osmanlıca yaparken amacı tüm Osmanlı unsurlarını dil birliği etrafında birleştirerek kardeşliği tesis etmektir. Fakat bu faaliyetinde yerel dilleri yadsımadı ve ana dilde eğitim konusuna da gayet sıcak baktı. Bu çok liberal bir davranış olmasına karşın muhalefetle karşılaştı. Özellikle başta Rum mebuslar olmak üzere Müslim-gayrimüslim tüm unsurların

ileri gelenleri milli kimliklerinden olacakları endişesi ile başta Mecliste olmak üzere tüm eğitim kurumlarında bu uygulamaya muhalefet etmeye ya da alınan kararları delmeye gayret gösterdiklerinden İttihat ve Terakki bu konuda yeterince başarılı olamadı.

İttihat ve Terakki daha önce sadece Müslümanların omuzlarına yüklenen askerlik görevinin mecburiyetine tüm Osmanlı tebaasını yani kendi anlayışıyla Osmanlı vatandaşlarını dâhil etti. Üstelik gayrimüslim cemaatler vergi vermek yerine askerlik yapmak için karar çıkması maksadıyla eylemler düzenlediğinden bu kararın alınması yönünde gayrimüslimlerin de ciddi anlamda talebi bulunmaktaydı. Ancak kanun çıkınca bu karara yeterince katılım olmadığını anladı. Her ne kadar üstün hizmetlerle Osmanlı Devleti Ordusuna gönülden bağlı gayrimüslimlerin örnekleri olsa da geride kalanların önemli bir kısmının ya hiç askere gitmediğini, gitse de firar ettiğini ya da başka ülkelere hizmet edip Osmanlı ordusuna çeşitli şekillerde zararlar verdiğini gördü. Bu sebeple bedelli askerliği yeniden uygulamanın yanında çıkardığı bir kanun ile firari gayrimüslim askerleri affedip, Müslim askerleri de bu affa dahil etmek mecburiyetinde kaldı.

Kiliseler ve mektepler meselesini vatandaşları arasındaki huzursuzluk son bulsun diye çözdü. Nitekim Rum dini önderlerin başta Bulgarlar olmak üzere Ortodoks Balkan ahalisi üzerinde hem kilisede yapılan ayinleri yönetmek hem kendi dillerinde ayin yapmak hem de mekteplerde aynı anlayışla Helenistik bir kafa yapısını diğer Balkan unsurlarına dikte etmek istemelerinden dolayı bu sıralarda Balkanlardan yükselen çok sayıda şikayet bulunmaktaydı. Şikayet etmekteydiler zira her bir Balkan unsuru bu alanlarda kendi milli kimliği ve milli dilinin icap ettirdiği şekilde hareket etmek istemekteydi. İttihat ve Terakki Balkan vatandaşlarının arasında şiddetli geçimsizlik ve kavgalara sebep olan bu baskıya aldığı bir kararla son verdi. Her bir unsurun çoğunlukta bulunduğu bölgedeki kilise ve mektep o unsura ait olacak ve buna göre hareket edilecekti. Böylece huzur tesis edilecek ve Balkan vatandaşları memleketlerine duydukları minnet borcu ile Osmanlı Devletine daha çok bağlanacaklardı. Fakat böyle olmadı. Nitekim İttihat ve Terakki bu faaliyeti sonrası rahata eren vatandaşlarının kendi devletine düşmanlık etmek üzere bir araya geldiğine şahit oldu. Balkan Savaşları bu Balkan ittifakının bir sonucu olarak ortaya çıktı.

Bunun yanında ülkedeki gayrimüslim ya da gayri Türk unsurların milli kimliklerinin çoktan yerleşmiş olduğunu ve bunların sahiplendiği kimliğin üzerine bir milletler üstü kimliğin inşa edilemeyecek kadar ırklarına bağlı bulduklarını müşahede

etmiş bulundu. Bu vatandaşlarının, vekilleri ya da cemaat liderleri ya da din adamları kanalıyla kendileri için daima imtiyaz talep ettiklerini görerek yayınladığı tüm programlarda ve aldığı kararlarda sırf ülkede iç huzuru tesis etmek adına söz konusu istekleri karşılayacak maddelere imza atsa da verdiklerinin karşı tarafça yeterli olmadığını, adım adım daha fazlasının istendiğini anladı. Bir müddet sonra buna karşı koymaya çok çalışsa da engelleyemedi. Nitekim İttihat ve Terakki örneğin eğitim konusunda evvelen tefrik-i tedrisat ve adem-i merkezi tutuma yakın bir siyasi anlayışa yönelmişken bunun bir sonunun olmadığını görmüş oldu. Öte yandan bu tür taleplerin Meclis çalışmalarını akamete uğrattığını Meclisten en ufak bir konuda dahi ya karar çıkamadığını ya da uzayan tartışmalar sebebiyle çok zaman kaybedildiğini gözlemledi.

İttihat ve Terakki ihtilalin ardından Almanya'ya yönelmekle İngiltere gibi bir devletin dostluğunun kaybedildiğini düşündüğünden evvelen İngiltere'ye yakınlaşmaya gayret gösterdi. Fakat önceleri Meşrutiyet'in ilanını hoş karşılamış gibi görünen İngiltere'nin özellikle kendi sömürgelerinin de Osmanlı Devleti'nde başarılı olmuş bir Meşrutiyet rejiminden etkilenerek aynı talepte bulunmaları endişesi, yine İttihat ve Terakki'nin reformlar yaparak vatandaşlarını tek bir çatı altında tutup Osmanlı Devleti'ni ihya etmesi korkusundan dolayı bu rejimin dolayısıyla kendi yönetiminin başarısızlığı için mücadeleye başladığını gördü. İnatla I. Dünya Savaşı'nın başladığı aylara kadar İngiltere'nin dostluğu ve İngilizlerin kurduğu bloğun yanında saf tutmak için mücadele etse de temelde Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılmak istendiğinden bu isteğin baş temsilcisi İngiltere'yi ikna edemedi. Böylece büyük devletlerin arasında artık bir denge politikası uygulamanın zorluğunu fark etti. Nitekim büyük devletler topyekûn adeta Şark meselesini sonuna kadar tatbik için daha önce nispeten gizliden yürüttükleri ülkesine zararlar verme işini artık açıktan açığa yapacaklardı.

Bundan başka İttihat ve Terakki kendi cemiyetinin içinden çıkma kimilerinin, bazı Avrupalı devletlerle ortak çalıştığını ya da mensup oldukları kimliğe bağlı kalarak temsil ettiği kimliğin milli devletinin kurulması için mücadele ettiğini anladı. Özellikle İngiltere'nin İttihat ve Terakki'ye şiddetle muhalefet ettiği sıralarda cemiyetinden ayrılmalar olmakta ayrılanlar kendisine başta "dinsizlik" olmak üzere ağır ithamlarda bulunmakta idiler. Bu kimseler diğer muhalifleri de toplayarak siyasi platformda İttihat ve Terakki'yi sıkıştırmak için muhalif fırkalar kurmak suretiyle çaba göstermiş oldular. İttihat ve Terakki tüm bu faaliyetleri gözlemlemişti. Yine Arnavutluk'un bağımsızlığı süreci ve

bağımsız bir Ermenistan kurulması için yapılan faaliyetler esnasında pek çok Jön Türk'ün asıl emeli de ayyuka çıkacaktı.

Hâkimiyetinin zayıfladığı coğrafyalarda Türk-İslam ahaliye özellikle Balkan Savaşları ve sonrasında üstelik yine kendi vatandaşı olanlar tarafından şedit bir mezalimin uygulandığını acı içinde izledi. Bu mezalim ile gerek Balkanlar ve gerekse Kafkaslardan gelen muhacirlerin iskan edilmeleri, ihtiyaçlarının karşılanması gibi ekonomiye ağır yükler bindirecek faaliyetleri -İttihatçıların ifadesiyle- titizlikle hayata geçirmek için çaba gösterdi.

Kendisinden çok şey beklediği Meşrutiyet rejiminin halk tabanının zayıf olduğunu, hatta halkın bu kavramdan beklentilerinin haddinden büyük ve rejimle alakasız şeyler olduğunu gördü. Halkın bir kesimi Meşrutiyet denince vergi vermemek başka bir kesimi ise liyakat olmaksızın devlette mevki edinmek gibi bir algıya sahipti. Bu algı halkta Meşrutiyet rejimi ile beraber tıpkı bir sihirli değnek gibi büyük bir değişim yaşanacağı beklentisinin oluşmasına sebep oldu. Elbette Meşrutiyet bu algılardan çok farklı bir olgu olduğu için büyük beklentileri karşılanmayan halkın II. Meşrutiyet Döneminin ileriki yıllarında hükümete verdiği destekte de sıkıntılar başlayacaktı. Bu destekteki düşüş muhalefetin güçlenmesini de sağlayacaktı.

İttihat ve Terakki'nin ülkesine destek sağlamak adına faaliyet gösterdiği bir alan Masonluk oldu. İttihat ve Terakki hem içte hem de dışta zor durumda bulunan, en ufak bir kıvılcımda büyük karışıklıklara gebe bir devlette hükümet ettiğini biliyordu. Bundan başka bu devlet ciddi ekonomik dar boğaz içinde idi ve ağır sanayisi yoktu. Sınırları dönemindeki milli devletlerin yüz ölçümlerine kıyasla genişti ve tüm sınırları dahilinde aynı güçle hükmetmek mecburuyetindeydi. Aksi halde İttihat ve Terakki yönetimi Osmanlı Devleti'nin topraklarını kaybedeceğini görmekteydi. Bu münasebetle evrensel ilkeler üzerine dayanan Masonluktan istifade etmeye çalıştı. Evvelen özellikle İngiliz Mason Locasının şiddetli muhalefetine mukabil İtalyanların desteği ile bağımsız bir Türk locasının yani Osmanlı Maşrık-ı Azam'ının kurulmasını sağladı. Bu çerçevede önde gelen İttihatçılar üstad olarak bu locanın liderliğini yürüttüler. Amaçları Osmanlı Devleti'ni ilgilendirecek dünya çapında cereyan eden bir kriz halinde Masonların siyasi erk üzerindeki gücünü kullanmak idi. Söz konusu kriz 1911'de Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgal edilmesiyle patlak verdi. İttihat ve Terakki İtalyan Masonlardan ülkelerinin

yönetimine baskı yaparak bu haksız işgali durdurmasını istediğinde bir müddet oyalandığını sonunda da evrensel olması gereken Masonluğun esasen milli bir boyutu olduğunu bu talebine ret cevabı aldığı vakit keşfetti ve Masonluğu arka plana itti.

Bu politik manevrasının ve ne sebeple böyle ittifaklara girdiğinin kendilerine anlatılmadığı Türk-İslam ahali tarafından hoş karşılanmadığını 1911'deki muhalefete verilen destek sebebiyle görmüş oldu. Nitekim evvelen İttihat ve Terakki içinden Hizb-i cedit adıyla İslami görünümlü bir muhalefet doğdu ve bu muhalefet başka katılımların ve dış desteklerin de yardımıyla 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkasına dönüştü. İttihat ve Terakki'nin İslami kimliğe fazla vurgu yapmaması ona karşı başlatılan muhalefette kendisinin dinsizlikle itham edilmesine sebep olmaktaydı. Halkın gözü önünde şiddetli boyutlarda cereyan eden bu ithamlar cemiyetin gücünü ve faaliyet alanını daraltmaktaydı. Cemiyet hala bir parti olamamıştı. Merkezi umumi'nin kararları ön planda idi ve Merkez 1911'den itibaren Trablusgarp'ta gönüllü olarak çarpışan Türk askerlerinden birisi olan Enver Paşa'yı öne çıkardı. Paşa'nın önderliğinde İttihat ve Terakki İslami Osmanlılık etmeye başlıyordu.

İttihat ve Terakki'nin dinsizlikle itham edilmesinin sebeplerinden birisi Masonluk ilişkisi ise diğeri Siyasi İslamcılıktan uzak durması idi. Nitekim İhtilalin sonrasında bir müddet bu eğilimde olmamaya gayret gösterecekti. Bunun yerine II. Meşrutiyetin ilk yıllarında iç politikada halkın gönlü kazanılmaya çalışıldı, çeşitli propaganda çalışmaları başlatıldı. Dolayısıyla Sosyal İslamcı bir anlayış söz konusu idi. Buna mukabil Müslüman Arnavutlar da Hristiyan Arnavutlara katılarak bir milliyetçi isyanla ülkeden ayrılmak için mücadele etmekteydi ve bu amaçlarına 1912'de ulaştılar. İttihat ve Terakki son kertede sırf tamamen kopmasınlar diye Arnavutlara özerklik konusunda ikna olmasına karşın bu ayrılmayı engelleyemedi. Öte yandan bu gelişmenin yanında Balkan Savaşları her şeyin değişmesine sebep oldu. Öncelikle Balkanların üstelik büyük acılar çekerek elden çıkışı ile gayrimüslim nüfusun büyük oranda sınırların dışında kalması gelenlerle Türk-İslam ahalesinin ülkedeki nüfusunun artması önemli bir dönüm noktası idi. İttihat ve Terakki bir tık daha ilerlettiği İslamcılığın yanında daha Milli bir siyaset yürütmeye çalışacaktı. Yine de Avrupalı devletleri özellikle İngiltere'yi bu konuda tedirgin etmek istemediğinden çok keskin bir Siyasi İslamcılık uygulamadı. Ayrıca bu büyük devletlerin Arap ve Kürt ahaliyi kendi emelleri çerçevesinde kullanmak istediklerini görmekteydi. Üstelik bu etnik kesimlerin de önde gelenlerinde milliyetçilik epeyce aşama kaydetmişti. Bu çerçevede

İttihat ve Terakki bu Müslim anasının ayrılmasına fırsat vermemek için elinden geleni yaptı. Özel bir Arap ve Doğu Politikası tatbikine çalıştı. Bir yandan Arap kökenli Said Halim Paşa'nın sadrazam yapılmasını sağlayarak diğer yandan Arap ve Kürt ileri gelenleri ile görüşmelerde bulunarak onların isteklerini dikkate aldı. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile İngiltere'nin kendisini parçalamaya yönelik tutumundan emin olunca Almanya'ya yöneldi. Almanya'nın da teşviki ile keskin bir Siyasi İslamcılık politikası yürüttü. Bu bağlamda fetvalar yayınlayıp cihat ilan ettirdi. Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurarak Osmanlı İslam ahalinin ve Osmanlı hinterlandındaki İslam kesiminin desteğini aradı. Bu çerçevedeki çalışmalarında önemli oranda başarı da kaydetti. Fakat savaş esnasında Araplar 1916 tarihli isyanları ile kopuş gösterince daha devletçi ve laik bir sistem inşasına başladı. Fakat laiklik İttihatçılar için sahiplenilen bir ideoloji değil, bir araçtı. Örneğin özellikle gayrimüslim cemaat önderlerinin siyasi ve hukuki haklarını ellerinden almak maksadıyla Hukuk-ı Aile Kararnamesini bu sayede çıkarabilmişti. Fakat savaştan yenilenlerin safında çıkınca bu kararnameyi İtilaf devletleri iptal edeceklerdi.

İttihat ve Terakki Milli politikalar da uygulamıştır. Esasen cemiyetin esas hedefi iktisadi tam bağımsızlıktır. Osmanlıcılığa bu kadar çok sarılmasının sebebi de bundandır. İktisaden boyunduruktan kurtulmak maksadıyla kapitülasyonlara son vererek konsoloslukların adli haklarını ellerinden alması da bu siyasetinin bir icabıdır. Öte yandan İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet dönemi boyunca kendisine yurt dışından yapılan şiddetli muhalefetin temelinde kapitülasyonların kaldırılması ihtimalinden duyulan korku olduğunu da bilmekteydi. Zira Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve adli olmak üzere tüm alanlarda her hücrelerine nüfuz etmeye devam niyetinde idiler. İttihat ve Terakki devletin gücü ve uluslararası dengeler çerçevesinde bunu akim bırakmış oldu. Bunun yanında İttihat ve Terakki'nin döneminde Türkçü olarak tanımlanmasının en önemli gerekçesi Cemiyetin baskın bir merkezi otorite tesisi için çaba göstermesindendi. İttihat ve Terakki gücü tek bir noktada toplayarak gereksiz konularla zaman kaybedilmemesini ve ülkenin temel meseleleriyle uğraşp bunları halletmeyi hedeflemekteydi. Cemiyetin başından beri Osmanlıcılık düşüncesine sıkı sıkıya bağlı kalmasının sebebi de vatandaşları arasında memlekete zaman kaybettirecek sen-ben çatışması üzerine kurulu nizalara fırsat vermemek içindi.

İttihat ve Terakki'nin Türkçüleri destekleyen bir yönelimi de söz konusu idi. İttihatçılar tüm unsurların yıllardır yaptığı gibi Türklerin de kendisini tanımak, ifade etmek

ve bir bilinç kazanmalarını sağlamak daha da önemlisi kendine güvenmelerine imkân vermek üzere, kurulmak istenen dernek ve yayınlanmak istenen tüm gazete ve dergilere, resmi olmaksızın destek verdi. Ancak hiçbir zaman bir devlet siyaseti olarak Türkçülük yapmadı. Nitekim ideolojik olarak bu fikrin benimsendiğine dair resmi bir açıklamaları olmadı. Zaten İttihatçıların, kaybedilen toprakların yeniden istirdadına dair istekleri, böyle bir açıklama ile hayata geçme imkânı bulamazdı. Yanı sıra İttihat ve Terakki Materyalist Türkçülerin ırk temelli anlayışına da pek sıcak bakmadı. Destek olduğu kesim ırka değil, kültür ortaklığına önem veren İslamcı Türkçülerdi. Bu çerçevede İttihat ve Terakki'nin fikir babalarından birisi Ziya Gökalp olacaktı.

İttihat ve Terakki'nin İslamcılığı 1913 sonrası hem milli hem de Osmanlıcı olmaya devam edecekti. Bu bağlamda ülkenin Avrupa'yı taklit etmeksizin modernleştirilmesine çalışıldı. Yönetim sistemi, kadın hakları ve eğitimi, alfabe düzenlemeleri, medreselerin ıslah edilmesi, milli bir burjuvazinin oluşturulmaya çalışılması...vs. gibi konular hep bu anlayışının bir yansıması niteliğinde idi. İttihat ve Terakki'nin yürüttüğü, II. Meşrutiyet Dönemindeki bu modernist faaliyetleri kısaca özetleyelim:

Batılılaşma tartışmaları içinde ele alınan konulardan birisi memuriyetti. İttihat ve Terakki de iş başına geçtikten hemen sonrasında bu konu ile ilgilendi. Daha önce de değindiğimiz gibi Meşrutiyetin ilanı demek halk için maaş ve terfi demekti. Fakat bunun tersine 1908'de Kâmil Paşa hükümetinin kurulmasından hemen sonra İttihat ve Terakki merkezîyetçiliği de sağlamak adına maliye örgütü, nezaretler, ordu ve donanmayı yeniden düzenleyeceğini, gereksiz memurların emekliye ayrılacaklarını ilan etti. Memurluk bir denetime sokuldu ve zorlaştırıldı. Üst kademelerde yer alanların maaşları azaltıldı. Ulemanın da maaşlarının azaltılması sonrası bu kesim İttihat ve Terakki'ye cephe aldı. Özellikle 31 Mart Vakası sonrası çıkarılan Tensikat Kanunu ile iş yapmadığı tespit edilen pek çok memur işten çıkarıldı. Hükümetin memurlarla alakalı bu düzenlemesi basın tarafından çok eleştirildiğinden kanun askıya alınmak zorunda kaldı. Zira daha önce memuriyetle alakalı düzenleme yapılmasını talep edenlerin bir kısmı bu sefer de İttihat ve Terakki'yi memurların mevkiinden emin olamadığı ve memurluğun ciddi bir meslek olmaktan çıktığı noktasında eleştirmeye başladılar. Ancak zaten İttihat ve Terakki memurluğu ihyaya çalışmıyor, özel teşebbüsü harekete geçirmek istiyordu. İttihatçılara göre memleketin iktisadiyatı Türklerin elinde değildi. Bu yüzden Talat Paşa'nın talimatı ve Kara Kemal Bey'in önderliğinde Dünya Savaşı sırasında Anadolu Milli Mahsulat, Milli

Kantariye ve Ekmekçiler Şirketleri kurularak Hristiyanlar bu faaliyetlerin dışında tutuldu. Bundan başka İttihat ve Terakki kapitülasyonları kaldırdı, orduyu düzenledi, rüşveti büyük ölçüde kaldırdı. Bütçe hazırlayarak düzenli aylık verilmesi ve düzenli ödeme yapılması hususunu da sistemleştirdi.

Modernleşme çerçevesinde İttihat ve Terakki için eğitim de önem verilen bir alandır. İttihat ve Terakki Nizamnamesinde “Osmanlı Devleti’nde milli ahlakın takviye edilmesi, ilim, eğitim ve medeni gelişmeleri adetlerimize ve ihtiyaçlarımıza tatbik etmeyi asli görevlerinden sayarız” demektedir. Bu bağlamda İttihat ve Terakki öğretmen yetiştirme konusunu özel olarak ele alıp okullar açtı. Dr. Nazım Bey de bu okullarla yakından ilgilendi. İktidarı tam olarak ele aldığı 1913’deki siyasi programında çok geniş bir satıhta eğitim görüşlerini ortaya koyan İttihat ve Terakki, 1918’e kadar bu görüşleri uygulamaya çalıştı. İttihat ve Terakki döneminin eğitim denilince akla gelen iki isim vardı. Emrullah Efendi ve Satı Bey. Emrullah Efendi İttihatçılardan olup bu dönemde Maarif Nazırlığı yapmıştır. Tuba Ağacı Nazariyesi adı verilen görüşü ile eğitimdeki gelişme ve yenileşmenin yükseköğretimden başlaması gerektiğini düşünmüştür. Satı Bey ise buna tamamen karşı çıkmış tam tersine ilk evvel ilk ve orta öğretimin gelişmesi gerektiğini savunmuştur. Bu iki isim bu dönem boyunca bu konuda tartışmıştır.

Meşrutiyet tartışmalarından bir diğeri Türkçe fonetiğine uymadığından Osmanlıca alfabenin değiştirilmesi meselesiydi. Celal Nuri alfabenin değiştirilerek Latin alfabesine geçilmesini savunurken, Satı Bey Japonya örneğinden yola çıkarak alfabenin sadece ıslah edilmesi gerektiğinden bahsetmişti. İttihat ve Terakki ise kendi uygulamalarında Arnavutlar, Kürtler gibi etnik grupların Latin alfabesine geçişini onaylamıyor olsa da bu unsurlara baskı yapmadığını göstermek için onların bu konuyu teşvik eden yayınlarına sessiz kaldı ancak kendisi bu konuda teşvikkâr olmadı. Öte yandan İttihat ve Terakki lideri Enver Paşa kelimelerin içerisinde gerektiğince sesli harf konulmasını sağlayan bir yazı sistemi icat etti. 1914-1918 arasında uygulanan bu yazı sistemi harflerin ayrı yazılması esasına dayanmaktaydı. “Enveri Yazı” da denilen bu yazı şekli Arap harf sistemine uymadığından yazılı haberleşmeyi özellikle I. Dünya Savaşı esnasında zora soktuğundan bir müddet sonra kullanılmamaya başlandı. Ancak Enver Paşa’nın icat ettiği bu yazı bugünkü kullandığımız Latin alfabesinde uygulanan kelimelerin okunduğu gibi yazılması kuralının temelini teşkil etti.

II. Meşrutiyet Döneminde medreselerin öğrenci sayısı ciddi anlamda yüksekti. O dönem üniversite öğrenci sayısının yaklaşık üç buçuk katı idi. Öğrencilerin yaş ortalaması 35 idi. Medreseler bir asker kaçağı ve işsizler yurduna dönmüştü. Bu sebeple İttihat ve Terakki aydın kafalı din adamları yetiştirmek ve İslamiyet'in sanat, ticaret ve dünya kazançlarını teşvik eden yönünü ortaya çıkarmak maksadı ile medrese ıslahına önem verdi. Kılıçzade Hakkı Bey, Emrullah Efendi ve Satı Bey de benzer düşüncelerde idiler. Bu bağlamda 1909'da Medaris-i İlmiye Nizamnamesi yayınlandı. Öğrenciliğin süresi sınırlandırıldı. Okumak isteyen öğrencilerden okumak harici niyetlerle medreselerde bulunan diğerleri birbirlerinden ayıklandı. Medresede müfredata akli bilimler dersleri ve felsefe de konuldu. Bu çerçevede içerisinde Şer'i Bilimler, Hikmet, Tarih ve Dış Fakültelerinin olduğu bir Medrese Üniversitesi planlandı. Fakat öğrenciler için yapılan ayıklanma sonrası Balkan Savaşları'nın başlaması ile Medreseliler nüfusunun azalması ve ödenek yokluğu sebebiyle nizamname uygulanamaz oldu. Yine de hükümet yeni medreseler açmış, 1914'de de Islah-ı Medaris Nizamnamesini yayınlamıştır.

1908 devrimi sonrasında kadın konusu da tartışmaya açıldı. Jön Türkler için de toplumun temel dinamiği kadın idi. Taşra geleneğinden geldiklerinden dolayı halkın toplumdaki sıkıntılarının neler olduğunu bilmekteydiler. Gelecekte nitelikli gençler yetiştirilmesini istediklerinden kadınlarla alakalı düzenlemeler yapmayı olumlu buluyorlardı. Fakat bu konu çok hızlı bir şekilde iç muhalefete malzeme yapılabildiğinden İttihat ve Terakki ülkenin zora düştüğü kimi zamanlarda bu çerçevedeki çalışmalarında geri adım atabiliyordu. Örneğin 31 Mart'ta isyancıların bir kısmının talepleri kadınlar üzerindendi. 1911'de iç muhalefetin arttığı sıralarda Meşayih kadınlar için giyinişlerinden, buldukları ortama varıncaya kadar düzenleme yapılmasını talep ediyordu. Bu sebeple alınan bir dizi karar ile polis gözetiminde olmak üzere kadınların ortalıkta dolanmalarına engel konuldu. Kadın konusunu ele alan gazeteler kapatıldı. Meşrutiyet döneminde kadınların okur-yazar olanlarının sayısının artması, Batılı dillerden çeviri kitaplar okumak, onların az çok Batı'yı tanmasını da sağladı. Bu kadınların sayıları genele oranla az olsa da nicelikleri cemiyetleşmelerine engel değildi. Özellikle Meşrutiyet döneminde kurulan çok sayıdaki cemiyetin kuruluşunda İttihat ve Terakki teşvikkâr oldu. Bu cemiyetler sosyal dayanışma, yardım, kadınların okuması, meslek edinmesi gibi konularda faaliyet gösterdiler. Kimi kadınlar cemiyet bünyesinde gönüllü öğretmenlik yaptı. Bu tip faaliyetlerde Halide Edip gibi isimler öne çıkmaya başladılar. Bu desteğine karşın İttihat ve Terakki için kadınların özgürleşmesi demek onların ahlaken beğenmedikleri o Avrupalı

kadınların derekesine inmek demek değildi. Örneğin kadınların peçe yerine şapka takmalarına, dans etmelerine, ince ve açık giyinmelerine asla müsamaha göstermediler. 1917’de hükümetin kurduğu bir komite kadın eteklerinin boyunu tartışmıştı. Zira İttihat ve Terakki için Avrupalı şekilcilik uygarlık demek değildi. İttihatçılara göre kadınların özgürleşmesi hurafeler yüzünden etraflarına örülen duvarların yıkılması idi. Kadınlar konusunda Enver Paşa da çok hassastı. İttihat ve Terakki’yi özellikle kadınlar konusunda haksız yere suçlayan İslami basından kimi yazarlar işgal yıllarında aynı tepkiyi işgalci devletler için göstermemiş hatta İslamiyet’e tamamen aykırı bir şekilde manda ve himayeyi onaylayan yazılar kaleme almışlardır. İttihat ve Terakki tüm bu muhalefete karşın kadınların özgürlüğü için faaliyet göstermeye devam etti. Özellikle bu noktada İttihatçı Türkçüler yoğun faaliyet gösterdiler. Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Nikâh ve Boşanma Kararnamesi kadın haklarında büyük bir aşamaydı. Yine Darülfünundaki Edebiyat derslerine kadınların gelişine izin verildi. Meşrutiyet dönemi boyunca kadınlar için çok sayıda kurslar ve 1911’de ilk Kız Lisesi açıldı. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında çok sayıda işçi kadın dikiş, dokuma ve tütün evlerinde çalıştı. Kadınlar öğretmen olarak da yetiştirilmeye başlandılar. Ancak yine de bütün bu gelişmelere karşın kadınların mutaassıp toplum yapısı içerisinde bugün çok sıradan olan pek çok şeyi yapması mümkün değildi.

II. Meşrutiyet Döneminde Tesettür meselesi de çok tartışıldı. Celal Nuri gibi Batıcılar örtünmeye değilse de o dönemdeki tesettüre karşı iken Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı Bey ise tesettüre tamamen karşı idiler. Musa Kazım Efendi ise tesettürün kadını koruyan bir olgu olduğunu hatta tesettürün olmaması halinde bunun anayasaya göre cezaya tabi tutulması gerektiğini söyledi. Nitekim 1914 yılının başlarında sıkıyönetim çerçevesinde Merkez Komutanlığı bir beyanname ile tesettüre riayet etmeyen kadınların ve velilerinin cezalandırılacağını ilan etti. Bunlardan başka kadınlarla alakalı olarak: Mebusan Meclisi’nin kararıyla evli kadınların eşlerinden izin almadıkça onlara pasaport verilemez ibaresi kaldırıldı. Meşrutiyet döneminde kadın konusunda yazan İctihad, Kadın Dünyası Dergisi, Şaka Dergisi gibi dergiler ahlaka aykırı yayın yaptıkları ve İslamiyet’i küçük düşürdükleri gerekçesi ile kapatıldılar.

Bu dönem tartışmalarından bir diğeri âdâb-ı muaşeret meselesidir. Osmanlı Devleti’nde Avrupa’nın tanınması sonrası Avrupa mallarına Müslümanların rağbet etmeye başlaması ile birlikte âdâb-ı muaşeret konusu da gündeme geldi. Böylece II. Meşrutiyet Döneminde ilgi çeken ve yaşam şeklini belirleyen âdâb-ı muaşeretle ilgili çeşitli eserler

kaleme alındı. Kimi yazarlar örneğin Lütfi Simavi 1911’de yazdığı eserde Avrupa âdâbı ile Türk-İslam âdâbını birleştirerek bir muâşeret usulü belirlerken, Abdullah Cevdet gibi kimileri ise tamamen Avrupa tarzı bir âdâb-ı muâşeret kitabı yazdı. O dönemlerde Osmanlı Devleti’nde dar bir kitleye hitap eden bu kitaplar daha sonra Atatürk Türkiye’sinde toplumun şekillendirilmesinde rol oynayacaklardı.

Kısaca özetleyecek olursak İttihat ve Terakki modernist bir anlayışla temel fikir olarak Osmanlıcılığın haricinde ağırlıklı olarak İslamcılık politikası yürüttü. Cemiyetin resmi olmayan laiklik anlayışı bile gayrimüslimlerin ülke içindeki siyasi etkinliğini kırmayı ve Avrupalı devletlerin müdahalesi ihtimalini ortadan kaldırmayı olduğu kadar; yüzyıllardır hurafelerin hâkimiyet kurduğu İslam dinin özüne dönmeyi hedeflemekteydi. Böylece İslam’ın ilerlemeye mani değil tam aksine gelişmenin temel dinamiği olduğunu cihana ispat etmekte. İttihat ve Terakki’nin İslamcılığının baskın olduğunun göstergelerinden birisi bizce önde gelen İttihatçıların ölümleridir. Türkçü ya da İslamcı olmasına bakılmaksızın pek çok İttihatçının Ermeni komitecilerce öldürüldüğünü düşünecek olursak ortak kimliğin İslam’da birleştiğini görürüz.

İttihat ve Terakki saydığımız bu fikir akımlarını baz alarak yaptığı siyasi, sosyal, iktisadi, askeri...vs. uygulamalarının bir kısmında başarılı olabilirken bir kısmında hiç aşama kaydedemedi. İttihat ve Terakki’nin yapmaya çalışıp da imparatorluğun kozmopolit toplum yapısının engellemeleri sebebiyle akim kalan pek çok yenilik hareketi ise Cumhuriyet Türkiye’sinde, artık Türk-İslam nüfusun ağırlık kesp etmesi sayesinde Mustafa Kemal Atatürk tarafından başarıyla hayata geçirilecekti.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BOA: BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

(A.)MKT.MHM): **Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı** 551/11, 1327 R 18; 608/10, 1330 S 04;735/39, 1329 C 01.

(BEO): **Bab-ı Ali Evrak Odası** 4137/310204, 1331 S 14; 3213/240902, 1325 Za 15; 3245/243313, 1326 M 06; 3259/244406, 1326 M 27; 3365/252317, 1326 B 01; 3384/253800, 1326 Ş 02; 3399/254864, 132 Ş 21; 3399/254864, 1326 Ş 21; 3408/255532, 1326 N 05; 3870/290196, 1329 Ra 17; 3899/292417, 1329 C 01; 3899/292417, 1329 C 01; 3958/296839, 1329 Za 13; 3988/299067, 1330 M 20; 4001/300009, 1330 S 21; 4126/309426, 1331 M 11; 4133/309914, 1331 S 03; 4138/310332, 1331 S 21; 4224/316754, 1331 Za 20; 4223/316719, 1331 Za 11; 388/29048, 1311 L 13; 3914/293518, 1329 B 09.

(DH.EUM.2.ŞB): **Dâhiliye Nezâreti 2. Şube** 1/31, 1332 L 03; 1/39, 1332 L 08; 10/2, 1333 L 01; 1332 Z 02; 3/30, 1333 S 03; 3/31, 1333 S 06; 3/62, 1333 S 25; 3/62, 1333 S 25; 4/39, 1333 Ra 19; 4/80, 1333 R 08; 43/22, 1336 M 07; 44/26, 1336 M 25; 47/32, 1336 R 06; 5/11, 1333 R 13; 5/20, 1333 R 16; 51/31, 1336 C 29; 53/52, 1336 Ş 11; 56/8, 1336 L 06; 57/3, 1336 Za 01; 6/58, 1333 C 27; 68/20, 1332 Za 09; 68/24, 1332 Z 21; 68/33, 1333 Ca 13; 68/43, 1333 Ş 21; 68/51, 1333 N 21; 69/16, 1334 Ca 10; 7/44, 1333 B 15; 70/26, 1336 Z 24; 71/12, 1333 R 16; 71/29, 1333 B 22; 71/32, 1333 Ş 24; 74/73, 1336 Za 30; 8/15, 1333 Ş 04; 8/16, 1333 Ş 04; 8/23, 1333 Ş 07; 8/91, 1333 Ş 25; 8/91, 1333 Ş 25; 9/108, 1333 N 29.

(DH.EUM.3.ŞB): **Dâhiliye Nezâreti 3. Şube** 1/27, 1332 N 29; 10/79, 1334 S 26; 25/47, 1336 07 24; 25/62, 1336 08 24; 25/64, 1336 08 26; 25/68, 1336 09 01; 5/19, 1333 C 14; 5/56, 1333 B 06.

(DH.EUM.4.ŞB): **Dâhiliye Nezâreti 4. Şube** 7/40, 1334 10 12; 7/32, 1334 L 07.

(DH.EUM.5.ŞB): **Dâhiliye Nezâreti 5. Şube** 12/36, 1333 C 29; 12/36, 1333 C 29; 27/26, 1334 L 16.

(DH.EUM.6.ŞB): **Dâhiliye Nezâreti 6. Şube** 7/27, 1334 C 27.

(DH.EUM.EMN): **Dâhiliye Nezâreti Emniyet Şubesi** 105/25, 1332 N 15; 116/33, 1332 Ş 20; 117/53, 1332 N 17; 90/64, 1332 N 23.

(DH.EUM.KLU): **Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Umumi** 2/44, 10 Za 1332; 6/4, 1333 S 03.

(DH.EUM.LVZ): **Dâhiliye Nezâreti Levazım Kalemi** 22/32, 1332 Ş 08.

(DH.EUM.THR): **Dâhiliye Nezâreti Tahrirat Kalemi** 22/18, 1328 M 03; 34/15, 1328 Ca 14.

(DH.EUM.VRK): **Dâhiliye Nezâreti Evrak Odası Kalemi** 13/22, 1332 N 19.

(DH.H): **Dâhiliye Nezâreti Hukuk** 61/52, 1331 Ca 12; 64/51, 1331 Ca 12.

(DH.HMŞ): **Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği** 1/8, 1334 Za 26; 15/9, 1329 B 22; 23/15, 1327 B 20; 30/89, 1332 Ş 05; 9/33, 1328 Ş 24.

(DH.İUM): **Dâhiliye Nezâreti İrade-i Umumiye** 89/1, 1333 Ca 23; 20/12, 1336 C 11; 20/12, 1336 C 11; 20/12, 1336 Ra 22.

(DH.İUM.EK): **Dâhiliye Nezâreti İrade-i Umumiye Ekleri** 89/19, 1332 Za 20; 96/99, 1333 Z 29.

(DH.İD): **Dâhiliye Nezâreti İdare** 126/6, 1328 Za 13; 180/3, 1331 Ca 10; 21/1, 1328 R 22; 29/26, 1329 Ra 11; 29/46, 1329 Ca 03; 60/10, 1329 Za 07.

(DH.KMS): **Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus** 12/22, 1332 Ş 28; 65/42, 1339 C 01.

(DH.MB.HPS.M): **Dâhiliye Nezâreti Müteferrik** 3/2, 1330 M 24.

(DH.MKT): **Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi** 1276/78, 1326 B 12; 1280/13, 1326 B 15; 1302/24, 1327 R 15; 1308/11, 1327 M 25; 1382/93, 1304 Ra 08; 1404/88 1304 C 20; 1658/14, 1307 M 21; 2018/13, 1310 R 15; 2477/123, 1319 M 09; 2613/106, 1326 C 28; 2624/71, 1326 N 11; 2645/33, 1326 L 08; 2652/5, 1326 L 14; 2652/52, 1326 L 14; 2666/93, 1326 L 28; 2673/29, 1326 Za 09; 2702/69, 1326 Z 16; 2717/89, 1327 M 02; 2732/40, 1327 M 16; 2732/68, 1327 M 16; 2735/69, 1327 M 18; 2761/91, 1327 S 16; 2774/19, 1327 Ra 01; 2820/17, 1327 Ca 01; 2820/8, 1327 R 29; 2841/79, 1327 Ca 24; 2861/84, 1327 C 11; 2903/17, 1327 07 30.

(DH.MUİ): **Dâhiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi** 107/44, 1328 C 25; 18/17, 1327 N 18; 60/6, 1328 M 19; 61/46, 1328 M 28; 8/19, 1327 N 27; 80/27, 1328 C 14; 80/7, 1328 Ş 16; 84/25, 1328 Ş 08; 69/1, 1328 S 19.

(DH.SN.THR): **Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus Tahrirat Defteri** 50/24, 1332 Ca 02.

(DH.SYS): **Dâhiliye Nezâreti Siyasi Kısım** 118/2, 1331 Ca 07; 118/3, 1331 Ca 07; 123/5, 1333 Ra 25; 23/1, 1330 S 08; 23/10, 1331 C 13; 23/10, 1331 C 13; 23/2, 1332 S 17; 55/20,

1330 B 29; 57/32, 1329 Ş 17; 59/9, 1329 R 02; 67/1, 1330 Ca 21; 69/1, 1329 Za 11; 69/1, 1329 Za 11.

(DH.ŞFR): **Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi** 41/85, 1332 B 01; 42/100, 1332 B 28; 42/240, 1332 Ş 16; 42/32, 1332 B 22; 42/33, 1332 B 22; 42/34, 1332 B 22; 42/35, 1332 B 22; 42/37, 1332 B 22; 42/38, 1332 B 22. 42/40, 1332 02 22; 42/8, 1332 B 20; 46/303, 1332 Z 23; 47/14, 1332 Z 26; 48/188, 1333 S 10; 50/127, 1333 R 13; 63/136, 1334 C 26; 65/65, 1334 Ş 20; 66/202, 1334 L 10; 74/141, 1335 Ca 21; 74/72, 1335 Ca 14; 405/87, 1324 07 29; 54/261, 1333 Ş 18.

(DH.TMIK.M): **Dâhiliye Nezâreti Muamelat** 54/56, 1316 S 05.

(DH.UMVM): **Dâhiliye Nezâreti Umur-ı Mahalliye Ve Vilayat Müdürlüğü** 123/150, 1333 Z 21; 127/34, 1332 B 08.

(HR.MKT): **Hâriciye Nezâreti Mektubi Kalemi** 66/5, 1270 M 00.

(HR.SYS): **Hâriciye Nezâreti Siyasi** 2879/27, 1915 06 04; 119/14, 1909 10 22; 141/21, 1911 08 09; 141/22, 1911 10 07; 146/1, 1911 06 14; 149/9, 1911 08 03; 199/79, 1908 12 06; 2440/60, 1917 09 21; 2877/66, 1919 08 02; 931/34, 1910 09 23; 931/39, 1911 05 31; 931/20, 1910 05 08; 931/35, 1910 09 26.

(İ.AS): **İrâde Askeri** 87/1327, 1327 C 25.

(İ.HB): **İrâde Harbiye** 67/1328, 1328 Za 07.

(İ.HUS): **İrâde Hususi** 96/1320, 1320 M 25; 96/1320, 1320 M 25.

(İ.KAN): **İrâde Kanun ve Nizam** 6/1327, 1327 C 12.

(İ.MBH): **İrâde Mabeyn-i Hümayun** 16/1332, 1332 Z 23.

(İ.MLU): **İrâde Meclis-i Umumi** 2/1328, 1328 C 25; 2/18 leaf 3, 1328 06 25.

(İ.MMS): **İrâde Meclis-i Mahsus** 140/1329, 1329 C 18; 197/13, 1333 Ş 01.

(MF. MKT): **Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi** 1190/74, 1331 Za 11; 1052/82, 1326 R 06; 1081/10, 1326 L 14; 1092/37, 1326 Z 20; 1094/63, 1326 Z 29; 1102/8, 1327 M 29; 1103/10, 1327 S 04; 1108/68, 1327 S 29; 1109/58, 1327 Ra 01; 1112/35, 1327 Ra 08; 1121/31, 1327 R 29; 1121/35, 1327 R 29; 1136/20, 1327 C 19; 1142/51, 1327 L 17; 1146/81, 1328 M 18; 1147/24, 1328 M 21; 1159/9, 1328 Ş 12; 1162/54, 1328 L 08; 1190/11, 1331 L 23; 1199/22, 1332 Ş 06; 1207/17, 1333 Ca 11; 1209/53, 1333 B 20; 1210/1, 1333 Ş 09; 1224/84, 1335 C 12; 1229/6, 1335 Za 16; 153/183, 1310 R 22; 195/2, 1311 B 29; 362/30, 1315 S 28; 403/13, 1316 S 12; 72/63, 1299 M 13.

(MV): **Meclis-i Vükela Mazbataları** 124/70, 1327 M 20; 154/62, 1329 B 13; 154/99, 1329 B 25; 158/22, 1329 Za 13; 199/18, 1333 Za 13; 212/25, 1336 Ş 04; 231/236, 1331 N 02; 231/72, 1331 Ca 09.

(TFR.I.KV): **Tefrişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrakı** 209/20833, 1327 08 20; 190/18979, 1326 M 28; 219/21817, 1327 Ra 17.

(TFR.I.SL): **Tefrişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Selanik Evrakı** 195/19468, 1326 Ş 10; 199/19814, 1326 L 13; 206/20595, 1327 Ra 16; 212/21120, 1327 C 12.

(TFR.I.UM): **Tefrişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Umumi Evrakı** 26/2578, 1326 Ş 25.

(Y.A.HUS): **Yıldız Hususi Maruzat** 398/84, 1317 Ra 19; 523/194, 1326 C 29; 524/108, 1326 B 28; 525/1, 1326 Ş 03.

(Y.E.E): **Yıldız Esas Evrakı** 41/133, 1285 L 14.

(Y.MTV): **Yıldız Mütenevvi Maruzat** 307/119, 1326 S 20; 311/47, 1326 Ca 15.

(Y.PRK.BŞK): **Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı** 81/21, 1327 Z 29.

(Y.PRK.EŞA): **Yıldız Elçilik, Şebenderlik ve Ateşemiliterlik** 52/49, 1326 R 15.

(Y.PRK.ŞD): **Yıldız Şura-yı Devlet Maruzatı** 2/38, 1315 R 14.

(Y.PRK.TKM): **Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği** 29/19, 1310 Z 29.

(ZB): **Zabtiye** 332/35, 1325 Ni 09.

MEBUSAN MECLİSİ ZABIT CERİDELERİ VE DÜSTURLAR

- *Düstur* (1289). 1. Tertip, (C.1). İstanbul.
- *Düstur*. (1329). 2. Tertip, (C.5). İstanbul.
- *MMZC*, (20 Haziran 1325 Cumartesi). Devre: 1, Cilt: 5, İçtima Senesi: 1, 105. İnikad.
- *MMZC*, (22 Haziran 1325 Cumartesi). Devre: 1, Cilt: 5, İçtima Senesi: 1, 106. İnikad.
- *MMZC*, (21 Temmuz 1325). Dönem: 1, İçtima: 1, 04.12.1324-08.08.1325, 123. İnikad.
- *MMZC*, (15 Mayıs 1325 Cumartesi). Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 1, 82. İnikad.
- *MMZC*, (23 Mayıs 1325 Cumartesi). Devre: 1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, 86. İnikad.

- *MMZC*, (26 Mayıs 1325 Salı). Devre: 1, Cilt: 4, İçtima Senesi: 1, 88. İnikad.
- *MMZC*, (6 Haziran 1325 Cumartesi). Devre: 1, Cilt: 4, İçtima Senesi: 1, 96. İnikad.
- *MMZC*. (6 Temmuz 1325 Pazartesi). Devre: 1, Cilt: 5, İçtima Senesi: 1, 114. İnikad.
- *MMZC*. (4 Teşrin-i sani 1334-1918 Pazartesi). Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 5, 11. İnikad.
- *MMZC*. (23 Haziran 1330-1914 Pazartesi). Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, 26. İnikad.
- *MMZC*, (9 Teşrin-i sani 1327/1911). Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 4, 105. İnikad.
- *MMZC*, (13 Teşrin-i sani 1327/1911). Devre: 1, Cilt: 2, İçtima Senesi: 4, 105. İnikad.

MUHTIRA, PROGRAM VE NİZAMNAMESLER

- Celal Nuri, (1327). *1327 Senesinde Selanik'te Münakid İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır*. İstanbul: Müşretekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası Babıali Civarında-Ebussuud Caddesinde Numara.
- *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi*. (1327). 1327 senesi umumi Kongresi'nce tanzim olunmuştur. Selanik: Rumeli Matbaası.
- *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi*. (1325). Selanik.
- *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Program ve Nizamnamesidir*. (1330-1332). 1329 senesi umumi Kongresi'nde tanzim ve kabul olunmuştur. Bursa: Muayyen Helal Matbaası.
- *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Program ve Nizamnamesidir*. (1330-1332). 1329 senesi umumi Kongresi'nde tanzim ve kabul olunmuştur. Bursa: Muayyen Helal Matbaası.
- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizamname-i Umumisi (25 Teşrin-i sani 1324). Selanik: Selanik'te İttihat ve Terakki Matbaasında tab'olundu.
- *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*. (1332). 1332 senesi umumi Kongresi'nde tadil ve kabul olunmuştur. İstanbul: Tanin Matbaası.
- Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adına Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Beyler, Paris, 22 Eylül 1906. Kuran, (2012). a.g.e., 413-420.
- *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*. (1323). Mısır'da tab' olunmuştur.
- *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Teşkilat-ı Dâhiliye Nizamnamesi*. (1924).
- Tekin-Alp. (1915). *Türkismus und Pantürkismus*. Weimar, 15'den aktaran Berkes, (2011). a.g.e., 419.

RİSALELER

- (Doktor) Cevdet, A. (1326). *Yaşamak Korkusu*. Naşiri: Arnuvut Gazetesi Müdürü Derviş Hima. İstanbul: Matbaa-i Cihan.
- Abdullah Cevdet, (1927). *Mükemmel ve Resimdi Âdâb-ı Muâşeret Rehberi*. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Ahmet Rıza. Layiha. 28-29'dan aktaran Hanioglu, (1985). a.g.e., 619.
- Akif Bey, İttihat Yaşatır, Yükseltir, Tefrika Yıkar, Öldürür. (1328). *Mevaiz-i diniye*. (1. Kısım). Bab Kütüphanesinin Ruhsat-ı Resmîyesini Haizdir. İstanbul: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Şehzadepaşa Kulübü Heyet-i Alimesi Tarafından Tertib Edilmiştir.
- Bediüzzaman Said-i Nursi, (1980). *Hutbe-i Şamiye. İttihad-ı İslam*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Bediüzzaman Said-i Nursi, (1980). *Hutuvaat-ı Sitte. İttihad-ı İslam*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Bediüzzaman Said-i Nursi, (1980). *Münazarat. İttihad-ı İslam*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Bediüzzaman Said-i Nursi, (2009). *Risale-i Nur Külliyyatından İki Mekteb-i Musibetin Şahadetnamesi Veya Divan-ı Harb-i Örfî*. İstanbul: Sözler Neşriyat.
- Bediüzzaman, (1327-1909). *İki Mekteb-i Musibetin Şahadetnamesi veya Divan-ı Harb-i Örfî: ve Said-i Kürdi*. Tab'ı: Kürdizade Ahmed Ramiz. İstanbul: İkbâl-i Millet Matbaası.
- Bir Arnavut, Arnavutluk'tan (1 Kanunu sani 1901-9 Ramazan 1318). *Osmanlı*. (75), 8'den aktaran Hanioglu, (1985). a.g.e., 629.
- Bulgaristan'da Kazanlık'da İbrahim Rahmi Efendizade Hayri Efendiye. (14). (1 Mart Efrenci 906). *İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezinin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopya Defteri*.
- Celal Nuri, (1330). *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*. İstanbul: Matbaa-i İctihad.
- Celal Nuri, (1331a). *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye-Mukadderat-ı Tarihiye*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi.
- Celal Nuri. (1331b). *Havayic-i Kanuniyemiz*. İstanbul: Matbaa-i içtihad.
- Günaltay, M. Ş. (1332). *Hurafattan Hakikate*. Tevsi-i Tıbaat Matbaası.
- Hasan Bahri. (1328). *Centilmen, Âdâb-ı Muâşeret, Merasim-i Zerafet, Usul-ü Mekelle ve Seyahatten Bahis Bir Eserdir*. Tevsi'i-i Tıbaat Matbaası.
- Haydar Kemal, (1331). *Tarih-i istikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi.
- *Hayyale'l-Felâh*. (1326). Selanik. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kardeşlerine Hediyesidir, 4-7.
- Hüseyin Cahit. (1308). *Nadide*. Maarif Nezâret-i Celilesinin Ruhsatıyla Tab Olunmuştur. İstanbul: Alem Matbaası-Ahmet İhsan ve Şürekası.
- *İmamet ve Hilafet Risalesi*. (1315). Mısır'da Kanun-i Esasi Matbaasında Tab' Olunmuştur.

- Kazım Nami, (1327). *Terbiye-yi Vataniyede İlk Adım*. Selanik.
- Kılıçzade Hakkı, (1332a). *Ne İstiyoruz? İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harb.* (İkinci Tabı). Dersaadet: Matbaa-i Şems.
- Kılıçzade Hakkı, (1332b). *Rüya. İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harb.* (İkinci Tabı). Dersaadet: Matbaa-i Şems.
- Lütüfî Simavi (1327). *Usul ve Âdâb-ı Muaşeret*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye-Süleymaniye.
- Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (16 Safer 1328/ 13 Şubat 1325). *Düstur*. (1330). Tertîb-i Sâni. (C.2). Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.
- Mehmed Sait Halim, (1332). *Buhran-ı içtimaiyemiz. –Müessirat-ı ecnebiye, Teşkilat-ı maziye, Esasat-ı içtimaiye, Müsavat, Şerait-i içtimaiye, Hürriyet-i nisvaniye-* İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, Matbaa-i Halik-ı Osmani Şirketi.
- Mehmed Sait Halim, (1333). *Taassub*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, Matbaa-i Halik-ı Osmani Şirketi.
- Mehmed Sait Halim, (1334). *İnhitat-i İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Mehmet Şeref Aykut, “Rumlar Edirne Vilayetinden Niçin Gitmek İstiyorlar” Risalesi, Aktaran: Efiloğlu, A. (2012). Osmanlı Meclisi’nde Rum Göçü Ve Rum Tehciri Tartışmaları. *History Studies*. 4(1).
- Merdümün Çeşm-i İftiharımız Şehzade-i Uluyiyet Şiarımız Efendimiz Hazretlerine Maruzat-ı Çakeranemizdir. (Başlığı altında Paris:22 Eylül 1906 Mektubu). (74). (1 Mart Efrenci 906). *İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezinin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopya Defteri*. 114-115.
- *Meviza: Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyet-i Muhteremesine Mensub İki Çeşmelik Kulübü’nde Din Dersleri 1, Fezail-i ahlâk.* (1328). İzmir: Mizanü’l-hukuk Matbaasında Tab’ Olunmuştur.
- Musa Kazım, (1324). *İslam’da Usul-ü Meşveret ve Hürriyet*. İstanbul.
- Musa Kazım. (1327/1911). *Devr-i İstibdat Ahvali ve Müsebbipleri*. İstanbul, 29’dan aktaran Berkes, (2011). a.g.e., 347-348.
- Musa Kazım. (1328).İstibdat, Hürriyet, hâkimiyet-i Milliye. *Mevâiz-i diniye*. (1. Kısım). Bab Kütüphanesinin Ruhsat-ı Resmiesini Haizdir. İstanbul: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Şehzadepaşa Kulübü Heyet-i Alimesi Tarafından Tertib Edilmiştir.
- Musa Kazım. (1333). *İslam’da Cihat*. Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Tarafından Meccanen İhda Olunur.
- *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*. (1330). Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası.
- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Süleymaniye Kulübü. Öğüt. (1326). *Işık*. İstanbul: Sultan Hamamında Molla Taşında Matbaa Kader. 2-3.
- Ömer Kani, (Hürriyet Matbaası Sahibi Erkan-ı Harp Binbaşılığından mütekaid). (1 Şubat sene 1327). *Hürriyet ve İtilaf Beyannamesi Münasebetiyle*. Erenköy.
- Ömer Lütüfî. (1330). *Nazar-ı İslam’da Makam-ı Hilafet*. Selanik: Örtülü Çarşıda “Asr” Matbaasında Tab’ Olunmuştur.

- Ömer Ziyaeddin ed-Dağıstanî. (1326). *Hukuk-ı Selâtin, Hadis-i Erbaîn fi Hukuki's-Selâtin*.
- Prens Mehmed Said Halim Paşa. (1337a). *Buhran-ı Fikrimiz*. İkinci Tab, Darülhilafe (İstanbul): Hukuk Matbaası, Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı.
- Prens Mehmed Said Halim Paşa. (1337b). *İslamlaşmak*. (Sebilürreşad'da neşrolunduktan sonra ayrıca kitap halinde Tab' Olunmuştur.) Darülhilafe (İstanbul): Hukuk Matbaası, Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı.
- Prens Mehmet Said Halim Paşa. (1329). *II. Meşrutiyet*. Dersaadet (İstanbul): Araks Matbaası, 1-31.
- Prens Said Halim Paşa. (1326). *Mukallitliklerimiz*. Dersaadet (İstanbul): Araks Matbaası.
- Profesör Vayt, (1331). *Muharebeden Sonra Hilafet Siyaseti ve Türklük Siyaseti*. (Mütercimi: Habil Adem). Şems Matbaası. 3-6'dan nakleden Kara, İ. (2003). *İslam Siyaset Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risaleleri II. Meşrutiyet Dönemi*. (C.3). İstanbul: Klasik Yayınları, 32.
- Revue Occidentale. (Mart 1898). 31. bsk., XVI s. 228'den aktaran Ramsaur, (2011). a.g.e.,124,133.
- Selahaddin Asım, (t.y.). *Türk Kadınlığının Tereddidi yahut Karışmak*. İstanbul: Resimli Kitap Matbaası.

OSMANLICA GAZETE VE DERGİLERDEN MAKALE VE HABERLER

- 10 Nisan 1902 tarihli Şura-yı Ümmet Dergisi (1).
- Abdülaziz Çaviş, (4 Mart 1324). *Sebilürreşad*. (18), 215.
- Agayef, A. (1912). Türk Amili -4-. *Türk Yurdu*. 1(5). 138-139.
- Agayef, A. (1912). Türk Amili -5-. *Türk Yurdu*. 1(7). 195-198.
- Agayef, A. Cevaba Cevap. (5 Eylül 1329/18 Eylül 1913). *Türk Yurdu*. 4(24). 438.
- Ağaoğlu, A. (30 Rebiyülevvel 1332/14 Şubat 1329). İslam Âleminde Görülen İnhitatin Sebepleri. *İslam Mecmuası*. (2). 22-26.
- Ahmet Agayef, A. (16 Mayıs 1329). Türk Medeniyeti Tarihi 1. *Türk Yurdu*. (4/40). 531.
- Ahmet Rıza ve Hüseyin Cahit Beyler. (7 Nisan 1325). *Hilâl Gazetesi*. 2-3.
- Ahmet Şirani, (13 Mart 1919/13 Mart 1335). Kadınlığın Hayat-ı İçtimaiyesine İndirilen Darbeler II. *İ'tisam*.34-37.
- Ahmet Şirani, (21 Ağustos 1919/21 Ağustos 1335). Hilafet-i İslamiye ve İstiklal-i Siyasi. *İ'tisam*.386-387.
- Akçura, Y. (25 Kânunu evvel 1330/7 Ocak 1915). Türk Dünyasında: Cihan Harbi ve Türkler. *Türk Yurdu*. 7(2). 2428.
- Akçuraoğlu, Y. (17 Nisan 1330-30 Nisan 1914).1329 Senesinde Türk Dünyası. *Türk Yurdu*, 5-6(63). 262.

- Akçuraoğlu, Y. (Sonradan üzerine yazılmış tarih 18 Ağustos 1327/1911). “Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold’a Göre Cengiz Han. *Türk Yurdu*. (11). 19-20.
- Akçuraoğlu, Y. (Şubat 1341/1925). Tarihi Görüşe Dair. *Türk Yurdu*. 1(5). 356-357.
- Ali Canip. Sanat ve Edebiyat: Milli Lisan ve Milli Edebiyat. *Genç kalemler*. (C.2). (3). 47-52.
- Ali Rıza, (6 Mart 1919/6 Mart 1335). Milletler Layık Oldukları Hükümete Sahip Olurlar (Bu yazının ileriki sayılarda devamı da vardır). *İtisam*. 23-25.
- Arnavutluk Ahvali. (1 Ağustos 1912/17 Zilhicce 1329). *Tercüman-ı Hakikat*. 1.
- Arnavutluk Ahvali. (25 Ağustos 1912/12 Zilhicce 1329). *İkdam*. 3.
- Arnavutluk Ahvali. (7 Zilhicce 1329/24 Mayıs 1912). *Sabah Gazetesi*. 2.
- Arnavutluk. (13 Eylül 1912/1 Zilkade 1330). *İkdam*. 1.
- Arnavutluk’un İstikbali –Milliyetlerinden Sonra Dinleri de Gidiyor- (2 Cemaziyevvel 1331/26 Mart 1329). *Tanin Gazetesi*, 1.
- Avrupa ile Tehdit. (30 Eylül 1912/18 Zilhicce 1329). *Tercüman-ı Hakikat*. 1.
- Babanzade İsmail Hakkı.(21 Nisan 1329/4 Mayıs 1913). Siyaset: Osmanlılık İçinde Arnavutluk. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Babanzade, İ. H. Gûnah-ı Kebairimizden. (10 Temmuz 1324-16 Eylül 1326). 108(5), *Sırat-ı Müstakim*. 69.
- Bediüzzaman Said-i Kürdî, Asker Kardeşlerime. (5 Nisan 1325). *Serbesti Gazetesi*.
- Beyanname. (14 Kanun-u evvel 1896-9 Recep 1314). *Mizan Gazetesi*. 2-3.
- Bir Arnavut, Arnavutluk’tan (1 Kanunu sani 1901-9 Ramazan 1318). *Osmanlı*. (75), 8’den aktaran Hanioglu, (1985). a.g.e., 629.
- Bir Haftanın Tarihçesi. (9 Nisan 1325). *Musavver Muhit Mecmuası*. 1-2.
- Birinci I. Dünya Savaşı İçin Verilen Fetva-yı Şerif (22 Teşrin-i Sani 1330/5 Aralık 1914). *Donanma Mecmuası*. 21-22 Numaralı Nüsha.
- Bulgaristan, Rumeli ve Islahat. (3 Ağustos 1324-1908). *Tanin Gazetesi*.
- Can Bey. (Sonradan üzerine yazılmış tarih 18 Ağustos 1327/1911). Milli Emeller II. *Türk Yurdu*. (1). 33-36.
- Celal Nuri, (11 Mart 1335/1919). Hükümetle Birlikte İdarenin Değişmesi. *İleri*. (40-42), 1-2.
- Celal Nuri, (13 Teşrin-i evvel 1334/1918). Saltanat, Hükümet, Millet, Cemiyet-i Düvel, Fırkalar, İstikbâlimiz. *Âti*. (276), 2.
- Celal Nuri, (17 Ağustos 1335/1919). İttihat ve Terakki Zihniyeti. (578), *İleri*. 1-2.
- Celal Nuri, (18 Eylül 1335/1919). İttihat ve Terakki. *İleri*. (607), 1-2.
- Celal Nuri, (2 Teşrin-i evvel 1335/1919). Esbak ve Sabık İdareler. *İleri*. (621), 1-2.
- Celal Nuri, (8 Haziran 1338/1922). Amerikalılığa Temessüf. *Yarın Mecmuası*. (33), 138.
- Celal Nuri, (8 Temmuz 1334/1918). Türkiyecilik. *Âti*. (189).
- Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye. Asker Evlatlarımıza Hitabımız. (28 Rebüylevvel sene 1327/6 Nisan sene 1325). *Beyanül-hak*. 668-673.

- Cemiyetler Kanunu. (7 Şaban 1327/10 Ağustos 1325). Cemiyetler Kanunu. *Takvim-i vakayi*. (310), 11-12.
- Cevdet, A. (15 Teşrin-i sani 1327). Yaşamak Korkusu. *İçtihad*. (35), 911-915.
- Cevdet, A. (16 Kanunu sani 1329). Şîme-i Muhabbet. (89). *İçtihad*.
- Cevdet, A. (29 Mart 1340). İctimai Hayatta Kadın. *Söz*. 7.
- Cevdet, A. (Teşrini evvel 1906). Hanedan-ı Osmanî. *İçtihad*. (2), 219.
- Çestır Projesi. (6 Cemaziyelevvel 1329/5 Mayıs 1911). *Servet-i fünün*. (1039), 578.
- Din ile Medeniyet Kavgası. (6 Teşrin-i evvel 1322). *Balkan Gazetesi*. 1.
- Dünkü ve Bugünkü Şenlikler –Osmanlılar İstiklal-i Hakikilerini Tes’id Ediyorlar-. (27 Ağustos 1330/10 Eylül 1914). *Tasvir-i efkâr*. 4-5.
- Emirhan, F. (28 Rebiyülahir 1332/13 Mart 1330). Manasız Taklit. *İslam Mecmuası*. (4). 27-29.
- Ersoy, M. A. (29 Şevval 1330-27 Eylül 1328). Tefsir-i şerif. *Sırat-ı Müstakim*. 214(9), 101-102.
- Ersoy, M. A. (12 Kanunu evvel 1334-8 Rebiyülevvel 1337). Köy Hocası. *Sebilürreşad*. 382(15), 331-332.
- Ersoy, M. A. (17 Eylül 1325-15 Ramazan 1327). Mukallidliği de Yapamıyoruz. *Sırat-ı Müstakim*. 56(3), 54-55.
- Ersoy, M. A. (18 Şubat 1325-21 Safer 1328). Açık Mektup Ebu’z-Ziya Tevfik Efendi’ye. *Sırat-ı müstakim*. 78(3), 409-410.
- Ersoy, M. A. (23 Ramazan 1330-23 Ağustos 1328). Tefsir-i şerif. *Sırat-ı Müstakim*. 209(9), 4.
- Ersoy, M. A. (23 Ramazan 1330-23 Ağustos 1328). Tefsir-i şerif. *Sebilürreşad*. 209(9), 4.
- Ersoy, M. A. (24 Kanunu sani 1328-28 Safer 1331). Hutbe ve Mevaiza-Mehmet Akif Ersoy Bayezid Kürsüsü-. *Sebilürreşad*. 230(9), 375.
- Ersoy, M. A. (9 Mayıs 1329-16 Cemaziyelahir 1331). Zulmetten Nura Tenkid ve Takriz. *Sebilürreşad*. 245(10), 187-188.
- Faik, (22 Mayıs 1330 Perşembe), Esnaf İçin Terakki Yolları: 2, Çiftçi Loncaları. *Türk Sözü Dergisi*. 1(7).
- Fatin. Cemiyetimiz. (9 Ramazan sene 1326/22 Eylül sene 1324). *Beyanül-hak*. 10.
- Fener Rum Mektebi. (12 Teşrin-i evvel 1910). *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*.
- Ferit Vakkas. (4 Aralık 1912/24 Zilhicce 1330). Arnavutluk’a Dair. *Tercüman-ı Hakikat*. 2.
- Ferit Vakkas. (5 Aralık 1912/25 Zilhicce 1330). Arnavutluk’a Dair. *Tercüman-ı Hakikat*. 1.
- Gökalp, Z. (17 Nisan 1330 Perşembe). Ticaretin İstikbali: 1 Fazla Kazanç. *Türk Sözü Dergisi*. 1(2).
- Gökalp, Z. (1918). Halkçılık. *Yeni Mecmua*. (32), 104.
- Gökalp, Z. (1918). Milliyetçilik ve Beynelmilliyetçilik. *Yeni Mecmua*. (35), 162.
- Gökalp, Z. (1918). Milliyetçilik. *Yeni Mecmua*. 2(33), 123.
- Gökalp, Z. (1918). Turan Nedir? *Yeni Mecmua*. 2(31). 82.

- Gökalp, Z. (24 Temmuz 1922). Muhasebe: Mefkure Nedir?. *Küçük Mecmua*. (8). 1-6.
- Gökalp, Z. (26 Haziran 1922). Muhasebe: Ahlaka Doğru. *Küçük Mecmua*. 1-4.
- Gökalp, Z. (26 Temmuz 1327/1911). Yeni Hayat ve Yani Kıymetler. *Genç Kalemeler*. 2(8), 141.
- Gökalp, Z. (27 Teşrin-i evvel 1332). İttihat ve Terakki Kongresi I. *İslam Mecmuası*. (48).
- Gökalp, Z. (28 Mart 1332/1917). Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbaredir?2. *İktisadiyat Mecmuası*. 1(7). 1-2.
- Gökalp, Z. (4 Temmuz 1918). Türkçülük ve Türkiyecilik. *Yeni Mecmua*. 2(51), 482.
- Gökalp, Z. (8 Mart 1333/1918). Türklerde Milli İktisat Devreleri. *İktisadiyat Mecmuası*. 2(44-48). 1-2.
- Gökalp, Z. (8 Şubat 1331/1916). Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbaredir?1. *İktisadiyat Mecmuası*. 1(1). 3.
- Gökalp, Z. (Haziran 1333/1917). Millet Nedir? *İçtimaiyat Mecmuası*. (3), 148-155.
- Günaltay, M. Ş. (Ağustos 1328). Kanayan Yaralarımız. *Sebilürreşad*. 8(206), 457.
- Günaltay, M. Ş. (Mart 1329). Medreselerin Islahı Hakkında İtiraf ve İşhadçılara. *Sebilürreşad*. 10(238), 64.
- Günaltay, M. Ş. (Mart 1330). Hurafatdan Hakikate. *Sebilürreşad*. 12(291), 84.
- Günaltay, M. Ş. (Mayıs 1330). Bir Milleti Sefalet Saik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller. *Sebilürreşad*. 8(198), 299.
- Günaltay, M. Ş. (Ocak 1949). Din Beşeriyet İçin Bir İhtiyaçtır -Beşerin Saadetini Temin Edecek En Mükemmel Din, Beşerin Fıtratına En Uygun Olan Müslümanlıktır, Dini Tahkir Ahlaksızlık ve Alçaklıktır-. *Sebilürreşad*. 2(28), 37.
- Günaltay, M. Ş. (Temmuz 1330). İçtimai İnhitatın Sebebini Usul-i Terbiyede Aramalıdır. *Sebilürreşad*. 12(305), 330.
- Günaltay, Ş. Zulmetten Nura. (9 Cemaziyelahir 1331-2 Nisan 1329). *Sebilürreşad*. 244(10), 153-155.
- Halide Edip, (11 Aralık 1914/28 Teşrin Sani 1330). Halas Muharebesi. *Tanin*. 1.
- *İkdam*. (Haber). (8 Kanun-i sani 1324/21 Ocak 1909).
- İleri, C. N. (9 Kanunu sani 1329). Şîme-i Husumet. (88). *İçtihat*.
- İslam havadisi Bab-ı Meşihat: Darü'l-hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İftası. (27 Cemaziyevvel 1332/10 Nisan 1330). *İslam Mecmuası*. 1(6). 126.
- İstibdat ile İlim ve Maarifet. (12 Eylül 1324-25 Eylül 1908). *Misbâh Gazetesi*. (1), 3.
- *İstikbal*. (Haber). (2 Teşrin-i evvel 1324/16 Ekim 1908).
- İttihad-ı İslam. (21 Recep 1328-10 Temmuz 1326). *Sırat-ı Müstakim*. 362-363.
- İttihad-ı İslam-Genç Türkler. (5 Ocak 1911/23 Kanun-i evvel 1326). *Sırat-ı müstakim*. 302-303.
- İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi. (3 Mart 1325). *Volkan Gazetesi*. 1.
- İttihad-ı Osmani. (3 Zilkade 1292/1 Aralık 1875). *Basiret Gazetesi*.

- İttihat ve Terakki Fırkası Reis-i Muhtereminin Nutkundan, (20 Zilhicce 1328-9 Kanun-i evvel 1326). *Sırat-ı müstakim*. 268.
- İttihat ve Terakki Kongresi: Hariçteki Tesirâtı. (11 Nisan 1327-24 Nisan 1911). *Tanin Gazetesi*. 1.
- İzmir Mebusu Seyid. (13 Cemaziyevvel 1332/27 Mart 1330). İttihat ve Taklit. *İslam Mecmuası*. (5). 5-10.
- Kapitülasyonlara Dair. (30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914). *İkdam*. (6307). 1.
- Kazım Nami. Türkçe mi Osmanlıca mı?. *Genç Kalemler*. (C.1). (4-12). 132-136.
- Kılıçzade Hakkı (1 Temmuz 1923). İzmir İktisat Kongresi'nde Harfler Meselesi II. *İçtihad*. (155), 3196.
- Kılıçzade Hakkı. (5 Mart 1329). Pek Uyanık Bir Uyku. *İçtihad*. (57), 1263.
- Komediye Başladı. (27 Şubat 1896). *Mizan Gazetesi*. (165), 2405.
- Kürtler ve Osmanlılık. (22 Şubat 1920-2 Cemaziyelahir 1338). *İkdam Gazetesi*.
- Maarif Şuunu, Maarifte Islahat. (1919). *Muallim Mecmuası*. 25(3), 868-869'den aktaran Karagöz, S., Duman, T. (Aralık 2014). 1908-1928 Yılları Arası Süreli Yayınlarda Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Öneriler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 7(35), 584.
- Mahmut Esat, (1910). İttihat ve Terakki. *Neyyir-i Hakikat*. 9.
- Mektepler Meselesi. (19 Eylül 1908). *Yeni Gazete*.
- Mektepler Meselesi. (25 Mart 1911). *Tanin Gazetesi*.
- Murad Bey, (6 Kânunusanî 1896). Ermeni Vatandaşlarımıza Halisâne Bir Davet. *Mizan*. (162), 1238.
- Musa Kazım. (8 Zilhicce. 1329/17 Teşrinisani 1327). Beyanname. *Sırat-ı Müstakim*. 7(169), 197-198.
- Musa Kazım. (Ağustos 1325). Kütüb-ü Kelâmiyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islah ve Te'lifi, Beyne'l-Müslimin Mezahib-i Muhtelifinin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın Islahı 2. *Sırat-ı müstakim*. 3(53). 6.
- Musa Kazım. (Eylül 1325). Kütüb-ü Kelâmiyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islah ve Te'lifi, Beyne'l-Müslimin Mezahib-i Muhtelifinin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın Islahı 2. *Sırat-ı müstakim*. 3(54). 23.
- Mustafa Sabri. Din. (9 Cemaziyelahir sene 1327/15 Haziran sene 1325). *Beyanülhak*. 716-719.
- Namık Kemal, (10 Mayıs 1869-1285). (Başlık yok). *Hürriyet Gazetesi*.
- Namık Kemal, (16 Rebiyülahir 1389/10 Haziran 1328). Avrupa Şarkı Bilmez. *İbret Gazetesi*. 4.
- Namık Kemal, (21 Rebiyülahir 1289-1872). İttihad-ı İslam, *İbret Gazetesi*.
- Osmanlı Heyet-i Müttefikesi. (6 Nisan 1325). *Mizan Gazetesi*. (130), 537.
- Rum Mebusları (Jön Türk'ten aktarılmıştır). (28 Kanun-i evvel 1327-1912). *Tanin Gazetesi*.
- S.M. (21 Muharrem 1329-29 Kanunu evvel 1327). Artık Ayıptır! *Sırat-ı Müstakim*. 175(7), 330.
- *Sabah Gazetesi*. (Haber). (5 Aralık 1912/25 Zilhicce 1330). 2.

- Satı (Bey). (11 Nisan 1329). Elifba Meselesi. *İçtihad*. (61), 1327-1329.
- Seyfettin, Ö. (15 Mayıs 1330 Perşembe) Türk Çocuğu Primo. *Türk Sözü Dergisi*. 1(6).
- Seyfettin, Ö. (8 Mayıs 1330 Perşembe). Osmanlıca Değil Türkçe. *Türk Sözü*. (5).
- Sezai, (17 Nisan 1904). Akvam-ı Osmaniye. *Şura-yı Ümmet*. 1-2.
- Sırbistan ve Arnavutluk. (1 Aralık 1912/21 Zilhicce 1330). *Sabah Gazetesi*. 1.
- Siyaset: Balkan Tehlikesi. (20 Kanun-i sani 1327/2 Şubat 1912). *Tanin Gazetesi*. 1.
- Siyasiyat: Bulgarların Mezalim-i Cedidesi. (26 Haziran 1329/9 Temmuz 1913). *Tanin Gazetesi*. 1.
- Siyasiyat: İstiklal-i Hakiki. (27 Ağustos 1330/10 Eylül 1914). *Tasvir-i efkâr*. 2.
- Sükûti, İ. (1 Kanun-i sani 1900/Şaban 1317). Arnavutlar ve Kürtler. *Osmanlı*.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (10 Şubat 1326). Siyaset-i Dâhiliye ve Siyaset-i Hâriciyemiz. *Hikmet*. (45), 1-2.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (16 Temmuz 1327). Müşkülât ve Çareleri. *Hikmet*. (67), 1-2.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (3 Şubat 1326). İcmal-i Siyasi. *Hikmet*. (45), 1-2;
- Şerif, A. (17 Nisan 1327-1911). Maarif-i Ecnebiyeye Karşı Maarif-i Osmaniye. *Tanin Gazetesi*.
- Şeyhülislam-ı esbak Musa Kazım. (16 Rebiyülevvel 1332/30 Kanun-i sani 1329). İslam ve Terakki. *İslam Mecmuası*. 1(1). 1-6.
- T.M. Arnavutluk'tan. (27 Muharrem 1313-8 Temmuz 108). *Meşveret*. 14(27), 5'den aktaran Hanioğlu, (1985). a.g.e., 627.
- Talat Paşa, (13 Temmuz 1328/26 Temmuz 1912). *Sabah*.
- *Tanin*. (Haber). (17 Nisan 1327-1911).
- *Tasvir-i Efkar Gazetesi*. (Haber). (17 Haziran 1909/27 Cemaziyelevvel 1327). 1.
- Tedrisat Meselesi. (29 Aralık 1909-1325). *Sabah Gazetesi*.
- *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*. (Haber). (17 Teşrin-i sani 1305).
- *Tercüman-ı Hakikat*. (Haber). (17 Mayıs 1329/30 Mayıs 1913).
- Tevfik, M. A. (18 Teşrinievvel 1328/31 Ekim 1912). Yine Manevi Yurt. *Türk Yurdu*. 3(1). 5-11.
- *The Times*. (24 Mayıs 1911). İnternet: İleri, İ. Batı Gözüyle II. Meşrutiyet öneminde Osmanlı Hükümetlerinin Dil ve Eğitim Politikalarına Karşı Tepkiler. Web: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/23/126.pdf> adresinden 25 Mart 2015 tarihinde alınmıştır. *Trakya*. (7 Haziran 1329/28 Temmuz 1913). *İkdam*.
- *The Times*. (3 Ocak 1910). Aktaran: İnternet: İleri, İ. Batı Gözüyle II. Meşrutiyet öneminde Osmanlı Hükümetlerinin Dil ve Eğitim Politikalarına Karşı Tepkiler. Web: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/23/126.pdf> adresinden 25 Mart 2015 tarihinde alınmıştır.
- Tunalı Hilmi. (1 Aralık 1897). Makam-ı Akdes Cenab-ı Hilafetpenahiye. No:1. *Osmanlı*. 2.
- Türk ve Tatar Heyeti (31 Şubat 1331/1915). *Türk Yurdu*. 10(9). 142-144.

- Türklük Şuunu: İttihad Terakki Cemiyeti'nin Yıllık Kongresi. (19 Eylül 1329/2 Ekim 1913). *Türk Yurdu*. 3(49).
- Vasiyet-i Siyasiye. (22 Mart 1897). *Mizan Gazetesi*. (12), 6.
- Yalçın, H. C. (10 Eylül 1327-1911). Siyasat: İttihad-ı İslam ve Matbuat-ı Osmaniye. *Tanin Gazetesi*.
- Yalçın, H. C. (10 Haziran 1325-1909). Mektepler meselesi. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (11 Haziran 1325/24 Haziran 1909). Siyasat: Din. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (11 Nisan 1327-24 Nisan 1911). Siyasat: İtilaf. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (12 Eylül 1324-1908). Siyasat: Dâhili: Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin Siyasi Programı. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (13 Haziran 1325/1909). Mektepler Meselesi. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (13 Haziran 1325-1909). Siyasat: Girit ve Rum Partikhanesi. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (13 Kanun-i sani 1324-1909). Milli Bayram. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (14 Eylül 1327-1911). Siyasat: Avrupa ve Türkiye. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (14 Teşrin-i Evvel 1324/1 Şevval 1326). Siyasat: Rum Matbuatı. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (15 Eylül 1327-1911). Siyasat: İttifak ve İtilaf Karşısında Türkiye. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (16 Haziran 1325-1909). Siyasat: Girit ve Harp. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (17 Ağustos 1324-1908). Anasır-ı Osmaniye. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (17 Nisan 1327-1911). Osmanlılık ve Hanedan-ı Sultaniyet. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (17 Teşrin-i Sâni 1324-1908). Şark Buhranı ve İngiltere. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (22 Mayıs 1325-1909). Siyasat: Yine Girit. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (23 Eylül 1324-1908). Bulgaristan İlan-ı İstiklali. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (24 Mayıs 1330-1914). Fena Bir Meslek. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (24 Zilhicce 1328/20 ağustos 1911). Siyasat: Şimendifer Politikası. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (25 Teşrin-i Sâni 1324/8 Aralık 1908). Siyasat: İstanbul İntihabı Başlıyor. *Tanin Gazetesi*, 1.
- Yalçın, H. C. (26 Eylül 1324-1908). Avusturya Emtiasını Almayınız!. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (26 Nisan 1326-1910). Siyasat: Osmanlı Mekteplerinde Ecnebi Muallimler. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (27 Teşrin-i Sâni 1324/10 Aralık 1908). Siyasat: İttihadın Lüzumu. *Tanin Gazetesi*, 1.
- Yalçın, H. C. (29 Mart 1911). Tedrisat Meselesi. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (31 Mart 1325-13 Nisan 1909). Siyasat: İttihat ve Terakki Fırkası. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (31 Mayıs 1325-1909). Mektepler Meselesi. *Tanin Gazetesi*. 1.

- Yalçın, H. C. (31 Temmuz 1324-1908). Kaht-ı Rical. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (4 Haziran 1325/17 Haziran 1909). Siyaset: Mektepler Meselesi Nasıl Çıktı? *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (5 Mayıs 1325/18 Mayıs 1909). Siyaset: Yeni Devir. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yalçın, H. C. (7 Mayıs 1325). II. Meşrutiyetin Düşmanı. *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yaşasın Askerlik. (3 Teşrin-i sani 1325-1909). *Tanin Gazetesi*. 1.
- Yunus Nadi. (27 Şubat 1328/12 Mart 1913). Tanzimatçılığın İflası. *Tasvir-i efkâr*. 1.

TELİF-TETKİK ESERLER

- Adanır, F. (2001). *Makedonya Sorunu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- (Ahmed bin Yahya) El-Belazûrî. (2002). *Fütûhu'l-Buldan*. (çev. M. Fayda). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ahmad, F. (2010). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. İstanbul:Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2011). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akçura, Y. (1976). *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültürü Yayınları.
- Akçura, Y. (1998). *Üç tarz-ı Siyaset*. Ankara: ATAM Yayınları.
- Akçura, Y. (2001). *Yeni Türk Devletinin Öncüleri -1928 Yılı Yazıları-*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akçura, Y. (2006). *Türkçülük*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Aksoy, M. (2005). *Başörtüsü, Türban Batılılaşma-Modernleşme, Laikleşme ve Örtünme*. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Aksoy, Ş. (2012). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: Nokta Kitap Yayınları.
- Aksu, K. (2007). *İngiliz Belgelerinde Enver Paşa*. İstanbul: Çatı Yayınları.
- Akşin, S. (1996). *Türkiye'nin Yakın Tarihi*. Ankara: İmaj Yayınları.
- Akşin, S. (2011). *Jön Türkler ve İttihat Terakki*. İstanbul: İmge Yayınları.
- Alangu, T. (1968). Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı. İstanbul: May Yayınları.
- Albayrak, S. (1973). *Türkiye'de Din Kavgası*. İstanbul: İleri Sanat Matbaası.
- Albayrak, S. (1989). *Siyasi Boyutlarıyla Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: Risale Yayınları.
- Ali Cevat Bey, (1991). *İkinci II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi; II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Kâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*. Unat F. R. (Editör). Ankara: TTK Yayınları.
- Alkan, H. (2003). *Geçmişten Günümüze Türkiye Patrikhaneleri*. İstanbul:Kutup Yıldızı Yayınları.
- Altuğ, H. (1994). "Türkiye'de Pozitivizm ve Atatürkçülük. I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu. 21-23 Eylül 1987. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Andonyan, A. (2002). *Balkan Savaşı*. (çev. Z. Biberyan). İstanbul: Aras Yayınları.

- Anduze, E. (2012). *Osmanlı Türkiyesi'nde Masonluk 1908-1924*. (çev. C. Kapyalı). İstanbul: Sokak Kedisi/Omnia Yayınları.
- Arai, M. (2011). *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atalay, B. (2001). *Fener Rum Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Atatürk, M. K. (2006). *Söylev ve Demeçler (1919-1938)*. (C. 1). (5. Baskı). Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Atay, F. R. (2013). *Batış Yılları*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Atay, F. R. *Zeytindağı*, (pdf).
- Avagyan, A., Minassian, G. F. (2005). *Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*. İstanbul: Aras Yayınları.
- Avcioğlu, D. (1969). *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Avlonyalı Ekrem Bey. (2006). *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar 1885-1912*. (çev. A. Dirim). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aybay, R. (2004). *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (1976). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1908-1914)*. (C.2). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (2014). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Yayınları.
- Aydın, S. (1993). *Modernleşme ve Milliyetçilik*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Aydın, S. (2009). *İki İttihat-Terakki, İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce –Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve II. Meşrutiyetin Birikimi*. İstanbul.
- Aydoğan E., Eyyüboğlu. İ. (2004). *Bahaeddin Şakir Bey'in Biraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Ankara: Alternatif Yayınları.
- Aydoğan, E. (2005). *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ayni, M. A. (1943). *Milliyetçilik*. İstanbul: Marifet Basımevi.
- Banarlı, N. S. (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bardakçı, İ. (1985). *İmparatorluğa Veda*. İstanbul: Hülbe Basım ve Yayın.
- Bardakçı, M. (2015). *Enver*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bardakçı, M. (2016). *Naciyem, Ruhum, Efendim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1946). *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, Tanzimat I*. İstanbul.
- Bayar, C. (1966). *Ben de Yazdım –Milli Mücadeleye Gidiş-*. (C.3). İstanbul: Baha Yayınları.
- Baydar, M. (1955). *31 Mart Vak'ası*, İstanbul: Milli Tesanüd Birliği Yayınları.
- Bayrakçı, H. (1990). *Osmanlı Toprak Sistemi*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Bayur, H. K. (1954). *Sadrızam Kâmil Paşa – Siyasi Hayatı –*. Ankara: Sanat Basımevi.

- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, (C. 1-K.1). Ankara: TTK Yayınları.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, (C. 1-K.2). Ankara: TTK Yayınları.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, (C. 2-K.1). Ankara: TTK Yayınları.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, (C. 2-K.3). Ankara: TTK Yayınları.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*. (C. 2-K.4). Ankara: TTK Yayınları.
- Berkes, N. (2011). *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beyatlı, Y. K. (1968). *Siyasî ve Edebi Portreler*, İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü.
- Beyatlı, Y. K. (2012). *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Bilgenoğlu, A. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Binark, İ. (1998). *Türk-Yunan Münasebetlerinin Dünü ve Bugünü*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Binark, İ. (Proje Sorumlusu). (1995). *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, (C.1-2). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Biren, T. (2006). *II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, (C.1). Hürmen, R. H. (Editör). İstanbul.
- Birgen, M. (2006). *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Ne İdi?* (C.1). İstanbul: Kitap Yayınları.
- Birgüt, O., Edgü, F., Kaynardağ, A., Mardin, Ş., Yücel, T. (Editörler). (1986). *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Birinci, A. (2001). *Tarih Yolunda –Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali-*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bolay, S. H. (1990). *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bostan, M. H. (1992). *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*. İstanbul: İrfan Yayınları.
- Bozbora, N. (1997). *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Bozkurt, G. (1989). *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Burkay, K. (2015). *Neolitik Çağlardan I. Dünya Savaşı'na Kürtler ve Kürdistan*. İstanbul: Phoenix Yayınları.
- Can, B. B. (2006). *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Canbolat, M. (1991). *Arap Yazılı Türk Alfabetesinin Gelişmesi. Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları.
- Castellan, G. (1993). *Balkanların Tarihi*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Cemal Paşa, (2012). *Hatıralar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Cemal, M. (1986). *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çakmak, O.-Yücel, A. (2002). *Yusuf Akçura*. Ankara: Alternatif Yayınları.
- Çapa, M. (2001). *Pontus Meselesi*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Çavdar, T. (1995). *Talat Paşa –Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü-*. Ankara: TTK Yayınları.
- Çavdar, T. (1999). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çelik, B. (2004). *İttihatçılar ve Arnavutlar –II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu-*. İstanbul: Büke Yayınları.
- Çetinkaya, B. A. (2003). *Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Şemseddin Günaltay*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*. (C. 1). (çev. O. Akinhay). İstanbul: Papirüs Yayınları.
- Davişa, A. (2004). *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*. (çev. L. Yalçın). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Dawn, C. E. (1998). *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*. (çev. B. Aydın-T. Temiz). İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Deniz, Ç. (2013). *Türk Modernleşmesinde Düşünsel Dönüşümler M. Şemseddin Günaltay'ın Türkiyesi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları.
- Doğan, N. (1994). *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Düzdağ, M. E. (2005). *Safahat*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Efiloğlu, A. (2011). *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Eksertzoğlu, H. (2004). *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati –Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Elmacı, M. E. (2005). *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Homer Yayınları.
- Emil, B. (1979). *Mizancı Murat Bey Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Enver Paşa. (2014). *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*. Cengiz, H. E. (Hazırlayan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Erden, A. F. (1954). *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*. İstanbul: Dünya Yayınları.
- Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, (C. III-IV). İstanbul: Eser Matbaası.
- Ergün, M. (1996). *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri, 1908 –1914*. Ankara.
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri -Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları-*. (C.1). Ankara: Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Erişirgil, E. (1986). *İslamcı Bir Şairin Romanı*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

- *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri –II. Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra-*, (2006). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Eroğlu, E.(2008). *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ersoy, M. A. (1976). *Kur'an-ı Kerim'den Ayetler*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi,
- Evans, L. (2005). *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*.Uğurlu, A. (Editör). İstanbul: Örgün Yayınları.
- Fadlurresul, M. M. (1976). *Tahhîhü'l-Mesail Vehhabiliğin İç Yüzü*. (çev. F. Meyan). İstanbul: Berekat Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1940). Tanzimat'ta İçtimai Hayat. *Tanzimat* (C. 1). İstanbul.
- Fortna, B. C. (2005). *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, (çev. P. Sıral). İstanbul: İletişim Yayınları.
- *Fransız Hâriciye Arşivi*. Turquie, Documents Diverses. No: 101, 132'den Aktaran: Sırma, İ. S. (1990). *II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (1985). *Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea*. Ankara: Kültür-Turizm Bak. Yayınları.
- Genelkurmay Başkanlığı. (1972). *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Basımevi.
- Georgeon, F. (2013). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*. (çev. A. Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Georgion, F. (1999). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. (çev. A. Er). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Goldziher, I. Cemaleddin Afgani.(1977). *İslam Ansiklopedisi* (C.3). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp, Z. (1976). *Makaleler I –Diyarbakir, Peyman, Volkan Gazetelerindeki Yazılar-*. Beysanoğlu, Ş. (Hazırlayan). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1977). *Makaleler 4*. Tuncor, F. R. (Editör). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1980). *Makaleler IX –Yeni Gün, Yeni Türkiye, Cumhuriyet Gazetesindeki Yazılar-*. Beysanoğlu, Ş. (Hazırlayan). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (2010a). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Akvaryum Yayınları.
- Gökalp, Z. (2010b). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul: Akvaryum Yayınları.
- Gökalp, Z. (2011). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1969). *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Gülçiçek, M. (2010). *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Gülsoy, U. (2000). *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Günaltay, M. Ş. (1998). *Zulmetten Nura Bunalım Çağından İslam'ın Aydınlığına*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Günaltay, M. Ş. (1998). *Zulmetten Nura*. Alak, M. (Editör). İstanbul: Furkan Yayınları.
- Günay, N. (2015). *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına Ermeniler*. Ankara: ATAM Yayınları.
- Gündüz, M. (2007). *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları*, Ankara: Lotus Yayınları.
- Güngör, E. (1992). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gürel, Ş. S. (1993). *Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)*. Ankara: Ümit Yayınları.
- Hacaloğlu, Y. (1993). *Türk Ocakları Yeniden Kuruluyor*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Hacısalihioğlu, M. (2003). *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Halaçoğlu, A. (1994). *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (1998). *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: TTK Yayınları.
- Hall, R. C. (2003). *Balkan Savaşları 1912–1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*. (çev. M. T. Akad). İstanbul: Homer Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, Ş. (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hasan Amca, (1989). *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü 1908-1918*. İstanbul: Arba Yayınları.
- Haydaroğlu, İ. P. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Hepkon, H. (2012). *Jön Türkler ve Komplo Teorileri*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Heyd, U. (2010). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*. (çev. G. Bozkurt). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Hiçyılmaz, E. (1990). *Taşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Hourani, A. (2000). *Çağdaş Arap Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Iacovella, A. (1999). *Gönye ve Hilal İttihat Terakki ve Masonluk*. (çev. T. Altinova). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İhmalyan, V. (1989). *Bir Yaşam Öyküsü*. İstanbul: Cem Yayınları.
- İslahat Fermanı. *Düstur*. 1. Tertip, (C. 1).

- *İngiliz Gizli Servisi (MI5)'e Göre Turanlılar ve Panturanizm*. (1999). (çev. Ş. Durgun, G. Bayraktar). İstanbul: Yesevi Yayınları.
- İpek, N. (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander Yayınları.
- İrtem, S. K. (2003). *Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı*. İstanbul: Temel Yayınları.
- İrtem, S. K. (2003). *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*. İstanbul: Temel Yayınları.
- İrtem, S. K. (2004). *II. Meşrutiyetten Mütarekeye (1908-1918)*. Kocahanoğlu, O. S. (Editör). İstanbul: Temel Yayınları.
- Jwaideh, W. (2009). Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi. (çev. İ. Çeken ve A. Duman). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kabacalı, A. (Editör). (2013). *Talat Paşa'nın Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kabaklı, A. (1985). *Türk Edebiyatı*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1983). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1985). *Türk-İslam Sentezi*. İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1999). *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi -Elusive Transformation: The Revolution of 1908 in Turkey-*. (çev. A. Erbal). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kanun-i Esasi. (7 Zilhicce 1293/23 Aralık 1876). *Düstur*. 1. Tertip, (C.4).
- Kara, İ. (1987). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, (C.2). İstanbul: Risale Yayınları.
- Kara, İ. (1999). Said Halim Paşa. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*. (C. V). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kara, İ. (2001). *İslamcıların Siyasi Görüşleri I –Hilafet ve II. Meşrutiyet-*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, i. (2003). *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2003). *İslam Siyaset Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risaleleri II. Meşrutiyet Dönemi*. (C.3). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kara, İ. (2014). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, (C.1). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karaer, İ. (1992). *Türk Ocakları*. Ankara: Sistem Ofset Yayınları.
- Karal, E. Z. (2000). *Büyük Osmanlı Tarihi*. (C.1). Ankara: TTK Yayınları.
- Karal, E. Z. (2000). *Büyük Osmanlı Tarihi*. (C.5). Ankara: TTK Yayınları.
- Karaman, D.(2001). *Cavid Bey ve Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. Ankara: Liberte Yayınları.
- *Karargâh-ı Umumi İkinci Şube, İstihbarat-ı Siyasiye Ceridesi*, (5 Teşrinievvel 1334). Numara: 197'den aktaran Tunaya, (2011). a.g.e., 750-753.
- Karataş, C. (2014). *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri ve Türk Edebiyatına Yansımaları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karatay O., Gökdağ B. A. (Derleyenler). (2006). *Balkanlar El Kitabı*. (C.1). Çorum/Ankara.

- Karlsson, I. (2008). *Bir Diplomatın Gözüyle Kürt Sorunu*. (çev. T. Kayaoğlu). İstanbul: Homer Yayınları.
- Karpat, K. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. İstanbul: AFA Yayınları.
- Karpat, K. (2004). *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (çev. R. Boztemur). İstanbul: İmge Yayınları.
- Karpat, K. H. (2005). *İslam'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Devlet, Kimlik, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, (çev. Ş. Yalçın). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kaya, İ., Yalçın, E., Çakmakçı, G. Ş. (Nisan 2015). *Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi*. İstanbul: UKAM Yayınları.
- Kayalı, H. (2003). *Jön Türkler ve Araplar-Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kazgan, H. (1995). *Tarih Boyunca İstanbul Borsası*. İstanbul: İMKB Yayınları.
- Kazım Karabekir. (1995). *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Kerimoğlu, H. T. (2012). *İttihat-Terakki ve Rumlar: 1908-1914*. İstanbul: Libra Kitap. Yayınları.
- Keyder, Ç., Tabak, F. (2009). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (2006). *Yahudilik, Masonluk, Dönmelik*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Koca, F. (15 Mart 1962). *Yakın Tarihimiz*. (3). İstanbul.
- Kocatürk, Ö. (2010). *Türk-İngiliz İlişkilerinin Kopuş Sürecinde Son Aşama (1911-1914)*. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Koçer, H. A. (1974). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK Yayınları. XIII.
- Koloğlu, O. (2012a). *İttihatçılar ve Masonlar*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Koloğlu, O. (2012b). *İslam Âleminde Masonluk*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Koloğlu, O. (2015). *Üç İttihatçı: Arap, Kürt, Arnavut milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Konrapa, Z. (1964). *Bolu Tarihi*. Bolu: Bolu Vilayet Matbaası.
- Köymen, M. A. (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*. (C. 3). Ankara: TTK Yayınları.
- Kral Abdullah, (2006). *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?* (çev. H. Özkan). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kuntay, M. C. (1990). *Mehmet Akif, Hayatı Seciyesi Sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Kuran, E. (1997). *Türk Çağdaşlaşması –Çileli Bir Yolda İlerleyiş-*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi –Başlangıçtan 1917'ye Kadar-*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kurşun, Z. (1992). *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*. İstanbul: İrfan Yayınları.
- Kurubaş, E. (2004). *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*. (C.1). Ankara: Nobel Basımevi.
- Küçükömer, İ. (2007). *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*. Ankara: Bağlam Yayınları.
- Külçe, S. (1944). *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*. İzmir: Ticaret Matbaası.
- Kürkçüoğlu, Ö. (1982). *Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Landau, J. M. (2001). *Panislam Politikaları İdeoloji ve Örgütlenme*. İstanbul: Anka Yayınları.
- Lazarev, M. S., Mihoyan, Ş. X. (2001). *Kürdistan Tarihi*. (çev. İ. Kale). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Leskovikli M. R. (2013). *İttihat ve Terakki Ne İdi?*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Lewis, B. (2008). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. B. B. Turna). Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Macar, E. (2003). *İstanbul Rum Patrikhanesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1962). *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838- 1918)*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü.
- Mardin, Ş. (2004a). *Türk Modernleşmesi –Makaleler 4-*. Önder, T. (Editör). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2004b). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2005). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2012). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mary F. Welt, (2006). *Bedüzzaman Said Nursi/ Entelektüel Biyografisi*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- McCarthy, J. (1998). *Ölüm ve Sürgün*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- McCullagh, F. (2005). *Abdülhamit'in Düşüşü*, (çev. N. Önel), İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Mcdowall, D. (2004). *Modern Kürt Tarihi*. (çev. N. Domaniç). Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Moltke, H. V. (1969). *Türkiye Mektupları*. İstanbul.
- Mustafa Celalettin Paşa, (2014). *Eski ve Modern Türkler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Müfid Şemsi. (1995). *El-Hakku Ya'lû Velâ Yu'lâ Aleyh -Şemsi Paşa, Arnavutluk, İttihat ve Terakki-*. Galitekin, A. N. (Editör). İstanbul: Şehir Yayınları.
- Naci, M. (1995). *Lugat-ı Naci*. İstanbul.
- Naudon, P. (2004). *Tarihte ve Günümüzde Masonluk*. İstanbul: Varlık Yayınları.

- Nesimi, A. (1977). *Yılların İçinden*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Odyakmaz, N. (1988). *Bektaşılık, Mevlevilik, Masonluk*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Olcaytu, T. (1998). *Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Devrimlerimiz-İlkelerimiz*. Ankara: Ajans Türk Basım AŞ.
- Orbay, R. (1993). *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*. (C.2). İstanbul: Emre Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1981). *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2002). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul, Turkuaz Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Ziraat Kültürü GökTürklerden Osmanlılara*. Ankara: Kültür Bak. Yayınları.
- Öke, M. K. (1988). *Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Milli Mücadelesi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öke, M. K. (1991). *Ermeni Sorunu 1914-1918 –Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme-*. Ankara: TTK Yayınları.
- Özcan, A. (1992). *Panislamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Özdemir, B. (2010). *Osmanlı Devleti Dış Borçları: 1854-1914 Borçlanmaları Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası Düyun-u Umumiye İdaresi Türkiye Cumhuriyeti'nin Kabul Ettiği Osmanlı Devlet Borçları*, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları.
- Özden, M. (1994). *Türk Yurdu Dergisi ve İkinci II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Akımı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Özdoğan, G. G. (2001). *Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931- 1946)*. (çev. İ. Kaplan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özgüç, A. (1974). *Batı Trakya Türkleri*. İstanbul: Kutluğ Yayınları.
- Özmakas, Y. (2008). *Metropolit Efendi Rum Metropoliti Hrisostomos'un İzmir Günleri*. İzmir: Şenocak Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2013). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Petrosyan, Y. A. (1974). *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Prens Sabahaddin, (2002). *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Quataert, D. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. (çev. A. Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Öztürkçü, İ. (2016). *İki Muhabirin Kaleminden Berlin Caddelerinden Necid Çöllerine Mehmet Akif*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.

- Ramsaur, E. (2011). *Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Reinalter, H. (2011). *Masonluk*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Rıza Nur. (1991). *Hayat ve Hatıratım - Rıza Nur Kendini Anlatıyor-* (C.1). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Roy, G. *le Sultan Rouge*, 75'den aktaran: Sırma, (1990). a.g.e., 119.
- Safa, P. (1999). *Türk İnkılabına Bakışlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sakarya, İ. (1984). *Belgelerle Ermeni Sorunu*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.
- Sami, Ş. (1999). *Kamus-ı Türki*. İstanbul.
- Sarıncay, Y. (2008). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sarıncay, Y., Pehlivanlı, H. Saydam, A. (Editörler). (1999). *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*. Ankara: ATAM Yayınları.
- Semiz, Y. (1994). *Türk Amerikan Münasebetleri Işığında Chester Demiryolu Projesi -1909/1926-*. Konya: Saray Yayınları.
- Sencer, M. (1968). *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*. İstanbul: Garanti Matbaası.
- Sevim, A., Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Seyfettin, Ö. (1330). *Yarınki Turan Devleti*. İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi-Kader Matbaası.
- Shaw, S. J.- Shaw, E. K. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (C.2). İstanbul: E Yayınları.
- Sonyel, S. (2014). *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909) The Turco-Armenian Adana Incidents" In The Light Of Secret British Documents (July 1908-December 1909)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sorgun, T. (2001). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: Beyaz Balina Yayınları.
- Sönmez, B. İ. (2007). *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Stoddard, P. H. (2003). *Teşkilat-ı Mahsusa* (çev: T. Demirel). İstanbul, Arma Yayınları.
- Süleyman Şefik Paşa, (2004). *Hatıratım, Başıma Gelenler ve Gördüklerim, 31 Mart Vakası*, (çev. H. Zerdecı). İstanbul: Arma Yayınları.
- Şahin, M. S.(1999). *Fener Rum Patrikhanesi ve Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Şahin, Ö. (2013). *Sultan I. Abdülmecit ve Batılılaşma Sürecine Katkıları (1839-1861)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Şahingiray, M. R. (1994). *İnkılap Niçin ve Nasıl Oldu?*. N. Bilgi (Hazırlayan). İzmir: Akademi Yayınları.
- Şapolyo, E. B. (1974). *Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve II. Meşrutiyet Tarihi*. Ankara: İnkılap ve Aka Yayınları.

- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (2014). *Müslümanlara Siyaset Rehberi*. Kara, İ. (Editör). a.g.e., (C.1).
- Şeyhülislam Cemaleddin Efendi. (1978). *Siyasi Hatıralar 1908-1913*. (sad. Z. Engin). İstanbul.
- Şeyhülislam Musa Kazım Efendi. (2002). *Külliyat Dini ve İçtimai Makaleler*. Koca, F. (Editör). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Şimşir, B. N. (1976). *Ege Sorunu: Belgeler*, (C.1). Ankara: TTK Yayınları.
- Şimşir, B. N. (2000). *Rumeli'den Türk Göçleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Şimşir, B. N. (2001). *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri*. Ankara: ASAM Yayınları.
- Talat Paşa. (2013). *Talat Paşa'nın Anıları*. Kabacalı A. (Hazırlayan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tanilli, S. (Editör). (1976). *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Tanör, B. (2002). *Osmanlı -Türk anayasal gelişmeleri (1789-1980)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1988). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Yayınları.
- Tanrıöver, H. S. (1987). *Dağ Yolu*. Tevetoğlu, F. (Editör). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tansel, F. A. (1991). *Mehmet Akif Ersoy-Hayati ve Eserleri*. İstanbul: Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Yayınları.
- Tansu, S. N. (2012). *Teşkilât-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*. Yalçın, N.-Enveri, E. (Editör). İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları.
- *TBMM Azası Mehmet Şemseddin'in Dosyası, Tercüme-i Hal Kâğıdı Örneği*, TBMM Genel Evrak ve Arşiv Müdürlüğü, No: 622.
- Temir, A. (1987). *Yusuf Akçura*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Temo, İ. (2013). *İttihat ve Terakki Anılarım-Atatürk'ü Niçin Severim-*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Tevetoğlu, F. (1967). *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler: 1910-1960*. Ankara: Ayyıldız Yayınları.
- Tiftikçi, O. (2011). *İslamcılığın Doğuşu –Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Gelişimi-*, İstanbul: Akademi Yayınları.
- Timur, H. (1964). *İktisadi Düşünceler Tarihi –Eskiçağlardan Günümüze-*. İzmir: İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Togay, M. F. (1944). *Yusuf Akçura'nın Hayati*. İstanbul.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum: 1908-1950: Milli İktisat- Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler* (C.1). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2007). *İslamcılık Akımı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Tunaya, T. Z. (2009). *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler(1876-1938) –Birinci Kitap Kanun-i Esasi ve II. Meşrutiyet Dönemi(1876-1918)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2010). *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2011). *Türkiye’de Siyasal Partiler –İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi-*, (C. 3). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuncer, H. (1962). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*. Ankara: Gürsoy Basımevi.
- Tunçay, M. (2000). *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- *Türkiye’nin Parçalaması ve İngiliz Politikası (1900-1920) İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri*. (2005). Uğurlu, A. (Editör). İstanbul: Örgün Yayınları.
- Türköne, M. (1994). *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uçar, A. (2013). *Hıristiyan Gençler Cemiyeti ve Türkiye’deki faaliyetleri (1910-1939)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uçarol, R. (1976). *Gazi Muhtar Paşa Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Uğurlu A. (Editör). (2005a). *Türkiye’nin Parçalanması ve Rus Politikası (1914-1917) –Rus Devlet Arşivi Gizli Belgeleri-*, İstanbul: Örgün Yayınları.
- Uğurlu A. (Editör). (2005b). *Türkiye’nin Parçalaması ve İngiliz Politikası (1900-1920)*. İstanbul: Örgün Yayınları.
- Ulubelen, E. (2009). *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*. İstanbul: Yeni Gün Yayınları.
- Uludağ, Z. (1996). *Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Unat, F. R. (1991). *İkinci II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi*, Ankara: TTK Yayınları.
- Unat, F. R. (Toplayan ve Tertip Eden). (1927). *Maarif Düsturu*. (C.1/2). Ankara: Maarif Vekaleti.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Tarihi*.(C.1). Ankara: TTK Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülkütaşır, M. Ş. (2000). *Atatürk ve Harf Devrimi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ülman, H. (1966). *1860-1861 Suriye Buhranı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ünal, T. (1998). *Türk Siyasi Tarihi 1700–1958*. İstanbul: Emel Yayınları.
- Yalçın, H. C. (1975). *Edebiyat Anıları*. Mutluay, R. (Editör). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalçın, H. C. (1976). *Siyasal Anılar*. Mutluay, A. (Editör). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Yaşarbaş, E. (ty). *Ermeni Terörünün Tarihçesi –Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri-*. İstanbul: Petek Yayınları.
- Yenidünya, S. (1999). *Balkanlarda Kilise Mücadeleleri (19. yy-20. yy.) Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.*
- Yıldırım, S., Sofuoğlu, A. (2010). *Siyasi Faaliyetleri ile Osmanlı'dan Cumhuriyete İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*. Ankara: Köksav Yayınları.
- Yılmaz, F. (2013). *Osmanlı Borçları Tarihi Düyün-u Umumiye*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Yurdaydın, H. (1971). *İslam Tarihi Dersleri*. (C.1). Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yücekök, A. (1983). *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Zeine, Z. (2003). *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*. İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Zeki Velidi Togan'a Armağan. (2010). Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MAKALELER

- Adanır, F. (1995). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun İle Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923 –Türkiye'de Sosyalizmin Oluşmasında ve Gelişmesinde Etnik ve Dinsel Toplulukların (Makedon, Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermeni Anasının) Rolü*. Tunçay, M-Zürcher, E. J. (Derleyenler). (çev. M. Tunçay). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ahmet Rıza Bey, Vazife ve Mesuliyet 1- Asker. (2011). *Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri*, Gündüz, M., Bardak M. (Hazırlayanlar). Ankara: Divan Kitap.
- Akkan, A. (Eylül 1991). İlk Büyük Üstadımız Mehmet Talat Paşa (1874-1921). *Mimar Sinan Dergisi*. İstanbul: (81).
- Alp, İ. (2002). Makedonya Üzerindeki Mücadeleler ve Makedonya Cumhuriyeti. *Dünden Bugüne Makedonya Sorunu*. Ankara: ASAM Yayınları.
- Arıkan, Z. (1990). Latin Harfleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 2(5).
- Arslan, E. (Mayıs 1995). Kurtuluş Savaşında Yunan-Fener Patrikhanesi Birlikteliğine Karşı Örgütlü Bir Yaklaşım Türk Ortodoks Kilisesi. *Atatürk Yolu Dergisi*. 4(15).
- Arslanbenzer, H. Şairin Düşünür Olarak Portresi. (2007). *Akif'ten Asım'a*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Aslan, T. (1990). 31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere Ve Askeri Faaliyetlere Dair Yazışmalar. *OTAM*. (28). Ankara.

- Ataman, B. (Ocak 2009). Türkiye’de ilk Basın Yasakları ve Abdülhamit Sansürü. *Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. (14).
- Bağış, A. İ. (1999). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları. *Osmanlı Ansiklopedisi*. (C.3). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Baltacı, C. (2004). Mektep. *TDVİA*, (C.29). İstanbul.
- Bardakçı, M. (07 Aralık 2014). Harf Devrimi’nden 14 Sene Önce Yapılan İmlâ Devrimi Girişimi: Enver Paşa Yazısı. *HaberTürk*.
- Berber, Ş. G. (Fall 2012). Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçişte Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti Devletine Uyum Süreci: (Moiz Kohen Örneği). *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*-. 7(4).
- Beydilli, K. (2011). Tehcir. *TDVİA*, (C.3). İstanbul. (C.40). 319-323.
- Bilge, M. (1991). Arnavutluk. *TDVİA*, (C.3). İstanbul.
- Bostan, M. H. (Eylül 2011). Sadrazam Said Halim Paşa. *TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 1(3).
- Bozbora, N. (2006a). Arnavutların Kökeni. O. Karatay-B. Gökdağ (Editörler). *Balkanlar El Kitabı*. (C.1). Ankara: Vadi Yayınları.
- Bozbora, N. (2006b). Arnavutların Milliyetçiliğinin Gelişimi. O. Karatay-B. Gökdağ (Editörler). *Balkanlar El Kitabı*. (C.1). Ankara: Vadi Yayınları.
- Bozkurt, A. (Güz 2014). I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915). *OTAM*, (36).
- Bozkurt, M. E. (21 Teşrinievvel 1931), *Anadolu*. 1’den aktaran Aybars, E. (1995). Mahmut Esat Bozkurt ve Masonlar. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2(4-5).
- Buzpınar, Ş. T. (2009). Satı el-Husri. *TDVİA*, (C.36). İstanbul.
- Bülbül, K. (Ekim 2011). Said Halim Paşa’nın Düşünceleri Eleştirel Değerlendirmeleri Fazlası ile Hak Etmektedir. *Umran Dergisi*.
- Cin, H. (1992). Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuk ve Yargılama Usulleri. *150. Yılında Tanzimat*. Haz: Hakkı Dursun Yıldız. Ankara.
- Değerli, E. S. (2013). Türkiye-Arnavutluk İlişkileri. Z. İskefiyeli vd. (Editörler). *Türk Tarihinde Balkanlar*. (C.2). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Doğramacıoğlu, H. (2010). Şemseddin Sami’nin Kaleminden Dil ve Edebiyat Meseleleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (V. 3).
- Dumont, P. (1995). Tanzimat Dönemi 1839-1878. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (C. 2). R. Mantran. (Editör). İstanbul.
- Duymaz, R. (1993). Celal Nuri İleri -II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devrinin tanınmış gazetecisi, fikir ve siyaset adamı-. *TDVİA*, (C.7). İstanbul.
- Efe, A. (2008). II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1925) İslamcıları ve Çağdaşlaşma Görüşleri. *Doğu Batı*, 11(2).
- Erdoğan, A. (Ocak 2014). II. Meşrutiyet’in Evrimci Dergisi: Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası. *Sosyoloji Dergisi*.3(28).
- Eren, C. Tanzimat. (1997). *İslam Ansiklopedisi*. (C. 9). Eskişehir.

- Ergün, M. (1982). Emrullah Efendi- Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(2).
- Eröz, M. (1987). Yusuf Akçura'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri. *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri (11-12 Mart 1985)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ersoy, M. A. (2009). *Safahat*. Ankara: Hece Yayınları.
- Esen, M. (Güz 2008). Siyasal, Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgani (Son Bir Umut İslam Birliği). *İslami İlimler Dergisi*. 3(2).
- Esin, S. (1971). Merhum Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın "Hatıralar" Adlı Eseri. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. Gökbilgin, T. (Editör). (C. 4). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Fshazi, F. (Mart 2008). 2. II. Meşrutiyet ve Arnavutluk'taki Osmanlı Algısı: Arnavutlarla Osmanlı'nın Düşman Olduğu "O An". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (38).
- Gazel, A. A. (2001). II. Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Erzurum. (18).
- Gazel, A. A., Ortak, Ş. (2000). İkinci II. Meşrutiyetten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 7(1).
- Göçer, G. (Ekim 2011). Çağımı Aşan İslamcı Bir Mütefekkir. *Umran Dergisi*.
- Gökalp, Z. (1980). İktisadi Adem-i Merkeziyet. *Makaleler IX –Yeni Gün, Yeni Türkiye, Cumhuriyet Gazetesindeki Yazılar-*. (Editör). Şevket Beysanoğlu. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Göktürk, E. D. (2008). 1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri. *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce - Milliyetçilik*. (C.4). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Günay, N. (Mart 2014). İttihatçıların Türkleştirme Siyaseti ile İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler. *ATAM Dergisi*. (C.30). 88, 115-157.
- Günay, S. (2007). II: Abdülhamit Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 17(28).
- Hanioglu, M. Ş. (1985). Batıcılık. *TCTA*. (C.5). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioglu, M. Ş. (1988). Abdullah Cevdet. *TDVİA*, (C.1). İstanbul.
- Hanioglu, M. Ş. (1992). Batılılaştırma. *TDVİA*, (C.5). İstanbul.
- Hanioglu, M. Ş. (2001). Jön Türkler. *TDVİA*, (C.23). İstanbul.
- Hanioglu, Ş. (1985). Siyasal Akımlar – Osmanlıcılık. *TCTA*. (C.5). İstanbul.
- İssı, M. (Nisan 2013). Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902). *E-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi*. (9).
- Işın, E. (2006). Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâşeret. *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- İksel, S. (1972). İstanbul Rum Patrikhanesi, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (62).
- İnalçık, H. (1964). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri. *BELLETTEN*. (C. 27).

- İnalçık, H. (1990). Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi. *Türkiye Günlüğü*. (11).
- İnalçık, H. (Ağustos 1942). Tanzimat ve Fransa. *Tarih Vesikaları*. 2(8).
- İnalçık, H. (Mart 1996). Ziya Gökalp. *Türk Yurdu Dergisi*. (103).
- Karakoç, E. (Bahar 2010). Osmanlı Hâriciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi. *Uluslararası İlişkiler*. 7(25).
- Karaköse, H. (2004). Yahudilerin Filistin'e Yerleşme Girişimleri ve Süleyman Fethi Bey'in Layihası. *GÜKEFD*. 5(1).
- Karaman, H. (1994). Cemaleddin Efgani, *TDVİA*, (C.10). İstanbul.
- Karpat, K. (2008). İttihat ve Terakki Cemiyeti 31 Mart 1909 Ayrım Noktası ve Cumhuriyete Mirası. *Doğu Batı*. (C.2). İstanbul.
- Kayalı, K. (1985). Padişahlar ve Sadrazamlar. *Cumhuriyetten Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*. (C. V). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1995). Emrullah Efendi. *TDVİA*, (C.11). İstanbul.
- Keleşyılmaz, V. (2002). Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal. *Türkler*. (C.13). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kerimoğlu, H. T. (2006/Güz). 1913–1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey'in Bir Risalesi. *ÇTTAD*. V/13.
- Kerimoğlu, H. T. (2007). II. Meşrutiyetin İlk Yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikası ve Rumlara. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*. (22).
- Koca, F. (2006). Musa Kazım. *TDVİA*, (C.31). İstanbul.
- Kocabaşoğlu, U. (1994). XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri. *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu 31 Ekim - 3 Kasım 1989*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kodaman, B. (1991). Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı. *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu*. Gazi Magosa: Doğu Akdeniz Üniversitesi ve Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları.
- Kodaman, B. (Mayıs 2010). II. Abdülhamit, Kürtler ve Ermeniler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21).
- Korlaelçi, M. (1992). Ahmed Rıza (1859-1930). *Felsefe Dünyası*. (4).
- Köksal, O. (24 Şubat 1998). Mütareke Döneminde Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği. *Askeri Tarih Bülteni*.
- Köprülü, F. (1999). Türklük, İslamlık, Osmanlılık. *Türk Yurdu*. 4(9). Ankara: Tübitay Yayınları.
- Kuran, E. (1987). Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği. *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri 11-12 Mart 1985*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kutluer, İ. (1992). Batılılaşma. *TDVİA*, (C.5). İstanbul.
- Kutluer, İ. (2001). Düşüncede İslamcılık. *TDVİA*, (C.23). İstanbul.
- Kutluer, İ. (2007). Pozitivizm, *TDVİA*, (C.34). İstanbul.
- Küçük, A. (1997). Şemseddin Günaltay'ın Din Anlayışı ve İslam'a Bakışı. *Türk Yurdu*. Ankara, (116–117).

- Küçük, C. (1985). Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat. *TCTA*. (C. 4). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küçük, C. (2001). Balkan Savaşı. *TDVİA*, (C.5). İstanbul.
- Külekçi, C. (2010). Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 Yılları Arası). *İstem*. 8(15).
- Makdisi, G. (2012). Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı. (çev. A. H. Çavuşoğlu, T. Başoğlu) *İslam Medeniyeti Araştırmaları*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Mehmet Reşat. (1914). Ordu ve Donanmada Beyanname-i Hümayun; Enver Paşa. Takdim. M. Babuçcuoğlu (Hazırlayan). *İhtimal*. (Ocak-Şubat 2016).
- Mustafa Akkuş, M. (2013). Moğol İstilasının Selçuklu Bilim ve Düşünce Hayatına Etkisi. *Selçuklularda Bilim ve Düşünce II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Bildiriler, Tabii Bilimler*, (C. 3). Konya.
- Okay, O. (Ocak 2008). Mehmet Akif'in Karakter ve Sanatı. *Hece Dergisi*. Ankara, (133),
- Okur, M. (Mayıs-Kasım 2002). Milli Mücadele Döneminde Fener Rum Patrikhanesinin ve Metropolitlerin Pontus Rum Devleti Kurulmasına Yönelik Girişimleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. (29-30).
- Ortaylı, İ. (1985). Tanzimat. *TCTA*. (C. VI). İstanbul.
- Ortaylı, İ. (1986). Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketi Üzerine. *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*. E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay. (Editörler). İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi. *Türkler*. (C. 10). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ortaylı, İ. (Mayıs 2001). Hilafet Nasıl Kaldırıldı?. *Popüler Tarih Dergisi*. (12).
- Öncü, Ayşe. (2007). Akademisyenler: Üniversite Reformu Söyleminde Batı. *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce. Modernleşme ve Batıcılık*. (C. 3). Bora, T., Gültekingil, M. (Editör). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özaydın, A. (2001). Nizamiye Medresesi. *TDVİA*, (C.33). İstanbul.
- Özcan, A. (2005). Milliyetçilik. *TDVİA*, (C.30). İstanbul.
- Özdemir, H. (Sonbahar-Kış 2012). Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900). *Tarih Okulu*. (XIII).
- Öztürkçü, İ. Hakkın Sesleri veya Mehmet Akif Ersoy'a göre Balkan Harbinin Sebep ve Sonuçları. (2011). *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi 2011-2012 Akademik Yılı Açılışı ve Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli birlik ve Bütünlük Sempozyumu 12-14 Ekim 2011 Bildiriler Kitabı*. Oral, E. (Editör). İstanbul.
- Pamuk, B. (2006). Osmanlı Döneminde Arnavutluk. O. Karatay-B. Gökdağ (Editörler). *Balkanlar El Kitabı*. (C.1). Ankara: Vadi Yayınları.
- Polat, M, Arabacı, İ. B. (2015). Emrullah Efendi ve Satı Bey'den Günümüze: Eğitimde Yenileşme Sorunsalı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (21).
- Rauf Orbay'ın Hatıraları. (1962). *Yakın Tarihimiz Dergisi*. (C.1).

- Reyhan, C. (Yaz 2008). Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve. *Akademik Bakış*, (C. 1-2).
- Sakal, N. (Mayıs-Kasım 2006). Örgütlenmeden Eyleme Geçiş, 31 Mart Olayı. *AÜTİTEAYD*.
- Sarınoy, Y. (2012). Türk Ocağı. *TDVİA*, (C.41). İstanbul.
- Shpuza, G. (1999). Arnavutlar ve JönTürk Devrimi. *Osmanlı II*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sitebölükbaşı, Ş. (2000). İrtica. *TDVİA*, (C.22). İstanbul.
- Soy, B. (Yaz 2004). Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar. *Bilig*. (30).
- Söğütü, İ. (2010). Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11(1).
- Süslü, A. (1991). Tehcir Olayındaki Gerçekler. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. (6).
- Şıvgın, H. (Kış 2012). İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü, *Akademik Bakış*, 6(11).
- Tartışmalar ve Açıklamalar. (1991). *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları,
- Taşdemirci, E. (2001). Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10).
- Tevetoğlu, F. (15 Ağustos-15 Eylül 1939). Milli Şairimiz Mehmet Emin Yurdakul 1-2. *Kopuz*. (5-6). 172-178/209-215'den aktaran Bayraktutan, (1996). a.g.e.,91.
- *The Times* (26 Ağustos 1908). Aktaran: İnternet: İleri, İ. Batı Gözüyle II. Meşrutiyet öneminde Osmanlı Hükümetlerinin Dil ve Eğitim Politikalarına Karşı Tepkiler. Web: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/23/126.pdf> adresinden 25 Mart 2015 tarihinde alınmıştır.
- Toprak, Z. (1985). 1909 Cemiyetler Kanunu. *TCTA*. (C.1).
- Tuncay, A. C. (Mart 1992) Bütük Üstad Rıza Tefvîk. *Mimar Sinan Dergisi*. (83).
- Tunçay, M. (1985). Hüseyin Hilmi Çevresi ve Osmanlı Sosyalist Fırkası. *TCTA*. (C.6). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunçay, M. (1985). Osmanlı Devleti'nde Sol Akımlar ve Partiler, *TCTA*. (C.6). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunçay, M. (2009). Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve II. Meşrutiyetin Birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunçay, M. (Kış 1988). Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Sendikal Gelişmeler: İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye Amele Cemiyeti. *Toplum ve Bilim*. (40).
- Turan, M. (2006). Yunan Bağımsızlık Düşüncesinin Tarihi Temelleri ve Tripoliçe Katliamı. *Uluslararası Suçlar ve Tarihi*. (1).
- Türkman, S. (2003). Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp. *Erzurum Atatürk üniversitesi Atatürk Dergisi*. 3(4).

- Türköne, M. (1989). Ağaoğlu'ndan Medeniyet Dersleri. *Türkiye Günlüğü*. (2). Ankara.
- Türköne, M. (2001). İslamcılık: Giriş, Teşekkül Devri, *TDVİA*, (C.23). İstanbul.
- Uçman, A. (2010). Şemseddin Sami. *TDVİA*, (C.38). İstanbul.
- Uslu, M. (1989). Yusuf Akçura ve Üç Tarz- ı Siyaset. *Türk Yurdu*. 10(24). Ankara.
- Usta, İ. (Kış 2012). İbrahim el Yazıcı ve “en-Nahdatü'l-edebi'l-arabi”. *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 4(13).
- Uyanık, E. (Haziran 2009). II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikaları (1908-1918), *Amme İdaresi Dergisi*, 42(2).
- Yaşar, F. T. (Mart 2013). Geç Dönem Osmanlı Âdâb-ı Muâşeret Literatürü. *Toplumsal Tarih*. (231).
- Yaşar, F. T. (Mart 2013). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Âdâb-ı Muâşeret. *Toplumsal Tarih*. (231).
- Yerasimos, S. (Güz 1988-Kış 1989). Pontus Meselesi (1912-1923). *Toplum ve Bilim*. (43-44).
- Yetim, F. (Aralık 2008). II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: “Millet-i Hâkime” Düşüncesi ve Etkileri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (18).
- Yöntem, A. C. (12 Nisan 1962). Mehmet Ali Tevfik Bey. *Yakın Tarihimiz*. 1(7).
- Zeyrek, S. II. (2013). II. Meşrutiyet Döneminde İktidar – Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.6(2).

YABANCI DİLLERDE KAYNAKLAR

- Buxhovi, J. (2010). *Nga Shqipëria Osmane te Shqipëria Evropiane*. Prishtinë: Shtëpia Botuese Faik Konica.
- Henham, R. *The Criminal Law Of Genocide: International, Comparative And Contextual Aspects*, Ashgate Publishing, 2007, 25. Henham, Yusuf Sarımay'ın 2005'de yaptığı Tarihte Türklere Yapılan Katliamlar” konulu panele dayanarak bu bilgiyi vermiştir.
- *Historia e Shqipërisë*. (V.II). İnternet: http://www.enverhoxha.net/content/content_shqip/librat/librateh_historie_e_shqiperise-II.htm adresinden 19.03.2016 tarihinde alınmıştır. 117-123, 134-140;
- İnternet: Gencer, M. von Hoff, Heinrich Leonhard Emanuel. Web: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/ZXUVVWLWOIHLKOGENGB4AZJG5SR7C55N> adresinden 03 Aralık 2016 tarihinde alınmıştır.
- İnternet: Kramer, M. Arab Nationalism: Mistaken Identity. Web: <http://www.martinkramer.org/sandbox/wpcontent/uploads/2010/10/arabnationalism.pdf> adresinden 21 Ocak 2017 tarihinde alınmıştır.

- İnternet: Ramsaur, E. (1942). The Bektashi Dervishes and The Young Turks. The Muslim World. V. 32 Web: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.14781913.1942.tb01978.x/abstract> adresinden 05.01.2015 tarihinde alınmıştır.
- Jabotinsky, V. (1917). *Turkey And The War*, London, T. Fisher Unwin, Ltd Aderphi Terrace.
- Lawrence, T. E. (1962). Seven Pillars of Wisdom. Styled by Limpidsoft (pdf).
- Legrain, J. F. (2006). *L'idée de Califat Universel et de Congrès İslamique Face à la Revendication de Souveraineté Nationale et aux Menaces d'Écrasement de l'Empire Ottoman. À propos du Traité sur le Califat de Rachîd Ridâ*. NouvelleÉdition. Lyon: Maison de l'Orient et la Méditerranée.
- Lewis, B. (1965). *The Ottoman Empire in The Mid-Nineteenth Century*. Middle Eastern Studies, 274'den aktaran: İnternet: Davison, R. H. The Ottoman Empire in The Mid-Nineteenth Century: A Review, Web: http://www.jstor.org/stable/4282119?pq-origsite=summon&seq=1#page_scan_tab_contents adresinden 25 Şubat 2015 tarihinde alınmıştır.
- Metellus. (1957). Le Nationalisme Arabe. *Politique Étrangère*. 22(6). Paris: Centre d'Études de Politique Étrangère Paris 54 Rue de Varenne.
- Price, C. (1923). *The Rebirth of Turkey*. New York: Thomas Seltzer.
- Priştina, H. (2009). *Një Shkurtim Kujtimesh Mbi Kryengritjen Shqiptare Të Vitit 1912*. Pristinë: Rrokullia.
- Tauber, E. (1993). *The Emergence of the Arab Movements*, London: Frank Cass, 134.

İNTERNET KAYNAKLARI

- İnternet: Türklerde İstihbarat. Web: <https://www.mit.gov.tr/tarihce/ek-nu3.html> adresinden 01.02.2016 tarihinde alınmıştır.
- İnternet: Paksoy, E. *Kürt Tarihi Üzerine*. Derin Düşünce Fikir Platformu, Web: <http://www.derindusunce.org/wp-content/uploads/2013/08/kurt-tarihi-uzerine.pdf> adresinden 10 Ocak 2017 tarihinde alınmıştır.
- İnternet: Eröz, M. Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi. Web: www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/download/1023006229/1023005753 adresinden 12 Aralık 2016 tarihinde alınmıştır.
- İnternet:<http://www.Ermenisorunu.gen.tr/turkce/katliamlar/tablolalar.html> adresinden 20 Aralık 2014 tarihinde alınmıştır.
- İnternet: Özakman, T. (29 Mayıs 2014). Şu Çılgın Türkler. Web: <https://www.youtube.com/watch?v=Ik6swW6xQXU> adresinden 20 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.

EKLER

EK-1**Y.E.E; 41/133, 1285 L 14.**

Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesidir

Birinci madde: Valideyni veyahut yalnız validesi Tabiiyet-i Devlet-i Aliyede bulunduğu halde tevellüt eden eşhas devlet-i aliye tabiyesinden maduddur.

İkinci madde: Valideyni ecnebi olduğu halde memalik-i şahanede mütevellit olan şahıs sin-i rüşte ve savli tarihinden bed' üç sene zarfında Tabiiyet-i Devlet-i Aliyeyi bihak talep edebilir.

Üçüncü madde: Sin-i rüşte vasıl olan bir ecnebi memalik-i Osmaniye de aleltevali beş sene ikamet eylediği halde bizzat veya bilvasıta Hariciye Nezaret-i Celilesine bir istida takdimiyle Tabiiyet-i Devlet-i Aliyeyi istihsal edebiliyor.

Dördüncü madde: Saltanat-ı seniyye bend-i sabıkda muharrer şeraiti ifa etmemiş olan ecnepleri dahi müsaade-i istisnaiyeye şayeste gördüğü surette fevkalade olarak tabiiyetine kabul eder.

Beşinci madde: Tebaa-yı saltanat-ı seniyyeden mezunen tabiiyet-i ecnebiyeye giren eşhas tebdil-i tabiiyet ettikleri tarihten itibaren ecnebi sıfatında tutulup haklarında o veçhile muamele olunur fakat Devlet-i Aliyeden mezun olmaksızın tabiiyet-i ecnebiyeye girerse işbu tabiiyet-i cedidesi kamlemyekun ve kendisi kemakân tebaa-yı devlet-i aliyeden addolunup kâffe-yi husususatta tebaa-yı devlet-i aliye hakkında olunan muamelenin aynı icra kılınacaktır. Her halde tebaa-yı devlet-i aliyeden bir şahsın terk-i tabiiyet etmesi mutlaka irade-i seniyye üzerine verilecek bir senede malik olacaktır.

Altıncı madde: Saltanat-ı seniyye tarafından mezun olmaksızın diyar-ı ecnebiyede tebdil-i tabiiyet eden veyahut bir ecnebi devletin hizmet-i askeriyesine giren şahıs devlet-i aliye ister ise tabiiyetinden ıskat edebilir ve bu mukavele tabiiyeti ıskat olunan eşhasın memalik-i şahaneye avdeti memnu olur.

Yedinci madde: Tabiiyet-i Devlet-i Aliyeden iken ecnebi ile tezviç eden kadın zevcenin ve fati tarihinden itibaren üç sene zarfında istida ederse tabiiyet-i saliyesine ricat edebilir bu maddenin hükmü şahsa şamildir. Tasrih-i emlak ve arazi maddesi nizamat ve kavanin-i umumesine tabidir.

Sekizinci madde: Tabiiyet-i Devlet-i Aliyeden çıkmış veyahut mahrum olmuş olan eşhasın evladı sabi bile olsa pederlerinin saffet-i tabiiyetine tabii olmayarak saltanat-ı seniyyenin tabiiyetinde kalır ve devlet-i aliye tabiiyetine girmiş olan ecnebinin evladı sabi bile olsa pederinin saffet-i tabiiyetine tabi olmayıp ecnebi addolunur.

Dokuzuncu madde: Memalik-i mahrusa-yı padişahide ikamet eden her bir şahıs Tebaa-yı Devlet-i Aliyeden marut olup hakkında devlet-i aliye tabii muamelesi icra olunur iken kendisi tebaa-yı ecnebiyeden ise tabiiyetini usulen ispat etmesi lazım gelir.

Fi 14 Şevval sene 1285

Matbaa-yı amire'de tab olunmuştur.

EK-2**DH.MKT; 1276/78, 1326 B 12**

Dâhiliye Nezaret-i Celileleri İdare-i Matbuat

İzmir'de Sindigma yani Meşrutiyet unvanı altında Rumca musavver siyasi, ticari ve yevmi bir gazetenin neşri için Karşıyaka'da Kuşadası Metropolithane baş katibi Kostaki Morini veled Dimitri Efendi tarafından istida ve hakkında muamele-i lazime icra kılındığından iktiza eden ruhsatın itası Aydın vilayeti aliyesine idare-i aciziye havale buyurulan 19 Temmuz sene 324 tarihli telgrafnamesinde iş'ar olunmasıyla mumaileyh

namına tanzim kılınan melfuf ruhsatnamenin mahalline irsaliyle beraber zirine 10 guruşluk matbu yol ve 100 guruşluk Hamidiye Hicaz Demiryolu âlem ve habrû's-sak ve vilayet mührüyle tahtim edildikten sonra sahibine itası ve harc-ı nizamisi olan yarım liranın bi'l-ahz Nezaret-i Celile-i asifaneleri veznesine irsali hususundan vilayet-i müşarünileyhaya cevaben emr-ü iş'ar buyurulması babında emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir fi 6 Recep sene 326 ve 21 Temmuz sene 324.

Matbuat-ı Dâhiliye Müdürü Kemal

EK-3

DH.MKT; 1280/13, 1326 B 15

Dâhiliye Nezaret-i Celileleri İdare-i Matbuat

Sahmana teregan yani ceide-i meşrutiyet namında Ermeni hurufatıyla Türkçe ve Ermenice siyasi, ilmi ve ticari ve yevmi bir gazetenin İzmir'de neşrine ruhsat itası mahall-i mezkura mukim dava vekillerinden Pirsiliyan Efendi tarafından istida ve icap eden muamele-i nizamiyenin ifa kılındığı aydın vilayet-i aliyesinin idare-i aciziyeye havale buyurulan fi 22 Temmuz sene 324 tarihli telgrafnamesinde iş'ar kılınmış olmağla mumaileyh namına olveç ile tanzim kılınan melfuf ruhsatnamenin irsaliyle beraber bunun zirine 10 guruşluk matbu pul ve 100 guruşluk Hamidiye Hicaz Demiryolu âlem ve habrû's-sak ve vilayet mührüyle tahtim edildikten sonra sahibine itası ve harc-ı nizamisi olan yarım liranın bi'l-ahz Nezaret-i Celile-i asifaneleri veznesine irsali hususundan vilayet-i müşarünileyhaya emr-ü iş'ar buyurulması babında emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir fi 12 Recep sene 326 ve fi 27 Temmuz sene 324.

Matbuat-ı Dâhiliye Müdürü Kemal

EK-4

TFR.I.SL; 206/20595, 1327 Ra 16 leaf 3.

Dahiliye Nezaret-i Celilesinden Makam-i Ali-yi Vilayetpenahiye Mevrud
18 Kanun-i evvel sene 1324 tarihli ve 122 umum numarolu tahriratı aliye suretidir
Selanik Vilayeti Defterdarlığı

Kanun-ı esasi'nin bilcümle tebaa-yı mülukaneye bahşeylediği hukuk-ı mütesaviye-i vazife dahi müsavatı istilzam eylemesine mebni hukuk-ı teba-yı Müslime gibi efrad-ı gayrimüslimenin de bilafasıla hizmet-i askeriye ile mükellefiyetleri tabii ve efrad-ı merkumeden asker alınması ilan buyurulan programda teveccüh edildiği veçhile bu babda yapılacak levaih ve nizamatin Meclis-i Mebusan tarafından tahd-ı tasdik alınmasına mütevakkıf olduğu bedihi olup ancak bu hale istinaden taşra gayrimüslimesinin ekseri daha şimdiden bedel-i askeriyelerini tediye hususunda eser-i terahi göstermekte buldukları bedelat-ı askeriye tahsilatının tedenni mikdarından anlaşılmakta ve dahi bu taşra ahalisinden olup lacelticare dersaadette bulunan mükellefiyete sirayetiyle onların bedel-i askeriyelerinin dahi tahsilini düçar-ı işgal etmekte olduğuna ve fiilen hizmet-i askeriyenin devletçe bilimüm teba hakkında teşmiline kadar cemaat-i gayr-i Müslimenin zaten mükellef oldukları bedelat-ı askeriyeyi tediyeye mecburiyet-i kanuniyeleri derkarı bulunduğuna mebni emval-i emiriyyeyi sınaiden vikayeten tediye-yi bedel hususunda eser-i taallül gösteren veya temerrüd eden eşhas hakkında kemakan tahsil-i emval nizamnamesi ahkâmının tamamen icrası hususunda tamimen tebliği maliye Nezaret-i Celilesinden bittezkire işar olunmuş ve kifayet tamimen vilayat-ı şahane ve elviye-yi gayri mülhekaya izbar kılınmıştır oraca da ona göre ifa-yı muktezası hususuna himem-i alileri maruf

buyurulmak babında.

EK-5

DH.HMŞ; 23/15, 1327 B 20.

1. Anasır-ı gayrimüslime-i Osmaniyeden alınmakta olan bedelat-ı askeriye 335 senesinden itibaren ref ve ilga olunmuştur. Binaenaleyh gerek gayrimüslimlerden ve gerek dersaadet belad-ı sülüse vesaire gibi elyevm nüfusları tahrir olunan mahaller ahalisinden isnan-ı sitte-i askeriye dâhilinde bulunanların 325 senesinden itibaren ve elyevm mer'ül-icra olan kanuna tevfikeyn kuraları keşide olunacaktır.
2. Anasır-ı gayrimüslimenin muamelelerini icra ve kuralarını keşide etmek üzere kanunen teşekkül edecek mecliste mahalleri memurin-i ruhaniyesi aza sıfatıyla bulunacak ve anasır-ı merkumenin mensup ve mezul patrikhaneler ile katagigos ve hahambaşı ve metropolit ve piskopos ve erhamandiriyet ve vartabit ve baş hahamlar manastılarının gomnos ve başrahipleriyle hidemat-ı mezhebiyede müstahdem papaz ve diyakos ve hahamlar ve manastırlarda ikamet eden rahip ve keşişler ve istisnayetleri imtihan ile meşrut olan heban ve haham mektepleri şakirdanı ile tedrisat-ı mezhebiye icra kılınan manastırlarda tahsil ile meşgul bulunanlar ve resmiyeti maarif nezaretince musaddık olan mekatib-i aliye şakirdanı ve yalnız bir muamele idare olunan kara mekatip iptidaiye-yi resmiye ile kasabattaki mekatib-i müntezime-i iptidaiye-yi muallim evvel ve sani ve salisleri efrad-ı müveccele meyanına terk olunacaktır. İşbu kanunun icra-yı ahkâmına Harbiye, dâhiliye, Maliye Nezaretleri memurdur. Fi 20 Recep sene 337 ve fi 25 Temmuz sene 325

EK-6

DH.MUİ; 8/19, 1327 N 27 leaf 2.

Dâhiliye Nezaret-i Celilesine

Mesele-i malumeden evvel ve sonra gerek pasaport ile ve gerek firar suretiyle Rusya ve Amerika'ya ve memalik-i saireye giden ve esna-yı tahrirde seçilen kayıt edilmeyip ayrıca deftere kaydedilen ve Tabiyet-i Osmaniyeyi muhafaza ile avdet eylemeyen Ermenilerle Katoliklerin emri mucibince kayıtları ifa olunmakta olduğundan bunlardan henüz Memalik-i Osmaniyeye avdet etmeyenlerden tevellütlerine nazaran esnan(askerlik çağı)-ı sitte dâhilinde bulunanların isimleri bu kere küşidesi mukarrer kura defterlerine ithal olup olmaması Nüfus Nezareti ifadesiyle istizan olunur olbabda. Fi 25 Ağustos sene 325.

Trabzon Valisi

EK-7

DH.İD; 180/3, 10 Ca 1331.

Dâhiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Söğüt redif taburu dairesinde vaki Rum Mahallesi ve Çalkara ve Muradiye ve Hisarlık ve Fırka karyeleri efrad-ı gayrimüslimesinden yirmi dördünün celp edilememekte

olduğu ve yüz altmış yedisinin bakayada kaldığı ve elli yedi neferinin firar etmiş bulunduğu ve bunların celpleri için en son tedabire de müracaat edildiği halde bir neferinin bile derdest ve sevkine muvaffak olunamadığı mahalli jandarma kumandanlığı ifadesine atfen İzmit Redif Fırkası Kumandanlığı vekâletinden varit olan şahsa da izbar edilmekte bulunmuş olmakla işar-ı mezkur 29 Nisan sene 1328 tarihinde Babıali'ye takdim kılınan men-i bakaya kanununun bir an evvel mevki-i tatbika ve zımmi lüzumu bir kere daha teyit ve tasdik etmiş olmağla beraber efrad-ı merkumenin derdestleri için cihet-i mülkiyece de ittihaz-ı tedabir edilmesi lüzumunun icab edenlere tebliği siyakında terkim-i tezkire-yi senaveriye izar kılındı.

EK-8

DH.EUM.EMN; 90/64, 1332 N 23 leaf 4.

Telgraf

Der aliye sadaret-i azimeye suret-i harbiye nezaretine olduğu

Nahiyemiz müdürü Rum telgraf müdürü Ermeni olmak münasebetiyle lüzumu görülen efrad-ı askeriye hakkındaki evamir-i şedideyi Çüngüş nahiyeye azasından komuta reisi Tazyal Hacator vasıtasıyla millet-i Ermeniyeye malumat verdirmeyip de üç yüz mevcudun ancak sekiz dokuz neferi nümayiş olarak derdest (...) firar ettirdiklerinden haklarında icra-yı adalet bekleriz ferman.

Şakir bin Musa, Mustafa bin Sait, Hasan bin Bekir, Efrad-ı Askeriye Süleyman bin Eşref, Hacı İbrahim, Mehmet bin Osman

EK-9

DH.EUM.3.Şb; 1/27, 1332 N 29 leaf 4.

7 Ağustos sene 330 253 Merkur Apostol'un Etnik-i Eterya Cemiyet-i fesadiyesine mensup olduğu ve seferberlik münasebetiyle taht-ı silaha davet edilen Rumları askere gitmekten ve bedel-i nakdi vermekten imtina etmeleri için teşvikatta bulunduğu lede'l-tahkik tespit edildiği beyanıyla evrak-ı tahkikiyesiyle beraber Divan-ı Harb-i Örfisine sevk edildiği Zonguldak kaymakamlığından bildirilmiştir. Fi 8 Ağustos 330 (Bolu) Mutasarrıf Osman

EK-10

DH.SYS; 123/5, 1333 Ra 25 leaf 2.

Adliye Mezahib Nezareti Mezahib Müdüriyeti
Dâhiliye Nezareti Celilesine

Devletlü efendim hazretleri

Kemah karyesi keşişinin asker firarilerinden peksimet alarak ihtifalarını temin etmesinden dolayı hakkında Divan-ı Harb-i Askeriyece icra edilmekte olan tahkikat esnasında Bitlis Ermeni murahhasası Sevret efendinin de Rusya'da ve mezkûr vilayet ile mahall-i sairede bulunan mükellifin-i askeriyece para mukabilinde diyakosluk şahadetnamesi verdiği iddia ve itiraf olunmuş ve bunlardan mezkûr vilayette bulunan bazı eşhasın diyakos oldukları karyeyi bile tanımadıkları gibi tahkikatın ta'mikinde daha başka suiistimalatın da tezahür etmesi muhtemel bulunmuş olduğundan murahhasa-ı mumaileyh heyet-i tahkikiye azamının divan-ı mezkûrca talep edildiği Bitlis vilayetinden bildirilmesine mebni olabdaki mütalaa-yı acizanem idare-i umumiye-yi dâhiliye

müdüriyetinden tastir buyurulan 21 Kanunusani sene 330 tarihli ve 639 hususi numarolu tezkire-i aliye-yi nezaretpenahilerinde istifar buyurulmuştur. İrade-i arifiye ilan olunan mahallerde ıshab-ı ceraimin bilaistisna Divan-ı Harb'te muhakeme edileceği ruhban ve papazların mevadd-ı cezaiyeden dolayı suret-i celp ve tevfikine dair müttehiz bulunan makarratta gösterilmiş ve buraca divan-ı harbe daveti lazım gelen Rum metropolitleri hakkında dahi bir muamele-i istisnaiye cereyan etmekte bulunmuş olmasına göre murahhasa-yı mumaileyhin heyet-i tahkikiye celp ve davetinde mucib-i tereddüd bir mülahaza varit olamayıp ancak kendisinin tevkifi icbar edildiği takdirde makarrarat-ı mesbute hükmüne tevfikten mer'ü-l-hatır olanlara mahsus bir odada ikamet ettirilmesi ve inde'l-hâkime töhmeti sabit olup da hangi kabahat derecelerinde ise sıfat-ı ruhaniyenin tezri'i-i lazım gelmeyeceğinden hakkında terettüb ideceği cezasını patrikane veya murahhasahane geçirmesi ve şayet cinayet derecesinde bulunursa hükm-ü tertibinden ve sıfat-ı ruhaniyesinin nez'inden sonra umumi mahpusa konulması tabii görülmüştür olababda emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 22 Rebiyülevvel sene 333 ve fi 25 Kanun-i sani 330.

Adliye Mezahib Nazırı

EK-11

DH.SYS; 123/5, 1333 Ra 25 leaf 4.

Babıali Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi

Bitlis'ten gelen şifre

Kemah karyesi keşişinin asker firarilerinin peksimet alarak ihtifalarını temin etmesinden ve saireden dolayı divan-ı harb-i askeriyece icra kılınmakta olan tahkikatın tevsiinde Bitlis Ermeni murahhasası Sevret efendinin de Rusya'da vilayat-ı sairede ve merkezde bulunan bir takım mükellefin-i askeriyece para mukabilinde diakosluk şahadetnamesi verdiği iddia ve itiraf olunduğu ve merkezde bulunanların bir kısmı diakos oldukları karyeyi bile tanımadıklarından ve tahkikatın ta'yifinden daha başka suiistimalatın ba mezkûra ifade olunur iktizasının tabiye ve iradesine müsaade fi 19 Kanun-i sani sene 330.

Vali Mustafa

EK-12

İ.MMS; 197/13, 1333 Ş 01 leaf 4.

Babıali Daire-i Sadaret-i Azime

Divan-ı Hümayun

Kanun (layiha)

Birinci madde: 23 Mart sene 331 tarihli kanun-ı muvakkat mucibince lede'l-hace celp ve istihdam olunacaklardan mükellifin-i askeriye haricindeki efrad-ı Müslimenin gayri muallemleriyle gayrimüslimlerin muallem ve gayri muallemlerinin bu seferberliğe mahsus olmak ve atıye bir tesiri olmamak üzere bedel-i nakdi kabul olunur.

İkinci madde: Bedel-i nakdi miktarı 20 adet Osmanlı lirasıdır. Ayrıca 2 lira da vilayet hassası ahz olunur.

Üçüncü madde: İşbu kanun tarih-i teşrinden itibaren mer'idir.

Dördüncü madde: İşbu kanunun icra-yı ahkâmına harbiye ve maliye nazırları memurdur.

Meclis-i umuminin içtimasında kanuniyete teklif olunmak üzere işbu layiha-yı kanuniyenin mevkiyan mevki-i meriyete vaz'ını ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim. Fi gurre

Şaban 1333 fi 1 Haziran sene 331

Maliye Nazır Vekili Talat
Harbiye Nazırı Enver
Sadrazam

EK-13

BEO; 4133/309914, 1331 S 03 leaf 2.

Hülasa: Firari Ermeni efradı hakkında.

Maruz-ı çâkir-i kemineleridir ki,

Zeytun, Göksun ve Haçın civarındaki mahaller Ermeni efrad-ı askeriyesinin hizmet-i askeriyelerini ifaya mecbur tutulmak şartıyla firarlarından dolayı tertip edecek cezadan afları hakkında Meclis-i Vükela kararıyla tanzim olunup irade-i seniyye-i hazret-i padişahiye iktiran eden ve 18 Kanun-i evvel sene 328 tarihli 2891 numarolu tezkire-i celile-i fehmaneleriyle sureti irsal buyurulan kararname-i mesail-i aliyyesi tamimen icap edenlere tebliğ edilmiş idi bu kere beşinci redif müfettişliğinden cevaben alınan telgrafta aff-ı mezkurun nizamiye kıtalarına iltihak ettikten sonra firar edenlere (...) yoksa arkadaşıyla beraber taht-ı silaha davet ile icabet etmeyerek firar edip bakaya kalanlara da şamil olup olmadığının lüzum-ı tesri' ve ittibası beyan olunmuş ve keyfiyet-i ehemm ve calib-i nazar-ı dikkat mevariden bulunmuş olmağla bilahare yaklaşılmaya mahal kalmamak üzere icap edenlere lece'l-inba buyurulmak dahi beyn-i nazar-ı te'mile alınarak bi'l-kur'a müsaaten emr ve inbasına müsaade-i celile-i fehmaneleri şayan buyurulmak babında emr-i ferman hazret-i veliyü'l-emrindir. Fi 29 Muharrem 331 ve fi 26 Kanun-i evvel sene 328.

Harbiye Nazırı

EK-14

DH.EUM.2.Şb; 74/73, 1336 Za 30.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî

Şam

Dâhil-i vilayete tehcir edilmiş olan miktarı mazbut değilse de miktarı 30 binden fazladır bunlardan isnat dâhilinde olanların vaktiyle askere alınmasına teşebbüs olunması üzerine bir çokları Cebel-i Dürize iltica ile ihtifa eylemiş olduklarından oradan peyderpey düşman tarafına iltihak etmekte buldukları gibi Ermenilerden teşkil ve cepheye istihdam olunan amele taburları da fırsat buldukça düşman tarafına geçmekte bulunmuştur Şerif Hüseyin'in vilayet dâhiline sokulan Ermeniler tarafından para ve emtia kuvvetiyle yapılan teşvikat yüzünden vilayetin vaziyeti pek ziyade nezaket kesbeylediği şu sırada o suretle bu hususta alet olarak kullanılan Ermenilerin dahil-i vilayette bekası mahzurdan salim görülememektedir Dördüncü Ordu Kumandanı bunlardan eli silah tutan bilumum zükurların Şam'dan nakillerine lüzum gösteriyor mevcut Ermenilerin ekserisi işe darlığından dolayı memleketlerine avdetlerine müsaade olunmak üzere müracaattan hali kalmamakta olduklarından peyderpey avdetlerine müsaade olunması veyahut gidebilecekleri vilayetin tayin ve tahsis kılınması (silik kelimeler) ve bu meyanda bir yerde vilayetten çıkmasına muhalefet edilmemesi işe noktasından mucib-i muhsinat olacağı gibi (silik kelimeler) tahsisat istimalini istilzam eylemeyeceği cihetle istizan-ı muamele olunur fi 4/5 Cemaziyevvel sene 334 Suriye Valisi Refet

EK-15**BEO; 4224/316754, 1331 Za 20.**Daire-i Sadaret Tahrirat Kalemî
Harbiye Nezaret-i Celilesine

Fi Kanun-i evvel sene 329 tarihli ve 529 numarolu tezkire-i devletlerine cevaptır: Ordu-yu osmaniye'nin Lülebregos ve civarına esna-yı ricatında asker-i Osmaniye üzerine silah ve eşya-yı askeriye'yi yağma eyledikleri ve muharebat-ı vakide düşmanlarla beraber devlet-i aliye aleyhine silah tuttıkları gade'l-muhakeme tahakkuk ve tespit edilirse ber veçh-i muharrer eşhasın idamlarına dair Edirne Divan-ı Harbinden verilen karar üzerine lede'l-arz irade-i seniyye-yi tasdik-i ali hazret-i padişahi-i mualla buyurulmak suret-i musaddık tasdir kılınan emr-i ali ile beraber leffen emrolmağla icra etmeyi siyakında tezkire.

EK-16**DH.İ.UM. 89/1, 1333 Ca 23.**

Dâhiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Erzurum Ermeni vatandaşlarımız burada 150 yataklı bir hastane ihzarı ve serhatteki gazanfer evlatlarımız için 15 bin pamuklu mintan itası suretiyle ibraz-ı müessir-i hamiyet eylemişlerdir bu tahlik-i vatanperveriyi male'l-takrir zat-ı sami-i nezaretpenahilerine arz ederim emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir fi 4 Cemaziyelevvel 1333 ve 7 Mart 1331 Erzurum Valisi

EK-17**BEO; 3870/290196, 1329 Ra 17 leaf 2.**

Hülasa: mektep-i askeriye'ye alınacak milel-i gayrimüslime talebesinin mikdar-ı nüfusları itibariyle yüzde 25 nispetinin temini iktiza edeceğine dair.

Maruz-ı çâkir-i keminelidir ki,

Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin usul-ı dairesinde müracaat edenlerin şerait-i lazimeyi haiz oldukları halde devletçe tayin olunabilecek nispet ve miktarda mekatib-i askeriye'ye kabulleri hususunda bir madde-i kanuniye layihasının tanzim ve irsali şerefvarid olan fi 8 Mayıs sene 326 tarihli ve 1050 numarolu tezkire-i sami-i cevaplarında emr-ü iş'ar buyurulmuştur. Anasır-ı muhtelifeden mekatib-i askeriye'ye kayd ve kabul olunacak talebe nispetinin bir madde-i kanuniye ile tayin ve takdirine lüzum olmayıp ancak her sene kabul olunacak umum talebenin miktarına nazaran anasır-ı gayrimüslimeden alınacak miktarın tayini şura-yı askeriyeden yazılan ilamda beyan kılınarak kıtaatta bulunacak milel-i gayrimüslimenin miktarı yüzde 25 nispetinde olarak kabul edilmiştir bu hale nazaran mekatib-i askeriye'ye alınacak milel-i gayrimüslime miktarının dahi bu nispette olması lazımdır. Binaenaleyh mevcut anasır-ı gayrimüslimenin miktar-ı nüfusları itibariyle yüzde 8 Rum ve 7 Ermeni ve 3 Bulgar ve 2 Sırp ve 1 Ulah ve 4 Musevi talebe alınarak yüzde 25 temini iktiza edeceğinden arz ve beyana ibtidar kılındı. Olbabda emr-i ferman hazret-i veliyü'l-emrindir. Fi 2 Şaban sene 328 ve fi 26 Temmuz sene 326.

Harbiye Nazırı

EK-18

MF.MKT; 1081/10, 1326 L 14.

Daire-i İlmiyeye

4 Teşrinievvel 324 Maarif nizamnamesini mekatib-i hususiye hakkında merül icra olan 129. Maddesinde muallimlerin tabiiyetleri hakkında bir kayıt bulunmamasına ve mekatib-i resmide tebaa-yı ecnebiyeden muallimler istihdamı cari olduğuna ve kavain-i mevcudeye muhalif olarak verilmiş olan evamirin badema muhafaza-yı ahkâmına da mahal kalmadığına nazaran tabiiyet-i ecnebiyeden bulunanların mekatib-i gayrimüslime ve hususiyede muallimlik etmelerine bir şey denilemeyip yahut mezkûr madde-i nizamiye mucibince muallim olacakların yedlerinde şahadetname bulunması ve şahadetnamelerin merkez maarif meclislerince tasdik edilmesi muktezi bulunduğundan bu kuvve-i nizamiyenin mekatib-i mahsusiye alınacak muallimin-i ecnebiye hakkında tatbikine riayet olunması iktiza edeceğinden cevaben ızbarı babında emr ü ferman emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 26 Ramazan sene 326 ve fi 9 Teşrinievvel sene 324.

EK-19

DH.MUI; 84/25, 1328 Ş 08 leaf 3

Aydın Vilayeti Tahrirat Kalemi

Dâhiliye Nezaret-i Celilesine

Hülâsa: Rum mektepleri muallim ve müstahdemi hakkında bazı maruzatı havi Saadetlü efendim hazretleri

Resmi ve gayri resmi mekatib-i Müslime ve gayrimüslime mekatib-i Osmaniye'de ecnebi müdür ve muallim ve memur istihdamı elyevm meri bulunan nizama müteallik olduğu halde Birunabad nahiyesi dâhilindeki Rum mekteplerinde 18 Yunanlı muallim ve muallime bulunduğu nahiyeye-yi mezkûre müdüriyetinden bildirilmiştir. Arz u beyandan müstağni olduğu üzere nizam-ı mezkûrdan maksat memalik-i Osmaniye'deki Rum mekatibine muallim sıfatıyla girip ika-yı mufaside çalışan Yunanlıların men-i maharetleri kafiyesine matuf olup bu babda tekayyüdat-ı tamla ve tedabir-i mania ittihazı Maarif Nezaret-i aliyesinden başkaca dahi vaki olan tebligat-ı katiye cümlesinden bulunduğu vilayet maarif müdüriyetinden ifade olunmuştur. Vilayet dâhilinde bulunan Rum mektepleri müdür ve muallimiyle müstahdemin sairesi esami ve tabiiyetlerinin defterin irsali evvel ve ahir Rum metropolitliğine yazıldığı halde gönderilmesine mebni mezkûr 18 Yunanlı muallimin esamisini havi cetvelin leffiyle bu misüllü ecnebi muallimlerin tebdili ve bilcümle Rum mekatibindeki mualliminin esami ve hüviyet defterlerinin itası mezkûr metropolitlik kaymakamlığına teyiden yazılmıştır. Maazalik bu defaki tebligattan da bir semere görülemeyeceği bi iştihahtır. Hükümet-i seniyye Rum mekatibinin hükm-i nizam dairesinde hareketle Osmanlı muallimlerin taht-ı tedrisinde bulunmasını iltizam ederse behemehâl kuvve-i cebriyeye müracaat ve mesela mekatib-i mezkûre civarına noktalar vazıyla tezkire-i Osmaniyesini gösteremeyen muallimlerin mektebe duhullerine mesai olunması misüllü tedabire tevessül etmek icap edecektir. Vakıa bundan tevliidi melhuz ise de kuvvet ve satut-ı hükümete karşı bunun ehemmiyeti olamayacağından bu babda bir güne mütalaa-yı aliye-yi nezaretpenahileri olduğu halde iş'ar buyurulmak üzere evvel emirde arz-ı malumat ile istizan-ı keyfiyete mübaderet olundu olbabda emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 25 Rebiyülevvel sene 328 ve fi 23 Mart sene 326

Aydın Valisi **EK-20**

DH.ID; 60/10, 1329 Za 07 leaf 2.

Aydın Vilayeti Tahrirat Kalemi
Dâhiliye Nezaret-i Celilesine

Ecnebi muallimlerin istihdam edilmeleri hakkında bazı izahatı havidir
Devletlü efendim hazretleri

21 Temmuz sene 326 tarihli ve 429 numarolu tahrirat-ı aliye-yi nezaretpenahileri ariza-i cevabiyesidir: Bilumum cemaat mekteplerinde bu sene-yi tedrisiye-yi iptidaiyesinden itibaren hükümetin müsaadesi olmadıkça ecnebi muallim istihdam edilmemesi ve istihdam edildiği görülürse menni hakkındaki iş'ar-ı aliye-yi asifaneleriyle Maarif Nezareti celilesinden aynen mealdeki tahriratı İzmir ve Kuşadası ve Tavabıs Rum metropolitlikleriyle diğer icap edenlere tebliğ edilmişti. Mezkûr metropolitliklerden bu kere alınıp suretleri leffen takdim kılınan cevapnamelerden müsteban buyurulacağı veçhile bu babda evvel ve ahir baki olan tebligat metropolithanelerce ısga edilmemektedir binaenaleyh 13 Temmuz ve sene 326 tarihli ve 120/514 numarolu tahrirat-ı aciziye ile de bildirildiği veçhile celb-i istimali zaruri görülmektedir şu kadar ki ariza-yı mebsuta-yı aciziyeye cevaben şerefvarid olan mezkur tahrirat-ı aliyelerinde ecnebi muallimleri istihdamının menni hakkında icap eden tedabirde ittihazı cihet-i icraiyeeye ait mevaddan bulunduğu bilhassa Maarif Nezaretinden bittezkire-i cevabiye iş'ar kılınmış idüğü beyanıyla ana göre icra-yı icabı muktezadır denilmiş ise de evvel ahir arz olunduğu veçhile yarım (...) karib Rum ahaliyi havi bir vilayette bu misillü tedabir-i ciddiye ve uykusuz neferi ve hadda' mucib olabileceği dergar olduğundan cihet-i icraiyenin merkez mercii bulunan makam-ı ali-yi nezaretpenahilerinde rey ve mütalaa-yı mahsusası inzıam itmeksizin hükümet-i merkeziyece gavail ve mesail ihdas edebilecek ehemmiyeti haiz olan bir işte (...) icraata başlamak haiz görülmemektedir gerçi her ki müşkülât zuhur ederse etsin buraca bir güna havf endişeyi tevliid edemez ise de bu babda ne dereceye kadar tedabir-i mecbure ittihaz edilebileceğinin tayin buyurulması babında emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir fi 6 Şaban sene 328 ve fi 28 Ağustos sene 326.

Aydın Valisi

EK-21

DH.MUI; 84/25, 1328 Ş 08 leaf 7.

Aydın vilayeti tahrirat kalemi
Dâhiliye Nezaret-i Celilesine

Hülasa: Rum mektebindeki ecnebi muallimler hakkında
Devletli efendim hazretleri

Şerefvarid olan 10 Nisan sene 326 tarihli ve 128 numarolu tahrirat-ı aliye-yi nezaretpenahileri üzerine sebk eden tebligata cevaben izmir Rum metropolitliğinden nihayet alınabilen tezkirede zir-i idaresinde bulunan mekatipte müstahdem muallimatında bazı ecnebi muallimler varsa da indinde bunların mezahip ve lisan ve kavmiyet ve milliyet nokta-i nazarından Osmanlı Rumlarından zerre kadar farkları olmadığı gibi bunlar muayyen ve musaddık ders programları dairesinde icra-yı tesirat etmek şartıyla mesuliyeti metropolithaneye ait olmak üzere cemaat mekteplerine muallim tayin edildikleri cihetle tabiiyetlerinin sorulmamakta bulunduğu ve hasibü'l-mevsim mektepler tatil edildiğinden bu babda patrikhaneden alınacak talimat veçhile gelecek sene tedrisiyeden itibaren icabı icra edileceği bildirilmiştir buna karşı yazılan tezkire-i cevabiyenin sureti leffen takdim kılınmıştır. Metropolithanenin bu misüllü evamir ve hatta tehdidat ile dahi hatt-ı hareketi

değiştirmeyeceği yakinen meczum bulunduğundan buna karşı ise hükümetçe yapılacak bir şey olup o da Rum mektepleri kapısına birer nokta vaz ederek tabiiyet-i Osmaniyesini ispat edemeyen muallimleri mektebe sokmamaktan ibaret ise de bu husustaki emr ve iş'ar nezaretpenahileri mucibince muamele olunacak dergar bulunmağla olbabda emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 19 Recep sene 327 ve fi 13 Temmuz sene 326

Aydın Valisi

EK-22

MF.MKT; 1229/6, 1335 Za 16.

Maarif-i Umumiye Nezareti

Heyet-i Teftişye Dairesi Maarif müdüriyetine

Hülasa: Rum ve sair anasır-ı gayrimüslime mekatib-i hususiyesinde müstahdem Yunan tebası hakkında bir cetvelin irsaline dair

İzzetlü

Rum ve sair anasır-ı gayrimüslime mekatib-i hususiyesinde Yunan tabiyesinden müdür, muavin, muallim, doktor, hidme-i aşçı kabilinden müstahdem olanlar hakkında nezaret-i senaveriyece lazım gelen tedabirin ittihazıyla neticesinin enbası hususu Dâhiliye Nezaret-i Celilesinin 28 Temmuz sene 330 tarihli ve 89 numarolu tezkiresinde iş'ar kılınmış olmağla daire-i müdüriyetiniz dâhilinde bulunan mahallerdeki Rum ve sair anasır-ı gayrimüslime mekteplerinden bu kabil müstahdem hakkında icra-yı tahkikatla eşhas-ı merkumenin ahval ve hüviyetini mübin bir cetvelin irsalî lüzumu beyan olunur efendim. Fi 2 Rebiyülevvel sene 335 ve fi 21 Ağustos sene 333. müşavirlik daire-yi umumiyesine takdim kılındı.

Maarif-i Umumiye Nazırı

EK-23

MF.MKT; 1199/22, 1332 Ş 06.

Umur-ı Erkan-ı Harbiye Dairesi

Maarif Nezaret-i Celilesine

Hülasa: (Osmanlı Güç Dernekleri) Nizamnamesi mucibince hususi mekatip, cemaat ve kulüplerin izcilik teşkilatının lağvı ve tatbikat-ı askeriye icrasına ve üniforma alınmasına ve Osmanlı sancağından başka bir bayrak bulundurulmasına müsaade edilmemesi.

Devletlü efendim hazretleri

Kadıköyü'nde bir Ermeni kulübünde güya izcilik teşkilatını taklit maksadıyla ve fakat talebeye şapka giydirilmiş olarak ve Ermenice yazıları muhtevi hususi sancaklarla gezdikleri ve diğer başka mekatib-i hususiyede kumandalar vererek talimler yaptırıldığı görülmektedir. Bu gibi izcilik teşkilatının ihdasına ve kumanda idman talimleri icrasına ancak ordu-yu hümayundaki talim ve terbiyeye hazırlık maksadıyla cevaz verilebilir tatbik ve icrasına irade-i seniyye-yi cenab-ı padişahi şerefsudur buyurulmuş olan (Osmanlı Güç Dernekleri) Nizamnamesinin birinci maddesi mucibince "hususî müstakil bir halde teşekkül edecek bu gibi cemiyetlerin teşkilatından ol Harbiye Nezaretinin reyî istihsal olunmak lazım geleceği" ve bu babdaki talimatın üçüncü maddesi mucibince derneklerin alameti hiçbir hükümet-i resmîye alametlerine benzetilemeyecektir. Efrad-ı milliyet ve mekatib-i hususiyeye ve resmîye tarafından izcilik teşkilatının ihdasına ve kumanda ile idman talimleri icrasına ancak ordu-yu hümayundaki talim ve terbiyeye hazırlık maksadıyla cevaz verilebilir bazı anasır-ı Osmaniye'nin hususî emellere müsteniden

maddeten ve manen hazırlıklar icrasına müsaade vermek müdafaa-yı vatan için muzır olan her şeyi men etmek ve ettirmekle mükellef olan Harbiye Nezareti için katiyen gayri mümkündür bundan başka orduda inzibatı ve yeknesaklığı muhafaza için kumandaların ve her nevi askeri talim ve idmanların meri olan askeri talimnamelere göre yapılması ve binayı aliye kumandaları Türkçe verilmesi behemahal lazımdır bunun için hiss-i teşekkülünde Harbiye Nezaretinin muvafakati istihsal kılınmış bu gibi mekatip, cemaat ve kulüplerin izcilik teşkilatının hemen lağvı ve tatbikat-ı askeriye icrasına ve üniforma alınmasına ve Osmanlı sancağından başka bir bayrak bulundurulmasına müsaade edilmemesini rica eylerim. İcap ederse cemiyetler Kanununun bu maksada tevfikân suret-i münasebete ve seri'de tadili babında emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 27 Recep sene 332 ve fi 8 Haziran sene 330.

Harbiye Nazırı ve Erkan-ı Umumiye Reisi Enver

EK-24

TFR.I.SL; 195/19468, 1326 Ş 10.

Telgram

Mühim ve müstaceldir

Nüfus kaydınca ve şimdiye kadar tebliğ olunan evamir-i aliye ahkâmınca Rum patrikhanesine merbut ve mensup olan Furka karyesinin bir kısım ahalisi Bulgarlık iddiasında bulduklarından ve Kanun-u Esasi'nin ilanından dolayı orada Bulgarlar namına mektep küşat olunmak üzere asakir-i şahane ve zabitanın ikametine mahsus ve mukarazanın kaldırılması cihetiyle mesdud olan ibniyetin cebren açtırılarak bila rüşsat-ı resmiye mektep ittihaz ve çocuklarını okutmak üzere muallim götürdükleri jandarma dairesinden yazısıyla ifade edilmektedir tahtikat-ı vakıyeye ve müracaat eden Rum ahalisinin ifadatına nazaran mezkûr binalardan birinin kilise ve diğerinin mektep ittihaz edileceği ve bunların suret-i mahsusada karye-yi mezkûreden azimet eden Bulgar reis-i ruhaniyesinin ve karye-yi mezkûre muhtar-ı sanisi Rosto'nun teşvikatıyla civar karye ve kaza ahalisinden topladıkları müsellahtır birtakım müste'minlerin üç-dört yüz silah (...) gibi müzaheret ve tehdit etmeye icra edildiği ve her ne kadar reis-i mumaileyh hâsıl olan bu itilaf-ı umumiye karşı bu gibi harekât-ı gayri layıka ve muamelat-ı kanun şekataneye cüret ve (...) umumiye muhalefet edilmemesi tebniye ve tefhim edilmiş ise de sui niyet ve beyne'l-metin tezyid-i münafereci (...) jandarma kumandanı hazır olduğu halde jandarmalara yalancılık gibi isnat ve tefevvuhatta bulunmuş ve Meclis-i Mebusan'ın içtimasına kadar meriyeti zaruri ve tabi görülen ahkâm-ı kanuniye ve nizamiye ile o emr-i mübalağayı da asla tanımayacağı ilaveten dermeyan eylemiş olmağla bu babda suret-i hat ve hareketin emr ve irade buyurulması maruzdur ferman. Fi 25 Ağustos sene 324

Tobran Kaymakamı Celal

EK-25

DH.MKT; 2735/69, 1327 M 18 leaf 2.

Dâhiliye Mektubi Kalemî

İşkodra Vilayeti Beyyinesi

Makam-ı vilayetlerinin 9 Ağustos sene 324 tarihli ve 102 numarolu tahriratına cevaptır

Draçtaki İtalyan mektebinin sureti küşadı hakkında malumat ve mütalaatın enbası Hariciye ve Maarif Nezaretlerine yazılarak bu seneye mahsus programında tüccar çıkarlarına ve gündüz iş ile iştigal mecburiyetinde olan fikraya meccanen gece dersleri

okutulacağı münderiç bulunan mezkûr mektebin İslam mahallinde olmamak ve etfal-i Müslime kabul etmemek ve Maarif Nizamnamesinin yirmi dokuzuncu maddesi ahkâmına tebeyyüt olmak üzere küşadına 8 Kanun-i sani sene 318 tarihinde Meclis-i Mahsusa-yı Vükela kararıyla bilistizan irad-i seniyye-yi mülukane şerefsudur olunarak sefarete tebliğ edildiği ve Memalik-i Osmaniye'nin her tarafında hükümetçe muntazam mektepler tesis ve küşat edilmek suretiyle ahali-yi memleket ihtiyacına murasita kalacak derecede olursa o zaman mekatib-i ecnebiyeye müracatına mütevellit mazarrat-ı tabiiyetiyle ortadan kalkacağı cihetle Draç'taki salifüzzikr İtalyan mektebinin tesisinde takip edildiği makam-ı vilayetten evvelce bildirilen makasid-ı mahsusaya ve ondan tevellüt edecek muhazıra karşı bir tedbir-i müesser olmak üzere bizim taraftan da orada mekatib-i muntazama ve tedrisat-ı lazimenin bir an evvel ihdas ve icrası lazım geleceği cevaben Hariciye Nezaretinin bildirilmesiyle keyfiyet te'kiden Maarif Nezaretine biliş'ar bu kere alınan tezkiye-i cavabiyede mezkûr mektebin mahallince alelusul ruhsat-ı resmiyeye rapt olduğuna dair malumat olmayıp Memalik-i Osmaniye'de mevcut mekatibin ıslah ve tanzim ve ihtiyacat-ı haliye ve atiyeye göre yeniden mektepler tesisi için tevessül edilmiş tedabirin husul-ü semaratıyla bu misüllü mekatib-i ecnebiyeye tabiiye-yi Osmaniye tarafından gösterilen rağbetin bertaraf olabilmesi vakte müteceviz bulunduğu ve Kanun-u Esasi hükmünce emr-i tedrisi serbest olduğuna binaen salifüzzikr İtalyan mektebine devam edecek tebaa-yı Osmaniye hakkında telkinat-ı muzırta vukuuna ve makasid-ı mahsusa takibine meydan verilmemesi için hükümet-i mahalliyeye tedabir ve takayyüdat-ı münasebe ittihaz ve icrası mukteza bulunduğu ızbar olunmağla iktizasının ifası hususuna himmet buyurulması bab.

EK-26

MF.MKT; 1052/82, 1326 R 06 leaf 2.

Nezaret-i Maarif-i Umumi Mektubi Kalemi

Mekatib-i ecnebiyede olduğu gibi umum mekatib-i gayrimüslimenin ruhsat-ı resmiyeye raptı için ibta-yı aliyeden istizan-ı keyfiyet edilmesi lüzumuna dair ahirin şurayı devlet-i mülkiye dairesince ittihaz olunup (...) sami-i cenab-ı sadaretpenahileriyle tebliğ buyurulan karar icabınca müceddeden tesis ve küşad olunacak mekatib-i gayrimüslime ve ecnebiyenin ruhsat-ı resmiyeye raptları istizan olunmak üzere mahallerince icra-yı mukteza tahkikat ve muamelat Meclis-i maarif kararıyla tamimen derdest iş'ar ise de tahkikat ve muamelat-ı mezkûre yeniden küşad edilecek mekatibe mahsus olduğu ve salifüzzikr şurayı devlet kararının Dâhiliye Nezaret-i Celilesinden vilayat-ı şahaneye tebliği üzerine bazı maarif idarelerinden henüz ruhsat-ı resmiye rapt olunmamış eski mektepler ile ahvalce tebeddülât vukua gelen ruhsatlı mekatibe dair istiğfar-ı muamele edilmekte bulunduğu cihetle her tarafta mütereddiden ifa-yı muamele edilmek ve müfettişlik kuyudu muntazam bir halde bulunulmak üzere mevadd-ı mezkûreden muhtac-ı istizan olup olmayanlar ile alelumum mekatib-i hususiye hakkında daima (...) nazar-ı itinada tutulması mukteza hususat başlıca bir mektebin mensup olduğu kavmiyet ve milliyetin ve müdür ve memurlarının tabiiyetlerinin tebeddülü menaf-i devleti ihlal veya münazaat-ı kavmiyeyi intaç ederek birçok müşkilat tahaddüsüne bâdi olmakta bulunduğu cihetle mekatib-i mezkûre vaz-ı aslilerinin muhafazası elzem olduğundan tabiiyet-i devlet-i aliyeyi haiz bulunan efrad ve cemaat mekteplerinin ecnebi tebaa veya cemiyetlerine intikaline veyahut onların himayeleri altında bulunmasına zinhar meydan verilmemekle beraber efrad-ı mekteplerinin millet mekatibi ve millet mekteplerinin efrad mekatibi şekline geçmesine veya bir millet mektebinin diğer millet mektebine ve Bulgar ve Rum gibi başka başka kiliselere mensup mekteplerin ve Sırp ve Rum mektebi gibi bir kiliseye mensup fakat komiteleri muhtelif mekteplerin yekdiğerine intikaline bila istizan katiyen müsaade

edilmemesi ve irade-i seniyye-yi hazret-i padişahi şerefsudur buyuruldukça hiçbir gayrimüslim ve ecnebi mektebi küşadına zinhar meydan verilmemesi ve yeniden bilaruhsat açılan mekatibin hemen menni zımnında maarif idarelerinden hükümet-i mahalliyeye müracaat edilmekle beraber derhal nezaret (boşluk) beyan-ı malumat edilmesi ve mekatibin müceddeden ve tebdilen ve tevsien inşa ve tamirleri için alelusul tahkikat-ı muktezaya bi'l-ifa arz ibta-yı aliye-yi hazret-i hilafetpenahi kılınmak üzere adliye ve mezahip Nezaret-i Celilesine ve henüz ruhsat-ı resmiyeye rapt olunmayan mekatib-i kadime ile bir mektep merbut olmak üzere baü'l-isticar tutulan ahir meyandan başka küşadı ve rüştiye derecesinde bulunan mekatibin idadiyeye terfii hakkında yeniden açılacak mektepler gibi tahkikat ve muamelat ifasıyla bera-yı arz istizan nezaret (boşluk) enbası ve ruhsatlı olan mekatip mevkilerinin tebdili ve (...) mekteplerin leyliyeye tahvili ve rüştiye derecesinde ve bir bina dâhilinde bulunan zükur mekteplerine usulü dairesinde inas mekatibine zükur talebe ve taliban kabulü ve mektep müdürlerinin tebdili esasen muhtaç-ı arz ve istizan değilse de şayan-ı dikkat hususattan olması hasebiyle bunların nezaret (boşluk) istiğfarı ve mektebin derecesi ve binası değişmemek üzere hasbü'l-lüzum bir sınıf veya bazı dürus ilavesi ve ders programlarının tebdilat-ı ceziyesi ve okutulan kitapların ve muamelelerin tebdili ve zükura ve inasa mahsus mekatib-i ibtidaiyenin muhtelif bir mektep haline ifrağı gibi teferruat mahallerince icra olunarak nezaret (boşluk) de kayıtlarının tashihi zımnında malumat verilmesi ve müceddeden inşa ve tesis-i makrun müsaade seniye-yi hazret-i padişahi olan mekatibin hitam-ı inşasıyla ruhsat-ı resmiye raptında ruhsatname tarih ve numerosunun ve sair malumatın alelusul enbası ve ruhsatlı mekatibin kapanması veya kapatılması halinde esbab-ı muvacehesinin tafsilen bildirilmesi ve icrası mahallerine ait olan teferruat hakkında mucib-i tereddüd bir hal görülüyor ise bunun için dahi nezaret ile muhabere edilmesi lüzumunun vilayat-ı şahane ve elviye-yi gayri mülheka ile maarif idarelerine tamimen iş'arı mekatib-i gayrimüslime ve ecnebiye müfettişliğinden verilen müzekkere üzerine meclis-i maruftan baderkenar ifade olunarak olveçhile tebligat-ı umumiye ifa edilmiş olmağla oraca da iktizasının icrası.

Maarif-i Umumiye Nazırı.

EK-27

DH.UMVM; 127/34, 1332 B 08 leaf 2.

Musul Vilayeti Mektubi Kalemi
Dâhiliye Nezareti Celilesine

Devletlü efendim hazretleri

Vilayet dâhilinde bulunan milel-i gayrimüslime hususi mekteplerinde şehri ikişer yüz guruş maaşla müstahdem 6 lisan-ı Osmani muallimi tahsisatının vilayet-i hususi bütçesine ait olacağı beyanıyla sene-yi haliyeden itibaren muvazene-i umumiyeden tasi edildiği Maarif Nezaret-i Celilesinin iş'arından anlaşıldı. Mezkûr muallimlikler maaşatı muvazene-yi umumiye ithal olacağı zannıyla vilayet muvazene-yi hususunca ithal kılınmış olup ancak devletin lisan-ı resmisi olan Türkçe'nin tamim ve intişarı ve evlad-ı vatanın tahsil-i aliyeye kabiliyetli surette ihzarı gibi bir gayeyi takiben ihbas edilmiş olan bu derslerden mekatib-i mezkûredeki talebenin bir sene mahrum bırakılması caiz görülemeyeceğinden vilayet bütçesi dâhilindeki maarif-i umumiyeden hasıl olacak eyyam-ı haliye ve saire tasarrufata karşılık olmak üzere maruz muallimliklerin bir senelik tahsisatı olan 14400 guruşun vilayetin 330 senesi maarif bütçesinin yedinci faslının birinci maddesine ilavesi zımnında irade-i seniyye-yi cenab-ı padişahi istihsal ve tebliğine delalet ve müsaade buyurulması için vilayet ifadesiyle arz olunur olbabda emr-i ferman hazret-i

menlehü'l-emrindir. Fi 21 Cemaziyelahir sene 332 ve fi 3 Mayıs sene 330.

Musul Valisi

EK-28

BEO; 3245/243313, 1326 M 06 leaf 3.

Huzur-ı Sami-i Hazret-i Sadaret Penahiye

Maruz-ı dai-i keminelidir ki

Manastır vilayetinin Kesriye kazası Bulgar reis-i ruhaniyesi hükümet-i mahalliyeye ilanı resmen tanınmamakta olmasından cemaatin mekteplere ait hususâtı ile umur-ı mezhebiye ve ruhaniyeleri yüzü üstüne kalıp muhavvere-yi layıkında idare ve tesviye olamamakta bulunduğu mahallinden vürut iden evrakta ifade ve beyan olunarak icabının icrası tekrar istirham olunmakta bulunmuştur. Meselenin esasen ehemmiyeti hasebiyle olbabda bazı mütalaat ve maruzat-ı daiyanemin arz ve beyanına mecburiyet hasıl oldu şöyle ki mezkur Kesriye ayar-ı hayasını teşkil eden Kesriye kazası ile Karay mülhacasında 62 bini müteceviz Bulgar Ortodoks ahaliyi tavnin etmekte cümlesi de Bulgar eksarhlığı idare-i ruhaniyesine mensup ve merbut bulunmakla mezkur Apazhaya'ya Bulgar metropolidi intihap ve tayin olunmuş eksarhanenin teşkiline dair şerefsadır buyurulan ferman-ı ali ahkâm-ı münife-i haremiyesinden bulunup araya Bulgar ve metropolidinin intihap ve tayin olunmasına müsaade buyurulmak istidasından eksarhane hayli senelerden beri hali kalmamış olduğu halde buna ilan-i muvafık olunamamış Bulgar metropolidi intihap ve tayin olunmamış mahallerde Bulgar cemaatinin umur ve husussat-ı ruhaniye ve mezhebiyeleri ve mekteplerinin dahi umur-ı idareleri mahalleri Bulgar reis-i ruhaniyeleri marifet ve vasıtları ile cereyan etmesine irade-i ihsan iade-i hazret-i padişahi şerefsunu' buyurulmuş iken mahall-i mezkur Bulgar reis-i ruhani vekilinin şu vazifesi Kesriye hükümeti tarafından tanınmaması matbu' muazzezimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin irade-i seniyye-i tacdar-ı azimiyelerinin hilafında bulunmuş olmağla Bulgar cemaatinin umur-ı ruhaniye ve mezhebiyelerinin idare ve temşiyeti müşkilat ve tas'ibata duçar olmamak üzere lütfen icabının icrası hususuna inayet ve merhamet buyurulmak istidası babında ve her halde emr-i ferman hazret-i veliyü'l emrindir. Fi 2 Muharrem 326 ve 24 Kanunusani 323.

EK-29

DH.MKT; 2717/89, 1327 M 02.

Huzur-ı Âli-i Hazret-i Sadaretpenahiye

Yenice Vardar kazasının Karponiçe karyesi Bulgar Ortodoks ahaliyi eksarhaneye merbut olduğu gibi karye kilisesi ahaliyi merkume yedinde bulunduğu halde kazanız mezkûr Rum reis-i ruhanisi iki süvari neferi ile o karyeye giderek ve cebr ve tehdit ile kiliseye girerek icra-yı ayin eylediği Bulgar eksarhlığı vekâletinden bittakdim 23 Teşrinisani sene 324 tarihli tezkire-i sami-i sadaretpenahileriyle tevdi buyurulan takirde buyurulması üzerine keyfiyet Selanik vilayetinin leffü'l-istilam Bulgarlara aidiyeti iddia olunan mezkûr kilise Rumlar ile Bulgarlar beyninde münazaa kaydolan mebani-i mezhebiyeden olup kiliseye giden Rum metropolit vekiline jandarma terfiki ise (...) orada iki anasır beyninde bir münazaa zuhur edecek olursa tedabir-i lazime-i (...) ittihazi maksadına mebni olarak cebr ve tehdit gibi ahvalin vukua gelmemesine ve Bulgarların bu babdaki müdahale leff-i tescil idüğüne dair vilayete müşarünileyhden cevaben alınan tehiratın sureti leffen padişah-ı sami-i fehmanelerine takdim kılındı olbabda.

EK-30**MV; 124/70, 1327 M 20.**

Meclis-i Vükela Müzakeratını Mahsus Zapt Varakasıdır

Hülasa Meali

rumelinde fesat komitelerinin vesait-i icraiyesi olan Bulgar mektepleri muallimlerine taraf-ı hükümetten maaş tahsis olunduğu takdirde komitelerin ifsadatına alet olmaktan tevki' idecekleri anlaşılmasına binaen mukaddema yirmiden ziyade mekatip muallimlerine varidat-ı maarifiyeden maaş tahsis kılındığından bahs ile bazı ifadeye dair Dâhiliye Nezaretinin 25 Kanunusani sene 324 tarihli tezkiresi kıraat olundu.

Kararı

Tezkire-i mezkûrede Bulgar mektep muallimlerine maaş tahsisi muamelesinin idame ve tevsii gerek men-i fesad ile tevsik-i inzibat gerek neşr-i maarif nokta-yı nazarından ehemm olup müfettiş-i umumilik vekâletinden lüzum gösterilecek Bulgar köylerindeki mektep muallimlerine varidat-ı maariften maaş tahsisi lüzumu beyan olunmuş ve esbab-ı muharrireye göre bu suret münasip görülmüş olduğundan müfettiş-i umumilik vekâletiyle bilmuhabere iktiza-yı halin ifası hususunun Maarif Nezaretine tebliği ve Dâhiliye Nezaretine malumat itası tezekkür kılındı. (İmzalar)

EK-31**DH.MKT; 2624/71, 1326 N 11**

Mektubi Kalemî Daire-i Maruzattan

Van Vilayeti Vekâletinden Gelen Şifre-i Telgrafname Halidir

İlan buyurulan aff-ı umumiden sonra Rusya devleti tabiiyetinden ve Ermeni Taşnak Komitesi rüesasından birtakım eşhasın merkez vilayetinde ve mülhakatında meydana çıkarak gerek İslamlarla Ermeniler arasına ve gerek müstazılan Ermeniler meyanesine nifak ilkasına geri durmamak ve vezayif-i hükümete nevima müdahale etmekte olup mülhakatından da bu babdaki hareketlerinde şikayat edilmektedir bunların bu gibi harekâtta serbest kalmaları halen ve atiyen asayışe tesirden hali kalmayacağına sefarethane vasıtasıyla bunların mahallerine iadeleri esbabının istikmalî müsahat namına müsterhimdir fi 22 Eylül 322 /33 vürudu

Van Vekili Mahmut

EK-32**DH.MKT; 2624/71, 1326 N 11 leaf 2.**

Dâhiliye Mektubi Kalemî

Hariciye Nezaret-i Celilesine

Aff-ı umumî ilanından sonra Rusya tabiiyetinden ve Ermeni Taşnak Komitesi rüesasından bir takım eşhası merkez ve mülhakatında meydana çıkarak gerek İslamlarla Ermeniler ve gerek sırf Ermeniler arasına ilka-yı nifaktan geri durmamak ve vezayif-i hükümete de nevima müdahale etmekte olduklarına ve bu hareketlerinden dolayı mülhakatından da şikayet edilmekte bulunduğuna ve eşhas-ı merkumenin harekâtında serbest kalması halen ve atiyen asayışe tesirden hali kalmadığına binaen bunların sefarethaneleri marifetiyle mahallerine iadeleri lüzumu Van vilayetinden alınan telgrafnamede beyan olduğundan muktezasına serian ifa ve ebnaşı hususuna himem.

EK-33**DH.MKT; 2820/17, 1327 Ca 01 leaf 3.**

Dâhiliye Mektubi Kalemî

Adliye ve Mezahib Nezareti Vekâleti Celilesine Gayet Mahrem

Memalik-i Osmaniye'deki Ermeniler hakkında Rusya imparatorunun himayesini talep etmek üzere Ermeni patriğinin Petersburg'a azimet edeceği rivayet olduğuna ve o babda bazı ifadata dair Berlin'de çıkan gazetelerde görülen fıkraatı havi Berlin sefaret-i sinesinden Hariciye Nezaret-i Celilesine çekilip bittezkire tevdi olunan telgrafnamenin sureti leffen tesyar kılınmağla patrik kaymakamının yahut patrikhaneden bir memurun celile-i suret-i münasebete istizah-ı keyfiyet olunarak neticesinin ebna ve revabit ve ikanın himmeti mahsus olduğu halde buna mahal kalmamak üzere teşebbüsât-ı muktezaya ifası hususuna himem-i ali-yi semuhiyeleri dergar buyurulmak babında.

EK-34**DH.EUM.2.Şb; 68/24, 1332 Z 21.**

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî

Erzurum Vilayetinden Alınan Şifre

Vilayet-i dâhilin ve bittahsis hududa mücavir kazalarda bulunan Ermenilerden birçoğu Rusya'ya gitmektedirler bunların arasında asker firarileri de olduğu ve Ruslar tarafından teşkiline çalışılan çeteye kaydolunmakta oldukları cümle-yi müstahberattan olup çete başlarıyla her halde ahval-i askeriye hakkında Ruslara malumat vermeleri muhtemel olduğundan mütaana müteallik tedabir cümlesinden olmak üzere bizim taraftan hiçbir kimsenin huduttan geçmesine müsaade edilmemesine ve girecek olanların Trabzon tarihiyle azimetlerinde beis görülmeyeceğine dair ittihazı derece-i (...)zeminde görülen karardan mevki-i tatbiki refi istizan olunur fi 26 Kanun-i evvel 330.

Vali Vekili Cemal

EK-35**DH.ŞFR; 48/188, 1333 S 10.**

Babıali Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye

Bitlis Vilayetine

Van ve Bitlis arasındaki Ermeni köylülerinin kıyan ederek kendilerine iltihak eden Ermeni asker firarileri ile birlikte Van'da telgraf hattını kestikleri ve bu defa da Van ve Gevaş arasında Gevaş kadısı ile Van'a posta evrakını nakleden jandarmaları pusuya düşürerek şehit eyledikleri ve bu sebeple Van ve Bitlis postanelerinin tehir-i ihalesine mecburiyet görüldüğü iş'ar kılındığından oraca da gerek telgraf hududunun ve gerek postaların muhafazası için icap eden tedabirin Van vilayetiyle bilmuhabere ittihazıyla enbası. Fi 15 Kanun-i evvel sene 330

Nazır Talat

EK-36**DH.EUM.2.Şb; 56/8, 1336 L 06.**

Karargah-ı Umumiye İstihbarat Şube Müdüriyetine
Müdür-i Umumi Aziz Beyefendiye

Cenevre'de mukim Monseur Şarmetto namındaki bir Fransız rahibinin Ermeni taraftarı ve gayet müteneffir olduğuna ve vaktiyle Ermeni meselesini ihdas edenlerden bulunduğu ve Açmiyazin'deki Ermeni katagigosun resmi vekili Yunan Bogos Nubar Paşa'nın İtilaf devletlerince bu sıfatla taşıdığı resmi tebligat ve teşebbüsatta bulunduğu ve ahiren Ağa han'ın hanesinde vuku bulan içtimada katagigos-ı Türkiye ile Kafkas hükümetinin akdedeceği sulhu kabul edecek olursa Nubar Paşa'nın vekâletten düşeceği cihetle Ermenilerin mevkii hakkında müzakeratta bulunularak epeyce heyecan ve telaşa düşüldüğü Cenevre'den alınan malumattan anlaşılmıştır. Ol babda.

EK-37**DH.MKT; 2477/123, 1319 M 09.**

Dâhiliye Mektubi Kalemî
Yanya Vilayet-i Behiyyesine

Berat Sokağı dâhilinde kain Berat ve Feyr ile sair birkaç karyedeki Rum mekteplerine Yunanistan'da teşekkül-i cemiyet tarafından suret-i hayfede verilmekte olan tahsisatın miktarı 1090 Fransız altınına eblağ edildiği mezkur mutasarrıflığının iş'arına atfen vilayet-i behiyyelerinden evvelce bittelgraf buyurulmuş ve tahsisat-ı mezkurenin Yunan konsolosları marifetiyle metropolitlere verilerek onlar vasıtasıyla tevzi edilmekte bulunduğu ve (özel isim) metropolitine yazıldığı halde muallim ve muallimelerin şahadetnameleri maarif idaresine getirilip kaydedilmiş olduğu anlaşılan icra vuku bulan istizaneden cevaben gelen tahrirat melefuf liva-yı mezkur mutasarrıflığı tahrirâtı (okunmuyor) olduğundan ve cemiyet-i merburenin Rum mekteplerine tahsisat vermesi mülken ve mevkien muzır olduğu dergarsa da Yunan tahrir-i mazarratı için evvel be evvel mekatib-i mezkurenin suret-i daimede icra-yı teftişatıyla ediben ve siyaseten tedrisiyatı muzırca icrasına şahadetnamesiz muallim ve muallime istihdamına meydan verilmemesi ve Yunanlılardan muallim ve muallimeler bulundurulmaması lazım geleceğinden bahisle mezkur metropolitliğe hükümet-i mahalliyece tebligat icrasıyla makarrerat-ı muamele hükmüne tevfik-i harekete davet ve bu babda suret-i ciddiye icra-yı takibat olunması lüzumu maarif Nezaret-i Celilesinden alınan 27 Mart sene 317 tarihli ve 17 numarolu tezkirede dermeyan kılındığından suret-i iş'ara nazaran mekatib-i mezkurede icra kılınan tedrisatla muallim ve muallimleri hakkında tedabir-i muktezaya tevessül edilerek mezkur cemiyetin icra-yı tesiratta bulunmasına meydan verilmemesi hususuna himmet buyurulacağı babında.

EK-38**DH.KMS; 65/42, 1339 C 01.**

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Canib-i Alisine
Atüfetli Efendim Hazretleri

Balkan harbini müteakip Trakya'dan Makedonya'ya hicret eden Rumlar bu defa Yunan hükümeti tarafından tekrar yerlerine iade edilmekte ve hıyn-i hicretlerinde mallarının Müslümanlarca yağma ve gasp edildiği iddiasıyla hükümete müracaat edilerek

Müslümanlar yedindeki hayvanat vesairenin kendilerine ait olduğu ve bu veçhile pek büyük tazyikatla mücbir bir surette Müslümanların eşyalarını aldıkları ve Faide kazası müftü ve eşrafını tehcir ve medyede dahi pek çok tevkifat icra ettikleri Trakya'dan çekilecekleri zehabiyle pek ağır vergi tarh ve tahsil etmekte buldukları istihbar kılınmakla maruzdur. Olbabda emr-i irade hazret-i menlehül emrindir. 2 Şubat 337

Sinekli Emniyet Müfettişi

EK-39

DH.MUI; 69/1, 1328 S 19 leaf 2.

Babıali Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
Suriye Vilayetinden Alınan Şifredir

Dersaadet'te neşrolunan bu hafta postasıyla birçok nüshası nam-ı aciziye gelen el-Arap gazetesinde Arapçanın dahi lisan-ı resmiye gibi devletçe kabulü mukarrar olduğuna dair bir fıkra gördüm. Buralarda evlad-ı Arabın münasib-i devleti elde edebilmeleri resmiyeti Kanun-u Esasi ile müeyyed olan lisan-ı Osmaniyeyi tahsile vasıta olduğunu bilerek ona göre lisan-ı Osmaniyeyi tahsil etmekte idiler. Eğer devletçe böyle bir karar ittihazı mutazammın ise bunun ne dereceye kadar musip olduğunu takdir edemem. Şu kadar ki lisan-ı Arabın da dahi resmiyeti kabul olunduğu takdirde badema bu havalide lisan-ı Osmani ve Osmanlılık fikri büsbütün metruk olacağına şüphe yoktur. Bu kadar şu mütalaaya mebni mezkûr gazeteler tevzii edilmemiştir. Bu revabıt mufarrıt-i sıhhat değilse gazeteleri tevzi etmekle beraber diğer taraftan da mündericatı sair gazetelerle tekzip ettirmek üzere hakikatin ve bu babda ittihaz olunacak mesleğin serian emr ve iş'ar buyurulması. Fi 11 Şubat sene 325.
Vali İsmail

EK-40

DH.EUM.4.Şb; 7/32, 1334 L 07.

Dâhiliye Nezaret-i Celilesine
Devletlü efendim hazretleri

Ahiren Niş'e gitmiş olan Arap İzzet ile diğer bir takım Suriyelilerin Fransa hükümeti tarafından Paris'e celp olundukları ve aynı zamanda Hintli ve sair memleketli Müslümanların da İngiltere hükümeti tarafından Mısır'a davet edildikleri ve her iki memlekette toplanacak olan bu heyetlerin netice-i müzakeratında Mekke-i Mükerrreme imaretinden mezul Hüseyin'in hilafeti tasdik ettirilerek ilan olunacağı ve ilk defa Mısırlı Hüseyin Kamil'in biat eyleyeceği kezalik salifü'l-beyan Arap Kongresine bir müddetten beri Cenevre'de bulunan Sabreddin Bey'in de davet olunarak merkumun Paris'e azimet eylediği mustahberatına atfen Cenevre baş şebenderinden ahiren varit olan tahriratta bildirilmiştir. Baş kumandanlık Vekalet-i Celilesine de yazıldı emr-i ferman hazret-i menlehü'l-emrindir fi 7 Şevval 334 ve fi 24 Temmuz 332.

Hariciye Nazırı Namına Umur-ı Siyasiye Umumi Vekili Mustafa

EK-41**MV; 199/18, 1333 Za 13.**Meclis-i Vükela Müzakeratına Mahsus Zabtname
Hülasa Meali

Başkumandanlık vekaletinden 6 Zilkade sene 1333 ve 2 Eylül sene 1331 tarihli ve 4788 rakamlı tezkiresi okundu

Kararı

Mezkûr tezkirede Osmanlı demiryolları müstahdeminin hemen kaffesi milel-i gayrimüslimeden ibaret olup hudud-ı mezkûrenin emin ellere tevdi emniyesinden istihsali bunlarla muamelat-ı dâhiliyesinde Türkçe'nin mecburü'l-istimal olunmasına mütevakkıf bulunduğu ve mülkümüzde esna-yı ecnebiyeye vakıf ve tahsil-i ali görmüş gençlerin daha ziyade maaş almak ümidi ile şirketler hizmetine rağbet etmemeleri yüzünden muamelat-ı mezkûrenin temşiyetinde kullanılan ecnebi lisanlarla ikası suretiyle hudud-u mevrudenin anasır-ı muzıradan tathiri gayri kabil olduğu ve bu hizmetlere rağbet edenler ancak mezbur lisanlara gayri vakıf tahsil-i mütevasita erbabından idüğü ve ihtiyar-ı fedakari eyleyerek yetiştirilen şimendüfer alaylarından da Fransızcaya adem-i vukuf dolayısıyla faide-i milliye hasıl olamayacağı ve hükumat-ı ecnebiyenin çoğunda muamelat (...) lisan-ı resmiye ile cereyan eylediği ve hicaz hattında bilcümle talimat ve nizamat ve muamelatı Türkçe tahrir ve icra edilmekte ve istimal olunan Türkçe ıstılahat-ı feyne ihtiyaca kifayet etmekte bulunduğu beyanıyla şirketlerde lisan-ı Türki'nin kabulü mecburiyetinin meclis-i vükelace taht-ı karara alınarak tahsil-i lisanın suret ve mühlet-i tatbikiyesi ve teferruatı kararlaştırılmak üzere karargah-ı umumiyyeden Nafia nezaretinden intihab edilecek murahhaslardan mürekkeben bir komisyon teşkili lüzumu dermeyan edilmiştir suret-i iş'ar müdafaa-yı memleket nokta-yı nazarından şayan-ı kabul istimal görüldüğünden Türkçe'nin mezkûr şirketlerin muamelat-ı dâhiliyesinde mecburu't-tatbik olduğunu müzakere için marü'l-beyan komisyonun teşkili ile bu babda ittihaz-ı makarrat olunması ve hudud-u mevrudenin işletme umur ve muamelatını sekteden vikayeten ve komisyonun vereceği karara taalliken şirketlerin bilumum memurin ve müstahdemin-i hazırasına ilişmemesinin lazım gelenlere tebliği ve keyfiyeten şirketlerin haberdar edilmesi hususlarının vekâlet-i müşarünileyhaya ve Nafia Nezaretine iş'arı tezekkür kılındı.

EK-42**DH.MKT; 1404/88, 1304 C 20.**İşkodra, Selanik, Kosova, Manastır, Yanya vilayetleriyle Maarif Nezaretine,
Serfiçe mutasarrıflığına

Arnavut ve roman lisanlarının neşr ve tamimi hakkında Makedonya ve Arnavutluk'a Arnavutça kitaplar ithaliyle bazı mekatip tesisi için Romanya'da dahi bir cemiyet-i edebiye teşkil olunarak şimdiye kadar bu babda 100 cilt kitabın oralara ithal ve Yanya'da küşat edildiği gibi Selanik'te de Romanya konsolosunun himayesi tahtında bir mektep açılmak istenildiği ve mukaddema Dersaadet'te neşrolunan Dereta nam Arnavutça gazetenin muharriresi Selanik'te bulunup cemiyet-i mezkûra ile münasebat-ı daimede idüğü Hariciye Nezaret-i Celilesinden bittezkire ifade olunmuş ve keyfiye-yi mesair icap edenlere dahi yazılmış olmasıyla vilayet-i celilelerince de tedabir-i teyakkuzkari ittihaz ve icra eyleyerek bu misillü neşriyat ve tesisat-ı muzırranın men'ine hazz-ı itina ve dikkat olunmasına himem-i aliye-yi asifaneleri buyurulmak babında.

Maarife

Ve bu gibi neşriyat ve tesisat-ı muzırranın men'i için icap eden vilayata tebligat-ı mukteziye icra edilmiş olmasıyla Nezaret-i Celilelerince dahi tedabir-i mukteziyenin

ittihaz ve icrasına himem-i aliye-yi asifaneleri buyurulmak babında.

EK-43

MV; 154/99, 1329 B 25.

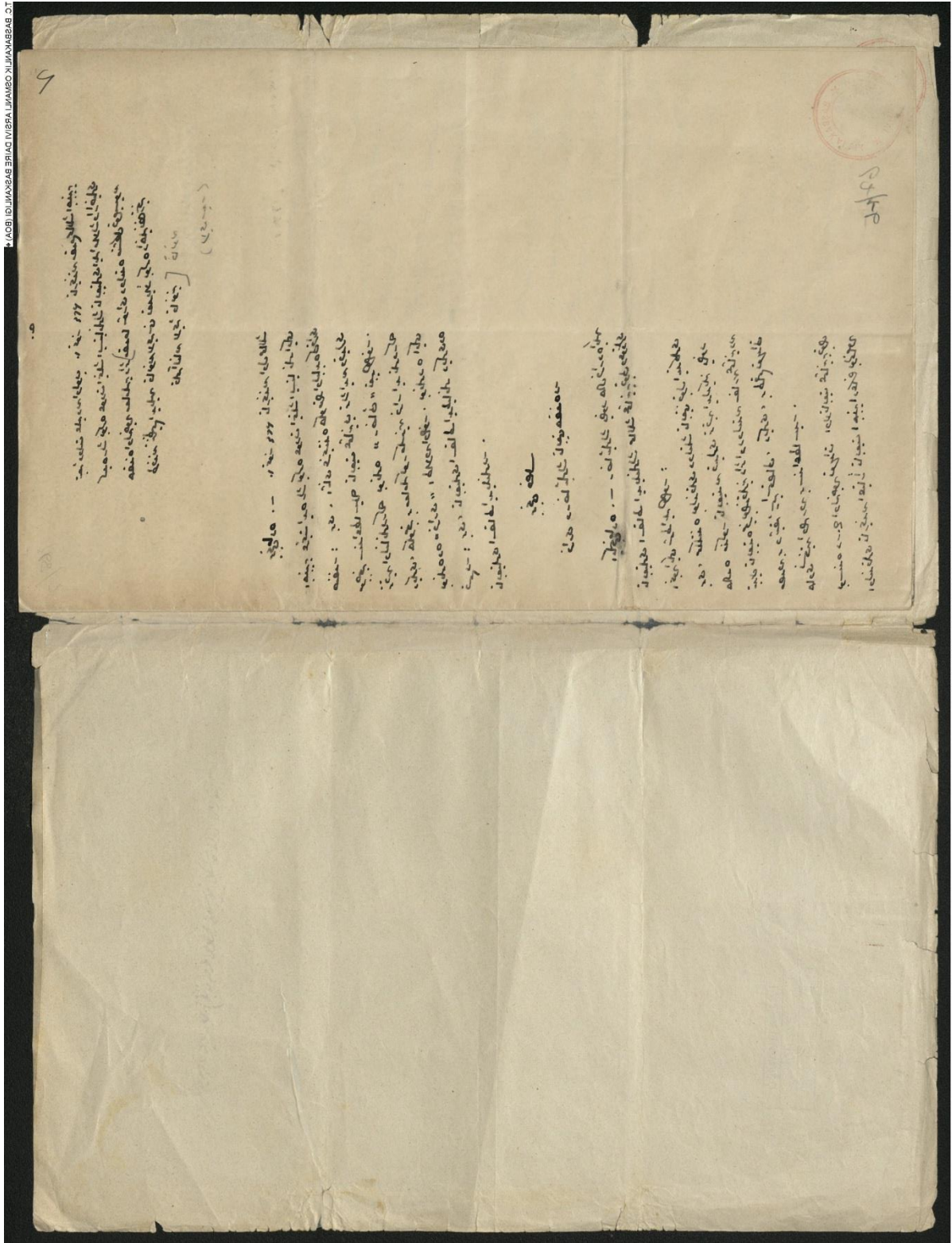
Meclis-i Vükela Müzakeratını Mahsus Zapt Varakasıdır

Hülasa Meali

Geçen seneki Arnavutluk hadiset-ı isyanyesi hasebiyle hal-i kararda bulunanlardan ilan olunan Aff-ı Umumi Kanunu mucibince dehalet edenlerle etmeyenler hakkında sebk eden istilama cevaben Debre mutasarrıflığından vaki olan iş'aratı havi Manastır vilayetinden 4 Temmuz sene 327 tarihli telgrafname okundu.

Kararı

Mezkûr telgrafnamede firarilerin silahları yedlerinden bırakılmak şartıyla istimanlarının kabulünü teklif eyledikleri gibi Mat kazasının Lorya karyesinin dahi geçen sene tatbik edilmiş tekalifin-i af ve tahkiki talebinde buldukları anlaşılıp hükümetin köy ve orman bekçilerine ve selamet-i devlet ve memleket için istifade etmek üzere emin olduğu ve lüzum gördüğü kimselere silah vermek ve Debre-yi reys ve Mat ve Rikalar ormanlarını muhafaza-yı himmette mahallerince namus ve sadakatlerine kefalet edilmiş kimselerden bekçiler tayin etmek kararında olduğuna ve affolarak bu gibi hizmetlerde bulunmak ve suret-i meşru'da silah taşımaya hak kazanmak için silahlarının bizzat teslimi kanunen meşrut olduğuna dair icra ettirilmiş tefhimat tesir etmiş olmasına daha müesser tedabire müracaat olacağı Debre mutasarrıflığının iş'aratına atfen derman kılınmasına... (Devamı için Bkz. Belge-15)

9

في هذه الايام من سنة 1076 هـ . وتعلمنا ان هذه السنة
 طرفة العين في يوم الاثنين الثاني عشر من شهر ربيع
 الثاني سنة 1076 هـ . وتعلمنا ان هذه السنة
 في هذه الايام من سنة 1076 هـ . وتعلمنا ان هذه السنة

(موسم)

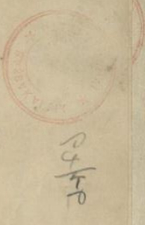
في هذه الايام من سنة 1076 هـ . وتعلمنا ان هذه السنة
 طرفة العين في يوم الاثنين الثاني عشر من شهر ربيع
 الثاني سنة 1076 هـ . وتعلمنا ان هذه السنة
 في هذه الايام من سنة 1076 هـ . وتعلمنا ان هذه السنة

لغة

منه في سنة 1076 هـ .

في هذه الايام من سنة 1076 هـ .

في هذه الايام من سنة 1076 هـ . وتعلمنا ان هذه السنة
 طرفة العين في يوم الاثنين الثاني عشر من شهر ربيع
 الثاني سنة 1076 هـ . وتعلمنا ان هذه السنة
 في هذه الايام من سنة 1076 هـ . وتعلمنا ان هذه السنة

DL212100081000010003

ایمیت فاریجی

مکتبہ انجمن ترقی
کلاں

۷۷۸

رہنما

۷۷۸

مردم و حکام کرام برادر
 ازین مرکز قضای دہلی و قضاوت دہلی در پیغمبر تیا فہمہ ایملی در اپریل سن ۱۹۰۷ء ہوجیدہ ایفامہ ایملی
 بعضہ آثار و رسائل پر مرتب ہوئے ہیں اور دہلی قطعانہ کے ایملز تقوی اسلام پر ایفامہ خیرہ ہفتہ اور ہفتی
 محمد تقصدی لڑوی نے مکتبہ انجمن ترقی دہلی کی نو و دو فریادہ جاری کی ہے اور اس کے ایملی برطانیہ اسکے عائدی -
 در برطانیہ ہر سن سناہ قبولین اومد در دیکھتہ تیار ہر سن سناہ و کتیر ایملی عائدہ اور خصوصاً سناہ اول سناہ
 مرکز قضای دہلی کے فرادہ ساکنہ ہیں آپس میں سکونت و سہارہ ایملز ایملی کو قبولین و سناہ کے ایملی سکونت
 اور عائدہ ہر فرادہ کتہ و کتا ایملی کی قاضی دہلی قطعانہ کے ایملز جیٹو لڑی بیفامہ ہر سید
 راجا مال عائدہ ہونے سے دشمنی ہوئی ہے قطعانہ کو پورہ کے ایملز سکونت تاسی ہمارہ وار تباط -
 ایملز تاجہ عائدہ ایملی کہہ سہ تقیب قبولین مال و حرمانہ در فرانس اول کورہ یہ ایملی قطعانہ تیار ہر
 ایملی کتہ لڑی و ہر شرط دائرہ سنہ ہر سن تکلی ایملی اور ایملی جہت ہونے کے بعد استقامت ہونے کے پکر -
 قضای سنہ ایملی ہونے سے اور ایملی کو پکر نقل ایملی زائدہ ہر طابور قومانہ تقیب افادہ اور سنہ واقعا ہوسوم
 فرادہ کی ایملی اور تقیب ہر سناہ سنہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ
 ایملی قطعانہ ہونے سے ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ
 عائدہ سنہ ایملی ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ
 نقل واسطہ مساعیہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ ہر سناہ

ایملی سنہ ۱۹۰۷ء
 فرادہ ہر سناہ
 ایملی

(275)

53/52/16

قانون اوقاف

مجلس دولتی
عقد

رفت رسم مربوط اولدو بیخ دیویره ذکر و انات ابتدای ضریحه کلیه نیک نه ریاضی مقصده مابریه قیوم معرفیه بکره اجرا
قناه تفتیشیه اولدو ۹۹ و عسوسی ۱۰۰ تاریخ دیویره الماریج عدلی - مقصود رسم کوره ات اولدو ه بیک سدیوزیکه
ظفره و طغنه و طغنه ایکی تاریخیه ه طبع اولانه کلیه تاریخیه ، جغرافیای ساریس ، قرنت ، حساب ، عقاید
صرف تریس ایملک لایحه مقصد ایکنه بزیجه تدره بولدی نیکله اقدیده اوقافی و جله مفرد معارف اولدو سرتیب و سله مقصد
بوز ای تاریخیه طبع ایلمه بروغاه موافقه اولدو ه حرب ای باب معارف طرفنه قلمه انوب هرستانه طبع و نشر اولدو عقاید
جریسالی ، اسدولسانی ، جغرافیای وصفی ، رسم طغنه ، صبه نظر ، تعیبات ، جیاسیجه - موهبه اولدو ، موهب
وز اعد ، حساب و انات قسمنه و جاسیجه بریه اوقاف دینیه معاصره معلومات اوقوفه برلضه اولدو تانی بجه جغرافیای
کلیه سارینه اولدو ه حرب اوقافی و سرتوبلرینه ه حربانه قرانی دانشه کی مطابقت ایله محکم سارینه حساب و سرتوبلرینه
درونده : ات حرفه مطرف اولدو فرجه : طوب : رسمی تقوسه بولدی تانی : بسوط بروغاره جغرافیای و جغرافیای
تعریف موفقی صدره ه لایحه بابلیه احوال ممالک طوبیه ، بابلیه بی و طیه و ملک قدیمه قاری مجن اولدو بریه ، ملک
سوابقه اولدو بایمک " دینار بیک کی و طیه و ملک قیوم نامی و بریلدی قوصوه ، فاستر ، ساریجه و لایحه اوقوفه برلیس
انقا اولدو بی بروغاره تعیبات تقاضیه سنه سنه و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای
تقریر شفاهی حدیثه اجرایه بر کلکده بولدی معانیله با ناسنه حیا اولت - هر ایکی مانده موجود طرله ه جغرافیای
صیه بروغاره فارجه اولدو ه واجه آقال و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای
و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای
اولدو بروغاره سنه سنه و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای
اولدو بروغاره سنه سنه و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای
قدت اجیره بیلدی جمل اولدو اداری معانیله ه سنه سنه و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای و جغرافیای
جای اولدو سنه سنه ده کور بیه مده بولدی نیکله اقدی بولدی تانی و بولدی جقه دره معاصره اجام انقا لایحه اولدو
بالخر اولدو معارف قویسنده افاده ایلمه و معاصره مقصد ه تقیبات قانونیه اجراسی لایحه جمل معاصره طبع قاضیه

OSMANLI ARŞIVI		
TFR.I.KV		
190	18993	2

کتابخانه امپراتوری عثمانی

۹۰۴۴
نصف
۴۴۱

مردود هر که کند
 خرد کلیسا و دینتیه معاملات ترک اندزه جیاد امانه زاده اسفندی غم کیمه نک بود بجه سنده بونگنه نه سانه صغی روح سنده بولیده نیتیه کیمه
 معام مرتولک هسلاک هماننده اولوب اصول غیر دینیه وقوع کتر بیکه هر دو جه تخفای جکی زانا معامیه موجوده نک عدم کفایتیه نفس درنه
 شریک ولایت دیگر کند کی روح کتونه بونه سنده بر جوده مدبر و ملایم کتیم بر سنده اولینین سینه انصاف بها اولینین زود کلسا صفت سنده
 اشیا ایلمس و کیم روح لطیفه ای نظمانا سیم اوجوز اونه درت سینه شورا اولوب بر ارسای موصی سینه افسیه نک روح مکاتب میدنده
 استقامتی غیر باار اولوب اونه زده بی اول و جه معامیه بیکه ایلمس کفو رکنی موسوی کی مدبری فران سینه سنده اولوبی هفتده
 ۷ ساطح ۱۰ تا یکی قیران غیرت بوسیده در برقرار اوزار صغی بله سینه اولدینده کتیم مرقوم اسفندی واحاطی حفظ اولدوبه معامیه
 اینجه زکر ارنه ولیدیه سنده وار اولوب غیرات مکاتب غصیه و صغیه فصله لای اوزار فی الحقیقه مکاتب غصیه ده صغی معامیه استقامتی
 اونه ده بی تجویز ایلمس اولدوبه کفو رکنی موسوی کی معامیه کتیم فران سینه سنده اولوبی افس هفتده ولیدیه تا ایلمس
 اشیا اولدینده وقوع بولوب استانه صغی شورا اولوب ۱۶ کاونده طبع تا بیج اولدوبه خردای نومرولن کتیم سینه سینه ایلمس
 مکاتب غصیه ده اصغی معامیه استقامتی فی الواقع جان اولدوبه ایلمس ایلمس بعضه مکاتب سینه و صغیه ده بوقی معامیه استقامت اولدوبه کتیم
 اولوبه نظر موصی اولدوبه لوی قنده نک معامیه بیکونه سو و حال در کتیم کولر کیم سینه سینه صغی حدود مکاتب استقامت ایلمس هفتده
 اشیا معامیه هفتده روح برقرار اوزار ایلمس سینه موصی ایلمس سینه سینه روسی خوری اولدوبه اشیا و کتیم ساطح لنگ ۷ ساطح
 تا بیج غیرات غصیه ایلم ولیدیه تا ایلمس صغی ایلمس اولدین قنده سینه اولدینده و بوقی صغی معامیه حفظ بیکه کتیم وط ایلمس و قرار
 معروضک سینه اول اوزار صغی لایزه ده کتیم ایلمس اولدوبه سینه اولدین اشیا ایلمس سینه سینه اسفندی سینه اشیا معامیه صغیه
 هفتده اولدوبه معامیه ایلمس لایزه کتیم سینه جان سینه اولدوبه سینه سینه ایلمس اولدوبه سینه سینه ایلمس اولدوبه سینه سینه ایلمس اولدوبه
 و ابائی هفتده صغی صغیه صغیه صغیه سینه سینه اولدوبه سینه اولدوبه سینه اولدوبه سینه اولدوبه سینه اولدوبه سینه اولدوبه سینه اولدوبه

OSMANLI ARSIVI		
BEO		
3213	240902	2

Belge 5

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAKANLIĞI (BOA)

20833/

انور سلطان

نسخه
۱۹۹۳

TFR.IKV. 1326 . 8 . 20

مجلس علمیه
در بر غیور علی صاحب
آه جزم

مطالبی که در این فصل مذکور است اعطای آن به بعضی از فقهاء و علمای
و در این داخله در بعضی از موارد نیز در بعضی از
مطالبی که در این فصل مذکور است اعطای آن به بعضی از فقهاء و علمای
بوده می باشد که در بعضی از موارد نیز در بعضی از
اینکه این درجه را کتاب این حکم در بعضی از موارد نیز در بعضی از
نقد مطالب در بعضی از موارد نیز در بعضی از
عبارت نقد بعد از این حکم در بعضی از موارد نیز در بعضی از
خود به بعضی از مطالب مختلفه که در بعضی از موارد نیز در بعضی از
موضوعه اجزا این حکم در بعضی از موارد نیز در بعضی از
اینکه در بعضی از مطالب نقد در بعضی از موارد نیز در بعضی از
فردی که در بعضی از موارد نیز در بعضی از
همچنین در بعضی از موارد نیز در بعضی از
تعمیر و بنا در بعضی از موارد نیز در بعضی از
نقد در بعضی از موارد نیز در بعضی از
و در بعضی از مطالب نقد در بعضی از موارد نیز در بعضی از

BASBAKANLIK
OSMANLI
ARSIVI

مجلس علمیه
در بر غیور علی صاحب
آه جزم

Belge 6

۵۰

معارف نفاذ علیہ سنہ

دائرہ
مکتوبہ
۱۶

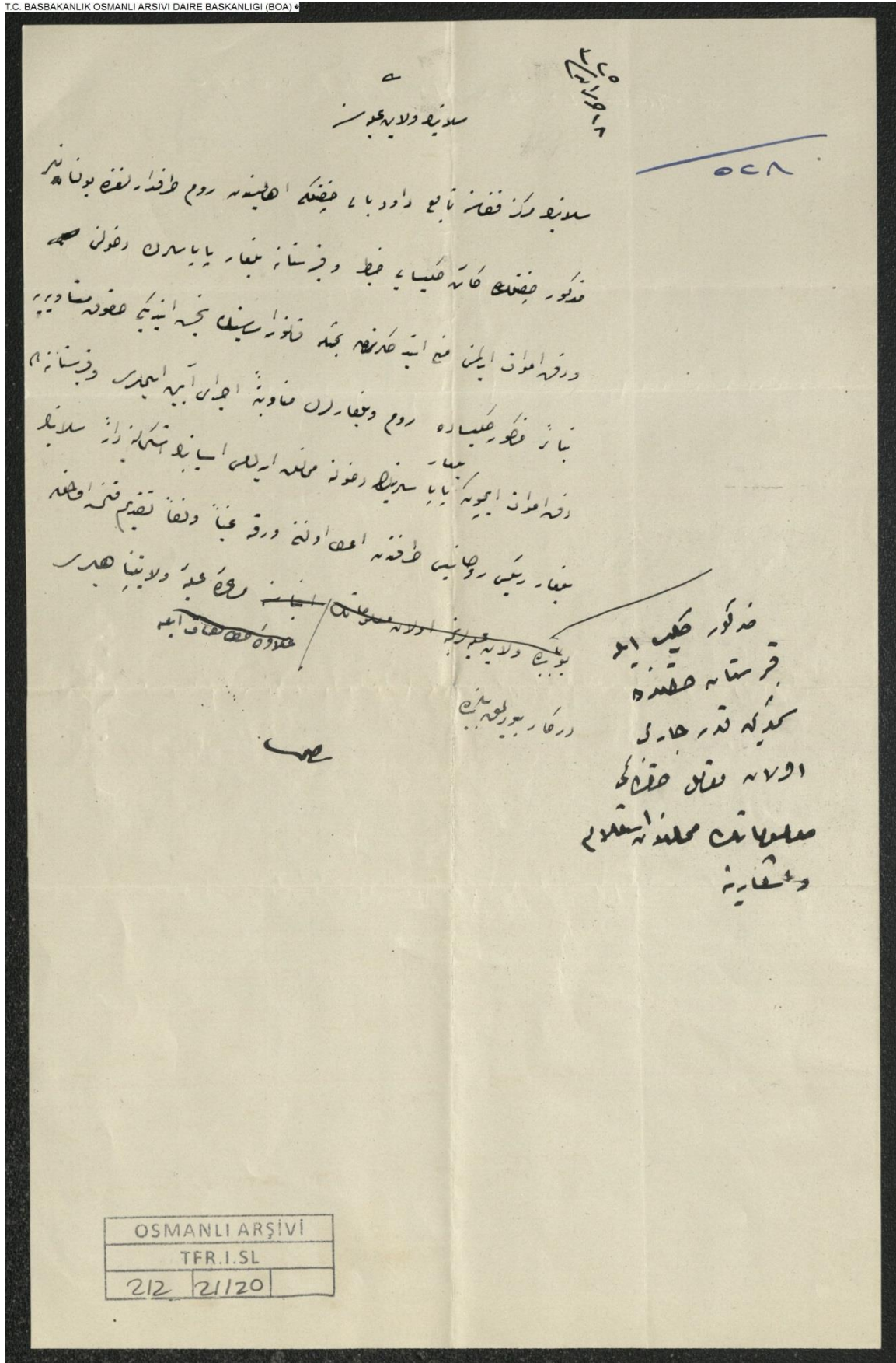
سعادتمند خدمت حضرت عالی
فرائض اولیایا مہرٹ طرابلس غریبہ تالیس ایتہ طبری درہ مکتوبہ ترکیبہ ندرین و کما سن بوزندہ طیبہ موجودہ میانہ آئیری
تسلیم ایدہ یعنی نامی الحفالت لسانہ سن تحصیلندہ محرم و جماد الحقدہ بولند قاری قرآنہ معارف و دانشہ باروچہ معلم تریبہ
انورہ مذکورہ مکتوبہ پر و عذمانہ ترکیبہ در سنک اوزالاز و منی قرآنہ و انبالیایا فونلوسہ سہ لیدی التلیغ استیو تلیغک اصحابی
انبالیایا حاجہ نظر نہ اتعار ایتہ یعنی مکتوبہ انبالیایا جنک فونلوسہ نہ انساہ جو انساہ ایدہ محلی معارف حد بر نیک اولیایا بہ
تقریری صورتہ کونندہ لیدی و قرآنہ مکتوبہ سہ اوزہ ایدہ اکتوبرک حجاب سن ایسہ بروقتہ سہیری انبالیایا مہرٹا سہلی
انجمہ اولدیغین قرآنہ فونلوسہ افادہ سنہ اکلوسہ اولدیغی و نتیجتک نفاذ علیہ لرنہ وہ باز لیدیغین بانیایا اطری
ایجاب افادہ سنہ و اتر طرابلس تحب و لوبت علیہ سنہ و اوز اولوہ ہ ساری کج نامی تحبیرات مکتوبہ خانیایا بر لقا سنہ
فانعمہ مکتوبہ سنک ایضا و انبالیایا اوزافہ مبعوثہ نیک اعادہ نہ لقم علی لری در طابو لوبہ بانیایا امر و اوزافہ مکتوبہ

خاریہ طبری
صہ

ایچمدر لککدا دایہ

OSMANLI ARŞIVI		
MF.MKT		
1121	35	1

MF.MKT.01121.00035.001

TFR.I.SL.00212.21120.001

۹
ارسی
حاشیه

خواجه نظام الملک

امور سیاسی مدیریت عمومی
مقامه فقهی

دستور دینیه فقط
ایلیس

ملاحظات	خلاصه	تقدیم و رد	تاریخ	مسود	تجزیه	مدیر عمومی
				(۱)		
مقامه فقهی سقا و شیرینرزک اعانه شواهد اکتفا کتب اوزره درین مقامه قاصد ازین اوزره روسیه کورک تفصیله درین اوزره اعانه ایستاد قس اعظم رومایا و بلغاریه کتابه مذکور مملکت کلمه و حق بعضی قاره اولی قریب مدتی اجتهاد اولی ایستاد این قریب ایستاد برای اولی عمل کرده اند اولی هم مدتی درین ایستاد عمل کرده برجهاد شده حصول حالتی در ایستاد کوشش روسیه در حال حاضر در مملکت و در مملکت بود باغیالی ایستاد ایستاد و ایستاد اولی در مملکت ایستاد در کورک مملکت بسیار و بعضی ایستاد ظهور ایستاد صورتی در ایستاد روسیه کتابه ایستاد رومایا و بلغاریه مختلف مملکت مجتمعاً کورک رومایا (فصله) در و بلغاریه (درجه) در و ایستاد ایستاد اولی روسیه ایستاد ایستاد ایستاد ایستاد ایستاد روسیه قریب مملکت و ایستاد ایستاد ایستاد ایستاد ایستاد ایستاد ایستاد						

HR-SYS

2879/27-1

2 shf (1 shf bos)

1

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

خداوندگار
خداوندگار
خداوندگار

بسم

اورنه دولت

(سجده)

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

درم اعلاي خاسته معيه خدمه فرياد خاسته قد وبقا واوله ساكنه كين افعال و جادانه بخاوه كارانه
بولنديش ودينت اعلاي رفوسه كونه بجهر اينت مقصود افعال ايدليك اولدين بوليقانيم چكده بولنديش
افاده ديبانه ايدليور احوال صانده بخاوه كارانه تب حدودي نظما غر جاز اولديوخ سبي سرارله خي تقصيد
بار معيا بويده بوقعه قورنده مصلحت ان بولمكيد دضايك ناموراريله برده جدمه دولده ايتي ناموراريله
سزجه غزدره مقر بولنديش بيلدن آكا كده وكت اولديش دردم اعلاي كونه بولنديش اولديش ايتي ناموراريله
براقتمس زدنله بجاي ايدنه تقصود ايتي بيلدن اولديش ايتي ناموراريله
رطبه ناموراريله

[Red signature]

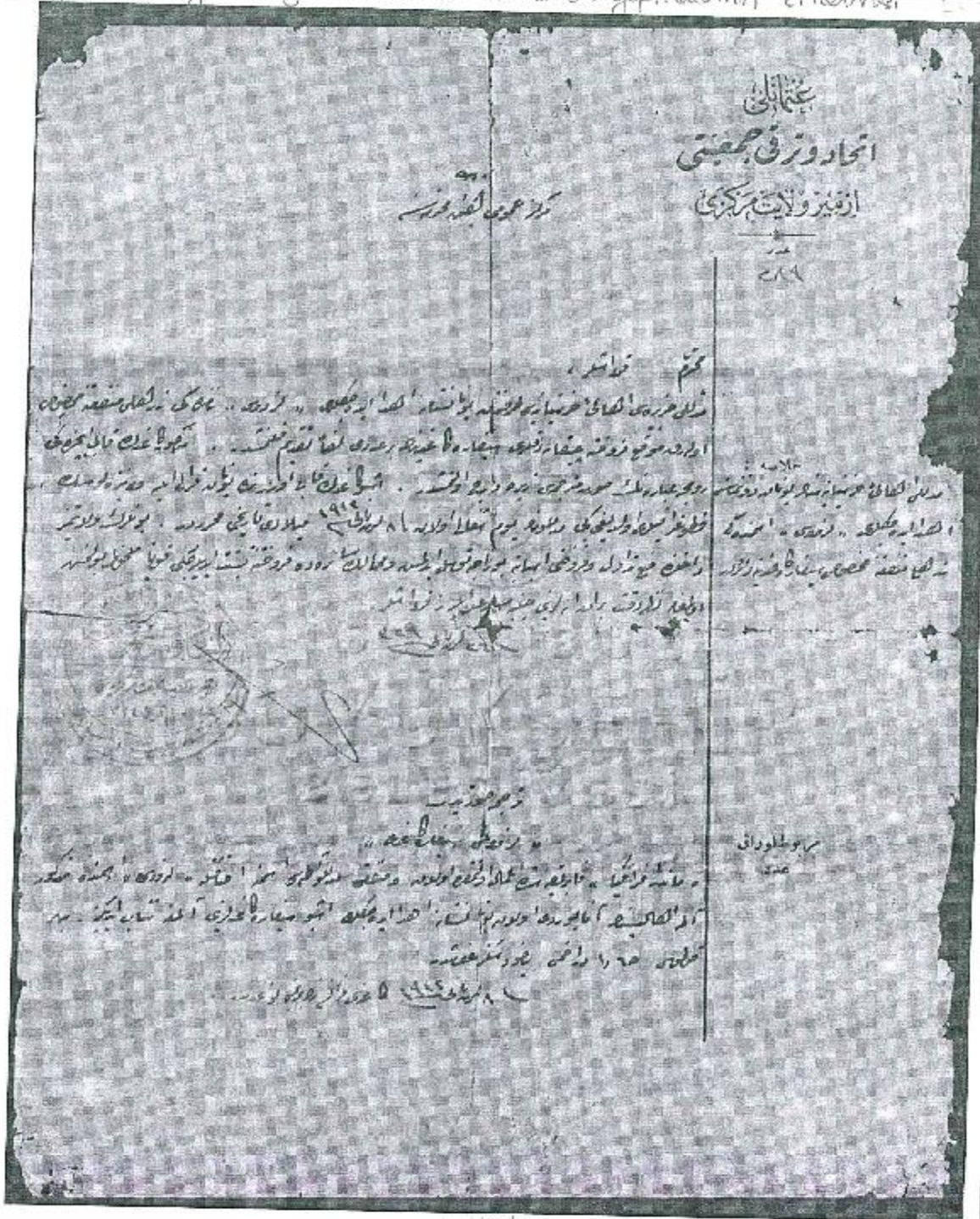
cei

41/85

OSMANLI ARŞIVI		
DH.ŞFR		
41	85	

DH.ŞFR.00041.00085.001

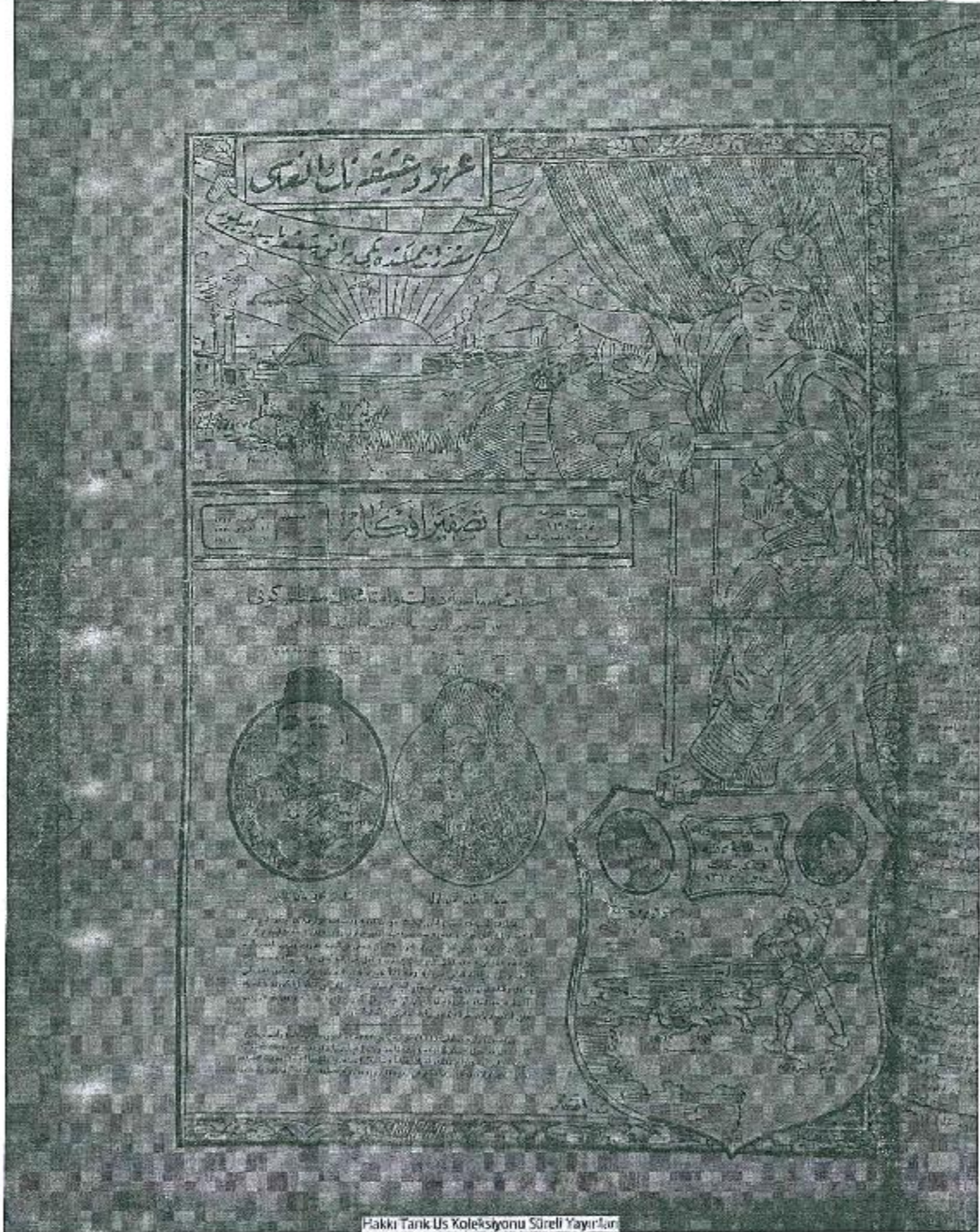
11 kadilli Hristiyanların Yunanistan'a hediye edecekleri zıtların
verilerine sigara kağıdı ticaretini temelinde yapmaların ententesi

1 Kanunı emel 1329-1913

Belge 13

Tarıncı Etker 27 Ağustos 1330/1916 Kırnak

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : AŞÇI, Emine
 Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
 Doğum tarihi ve yeri : -
 Medeni hali : -
 Telefon : -
 e-mail : emineasci@hotmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yükseklisans	Gazi Üniv. SBE Türkiye Cumhuriyeti Tarihi	2008
Lisans	Gazi Üniv. Tarih Bölümü	2004
Lise	Halide Edip Lisesi	1999

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2006-2008	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Osmanlıca çevirmeni
2008-Devam ediyor	Abant İzzet Baysal Üniversitesi	Öğretim Görevlisi

Yabancı Dil

İngilizce (62 puan-Temmuz 2017)

Yayımlar

Aşçı, E. (2017). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ders Kitabı*. Bolu: Abant Yayınları.

Hobiler

Tenis(profesyonel-lisanslı), yüzme, felsefe, edebiyat, yazılı ve sözlü anlatım teknikleri, şiir, şarkı sözü, beste, gitar(amatör), karakalem çizim, işleme ve boyamaya dayalı tüm el sanatları, bisiklet, yemek yapmak, pasta tasarımı(profesyonel), moda dizayn, tasarım, tarih-kültür turizmi.

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

